

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Гілея
Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 100 (№ 9)

Київ – 2015

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
 № 747 від 13 липня 2015, з історичних наук постановою Президії ВАК України: № 1–05/3 від 14 квітня 2010 р.

Свідомство про державну реєстрацію (переєстрацію) друкованого засобу
 масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
 (протокол № 12 від 25 червня 2015 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 15–06–25 від 25 червня 2015 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації**Рецензенти:**

Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степино М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онищенко І. Г., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
 д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
 акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
 д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
Предборська І. М.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
 член – кор. НАН України, акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д-р іст. наук, проф.,
 член-кор. НАН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Армєнія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)

Редакційна колегія:**З історичних наук:**

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Гончар Б. М., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жишко Т. А., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Куцупал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїшко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Уваркіна О. В., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусишин Б. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип. 100 (9). – 320 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 100 (№ 9)

Kyyiv – 2015

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomis'yachno**FAKHOVE VYDANNYA**

*z filosofs'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnya 2015, z istorychnykh nauk postanovoyu prezidiyi VAK Ukrainy: № 1-05/3 vid 14 kvitnya 2010 r.*

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova (protokol № 12 vid 25 chervnya 2015 roku);
Prezidiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 15-06-25 vid 25 chervnya 2015 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi**Retsenzenty:**

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filos. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kyvlyuk O. P., d–r filos. nauk, st.n.s.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Predbors'ka I. M., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendy V. B., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filos. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filos. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Myrzhakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filos. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyy O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Honchar B. M., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vinnytsya)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherneha L. M., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Z filosofs'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filos. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasymova E. M., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)
Tetslav S., d–r filos. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydoshch)
Uvarkina O. V., d–r filos. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chensstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyl'yev V. L., d–r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Srohosu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chensstokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytstvo «Hileya», 2015. – Vyp. 100 (9). – 320 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filosofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhtivsiiv humanitarnykh ta sotsial'no-politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко Є. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Вінниця)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: degterenko777@ukr.net
координатор **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макачук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцепал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsep@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)

керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління

при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)
керівник **Моравець Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru.

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylia Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehterenko A. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: degterenko777@ukr.net
koordinatorka **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepai S. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepai@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)

kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: vladlenova@email.ua

KHMELYNYS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHERKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filosofov'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Minsk)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchik R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbuv.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)''161/179''

Кривошея І. І.,

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини (Україна, Умань),
iivahnuk@i.ua

**ТОВАРИСТВО СОТНІ В XVII–XVIII СТ.:
ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

З метою встановлення місця в структурі неурядової старшини вивчається історія інституту товариства сотні. Встановлено, що з часу виникнення в XVII ст., товариство сотні було найнижчою сходинкою значного товариства військового й стояло найближче до шерогового козацтва. Тривалий період статус цієї категорії неурядової старшини не мав традиційного та правового визначення, звання товариша сотні міг носити навіть значний товариш військовий. Звертається увага на динаміку розвитку інституту товариства сотні. Розглянуто основні проблеми дослідження, зокрема створення бази персонального складу товаришів сотень в різні періоди існування цього соціального інституту.

Ключові слова: козацтво, неурядова старшина, товариш сотні, значний товариш військовий, значковий товариш, бунчуковий товариш, військовий товариш, Гетьманщина.

Історія неурядової старшини протягом останнього десятиліття все частіше стає сферою зацікавлення українських дослідників. Активно вивчаються різні аспекти функціонування вищих чинів неурядової старшини, особливо бунчукового товариства. Однак, складна ієрархія значного товариства військового в XVII – першій чверті XVIII ст. вимагає додаткового дослідження.

У структурі неурядової старшини товариші сотень займали найнижчу сходинку. Один із перших дослідників історії значного товариства Л. Окіншевич обмежився про них у своїй праці окремими згадками, інколи зводячи їх разом з вищими категоріями у терміні «зверхній стан», інколи прирівнюючи до рядових козаків. Зрівнявши «значне товариство сотні» XVII і XVIII ст., чого не варто робити, історик прийшов до висновку, що вони стояли нижче значкових, були простими шероговими козаками і у XVIII ст. зникли, не утворивши ще одного виду соціальної перегородки в межах зверхнього стану [13, с. 13, 16, 31]. Зацікавленість вказаним розрядом козаків проявляється лише в останні роки, коли поступово накопичуються факти і стає очевидним її поширення у всіх полках [6, с. 9–10]. Запровадження до наукового вжитку комплексних історичних джерел, насамперед, присяг на вірність московським царям, та цільове використання компутів і ревізій козацьких полків дозволило почати дослідження цієї категорії козацтва, яку можна віднести до низової ланки неурядової старшини [7; 8; 9; 10; 11].

Аналіз документів приводить до однозначного висновку: товариші сотень відрізнялися від рядових козаків у тодішній військовій і соціальній ієрархії. До зрівняння рядового козака й товариша сотні дослідників підштовхувала існуюча в XVI–XVII ст. традиція називати всю козацьку спільноту товариством. Проте документи другої половини XVII ст. чітко розділяють рядового козака й товариша сотні. Критерієм такого поділу мала бути не

лише триваліша військова служба, а й особливі функції цього розряду товариства.

Перші вказівки на виділення цієї групи значного товариства маємо стосовно 1658 р., коли у складі посольств полковників полтавського й миргородського до Москви було виділено козаків середніх і менших статей [3, с. 20–22]. Вважаємо, що козаків середньої статті варто ідентифікувати як значних товаришів сотень. Виділення товаришів сотні в окрему категорію значного товариства, остаточно зафіксоване присягами 1676 і 1682 рр., відбувалося двома шляхами. Шлях знизу, від рядового козака до товариша сотні, лежав через багаторічну військову вислугу та цивільну службу через участь у справах сотенного уряду. Участь козака через товариську раду в справах сотенного уряду піднімала його статус і відрізняла від рядових козаків. Маємо цьому підтвердження в збережених актах сотенних урядів лохвицького й пирятинського Лубенського полку [5; 12], бориспільського уряду Переяславського полку [1] та, дещо змішаний приклад, козельцького уряду Київського полку [23], так як це був все-таки не сотенний, а полковий уряд цього полку.

У 50-х роках XVII ст. писар у Лохвиці чітко дотримувався послідовності запису в актовій книзі: урядник – старші козаки на уряді – міський уряд [12]. Наступний писар почав практикувати запис іншого типу: козацький уряд – міський уряд – змішане товариство козацьке й міщанське на уряді. Тобто тип запису – це суб'єктивний фактор, залежний від особи писаря. Проте демократична традиція засідань товариства на уряді постала одночасно в різних полках на сотенному й полковому рівнях вже в перші десятиліття існування козацької держави. Різні форми запису завжди фіксують типову практику участі значних козаків / товаришів у вирішенні справ сотенного уряду. Цікавою виглядає еволюція самого запису звання в документах. Найпоширенішою у 50-х роках була форма «...и при мне будучи товариств ...», яка вживалася після імені сотника чи отамана. Інші форми: «товариш наш» (1654); отаман і «его товариств» (1655), «товариша нашого жоне» (1655), «товариш сотні» (1675), «товариш військовий, обиватель лохвицький», «нашого куреня товариш» (1678), «учтивих товариства сотне нашой» (1681) [12, с. 44, 47, 49, 168, 174, 179]. У 1664 р. в Стародубському полку на уряді сотні Погарської з урядниками засідав «пан Андрій Чубаровський товариш сотні нашої» [21, арк. 25].

Другий шлях умовно назовемо «шляхом згори», тобто шляхом поступового пониження статусу частини значного товариства через структуру старшини. Спочатку товаришами сотні в документах часто названі військові товариші й навіть значні товариші військові. Товариш сотні Глухівської у 1664 р. Юрій Годун у 1649 р. був сотником глухівським [2, с. 56, 378] і мав млини та інші володіння. Його соціальний статус як колишнього сотника й майновий як власника млинів та землі, цілком

відповідає званню товариша військового. Це типовий приклад вживання термінів «товариш сотні» і «військовий товариш» як тотожних. Визначалося це тривалим становленням козацької ієрархії, впливом військових практик сусідів, насамперед, поляків. Поширене в Речі Посполитій військове звання «товариш хоругви» було своєрідним аналогом «товариша сотні». Хоча вже відразу між ними існувала відчутна різниця, що сформувалася під впливом давньої козацької традиції. Впливало на появу саме такої форми звання територіальне походження товариша, яке часто зазначалося в документах як до, так і після 1648 р. Проживаючи й маючи володіння в певній сотні, товариш уточнював інформацію про себе, додаючи до звання назву адміністративної одиниці. Поступово творячи ієрархію й прагнучи відокремитися від загалу, верхівка неурядової старшини ретельніше слідкувала за своїм званням. У 50–х роках XVII ст. вища старшина не на урядах закріпила за собою звання «військового товариша», до нижчих за статусом з 60–х вживалося звання «товариш сотні». Більша частина значного товариства до 90–х років функціонує зі званнями військовий / товариш полку, інколи розчиняючись у масі товаришів сотні. Записи в документах могли містити вказівки відразу на різні категорії неурядової старшини. Наприклад, у 1682 р. універсал І. Самойловича, підтверджуючий володіння на куплений млин під с. Копачовим на Бурчаку, отримав Вітер Парфен Іванович, товариш полку Київського сотні Козелецької, мешканець с. Копачі [19, с. 875]. Немає сумніву, що тут мова про товариша полку, а сотню згадано як уточнення місця проживання. Ще один товариш цього ж полку Феодосій Миколайович у 1691 р. фігурує як значний товариш військовий козелецький, а у 1699 як значний товариш сотні Козелецької [23, к. 97, 104, 145]. Але цей старшина у 1690 р. був обозним полковим київським! Тобто інколи товаришем сотні у 70–90–х роках XVII ст. ситуативно записувався навіть значний товариш військовий. Такий підхід яскраво ілюструє присяга 1676 р. [16]. У 1682 р. процес присяги дещо затягнувся, ізбереглися два відмінних варіанти присяжних списків у одній справі. Це дало можливість прослідкувати неймовірну плінність людей на козацьких урядах. У першому варіанті сотником бобровицьким записаний Гнат Федорович Кальницький, а в другому – Хома Биченко. Кальницький вже записаний поруч зі старшинами й товаришами цієї сотні. Тобто на той конкретний момент він фіксується як товариш сотні, якою ще недавно керував. Але Гнат Федорович сотникував більше 13 років, тому його статус відповідав більше військовому товаришу, ніж товаришу сотні [16, л. 346; 17, л. 190, 420]. Тобто, незважаючи на запис «товаришем сотні», варто ретельно перевіряти біографію особи, її перебування на попередніх урядах аби точніше визначити місце в ієрархії неурядової старшини. У випадку з Гнатом Федоровичем Кальницьким є додаткова складність. Так, як в цей час жив і служив ще один Гнат Кальницький, який в 1672 був гінцем гетьмана до Москви, присягав у 1676 р. з гетьманом у Батурині як полковник піхотний [16, л. 195зв; 23, к. 13зв].

Про непростий соціальний статус товаришів сотень свідчить масив документів XVII ст. У збережених універсалах, актах та інших типах документів щодо цієї категорії товариства мова завжди йде про майно, володіння, надання чи судові справи про розподіл нерухомості. Причому це чималі земельні володіння (включно з лісами, гаями,

невеликими водними ресурсами). Найбільше документів стосується дозволів, надань і стверджень на володіння греблями й млинами. Володіння купленим чи спадковим млином засвідчує високий соціальний статус людини, яка його тримала. Маєтність товариша сотні, як інших категорій неурядової старшини, була запорукою його служби.

Лише з початком нового століття товариство сотень остаточно відділилося від вищої неурядової старшини. На цьому етапі все рідше траплялося вживання словосполучення «значний військовий товариш сотні», хоча приклади ще є, як у випадку з Губчицем І. М., неодноразово названим протягом 1696–1704 р. значним товаришем військовим полку Стародубського, а в червні 1703 – значним товаришем військовим сотні Почепської. Чи з Данченком Матвієм у 1687 р. товаришем полку Стародубського, а в 1707 р. товаришем військовим сотні полкової, жителем стародубським [4, арк. 323]. Сухомлин Федір, колишній сотник нехворощанський у 1701 р. згаданий у документі як значний військовий товариш сотні Нехворощанської. Усі названі товариші стояли вище рівня товаришів сотні й належали до полкового товариства.

Проте більшість товаришів сотні на початку XVIII ст. мала виразно нижчий статус, ніж військові товариші, і з кожним роком така диференціація посилювалася. Саме тому методологічно неправильно ототожнювати «товаришів сотні» XVII і XVIII ст. Вони мали різний статус, а сам термін мав інше смислове навантаження в кожному з періодів. У XVII ст. цим званням міг означуватися старшина високого рівня в неурядовій ієрархії, тоді як на початку наступного століття товариство сотні впритул наблизилося до рядових козаків.

Складність у вирішенні товариства сотень на початку XVIII ст. полягає у постійному вживанні узагальнюючого звання «товариш військовий». Цей феномен походить із практики називання всього козацького товариства «товариство військове». У кожному конкретному випадку необхідно уточнювати за документами, до якої категорії належить особа (рядовий козак, товариш сотні, військовий товариш). У Стародубському полку в 90–х роках XVII – перше десятиліття XVIII ст. була особливо поширена практика вживання термінів «козак» і «товариш військовий» як тотожних. Причому мова йшла не про рядових козаків. Саме в цей час багатьох названих у полку «військовими товаришами» осіб варто віднести до категорії «товариш сотні». Наприклад, Хома Пилипович протягом січня–квітня 1688 р. кілька разів у документах названий товаришем військовим сотні Стародубської, у травні 1688 – козаком сотні Стародубської, а у 1709 товаришем військовим, жителем стародубським. Більшість товаришів сотень цього полку, як й інших полків, у вказаний період записані як «товариш почепський (конотопський, сенчанський) військовий» або «товариш військовий сотні [...]». Часто вживалася й така форма запису як «товариш військовий житель села [...]» [22, арк. 163в–17]. Таких товаришів, особливо на проміжку 1708–1718 рр., впевнено можна віднести до товаришів сотні.

О. Сокирко універсал І. Мазепи 1701 р. стосовно товариства Глухівської сотні вважає прикладом «офіційного поділу лівобережного козацтва на виборних і підпомічників» [18, с. 501]. У документі сотнику глухівському наказано вибрати кращих, спроможніших для служби товаришів, яким «подлейше товариство» мало допомогти в підготовці. Крім прототипу поділу на виборних і підпомічників, але

аж ніяк не офіційного поділу, спостерігаємо тут розділення на товаришів сотні й рядових козаків. Перші мали значно вищу економічну спроможність для несення служби.

Очевидним є підпорядкування товаришів сотні сотникам. Віддаючи їм накази, сотники делегували частину повноважень для виконання різних функцій. Їх влада при виконанні доручень визначалася перенесенням повноважень, символом чого служив універсал сотника.

Персональний склад товариства сотень не міг бути сталим і сьогодні він найменше відомий порівняно з іншими категоріями. Частина товаришів гинула в постійних війнах, інша здійснювала кар'єру, посідаючи незначний уряд чи піднімаючись вище в ієрархії неурядової старшини. Навіть у XVIII ст. товаришів сотень першими серед інших претендентів приймали під полковий значок, і вони отримували чин значкового товариша. У XVII ст. кар'єрний ріст у значному товаристві був звичним явищем. Товариш сотні міг і часто піднімався до звання товариша полку, адже не існувало замкненості товариства певним (сотенним чи полковим) рівнем.

Товариство сотень формувалося одночасно в усіх полках козацької держави. Проте повної уніфікації товариства сотень не спостерігаємо. Існувала певна відмінність у фіксації цієї частини неурядової старшини в регіонах. Дещо окремо стояло товариство сотень столичних міст [8]. Присяга козацьких полків 1718 р. на етапі розмивання традиції все ще демонструє існування окремої категорії «товариш сотні». У присяжних книгах, з яких візьмемо для прикладу дві видані присяги Чернігівського й Миргородського полків, записане населення яких у кожній сотні ділилося на дві частини. В першій частині присяжної книги Чернігівського полку записані козаки, міщани й посполиті, які присягали в Чернігові, а в другій ті, які присягали на місцях [15]. Козаки, які присягали в Чернігові – це товариші сотень. У половині сотень (8 з 16) їх так і названо. Статус цих товаришів, очевидно, вищий, ніж рядових козаків, а сам документ їх розрізняє в назвах. Наприклад, із сотні

Седнівської в Чернігові присягнули 112 товаришів, а в Седневі і в селах присягали 270 рядових козаків. Із сотні Городницької присягати до Чернігова поїхало товариство сотні (з сотником і хорунжим 101 особа), а з тих, хто присягав на місці, у книзі чітко вирізняє товаришів сотні в самій Городні (28 осіб) та козаків по селах. Такий поділ можемо прослідкувати ще в полковій, Вибельській, Білоусівській та Любецькій сотнях. Ще у двох – Слабинській і Ройській – в другій частині після заголовка «товариство і посполство» в населених пунктах записані козаки. Попри плутанину із заголовком тут також чітко розмежовано товаришів і рядових козаків. У інших восьми сотнях (Сосницька, Волинська, Понурницька, Киселівська, Менська, Синявська, Столенська й Березинська) полку в обох частинах запису вживається лише назва «товариство». Відповіді на питання, чи тут всі козаки мали статус товариша сотні, чи в цих сотнях втрачено традицію розділу, і термін «товариство» вжито як узагальнюючий, поки що немає. Зате при погляді на карту Чернігівського полку різко впадає у вічі поділ сотень (8 проти 8) по р. Снов. Чому в сотнях навколо Чернігова зберігається старовинний поділ козаків у сотні на товаришів і рядових, а в сотнях по той бік Сноу його знівельовано? Попри запитання ситуація ілюструє перехідний період, протягом якого відбувалися складні процеси зміни інституцій, що й відбилися на змішуванні назв.

У Миргородському полку спостерігаємо ситуацію, схожу до описаної в полку Чернігівському [14]. Козацтво в усіх сотнях розділене на дві групи. Перша група присягала з сотником, сотенною старшиною і багатою міщанською верхівкою. Місце і дата присяги не вказані. У більшості сотень щодо цих козаків не вживаються ніякі терміни (ні товариство, ні козаки). Ці відомості перші й чітко відокремлені від наступних. Друга частина в усіх сотнях має подібний заголовок «Реєстр товариства і посполства...». Інколи перед «товариством» вжито уточнення «остатнє», «позостале». Цифрові дані присяги для наочності винесено в наступну таблицю.

Кількість козаків і міщан Миргородського полку за присягою 1718 р. [14]

сотня	старшина + товариство	заможні міщани	козаки/ товариство	міщани/ посполиті	товариство у поході
Миргородська	4+395, з них у місті 47	30	1517–285=1232, з них: 198	1034	87
Сорочинська	4+155	139	195	938	–
Хорольська	3+211	14	237	930	87
Шишацька	4+53	15	257	231	34
Яреськівська	3+58	9	93	118	–
Богацька	2+91	4	2+126	86	32
Уцивицька	2+57	11	113	207	42
Білоцерківська	3+40	17	1+184	224	42
Остапівська	3+61	15	1+159	93	57
Говтвянська	3+211	29	97	235	40
Потоцька	1+40	7	64 міських + 25 сільських	135	36
Омельницька	4+62	8	112	163	43
Кременчуцька	3+69	5	46	121	36
Уласівська	2+20	6	67	261	36
Городиська	4+39	4	221	131	30
всього	45+1562		2198+?		602

* У 5 селах (Мілюшки, Білики, Зубовка, Сорочинці, Довгалювка) Миргородській сотні козаки й посполиті чітко не розділені між собою (285 осіб).

Бачимо, що виділене у першій частині товариство становило близько 40% від загалу. Що слугувало критерієм такого розподілу козаків сотень? Малоімовірно, що це були лише фактори різного часу й місця присяги, не пов'язані зі структурою козацького товариства, тому що знову постає питання, чому саме ці козаки присягали з сотником окремо? Більш вірогідно, в першій частині виділено товаришів сотень. Підтвердженням слугує склад цієї частини товариства, серед якого зустрічаються колишні сотники й сотенні старшини. Яскравим доказом того, що в першій частині вписано товаришів сотні, слугує відомість Сорочинської сотні, що мала найчіткішу структуру. З дев'яти населених пунктів сотні, зафіксованих присягою, козаки жили в п'ятьох, і в кожному з них в першій частині вони названі товариством, а в другій – козаками (в Сорочинцях 88 товаришів і 82 козака, у Савинцях 28 товаришів і 9 козаків, в Обухівці 16 товаришів і 64 козака, в Портянках 11 товаришів, 5 козаків і в Баранівці 12 товаришів і 35 козаків). У відомості Потоцької сотні друга частина козацького реєстру зберегла цікавий поділ на міських і сільських козаків [14, с. 183]. Поділ товариства на курені мали сотні Миргородська, Сорочинська, Хорольська, Уцівицька, Білоцерківська, Остапівська, Говтвянська та Омельницька.

Впевнено можна стверджувати, що залишки традиційної структури з виділенням товаришів сотні з козацького загалу мають у 1718 р. і присяжні книги інших полків. Проте розмивання традиційного устрою, перехід до нових чинів неурядової старшини в наступні десятиліття поступово приводять до остаточного об'єднання товаришів сотні з рядовими козаками. Ревізії 20–30-х років XVIII ст. вже не фіксують такої окремої категорії як товариш сотні, лише урядників і значкових товаришів. Козаків у ревізіях розділяли за майновими розрядами, а це вже зовсім інший принцип. Наступна повністю збережена присяга козацьких полків 1732 р. також не мала традиційного поділу козацького товариства. Лише в судових документах та універсалах все ще зустрічаються поклики на старе звання «товариш сотні». Процес злиття товаришів сотні з рядовими козаками затягнувся до 40-х років XVIII ст.

Отже, товариство сотні було найчисельнішою категорією неурядової старшини й найближчою за статусом до шерегових козаків. Тому персональний склад товаришів сотень, порівняно з іншими групами товариства буде значно поповнюватися з наступними дослідженнями. У другому десятилітті XVIII ст. усталилося надання чину значкового товариша, що був нижчим в ієрархії чинів неурядової старшини XVIII ст. Такий чин могли отримати «товариші військові» різного рівня, в тому числі й «товариші сотень». Це залежало від конкретних особистих обставин (вислуга, майнова спроможність до служби, родинні та особисті зв'язки) та традицій полку. Цікаво, що в 20–30-х роках XVIII ст. значкових товаришів в універсалах та інших документах інколи названо старим званням «товариш сотні» чи «товариш військовий» [20]. Тобто навіть на нижчому рівні ієрархії неурядової старшини паралельне побутування старого звання й нового чину не суперечило ні традиції, ні закону.

Список використаних джерел

1. Акты Мейского уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т.37, №4. – Прил. С.1–32; №5. – Прил. С.33–48; №6. – С.49–64; №7. – С.65–112.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 15 т. – СПб.: Тип. П. А. Кулиша, 1861. – Т.3: 1638–1657. – 602+допол. (1646–1649), 134 с.

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией: в 15 т. – СПб.: Тип. Ф. Елеонорского, 1892. – Т.15: 1658–1659. – 462+25 с.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр.55256. – 365 арк.

5. Книги третье меские Ператинские // Сторожки: фамильный архив: в 8 т. – К., 1908. – Т.6. – 499 с.

6. Кривошея В. В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – К.: Стілокс, 2009. – 432 с.

7. Кривошея І. І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства / І. І. Кривошея // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Кн.1, Т.19. – С.271–283.

8. Кривошея І. І. Значне товариство Глухівської сотні в середині XVII – середині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – К.: Глухів, 2012. – Вип.5. – С.156–161.

9. Кривошея І. І. Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип.52: (Спецвипуск). – С.216–235.

10. Кривошея І. І. Неурядова старшина та урядники Переяславського полку за присягами 1676 і 1682 рр. / І. І. Кривошея // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Спецвипуск. – С.76–82.

11. Кривошея І. І. Передмова / І. І. Кривошея // Присяга Чернігівського полку 1718 року / упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передм. Ірина Кривошея. – Чернівці: Десна Поліграф, 2011. – С.3–9.

12. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (збірник актових документів) / підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. – К.: Наукова думка, 1986. – 222 с. – (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот).

13. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні–Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окіншевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Мюнхен: Заграва, 1948. – Т. CLVII: Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.

14. Присяга Миргородського полку 1718 року / опрацювали Д. Вирський, Р. Москаленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 233 с.

15. Присяга Чернігівського полку 1718 року / упор. та вступ І. Ситий, С. Горобець; передмова І. Кривошеї. – Чернівці, 2011. – 344 с.

16. Российский государственный архив древних актов в г. Москва. – Ф.229. – Оп.2. – Д.42.

17. Там же. – Д.54. – 728 л.

18. Сокирко О. Гетьманські преторіанці: Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII століття / О. Сокирко // Theatrum Humanae Vitae: студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С.500–510.

19. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича: (1657–1687) / НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; Наукове тов. імені Шевченка; Центральний держ. істор. архів України, м. Київ; упор.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К.: Львів: НТШ, 2004. – 1085 с. – (Універсали українських гетьманів).

20. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.3216.

21. Там само. – Ф.208. – Оп.1. – Спр.39. – 70 арк.

22. Там само. – Ф.208. – Оп.1. – Спр.41. – 61 арк.

23. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. – Kraków PAN 280, mf. 9105. – 184 k.

References

1. Akty Mejskiego urzędu 1612–1699 gg. / predisl. A. V. Storozhenko // Kievskaja starina. – 1892. – Т.37, №4. – Прил. С.1–32; №5. – Прил. С.33–48; №6. – С.49–64; №7. – С.65–112.

2. Akty, odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheograficheskoi komissiej: v 15 t. – SPb.: Tip. P. A. Kulisha, 1861. – Т.3: 1638–1657. – 602+dozol. (1646–1649), 134 s.

3. Akty, odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheograficheskoy komissiej: v 15 t. – SPb.: Tip. F. Eleonorskogo, 1892. – T.15: 1658–1659. – 462+25 s.

4. Instytut rukopysu Nacionalnoyi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo. – F.I. – Spr.55256. – 365 ark.

5. Knigi tretie meskie Peratinskie // Storozhenki: famil'nyj arhiv: v 8 t. – K., 1908. – T.6. – 499 s.

6. Kryvosheya V. V. Neuryadova starshyna Getmanshyny / V. V. Kryvosheya, I. I. Kryvosheya, O. V. Kryvosheya. – K.: Stylos, 2009. – 432 s.

7. Kryvosheya I. I. Znachkove tovarystvo Nizhynskogo polku na pochatku 40–x rr. XVIII st.: dva novyx spysky tovarystva / I. I. Kryvosheya // Naukovi zapysky: zb. pracz molodyx vchenykh ta aspirantiv / NAN Ukrainy, Instytut ukraïnskoyi arheografiji ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevskogo. – K., 2009. – Kn.1, T.19. – S.271–283.

8. Kryvosheya I. I. Znachne tovarystvo Glukivskoyi sotni v seredyni XVII – seredyni XVIII st. / I. I. Kryvosheya // Siversshyna v istoriyi Ukrainy: zb. nauk. pracz. – K.: Glukiv, 2012. – Vyp.5. – S.156–161.

9. Kryvosheya I. I. Neuryadova starshyna Poltavskogo polku v drugij polovyni XVII – pershij tretyni XVIII st. / I. I. Kryvosheya // Gileya: naukovy visnyk: zb. nauk. pracz. – K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2011. – Vyp.52: (Speczvypusk). – S.216–235.

10. Kryvosheya I. I. Neuryadova starshyna ta urjadnyky Pereyaslavskogo polku za prysyagamy 1676 i 1682 rr. / I. I. Kryvosheya // Gileya: naukovy visnyk: zb. nauk. pracz. – K.: Vyd-vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2011. – Speczvypusk. – S.76–82.

11. Kryvosheya I. I. Peredmovy / I. I. Kryvosheya // Prysyaga Chernigivskogo polku 1718 roku / upor. ta vstup Igor Sytyj, Sergij Gorobecz, peredm. Iryna Kryvosheya. – Chernigiv: Desna Poligraf, 2011. – S.3–9.

12. Loxvyiczka ratushna knyga drugoyi polovyni XVII st.: (zbirnyk aktovykh dokumentiv) / pidg. do vydannya O. Mashtabej, V. Samijlenko, B. Sharpylo. – K.: Naukova dumka, 1986. – 222 s. – (Pamyatky ukraïnskoyi movy. Seriya aktovykh dokumentiv i gramot).

13. Okinshevych L. Znachne vijskove tovarystvo v Ukraini–Getmanshyny XVII–XVIII st. / L. Okinshevych // Zapysky naukovo tovarystva imeny Shevchenka. – Myunxen: Zagrava, 1948. – T. CLVII: Praci Istoryko–Filologichnoyi Sekciyi. – 223 s.

14. Prysyaga Myrhorodskogo polku 1718 roku / opracyuvaly D. Vyrskyj, R. Moskalenko. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. – 233 s.

15. Prysyaga Chernigivskogo polku 1718 roku / upor. ta vstup I. Sytyj, S. Gorobecz; peredmova I. Kryvosheyi. – Chernigiv, 2011. – 344 s.

16. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov v g. Moskva. – F.229. – Op.2. – D.42.

17. Tam zhe. – D.54. – 728 l.

18. Sokyрко O. Getmanski pretorianci : Nadvirni formuvannya Ivana Mazepy kincy XVII – pochatku XVIII stolittya / O. Sokyрко // Theatrum Humanæ Vitæ: studiyi na poshanu Natali Yakovenko. – K., 2012. – S.500–510.

19. Universalny ukraïnskyy getmaniv vid Ivana Vygovskogo do Ivana Samojlovycha: (1657–1687) / NAN Ukrainy, In-t ukraïnskoyi arheografiji ta dzhereloznavstva imeni M. S. Grushevskogo; Naukove tovarystvo imeni Shevchenka; Centralnyj derzh. istor. arxiv Ukrainy, m. Kyiv; upor.: I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko. – K.: Lviv: NTSh, 2004. – 1085 s. – (Universalny ukraïnskyy getmaniv).

20. Centralnyj derzhavnyj istorichnyj arxiv Ukrainy, m. Kyiv. – F.54. – Op.1. – Spr.3216.

21. Tam samo. – F.208. – Op.1. – Spr.39. – 70 ark.

22. Tam samo. – F.208. – Op.1. – Spr.41. – 61 ark.

23. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. – Kraków PAN 280, mf. 9105. – 184 k.

Kryvosheya I. I., doctor of historical sciences, associate professor, head of History of Culture and Teaching Methods of the Humanities Department of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Ukraine, Uman), iivahnnuk@i.ua

Sotnia Society in XVII–XVIII centuries: aspects of the research

History of the Institution of Sotnia Society is studied in order to establish a place in the structure of Neuryadova Starshyna. It was established that from the time of its creation in the XVII century, the Sotnia's Society was the lowest step of significant military society and was the closest to Sherehove Cossacks. The status of this category of the Neuryadova Starshyna had no traditional and legal definition for a long time; even Significant Comrade Military could carry the rank of the Sotnia Comrade. Attention is paid to the development dynamics of the Institution of Sotnia Society. The main aspects of the research, including the creation of the membership base of

Sotnia comrades in different periods of the existence of this social institution have been considered.

Keywords: Cossacks, Neuryadova Starshyna, Sotnia comrade, significant comrade military, bunchukove comrade, military comrade, Cossack Hetmanate.

Кривошея И. И., доктор исторических наук, доцент, заведующая кафедрой истории культуры и методики обучения гуманитарных дисциплин, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), iivahnnuk@i.ua

Товарищество сотни в XVII–XVIII в.: проблемы исследования

Для определения места в структуре неурядовой старшины изучается история института товарищества сотни. Установлено, что со времени возникновения в XVII в. товарищество сотни занимало самую низкую ступень в иерархии знатного товарищества войскового и тем самым находилось в непосредственном соседстве с рядовым казачеством. Длительное время статус этой категории неурядовой старшины не имел традиционного или юридического определения. Поэтому звание товарища сотни мог носить даже знатный товарищ войсковой. Обращается внимание на динамику развития социального института товарищества сотни. Рассматриваются основные проблемы исследования истории товарищей сотни, в частности обращается внимание на необходимость создания реестров личного состава товарищества сотни.

Ключевые слова: казачество, неурядовая старшина, товарищ сотни, знатный товарищ войсковой, значковый товарищ, бунчуковый товарищ, войсковой товарищ, Гетманищина.

* * *

УДК 94.(470+571)«175/185»

Барвінок О. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тычины (Україна, Умань), barvinokolga@rambler.ru

Кривошея І. І.,

кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри загальної історії, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тычины (Україна, Умань), igorkryvosheia@gmail.com

ІМПЕРСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ДВОРЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У ПІВДЕННО–ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Розглядається імперське законодавство про дворянське самоврядування у Південно–Західному краї Російської імперії після другого поділу Польщі. Аргументовано актуальність дослідження питань правового регулювання статусу органів станового самоуправління в регіоні. Зроблено висновки щодо функціонування системи дворянського самоврядування у південно–західних губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст.

Ключові слова: Російська імперія, Південно–Західний край, шляхта, дворянство, самоврядування, законодавство, дворянські зібрання.

Наприкінці XVIII ст. рішуча і цілеспрямована політична лінія Росії виявилась активнішою від європейської дипломатії у напрямку приєднання етнічних територій. Однак непереборне прагнення створити централізовану унітарну державу із політичним та економічним домінуванням (на континенті) зіткнулося зі вже сформованими та розвиненими концепціями корпоративних прав та інституцій самоврядування у приєднаних регіонах. Цей факт змушував самодержавний уряд діяти рішуче, долаючи автономність, ліквідовуючи соціально–економічні регіональні права підкорених народів, нівелюючи їхні територіальні відмінності.

Внаслідок другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої Російська імперія інкорпорувала Правобережну Україну. Київська, Волинська та Подільська губернії були залучені до концепції – «Південно–Західного краю». Перед царизмом постало завдання організації управління новим регіоном, гармонізації відносин між центральною владою і регіональною. Зрозумілою була

важливість оформлення політичного статусу включених територій та уніфікації державного устрою і управління господарством, соціально-політичною та іншими сферами життя в регіоні. Три монархи – Катерина II, Павло I, Олександр I, – намагалися раціоналізувати адміністративно-територіальний поділ Південно-Західного краю [7, с. 57].

Історик В. Шандра зазначила, що приєднання земель супроводжувалось обґрунтуванням легітимності «історичних прав» імперії на «польські області». Магнати, шляхта та інше населення краю засвідчували свою лояльність особистими присяжними листами після урочистого оголошення маніфесту 27 березня 1793 р. [36, с. 267]. Однак інкорпораційна проблема, як узагальнив А. Каппелер, полягала у складності включення до російської держави тих регіонів, які мали усталені політичні традиції і своєрідну станово-корпоративну організацію [6, с. 64].

Важливим документом для шляхти була Жалувана грамота дворянству 1785 р., закони якої кодифікували політичний та соціально-правовий статус привілейованого суспільного стану в Російській імперії, поширюючись і на місцеву знать приєднаних південно-західних губерній. Російський історик О. І. Міллер доводить, що «...імперська влада підтвердила місцевому польському дворянству право активної участі в управлінні, запропонувавши йому статус регіональної, навіть – загальноімперської еліти» [2, с. 76].

Проте місцева знать мала свою і досить давню історію станово-представницької організації, її інституції самоврядування базувалися на принципах шляхетської демократії, а Росія до формування таких ще тільки приступала. Тобто, на відміну від російської державної практики, правобережна шляхта мала стійкі традиції станових інституцій самоврядування і, як зазначає Л. М. Казначеева, «...володіла навиками політичної нації...», будучи ведучою силою соціального, економічного, культурного життя в державі, при цьому мінімально підпорядковуючись королівській владі [5, с. 13].

Інкорпорація Правобережжя (Д. Бовуа вважає це анексією [1, с. 67]) Російською імперією призвела до розпуску місцевих польських загальнодержавних інституцій. Відтоді російський адміністративно-територіальний устрій поширювався на Волинь, Київщину і Поділля, а місцева система управління та судочинство відповідно до «Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи» 1775 р. і згідно із травневим указом 1795 р. також встановлювалися за російським зразком. Тобто, «завдяки адміністративній реформі, управління губерніями й повітами перекладалося на дворянство, воно ж стало опорою самодержавства...», а різниця між перевагами, наданими Жалуваною грамотою 1785 р., і тими, «...якими користувалася частина польської шляхти, що брала участь у сеймиках і сеймах» не була великою [1, с. 67].

Оскільки Правобережжя в процесі інкорпорації ставало органічною частиною Російської імперії, то становий поділ звісно прирівнювався до такого ж поділу населення в центральній Росії. Тобто найвищим привілейованим станом стало дворянство, яке користувалося правами і привілеями, дарованими йому Катериною II у Жалуваній грамоті [10]. Юридичний статус російського дворянства,

визначений Жалуваною грамотою 1785 р., означав, що після приєднання Правобережжя, тутешня шляхта опинилася у нових правових умовах. Тобто положення Дворянської грамоти показали, чи суттєво впливали на інкорпорацію шляхти до російського дворянства правила доведення дворянських прав, організацію повітового та губерніального дворянства, регламентуючи типологію різних доказів дворянського походження [8, с. 23].

Імператриця Катерина II рядом своїх указів дозволила дворянству мати свою внутрішню організацію, головну роль в якій відігравали предводителі дворянства. Станові органи управління мали розгалужену структуру, повноваження, функції. Зокрема, дворянські збори розглядали і могли видавати документи про право на дворянство, вели дворянські родові книги [34, с. 232]. Власне, цей період багатьма істориками і визначається як «золотий вік» російського дворянства.

Територіальний принцип організації російського дворянства передбачав незаперечне право на власні представницькі корпоративні інституції вищого суспільного стану – дворянські депутатські зібрання, губернські та повітові предводителі дворянства і дворянські опіки. Тобто Жалувана грамота розширила права дворян, дозволивши їм мати органи станового самоврядування та брати участь і в державному управлінні. Фактично представники даного суспільного стану ставали посередниками між центром і периферією, а особливо на окраїнних територіях.

Одним із важливих документів для місцевої знаті було «Учреждение для управления губерниями Всероссийской империи» 1775 р., згідно якого фіксувалось право участі дворянства у місцевому управлінні і запроваджувалась дворянська служба. Місцева влада повністю зосереджувалась у руках магнатів і шляхти, які наділялись правом обрання чиновників на державні судово-поліційні посади. За зразком великоросійських губерній місцевий нобілітет отримав право на власну корпоративну організацію із представницькими органами, щоправда не як традиційні польські сеймики [12].

Указу від 3 травня 1795 р. про вибори дворянства на різні земські посади за положеннями Жалуваної грамоти, регламентував, що місцеві шляхтичі, вступаючи на службу російську, будуть досягати чинів російських за їхні заслуги, обирати на посади із тих, які при своїй вірності, при володінні нерухомими маєтками і при іншій гідності мали чини польські до вступу їх у підданство російське. Дворяни, які зможуть довести своє благородне походження, можуть просити дворянське товариство про внесення їх до Родовідної книги для права вступу на службу і придбання маєтків [10; 13; 14; 31].

З приходом Павла I на престол у 1796 р. ситуація для шляхти змінилася у краший бік. Новий імператор поставився до шляхти лояльно, посприявши відродженню щорічних сеймиків, які ще із XV ст. стали дієвими інституціями в Польській державі як у законодавчій практиці, так і в місцевому самоврядуванні Посади виборні відновлювалися, а безземельна шляхта отримала право участі у виборах, чого не мало російське дворянство. На сеймиках вирішувались господарсько-фінансові справи, обговорювались питання нових законів [3, с. 125–127].

Деякі науковці кінець правління Катерини II та коротке перебування на престолі Павла I характеризують як лояльний період щодо доведення дворянського

походження – легітимації шляхти. Але Павло I відмінив деякі положення Дворянської грамоти, тому його п'ятирічний термін правління позначився на дезорганізації російського дворянства [35, с. 23–24]. Зокрема імператорським Указом було відмінено за дворянським зібранням право видачі дворянських грамот і визнання таким чином дворянського походження [15].

У 1800 р. ще кілька указів визначили напрямки інкорпораційного процесу щодо правобережної шляхти. Ті особи, хто перебував у подушному окладі, могли визнаватися у дворянському походженні лише після підтвердження Герольдією рішень дворянських зібрань. Відповідно після такої тривалої процедури із документами, шляхтич міг бути звільнений від подушного податку [20; 8, с. 26–27].

Прихід Олександра I до влади обіцяв ліберальні зміни [8, с. 27–28]. Першим кроком нового імператора на шляху своєї політики щодо Правобережжя стало відновлення законної сили Дворянської грамоти [24]. Фактично це стало початком легітимації шляхти, яка почала подавати докази свого благородного походження до дворянських депутатських зібрань. Однак даний етап легітимації виявився не безпроблемним, і уряд видав указ про необхідність вказувати при записах у Родовідну книгу Дворянськими зібраннями факт відсутності дворян у подушному окладі. Справи тих, які були колись зафіксовані у подушному окладі, слід направляти на розгляд до Герольдії [25]. Таким чином уряд засвідчив свій виражений інтерес до південно–західних губерній.

Згідно указу від 4 лютого 1803 р., в якому йшлося про зловживання дворянських депутатських зібрань у процесі внесення до дворянського стану тих, хто на це не має права, свідоцтво дванадцяти благородних осіб відтепер повинне вважатися лише підкріпленням до основних доказів [26]. На губернські дворянські депутатські зібрання так само покладался обов'язок щодо розгляду та рішення про докази на дворянство чиншової шляхти [29]. Свідчення про майновий стан теж було важливою умовою внесення шляхтичів до родовідних книг і раніше. Зокрема законом від 19 червня 1791 р. дозволялося вносити до родовідних книг тих дворян, які мали будинки в містах. Хто ж не мав нерухомого майна, повинен подавати до Сенату докази давнього походження свого роду [11].

Подальший соціально–політичний курс Олександра I змінився після наполеонівської війни. Дворянські зібрання отримали підтвердження на право визнавати у шляхетстві тих осіб, чий предки затверджені раніше нобілітацією чи королівським привілеєм. Як стверджують автори С. Лисенко та Є. Чернецький, указ 29 березня 1812 р. ще раз підкреслив невідповідність шляхетського стану положенням Дворянської грамоти і нерозуміння імперським урядом «природи шляхти та світу її юридичних координат» [8, с. 38].

Процес становлення дворянських зібрань завершився перетвореннями, здійсненими Катериною II у напрямку розширення дворянських привілеїв. Узакновили остаточно організаційну структуру дворянської корпорації два знакових для дворянства документи – «Учреждение для управления губерниями» (1775 р.) і «Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» (1785 р.). Згідно першого узаконення, то корпорації дворян створювалися в межах повітів, а вже за так званою Жалуваною грамотою – в масштабах губерній.

Згодом губернські та повітові дворянські зібрання стали називатися дворянськими депутатськими зібраннями.

У повсякденному житті представника вищого суспільного стану Дворянське зібрання – орган станової дворянської корпорації, – відігравало важливу роль. Як і в інших російських губерніях, губернське дворянське зібрання мало організовуватись кожні три роки в губернському місті. У зібрання входили усі повнолітні дворяни–чоловіки, внесені до дворянської губернської родовідної книги. Проте, вікові, майнові та інші вимоги Жалуваної грамоти щодо участі у дворянських зібраннях та виборах дворянства не були чітко сформульовані [9, с. 473].

Державна служба в правобережних губерніях Російської імперії розвивалась під спрямуванням верховної влади, що змушувала місцеву еліту визнавати владу російського монарха. Повітові зібрання не підпорядковувались губернському зібранню, а обрані губернські (особа схвалювалась імператором) та повітові (схвалювались губернатором) предводителі дворянства ставали одночасно носіями станової і державної влади. Дворянські зібрання формували місцеву владу шляхом виборів за сценарієм верховної влади, обираючи начальника повіту (земського справника) на 6 років, а засідателів земського суду – на 3 роки [4, с. 284–285].

Однією із найважливіших функцій дворянських зібрань стали вибори до станових органів влади. До компетенції губернських дворянських зборів перш за все входили вибори посадових осіб, а саме губернського предводителя дворянства, засідателів верхнього земського та совісного судів, суддів і засідателів повітових судів, земських справників і засідателів нижніх земських судів. Дворянство обирало по 3–4 кандидати на посади генерального судді і засідателів головного і генеральних судів. Списки обраних подавалися на затвердження до Сенату [16].

Однією із найважливіших справ стало ведення дворянських книг, формулярних списків дворян, видача свідоцтв про дворянське походження, а також виключення певних осіб із середовища дворян. Дворянське губернське зібрання займалось вирішенням запропонованих урядом питань, подавало через особливо вибрану депутацію звернення генерал–губернатору і навіть імператору щодо місцевих проблем. Це самодостатній юридичний організм, про що свідчить можливість утворення капіталу для станових потреб – дворянської каси, надходження і витрати з якої фіксувались документально у спеціальних для цього книгах [33, с. 50].

Станово–корпоративні права дворян у губернському зібранні поділялись на клопотання перед різними установами аж до самого імператора, вирішення майнових питань, право вибору різних посадових осіб, право утворювати суспільну дворянську казну. Губернське зібрання закінчувалось виборами посадових осіб на трирічний термін: губернського і повітових предводителів, депутатів губернського дворянського зібрання від кожного повіту, секретаря, засідателів у дворянській опіці, членів губернського відділення дворянського банку, повітових посередників для спеціального межування. Отже, членами губернського дворянського депутатського зібрання виступали губернський предводитель та депутати від кожного повіту, тобто 12 осіб. Дворянське зібрання підпорядковувалося Урядовому Сенату по Департаменту Герольдії та підлягало нагляду губернатора [33, с. 51].

На зборах дворян міг бути присутнім губернатор, але брати у них участь права не мав. Він повинен спостерігати за ходом дворянських зборів та запобігати будь-яким заворушенням чи провокаціям. Іменним указом 9 березня 1798 р. підтверджувалося право губернатора бути присутнім на дворянських зібраннях з питань громадських для підтримки порядку згідно указу від 21 серпня 1788 р. [18].

Іменний указ про вибори маршалів і повітових хорунжих в губерніях – Київській, Подільській, Волинській, Мінській і Білоруській (приєднаних від Польщі) визначав, що у цих губерніях замість колишніх предводителів дворянства потрібно мати у кожному повіті по одному маршалу 5-го класу і по одному повітовому хорунжому 7-го класу, обраних із гідних осіб, чи заслужених на основі місцевих прав і установлень. Обраних в результаті виборів дворянське зібрання подавало на затвердження. Під час загальних узаконених зібрань з дозволу головного керівництва місце губернського маршала міг займати один із повітових маршалів по вибору дворянства [17].

Іменним указом від 14 жовтня 1799 р. про дворянські вибори у повітові місця і губернські предводители визначалося, що вибори чиновників повітового рівня проводяться у повітах. У повітових містах вибори з питань рекрутських наборів проводились у присутності губернатора, віце-губернатора чи губернського предводителя дворянства. Щодо обрання губернського предводителя, то якщо дворянство не обере попереднього або ж він сам відмовиться від цієї посади, тоді повітові предводители самі за кількістю балів повинні обрати одного із повітових предводителів на посаду губернського предводителя по балах чи жеребкуванням. На інші посади – по виборних списках [19]. На допомогу губернському предводителю дворянства на колишніх підставах від кожного повіту обирався один депутат для розбору доказів дворянського походження [21].

Від 1 листопада 1800 р. вийшов указ, який визначав порядок вибору чиновників в губерніях, приєднаних від Польщі. Голову Головних Судів дворянство обирало у повітах через три роки, а засідателів – щорічно, повітових маршалів і хорунжих також кожні три роки [23].

Указ 19 травня 1802 р. визначав проведення дворянських виборів на загальних підставах і рівність посади маршала та предводителя дворянства у приєднаних від Польщі губерніях. За ним, як і в Грамоті дворянства, визначався порядок Дворянських виборів, склад дворянських зібрань, зберігання і використання дворянських сум, розпорядок земських повинностей. Про хід дворянських виборів доповідали у Міністерство внутрішніх справ [30].

Указом 3 березня 1805 р. визначався майновий і віковий ценз участі дворян у виборах, а також правила проведення. Депутатські зібрання повинні слідувати за правильністю дворянських списків. Кожен маршал повіту повинен мати видану від губернатора з його підписом і печаткою скріплену губернським маршалом шнурову книгу, в яку повинні бути внесені дворяни, що мають право голосу. Повітовий маршал може бути підданий суду за внесення до цієї книги тих дворян, що не мають права голосу. Повітовий маршал подає списки дворян за шнуровою книгою губернському маршалу на зберігання. Всі зміни щодо майнових справ чи проживання дворян повіту повітовий маршал фіксує у шнуровій книзі і повідомляє губернського маршала для таких самих відміток. Губернатор, не маючи права втручатися у хід

виборів, повинен разом із губернським маршалом слідувати за дотриманням правил їх проведення, а саме щодо недопущення до участі у виборах тих дворян, які не внесені у повітові книги. Губернатор або чиновник від нього мав право звіряти повітові книги, отримувати різні довідки з них [27].

У 1800 р. 25 серпня вийшов Указ про ведення у кожному повіті Дворянської родовідної книги, необхідної для складання Герольдією дворянських списків. За ним Дворянські зібрання повинні надсилати до Герольдії копії із Родовідної книги, де біля кожного дворянського прізвища вказувати, за якими саме доказами його внесено до книги. Повітові предводители мали зобов'язати кожного дворянина свого повіту повідомляти про народження дворян чоловічої статі та про нових мешканців, списки яких потім передавати у Дворянське зібрання для внесення у Родовідну книгу, а вже копія з неї подавалась у Герольдію. Крім того Указом передбачено право дворянських предводителів видавати малолітнім і повнолітнім дворянам свідоцтва, у яких зазначати в якій губернії фактично проживає дворянин, де і які має маєтки. Такі своєрідні довідки дворяни подавали під час вступу на службу. Предводитель через Губернське Правління повинен подати копію із такого свідоцтва у Герольдію. За цим процесом повинні слідувати губернатори [22; 28].

Після декабристського і польського повстань посилювся наступ на шляхетські права. Віднині усі зібрання правобережних губерній повинні зібрати підписи із кожного шляхтича про лояльність до уряду. Шляхетство Західних губерній просило підтвердження у краї польського права і засуджувало Герольдію, яка продовжує не визнавати більшість шляхтичів які довели свою гідність польськими чинами. Повітові і губернські предводители дворянства стали у відкриту опозицію до російської адміністрації, ухиляючись від виконання Вищих наказів, активно оскаржуючи рішення вищих органів влади. Як наслідок ще до повстання 1831 р. адміністрація Західного Краю розробляла проекти каральних заходів проти місцевого шляхетства шляхом поступового зросійщення регіону. Шляхтичі, які не оволоділи російською мовою і не набули службових чинів, категорично не допускалися до станових виборних посад, окремі з яких ставали призначуваними, а за деякими представниками привілейованого стану вівся таємний нагляд [32, с. 137].

Новою віхою в історії правобережної шляхти стала внутрішня політика Миколи I, спрямована на вирішення гострої соціальної проблеми приєднаних від Польщі територій, а саме Правобережжя. Проаналізувавши узаконення даного періоду, історик В. С. Шандра відмітила консерватизм законодавчих актів Миколи і та констатувала «закінчення періоду умовно-толерантного ставлення уряду Миколи I до Західного краю» [35, с. 26–28].

Процес інкорпорації Правобережної України не пройшов безслідно для місцевого населення, особливо такого чисельного прошарку як шляхта і магнати, що по суті своїй відрізнялася від представників привілейованого стану Російської імперії. Саме різниця у польсько-литовських правових традиціях, ставленні до державної служби, в особливостях права участі в житті держави, відмінний від російського станово-майновий статус шляхтича ускладнювали процес інтеграції шляхетського стану до складу російського дворянства. Запровадження нового

адміністративно-територіального устрою передбачало і вироблення нових юридичних норм і законів.

Таким чином, перша половина XIX ст. для Російської імперії стала періодом практичних проб певних законопроектів у сфері внутрішньої політики стосовно станових, а саме дворянських, організацій. Тобто російська влада, приєднавши території зі значно відмінними і традиційно усталеними правилами самоврядування, постала перед необхідністю зрівняти соціально-політичне тло свого юридичного розвитку, а особливо із колишнім пропольським Правобережжям. Імперська влада зорганізувала дворянство у станово-корпоративні інституції за зразком великоросійських. Реалізація станово-корпоративних прав в губернських дворянських зібраннях на початку XIX ст. зводилась до доведення шляхтою свого привілейованого походження, а вже потім – до вирішення справ державного значення на рівні повітів та губерній. Повітові зібрання не підпорядковувалися губернському, а обрані повітові та губернські предводителі дворянства ставали носіями станової та державної влади одночасно. Шляхта, маючи давні традиції корпоративної організації – сеймикування, – була змушена пристосовуватись до моделі російського дворянського самоврядування.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / Д. Бовуа. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
2. Западные окраины Российской империи: [научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер]. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
3. Иванишев Н. Постановления дворянских провинциальных сеймов Юго-Западной России / Н. Иванишев. – К., 1861. – Т.1.
4. Історія державної служби в Україні: у 5 т. – Т.1. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородин та ін.; відп. ред. Т. В. Моторенко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 544 с.
5. Казначеева Л. М. Волинське дворянське зібрання (1796–1917): функції, структура, участь у системі органів влади / Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. М. Казначеева. – К., 2008. – 191 с.
6. Кappelер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Кappelер. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 360 с.
7. Катаев И. М. Дореформенная бюрократия (по запискам, мемуарам и литературе) / И. М. Катаев. – СПб., 1850. – 174 с.
8. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Вид. 2-ге. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 448 с.
9. Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Второй / И. Мадариага. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 976 с.
10. Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ), 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.22: 1784–1788. – №16187.
11. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.23: 1789–1796. – №16968.
12. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.23: 1789–1796. – №17108.
13. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.23: 1789–1796. – №25064.
14. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.23: 1789–1796. – №25289.
15. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.24: 1796–1797. – №17608.
16. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.24: 1796–1797. – №17789.
17. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.24: 1796–1797. – №17790.
18. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.25: 1798–1799. – №18421.
19. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.25: 1798–1799. – №19154.
20. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.26: 1800–1801. – №19375.
21. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.26: 1800–1801. – №19527.
22. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.26: 1800–1801. – №19531.
23. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.26: 1800–1801. – №19628.
24. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.26: 1800–1801. – №19810.
25. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.27: 1802–1803. – №20423.
26. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.27: 1802–1803. – №20608.
27. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.28: 1804–1805. – №21646.
28. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.30: 1808–1809. – №22873.
29. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.30: 1808–1809. – №22873.
30. ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т.31: 1810–1811. – №24326.
31. ПСЗ, 2 собрание. – СПб., 1831. – Т.5: 1830. – №4206.
32. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава, 1999. – 249 с.
33. Слободянюк П. Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький: Обласне видавництво «Поділля», 2004. – 592 с.
34. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): [А. Г. Філінюк, Т. В. Ігнат'єва]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, Редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.
35. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди / Є. Чернецький. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 176 с.
36. Чернецький Є. Шляхта Правобережної України в кін. XVIII – і пол. XIX ст. / Є. Чернецький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – Вип. 1. – С.25–47.

References

1. Bovua D. Rosiiska vlada ta polska shliakhta v Ukraini. 1793–1830 rr. / D. Bovua. – Lviv: Kalvariia, 2007. – 296 s.
2. Zapadnye okrainy Rossiyskoy imperii: [nauchn. red. M. Dolbilov, A. Miller]. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2006. – 608 s.
3. Ivanishev N. Postanovleniya dvoryanskikh provintsialnykh seymov Yugo-Zapadnoy Rossii / N. Ivanishev. – K., 1861. – T.1.
4. Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u 5 t. – T.1. / [O. H. Arkusha, O. V. Boiko, Ye. I. Borodin ta in.; vidp. red. T. V. Motorenko, V. A. Smolii; redkol.: S. V. Kulchytskyi (ker. avt. kol.) ta in.]; Holov. upr. derzh. sluzhby Ukrainy, In-t istorii NAN Ukrainy. – K.: Nika-Tsentr, 2009. – 544 s.
5. Kaznacheieva L. M. Volynske dvorianske zibrannia (1796–1917): funksi, struktura, uchast u systemi orhaniv vlady / Dys. ... kand. ist. nauk: spets. 07.00.01. «Istoriia Ukrainy» / L. M. Kaznacheieva. – K., 2008. – 191 s.
6. Kappeler A. Rossiia yak polietnichna imperiia. Vynyknennia. Istoriia. Rozpad / A. Kappeler. – Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2005. – 360 s.
7. Kataev Y. M. Doreformennaia biurokratyia (po zapyskam, memuarom y literature) / Y. M. Kataev. – SPb., 1850. – 174 s.
8. Lysenko S., Chernetskyi Ye. Pravoberezna shliakhta (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.). Spysok shliakhty Volynskoi, Kyivskoi ta Podilskoi hubernii, dvorianski prava yakoi pereviryla Tsentralna reviziina komisiia / S. Lysenko, Ye. Chernetskyi. – Vyd. 2-he. – Bila Tserkva: Vyd. O. V. Pshonkivskiy, 2007. – 448 s.
9. Madariaga I. Rossiya v epohu Ekateriny Vtoroy / I. Madariaga. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2002. – 976 s.
10. Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii (dali – PSZ), 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.22: 1784–1788. – №16187.
11. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.23: 1789–1796. – №16968.
12. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.23: 1789–1796. – №17108.
13. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.23: 1789–1796. – №25064.
14. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.23: 1789–1796. – №25289.
15. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.24: 1796–1797. – №17608.
16. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.24: 1796–1797. – №17789.
17. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.24: 1796–1797. – №17790.
18. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.25: 1798–1799. – №18421.
19. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.25: 1798–1799. – №19154.
20. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.26: 1800–1801. – №19375.
21. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.26: 1800–1801. – №19527.
22. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.26: 1800–1801. – №19531.
23. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.26: 1800–1801. – №19628.
24. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.26: 1800–1801. – №19810.
25. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.27: 1802–1803. – №20423.
26. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.27: 1802–1803. – №20608.
27. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.28: 1804–1805. – №21646.
28. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.30: 1808–1809. – №22873.
29. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.30: 1808–1809. – №22873.
30. PSZ, 1 sobranie. – SPb., 1830. – T.31: 1810–1811. – №24326.
31. PSZ, 2 sobranie. – SPb., 1831. – T.5: 1830. – №4206.

32. Sverbyhuz V. Starosvitske panstvo / V. Sverbyhuz. – Varshava, 1999. – 249 s.

33. Slobodianiuk P. Ya. Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyn: istoriko-etnografichni vytky, storinky mynuloho ta sohodennia mistsevykh hromad / P. Ya. Slobodianiuk. – Khmelnytskyi: Oblasne vydavnytstvo «Podillia», 2004. – 592 s.

34. Filiniuk A. H. Torhovelno-ekonomichni zviazky Pravoberezhnoi Ukrainy v umovakh inkorporatsii ta heopolityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – 50-ti roky XIX stolittia): [A. H. Filiniuk, T. V. Ihnatieva]. – Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi derzhavnyi universytet, Redaktsiino-vydavnychiy viddil, 2006. – 316 s.

35. Chernetskyi Ye. Pravoberezhna shliakhta za rosiiskoho panuvannia (kinets XVIII – pochatok XIX st.). Dzherela, struktura stanu, rody / Ye. Chernetskyi. – Bila Tserkva: Vyd. O. V. Pshonkivskyi, 2007. – 176 s.

36. Chernetskyi Ye. Shliakhta Pravoberezhnoi Ukrainy v kin. XVIII – I pol. XIX st. / Ye. Chernetskyi // Henealohichni zapysky Ukrainy heraldychnoho tovarystva. – Bila Tserkva, 2001. – Vyp.1. – S.25–47.

Barvinok O. V., Candidate of Historical Sciences, Associative Professor of World History, Uman State Pedagogical University Paul Tychyni (Ukraine, Uman), barvinokolga@rambler.ru

Kryvosheia I. I., Candidate of Historical Sciences, Professor, Head of World History, Uman State Pedagogical University Paul Tychyni (Ukraine, Uman), igorkryvosheia@gmail.com

Imperial legislation on nobleman's self-government in south-western Russian provinces (end of the 18th–first half of the 19th century)

Russian Empire legislation on self-government of nobility in the south-western province after the second division of Poland has been studied. Actuality of study the legal regulation of the status of caste self-administration in the region has been grounded. The conclusions about the system of self-government of nobility functioning in the south-western provinces of Russian Empire in the first half of the 19th century have been made.

Keywords: Russian Empire, South-west region, nobles, nobility, self-government, legislation, noble meetings.

Барвинок О. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), barvinokolga@rambler.ru

Кривошея И. И., кандидат исторических наук, профессор, заведующий кафедрой всеобщей истории, Уманский государственный педагогический университет им. Павла Тычины (Украина, Умань), igorkryvosheia@gmail.com

Имперское законодательство о дворянском самоуправлении в юго-западных губерниях России (конец XVIII – первая половина XIX в.)

Рассматривается имперское законодательство о дворянском самоуправлении в Юго-Западном крае Российской империи после второго раздела Польши. Аргументированно актуальность исследования вопросов правового регулирования статуса органов сословного самоуправления в регионе. Сделаны выводы относительно функционирования системы дворянского самоуправления в юго-западных губерниях Российской империи в первой половине XIX века.

Ключевые слова: Российская империя, Юго-Западный край, шляхта, дворянство, самоуправление, законодательство, дворянские собрания.

УДК 94 (477)

Степник З. М.,
аспірантка кафедри історії України, Тернопільський
національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна, Київ),
zoryana.stepnyk@gmail.com

Розвиток винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття

В статті розглядаються особливості розвитку винокурної промисловості та процес забезпечення її сировиною у Київській губернії в зазначений період. Метою є дослідження рівня розвитку винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття.

Методологічною основою дослідження слугують провідні принципи наукового пізнання: об'єктивності, науковості, системності, історизму та

плюралізму, що базуються на пріоритеті джерел, монографій та посібників, які дають змогу всебічно проаналізувати дану проблематику. Статтю виконано з використанням таких методів, як проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системно-структурний, логічно-аналітичний. Огляд стану проблеми базований також на емпірико-теоретичних методах, таких як метод систематизації і класифікації документальних фактів та аналізу документів.

Динаміка розвитку винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття відбувалася в контексті загальноімперської економічної політики щодо винокуріння. Наддніпрянщини загалом. Ця сфера виробництва характеризується зменшенням кількості дрібних поміщицьких гуралень, якому «посприяло» введення нового акцизного Положення від 4 липня 1861 р., а також процвітання промислових винокурних заводів, які звільнялися від податків за перевищення встановлених державою норм. Особливо швидкими темпами здійснювалися процеси концентрації виробництва, проте виробництво спирту залишається приблизно на тому ж рівні. На початку XX століття по розвитку винокурної промисловості Київська губернія займала одне з перших місць в Російській імперії. Щодо забезпечення винокурних підприємств сировиною, то на Київщині винокурні обробляли сировину, яку давало землеробство і тваринництво, тобто, в основному використовувалися хлібні припаси та картопля, допоміжну роль відігравала патока та ін.

Ключові слова: винокуріння, промисловість, губернія, акциз, сировина.

Виходячи з реалій сучасного стану промислового розвитку України, перед українцями постає необхідність глибокого наукового аналізу стану промисловості у минулому, що допоможе у регулюванні промислової політики в наш час. Адже без розуміння уроків історії неможливо зорієнтуватися в складному лабіринті нинішніх соціально-економічних та політичних відносин. Крокуючи шляхом незалежності, наше суспільство стало перед необхідністю глибоких перетворень в усіх сферах економіки. Лише завдяки системному, комплексному дослідженню соціально-економічного розвитку країни у другій половині XIX – на початку XX століття, з урахуванням усіх взаємозв'язків, можливо зрозуміти ті зміни, що відбувалися у промисловості. Актуальність визначається й тим, що в сучасних умовах при реформуванні економічної структури народного господарства України, зокрема і промисловості, важливого значення набуває звернення до історичного досвіду промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Відомості про розвиток винокурної промисловості в Київській губернії знаходимо в різних джерелах. Серед них варто відзначити найважливіші – це огляди Київської губернії [5–10] та архівні матеріали [12–17].

Дана проблематика знайшла відображення у працях А. Дударова [2], А. Ярошевича [18] О. Нестеренка [4] та М. Москалюка [3]. Так, А. Дударов у своєму «Докладі по вопросу о винокурении» [2] знайомить нас із загальними особливостями розвитку винокуріння у різних частинах Російської імперії, в тому числі і у Київській губернії.

Фактичний матеріал з вказаної проблематики черпаємо з статистично-географічного огляду А. І. Ярошевича «Винокурная промышленность Киевской губернии» [18]. В ньому автор наводить загальні дані про розвиток винокурної промисловості у Київській губернії протягом 1905–1909 рр. на основі матеріалів Акцизного управління. О. О. Нестеренко у другому томі своєї праці «Розвиток промисловості на Україні» [4] комплексно висвітлює розвиток промисловості України, наводить багато статистичних даних, приводить аргументовані узагальнення та висновки, в тому числі і щодо характерних рис економічної політики російського царизму.

Монографія М. М. Москалюка «Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій

половині XIX – на початку XX століття» [3] належить до спеціальних фундаментальних праць, в якій на широкому колі архівних та друкованих матеріалів комплексно досліджуються проблеми розвитку різних галузей промисловості Наддніпрянської України в зазначений період.

У наведених вище працях зазначена проблематика знайшла своє зачаткування або лише часткове висвітлення. Тому для більш конкретного дослідження розвитку винокурної промисловості в Київській губернії автор даної статті ставить перед собою наступні завдання: простежити динаміку обсягу винокурного виробництва Київської губернії протягом зазначеного періоду, а також охарактеризувати процес забезпечення виробництва спирто-горілчаної продукції сировиною.

Перш ніж ми розглянемо динаміку розвитку винокурної промисловості у Київській губернії, варто коротко охарактеризувати загальний стан винокуріння Наддніпрянщини у зазначений період. І так, в дореформений період винокурна промисловість Наддніпрянської України повністю перебувала в руках поміщиків (купці були позбавлені займатися гуральництвом) і була тісно пов'язана із господарством маєтку. Більш вільні умови для приватного гуральництва на Україні, порівняно з Росією, сприяли влаштуванню у маєтках дрібних винокурень, що не вимагало значних коштів. Вузькість внутрішнього ринку, відсутність шляхів сполучення призводили до нагромадження залишків хліба у поміщиків, до його дешевизни, тобто гуральництво для поміщиків Правобережної та Лівобережної України було основним засобом реалізації хлібних лишків і тим самим підвищувало вартість поміщицького маєтку [3, с. 63].

Все це сприяло тому, що на Україні в останні передреформені десятиліття налічувалася велика кількість поміщицьких гуралень, а винокурна промисловість за кількістю закладів та вартістю продукції вийшла на перше місце у промисловій структурі кріпосної Наддніпрянської України [4, с. 28].

Після реформи 1861 р. винокуріння почало розвиватись у нових умовах. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків-заводчиків дарової праці селян, змушувало їх перебудовувати своє господарство на капіталістичних засадах в умовах вільної конкуренції та капіталістичного ринку. Перетворенню гуральництва із однієї з форм товарно-промислової діяльності поміщиків значною мірою сприяло також Положення від 4 липня 1861 р., за яким встановлювалися нові правила одержання акцизу з виробництва спирту та вводився патентний збір з заводів. Згідно з Положенням визначалася норма виходу спирту, за яку заводчик зобов'язаний був сплачувати акциз залежно від сировини і точно визначеної продуктивності заводу. Був встановлений найменший розмір виробництва: при місткості квасильних діж не менше як 540 відер, що забезпечувало одержання протягом періоду виробництва не менше як 2250 відер спирту (при цьому діжі кожного порядку повинні біли бути однієї міри). З 1861 р. акциз встановлено в розмірі 4 коп. з градуса спирту (4 крб. сріблом з відра спирту), а з 1864 р. – 5 коп. з градуса (або 5 крб. сріблом з відра спирту). Патентний збір брався з заводу залежно від місткості його квасильних діж [3, с. 64].

Внаслідок введення нового акцизного Положення на Україні відразу ж припинили існування кілька сотень дрібних поміщицьких гуралень, ті, що за розмірами були менше встановленої Положенням межі. Крім того, акцизне Положення давало великі переваги заводам із покращеною технологією [4, с. 87].

У зв'язку з Положенням на Київщині із 350 винокурень, зафіксованих у 1861 р., у 1870 р. залишилося 239, а у 1883 р. – 108. Хоча загальна виробнича потужність не знизилася, відбувалася інтенсивна концентрація. У Київській губернії процеси концентрації виробництва здійснювалися особливо швидкими темпами. Про це, зокрема, свідчать архівні дані, за якими в 1878 р. із 138 винокурних заводів Київської губернії, діяло тільки 127, які виробили спирту на 14079262 руб. – на 2 млн більше ніж попереднього року [5, арк. 29]. А протягом наступних двох років – до 1880 р. – кількість винокурних заводів скоротилася з 128 до 106. При цьому прибуток з даного виробництва за ці роки обчислювався на 130974 млн руб. Більше, порівняно з попереднім роком [6, арк. 8].

Внаслідок цього поміщики, окрім значних прибутків, втрачали і продукти переробки, які, наприклад, використовувались для відгодівлі худоби. Промислові ж винокурні, навпаки, процвітали завдяки звільненню від податків за перевищення встановлених державою норм. Тобто кон'юнктура була вигідною. У березні 1891 р. цей указ скасовано. Знову були оподатковані великі винокурні і зменшені податки з малих [3, с. 64–65].

Отже, акциз брався не за дійсним виходом спирту, а за нормами, тому зрозуміло, що власник гуральні намагався з даної кількості сировини одержати найбільшу кількість спирту, збільшити масштаби виробництва, ввести кращу технологію [4, с. 87–88].

Як зазначає А. І. Ярошевич, на межі XIX та XX століть і в перше десятиліття XX століття в основному доході населення Київської губернії винокурна промисловість відігравала другорядну роль, оскільки на першому плані стояла цукрова. Але для деяких місцевостей губернії і для деяких груп населення і винокуріння було важливою галуззю [18, с. 3].

Загальне виробництво 70 винокурних заводів Київської губернії, в середньому, за п'ятиріччя 1905–1909 рр. виражалось в 135206 градусів викуреного спирту або 3880 тис. відер 40° спирту, що оцінюється в більш як 2 млн руб. По розвитку винокурної промисловості Київська губернія займала одне з перших місць в Російській імперії. В 1908 р. загальна викурка спирту по Київській губернії досягала більше 4,5 млн відер (40°) або 38% загальної викурки спирту по Росії [18, с. 3].

За вказане п'ятиліття викурка спирту в Київській губернії виражалася такими цифрами: 1095–1906 р. – 108.010 тис. градусів, 1906–1907 р. – 127.104 тис. градусів, 1907–1908 р. – 155.822 тис. градусів, 1908–1909 р. – 165.666 тис. градусів і в 1909–1910 р. – 119.428 тис. градусів. З цього видно, що обсяги викурювання спирту в окремі роки значно коливаються. Якщо взяти до уваги, що ще у 1872 р. викурка спирту досягала 95.356 тис. градусів, то потрібно визнати, що протягом вказаного періоду винокурне виробництво зросла порівняно ненабагато [18, с. 3].

По повітах винокурне виробництво розподілялося так:

Таблиця 1

Розподіл винокурного виробництва по повітах Київської губернії [18, с. 3]

Повіти	Число заводів	Викурено тисяч градусів спирту						
		1905–1906 р.	1906–1907 р.	1907–1908 р.	1908–1909 р.	1909–1910 рр.	Середнє	Середнє виробництво одного заводу тис. град.
Київський	15	178	217	230	254	199	215	143
Радомишльський	16	169	168	193	212	175	184	115
Сквирський	6	999	125	193	161	106	137	228
Бердичівський	5	121	885	142	150	133	127	254
Черкаський	4	107	132	127	129	107	120	302
Звенигородський	4	733	134	127	130	101	113	284
Таращанський	7	814	107	120	139	999	109	156
Канівський	3	714	716	121	139	831	973	324
Чигиринський	3	525	797	136	145	517	932	310
Васильківський	2	740	823	764	948	778	811	405
Уманський	3	299	429	597	740	397	493	164
Липовецький	2	203	207	242	259	176	217	108
Всього по губернії	70	108	127	155	166	119	135	193

Як видно з даної таблиці, винокурне виробництво на території губернії розміщується неоднаково, при чому найбільших розмірів воно досягає у повітах західної та північної частин губернії [18, с. 4].

Зупиняючись на питаннях організації винокурної промисловості, А. І. Ярошевич зазначає, що, хоча переважають сільсько-господарські і змішані заводи, значну роль відіграють великі промислові заводи.

Якщо брати до уваги сировину, з якої виготовляється спирт, то в Київській губернії мали місце наступні типи заводів (1908 р.): із хлібних припасів виготовляв спирт 1 завод, з хлібних припасів і картоплі – 49 заводів, з хлібних припасів і патоки – 3 заводи, з хлібних припасів, картоплі і патоки – 13 заводів, тільки з патоки – 1 завод, і із хлібних припасів по дріжджовій нормі – 4 заводи [18, с. 5].

Таблиця 2

Сировина, яку використовували на винокурних підприємствах в Київській губернії у 1905–1909 рр. (тис. пуд) [18, с. 6]

Типи заводів Матеріали	Хлібно-катопляні	Паточні	Змішані	Дріжджево-винокурні	Всього
Картопля	3.369	–	1.763	–	5.132
Зелений солод	199	–	129	54	382
Кукурудза	196	–	83	46	325
Жито	62	–	33	62	157
Пшениця	26	–	39	–	65
Ячмінь	29	–	38	67	–
Просо	68	–	22	–	90
Житнє борошно	6	–	11	26	43
Ячмінне борошно	2	–	–	–	2
Пшеничне борошно	–	–	–	–	–
Кукурудзяне борошно	6	–	–	–	6
Гаолян	–	–	2	–	2
Сухий солод	–	–	1	153	154
Патока	–	474	537	–	1.011

Отже, як показує таблиця, для винокурної промисловості в Київській губернії використовувалась наступна сировина: різних хлібних припасів – 1.294 тис. пуд, картоплі – 5.132 тис. пуд і патоки – 1.011 тис. пуд.

Таким чином, динаміка розвитку винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття відбувалася в контексті загальноімперської економічної політики щодо винокуріння Наддніпрянщини загалом. Ця сфера виробництва характеризується зменшенням кількості дрібних поміщицьких гуралень, якому «посприяло» введення нового акцизного Положення від 4 липня 1861 р., а також процвітанням промислових винокурних заводів, які звільнялися від податків за перевищення встановлених державою норм. Особливо швидкими темпами здійснювалися процеси концентрації виробництва, проте виробництво спирту залишається приблизно на тому ж рівні. На початку XX століття по розвитку винокурної промисловості Київська губернія займала одне з перших місць в Російській імперії. В 1908 р. загальна викурка спирту по Київській губернії досягала більше 4,5 млн відер (40°) або 38% загальної викурки спирту по Росії. Щодо забезпечення винокурних підприємств сировиною, то на Київщині винокурні обробляли сировину, яку давало землеробство і тваринництво, тобто, в основному використовувалися хлібні припаси та картопля, допоміжну роль відігравала патока та ін. Отже, ми здійснили короткий екскурс по загальних показниках винокуріння та забезпечення його сировиною у Київської губернії в другій половині XIX – на початку XX століття, проте, на перспективу залишається відкритим питання торгівлі винокурною продукцією як у даному регіоні, так і поза його межами.

Список використаних джерел

1. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с.
2. Дударов А. Доклад по вопросу о винокурении / А. Дударов. – СПб, 1883. – 10 с.
3. Москалюк М. М. Развитие переработки промышленности у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль : Видавництво «Рада», 2009. – 336 с.
4. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине. У 2-х ч. / О. О. Нестеренко. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с.
5. Обзор Киевской губернии за 1878 год, К. – 48 с.
6. Обзор Киевской губернии за 1880 год, К. – 51 с.
7. Обзор Киевской губернии за 1898 год, К. – 134 с.
8. Обзор Киевской губернии за 1905 год, К. – 130 с.
9. Обзор Киевской губернии за 1907 год, К. – 166 с.
10. Обзор Киевской губернии за 1908 год, К. – 187 с.
11. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. – Санкт-Петербург, 1896. – Изд. 2-е, испр. и доп. – 636 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202–72 арк.
13. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 534. – Спр. 422–86 арк.
14. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 227. – 64 арк.
15. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 634. – Спр. 724. – 20 арк.
16. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 8. – 119 арк.

17. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – 401 арк.

18. Ярошевич А. И. Винокурная промышленность Киевской губернии / А. И. Ярошевич. – К., 1912. – 12 с.

References

1. Vsja Rossiya. Rysskaja knuga promushlennostu, torgovli, selskogo hozjajstva i administracii. Adres-kalendar Rossijskoj imperiji. – T. 2. – 1897. – 3399 s.
2. Dudarov A. Doklad po voprosy o vunokyreniji / Dudarov A. – SPb, 1883. – 10 s.
3. Moskaljyk M. M. Rozvutok pererobnoji promuslovosti y Naddnprjanskij Ukraine v drygij polovuni XIX – pochatky XX stoltitja / M. M. Moskaljyk. – Ternopyl : Vudavnuvto «Rada», 2009. – 336 s.
4. Nesterenko O. O. Rozvutok promuslovosti na Ukraini. Y 2 ch. / O. O. Nesterenko. – K.: Vudavnuvto Akademiji nayk Ukrainskoj RSR, 1962. – Ch. 2. Ekonomichna pidhotovka Velukoji Govtnevoji socialistichnoji revoljuciji. Fabrichno-zavodske vurobnuvto, 1962. – 580 s.
5. Obzor Kuevskej gyberniji za 1878 god, K. – 48 s.
6. Obzor Kuevskej gyberniji za 1880 god, K. – 51 s.
7. Obzor Kuevskej gyberniji za 1898 god, K. – 134 s.
8. Obzor Kuevskej gyberniji za 1905 god, K. – 130 s.
9. Obzor Kuevskej gyberniji za 1907 god, K. – 166 s.
10. Obzor Kuevskej gyberniji za 1908 god, K. – 187 s.
11. Fabrichno-zavodskaja promushlennost u torgovlja Rossuu: s prulogieniem obshchej kartu fabrichno-zavodskoj promushlennostu Rossijskoj imperiji / Ministerstvo finansov, Departament torgovli i manyfaktyr. – Sankt -Peterbyrg, 1896. – Izd. 2-e, uspr. i dop. – 636 s.
12. Centralnuy dergavnuy istorichnuy arhiv Ukrainu y m. Kujevi (dali CDIA Ukrainu y m. Kujevi). – F. 442. – Op. 532. – Spr. 202. – 72 ark.
13. CDIA Ukrainu y m. Kujevi. – F. 442. – Op. 534. – Spr. 422. – 86 ark.
14. CDIA Ukrainu y m. Kujevi. – F. 442. – Op. 626. – Spr. 227. – 64 ark.
15. CDIA Ukrainu y m. Kujevi. – F. 442. – Op. 634. – Spr. 724. – 20 ark.
16. CDIA Ukrainu y m. Kujevi. – F. 574. – Op. 1. – Spr. 8. – 119 ark.
17. CDIA Ukrainu y m. Kujevi. – F. 575. – Op. 1. – Spr. 73. – 401 ark.
18. Jaroshevuch A. I. Vunokyrennaja promushlennost Kyevskej hyberniji / Jaroshevuch A. I. – K., 1912. – 12 s.

Stepnyk Z. M., postgraduate student of the history of Ukraine Ternopil National Pedagogical University named for Volodymyr Hnatiuk (Ukraine, Kiev), zoryana.stepnyk@gmail.com

The development distilling industry in Kyev province russian empire in the half past nineteenth – early twentieth century

The article discusses the features of distilling industry and process for its raw materials in the Kiev province during this period. The aim is to investigate the level of distilling industry in the Kiev Province in the late XIX – early XX century.

The methodological basis of the study serve as key principles of dialectics of scientific knowledge: objectivity, scientific, systematic, historicism and pluralism based on the priority of sources, books and guides that allow you to thoroughly examine this issue. The paper is made using techniques such as problem-chronological, comparative historical, systematic and structural, logical and analytical. Overview of the problem is also based on empirical and theoretical methods such as the method of systematization and classification of documentary evidence and document review.

The dynamics of the distilling industry in Kiev province in the late nineteenth – early twentieth century took place in the context to general economic policy for distillation Dnieper general. This area is characterized by a decrease in the production of many small landlords factories, which «contributed to» the introduction of new excise Regulation of 4 July 1861, and the prosperity of industrial distilleries that are exempt from tax for exceeding the standards established by the state. Particularly rapidly implemented process of concentration of production, but the production of alcohol is about the same level. In the early twentieth century by distilling industry of Kiev province had one of the top spots in the Russian Empire. Regarding the provision of raw materials enterprises distilleries, distillery in the Kiev region is treated raw material, which gave agriculture and livestock, is mainly used in bakery supplies and potatoes played a supporting role syrup and others.

Keywords: distilling industry, province, Russian Empire, raw.

Степник З. М., аспирант кафедры истории Украины, Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка (Украина, Киев), zoryana.stepnyk@gmail.com

Развитие винокурной промышленности в Киевской губернии во второй половине XIX – начале XX века

В статье рассматриваются особенности развития винокурной промышленности и процесс обеспечения ее сырьем в Киевской губернии в указанный период. Целью является исследование уровня развития винокурной промышленности в Киевской губернии во второй половине XIX – начале XX века.

Методологической основой исследования служат ведущие принципы диалектики научного познания: объективности, научности, системности, историзма и плюрализма, основанные на приоритете источников, монографий и пособий, которые позволяют всесторонне проанализировать данную проблематику. Статья выполнена с использованием таких методов, как проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, системно-структурный, логико-аналитический. Обзор состояния проблемы основанный также на эмпирико-теоретических методах, таких как метод систематизации и классификации документальных фактов и анализа документов.

Динамика развития винокурной промышленности в Киевской губернии во второй половине XIX – начале XX века происходила в контексте общегосударственной экономической политики по винокурению Приднепровья в целом. Эта сфера производства характеризует уменьшением количества мелких помещичьих винокурен, которому «поспоспешествовало» введение нового акцизного Положения от 4 июля 1861 г., а также процветанием промышленных винокурных заводов, которые освобождались от налогов за превышение установленных государством норм. Особенно быстрыми темпами осуществлялись процессы концентрации производства, однако производство спирта остается примерно на том же уровне. В начале XX века по развитию винокурной промышленности Киевская губерния занимала одно из первых мест в Российской империи. По обеспечению винокурных предприятий сырьем, то на Киевщине винокурни обрабатывали сырье, давало земледелие и животноводство, то есть, в основном использовались хлебные припасы и картофель, вспомогательную роль играла патока и др.

Ключевые слова: винокурения, промышленность, губерния, акциз, сырье.

УДК 94:378.091.8(477)«18/19»

Мельник І. С.,
аспірант, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
ihoryk@gmail.com

Стоян Т. А.,
доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри міжнародного туризму та гуманітарних
дисциплін, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
stoyan.ta@gmail.com

ТУРИЗМ ЯК НАУКОВО-ПІЗНАВАЛЬНА ТА ДОЗВІЛСЬВА СФЕРИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Представлено аналіз ролі і місця туристичних науково-пізнавальних та дозвілєвих екскурсій в повсякденному житті українського студентства кінця ХІХ – початку ХХ ст. на прикладі головних університетських центрів тогочасної України. Репрезентовано ініціаторів мандрівок, а також характер, мету, основні цілі та безпосередній перебіг екскурсійних подорожей.

Ключові слова: повсякденне життя, студентство, університет, науково-пізнавальна екскурсія, мандрівка, наукові гуртки, екскурсанти.

Сучасна вітчизняна історична наука з кожним роком все більше досліджує та об'єктивно висвітлює сторінки українського минулого, котрі за радянських часів не були актуальними. В тому числі, поза увагою дослідників залишалися багато проблем соціальної історії, зокрема історії повсякденності. Радянські дослідники історією повсякдення не переймалися, перш за все досліджуючи проблеми, які допомагали б підтримувати незмінні комуністичні ідеали та стійко тримати «залізну лінію» партії. В публікаціях присвячених історії студентства підросійської України увага концентрувалась на тому, що університетська молодь була «невтомним борцем проти царського режиму». Дослідження, присвячені студентству, обмежувалися головним чином політико-революційними аспектами їх життя та діяльності, а питання побуту та дозвілєвої сфери практично залишилися недоторканими. Саме тому актуальність даної роботи полягає у репродукуванні тих історичних процесів, котрі залишалися закритими для дослідження в радянські часи.

Якісно нові зміни у відтворенні та «очищенні» історії України від радянсько-партійної заангажованості

почали відбуватися з проголошенням незалежності української держави. Розпочалось активне дослідження історії повсякденності, що стала одною з провідних тем наукових досліджень, з'явилося багато наукових праць, зокрема монографічного та дисертаційного характеру, присвячених повсякденному життю різних прошарків населення України, в тому числі студентства. Вивчення повсякденного життя студентства дає ключ до об'єктивного розуміння внутрішньо-суспільних процесів, що відбувались на українських теренах, що перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій на рубежі ХІХ – ХХ століть. Одним з маловивчених, але важливих сфер студентського повсякдення є туризм.

Мета даної роботи полягає у з'ясуванні ролі та місця науково-туристичних походів та мандрівок в повсякденному житті українського студентства кінця ХІХ – початку ХХ ст. на прикладі студентської молоді вищих навчальних закладів Харкова, Києва, Одеси та Львова. Автор ставить за мету виокремлення і визначення місця туризму як важливої складової у житті університетської молоді в дозвілєвому та навчально-практичному вимірах.

Історіографія проблеми туристичного дозвілля та його ролі у повсякденному житті студентства України кінця ХІХ – початку ХХ ст. є вкрай обмеженою, комплексні наукові дослідження відсутні.

Туристичні мандрівки у повсякденному житті вузівського студентства були як наукового так і дозвілєвого характеру, але і ті і інші активно підтримувалися керівництвом вищих навчальних закладів та викладачами. Важливою складовою такої підтримки була безперечно фінансова. Так, харківський університет виділив 200 крб. на організацію науково-педагогічної екскурсії студентів до Кавказу (2–18 червня 1891 р.). Передбачалося, що цих коштів студентам-екскурсантам мало вистачити на два з половиною тижні мандрівок. Керівництво університету допомогло й з оплатою залізничних білетів екскурсантам. На прохання ректора університету І. П. Щелкова залізничне правління надало екскурсантам безоплатні білети 3-го класу [1, с. 2]. Проте оскільки такого роду науково-педагогічні мандрівки наприкінці ХІХ ст. ще не були розповсюдженим явищем студентського повсякдення, тому підготовленість до такого роду заходів не завжди було відповідною. Про це свідчить звіт про результати вище згаданої поїздки, у якому зазначалося, що студенти – мандрівники «...не брали, окрім папок для рослин, геологічних молотків, компаса і барометра, ніяких особливих пристосувань; вбралися, як на звичайну заміську поїздку з тою лиш різницею, що захопили ковдри, дехто взяв теплі пальта. Словом, вся компанія вирушила без нічого, одягнена в літні костюми» [1, с. 2–3].

Повсякденна подорож проходила або пішки, або ж фургоном (віз запряжений кіньми). Провіант для подорожей куплявся зазвичай на місцевих ринках і складався з «...осетинського сиру, чудової баранини, ... бурдюка кахетинського вина». З цих продуктів екскурсантам на кожній зупинці готували шашлик, який від частого вживання молодим туристам навіть приївся, і вони почали його називати «вічний шашлик» [1, с. 6].

Зі звіту зрозуміло, що у туристичному повсякденні не виникало проблем із ночівлею. Завдяки спеціальній інструкції, яку студентам та їх керівникові було надано

перед походом, вони отримували кімнати на станціях за ціною від 50 коп. до 1 крб. За весь період туристичної подорожі (16 днів) студентська молодь практично не зіштовхувалась із серйозними проблемами, і саме тому їх повсякденне життя на період мандрівки було головним чином підпорядковано здійсненню основної мети, а саме знайомством з природою Кавказу і закріпленням теоретичних навичок на практиці.

Отже, можна чітко прослідкувати, що в подібних науково-пізнавальних мандрівках студентів університет Харкова не тільки був зацікавлений, а й всіляко допомагав і підтримував подібні форми роботи. Керівництво навчального закладу подавало клопотання до залізниць щодо безоплатного перевезення екскурсантів, виділяло кошти на організацію походу, а також складало спеціальну прохання-інструкцію, за якою молоді екскурсанти могли отримати кімнати на ніч. Тобто, навчальний заклад дбав про забезпечення комфорту під час наукових мандрівок своїх вихованців.

Більшість туристичних подорожей у повсякденному житті студентської молоді Харківського університету була організована зусиллями його професорсько-викладацького складу. Зокрема дякуючи активній позиції в цьому питанні керівника однієї з університетських кафедр А. М. Краснова, відбулися перші науково-пізнавальні екскурсії для студентської молоді. Вони розцінювались як практична частина у підготовці майбутнього фахівця.

Існувала ціла система підготовки студентів до науково-навчальних екскурсійних подорожей. Зазвичай ця підготовка складалась з декількох етапів: *перший* – підготовка, визначення мети та предмету шляхом самостійної роботи; *другий* – поділ учасників на групи, отримання завдань, ведення щоденників та спеціально колекції; *третій* – обробка отриманих матеріалів та записів; *четвертий* – підведення підсумків та отримання резове від керівника [2, с. 4].

Так, вже згадуваний професор А. М. Краснов доклав значних зусиль організовуючи екскурсію на Кавказ. Після неодноразового клопотання він домогся для студентів пільгового проїзду та навіть невеликої матеріальної допомоги для них від університету [2, с. 3]. Подорож тривала два тижні. Повсякдення студентської молоді під час туристичної подорожі було досить складним через часту втому екскурсантів і швидке зникнення інтересу до походу; абсолютну не пристосованість доріг (для проходження екскурсії) та станцій (для ночівлі) [3, с. 76]. Професору А. М. Краснову вдалося організувати не одну таку подорож до Кавказу, набуваючи досвіду такого роду мандрівок. Кожна наступна поїздка ставала все більш організованою та результативною. Так, пройшла досить успішно їх друга поїздка. Студентській молоді була надана можливість ознайомитись з найцікавішими місцями Воєнно-Грузинської дороги, здійснити сходження на Девдоракський льодовик. Все це сприяло наповненню студентів незабутніми враженнями та практичному підкріпленню набутих раніше теоретичних знань про гірські породи та льодові зони.

Під керівництвом А. М. Краснова студенти здійснювали і так звані геодезійні походи, головними завданням, яких було щоденне ознайомлення із методами зйомок. Студенти самостійно робили маршрутну зйомку та будували профілі [2, с. 4].

Значні заслуги в організації наукових студентських експедицій належать таким університетським викладачам, як І. Ф. Леваківський та О. В. Гуров, які всіляко наповнювали молодіжну повсякденність активним вивчення геології та застосуванням умінь і навичок на практиці. Саме І. Ф. Леваківський у 1889 р. організував молодіжну туристичну екскурсію до Дніпра за рахунок фізико-математичного факультету; О. В. Гуров влаштував студентські геологічні екскурсії до Криворізького рудного району, Бахмутського району, Донецького басейну та Кавказу [2, с. 5].

Головними ініціаторами у впровадженні в повсякденне життя студентів науково-туристичних екскурсій при Харківському університеті кінця XIX – початку XX ст. був перш за все професорсько-викладацький склад навчального закладу. Причиною цього було глибоке переконання професури в надзвичайній корисності таких експедицій, під час яких велося активне застосування теоретичних знань і здобуття нових шляхом надання індивідуального завдання та самостійного дослідження наданої теми. Туристичні походи переслідували не лише наукові цілі, але й містили дозвілєву складову, перш за все історико-культурного спрямування. Наповнення цієї складової науково-пізнавального дозвілля відбувалося під час ознайомлення з незвіданими місцями того чи іншого краю.

Аналізуючи науково-туристичних експедицій в повсякденному житті студентства кінця XIX – початку XX ст., доречним буде згадати і про університетську молоді м. Києва, яка намагалась не відставати від своїх харківських колег по навчанню. Київські студенти також урізноманітнювали своє повсякдення туристичними науково-пізнавальними екскурсіями, а університет Св. Володимира, в міру можливостей, сприяв такого роду навчанню і дозвілєю.

Так, 5 лютого 1911 р. декан історико-філологічного факультету університету Св. Володимира подав прохання на ім'я ректора про отримання дозволу на поїздку студентів до Петербургу з 12 по 27 лютого [4, арк. 1]. В свою чергу професор В. Н. Перетц подав аналогічне прохання на право її проведення, зробивши акцент на науковий характер екскурсії. В його поданні був наведений перелік місць, які мали відвідати студенти; окреслений зміст та обсяг заходів, які будуть притаманні туристичній повсякденності під час поїздки. Зокрема планувалось відвідування товариства «Давня письменність» і зустріч з її представниками та безпосередньо дослідницькі пошуки в бібліотеках під наглядом професора [4, арк. 2]. Ректор задовольнив вище зазначені прохання, і було виділено «...изъ специальныхъ средствъ университета...», кошти для кожного учасника мандрівки, а саме: професору В. Н. Перетцу 100 крб. [4, арк. 9] і 11 студентам по 10 крб. кожному [4, арк. 13]. Нажаль детальних згадок про перебіг самої екскурсії і оцінки її результати та значення документальних свідчень не залишилось.

Фізико-математичний факультет при університеті Св. Володимира також намагався не відставати і 30 квітня 1911 року подав клопотання на відправлення студентів до Біловезької пуші на час канікул для здійснення наукової екскурсії [4, арк. 17]. Керувати цією подорожжю було доручено приват-доценту В. Р. Заленському, який мав провести її для 8 студентів факультету, і яким було надано від університету по 10 крб. кожному [4, арк. 17–17 зв].

Інформації стосовно тривалості подорожі, які відкриття були зроблені молоддю, про враження студентів від повсякдення під час подорожі, нажалі, не залишилось.

У цілому є незаперечним факт активної підтримки керівництвом університету Св. Володимира прагнення його професорсько-викладацького складу до урізноманітнення навчально-наукового та дозвіллевого повсякдення молоді.

Окремого розгляду варте київське Товариство природознавців при університеті Св. Володимира, яке бере свій початок з другої половини XIX ст. Київське Товариство дослідників природи було засновано при університеті 28 лютого 1869 р. за ініціативи Першого Всеросійського з'їзду природознавців [5, с. 138].

Головною метою Товариства було спорядження експедицій і екскурсій для досліджень органічної та неорганічної природи, сприяння розвитку природничих наук і їх розповсюдження по всій території підросійської України та всієї імперії в цілому [5, с. 138]. Загалом такі науково-туристичні експедиції не обмежувались лише Київським навчальним округом [6, арк. 1–1 зв].

Членом товариства могли обиратись і серед студентства університету. Студентська повсякденність в товаристві природознавців урізноманітнювалась науково-туристичними експедиціями, зборами відомостей «полезных для Общества» і зборами колекцій [6, арк. 2]. Про роль науково-туристичних екскурсій, яку вони займали у повсякденному житті студентства київського університету, свідчать дані наведені в таблиці, яка складена на основі звітів грошових витрат товариства на експедиції [7, арк. 3, 4, 6, 11, 19, 20, 27, 37, 38, 45, 46, 54, 57, 61, 62, 64, 69, 70, 71, 76, 77, 84, 85, 105, 106, 108, 121, 135].

Роки	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Кількість науково-пізнавальних екскурсій та виділених коштів	6 / 1025 крб.	4 / 950 крб.	3 / 1000 крб.	3 / 525 крб.	6 / 1000 крб.	7 / 1354,75 крб.	5 / 700 крб.	7 / 775 крб.	8 / 800 крб.	3 / 325 крб.	7 / 610 крб.	–	7 / 725 крб.	2 / 399,50 крб.	2 / 450 крб.

Аналіз наведених даних стверджує, що з початку XX ст. експедиційна активність товариства була надзвичайно високою, і коштів для них не шкодували. Лише станом на 1911 р. ніякої туристично-експедиційної активності не спостерігалось і жодних причин або згадок в наявності не знайшлось.

Проте цінними матеріалами по дослідженню повсякденного життя студентства, в рамках товариства природознавців, є дані не тільки по кількості туристичних походів і видачі грошового еквіваленту, але й записи по кінцевим точкам маршруту. Такими точками були: Урал та Кавказ; Крим; Волинська, Чернігівська, Полтавська, Орловська, Самарська, Пензенська губернії; Біле море; м. Севастополь і м. Дубно, які свідчили про різноплановий характер та масштабність туристично-пізнавальної та туристично-наукової повсякденності студентства.

Товариство дослідників природи при київському університеті відіграло надзвичайно велику роль не тільки як науково-дослідний центр для вчених університету, але як спосіб урізноманітнення власного повсякденного життя

(в науково та дозвіллевого вимірах) для студентської молоді.

Потрібно згадати і про Київське товариство туристів згадок, про яке, нажалі, практично не залишилось. Відомо, що воно діяло на початку XX ст., й до нього могли входити і «студенти вищих навчальних закладів...», але виключно на правах співробітників та екскурсантів, без права носіння спеціальних відзнак членів товариства [8, арк. 2]. Повсякденне життя студентства в рамках гуртка наповнювалось туристичними науково-пізнавальними екскурсіями в гірські райони, до річок і т. ін. Детальної інформації про участь студентської молоді в походах, їхню кількість, повсякденні обов'язки під час походу і їхні досягнення, нажалі знайти не вдалося.

Слід відзначити окремим блоком роботу історико-етнографічного гуртка організованого студентами на початку XX ст. Зазвичай в цьому гуртку студенти займалися написанням та декламуванням доповідей на попередньо затверджені теми, захистом та відстоюванням своєї точки зору з того чи іншого питання, накопиченням умінь орієнтуватись та розбиратись у питаннях, які виносились на обговорення під час засідання гуртка.

Студентська повсякденне життя в рамках товариства було заповнене не лише написанням та захистом доповідей, але і науково-пізнавальними екскурсіями. Так, влітку 1911 р. була організована екскурсія до Новгороду на XV археологічний з'їзд [9, с. 234]. Також членами гуртка проведено ще ряд екскурсій, а саме: виїзд 10 березня на розкопки до відкритих печер у Києві на Звіринці; 24 березня відбулося ознайомлення студентської молоді з бібліотекою університету Св. Володимира і 14 травня під керівництвом О. М. Антонова оглянуто археологічний музей університету Св. Володимира [9, с. 234].

Члени історико-етнографічного гуртка не лише активно займалися вивченням, написанням, представленням та захисту своїх робіт, але і в гуртківській повсякденності закріплювали свої знання на практиці (детальне вивчення розкопок на Звіринці) і розширенні наукового кругозору через відвідування археологічного з'їзду, музею та бібліотеки університету.

Звертаючи увагу на вище зазначені факти, можна стверджувати, що туристичні науково-пізнавальні екскурсії та походи київського студентства кінця XIX – початку XX ст. мали величезне значення в їх повсякденному житті, зокрема не лише у розширенні власного наукового світогляду, але і в навчально-організаційній роботі. Простежується зацікавленість не тільки університетської молоді, але і керівництвом деяких факультетів та професорами організацією та проведенням студентських туристичних екскурсій. Це підкріплювалося наданням матеріально-фінансової підтримки її учасникам. Окремими студентськими товариствами також проводились екскурсії як наукового

(археологічні, ботанічні, геологічні та зоологічні) так і пізнавально-дозвілєвого характеру (музей, бібліотека, з'їзд). Екскурсійна справа у студентській повсякденності в рамках життя університету заповнювала саме ті прогалини у наукових пізнаннях, яких так не вистачало при вивченні теоретичного курсу, що тим самим допомагало студентам в розширенні власного світогляду та в тамуванні інтелектуальних та дозвілєвих потреб.

На кінець XIX – початок XX ст. на території підросійської України в повсякденне життя студентства активно впроваджується практика туристичних подорожей, які мали на меті як дозвілєвий, так і науково-пізнавальний характер. Серед тогочасних великих наукових центрів України (Харків, Київ, Львів), у яких був запущений процес впровадження туристичних мандрівок в повсякденність, чільне місце посідає і Новоросійський університет.

Одним із перших хто познайомив студентську молодь із туризмом, який згодом став невід'ємною сферою повсякденного життя, був професор геології Новоросійського університету М. О. Головкінський. Він організував безплатну туристичну поїздку на пароплаві з Одеси до Криму і назад, домовившись з російським гуртком пароплавства і торгівлі для 25 студентів університету м. Одеса [10, с. 19]. Із нотаток одного з екскурсантів можна дізнатись про зовнішній вигляд студентів-мандрівників, а також спорядження, яке було в них на період поїздки: «Наша поява на юті пароплава в оригінальних дорожніх костюмах спочатку справила деяку паніку серед першокласних пасажирів. Одягнені ми були в більшості в блузи, у високих чоботях, з молотками, кинджалами, сумками і фляжками через плече, в найрізноманітніших капелюхах і кашкетах» [10, с. 19]. На період мандрівки повсякдення студентської молоді проходило у знайомстві з Ялтою, Нікітським ботанічним садом, морським узбережжям та гірською частиною Криму. Також були зібрані невеликі геологічні колекції [11, с. 245].

Необхідно згадати і про Кримський гірничий клуб, фундамент якого був закладений в Одесі у 80-х рр. XIX ст. Якою ж особливістю володів і яку мету переслідували у повсякденному житті члени цього гуртка? Головною метою клубу було вивчення географії Криму і прилеглих губерній, історії краю, флори і фауни [12], дослідження яких знайшло своє відображення в «Записках Кримського гірничого клубу», що побачили світ уперше в 1891 р. [13, с. 24]. На початку свого існування головною особливістю діяльності цього клубу було те, що для задоволення інтересів його членів під час їх дозвілля організовувались екіпажні, верхові і пішохідні екскурсії та походи, до яких були долучені, в якості учасників, сім'ї, друзі та знайомі науковців [12].

Що ж до студентської молоді, то правила прийому у члени гуртка були надзвичайно суворі. У правилах було чітко регламентовано місце студентської молоді у лавах клубу: «студенти вищих навчальних закладів можуть бути допущені до участі в заняттях клубу лише в якості членів-співробітників і екскурсантів без права голосу в зборах і без права носіння будь-яких спеціальних знаків приналежності до клубу» [12]. Тобто, студентська молодь мала права на безпосереднє прийняття участі у науково-пізнавальних походах та екскурсіях і розглядалась лише як член-співпрацівник і не більше. Нажаль жодних

згадок про участь студентської молоді у походах, їхню роль, обов'язки у туристичній повсякденності або ж ін. не наводиться ні одному із видань щорічника «Записок Кримського гірничого клубу».

Значний внесок у впровадження та розповсюдження туристичних мандрівок у повсякденне життя молоді Новоросійського університету було зроблено «Історико-філологічним товариством» (1889 р.). До гуртка входили історики одеського університету, які сприяли розвитку тогочасної української історичної науки. Повсякденне життя молоді в гуртку було насичене дослідженнями регіональної історії, етнографічними та археологічними мандрівками (результати яких потім публікувалися), що організовувалось товариством також проводило активну роботу в підготовці та проведенні загальноросійських товариських археологічних з'їздів [14, с. 147]. Основною метою такою роботи було намагання зацікавити широкий загал, і молодь зокрема, українською тематикою (історією і культурою), використовуючи для цього туристичні науково-дослідні роботи. Мандрівки, які організовувались Товариством сприяли вивченні української самотності та давали можливість студентській молоді ідентифікувати себе як частину єдиного українського народу.

Студентські туристичні мандрівки при Новоросійському університеті кінця XIX – початку XX ст. були надзвичайно важливими в повсякденному житті студентів, задовольняючи їх науково-пізнавальні та дозвілєві потреби. Організовувались численні туристичні походи до Криму, основною ознакою яких був не лише науковий характер, але і спосіб відпочинку. Зазвичай екскурсанти мали чіткий графік відвідування об'єктів, добру організованість і наявність туристичного спорядження.

Без належної уваги не слід залишати студентство м. Львову кінця XIX – початку XX ст. Цінними для вивчення ролі туристичних мандрівок як складової повсякденного життя львівського студентства є праця І. Крип'якевича «З історії галицького краєзнавства», в якій описується організація І. Франком етнографічного гуртка «Кружок для устоювання вандрівок по ріднім краю», маючи на увазі територію Східної Галичини [15]. Крип'якевич описує шість таких студентських мандрівок за період з 1883–1888 рр., ці спогади містять цінний фактологічний матеріал і детальну розповідь про кожний з цих походів.

Перша студентська подорож відбулася 1883 р., в якій львівське студентство нажалі не прийняло участі, але це ніяк не вплинуло на маршрут або програму подорожі. Мандрівка тривала протягом 5 днів. Повсякденність її учасників була наповнена екскурсіями до монастиря, церков, річок та водопадів. Також студенти неодноразово організовували постановки концертів та вечорниць. Чи мали студенти формений одяг, які речі взяли із собою та який був у них повсякденний раціон харчування І. Крип'якевич не вказує.

Друга мандрівка відбулась 1884 р., організатором її став «Кружок для устоювання мандрівок по ріднім краю» під проводом І. Франка. Підготовка до подорожі була надзвичайно копіткою, а саме: було складено маршрут, засновано комітети, що помістили в часописах відозву про приготування, навіть було видана друком спеціальна гумористична програма, складена І. Франком під назвою «Въ дорогу». «Нашою ціллю єсть по перше – спізнати багату природу нашого Підгірського краю, побачити її

в повному її розцвіті і величавості і подивляти багатство і розмаїтість її форм, скріпити думки і сили до подальшої витривалої праці для свого і загального добра» [15, с. 4], – так описується автором ціль, яку переслідували молоді туристи. Туристичне повсякденне життя кожної миті відкривало для студентства та інших учасників подорожі все нові і незвідані горизонти, а саме: були оглянуті копальні французького товариства на Волянці, запустілі нафтові копальні, фабрики та церкви. Та молодіжна повсякденність цим не обмежувалась і, майже, кожного дня відбувались постановка концертів чи музично–декламаторських вечорниць [15, с. 6].

Третя мандрівка відбулася 1885 р. за ініціативи молодіжного «Статистичного кружка» при «Академічному братстві» у м. Львів. До подорожі було підготовлено карту і програму прогулянки. В мандрівці брали участь не тільки студентська молодь, але і культурно–громадські діячі [16, с. 36]. Загалом було 25 учасників. Повсякденність цього туристичного походу була наповнена хоровими виступами на концерті, цікавими екскурсіями до замку та монастиря в Теремовлі, на хребет Дністра, фабрику цигарок в Чорткові, а також науково–пізнавальною прогулянкою по більчанській печері. По закінченні маршруту мав вийти «Альбом третьої вандрівки», який готували самі ж учасники, але цьому не судилося відбутись [15, с. 12].

Четверта студентська мандрівка відбулася 1886 р. і була підготовлена «Академічним братством». І. Крип'якевич вперше дає інформацію з приводу того, що учасники їхали на власний кошт і платили тільки 3 крб. на утримання хору [15, с. 13]. Як і в минулих подорожах молодіжна повсякденність була насичена представленням концертів, музичних вечорів, пізнавальними екскурсіями до монастиря, церкви і замку в Луцьку та відвідинами фабрики целюлози. Весь маршрут був подоланий власним ходом (пішки), на возах і залізницею.

П'ята студентська подорож 1887 р. не вдалася: «зголосялось за мало мандрівників, котрі би схотіли перейти первісну виточену дорогу» [15, с. 14–15]. Та не зважаючи на це, туристичне повсякдення, хоч і зовсім мало, було наповнене вечорницями та екскурсією до «колодязя студентського» і «дуба, що воду тягне» [15, с. 15]. Потім до екскурсантів приєдналися буковинські студенти, і вони продовжили туристичну мандрівку разом.

Непересічний інтерес для нашої наукової розвідки становлять також спогади відомого тогочасного критика В. Коцовського [16]. В них міститься згадка про шосту із серії вищезгаданих студентських мандрівок – а саме мандрівка організована «Академічним братством». У 1888 р. В. Коцовський так писав про мету цієї подорожі: «... молодь хоче пізнати одну з найпоетичніших сторін нашого краю, хоче зійтися з нашим народом і з нашою інтелігенцією, щоби обмінятися своїми думками, поглядіти, оскільки поступає народна робота, набрати сил до дальшої праці» [16, с. 37]. Як і в 4-й подорожі кожен учасник мав заплатити «3 крб., кошті їзди й удержання враховано найменше 15 крб.» [15, с. 15]. Загальна кількість учасників досягала 38 (вказано число студентів по кожному з навчальних закладів, а також згадується поіменно деякі з них). Студентами був організований власний хор з 28 співаків, котрі у повсякденному маршруті мандрівки давали співацько–декламаторські вечори з відчитами. Як в інших подорожах молодіжне повсякденне життя було насичене екскурсіями та постановкою власних концертів.

Вперше згадується, що весь маршрут учасники пройшли «в шкіряних постолах, котрі закупили по 60 крб. в Косові» [15, с. 17].

Отже, студентське повсякденне життя на період туристичних мандрівок було насичене новими незвіданими краєвидами рідного краю, пізнанням його окремих культурних відмінностей, а також власними концертними ініціативами, котрі презентувались широкому загалу.

Також слід згадати і про інші туристичні гуртки, котрі існували на території Західної України кінця XIX – початку XX ст. Не менш відомим товариством, починаючи з 1911 р. і до сьогоднішнього дня було і є «Пласт». Студентство львівських навчальних закладів також входило до числа тих, хто був членами цієї організації і чіє повсякденне життя було наповнене фізичними та військовими тренуваннями, підняттям національної самосвідомості за рахунок туристичних походів, мандрівок і таборів [16, с. 50]. Слід зауважити, що повсякденність пластунів не обмежувалась фізичним загартуванням через туристичні походи та подорожі, але і зводилась до розвитку практичних навичок і застосування їх на практиці. Так, молодь навчали читанню географічних карт та орієнтуванню на місцевості, в'язанню вузлів та складанні намету, розведення вогнища та приготування їжі, надання першої допомоги, а саме: перев'язки та особиста гігієна в походах; вивчення тваринного світу та рослинності [17].

Варто згадати про пожежно–гімнастичне товариство «Сокол», засноване студентами та урядниками у Львові в 90-х рр. XIX ст. Повсякденне життя «соколів» з початку існування проходило в загартуванні загально фізичними вправами (фехтування та гімнастика) і ознайомленні з мальовничими околицями рідного краю [18, с. 27]. Влітку такі туристичні мандрівки здійснювались пішки (не більше ніж 20–30 км), а взимку – на лижах [19, с. 12]. Також туристично–краєзнавча повсякденність гуртківців була насичена організацією тематичних вечорів та аматорських театральних вистав і вечорів. В процесі цієї роботи пізнавався місцевий колорит окремого краю, містечка або села.

Розглядаючи туристичні мандрівки як невід'ємну складову повсякденного життя західноукраїнського студентства кінця XIX – початку XX ст., слід відзначити неабияку роль подібних заходів в житті молоді. Туристичні походи студентської молоді мали як дозвіллевий, так і науково–пізнавальний характер. Великою особливістю таких заходів була масовість (великими групами), чітка організованість (розробка маршруту, планування заходів під час походу) та координація (завжди був координатор групи). Особливим є те, що екскурсанти на період походу зазвичай організовували концертні вечори з відчитами та аматорським хором, який утримувався на їх власний кошт. Повсякденність була просякнута новими знайомствами з пам'ятками культури та архітектури, підприємницькими установами та особливостями природного колориту кожного регіону.

Отже, розглянувши туристичні подорожі, як складову повсякденного життя українського студентства кінця XIX – початку XX ст., слід наголосити на не абі якій позитивності такого роду заняття. Перше за все потрібно відмітити, що з кінця XIX ст. туристичні мандрівки починають набувати масового характеру серед студентської молоді головних навчальних закладів

тогочасної України, а саме: Харківського, Київського, Новоросійського та Львівського університетів. По-друге, як правило такі туристичні екскурсії носили науково-пізнавальний (навчально-практичний) та дозвілєвий характер. Саме дозвілєва форма мандрівок здебільшого була притаманна для львівського студентства, науково-пізнавальна – університетській молоді Харкова, Києва та Одеси. Така відмінність може пояснюватись більш просвітницькими настроями та зацікавленістю в туристичних подорожах як формі відпочинку, які були притаманні західноукраїнського студентства. Студентська молодь Харкова, Києва та Одеси більше була схильна до використання туристичних походів в наукових цілях задля закріплення своїх теоретичних знань практичними навичками. По-третє, кожен похід обов'язково мав своїх організаторів з числа професорсько-викладацького середовища, які намагались створити максимально комфортні умови для екскурсантів на час туристичного походу. Вчетверте, керівництво навчальних закладів здебільшого підтримувало та сприяло організації такого роду заходів для студентства.

Таким чином, туризм посідав особливе місце у повсякденному житті студентства України кінця XIX – початку XX ст. Знайомство з новими незвіданими горизонтами рідної землі і також далеких країв, заглиблення в її самобутню культуру та традиції, особисте наукове збагачення та можливість зробити власні відкриття – все це було надзвичайно привабливим для молодого покоління через наявність у нього безмежної енергії та жаги до пізнання, інтелектуального збагачення і одночасно було одним із способів проведення дозвілля.

Список використаних джерел

1. Географический сборник кружка студентов-естественников Харьковского университета / Под ред. А. Н. Краснова. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1891. – 122 с.
2. Денисенко Я. В. Географічна екскурсія як одна з форм викладання географічних дисциплін у вищій школі на Слобожанщині (кінець XIX ст. – та довоєнні роки XX ст.) / Я. В. Денисенко // Педагогіка та психологія. – 2011. – Вип.40 (1). – С.144–151. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znphnpu_ped_2011_40\(1\)_26.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znphnpu_ped_2011_40(1)_26.pdf).
3. Талиев В. И. Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862–1914 г.): сборник, под редакцией приват-доцента Императорского Харьковского университета В. И. Талиева. – Х.: Тип. М. Х. Сергеева, 1916. – 228 с.
4. Державний архів м. Києва. – Ф.16. – Оп.446. – Спр.125. – 17 арк.: Київський університет Св. Володимира.
5. Круглова Л. Київське товариство дослідників природи Університету Св. Володимира / Л. Круглова // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – Вип.40. – С.138–142. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2013_40_24.pdf.
6. Державний архів м. Києва. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1. – 4 арк.: Київське товариство природознавців при Київському університеті. – м. Київ. – 1872.
7. Там само. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.2. – 188 арк.: Київське товариство природознавців при Київському університеті. – м. Київ. – 1872.
8. Там само. – Ф.345. – Оп.1. – Спр.1. – 5 арк.: Устав Киевского общества туристов.
9. Микитюк О. М. Становлення та розвиток науково-дослідної роботи у вищих педагогічних закладах України (історико-педагогічний аспект) / Харк. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2-е вид., випр. і доп. – Харків: «ОВС», 2003. – 272 с.
10. Усыскін Г. С. Очерки истории Российского туризма / Г. С. Усыскін. – СПб.: Герда, 2000. – 109 с.
11. Екскурсії як форма вивчення й охорони пам'яток історії та культури Криму (друга половина XIX – початок XX ст.) / Є. В. Молочко // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – 2010. – Вип.17. – С.245–260. – Бібліогр.: 29 назв. – укр. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/79468/25-Molochko.pdf?sequence=1>.

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/79468/25-Molochko.pdf?sequence=1>.

12. Крымскому горному клубу – 120 лет. По материалам Александра Фоменко. – Режим доступу: <http://www.alpkhspb.ru/ass/a522.htm>.

13. Долженко Г. История туризма в дореволюционной России и СССР. – Издательство Ростовского университета, 1988. – 192 с.

14. Левицька Н. М. Студентські наукові товариства та гуртки у гуманітарних вишах України у другій половині XIX – на початку XX ст. / Н. М. Левицька // Гуманітарний вісник. Сер.: Історичні науки. – 2014. – Число 21, Вип.5 (2). – С.140–153. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Gvi_2014_21_5\(2\)_12.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Gvi_2014_21_5(2)_12.pdf).

15. Крип'якевич І. З історії Галицького краєзнавства / І. Крип'якевич. – Львів, 1932. – 18 с. – (Відбит. з «Збірника фізикографічної комісії», вип. IV–V).

16. З історії вітчизняного туризму: зб. наук. ст. / Федерація профспілок України, Інститут туризму; ред. П. М. Слободян [та ін.]. – К., 1997. – 280 с.

17. Кузишин А. З історії організації туристично-краєзнавчої роботи в Галичині (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/personalii/ukrgeo/k/kuzyshyn/web/isturgal/isturgal.htm>.

18. Історичний огляд життя в студентських організаціях. – Львів, 1908. – 157 с.

19. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: Зб. наук. пр. під ред. Єрмакова С. С. – Харків: ХДАДМ (XXII), 2002. – №16. – 100 с.

References

1. Geograficheskij sbornik kruzha studentov-estestvennikov Har'kovskogo universiteta / Pod red. A. N. Krasnova. – Har'kov: Tip. M. F. Zil'berberga, 1891. – 122 s.
2. Denysenko Ja. V. Geografichna ekskursija jak odna z form vykladannja geografichnyh dyscyplin u vyshhij shkoli na Slobozhanshyni (kiniec' XIX st. – ta dovojenni roky XX st.) / Ja. V. Denysenko // Pedagogika ta psihologija. – 2011. – Vyp.40 (1). – S.144–151. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znphnpu_ped_2011_40\(1\)_26.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znphnpu_ped_2011_40(1)_26.pdf).
3. Taliev V. I. Professor Andrej Nikolaevich Krasnov (1862–1914 g.): sbornik, pod redakciej privat-docenta Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta V. I. Talieva. – H.: Tip. M. H. Sergeeva, 1916. – 228 s.
4. Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F.16. – Op.446. – Spr.125. – 17 ark.: Kyi'vs'kyj universitet Sv. Volodymyra.
5. Kruglova L. Kyi'vs'ke tovarystvo doslidnykiv pryrody Universytetu Sv. Volodymyra / L. Kruglova // Etnichna istorija narodiv Jevropy. – 2013. – Vyp.40. – S.138–142. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2013_40_24.pdf.
6. Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F.318. – Op.1. – Spr.1. – 4 ark.: Kyi'vs'ke tovarystvo pryrodnoznavciv pry Kyi'vs'komu universyteti. – m. Kyi'v. – 1872.
7. Tam samo. – F.318. – Op.1. – Spr.2. – 188 ark.: Kyi'vs'ke tovarystvo pryrodnoznavciv pry Kyi'vs'komu universyteti. – m. Kyi'v. – 1872.
8. Tam samo. – F.345. – Op.1. – Spr.1. – 5 ark.: Ustav Kievskogo obshhestva turistov.
9. Mykytjuk O. M. Stanovlennja ta rozvytok nauko- doslidnoi' roboty u vyshhijh pedagogichnyh zakladah Ukrai'ny (istoryko-pedagogichnyj aspekt) / Hark. ped. un-t im. G. S. Skovorody. – 2-e vyd., vypr. i dop. – Harkiv: «OVS», 2003. – 272 s.
10. Usyskin G. S. Ocherki istorii Rossijskogo turizma / G. S. Usyskin. – SPb.: Gerda, 2000. – 109 s.
11. Ekskursii' jak forma vycchennja j ohorony pam'jatok istorii' ta kul'tury Krymu (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / Je. V. Molochko // Praci Centru pam'jatkoznavstva: Zb. nauk. pr. – 2010. – Vyp.17. – S.245–260. – Bibliogr.: 29 nazv. – ukr. – Rezhym dostupu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/79468/25-Molochko.pdf?sequence=1>.
12. Krymskomu gornomu klubu – 120 let. Po materialam Aleksandra Fomenko. – Rezhym dostupu: <http://www.alpkhspb.ru/ass/a522.htm>.
13. Dolzhenko G. Istorija turizma v dorevoljucionnoj Rossii i SSSR. – Izdatel'stvo Rostovskogo universiteta, 1988. – 192 s.
14. Levyč'ka N. M. Students'ki naukovy tovarystva ta gurtky u humanitarnykh vyshah Ukrai'ny u drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. / N. M. Levyč'ka // Gumanitarnyj visnyk. Ser.: Istorychni nauky. – 2014. – Chyslo 21, Vyp.5 (2). – S.140–153. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Gvi_2014_21_5\(2\)_12.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Gvi_2014_21_5(2)_12.pdf).

15. Kryp'jakevych I. Z istorii' Galyc'kogo krajeznavstva / I. Kryp'jakevych. – L'viv, 1932. – 18 s. – (Vidbyt. z «Zbirnyka fiziografichnoi' komisii'», vyp. IV–V).

16. Z istorii' vitchyznanogo turizmu: zb. nauk. st. / Federacija profspilok Ukraïny, Instytut turizmu; red. P. M. Slobodjan [ta in.]. – K., 1997. – 280 s.

17. Kuzyshyn A. Z istorii' organizacii' turystychno-krajeznavchoi' roboty v Galychyni (druga pol. XIX – poch. XX st.). – Rezhym dostupu: <http://ukr-tur.narod.ru/personalii/ukrgeo/k/kuzyshyn/web/isturgal/isturgal.htm>.

18. Istorychnyj ogljad zhyttja v students'kyh organizacijah. – L'viv, 1908. – 157 s.

19. Pedagogika, psykologija ta medyko-biologichni problemy fizychnogo vyhovannja i sportu: Zb. nauk. pr. pid red. Jermakova S. S. – Harkiv: HDADM (HHPI), 2002. – №16. – 100 s.

Melnyk I. S., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), ihoryk@gmail.com

Stoyan T. A., Doctor of History, Professor, Head of International Tourism and Humanities, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), stoyan.ta@gmail.com

Tourism as an educational and recreational area of Ukrainian students' daily life in the late XIX – early XX century

The article analyzes the role and place of thematic tourism and leisure trips to the daily life of Ukrainian students of the late XIXth and early XXth century for example major university centers of contemporary Ukraine. Represented initiators and character, purpose, main goals and immediate course excursions trips.

Keywords: daily life, students, university, scientific and educational tour, journey, scientific circles, excursionist.

Мельник И. С., аспирант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), ihoryk@gmail.com

Стоян Т. А., доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой международного туризма и гуманитарных дисциплин, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), stoyan.ta@gmail.com

Туризм как научно-познавательная и досуговая сфера повседневной жизни студенчества Украины в конце XIX – начала XX в.

Представлен анализ роли и места туристических научно-познавательных и досуговых экскурсий в повседневной жизни украинского студенчества конца XIX – начала XX в. на примере главных университетских центров тогдашней Украины. Представлено инициаторов путешествий, а также характер, намерения, основные цели и непосредственный ход экскурсионных путешествий.

Ключевые слова: повседневная жизнь, студенчество, университет, научно-познавательная экскурсия, путешествие, научные кружки, экскурсант.

УДК 94«182/189»(438)

Studnicka-Mariańczyk K.,
doktor, współpracownik działu historii XIX w.,
Instytut Historii PAN Jana Długosza w Częstochowie
(Polska, Częstochowa), k.studnicka@op.pl

TENDENCJE KAPITALISTYCZNE W ROLNICTWIE POLSKIM XIX WIEKU

Представлено образ главных zmian zachodzących w rolnictwie w XIX wieku. Początki tego procesu miały miejsce już pod koniec XVIII wieku, kiedy to wzrosło znacznie zainteresowanie agraryzmem. Rolnictwo zaczęło się przeobrażać, zmieniając swój charakter z tradycyjnego i naturalnego na produkcyjno-towarowy, z gospodarki opartej na doświadczeniach codziennej pracy wielu pokoleń chłopskich przekształcając się w rolnictwo nowoczesne, wykorzystujące osiągnięcia techniki i nauki. Dużą rolę odebrali tu ziemianie, albowiem przede wszystkim owa grupa właścicieli ziemskich miała wpływ na kształt polskiego rolnictwa i proces dostosowania gospodarki rolnej do wymagań tworzącego się rynku w warunkach gospodarki kapitalistycznej. Nową rzeczywistość ukazują przemiany w strukturze przedmiotowej warstwy społecznej, jakie czynniki kształtowały świadomość i działania podejmowane przez ziemian, zarówno względem reorganizacji gospodarstw i sposobów ich funkcjonowania, jak też działalności społecznej czy publicznej. Wskazuje w tym kontekście rolę organizacji społecznych i stowarzyszeń, przede wszystkim oddziaływanie Towarzystwa Rolniczego.

Słowa kluczowe: kapitalizm, rolnictwo, XIX wiek, gospodarka, Królestwo Polskie.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Rozwój ekonomiczny Europy Zachodniej – od końca XVIII w. odznaczający się niespodziewanym tempem rozwoju przemysłu, przyrostem liczby ludności oraz postępującym procesem urbanizacji – wywołał duże zapotrzebowanie na artykuły rolne [1]. Pod wpływem owych potrzeb oraz wskutek oddziaływania rozszerzającego się rynku rolnictwo zaczęło się przeobrażać, zmieniając swój charakter z tradycyjnego i naturalnego na produkcyjno-towarowy, z gospodarki opartej na doświadczeniach codziennej pracy wielu pokoleń chłopskich przekształcając się w rolnictwo nowoczesne, wykorzystujące osiągnięcia techniki i nauki, zwłaszcza biologii i chemii. Gospodarstwo rolne stało się przedsiębiorstwem rolnym. Okres ten określa się mianem rewolucji agrarnej [2, c. 88], ze względu na wszechstronność zachodzących przemian, choć tempo, w jakim się one dokonywały, było dalekie od tempa rewolucyjnych przemian w przemyśle [3, c. 70].

Zwiększający się popyt na artykuły rolne stwarzał bodźce do zwiększenia produkcji. Wzrost jej można było tylko w niewielkim stopniu osiągnąć przez zwiększenie powierzchni gruntów ornych. Podstawowym zagadnieniem stało się w tej sytuacji lepsze wykorzystanie użytków ornych, podwyższenie całkowitej produkcji przez wzrost wydajności rolnictwa. Utrzymywanie trójpólki z ugoriem stało się jawnym marnotrawstwem i oznaką zacofania. Konieczna okazała się likwidacja ugorów i wdrożenie do uprawy polowej nowych roślin, znacznie wydajniejszych od zbóż. Roślinami zyskującymi stopniowo coraz większą popularność stały się gatunki przywiezione z Ameryki i zaadaptowane do nowych warunków – kukurydza na południu Europy i ziemniaki na północy i zachodzie. Dzięki wprowadzonym innowacjom uzyskano ogromny wzrost ogólnej produkcji żywności i paszy, co pozwoliło na ograniczenie powierzchni wysiewu zbóż, umożliwiając z kolei zaprowadzenie i rozpowszechnienie innych upraw, przede wszystkim roślin pastewnych i przemysłowych [4, c. 54]. Wysiewanie na ugorującym polu nowych roślin zapoczątkowało przejście od tradycyjnej trójpólki do systemu płodozmianów, gdzie cała ziemia bez ugorowania mogła być stale pod uprawą przy zastosowaniu odpowiedniej do rodzaju gleby rotacji [5, c. 57].

Rewolucja agrarna najwcześniej i ze znaczną dynamiką dokonała się w Wielkiej Brytanii. Zmianom w technologii produkcji, metodach i rodzajach upraw i hodowli towarzyszył rozkwit wiedzy i szeroko rozumianej kultury rolniczej [6, c. 206]. Dynamicznie rozwinęło się w XVIII wieku piśmiennictwo rolnicze [7, c. 73], zaczęto organizować wystawy, rozpisywano konkursy. Rozpowszechniono w Anglii uprawę jarzyn i sianie traw pastewnych, wprowadzono płodozmian i ogradzanie gruntów [8, c. 93, 163]. Również na kontynencie europejskim zaczęto intensywnie wdrażać zasady nowej gospodarki rolnej. Wiedza rolnicza w I połowie XIX wieku rozwinęła się zwłaszcza w Niemczech. Oprócz opracowania zasad płodozmianu do głównych jej zasług należy wskazanie możliwości wzbogacenia gleby przez fachowe zastosowanie nawozów naturalnych, jak i sztucznych, zgodnie z danymi fizjologii roślin. Do znaczących osiągnięć należy zaliczyć także odkrycie możliwości zastosowania w rolnictwie wiedzy z zakresu bakteriologii. Pozostałe kraje Europy Zachodniej korzystały z doświadczeń brytyjskich i niemieckich. W Europie Środkowej i Wschodniej pierwsze oznaki rewolucji agrarnej sięgają początku XIX wieku, lecz prawdziwego znaczenia nowe tendencje nabrały dopiero

w drugiej połowie XIX stulecia. Należy jednak zaznaczyć, że proces modernizacyjnych przemian w tej części kontynentu przebiegał znacznie wolniej niż w krajach zachodnich, albowiem różnice w strukturze agrarnej i utrwalenie przeżytków feudalnych wpływały na szybkość i specyfikę przeobrażeń.

Wprowadzenie nowych roślin do zmianowania wymagało zastosowania odmiennych metod uprawy i pielęgnacji. Było to niezbędne zwłaszcza dla roślin okopowych, potrzebujących nie tylko większego nawożenia, ale także głębszej orki, okopywania, pielienia i tym podobnych zabiegów, niestosowanych przy uprawie zbóż. Niezbędne okazało się wprowadzenie nowych i ulepszenie starych narzędzi. Staranniejsza uprawa roli pod nowe rośliny sprawiła, że następujące po nich zboża miały lepiej przygotowaną i odchwaszczoną glebę, co także odegrało niemałą rolę w zwiększeniu plonów [9, c. 54]. Wzrost wydajności pozwalał osiągnąć tę samą, a nawet większą produkcję ziarna z mniejszej niż przedtem powierzchni. Ograniczenie zaś obszaru wysiewu zbóż na rzecz upraw bardziej pracochłonnych zwiększyło zapotrzebowanie na robociznę, co przyczyniło się do zastosowania maszyn w rolnictwie [3, c. 70].

Rozwój produkcji rolnej współistniał z rozwojem produkcji przemysłowej. Zwiększenie wielkości plonów oznaczało równocześnie wzrost dochodów i zamożności ludności wiejskiej. W połączeniu z narastającym zapotrzebowaniem na nowe bądź udoskonalone narzędzia i maszyny stworzyło to sytuację otwierającą popyt na produkcję przemysłową nakierowaną na potrzeby rolnictwa. Z kolei rozwój nauki i techniki, wraz z rewolucyjnymi zmianami w sposobach produkcji przemysłowej pozwolił na zwiększenie podaży artykułów służących rozwojowi gospodarki rolnej. Nastąpiło wyraźne sprzężenie zwrotne. Mechanizację prac rolnych umożliwił przewrót przemysłowy [2, c. 93]. Nowe lub udoskonalone maszyny i narzędzia pozwoliły na lepszą pielęgnację upraw i wzrost plonów, czyniąc zarazem pracę rolnika wydajniejszą i lżejszą. Rozwój sektora rolniczego sprzyjał rozwojowi przemysłu, zwiększając zapotrzebowanie na produkty przemysłowe – rozwój gospodarczy wzmacniał i ugruntowywał przemiany na wsi. Gospodarka europejska zyskała kolejne impulsy rozwojowe.

W końcu XVIII w. zapoczątkowano stosowanie pługów wykonanych w całości z żelaza, które umożliwiły całkowitą orkę. W XIX wieku konstruowano pługi dwu- i trzyskibowe, które stosowano w wielkich gospodarstwach rolnych. Zaczęły się również rozpowszechniać kultywatory o udoskonalonej konstrukcji. Industrializacja prac rolnych usprawniała uprawę roli i zwiększała wydajność pracy [10, c. 318].

Zwrócono uwagę również na ułatwienie siewu. Pionierskie prymitywne siewniki konstruowano już od XVI i XVII wieku, natomiast nowoczesny mechaniczny instrument do siewu wynaleziony został w 1782 roku. Innowacje objęły również urządzenia do młócenia. Próby w tej dziedzinie sięgają XVII wieku, lecz dopiero w 1786 roku szkocki inżynier mechanik Andrew Meikle skonstruował pierwszą młocarnię [6, c. 208]. Była ona przeznaczona do mechanicznej separacji ziarna od kłosów, łodyg i łusek zbożowych. Mechaniczne młocarnie upowszechniły się w XIX w. Od 1802 roku stosowano do nich napęd parowy, pod koniec stulecia zastępowany przez silniki spalinowe i elektryczne.

Z ważniejszych dla rolnictwa maszyn wynalezionych w początku XIX wieku należy wymienić sieczkarnię i grabiarkę. Małe stacjonarne sieczkarnie zazwyczaj posiadały

napęd ręczny, większe napędzane były silnikami lub – poprzez pas transmisyjny i system przekładni – końmi zaprzęgniętymi do kieratu. Konie wykorzystywano też do ciągnięcia szerokich wielozębnych grabiarek. Większy problem stanowiła konstrukcja mechanicznej żniwiarki. Próbowano zarejestrować wiele wynalazków w tej dziedzinie, lecz żaden z nich początkowo nie nadawał się do praktycznego zastosowania. Przełom nastąpił około połowy XIX w. i to nie w Europie, lecz w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. W 1831 roku pierwszą żniwiarkę skonstruował Cyrus McCormick [11, c. 72]. Maszyna była wyposażona w kilka ostrzy tnących i mogła być zaprzęgana do jednego lub dwóch koni. Miała wydajność trzech kosiarzy. Wkrótce maszyna ta rozpoczęła ekspansję na rynki europejskie. Dalsza mechanizacja prac żniwarskich przyczyniła się do wynaleźienia w 1878 roku żniwiarki-snopowiązałki, która nie tylko ścinała, lecz i wiązała słomę [2, c. 95].

Rozprzestrzenienie się gruntów ornych na tereny pierwotnie zajmowane przez pastwiska i łąki, a także likwidacja ugorów przez wprowadzenie płodozmianu spowodowały redukcję terenów wypasu, co wpłynęło na zmniejszenie dalszego ekstensywnego rozwoju hodowli. Tymczasem zapotrzebowanie na mięso i nabiał rosło szybko, a wzrastające ceny artykułów zwierzęcych skłaniały rolników do zwiększenia produkcji. Było to możliwe pod warunkiem przejścia do bardziej intensywnych form hodowli, przede wszystkim do hodowli w systemie oborowym – zamiast dawnego swobodnego wypasu oraz przy zastosowaniu karmy specjalnie wyprodukowanej – zamiast dziko rosnących traw. Problem paszy został rozwiązany dzięki rozszerzeniu upraw roślin pastewnych, wysiewaniu szlachetnych gatunków traw i lepszemu zagospodarowaniu użytków zielonych poprzez meliorację łąk, nawożenie, podsiewanie, także przez zastosowanie nowych pasz, przede wszystkim pasz treściwych [2, c. 92].

Pod wpływem potrzeb rynku, dzięki zwiększeniu zasobów dostępnej paszy oraz za sprawą zmian w sposobach hodowli pogłowia zwierząt hodowlanych zaczęło szybko wzrastać. Chodziło jednak nie tylko o zwiększenie ilości zwierząt gospodarskich, ale i o wybór takich sztuk, których produkty najlepiej odpowiadałyby potrzebom konsumentów. Przez krzyżowanie, selekcję sztuk rozplodowych i sprowadzanie szlachetnych reproduktorów poprawiono gatunki, wykształcono rasy znacznie różniące się od tych, jakie występowały w dawnych gospodarstwach. Dzięki coraz lepszemu i bardziej racjonalnemu karmieniu, starannej pielęgnacji i opiece weterynaryjnej osiągnięto też większą wydajność. Zewnętrznym wyrazem intensyfikacji hodowli były, zatem: wzrost pogłowia na jednostkę użytków rolnych, rosnąca przeciętna waga hodowanych sztuk oraz wyższa jakość zwierząt i coraz większa ich wydajność [2, c. 92].

Wzrost hodowli wpłynął na zmianę proporcji pomiędzy produkcją roślinną i zwierzęcą, zwiększając udział sektora hodowlanego w globalnej produkcji rolnictwa. Przekształciła się także podstawowa rola hodowli, która wcześniej spełniała w gospodarstwie rolnym funkcję pomocniczą: dostarczała sprzężaju, nawozu, wełny, skóry, mleka. Mięso bywało na stole rolnika bardzo rzadko. Zabijano wysłużone sztuki, nienadające się do dalszej eksploatacji. Odstępstwo była trzoda chlewna, hodowana w każdym gospodarstwie.

Od początku XV wieku w Anglii rozwijała się na bardzo dużą skalę hodowla owiec wełniastych [8, c. 41]. W Niderlandach w XVI wieku zaczęto zwiększać hodowlę

głównie bydła mlecznego i mięsnego. W drugiej połowie XVIII w. rozpoczął się bujny rozkwit hodowli w Anglii i kolejno w innych krajach europejskich. Chów zwierząt gospodarskich stał się odrębnym, wysoce towarowym produktem gospodarstwa rolnego. Rozwinięto chów doskonałych owiec mięsnych i mięsno-włnastych, rozszerzono i zintensyfikowano hodowlę bydła, dostarczając dużo mięsa w wysokim gatunku [12, c. 312–315]. W Holandii, Belgii i Szwajcarii rozwinęła się hodowla wysokiej klasy bydła mlecznego.

W wyniku przemian związanych z rewolucją agrarną rozwinęło się w Europie Zachodniej kapitalistyczne rolnictwo o gospodarce intensywnej typu mieszanego, roślinno-hodowlanego, z nastawieniem na produkcję włączoną w rytm gospodarki handlowo-towarowej. Mieszany typ rolnictwa nie wykluczał pewnej specjalizacji okręgów rolniczych: w jednych gospodarstwach lub rejonach główny nacisk kładziono na produkcję mięsną, w innych – na mleko i przetwory mleczne i nabiałowe, w jeszcze innych – na nasiennictwo czy też uprawę zbóż [13, c. 47]. Nie dochodziło jednak do monokultury, a jedynie do różnic w proporcjach. Podstawą intensywnego rolnictwa typu mieszanego były zboża, rośliny okopowe, uprawy pastewne oraz hodowla. Dzięki racjonalnemu zmianowaniu, selekcji ziarna, obfitemu nawożeniu, starannej pielęgnacji, a więc dzięki wysokiej kulturze rolnej uzyskiwano wysokie plony. Znaczny rozwój hodowli wyrażał się wysokim wskaźnikiem pogłowia na hektar użytków rolnych [2, c. 95].

Cechami charakterystycznymi tego typu rolnictwa były duże nakłady kapitału i pracy na jednostkę ziemi oraz duża wydajność wyrażona w plonach i artykułach hodowli w przeliczeniu na 1 ha. Skutkowało to znacznym wzrostem cen ziemi i wysoką wartością gruntów rolnych. Typ intensywnego rolnictwa mieszanego rozwinął się na terenach o gęstym zaludnieniu, dużej urbanizacji i uprzemysłowieniu, a więc w warunkach rozwiniętego rynku; na zaspokojenie jego potrzeb przeznaczona była coraz większa część produkcji rolnej. Wzrost towarowości rolnictwa oznaczał równocześnie uzależnienie od koniunktury rynkowej, wywierającej wpływ na organizację i kierunki produkcji. Oczywiście, elastyczność systemu upraw i wykorzystania ziemi była – podobnie jak dzisiaj – ograniczona. Niektóre zmiany mogły być przeprowadzone natychmiast, inne wymagały dłuższego czasu. Jednak mimo niewątpliwego wpływu zmian rynkowych na produkcję gospodarstw typu mieszanego, roślinno-hodowlanego, charakter produkcji i jej wielokierunkowość w mniejszym lub większym stopniu łagodziły ujemne dla gospodarstw skutki wahań koniunkturalnych [2, c. 96].

Kapitalizm wytwarzał również drugi typ rolnictwa – towarowe rolnictwo ekstensywne, silnie wyspecjalizowane, nastawione na określony rodzaj produkcji rolnej [14, c. 305–307]. W najczystszej postaci rozwinęło się ono w XIX w. w Ameryce Północnej, na centralnych i zachodnich obszarach Stanów Zjednoczonych oraz południowych obszarach Kanady [15, c. 7]. W Europie kapitalistyczne rolnictwo ekstensywne rozwinęło się pod koniec XIX w. w południowo-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego [16, c. 16–22]. W rolnictwie tego typu występowała dominacja lub nawet wyłączność jednego rodzaju upraw, wymagających możliwie najmniejszego nakładu pracy (np. zboża), lub ekstensywna wypasowa hodowla na dużych obszarach naturalnych pastwisk. Z czasem zaczęła się rozwijać hodowla oparta na produkcji roślin pastewnych [17, c. 68].

Przyjmując XIX-wieczne rolnictwo amerykańskie za wzorzec gospodarki ekstensywnej, wypada zauważyć, że pomimo znacznej mechanizacji prac rolnych i związanych z tym kosztów nakłady kapitałowe – w przeliczeniu na hektar – były stosunkowo małe, na co wpływ miała niska cena ziemi, warunkowana ogromem łatwo dostępnej przestrzeni, mała liczebność niezbędnej siły roboczej oraz mała konieczność nawożenia. Niewielka także była wydajność uprawy roli z hektara ziemi ornej i artykułów hodowli z hektara użytków rolnych. Duże zbiory i wielką liczebność pogłowia bydła uzyskiwano dzięki rozległym terenom, których potencjał produkcyjny nie był w pełni wykorzystywany i dawał trzecią lub nawet czwartą część tego, co na podobnym terytorium wygospodarowałoby rolnictwo zachodnioeuropejskie. Natomiast wydajność pracy była dużo wyższa, gdyż daleko posunięta mechanizacja pozwalała na skrócenie czasu pracy na jednostkę produktu. Wysoki stopień mechanizacji związany był ze słabym zaludnieniem rolniczym i brakiem siły roboczej [2, c. 96].

Kapitalistyczne rolnictwo ekstensywne charakteryzowała bardzo wysoka towarowość. Ten typ rolnictwa wytwarzającego produkty głównie na potrzeby odległych rynków mógł się rozwinąć tylko na żyznych, niewyjałowionych glebach, a przede wszystkim na nowych i obszarowo rozległych ziemiach. Rolnictwo ekstensywne – z małym nakładem pracy, jak i kapitału, przy mniejszej wartości ziemi – produkowało taniej niż rolnictwo intensywne [18, c. 195].

Nowy system gospodarowania, wytworzony w Europie w poprzednich wiekach, w pierwszej połowie XIX wieku przeniknął także do Polski. Jednak na ziemiach polskich przeobrażenia te zaznaczały się znacznie słabiej. Wojny napoleońskie zahamowały proces podnoszenia poziomu rolnictwa, zapoczątkowany w XVIII w. Po ich zakończeniu aż do mniej więcej 1830 r. zmiany były bardzo powolne. W drugim trzydziestoleciu XIX wieku proces produkcji rolnej był słabszy [19, c. 20]. Dopiero na przełomie XIX i XX w. szybszy rozwój rolnictwa nastąpił na ziemiach zaboru pruskiego, znacznie słabiej zaznaczył się w Królestwie, natomiast Galicja była w największym stopniu opóźniona w tej dziedzinie.

Najważniejszym źródłem postępu w rolnictwie okazała się zmiana systemu produkcji rolnej: zastąpienie trójpolówki tak zwanym płodozmianem – likwidującym ugory i przynoszącym wzrost wydajności [20, c. 594]. Proces ten łączył się ze zwiększeniem upraw roślin okopowych i pastewnych, co umożliwiało utrzymanie większej ilości inwentarza żywego, a przez to i intensywniejsze nawożenie pól nawozem naturalnym. Zjawiskiem tym towarzyszyło zwiększone użycie nawozów sztucznych – mineralnych, rozpowszechnienie technicznie udoskonalonych melioracji rolnych – regulujących rozkład wilgoci w glebie, postęp mechanizacji uprawy roli i innych czynności związanych z gospodarstwem rolnym [5, c. 57]. Jednakże zaznaczyć należy, że powszechne porzucenie trójpolówki miało miejsce dopiero w drugiej połowie XIX w., chociaż jej relikty były jeszcze bardzo silne w początkach XX w., a nawet spotykane w latach 60. ubiegłego stulecia.

Przejście do gospodarki płodozmianowej, wprowadzenie takich upraw, jak: ziemianki, buraki cukrowe, rzepak, len, cykoria – wpłynęło na rozwój hodowli, otwierając jednocześnie duże możliwości dla rozwoju przemysłu rolnego. Rozwój tej gałęzi gospodarki odegrał dużą rolę w procesie stopniowej kapitalizacji i komercjalizacji folwarków, w zapoczątkowaniu

ich specjalizacji, która – zwiększając towarowość produkcji – wpłynęła na ożywienie wymiany między miastem a wsią, jak i między poszczególnymi działami gospodarki wiejskiej [21, c. 14].

Początkowo, zachodzące zmiany dotyczyły głównie przodujących dóbr wielkiej własności, majątków arystokratycznego ziemiaństwa. Prawie wszystkie gospodarstwa chłopskie, a także i olbrzymia większość gospodarstw folwarcznych prowadzona była w sposób tradycyjny. Powoli jednak i one wprowadzały pewne zmiany. Znaczne przeobrażenia nastąpiły po uwłaszczeniu, kiedy gospodarka chłopska weszła na nowe tory, a folwarczna musiała definitywnie przekształcić się z feudalnej w kapitalistyczną [19, c. 20].

W konsekwencji postępu rolniczego w Królestwie rozpowszechniła się uprawa kartofli w polu. W XVIII wieku ziemniaki były używane tylko, jako jarzyna, uprawiana wyłącznie w ogrodach. Za czasów Księstwa Warszawskiego kartofle zaczęły się coraz bardziej rozpowszechniać. Spopularyzowali je Niemcy – koloniści. Lata głodu 1816 i 1817 przekonały ludność wiejską, że kartofle stać się mogą główną podstawą jej wyżywienia. Od tego czasu uprawa kartofli rozprzestrzeniła się na większych obszarach w polu. Gdy już ta próba się powiodła, pomyślano o użyciu kartofli w gorzelniach, które dawniej pędziły gorzałkę wyłącznie z żyta. Nowa polna uprawa dostarczyła gorzelniom obfito i taniego materiału. Zachęcało to właścicieli ziemskich do zakładania gorzelni. Przemysł gorzelniczy zaczął się rozwijać, głównie w zachodniej części kraju [22, c. 72].

Początek przewrotu technicznego w gorzelnictwie przypada na koniec lat dwudziestych XIX wieku. Wynaleziony został wówczas w Niemczech tzw. aparat Pistoriusa. Aparat ten wprowadził parowy system destylacji – umożliwiał on uzyskanie czystego alkoholu. Wynalazek ten pozwolił na zmniejszenie kosztów wytwórczych, przyspieszenie procesu destylacji i zwiększenie produkcji, osiągającej nierzadko skalę przemysłową.

Obok kartofli i gorzelni czynnikiem postępu rolniczego w Królestwie stały się owce cienkowłniste. W pierwszej połowie XIX w. ogromnie wzrosło w zachodniej Europie zapotrzebowanie na cienkie gatunki wełny [23, c. 201]. Wdrożenie chowu owiec cienkowłnistych wytwarzało nowe, istotne źródło dochodu folwarcznego. Cienkowłniste owczarstwo znalazło korzystne warunki w ówczesnych stosunkach gospodarczych Królestwa Polskiego i dlatego rozwinęło się lepiej niż hodowla innych zwierząt gospodarczych. Wydatki ponoszone na ich hodowlę kształtowały się wówczas o wiele taniej niż hodowla bydła czy koni. Wprawdzie owczarstwo wymagało znacznych, rozległych terenów do wypasu owiec, jednakże ugorów i odłogów było wówczas w Królestwie pod dostatkiem, co w połączeniu z potrzebami rozwijającego się przemysłu tkackiego sprzyjało rozwojowi tej hodowli. O jej randze pośrednio może świadczyć fakt, iż w owczarstwie najwcześniej wprowadzono tak zwane księgi stadne, obrazujące stan hodowli.

W porównaniu z owczarstwem hodowla bydła w pierwszej połowie XIX w. przedstawiała się w Królestwie Polskim dość słabo. O ile wełna była artykułem poszukiwanym, o tyle ceny mleka, wyrobów mleczarskich i mięsa utrzymywały się w ciągu tego okresu na bardzo niskim poziomie [23, c. 204]. Powodem była gospodarcza zapaść miast, widoczna w dwóch poprzednich stuleciach, skutkująca niskim zaludnieniem i upadkiem i tak już rachitycznego przemysłu, brakiem

kapitałów i zacofaniem archaicznych manufaktur. Handel mlekiem i produktami nabiałowymi istniał w niewielkim stopniu wokół większych miast. Zainteresowanie hodowlą bydła w Królestwie stopniowo jednak narastało, przede wszystkim na skutek zapotrzebowania na obornik, ale także dzięki wzrastającemu z wolną popytowi na nabiał i mięso [24, c. 137]. Proces ten przebiegał powoli i uwarunkowany był wzrostem liczby ludności w miastach oraz stopniem rozwoju przemysłu. Na wystawach rolniczych i inwentarza żywego, które miały miejsce w latach 1867, 1870, 1874, a od 1881 r. organizowane były corocznie, dział bydła poprawiał się stale, stopniowo zajmując ważne miejsce w sektorze produkcji zwierzęcej, co znalazło swój wyraz w prasie i literaturze rolniczej [23, c. 218]. Niemniej jednak pod względem dokonań hodowlanych i produkcyjnych chów bydła do końca XIX w. nie osiągnął dominującej pozycji w kulturze rolnej kraju i ustępował hodowli koni i owiec.

Czynnikiem zwiększenia produkcji rolnej było wprowadzenie roślin pastewnych. Koniczyna w końcu XVIII wieku była jeszcze osobliwością, rozpowszechniła się w XIX w. równocześnie z płodozmianem [25, c. 90]. Początkowo sprowadzano ją z zagranicy za duże pieniądze i wysiewano w ogrodach w czystym zasiewie. Stopniowo jednak uprawa koniczyny na ziemiach polskich zaczęła się rozpowszechniać. Pierwszym producentem koniczyny w Polsce był niejaki Wilhelm, z pow. błońskiego.

Rozwój uprawy buraków cukrowych był również ważnym czynnikiem postępu rolniczego. Pierwsza wzmianka o wytwarzaniu cukru z buraków pochodzi z końca XVIII w. Uprawa buraków stała się głównym bodźcem wzmacniającym gospodarkę rolną i katalizatorem postępu. Potrzeba głębszej orki wymagała lepszych narzędzi, a uprawa buraków i odstawa ich – lepszych inwentarzy; obróbka wymagała lepszej i umiejętniej pracującej służby. Mamy tu, zatem do czynienia z czynnikiem technicznym pchającym organizację rolnictwa w kierunku kapitalizmu [5, c. 66]. Pierwszą fabrykę cukru na ziemiach polskich założył Henryk Łubieński w 1825 roku w Częstocicach, gdzie wkrótce upadła, następnie inwestor przeniósł ją do Guzowa, w 1829 roku. Przez długi okres cukrownia była osobliwością w kraju. Dopiero druga połowa stulecia, a zwłaszcza jego schyłek i wiek kolejny przyniosły warunki sprzyjające rozpowszechnieniu się cukrowni.

Pośród buraków, spośród roślin przemysłowych w pierwszej połowie XIX wieku popularność zyskał rzepak. Tworzy on znakomity przedplon pod pszenicę. Dzięki temu rozpowszechnił się stopniowo po całym kraju, osiągając zadowalające efekty polnej uprawy. Rzepak przerabiano w olejarniach. O popularności rzepaku i wzrastającej wydajności zasiewów i ich pielęgnacji, a także o zwiększających się możliwościach przetwórstwa rolnego świadczyć może fakt, że już w 1857 r. w kraju było 390 olejarni.

Do upraw przemysłowych należy zaliczyć także tytoń. W pierwszej połowie XIX wieku zwiększono znacznie jego uprawę. W Królestwie znajdujemy plantacje tytoniu w 187 folwarkach.

Rozpowszechnionym przemysłem krajowym było piwowarstwo. Tradycyjnie, prawie w każdym majątku już od wieków warzono piwo, ale wyłącznie na własny użytek. Wraz z postępem ogólnym i rozwojem gospodarczym większe majątki przekształcały warzelnie w browary gospodarskie, w których starały się przerobić jęczmień z własnych folwarków. Udoskonalając stopniowo proces warzenia piwa, dzięki zastosowaniu nowych technologii i urządzeń

browarniczych osiągnięto poziom produkcji przemysłowej. Piwo produkujących wytwórców rugowało z okolicy wrześnie domowe, które już od ok. 1860 roku praktycznie nie istniały, a przynajmniej utraciły jakiekolwiek znaczenie na rozwijającym się rynku.

Pierwsze przemysłowe plantacje chmielu pojawiły się pod koniec drugiego dziesięciolecia XIX wieku w Wielkopolsce, w okolicach Nowego Tomyśla. Do ich intensywnego rozwoju w drugiej połowie XIX stulecia przyczynił się niemiecki kupiec pochodzenia żydowskiego – Józef Jakub Flatau. Chmiel z Nowego Tomyśla z roku na rok zdobywał coraz więcej nagród na wystawach krajowych oraz zagranicznych, a jego cena nieustannie rosła. Nowotomyski chmiel był już wykorzystywany, jako surowiec nie tylko w lokalnych browarach (m.in. do produkcji słynnego piwa grodziskiego), ale także eksportowany do innych regionów Prus, a nawet za granicę. Było to możliwe z jednej strony dzięki wzrostowi wiedzy agrotechnicznej wśród plantatorów, a z drugiej strony dzięki działaniom marketingowym Flatau [26].

Wymienione wyżej czynniki produkcji rolnej – zmiana systemu upraw rolnych, wprowadzenie nowych roślin do uprawy polnej, zastosowanie maszyn i narzędzi, wzrost znaczenia hodowli i przetwórstwa rolnego, praktyczne zastosowanie wiedzy naukowej, inaczej mówiąc: kartofle, gorzelnie, owczarstwo, rośliny pastewne, buraki cukrowe, rzepak – wszystko to stanowiło podstawę rozwoju kultury rolnej gospodarstw folwarcznych. Zmiany rozpowszechniały się w kraju w dwóch kierunkach: od zachodu na wschód, pod wpływem bezpośrednim zagranicy, i od Warszawy w jej promieniu, pod wpływem siły oddziaływania stolicy – ośrodka miejskiego krzewiącego oświatę i dostarczającego kapitałów potrzebnych do ulepszeń w rolnictwie [22, c. 75].

W pierwszej połowie XIX wieku w gospodarstwach rolnych stosunkowo największe postępy poczyniła uprawa mechaniczna gruntów. Proces ten był związany z zaprowadzeniem inwentarzy roboczych folwarcznych i ograniczeniem pańszczyzny ciągłej, przy której bardzo była utrudniona racjonalna uprawa gruntów. Liczne orki, energiczne bronowania – były to czynności, których ówczesni gospodarze rolni nie żałowali. Sama orka z zagonów 6–skibowych – dzięki zastosowaniu nowego typu pługów orných – zmieniła się na 8–skibowe, a około 1860 r. często orano już nawet zagony 12–skibowe, w niektórych zaś majątkach w szerokie składy. Pod jarzyny również w wielu już miejscach stworzono orkę zimową w składy, a na wiosnę siano na zdrapaną rolę lub pod drapak. W uprawie ugorowej oraz ścierniskowej zaczęto usuwać z użycia tradycyjne radło, zastępując je żelaznymi bronami używanymi do energicznej włóczki i pierwszych podorywek lub też wykorzystując do tego celu tzw. odwrotkę żelaznego pługa. Bez zastosowania w praktyce osiągnąć postępu technicznego, bez bron żelaznych – o wiele skuteczniejszych niż drewniane, bez dobrych inwentarzy podobna uprawa byłaby niemożliwą – jedno zatem polepszenie gospodarskie pociągało za sobą drugie. W uprawie kartofli wprowadzono w wielu miejscach sadzenie w radlinie [22, c. 219].

Równoległe ze wzrostem użycia doskonalszych i bardziej zaawansowanych technicznie narzędzi wzrasta zastosowanie maszyn rolniczych. Obok znanych już dawniej grabi konnych i młynków do czyszczenia zboża pojawiają się maszyny nowe, jak np. młocarnie, zastępujące używane dotąd cepy, które pochłaniały znacznie więcej robocizny. Pojawiają się także siewczarnie, siewniki, żniwiarki. Stosowanie ulepszonych

narzędzi, a zwłaszcza nieznanych przedtem i drogich maszyn, rozpowszechniało się w Królestwie dość wolno. Wprowadzali je do produkcji folwarcznej przede wszystkim właściciele najlepiej rozwiniętych, bezpieczeństwa majątków, rozporządzający odpowiednimi środkami pieniężnymi [21, c. 16].

Zwielokrotnienia produkcji dokonać może lepsza uprawa – w głównej mierze wtedy, gdy towarzyszy jej intensywne nawożenie gruntu. Toteż obok starań o inwentarz i narzędzia szły w parze przygotowania w celu przysporzenia gnoju.

Przymiotem charakteryzującym ulepszanie rolnictwa w XIX wieku jest to, iż obok tworzenia fundamentów racjonalnego gospodarstwa, przedstawionych powyżej, znaczną uwagę przykładano do nowych melioracji. W zależności od rodzaju gleby i stopnia jej nawodnienia stosowano – w miarę możliwości – nawadnianie bądź drenowanie, co było najbardziej skuteczną metodą wzrostu efektywności upraw. Drenaż gruntów nadmiernie wilgotnych wykonywano za pomocą krytych rowków, wyłożonych kamieniami, faszyną lub sączkami, tj. rurkami wypalonymi z gliny. Stosunkowo prostym typem melioracji, zyskującym uznanie i rozpowszechnionym w XIX w. było stosowanie nawozów sztucznych, zmieniających stosunki wodne w polu i strukturę gleby. Właściwie popularne było głównie gipsowanie koniczyny. Użycie gipsu w rolnictwie znajduje swój początek w piśmiennictwie Juliana Ursyna Niemcewicza adresowanym do Towarzystwa Przyjaciół Nauk w 1810 roku, w którym zapoznał ogół z propagowanym przez Amerykanina Wilhelma Macluera środkiem ulepszenia i nawożenia gruntu gipsem. Próbowano również innych metod nawożenia ziemi np. odchodów ludzkich, krwi, gałganów, kompostów – samych bądź z dodatkami wapna – dodawanych do wszystkich nawozów. Dodatek wapna do nawozów złożonych z odchodów i krwi – obiektywnie patrząc i pomijając nasze dzisiejsze opory wynikające ze wzrostu wiedzy o bakteriologii – podnosił plon bardzo silnie. W ogóle zauważono, że wszystkie nawozy okazywały się skuteczniejszymi od gnoju. Z melioracji gruntowych i nawozowych największe zastosowanie w XIX w. miały: marglowanie, sypanie gipsu lub używanie torfu do kompostów.

Postęp rolniczy, który w XIX wieku sięgał prawie każdej czynności rolnika, objął również jakość produkowanego ziarna. Powszechnie siano pszenicę kujawkę, z żółto-białym kłosem, i sandomierkę z czerwonym kłosem, obie wydawały białe lub pstre ziarna, a zimą były bezostne. Spośród gatunków żyta popularne wówczas były krzyce, żyta probszejskie i szampańskie, spotykano także żyta hiszpańskie, amerykańskie i tzw. kempieńskie. Późny owies dopiero wchodził w użycie, przeważał zaś tzw. rychlik. Odmiany zbóż posiadano – stosunkowo biorąc – dość dobre, wprowadzano jednak powoli lepsze, lecz głównie zwracano uwagę na czyszczenie zboża do siewu. W poprzednich epokach dokonywano czyszczenia wyłącznie suflą na klepisko – jak się okazało, nie było to zadowalające rozwiązanie. W XIX wieku upowszechnił się młynek, który znakomicie ułatwił dojście do pełniejszych i równiejszych odmian [22, c. 246].

Informacje o postępie w technice uprawy przedostawały się do Polski różnymi drogami. Jednak największy wpływ odegrała prasa rolnicza. Tłumaczono na język polski różne kompendia i monografie. Powstawały również mniej czy bardziej wartościowe opracowania. Najwybitniejszym osiągnięciem z tego zakresu było 10-tomowe dzieło Michała

Oczapowskiego *Gospodarstwo wiejskie*, które zaczęło ukazywać się od 1835 roku. W XIX w. książki rolnicze pisano nie tylko dla kierowników i zarządców folwarków, ale i dla włościan. Pierwszą próbą tego rodzaju był *Katechizm ekonomiczny* autorstwa Wojciecha Gutowskiego (1806) [5, c. 57]. Wzorem państw zachodnioeuropejskich od początku XIX wieku usiłowano w Polsce tworzyć profesjonalne czasopisma rolnicze.

Pierwszym w Polsce pismem rolniczo-technicznym był «Dziennik Ekonomiczny Zamoyski» [27, c. 122] zawierający naukę ekonomiczną «w systematycznym związku ułożoną» – propagujący technologię, mechanikę i budownictwo wiejskie. Wydawany był sumptem ordynata Stanisława Kostki hr. Zamoyskiego. Periodyk ten upowszechniał modernizację gospodarki rolnej poprzez wskazywanie na korzyści wynikające z wprowadzania maszyn w rolnictwie, wzorem gospodarstw niemieckich i angielskich, a także nowych upraw i unowocześnienia hodowli. Ukazywał się w zeszytach miesięcznych od stycznia 1803 do czerwca 1804. Pismo zawierało pięć działów tematycznych: ekonomię, technikę, mechanikę, budownictwo wiejskie oraz rozmaitości gospodarskie. Tradycję pisma kontynuował «Dziennik Gospodarczy–Rolniczy», wydawany od 1812 roku przez tego samego wydawcę – Stanisława Kostkę hr. Zamoyskiego. W Warszawie w latach 1803–1833 próbowano wydawać wiele takich czasopism, ich działalność jednak nie trwała długo.

«Gazeta Wiejska, czyli *Wiadomości Gospodarczo–Rolnicze*» ukazywały się od 1817 do 1819 roku, redaktorem był Franciszek Ksawery Gross. Gazeta zawierała przedruki popularnych recept i poglądów rolniczych, nie udało jej się jednak zyskać większego znaczenia w środowisku wiejskim. Dopiero «Tygodnik Rolniczo–Technologiczny» wydawany w Warszawie od 1835 do 1850 roku zyskał znacznie większy rozgłos i popularność. Był pierwszym pismem programowym. Zawierał informacje o postępie, ulepszeniach, plodozmianach, uprawie roślin (koniczynie, łubinie), nawozach zielonych. Wydawanie pisma zostało jednak zawieszone z powodu współzawodnictwa – niszczącej konkurencji – bezpłatnych dodatków rolniczych pojawiających się wraz z prasą codzienną, wydawaną zarówno w Królestwie, jak też napływającą z innych ośrodków. Kolejną próbą stworzenia stabilnego periodyku poświęconego tematyce wiejskiej i rolniczej były «Roczniki Gospodarstwa Krajowego», wydawane przez spółkę wydawniczą utworzoną przez ziemiaństwo. «Roczniki» ukazywały się w latach 1842–1864. Pismo poświęcone było zagadnieniom przetwórstwa rolno–spożywczego, uprawie roślin oraz hodowli zwierząt, z uwzględnieniem wiadomości rynkowo–handlowych. Zawierało także rozprawy naukowe dotyczące szeroko pojętego rolnictwa.

W Poznańskim pierwszym czasopismem rolniczym był dwutygodnik «Przewodnik Rolniczo–Przemysłowy», wydawany w latach 1836–1845 w Lesznie. Założony przy współudziale Towarzystwa Rolniczego Wielkiego Księstwa Poznańskiego w Gnieźnie oraz Wydziału Przemysłowego Kasyna Gostyńskiego. Pismo poświęcone było poradom gospodarskim, uprawie roślin i hodowli zwierząt, budownictwu, nowościom technicznym, przodującym wynalazkom, zawierało także opisy wzorcowych gospodarstw. Również w Lesznie latach 1837–1853 wydawano pismo «Szkółka Niedzielną». Był to katolicki dwutygodnik «dla stanu włościańskiego», mający za zadanie propagowanie postępu rolniczego z równoczesnym upowszechnianiem misji apostołskiej Kościoła, czyli wartości rozwoju moralnego,

pośrednio także wartości patriotycznych. Redaktorem był ksiądz proboszcz Tomasz Borowicz, który zadbał, aby oprócz porad dla gospodarzy, związanych z produkcją zwierzęcą i roślinną, znalazły się w piśmie – zgodnie z charakterem periodyku – również treści religijne, w tym ewangelie i nauki kościelne. W Poznaniu od 1850 roku zaczął wychodzić miesięcznik «Ziemianin», pismo rolniczo–przemysłowe. Poświęcone było głównie produkcji roślinnej i zwierzęcej, posiadało dział pytań i odpowiedzi, rubrykę wiadomości handlowych i zamieszczało informacje o wystawach rolniczych.

W Galicji Krakowskie Towarzystwo Rolnicze wydawało w latach 1851–1853 «Rocznik», a w latach 1854–1869 «Tygodnik Rolniczy». Pismo poświęcone było hodowli zwierząt i uprawie roślin, rozmaitościom, wiadomościom rynkowo–handlowym. Pismo zostało zamknięte z powodu braku prenumeraty i mizernych wyników finansowych.

Kolejnym, niezwykle istotnym nośnikiem szerzenia nowoczesnej wiedzy rolniczej było fachowe szkolnictwo. Pierwszą taką szkołę – Instytut Agronomiczny – założono w Marymoncie pod Warszawą w 1816 roku, a regularne wykłady rozpoczęto w 1820 roku [23, c. 32]. Instytut działał w latach 1820–1830 i 1836–1861. Szkoła dzieliła się na dwa oddziały: niższy, który miał kształcić owczarzy, gorzelnych oraz parobków, i średni – mający kształcić rządców dóbr i ekonomów. Wykładających było tylko trzech, a poziom nauki był niski. Po powstaniu listopadowym szkoła została zamknięta na okres 5 lat, a następnie całkowicie zreorganizowana w 1835 roku. Na jej czele stanął Michał Oczapowski, autor wymienionych wyżej publikacji rolniczych. Zadbał on o dobór odpowiedniej kadry dydaktycznej, w skład, której weszło jedenastu profesorów, założył wzorcowy ogród botaniczny, pole doświadczalne, przykładową owczarnię, wykładami w szkole objęto również leśnictwo. Dzięki zaangażowaniu Oczapowskiego instytut marymoncki stał się poważną akademią rolniczą, z której do 1862 roku wypuszczono półtora tysiąca wychowanków, wyspecjalizowanych, postępowych rolników.

Szkoła leśnictwa istniała w Warszawie już od 1818 roku. Kurs teoretyczny trwał 2 lata, a następne odbywała się kilkuletnia praktyka. Liczba uczniów dochodziła do pięćdziesięciu. W miarę upływu czasu i rozwoju szkoły uczniowie zostali podzieleni na trzy grupy: podleśnych, nadleśnych oraz urzędników leśnych. Zróżnicowano także wykształcenie teoretyczne i praktyczne.

Samodzielnymi ośrodkami szerzącymi – przynajmniej z założenia – postęp rolniczy były towarzystwa rolnicze. W 1811 roku założono Towarzystwo Gospodarczo–Rolnicze. Niestety, z powodu niezaangażowania społeczeństwa Towarzystwo to przez parę lat wegetowało; nie potrafiło skupić w swych szeregach nawet stu członków. Zawiodły próby utworzenia prowincjonalnych towarzystw i szkoły rolniczej; założone przez Towarzystwo czasopismo upadło. Organizacja ta, wobec braku zainteresowania swym działaniem i szerszego społecznego odzewu – przetrwała jedynie do 1817 roku.

Dopiero fachowe czasopiśmiennictwo przygotowało grunt wśród ziemiaństwa, przyczyniając się do zmiany społecznego nastawienia wobec idei postępu i modernizacji rolnictwa. W latach 1843–1847 Andrzej Zamoyski organizował – zakazane później – zjazdy ziemian w Klemensowie, gdzie pokazywano nowoczesne urządzenia, pomocne w majątkach gospodarzy, dyskutowano o sprawach produkcji i o kwestii włościańskiej. Za czasów liberalnych rządów Aleksandra II rząd pozwolił

w 1858 roku na założenie kolejnego Towarzystwa Rolniczego, którego inicjatorem był niestrudzony Andrzej Zamoyski. Skupiło ono około półtora tysiąca członków, a na walnych zebraniach, które z czasem stały się niejako ekwiwalentem sejmów, bywało do tysiąca członków [5, c. 57]. Towarzystwo odegrało dużą rolę w związku z reformą włościańską. Mniej skuteczna, ale bardziej erudycyjna była jego działalność w dziejach postępu rolniczego. Profesjonalna działalność Towarzystwa przejawiała się na polu teoretycznych badań z zakresu produkcji wiejskiej. Powołano delegacje, w których debatowano nad referatami poświęconymi różnorodnym aktualnym zagadnieniom. Uczestnicy konferencji – i szerzej: członkowie Towarzystwa interesowali się statystyką rolną, założyli własną pracownię chemiczną – dokonującą analiz gleb, nawozów sztucznych itd. Zorganizowali również folwark doświadczalny, w którym praktycznie sprawdzano nowe sposoby upraw, testowano nawozy, narzędzia itd. Wkrótce badania tego typu przeniesiono na pola doświadczalne, zakładane bezpośrednio w majątkach członków Towarzystwa, co okazało się rozwiązaniem znacznie tańszym, a przede wszystkim – zwiększało możliwości badawcze, dając materiał porównawczy uzyskany z większej ilości pól oraz przy większej różnorodności gleb, sposobów nawożenia, rodzajów upraw itd. Członkowie Towarzystwa organizowali wystawy rolnicze, konkursy, fundowali stypendia dla młodzieży, którą wysyłali często za granicę w celu zapoznania się z postępem w rolnictwie. Towarzystwo, jak już to wcześniej zaznaczono, zostało z rozkazu cara rozwiązane przez A. Wielopolskiego w 1861 r., w konsekwencji zaburzeń politycznych.

Idea szerzenia postępu w rolnictwie nie omijała Wielkopolski. W 1836 roku w kasyńskim obywatelskim w Gostyniu założono, z inicjatywy społecznej, zrzeszenie spełniające funkcje towarzystwa rolniczego. W Gnieźnie również powstaje Towarzystwo Rolnicze. Stowarzyszenia te wydają dwutygodniki, organizują zebrania i wykłady, przeprowadzają doświadczenia. Starają się w ten sposób szerzyć postępową wiedzę rolniczą między obywatelami.

W Brodnicy w 1849 roku powołano pierwsze polskie towarzystwo rolnicze w Prusach Zachodnich. W 1861 roku utworzono Centralne Towarzystwo Gospodarcze w Poznaniu. Starano się ono nawiązać współpracę z analogicznymi towarzystwami działającymi na ziemiach polskich. Członkowie stowarzyszenia wysyłali swoich przedstawicieli na walne zebrania Towarzystwa Gospodarczego do Warszawy. Centralne Towarzystwo Rolnicze prowadziło prace w sekcjach uprawy roli, chowu bydła i leśnictwa. Zajmowano się tłumaczeniem na język polski знаменитых dzieł rolniczych, wydawano czasopismo «Rocznik». Z inicjatywy członków Towarzystwa założono w 1870 roku szkołę rolniczą w Żabikowie.

Na ziemiach polskich, oprócz organizacji krzewiących idee szeroko rozumianego postępu w rolnictwie, powstawały też stowarzyszenia koncentrujące swą uwagę na konkretnych sektorach działalności rolniczej. W 1841 r. powstało w Warszawie pierwsze zrzeszenie hodowców zwierząt – Towarzystwo Wyścigów Konnych i Wystaw Zwierząt Gospodarskich w Królestwie Polskim. Właśnie ta instytucja postawiła sobie za cel organizowanie wyścigów konnych oraz wspieranie hodowli koni rasowych. Na efekty jej pracy nie trzeba było długo czekać, bowiem pierwsze wyścigi konne rozegrano już w czerwcu tego samego roku. Miejsce, które wówczas wydawało się być najodpowiedniejszym dla potrzeb tego typu sportu – było Pole Mokotowskie. Tam też odbywały

się wystawy zwierząt gospodarskich. Towarzystwo Wyścigów urządzało pokazy zwierząt, co roku, w czerwcu, w przeciągu lat 1841–1858. W latach 1859 i 1860 organizację wystaw przejęło Towarzystwo Rolnicze [23, c. 215]. Działalność Towarzystwa Wyścigów została zawieszona wskutek zaburzeń politycznych.

Przemiany w rolnictwie wykorzystywały nie tylko postęp, jaki dokonał się w naukach przyrodniczych, w technice, w przemyśle i całej gospodarce, opierały się nie tylko na ożywczych ideach rozwoju, innowacjach i wzroście ogólnego poziomu agrokultury i wiedzy – oprócz wspomnianych czynników potrzebny był jeszcze kapitał. Jak wiadomo, jednym z istotnych warunków wprowadzenia zmian rozwojowych do praktyki gospodarczej jest konieczność pozyskania odpowiednich środków finansowych, możliwość wykorzystania właściwych funduszy – pieniędzy własnych, kapitałów wspólników bądź inwestorów, w tym także kredytów bankowych lub innych instytucji związanych z działalnością ekonomiczno-finansową. Umiejętność organizacji procesu produkcji – w tym także produkcji rolnej – musi, zatem uwzględniać obok zdolności skutecznego działania także odpowiednie środki kapitałowe, ową skuteczność znacząco wspomagające. Polscy ziemianie zdawali sobie sprawę z faktu, że rozwój gospodarczy, widoczny w krajach zachodnioeuropejskich, opierał się nie tylko na własnych zasobach kapitałowych wnoszonych przez przedsiębiorców i właścicieli ziemskich, ale wynikał także ze sprawnego funkcjonowania sektora bankowego, dostępności kredytów i pożyczek oraz gwarancji finansowych. W realiach ówczesnej gospodarki próbowano, zatem stworzyć odpowiednie zaplecze organizacyjno-kapitałowe, które miało służyć pomocą w modernizacji przemysłu przetwórczo-rolnego i wspierać rodzimych plantatorów, hodowców, sadowników itd.

Jedną z pierwszych organizacji tego rodzaju było Towarzystwo Kredytowe Ziemskie [28, c. 17], stowarzyszenie właścicieli ziemskich Królestwa Polskiego założone w 1825 r. w Warszawie z inicjatywy księcia F.K. Druckiego-Lubeckiego w celu udzielania kredytu długoterminowego, zabezpieczonego hipotecznie na majątkach ziemskich. Udzielano także pożyczek w listach zastawnych właścicielom dużych majątków rolnych, mających uregulowaną hipotekę, a do końca XIX wieku w niewielkich rozmiarach także mniejszym gospodarstwom.

Instytucją stabilizującą system finansowy oraz stymulującą wzrost gospodarczy miał być – założony w Królestwie Polskim – Bank Polski, instytucja kredytowa, działająca w latach 1828–1885. Zadaniem banku było zabezpieczenie długu publicznego, nadto rozwój handlu, przemysłu, także rolnictwa, między innymi poprzez udzielanie kredytów wspierających narodową gospodarkę [3, c. 119]. Kapitał zakładowy wynosił ok. 30 mln zł. Bank spełniał rolę emisyjną, był zbiornicą depozytów prywatnych i publicznych, centrum udzielania kredytów na cele przemysłowe, pełnił, zatem funkcję banku centralnego.

Powyższe przykłady instytucji finansowych nie wyczerpują listy inicjatyw podejmowanych w celu rozwoju sektora bankowego, tworzonego z myślą o wspieraniu rodzimej gospodarki. Ilustrują jednak istotne zjawisko, które można określić, jako współzależność różnych sektorów gospodarczych, branż czy rodzajów działalności. Inicjatywy o charakterze kapitałowo-finansowym przyjmowały często postać spółek prawa handlowego, stowarzyszeń czy nawet spółdzielni podejmujących aktywną działalność na płaszczyźnie gospodarczej.

Представлений образ głównych kierunków zmian zachodzących w rolnictwie, w szczególności w zakresie sposobów uprawy roli, wprowadzania nowych upraw, zarówno konsumpcyjnych, jak i pastewnych i przemysłowych, także chowu zwierząt, mechanizacji prac polowych i gospodarskich oraz tworzenia podstaw dla dalszego rozwoju przetwórstwa rolno-spożywczego – wszystko to potwierdza, iż rozwój gospodarczy miał szeroki zasięg i nie omijał też sektora rolnego, mając gruntowny i zasadniczy charakter. Ogół wymienionych wcześniej czynników, obok zmian demograficznych, społeczno-politycznych, kulturowych i cywilizacyjnych, tworzył korzystne warunki dla nowożytnego postępu rolniczego. Te twórcze i efektywne pierwiastki rozwoju zaznaczyły się w aktywny sposób także na ziemiach polskich. Należy jednak zaznaczyć, iż ów postęp gospodarczy następował wolno i żmudnie, przyjmując w większym stopniu postać zmian skokowych aniżeli postępu liniowego. Pierwszy taki skok zauważono w czasach stanisławowskich, następny w Królestwie Polskim – między 1820 i 1840 r. i w końcu XIX w. (od ok. 1864 r.). W tym kontekście należy podkreślić znaczącą rolę czynników instytucjonalnych, które stymulowały i kształtowały procesy rozwojowe nie tylko w Królestwie Polskim, ale i w innych krajach, tworząc podstawy gospodarki kapitalistycznej, wolnorynkowej.

Literatura

1. Artykuł jest podrozdziałem pracy doktorskiej pt. Domena Ostrowskich z Maluszyna jako przykład przemian kapitalistycznych w rolnictwie polskim XIX wieku, znajdującym się w Archiwum Biblioteki Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.
2. Dzieje gospodarcze świata do roku 1980 / J. Ciepeliowski, I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – 88 s.
3. Kostrowicka I. Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku / I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa, 1985. – 70 s.
4. Chambers J. D. The Agricultural Revolution 1750–1880 / J. D. Chambers, G. E. Mingay. – London, 1966. – 54 s.
5. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski. Czasy porzeczne do 1918 roku / J. Rutkowski. – Poznań, 1958. – T.2. – 57 s.
6. Lord Ernle. English farming. Past and present / E. Lord. – London, 1961. – 206 s.
7. Przykładowe czasopisma: «Quarterly Journal of Agriculture» (1828), «Agricultural Gazette» (1832), «Farmer's Magazine» (1832), «Journal of the Royal Agricultural Society» (1850), «Rothmasted Memoirs on Agricultural Science» (1847), «Journal of the Bath and West of England Agricultural Society» (1853). Zob.: C. S. Corwin, E. H. Whetham, History of British Agriculture, London 1964, S.33–34; J. D. Chambers, G. E. Mingay, op. cit., S.73.
8. Gibbins H. de B. Historia przemysłowa Anglii / H. de B. Gibbins. – Warszawa, 1907.
9. Chambers J. D., Mingay G. E., dz. cyt., S.54; «The fundamental improvements in eighteenth century farming consisted in the spread of more flexible rotations of crops, embracing roots, legumes and improved Grasses which by providing more fodder enabled the land to carry more Stock, which in turn enriched the soil with their manure». [«Fundamentalne zmiany w rolnictwie osiemnastego wieku polegały na rozprzestrzenieniu się bardziej elastycznych rotacji upraw obejmujących korzenie, rośliny strączkowe oraz poprawę stanu traw, które to zmiany umożliwiły ziemi większą wydajność (większą ilość pasz), która w konsekwencji użyźniła glebę nawozem naturalnym» – tłum. K.S.].
10. Por.: Implements and machinery [Narzędzia i maszyny] w pracy: Corwin C. S., Whetham E. H., dz. cyt., S.7–10; Chambers J. D., Mingay G. E., dz. cyt., S.69–72; Briggs M., Jordan P., Economic history of England. – London, 1954. – S.318.
11. Corwin C. S., Whetham E. H. Cyrus Hall McCormick nie żyje / C. S. Corwin, E. H. Whetham // The New York Times. – 1884. – 14 maja. – S.72.
12. Seeböhm M. E. The evolution of the English farm / M. E. Seeböhm. – London, 1927.
13. Aleksandrova L. S., Galkin E. B. Экономическая история зарубежных стран / Л. С. Александрова, Е. Б. Галкин. – М.: Наука, 1994. – 47 с. // Aleksandrova L. S., Galkin E. B. Jekonomicheskaja istorija zarubezhnyh stran / L. S. Aleksandrova, E. B. Galkin. – М.: Nauka, 1994. – 47 s.
14. Briggs M., Jordan P., dz. cyt.
15. Ефимов А. В. Очерки истории США 1492–1870 гг. / А. В. Ефимов. – М.: Учпедгиз, 1958. // Efimov A. B. Ocherki istorii SShA 1492–1870 gg. / A. B. Efimov. – М.: Uchpedgiz, 1958.
16. Бобович И. М. История экономики: учебник / И. М. Бобович, А. А. Семенов. – М.: Проспект, 2002. // Bobovich I. M. Istoriya jekonomiki: uchebnik / I. M. Bobovich, A. A. Semenov. – М.: Prospekt, 2002.
17. Яблонских Е. К. История экономики России XIX века: Конспект лекций. – М.: МГТУ «Станкин», 2000. – 68 с. // Jablonskih E. K. Istoriya jekonomiki Rossii XIX veka: Konspekt lekcij. – М.: MGTU «Stankin», 2000. – 68 s.
18. Secomski K. Mała encyklopedia ekonomiczna / K. Secomski. – Warszawa, 1974. – 195 s.
19. Baranowski B. Kształtowanie się produkcji rolnej w dobie rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie (1795–1939), [w:] Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego / B. Baranowski. – Warszawa, 1966. – T.8.
20. Płodozmian – system gospodarki rolnej dostosowany do rolniczych i ekonomicznych warunków gospodarstwa, ustalający na szereg lat stałą rotację upraw roślin, kolejno następujących po sobie na określonym obszarze, podzielonym na pola; Encyklopedia popularna...
21. Rzepniewska D. Sezonowi najemnicy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku / D. Rzepniewska. – Warszawa, 1957. – 14 s.
22. Grabski W., dz. cyt., T.1.
23. Pruski W. Kształtowanie się hodowli zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w XIX w., [w:] Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego / W. Pruski. – Warszawa, 1966. – T.8.
24. Tenże, Hodowla zwierząt gospodarskich w Królestwie Polskim w latach 1815–1918. – Warszawa, 1967. – T.1.
25. Jankowski S. Encyklopedia rolnictwa / S. Jankowski. – Warszawa, 1917. – 90 s.
26. Zob. Dzieje Nowego Tomysła, red. Polak B., Nowy Tomyśl 1998, passim.
27. Szyszka B. Tradycje Akademii Zamojskiej w życiu umysłowym Zamościa w XIX wieku, [w:] Akademia Zamojska i jej tradycje / red. B. Szyszka. – Zamość, 1994. – 122 s.
28. Gawroński F., dz. cyt.

Studnicka–Marianchuk K., doctor, associate department of history of the XIX century, Institute of History Academy Jan Długosz in Częstochowa (Poland, Częstochowa), k.studnicka@op.pl

Capitalist tendencies in Polish agriculture in the 19th century

The paper presents a picture of the main changes which occurred in agriculture in the 19th century. The roots of these processes go back to the late 18th century, when the interest in agrarianism was significantly on the rise. Agriculture started to transform, changing its character from the traditional and natural into a goods-and-production activity, from an economy based on experience in everyday work gained by generations of farmers into modern agriculture that did not shy away from employing the latest achievements of technology and science. A significant role was here played by the landed gentry, because this group of land owners above all had an impact on the shape of Polish agriculture and the process of adjusting of Polish agricultural economy to the requirements of a newly forming market which was part of the capitalist economy. The new reality was embodied in the transformations in the structure of the social class under review here, the factors that shaped the consciousness and actions undertaken by the landed gentry, both in terms of reorganisation of farms and the way the farms functioned, as well as the social and public activity of this social class. In this context the author points to the role of social organisations and associations, primarily that of Towarzystwo Rolnicze (English: Agricultural Association).

Keywords: capitalism, agriculture, 19th century, economy, Kingdom of Poland.

Студницька–Мар'янчук К., доктор, ад'юнкт відділу історії XIX ст., Інститут історії Академії ім. Яна Дługоса в Ченстохові (Польща, Ченстохова), k.studnicka@op.pl

Капіталістичні тенденції у польському землеробстві XIX століття

Представлено картину головних змін, які відбувалися у землеробстві в XIX столітті. Початки цього процесу мали місце наприкінці XVIII століття, коли значно зростає зацікавленість аграрним виробництвом. Землеробство почало перетворюватися, змінюючи свій характер з традиційного і натурального на виробничо-товарний, з економіки, яка ґрунтувалась на досвіді щоденної роботи багатьох поколінь селян в сучасне землеробство, використовуючи досягнення техніки і науки. Велику роль відіграли землевласники, тому що значна кількість землевласників мала вплив на кшталт польського землеробства і процес пристосування сільського господарства, до потреб ринку, що формувався в умовах капіталістичної економіки.

Набуває змін структура суспільного шару, що мало вплив на формування свідомості і здійснення діяльності щодо реорганізації господарств і способів їх функціонування, а також суспільної чи публічної діяльності. У цьому контексті вказано на роль громадських організацій і товариств, перш за все вплив Землеробського Товариства.

Ключові слова: капіталізм, землеробство, XIX століття, економіка, Королівство Польське.

Студницькая–Марянич К., доктор, ад'юнкт отдела истории XIX в., Институт истории Академии им. Яна Длугоша в Ченстохове (Польща, Ченстохова), k.studnicka@op.pl

Капиталистические тенденции в польском земледелии XIX века

Представлена картина главных изменений, которые происходили в земледелии в XIX веке. Начало этого процесса имело место в конце XIX века, когда значительно выросла заинтересованность аграрным производством. Земледелие начало превращаться, изменяя свой характер из традиционного и натурального на производственно-товарный, из экономики, которая основывалась на опыте ежедневной работы многих поколений крестьян в современном земледелии, используя достижения техники и науки. Большую роль сыграли землевладельцы, потому что значительное количество землевладельцев имели влияние наподобие польского земледелия и процесс приспособления сельского хозяйства, к потребностям рынка, который формировался в условиях капиталистической экономики. Приобретает изменений структура общественного слоя, что имело влияние на формирование сознания и осуществление деятельности относительно реорганизации хозяйств и способов их функционирования, а также общественной или публичной деятельности. В этом контексте указано на роль общественных организаций и обществ, прежде всего влияние Земледельческого Общества.

Ключевые слова: капитализм, земледелие, XIX век, экономика, Королевство Польское.

УДК 636.082:009

Бей Р. В.,
кандидат технічних наук, директор,
ДНУ «Український науково-дослідний інститут
спирту і біотехнології продовольчих продуктів»
(Україна, Київ), bey_roman@ukr.net

Розроблення проблем механізації тваринництва в контексті діяльності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1931–1935)

Висвітлено передумови становлення, організаційні засади та напрями діяльності сектору механізації і електрифікації сільського господарства Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук. Узагальнено основні здобутки науково-дослідних установ сектору з дослідження доїльних апаратів та мікрофлори молока, механізації процесів годівлі та догляду за тваринами, титізації інкубаторів, розроблення проекту дослідної конвеєрної молочної ферми. Охарактеризовано недоліки в роботі сектору та передбачуваний шляхи їх вирішення. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів, а також широкої додержальної бази, основу якої складають архівні документи.

Ключові слова: механізація тваринництва, машинне доїння, молочно-ферма, технологія утримання, інкубація, кормовиробництво.

Збільшення виробництва продукції тваринництва в Україні ґрунтується як на основі зростання генетичного потенціалу продуктивності худоби, так і впровадження інтенсивних технологій та освоєння нової техніки. Комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів є невід'ємною частиною промислової технології тваринництва, його технічною основою. Вона передбачає механізоване виконання основних виробничих процесів з підготування кормів, годівлі і напування тварин, прибирання і переробки гною, створення необхідного мікроклімату приміщень тощо.

На основі історіографічного аналізу проблеми встановлено, що окремі етапи і напрями механізації галузі тваринництва були висвітлені в наукових працях П. А. Власюка, О. П. Деркача, А. М. Бірюка та ін. [1; 2; 3]. Однак до цього часу ґрунтовно не вивчено

особливості діяльності галузевих наукових установ з розроблення проблем машинного доїння, механізації процесів підготовки і подачі кормів, інкубації яєць сільськогосподарської птиці в роки діяльності ВУАСГН. З огляду на зазначене ці завдання висувалися на перший план при проведенні даного дослідження. Автором використано історичні (порівняльно-історичний, предметно-хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез, логічний) та джерелознавчий методи дослідження.

Сектор механізації ВУАСГН створено в травні 1931 р. для планово-методичного керівництва роботою науково-дослідних установ в галузі механізації сільського господарства. Він поділявся на підрозділи: енергетики та електрифікації; механізації рослинницької галузі; механізації тваринництва та транспорту. Роль координаційного центру в галузі механізації сільського господарства у союзному масштабі покладалася на Всесоюзний інститут електрифікації сільського господарства (ВІЕСГ), республіканському – на Український науково-дослідний інститут механізації і електрифікації сільського господарства (УНДІМЕСГ). Зокрема, завдання останнього полягали в раціональному тракторо- і машинокористуванні; поглибленому лабораторному вивченні машин та окремих органів, пов'язаних з ґрунтовними теоретичними дослідженнями; економічній оцінці сільськогосподарських машин та знарядь і механізації процесу в цілому [6, арк. 3].

Як свідчать архівні матеріали, УНДІМЕСГ здійснював свою роботу через філіали та сектори механізації галузевих науково-дослідних інститутів. Сектори здійснювали нескладні проектування і конструювання сільськогосподарських машин і тракторів, їх випробування та вдосконалення, проводили роботу з експлуатації, догляду і ремонту машинно-тракторного парку, організовували опірно-дослідні пункти з механізації сільського господарства в радгоспах і МТС, планували та контролювали їх роботу. Основні зусилля опірно-дослідних пунктів з механізації концентрувалися на питаннях експлуатації машинно-тракторного парку, формулюванні технічних вимог сільськогосподарського виробництва до тракторів і машин тощо [6, арк. 3–5].

Організаційні засади діяльності УНДІМЕСГ і секторів механізації галузевих науково-дослідних інститутів визначалися наступними принципами: науково-дослідна мережа з механізації сільського господарства УРСР працювала за єдиним планом, складеним УНДІМЕСГ і затвердженим ВУАСГН; планово-методичне керівництво науково-дослідною роботою здійснював УНДІМЕСГ; керівниками секторів механізації галузевих наукових установ і опірно-дослідних пунктів з механізації в радгоспах і МТС були замісники їх директорів і призначалися за погодженням з УНДІМЕСГ; сектори механізації галузевих інститутів у плановому порядку забезпечували своєю виробничою базою теми, що виконувалися УНДІМЕСГ [6, арк. 21].

Співпраця УНДІМЕСГ з галузевими науково-дослідними інститутами ґрунтувалася на таких положеннях: робота з механізації сільського господарства повинна стати складовою частиною роботи кожної галузевої наукової установи. УНДІМЕСГ проводив самостійну поглиблену роботу з питань механізації в господарствах, МТС і колгоспах, а також в лабораторних

умовах. Особливу увагу надавали максимальному форсуванню перекваліфікації агрономів на інженерів–механіків сільського господарства. УНДІМЕСГ мав стати центром пропаганди з питань організації та механізації сільського господарства, забезпечити планомірне опанування технікою [6, арк. 4].

Уже в перший рік функціонування сектору відбулася перша Всеукраїнська конференція з механізації та електрифікації сільського господарства (28–30 червня 1931 р.), яка підвела підсумки діяльності галузевих науково–дослідних інститутів з розроблення даного напрямку. Зокрема, було констатовано, що ВІЕСГ не забезпечував планового й методичного керівництва науково–дослідною роботою в УРСР і не намагався рационально постачати апаратуру та машини науковим установам. Профільні науково–дослідні інститути майже зовсім не займалися питаннями механізації і електрифікації сільського господарства, як виняток, проводили незначного масштабу окремі роботи з машиновипробування.

Відмічено цілковиту відсутність науково–дослідної роботи в галузі механізації молочарських господарств, її відірваність від виробничої бази радгоспів і колгоспів; брак кадрів для механізації та електрифікації молочних підприємств. Укрмолоктрест не проводив належної роботи щодо перевірки та концентрації в спеціально виділених радгоспах засобів механізації. Вказувалося також на відірваність науково–дослідної роботи від масового дослідництва та масової преси [4, арк. 54–57].

На основі аналізу архівних матеріалів встановлено, що в подальшому зусиллями УНДІМЕСГ частково досліджено проблему кормозапарників та коренерізок. Робота Полтавського науково–дослідного інституту свинарства спрямовувалася переважно на вирішення питань механізації годівлі та догляду свиней. Південним інститутом молочного господарства та Всеукраїнським інститутом тваринництва досліджено стаціонарну доїльну установку «Альфа–Лаваль». Виконано порівняльні дослідження доїльних апаратів, а також мікрофлори молока у зв'язку з механічним доїнням. Всеукраїнський науково–дослідний інститут птахівництва займався питаннями типізації інкубаторів, технікою брудерації. Найбільшим здобутком цього періоду було розроблення Хортицькою дослідною станцією механізації і електрифікації сільського господарства проекту дослідної конвеєрної молочної ферми на 500 голів, яка відповідала ідеї реконструкції соціалістичного тваринництва, спеціалізації процесів виробництва [8, арк. 3; 5, арк. 53].

Як засвідчив аналіз, за час існування ВУАСГН сектором механізації і електрифікації сільського господарства надавалося недостатньо уваги питанням механізації тваринництва. Так, у тематичному плані сектору на 1933 р. було включено лише 2 завдання, що стосувалися даної галузі: 1) вивчення існуючих інкубаторів, вибір типу і розроблення проектів будівлі для конструювання експериментального зразка; 2) вивчення існуючих батарейних брудерів, вибір типу і розроблення завдань для конструювання вдосконаленого батарейного брудера (механізація прибирання посліду в брудерах, механізація роздачі корму, механізація чищення годівниць і напувалок в брудерах) [9, арк. 9–11].

За весь час функціонування сектору питання навантаження і розвантаження гною, транспортування

молока, водопостачання до стійл, механізація роздавання кормів, очистки молока, вентиляції залишалися не вирішеними. Господарські організації застосовували механізацію на зразок закордонних практик, не маючи ніякого зв'язку з науковими установами. Імпордне устаткування для механізації доїння не використовувалося через відсутність деяких частин до апаратів; масове замовлення на устаткування проводили без попереднього вивчення та критичної оцінки машин. Не проведено порівняльну оцінку найбільш поширених у зарубіжних країнах доїльних машин, їх продуктивності та пристосованості до умов вітчизняного виробництва. Не достатньо вивчався вплив біологічних, зоотехнічних та інших факторів при механізації доїння [10, арк. 3; 11, арк. 4].

На нашу думку, перш за все, недоліки в роботі сектору були зумовлені його недосконалою організаційною структурою, слабким фінансуванням науково–дослідної роботи, відставанням галузі тваринництва та вітчизняного сільськогосподарського машинобудування в СРСР цього періоду. Значний негативний вплив на розгортання системних галузевих досліджень чинили процеси політизації науки, у зв'язку з чим ВУАСГН як осередок до певної міри незалежної науки було ліквідовано 29 вересня 1935 р.

Таким чином, питання механізації у тваринництві вперше поставлено на наукову основу в роки існування ВУАСГН. Наукові дослідження цього періоду, які здійснювалися під науково–методичним керівництвом сектору механізації і електрифікації ВУАСГН, першочергово, спрямовувалися на порівняльне вивчення зарубіжних доїльних апаратів і обладнання, мікрофлори молока, механізації процесів годівлі та догляду за тваринами, типізації інкубаторів. Як найбільший здобуток цього періоду було розроблення проекту дослідної конвеєрної молочної ферми на 500 голів. Виконанню поставлених завдань не сприяла недосконалість організаційної структури сектору, дрібнотем'я та паралелізм в роботі галузевих науково–дослідних установ, їх слабкий зв'язок з виробництвом, недостатнє фінансування та кадрове забезпечення.

На перспективу є доцільним проведення порівняльного аналізу програми наукової діяльності і здобутків сектору механізації і електрифікації ВУАСГН та його наступників – Лабораторії машинобудування і проблем сільськогосподарської механіки Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР (1945–1956) та Відділення механізації і електрифікації сільського господарства УАСГН (1956–1962).

Список використаних джерел

1. Бірюк А. М. Науково–дослідна діяльність Лабораторії машинобудування і проблем сільськогосподарської механіки при Відділі сільськогосподарських наук АН УРСР (1945–1956) / А. М. Бірюк // Матер. наук. конф. з актуальних питань вітчизняної, всесвітньої та історії освіти, науки і техніки. – Луганськ, 2008. – С. 3–4.
2. Власюк П. А. Основні підсумки і чергові завдання наукової діяльності закладів УАСГН / П. А. Власюк // Вісник сільськогосподарської науки. – 1958. – №1. – С. 3–22.
3. Деркач О. П. Здобутки Лабораторії машинобудування і проблем сільськогосподарської механіки [Електронний ресурс] / О. П. Деркач // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 2. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/E-journals/INB/2008-2/08doppsm.pdf>. – Заголовок з екрана.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.1055. – Оп.1. – Спр.127. – 194 арк.

5. Там само. – Спр.523. – 60 арк.
6. Там само. – Спр.549. – 83 арк.
7. Там само. – Спр.560. – 19 арк.
8. Там само. – Спр.743. – 27 арк.
9. Там само. – Спр.746. – 13 арк.
10. Там само. – Спр.1338. – 4 арк.
11. Там само. – Спр.1339. – 5 арк.

References

1. Birjuk A. M. Naukovo-doslidna dijal'nist' Laboratorii' mashynobuduvannja i problem sil's'kogospodars'koi' mehaniky pry Viddili sil's'kogospodars'kyh nauk AN URSR (1945–1956) / A. M. Birjuk // Materialy naukovoï konferencii' z aktual'nyh pytan' vitchyznjanoi', vsesvitn'oi' ta istorii' osvity, nauky i tehniky. – Lugans'k, 2008. – S.3–4.
2. Derkach O. P. Zdobutky Laboratorii' mashynobuduvannja i problem sil's'kogospodars'koi' mehaniky [Elektronnyj resurs] / O. P. Derkach // Istorija nauky i biografiystyka. – 2008. – Vyp.2. – Rezhym dostupu: <http://www.nbuv.gov.ua/E-journals/INB/2008-2/08doppsm.pdf>. – Zagolovok z ekrana.
3. Vlasjuk P. A. Osnovni pidsumky i chervovi zavdannja naukovoyi diyal'nosti zakladiv UASHN / P. A. Vlasjuk // Visnyk sil's'kogospodars'koyi nauky. – 1958. – №1. – S.3–22.
4. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrainy. – F.1055. – Op.1. – Spr.127. – 194 ark.
5. Там само. – Спр.523. – 60 арк.
6. Там само. – Спр.549. – 83 арк.
7. Там само. – Спр.550. – 84 арк.
8. Там само. – Спр.743. – 27 арк.
9. Там само. – Спр.746. – 13 арк.
10. Там само. – Спр.1338. – 4 арк.
11. Там само. – Спр.1339. – 5 арк.

Bey R. V., Candidate of Technical Sciences, Director, SSI «Ukrainian Research Institute of Alcohol and Biotechnology of Food Products» (Ukraine, Kyiv), bey_roman@ukr.net

Development of problem of mechanization of animal husbandry in the context of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences activity (1931–1935)

The article highlights the prerequisites of development, institutional framework, activity of Sector of Mechanization and Electrification of Agriculture of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences. The main achievements of the scientific research institutions for testing of milking machines and milk micro-flora, mechanization of feeding and caring for the animals, typing incubators, project development pipeline of experimental dairy farm summarized. Characteristic of the Sector shortcomings and provided their solutions were made. The researching is based on the use of complex of general scientific, structural and functional, historical methods, as well as a large base of source, which becomes the basis of archival documents.

Keywords: mechanization of animal husbandry; machinery milking, dairy farm, technology of keeping, incubation, feed production.

Бей Р. В., кандидат технических наук, директор, ДНУ «Украинский научно-исследовательский институт спирта и биотехнологии продовольственных продуктов» (Украина, Киев), bey_roman@ukr.net

Разработка проблем механизации животноводства в контексте деятельности Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук (1931–1935)

Освещены предпосылки становления, организационные основы, направления деятельности Сектора механизации и электрификации сельского хозяйства Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук. Обобщены основные достижения научно-исследовательских учреждений Сектора по исследованию доильных аппаратов и микрофлоры молока, механизации процессов кормления и ухода за животными, типизации инкубаторов, разработки проекта опытной конвейерной молочной фермы. Наведена характеристика недостатков в работе Сектора и предусмотрены пути их решения. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно-функциональных и исторических методов, а также обширной базы источников, основу которой составляют архивные документы.

Ключевые слова: механизация животноводства, машинное доение, молочная ферма, технология содержания, инкубация, кормопроизводство.

УДК 94(430+520)

Білоконь А. О.,
аспірантка кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики, Чорноморський державний
університет ім. Петра Могили (Україна, Миколаїв),
alona.bilokon@gmail.com

**Політичний архів зовнішньополітичного
відомства Німеччини про німецько-японські
відносини 30-х рр. XX століття**

Політичний архів зовнішньополітичного відомства Німеччини як джерело дослідження німецько-японських відносин. Основна мета статті – зробити аналіз архівних матеріалів, що стосуються розвитку німецько-японських відносин в 30-х рр. XX століття та підписання Антикомінтернівського договору 1936 року.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, послідовності, об'єктивності, структурування та детермінізму.

На основі німецькомовних архівних джерел було зроблено аналіз становлення та розвитку відносин між Німеччиною та Японією. Історично цікавими є матеріали політичного архіву зовнішньополітичного відомства Німеччини. Тут зібрані офіційні документи, листування, поточна документація доповіді дипломатів та консулів стосовно міждержавних, переважно політичних, відносин досліджуваних країн. Автор зупиняється більш детально на деяких матеріалах Політичного відділу VIII, що включає відносини з Китаєм, Японією, Маньчжурією, Філіппінами, Східною Азією та ін. Автором опрацьовано підрозділ «Ярап», кожен з 30 підрозділів якого містить близько 300 фоліантів.

Ключові слова: Антикомінтернівський договір, Друга світова війна, нацистська пропаганда, німецько-японські відносини, політичний архів зовнішньополітичного відомства Німеччини.

Найбільш ґрунтовним джерелом дослідження німецько-японських довоєнних відносин є матеріали політичного архіву зовнішньополітичного відомства Німеччини (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts), що розташований у Берліні.

У підрозділі R104879 було знайдено переписку Кокі Хірота (Koki Hirota), міністра закордонних справ Японії, з рейхсканцлером Адольфом Гітлером. У листі від 1 квітня 1937 року [1], в якому пан Хірота виказує велику повагу до Гітлера і свою радість, що він був прем'єр-міністром, коли Японія підписала Антикомінтернівський договір з Німеччиною, він зазначав: «Ваше ясновельможносте, з великим задоволенням я скористався можливістю висловити Вашій ясновельможності свої особисті вітання через пана Хісаші Ішіда, який був одним із моїх особистих секретарів під час строку мого перебування на посаді, ще донедавна, прем'єра, і який ненадовго відправився до Європи для проведення перевірки. Я вважаю, що для мене це велика честь і величезна вдача стати прем'єр-міністром у той час, коли Японія уклала з Німеччиною Антикомінтернівський пакт. Це визначна подія, що дала початок новій епош в традиційно теплих відносинах обох країн. Цей пакт свідчить про той факт, що наші дві нації тісно пов'язані разом міцною мотузкою спільних інтересів і я вірю, що він доведе свою важливу роль для подальшого покращення відносин між нашою імперією та Рейхом, чия місія стояти пліч-о-пліч, тримаючи високо факел, який направить людство на шляху до досягнення міцного миру». 3 липня 1937 року Гітлер власноручно написав зворотного листа Кока Хіроті [2], де писав про важливість укладання договору та зазначив, що в його основі лежить не тільки давня німецько-японська дружба, а й спільний захист від Комуністичного Інтернаціоналу, що загрожує миру в усьому світі.

12 липня 1937 року була зареєстрована доповідь про аудієнцію пана Хісаші Ішіда (Hisashi Ishida), посла Японії в Німеччині, з рейхсканцлером Адольфом Гітлером [3]. Вона відбулася 29 червня 1937 року, Хісаші Ішіда передав

листа від міністра закордонних справ Японії Хіроти. Останній зазначав, що дуже цінує співробітництво з послом Німеччини в Токіо фон Дірксеном. Хірота познайомився з фон Дірксеном в Москві. В кінці зустрічі Гітлер подарував пану Ішіді на згадку про їх зустріч картину в срібному обрамленні.

Також на дев'яти сторінках представлена політична доповідь посольства Німеччини в Японії від 31 липня 1937 року про Північнокитайський конфлікт [4].

Підрозділ R104879 містить і програми двосторонніх візитів. Серед них є і програма візиту Його Королівської Величності Принца Чічібу в Німеччину [5], що погодино прописана на чотирьох сторінках.

Історичне значення має підрозділ R104883 «Німецько-японська угода проти Комуністичного Інтернаціоналу від 25 листопада 1936 року». У ньому містяться декілька примірників Антикомінтернівського договору [6], таємний протокол до нього, переписку Надзвичайного та Повноважного Посла Третього Рейху Йоахіма фон Ріббентропа (Joachim von Ribbentrop) та Королівсько-Японського Надзвичайного та Повноважного Посла пана Вікомте Мусакодзі (Vicomte Mushakoji) щодо змісту таємного протоколу до договору, звіти посла Німеччини в Токіо фон Дірксена про чутки в японській пресі щодо укладання договору, що він надсилав в Зовнішньополітичне відомство Німеччини, телеграми з Токіо, доповіді закордонних дипломатичних представництв Німеччини про відголоски в країнах перебування щодо майбутнього договору, серед них – лист посла Німеччини в Лондоні [7], телеграма посла Німеччини в Китаї від 14 листопада 1936 року. Важливими є і телеграми посла Німеччини в Москві з детальним описом реакції в пресі та політичними настроями суспільства щодо майбутнього Антикомінтернівського договору [8]. Показовим є і лист посла Німеччини в Римі пана Хасселя (Hassen), в якому він вітав німецько-японське порозуміння та висловлював свої надії на нього, а також торкався політичної та геополітичної розстановки сил на Європейському континенті.

Серед інших внутрішніх документів зберігся список посольств, консульств та інших дипломатичних представництв для розсилки телеграм та диплогерм співробітниками апарату Зовнішньополітичного відомства Німеччини [9].

Протягом декількох днів після підписання Антикомінтернівського договору, 25–30 листопада 1936 року, Зовнішньополітичне відомство отримало ряд телеграм від дипломатичних представництв в Токіо [10], Лондоні, Парижі, Москві та ін. з вітаннями з нагоди підписання угоди та доповідями про розголос у пресі та реакцією державних посадових осіб. Лондонське дипломатичне представництво також надіслало у додатку підбірку газет з статтями про цю знаменну подію [11]. 26 листопада надіслала привітання і Націонал-соціалістична робітнича партія Нідерландів. Того ж дня надіслало ґрунтовний звіт про відголоски в пресі посольство Німеччини у Відні [12]. У звіті було зазначено про важливість укладання угоди в боротьбі з Комуністичним Інтернаціоналом. Австрія вітає Угоду як вираження бажання двох сильних держав побороти Інтернаціонал через плідне двостороннє співробітництво. Також були надіслані статті з 8 віденських газет, що були присвячені підписанню Угоди.

Для кращого розуміння тогочасних подій та духу того часу, автором була опрацьована вітальна промова міністра закордонних справ пана Аріти на демонстрації в Осаці 19 січня 1937 року, в якій він зазначав: «На превелику радість мені випала можливість зробити привітальну промову з нагоди свята укладання Антикомінтернівського пакту, яке було організовано суспільними зусиллями місцевих різноманітних впливових об'єднань. Очевидно, що у нас чітко встановлені національні принципи захищати нашу навіки абсолютно незмінну форму держави і забезпечувати безпеку у Східній Азії, і таким чином, ми змогли б зробити власний внесок у встановлення світового миру. Політика нашого імперського уряду вже чітко визначена в тому, що ми енергійно протистоїмо усіма засобами, що знаходяться в нашому розпорядженні, розкладницькій роботі Комінтерну, що загрожує спокою і порядку як нашої імперії, так і усіх сусідніх країн.

Як не дивно VII зібрання Комінтерну вочевидь досягло відповідного рішення і зробило публічну заяву, що Комінтерн далі спрямовує свою основну увагу на Японію та Німеччину. Безпосередньо супутні явища цього рішення можна вже побачити у громадянській війні в Іспанії на заході та антияпонському русі Китайського народного фронту на сході.

Тут необхідно собі уявити, що Комінтерн має інтернаціональну організацію, і його відділення розповсюджені по всьому світу і внаслідок цього необхідна міжнародна взаємодія по відношенню до наших захисних заходів проти Комінтерну.

Це причина того, що обидві країни, Німеччина і Японія, що мають однакову точку зору, уклали дану угоду. Так ми намагаємось разом з Німеччиною слугувати прикладом для загального антикомінтернівського руху, маючи намір, таким чином підтримувати безпеку Східної Азії і привести усі країни до угоди, а далі й до світового миру. Ми дуже бажаємо, і це для нас навіть справа честі, досягти мети нашого договору в одностайній співпраці нашого народу» [13].

Для демонстрації в Осаці 19 січня послом Німеччини в Японії фон Дірксеном було розроблено послання, що зачитав генеральний консул доктор Вагнер:

«Навряд чи можна знайти два народи, чия культура і наука, чий ідеали і цілі в настільки багатьох сферах співпадали або дорівнювали один одному, як у випадку Японії та Німеччини. Обидві країни сповнені глибокої любові до своєї батьківщини і до великих традицій свого минулого. Це палке бажання обох країн присвятити себе культурному і науковому прогресу у миролюбній роботі». Тому, досить зрозуміло, що в Німеччині, таким же чином, як і в Японії з'являється воля поєднатися навіть в думках для боротьби проти тієї сили, що має намір зруйнувати все навколо, що здається для наших обох народів любою та дорогою. Відповідно, німецько-японський договір це лише зовнішня форма внутрішньої єдності, яку вже давно обидва народи поєднали у бажанні забезпечити мир на кордонах, сталість та прогрес культури і науки всередині країни.

Захоплення та повага Німеччиною культурою та славетною історією Японії дуже великі. Для демонстрації цієї поваги і для вираження щирої дружби, яку відчуває Німеччина до японського народу, німецький фюрер відправив до Японії військовий корабель, який носить

одне з найвеличніших імен у німецькому флоті. Вчора «Енден» прибув до Японії. І відвідування корабля завадило мені сьогодні знаходитись поміж Вас. Тож я від усього серця вітаю Вас на цьому шляху і маю надію, що ця демонстрація може стати каменем у великій будівлі вільної і привітної співпраці, яку наші обидва народи мають намір спорудити» [14].

З вищезазначеного можна побачити, що напередодні Другої світової війни Німеччина та Японія мали тісні дипломати та політичні відносини, велика увага приділялася ідеологічній складовій, доповідям про політичне становище в країнах, реакцію закордонної преси на події 1930-х років, регулярним було і листування на високому та найвищому рівні. Пожвавлення дипломатичної активності призвело до підписання Антикомінтернівського пакту 1936 року.

Список використаних джерел

1. Brief von Prime Minister Japans Hirota K. an Adolf Hitler, Reichskanzler Dritten Reichs. 1. April 1937. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2. Politische Beziehungen Japans zu Deutschland. R 104879 (7.37–1.38). №130839.
2. Brief von Adolf Hitler an Seine Exzellenz den Kaiserlich Japanischen Minister des Äußern Herrn Koki Hirota. 3. Juli 1937. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2. Politische Beziehungen Japans zu Deutschland. R 104879 (7.37–1.38). №130841–130842.
3. Auf den Bericht vom 24. März 1937. Audienz von Hisashi Ishida, Japanischen Botschafter mit Herrn Adolf Hitler. 12. Juli 1937. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2. Politische Beziehungen Japans zu Deutschland. R 104879 (7.37–1.38). №130846–130848.
4. Politischer Bericht. Der Nordchina-Konflikt. 31. Juli 1937. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2. Politische Beziehungen Japans zu Deutschland. R 104879 (7.37–1.38). №130850–130859.
5. Programm für den Besuch Seiner Kaiserlichen Hoheit des Prinzen Chichibu in Deutschland. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2. Politische Beziehungen Japans zu Deutschland. R 104879 (7.37–1.38). 4 Seiten.
6. Abkommen gegen die Kommunistische Internationale. 25. November 1936. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104883 (10.36–12.36).
7. Leitartikel der «Times» zu der angeblich deutsch-japanischen Vereinbarung (von Deutscher Botschaft in London). 19. November 1936. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104883 (10.36–12.36).
8. Telegramm (Botschafter in Moskau Herr Schulenburg). 21. November 1936. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104883 (10.36–12.36). Pol. VIII 1505.
9. Für Rundtelegramm. Liste. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104883 (10.36–12.36). 131546–131548.
10. Telegramm von Herrn von Dirksen, Tokio. 25. November 1936. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104883 (10.36–12.36). 131556.
11. Pact and Fact // Morning Post. – November 26, 1936. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume

III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104883 (10.36–12.36). Pol. VIII 1565/36.

12. Presseäußerungen zum deutsch-japanischen Abkommen. Deutsche Botschaft Wien. 26. November 1936. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104883 (10.36–12.36).

13. Die Begrüßungsrede des Ministers des Auswärtigen Arita (Kundgebung in Osaka 19.1.37). Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104885 (1.37–2.37).

14. Adresse des Herrn Botschafters von Dirksen bei der Kundgebung in Osaka am 19. Januar 1937, von Generalkonsul Dr. Wagner verlesen. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. Auswärtiges Amt 1920–1945 Volume III. Politisches Abteilung VIII. Japan. Aktenzeichen Po 2A. Deutsch-japanisches Abkommen gegen die kommun. Internationale vom 25.11.36. R 104885 (1.37–2.37).

Bilokon A. O., post-graduate student of international relations and foreign policy department of the Petro Mohyla Black Sea State University (Ukraine, Mykolaiv), alona.bilokon@gmail.com

Political Archive of the German Federal Foreign Office on German–Japanese relations in 1930s

Political Archive of the German Federal Foreign Office as a source of German–Japanese relations research. The main objective of this article is to describe and provide an analysis of archive materials, and show its impact on the development of relations between Germany and Japan in the mid-30s and on the signing of the Anti-Comintern Pact in 1936.

Methodological framework is based on the principles of historicism, consistency, objectivity, structuring and determinism.

On the basis of the German-speaking archival sources establishment and development relations between Germany and Japan were analyzed. Of the special historical interest are the materials of Political Archive of the German Federal Foreign Office. There are official documents, correspondence, current documentation, reports of diplomats and consuls on interstate, mainly political, relations of the surveyed countries. The author focuses in more detail on Political Section VIII materials, including relations with China, Japan, Manchuria, the Philippines, East Asia etc. The author has worked with partition «Japan», each of the 30 divisions contains about 300 folios.

Keywords: Anti-Comintern Pact, World War II, Nazi propaganda, German–Japanese relations, Political Archive of the German Federal Foreign Office.

Белокоп А. А., аспирантка кафедры международных отношений и внешней политики, Черноморский государственный университет им. Петра Могилы (Украина, Николаев), alona.bilokon@gmail.com

Политический архив внешнеполитического ведомства Германии о немецко-японских отношениях 30-х гг. XX века

Политический архив внешнеполитического ведомства Германии как источник исследования немецко-японских отношений. Основная цель статьи – сделать анализ архивных материалов, касающихся развития немецко-японских отношений в 30-х гг. XX века и подписания Антикоминтерновского договора 1936 года.

Методологическая основа исследования базируется на принципах историзма, последовательности, объективности, структурирования и детерминизма.

На основе немецкоязычных архивных источников был произведен анализ становления и развития отношений между Германией и Японией. Исторический интерес имеют материалы политического архива внешнеполитического ведомства Германии. Здесь собраны официальные документы, переписка, текущая документация, доклады дипломатов и консулов по межгосударственным, преимущественно политическим, отношениям исследуемых стран. Автор рассматривает более подробно некоторые материалы политического отдела VIII, включая отношения с Китаем, Японией, Маньчжурией, Филиппинами, Восточной Азией и др. Автором обработан подраздел «Япония», каждый из 30 подразделов которого содержит около 300 фоллиантов.

Ключевые слова: Антикоминтерновский договор, Вторая мировая война, нацистская пропаганда, немецко-японские отношения, политический архив внешнеполитического ведомства Германии.

* * *

УДК 94

Петренко А. А.,
аспірант історичного факультету Національного
університету ім. Тараса Шевченка,
редактор ТРК «Глас», старший науковий
співробітник Музею історії Десятинної церкви
(Україна, Фастів), andpetrenko@yandex.ru

МІСІОНЕРСЬКИЙ ІМПЕРАТИВ ТА ПРОЯВ ЕКУМЕНІЗМУ В ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА (ГОРОДЕЦЬКОГО)

Державна політика в Російській імперії, і зокрема в Україні, була спрямована на пошук нових шляхів відносин держави з різними релігійними конфесіями. Мета статті полягає у дослідженні місіонерської діяльності київського митрополита Платона (Городецького) в її цілісному об'ємі через види місіонерського імперативу. Вагому роль відігравали мотивація та принципи архієпископа в місіонерській діяльності. Використовуючи метод персоналізації, дає нам можливість осмислити в усій можливій глибині місіонерський імператив київського Архієпископа та детальніше судити про загальну діяльність внутрішньої місії Православної церкви в Україні.

Характеризуючи місіонерський імператив київського митрополита Платона (Городецького), підкреслимо наступні спостереження. Місіонерську діяльність архієпископа розпочав ще на зорі свого служіння, яке має багатоскладову типологію та мотивацію: возз'єднання, єдність у Христі, єдність у мирі. Місіонерський імператив митрополита Платона (Городецького) відомий мирними методами і був спрямований на єдність суспільства як народу Божого.

Ключові слова: Православна Церква, митрополит, Платон (Городецький), Київська єпархія, місіонерський імператив.

Державна політика в Російській імперії, і зокрема в Україні, у другій половині XIX століття була спрямована на пошук нових шляхів відносин держави з різними релігійними конфесіями. Вивченням даної проблематики частково займалися такі дослідники, як Н. В. Баранова [1], А. Б. Єфимов [3], І. Стамулис [29], С. Таран [30] та інші.

Мета статті полягає у дослідженні місіонерської діяльності київського митрополита Платона (Городецького) в її цілісному об'ємі через види місіонерського імперативу. Вагому роль відігравали мотивація та принципи архієпископа в місіонерській діяльності. Використовуючи метод персоналізації, дає нам можливість осмислити в усій можливій глибині місіонерський імператив київського Архієпископа та детальніше судити про загальну діяльність внутрішньої місії Православної церкви в Україні.

Один із видів місіонерського імператива митрополита Платона був спрямований на «возз'єднання в Православ'ї». Ці принципи відносин православних із інославною майбутній архієпископ започаткував ще під час професорства у Санкт-петербурзькій духовній академії, коли він, як викладач, один із перших розробляв академічний курс «Історії російського розколу» [33, с. 19].

Попередній теоретичний досвід митрополит Платон розширив на рівні співавторства в створенні державного законопроекту Тимчасового комітету з питань старообрядців 1864 року: був присутнім на засіданнях цього комітету, здійснював листування із секретарем графом Панінім [13, арк. 1]. Цей законопроект свідчить про ставлення до старообрядців на державному рівні. А саме: зазначалося, що розкольників та сектантів ототожнювали і всіх поділяли на три ступені: позитивно шкідливі, менш шкідливі та нешкідливі [13, арк. 1]. До останніх відносили тих, хто творив молитву за царя, але своїм ученням відступав від православних догматів; менш шкідливі – ті, хто не творив такої молитви; позитивно шкідливими вважалися всі радикальні течії, які завдавали шкоди собі та суспільству (духоборці, скопці, хлисти тощо).

Створений документ відображав ліберальні погляди московського митрополита Платона (Левшина) [19, с. 16]

і полегшував релігійно-соціальне становище старообрядців («попівщина»), які підпадали під критерії менш шкідливі та нешкідливі, а на позитивно шкідливі секти (безпопівщина) дивилися, як на політичних злочинців. Такий політичний курс на послаблення відносин між державою та розкольниками пояснював С. Таран спробою використання державою релігійного консерватизму старообрядців в Україні з метою протистояння католицькій експансії після польського повстання 1863 року [30, с. 74]. Але про офіційно визнану причину такої лібералізації повідомляли у Витязі із записки міністра внутрішніх справ Олександрову II з питань про розкольників від 4 жовтня 1863 року – про «відсутність діючої системи» [12, арк. 3] щодо розкольників.

Місіонерську діяльність на «возз'єднання», майбутній київський владика продовжував і очолюючи західні кафедри РПЦ. Про це згадувалося ще під час святкування 60-ї річниці посадової служби митрополита Платона 1887 року. Так, вказувалося, що, очолюючи Ризьку кафедру, Платон (Городецький) навернув у Православ'я 2600 розкольників і відкрив чотири єдиновірних парафії [33, с. 78].

Перебуваючи на Донській кафедрі, владика Платон уперше організував місіонерський комітет, який провадив боротьбу зі старообрядцями мирним шляхом: «В работе члены комитета активно вступали в полемику с иноверцами. Основной целью деятельности комитета являлось уничтожение существовавшей вражды у старообрядцев к Православной Церкви... При этом он [архиепископ] действовал и другим внушал действовать против раскольников только мирным способом, без репрессивных мер» [26, с. 143].

Це підтверджує те, що місіонерський імператив Платона (Городецького) на возз'єднання на різних кафедрах щодо старообрядців мав мирні методи взаємовідносин, які приводили до успішного навернення багатьох розкольників у Православ'я. Такі самі методи владика Платон використовував, керуючи Київською митрополією, що дослідила Н. Баранова [1, с. 225].

Ці місіонерські заходи зі старообрядцями ґрунтувалися на бажанні митрополита Платона возз'єднання старообрядців із православною «Матір'ю Церквою» [22, с. 8]. Слід зазначити, що діюча концепція єдиновір'я на вищому адміністративному державному та церковному рівнях не розв'язувала проблеми возз'єднання старообрядців із Православ'ям та відновлення канонічного священства в розкольників [22, с. 8–10].

Хоча Платон (Городецький) убачав брак єдиного адміністративного примусу на подолання розколу. Потрібно було доводити на прикладах старообрядців, що не Православна Церква відпала від старообрядців, а навпаки: останні виокремилися з Матері Церкви, тому архієпископ застосовує термін не «об'єднання», а «возз'єднання» [22, с. 8], що владика й висловив у своєму «Пастырском послании к глаголемым старообрядцам» [22]. Це послання було написане після святкування в Києві 900-річного ювілею Хрещення Русі і надруковане окремою брошурою накладом чотири тисячі – для безкоштовного розповсюдження старообрядцям по різних їх осередках Російської імперії [10].

Сам характер «Пастырского послания к глаголемым старообрядцам» відрізняється від більш раннього «Пастырское послание живущим в прибалтийских

губерніях староверам феофановської толка беспоповщинской секты об истинности православной веры» [4]. Якщо архієпископ у першому посланні доводив догматично-канонічні аспекти непохитності Православ'я, то в другому акцентував увагу на безпідставності звинувачення староверами Православної Церкви в тому, що вона відійшла від ранніх церковних традицій Київської Русі. Як контраргумент митрополит Платон наводив приклад міжнародного святкування Православною Церквою в Києві пам'яті святого князя Володимира та 900-річчя Хрещення Русі [24, с. 139], докоряючи неповагою до Хрестителя Русі старообрядцям за те, що вони відмовилися брати участь у цих урочистостях [22, с. 4].

«Пастырское послание к глаголемым старообрядцам» здобуло міжнародне визнання, його зачитали на місіонерському протирозкольницькому соборі в Москві 1887 року, про що архієпископ повідомляв обер-прокурора Костянтина Победоносцева [17, арк. 2]. Крім того, послання було надруковане для розповсюдження в парафіяльних церквах при бесідах священників із розкольниками [28, с. 575]. Також, за ініціативою архієпископа, на московському соборі роздали 30 екземплярів брошури про святкування 900-річчя Хрещення Русі [19, арк. 2]. Відгук старообрядців на «Пастырское послание к глаголемым старообрядцам» митрополита Платона (Городецького) було надруковано в газеті «Руське слово» від 11 грудня 1888 року, №50, після чого архієпископ виявив бажання особисто зустрітися і подискутувати з автором критичного відгуку, щоб пояснити свою істину [15, арк. 4].

Зусиллями митрополита Платона відбулося святкування 900-річчя Хрещення Русі в Києві, що стало першою великою релігійно-суспільною подією свого часу в Російській імперії, що також мала міжнародне значення, стало прикладом наступних святкувань, підвищувало рівень релігійної просвіти народу, виділяло Православ'я серед сект та розколів, зміцнювало любов до Церкви та Вітчизни [24, с. 143], про що засвідчував кентерберійський архієпископ Едуард у своєму посланні на адресу митрополита Платона до дня святкування цього ювілею [24, с. 143].

Підкреслюючи спадкоємність Руського Православ'я від Візантії та рівність подвигу святого просвітника Русі Володимира з рівноапостольними святыми Костянтином та його матір'ю Оленою, митрополит Платон (Городецький) мав намір зробити бокових вітварі на честь цих візантійських святих у Володимирському соборі Києва [16].

Не менш активна участь належить митрополиту на урочистостях 1000-річного ювілею від дня смерті святого просвітника Мефодія. Причому популяризації набули обидва слов'янських просвітники – святі Мефодій та його брат Кирил. Окрім підготовленої особисто проповіді до дня святкування пам'яті Мефодія [5], владику оголосив конкурс на складання житій святих просвітників Русі Мефодія та Кирила, маючи на меті надрукувати їх накладом 100 тис. екземплярів на суму 2 тис. рублів із зображенням слов'янських учителів для безкоштовного розповсюдження у всіх православних церквах [11]. Але за фактом у Київській єпархії з благословення митрополита Платона на території Києво-Печерської Лаври було надруковано 20 тис. екземплярів житій святих Кирила та Мефодія на суму 154 руб. 76 коп., із яких 650 брошур

роздали богомольцям самої Лаври [32, арк. 9]. Хоча це в п'ять разів менше від запланованого, та однак досить значущий показник – із розрахунку, що кількість православних приходів у Київській єпархії сягала 1303 одиниць [31, арк. 8], то в середньому на кожен приход припадало по 15 брошур.

Крім того, архієпископ просив засідання Святого Синоду затвердити загальне святкування просвітників Кирила та Мефодія на 5 квітня зі Всеношною і на час святкування звільнити студентів від занять, щоб залучити їх до актових читань із проповідями та речами [11, арк. 3]. Митрополит Платон прирівняв святих просвітників Кирила та Мефодія до первопросвітників та апостолів [6, арк. 1], відтворюючи ідейні витоки та особливості генези Православ'я зі старообрядництвом, оскільки в слов'янських народів їхньому шануванню належало чільне місце в загальній сакральній ієрархії давньоруських святих. Слід зазначити, що шанування святих слов'янських просвітників для митрополита Платона означало орієнтування своєї місії на візантійський метод [29, с. 79], головний аспект якого була проповідь рідною мовою серед місцевого населення. Це пояснює той факт, що митрополит Платон (Городецький) наполягав, щоб виголошення проповідей духовенством та друкування повчальних бесід у періодичних виданнях Київської єпархії, спрямованих проти розкольників та сектантів, відбувалося українською мовою з використанням протонародних слів. Зазначимо, що Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський едикт 1876 року не завадили прагненню архієпископа до популяризації української мови.

Таким чином, вид місії «возз'єднання» митрополита Платона ґрунтувався на взаємовідносинах зі старообрядцями. Саме архієпископ через образ Святої Русі, який поставав через різні пам'ятні міста, святих та історичні пам'ятки, вказував розкольникам на збереження апостольського передання та первинної святості в Православній Церкві.

Другий вид місії митрополита Платона це – єднання в Христі, що спостерігається у взаємовідносинах архієпископа з римо-католицькою церквою. Тут головним аргументом було свідчення єдності християн. Це нам доводить приклад відвідування київським митрополитом Платоном (Городецьким) костелу міста Коростишева в червні 1883 року. Зауважимо, що митрополит особисто не був ініціатором цього, але він прийняв запрошення ксьондза Моравича і виголосив свою красномовну проповідь [27] у середовищі православних та католиків. За його словами, віра в Христа повинна стати об'єднуючим фактором серед християн східного та західного обрядів і саме простий віруючий народ має дати приклад єдності, незважаючи на всі догматичні та адміністративні роз'єднуючі фактори між церквами.

2) Сама промова містила елементи єкуменічного діалогу [27, с. 413–415].

Ця промова викликала резонанс серед різних віруючих православних [25]. Те, що тогочасне суспільство не було готовим до єкуменічного діалогу, доводить вимушене виправдання своїх дій ксьондза Моравича [2]. Архієрей, задля пом'якшення покари католицького священника, писав: «По поводу ксендза Моравича в Коростишеве, который удивил и православных и католиков, нужно написать, что молился не только за митрополита, но и за папу римского и привести «латинские слова», так же

может написать католическому митрополиту в России, чтобы тот не наказывал его по христианской любви...» [18, арк. 2].

Незважаючи на одержавлення Православ'я, митрополит Платон (Городецький) завжди ставився толерантно до представників різних релігійних віросповідань. Підтвердженням цього є заперечення на рішення обер-прокурора К. Победоносцева запросити представників лютеранської церкви на освячення православного собору в м. Ризі. Архієпископ зауважив: «Если за богослужением будут провозглашены благоденствия РПЦ, то лютеране будут чувствовать себя неловко» [14, арк. 2].

Інший вид місії – єднання в мирі – митрополита Платона (Городецького) можна простежити на відносинах із іудеями, які фактично ставали єдиними представниками іновір'я в Київській єпархії. Згідно зі статистичними даними на 1891 рік, єврейське населення становило 13,6% від загального населення в Київській губернії [20, с. 15], яке фактично перетворювалося на проблему взаємодіювання для 19,7% православних приходів митрополії.

Як кожна світова релігія, іудаїзм в Київській губернії теж не був представлений єдиною релігійною течією в своєму вченні. Митрополит Платон вивчав саму суть розбіжностей іудаїзму і вживав заходів залучення євреїв до прийняття ними Православ'я [7].

Місія «єднання в мирі» митрополита Платона (Городецького) базувалася на загальнолюдських моральних та духовних цінностях [21, с. 7].

Моральні засади ставали головною темою у місії серед євреїв. Одним із найвагоміших звинувачень євреїв було порушення православними четвертої заповіді Закону Божого та поширення пияцтва. І хоча євреї до цього самі були причетні й отримували чималий дохід від шинкарства, це не могло не давати їм привід ставитися зневажливо до православних [23, с. 146].

Митрополит Платон намагався вирішувати ці питання демократичним шляхом: відповідно до пропозицій сільського православного духовенства, він наказав практикувати заборону продажу вина в неділю, на свята та під час постів, посилити контроль за дотриманням правил алкогольної торгівлі поблизу храмів, церковнопарафіяльних шкіл, проводити після Літургії із селянами бесіди, чим відволікати від шинку, розповсюджувати антиалкогольну літературу, священникам радив організовувати товариства трезезості [23, с. 146].

Несхильність до православної віри не могла завадити єврейському населенню в архієпископі вбачати свого покровителя. Пам'ятаючи захист владики Платона в погромах єврейського населення в Херсонській єпархії 1881 року, а ще до сторіччя міста Катеринослава, єврейське товариство подарувало митрополиту Платону Тору єврейською та російською мовами з адресним написом на срібній дощечці. Виявляючи свою прихильність до євреїв, архієпископ прийняв цей подарунок із задоволенням [9].

Крім того, особисте заступництво архієпископа євреїв у Російській імперії ставало прикладом поваги останніх до самого Православ'я. Це підтверджує той факт, що в супровідному листі на ім'я митрополита Київського і Галицького Платона від 3 січня 1889 року лідер «Товариства іудеїв Нового Завіту» Іосиф Рабінович просив благословення та молитви про Ізраїль, а також сприяння в усьому, що може стосуватися російських євреїв у Христі [8, арк. 7].

Отже, характеризуючи місіонерський імператив київського митрополита Платона (Городецького), підкреслимо наступні спостереження. Місіонерську діяльність архієпископ розпочав ще на зорі свого служіння, яке має багатоскладову типологію та мотивацію: возз'єднання, єдність у Христі, єдність у мирі. Місіонерський імператив митрополита Платона (Городецького) відомий мирними методами і був спрямований на єдність суспільства як народу Божого.

Подальше осмислення місіонерської діяльності київського митрополита Платона (Городецького) може стосуватися дослідженню місіонерського антагонізму та місії поза межами України.

Список використаних джерел

1. Баранова Н. Місіонерська діяльність київського митрополита Платона Городецького щодо послідовників старообрядництва // Українознавство. – К., 2009. – №3. – С.223–225.
2. Газета «Народовой» по коростышевскому делу // Киевлянин. – 1884. – №187. – С.289. Киев 2 октября 1884 г.; №217. – С.305.
3. Ефимов А. Б. Очерки по истории миссионерства Русской православной церкви. – М., 2007.
4. IP НБУВ. – Ф.174. – Оп.1. – Спр.399. Платона архиепископ Рижский. Пастырское послание живущим в прибалтийских губерниях староверам феофановского толка беспоповщинской секты об истинности православной веры, 60-е гг. XIX ст. – 1 од. зб. – 20 арк.
5. Там само. – Спр.410–411. Тексты проповедей, произнесенных митрополитом Киевским и Галицким Платоном в день 1000-летнего юбилея со дня смерти Святого Мефодия, 6 апреля 1885 г. – 2 од. зб. – 4 арк.
6. Там само. – Спр.411. Тексты проповедей, произнесенных митрополитом Киевским и Галицким Платоном в день 1000-летнего юбилея со дня смерти Святого Мефодия, 6 апреля 1885 г. – 1 од. зб. – 1 арк.
7. Там само. – Спр.845. Докладная записка и препроводительное письмо к ней игумена Нафанаила митрополиту Киевскому и Галицкому Платону о мерах привлечения еврейского населения к принятию православия, 29 августа – 3 сентября 1883 г. – 1 од. зб. – 6 арк.
8. Там само. – Спр.851. Докладная записка мещанина Иосифа Рабиновича Министру внутренних дел о мерах привлечения еврейского народа к принятию православия (копия) и препроводительное письмо на имя митрополита Киевского и Галицкого. 3 января 1889 г. – 1 од. зб. – 7 арк.
9. Там само. – Спр.1127–1128. Уведомление Екатеринославского губернатора Батюшкова митрополиту Киевскому и Галицкому Платону о желании еврейского общества г. Екатеринослава преподнести ему Пятикнижие Моисея, 13 июня 1887 г. – 2 од. зб. – 4 арк.
10. Там само. – Спр.1191–1201. Распоряжения Святейшего Синода по поводу послания «старообрядцам» митрополита Киевского и Галицкого Платона, июнь–июль 1888 г. – 11 од. зб. – 33 арк.
11. Там само. – Спр.1405. Уведомление (председателем) С-Петербургского славянского благотворительного общества Дурново митрополита Киевского и Галицкого Платона о мероприятиях по проведению празднования 1000-летия со дня смерти Мефодия. Выписки из протоколов общего собрания членов общества. 4 декабря 1883 г. – 1 од. зб. – 3 арк.
12. Там само. – Спр.1466. Извлечение из записки Министра внутренних дел Александру 2 по вопросу о раскольниках. 4 октября 1863 г. – 1 од. зб. – 25 арк.
13. Там само. – Спр.1480. Препроводительное письмо графа Панина к Своду постановлений о раскольниках высылаемого архиепископу Рижскому и Митавскому Платону. – 3 апреля 1864 // Приложение: типографский экземпляр Свода постановлений о раскольниках. – 64 арк.+132 с.
14. Там само. – Спр.3185. Платон митрополит Киевский и Галицкий – Донату, еп. Рижскому. 12 октября 1884 г. письмо, черновик. – 1 од. зб. – 2 арк.
15. Там само. – Спр.3352. Платон митрополит Киевский и Галицкий – архим. Павлу, настоятелю Московского единоверческого монастыря. 16 декабря 1888 г. – 1 од. зб. – 4 арк.
16. Там само. – Спр.3359. Платон митрополит Киевский и Галицкий – () Петру Павловичу, Письмо, черновик. 9 января 1885 г. – 1 од. зб. – 1 арк.

17. Там само. – Спр.3381. Платон митрополит Киевский и Галицкий – Победоносцеву Константину Петровичу. 14 сентября 1888 г. – 2 арк.

18. Там само. – Спр.3417. Платон митрополит Киевский и Галицкий – () прот., Письмо. черновик. 17 июля 1884 г. – 1 од. зб. – 2 арк.

19. Там само. – Спр.3462. Платон митрополит Киевский и Галицкий – () 24 сентября 1888г. – 1 од. зб. – 2 арк.

20. Навротский Д. И. Памятная книжка Киевской губернии на 1891 год. – К., 1891. – 347 с.

21. Памяти высокопреосвященного Платона, митрополита Киевского (октябрь 1 дня 1891 г.) Прот. И. Н. Флоринского. – М.: Университетская типография, Страстной бульвар, 1896. – 12 с.

22. Пастырское послание члена Святейшего Синода, Высокопреосвященного Платона митрополита Киевского и Галицкого к глаголемым «старообрядцам». – К.: типография КПЛ, 1888.

23. Перерва В. Православие Надросся у XIX столітті. – Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2004. – 256 с.: іл.

24. Петренко А. А. Празднование 900-летия Крещения Руси в Киеве при митрополите Платоне (Городецком) Opus Mixtum №1. – К., 2013.

25. По поводу посещения Высокопреосвященнейшим Платоном римско-католического собора в м. Коростышеве // Киев. епарх. ведомости. – 1884. – №17. – С.772–774.

26. Пополитов Д. В. Деятельность представителей старообрядчества и сект на территории области войска Донского в конце XIX – начале XX века. – Тамбов: «Грамота», 2014. – №8 (46): в 2-х ч. – Ч.2. – 173 с.

27. Посещение Высокопреосвященным митрополитом Киевским и Галицким Платоном римо-католического костела в м. Коростышеве и последствия сего посещения // Тр. Киев. духовной акад. – 1884. – сент. – №9. – С.410–445.

28. Правила об устройстве и о способе действий миссионеров и пастырей церкви по отношению к раскольникам и сектантам // Киев. епарх. ведомости. – 1888. – №39–40. – С.575–585.

29. Стамулис И. Православное богословие миссии сегодня. – М.: Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2003. – 448 с.

30. Таран С. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – 352 с.

31. Центральний державний історичний архів України м. Київ. – Київська духовна консисторія. – Ф.127. – Оп.699. – Спр.698. Дело о борьбе с сектой штундистов к Киевской епархии 1886 г. – Т.1. – 1 од. зб. – 97 арк.

32. Там само. – Ф.128. – Оп.1 друк. – Киево-Печерская Лавра – Спр.776. По приказанию Его Высокопреосвященства Платона митрополита Киевского о напечатании жизнеописания свв. Кирилла и Мефодия в кол. 20 тыс. экзempl. 7 марта 1885 – 14 марта 1885 г. – 1 од. зб. – 9 арк.

33. Шестидесятилетие служебной деятельности высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого и юбилейные празднества в честь его. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1887. – 253 с.

References

- Baranova N. Misioners'ka dijāl'nist' kyj'vs'kogo mytropolity Platona Gorodec'kogo shhodo poslidovnykiv staroobryadnyctva // Ukrai'noznavstvo. – K., 2009. – №3. – S.223–225.
- Gazeta «Narodovoy» po korostyshevskomu delu // Kievlanin. – 1884. – №187. – S.289. Kiev 2 oktjabrja 1884 g.; №217. – S.305.
- Efimov A. B. Ocherki po istorii missionerstva Russkoj pravoslavnoj cerkvi. – M., 2007.
- IR NBUV. – F.174. – Op.1. – Spr.399. Platona arhipiskop Rizhskij. Pastyrskoe poslanie zhivushhim v pribaltijskij gubernijah staroveram feodosievskogo tolka bespopovshhinskoj sekty ob istinnosti pravoslavnoj very, 60-e gg. XIX st. – 1 од. зб. – 20 арк.5. Там само. – Spr.410–411. Teksty propovedej, proiznesennyh mitropolitom Kievskim i Galickim Platonom v den' 1000-letnego jubileja so dnja smerti Svjatogo Mevodija, 6 aprlja 1885 g. – 2 од. зб. – 4 арк.
- Там само. – Spr.411. Teksty propovedej, proiznesennyh mitropolitom Kievskim i Galickim Platonom v den' 1000-letnego jubileja so dnja smerti Svjatogo Mevodija, 6 aprlja 1885 g. – 1 од. зб. – 1 арк.
- Там само. – Spr.845. Dokladnaja zapiska i preprovoditel'noe pis'mo k nej igumena Nafanaila mitropolitu Kievskomu i Galickomu Platonu o merah privlechenija evrejskogo naselenija k prinjatiju pravoslavija, 29 avgusta – 3 sentjabrja 1883 g. – 1 од. зб. – 6 арк.
- Там само. – Spr.851 Dokladnaja zapiska meshhanina Iosifa Rabinovicha Ministru vnutrennih del o merah privlechenija evrejskogo

naroda k prinjatiju pravoslavija (kopija) i preprovoditel'noe pis'mo na imja mitropolita Kievskogo i Galickogo. 3 janvarja 1889 g. – 1 од. зб. – 7 арк.

9. Там само. – Spr.1127–1128. Uvedomlenie Ekaterinoslavskogo gubernatora Batjushkova mitropolitu Kievskomu i Galickomu Platonu o zhelanii evrejskogo obshhestva g. Ekaterinoslava prepodnesti emu Pjatkizhnie Moiseja, 13 ijunja 1887 g. – 2 од. зб. – 4 арк.

10. Там само. – Spr.1191–1201. Rasporjazhenija Svjatejshego Sinoda po povodu poslanija «staroobryadcam» mitropolita Kievskogo i Galic'kogo Platona, ijun'–ijul' 1888 g. – 1 од. зб. – 33 арк.

11. Там само. – Spr.1405. Uvedomlenie (predsedatelem) S-Peterburgskogo slavyanskogo blagotvoritel'nogo obshhestva Durnovo mitropolita Kievskogo i Galickogo Platona o meroprijatijah po provedeniju prazdnovanija 1000-letija so dnja smerti Mevodija. Vypiski iz protokolov obshhego sobranija chlenov obshhestva. 4 dekabrja 1883 g. – 1 од. зб. – 3 арк.

12. Там само. – Spr.1466. Izvlechenie iz zapiski Ministra vnutrennih del Aleksandru 2 po voprosu o raskol'nikah. 4 oktjabrja 1863 g. – 1 од. зб. – 25 арк.

13. Там само. – Spr.1480. Preprovoditel'noe pis'mo grafa Panina k Svodu postanovlenij o raskol'nikah vysylaemogo arhipiskopu Rizhskomu i Mitavskomu Platonu. – 3 aprlja 1864 // Prilozhenie: tipografskij jekzempljar Svoda postanovlenij o raskol'nikah. – 64 арк.+132 s.

14. Там само. – Spr.3185. Platon mitropolit Kievskij i Galickij – Donatu, ep. Rizhskomu. 12 oktjabrja 1884 g. pis'mo, chernovik. – 1 од. зб. – 2 арк.

15. Там само. – Spr.3352. Platon mitropolit Kievskij i Galickij – arhim. Pavlu, nastojatelju Moskovskogo edinovercheskogo monastyrja. 16 dekabrja 1888 g. – 1 од. зб. – 4 арк.

16. Там само. – Spr.3359. Platon mitropolit Kievskij i Galickij – () Petru Pavlovichu, Pis'mo, chernovik. 9 janvarja 1885 g. – 1 од. зб. – 1 арк.

17. Там само. – Spr.3381. Platon mitropolit Kievskij i Galickij – Pobedonoscevu Konstantinu Petrovichu. 14 sentjabrja 1888 g. – 2 арк.

18. Там само. – Spr.3417. Platon mitropolit Kievskij i Galickij – () prot., Pis'mo, chernovik. 17 ijulja 1884 g. – 1 од. зб. – 2 арк.

19. Там само. – Spr.3462. Platon mitropolit Kievskij i Galickij – () 24 sentjabrja 1888g. – 1 од. зб. – 2 арк.

20. Navrotskij D. I. Pamjatnaja knizhka Kievskoj gubernii na 1891 god. – K., 1891. – 347 s.

21. Pamjati vysokopreosvjashennago Platona, mitropolita Kievskogo (oktjabr' 1 dnja 1891 g.) Prot. I. N. Florinskogo. – M.: Universitetskaja tipografija, Strastnoj bul'var, 1896. – 12 s.

22. Pastyrskoe poslanie chlena Svjatejshego Sinoda, Vysokopreosvjashennejšhego Platona mitropolita Kievskogo i Galickogo k glagolemym «staroobryadcam». – K.: tipografija KPL, 1888.

23. Pererva V. Pravoslavne Nadrossja u XIX stolitti. – Bila Cerkva: Vydavec' O. V. Pshonkivs'kyj, 2004. – 256 s.: il.

24. Petrenko A. A. Prazdnovanie 900-letija Kreshhenija Rusi v Kieve pri mitropolite Platone (Gorodeckom) Opus Mixtum №1. – K., 2013.

25. Po povodu poseshhenija Vysokopreosvjashennejšhim Platonom rimsko-katolicheskogo sobora v m. Korostysheve // Kiev. eparh. vedomosti. – 1884. – №17. – S.772–774.

26. Popolitov D. V. Dejatel'nost' predstavitelej staroobryadchestva i sekt na territorii oblasti vojksa Donskogo v konce XIX – nachale XX veka. – Тамбов: «Грамота», 2014. – №8 (46): в 2-х ч. – Ч.2. – 173 с.

27. Poseshhenie Vysokopreosveshennym mitropolitom Kievskim i Galickim Platonom rimo-katolicheskogo kostela v m. Korostysheve i posledstviya sего poseshhenija // Тр. Киев. duhovnoj akad. – 1884. – сент. – №9. – С.410–445.

28. Pravila ob ustrojstve i o sposobe dejstvij missionerov i pastyrej cerkvi po otnosheniju k raskol'nikam i sektantam // Киев. eparh. vedomosti. – 1888. – №39–40. – S.575–585.

29. Stamulis I. Pravoslavnoe bogoslovie missii segodnja. – M.: Pravoslavnyj Svjato-Tihonovskij Bogoslovskij institut, 2003. – 448 s.

30. Taran S. Staroobryadchestvo goroda Kievja i Kievskoj gubernii. – K., 2004. – 352 s.

31. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny m. Kyj'v. – Kyj'vs'ka duhovna konsystorija. – F.127. – Op.699. – Spr.698. Дело о бор'бе с сектой штундистов к Киевской епархии 1886 г. – Т.1. – 1 од. зб. – 97 арк.

32. Там само. – F.128. – Op.1 друк. – Киево-Печерская Лавра – Spr.776. Po prikazaniu Ego Vysokopreosvjashennstva Platona mitropolita Kievskogo o napechatanii zhizneopisanija svv. Kirilla i Mevodija v kol. 20 tys. jekzempl. 7 marta 1885 – 14 marta 1885 g. – 1 од. зб. – 9 арк.

33. Shestidesjatiletie sluzhebnoj dejatel'nosti vysokopreosvjashennejšhego Platona mitropolita Kievskogo i Galickogo i jubilejnye prazdnstva v chest' ego. – K.: Tip. S. V. Kul'zhenko, 1887. – 253 s.

Petrenko A. A., a postgraduate History Department of Taras Shevchenko National University, an editor of TRBC (the television and radio broadcasting company) «Glas», a senior scientific researcher of the Museum of History of the Tithe Church (Ukraine, Fastov), andpetrenko@yandex.ru

Missionary imperative and demonstration of ecumenism of Kyiv metropolitan Platon's (Horodetsky) activity

We must admit that the state policy on non-Orthodox religions and different faiths in the second part of the XIX century was aimed at finding new ways of relations of the state with the religious confessions, that, respectively, required the creation of new state-legislative projects that would regulate religious, social, political and economic aspects of non-Orthodox people. So the missionary activity of Kyiv metropolitan Platon (Horodetsky) requires holistic research without limitation with the territorial frames of the Kyiv Metropolis or only missionary methods study. The objective of the article is to study the missionary activity of Kyiv metropolitan Platon (Horodetsky) in its holistic volume through the missionary imperative types. Motivation and principles of Archbishop missionary activity played a significant role.

Describing the missionary imperative of Kyiv metropolitan Platon (Horodetsky), we must emphasize following observations. Archbishop's missionary activity was begun at the beginning of his ministry, which has a multiple typology and motivation: the reunification, unity in Christ, unity in peace. Missionary imperative of metropolitan Platon (Horodetsky) is known by peaceful methods and was aimed at the unity of society as people of God.

Keywords: Orthodox Church, Metropolitan, Platon (Gorodetskii), Kiev diocese, missionary imperative.

Петренко А. А., аспирант исторического факультета Национального университета им. Тараса Шевченко, редактор ТРК «Глас», старший научный сотрудник Музея истории Десятиной церкви (Украина, Фастов), andpetrenko@yandex.ru

Миссионерский императив и проявление экуменизма в деятельности киевского митрополита Платона (Городецкого)

Государственная политика в Российской империи, и в частности в Украине, во второй половине XIX века была направлена на поиск новых путей отношения государства с различными религиозными конфессиями. Цель статьи состоит в исследовании миссионерской деятельности киевского митрополита Платона (Городецкого) в ее целостном объеме через виды миссионерского императива. Важную роль играли мотивация и принципы архиепископа в его миссионерской деятельности. Используя метод персонализации, мы имеем возможность осмыслить во всей глубине миссионерский императив киевского Архиепископа и подробнее судить об общей деятельности внутренней миссии Православной церкви в Украине.

Характеризуя миссионерский императив киевского митрополита Платона (Городецкого), подчеркнем следующие наблюдения. Миссионерскую деятельность архиепископ начал еще на заре своего служения, которое имеет многосложную типологию и мотивацию: воссоединение, единство во Христе, единство в мире. Миссионерский императив митрополита Платона (Городецкого) известен мирными методами и был направлен на единство общества как народа Божьего.

Ключевые слова: Православная Церковь, митрополит, Платон (Городецкий), Киевская епархия, миссионерский императив.

* * *

УДК 613.955(092)

Водяний О. М.,
аспірант кафедри історії та культури України,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет ім. Григорія Сковороди (Україна,
Переяслав-Хмельницький), o.vodianoi@gmail.com

Д. М. Левенсон та дослідження з питань шкільної гігієни

Аналізуються наукові дослідження Д. М. Левенсона – члена Товариства одеських лікарів, науковця, лікаря-гігієніста та його внесок у розвиток гігієнічної науки 60–80 рр. XIX ст. у Російській імперії. Розглядається його внесок у дослідження питань шкільної гігієни. Метою статті є – з'ясування внеску Д. М. Левенсона у розкриття проблем шкільної гігієни, які були викладені у його наукових роботах. З'ясовано, що у працях Д. М. Левенсона відбилися погляди автора щодо широкого кола проблем соціально-економічного розвитку тогочасного суспільства. Автор представив комплексну картину стану шкільної гігієни. Незважаючи на той факт, що деякі з його робіт не витримали випробування часом, основні їх положення залишаються актуальними і до сьогодні.

Ключові слова: шкільна гігієна, Товариство одеських лікарів, Д. М. Левенсон, гігієна.

Аналіз історичної літератури, у якій згадується наукова спадщина Д. М. Левенсона, надає можливості зазначити той факт, що існуючі дослідження з цієї проблеми вкрай нечисленні і фрагментарні. У дореволюційній російській історіографії є згадки про державну службу Д. М. Левенсона у міністерстві внутрішніх справ, городовим лікарем в «Российском Медицинском списке за 1855 годъ» [22, с. 135], його праці та погляди містяться у протоколах товариства одеських лікарів [17; 20; 21], у радянський час згадка про Д. М. Левенсона та його роботу зі шкільної гігієни та санітарної статистики фрагментарно відображені у роботі «Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60–70 гг. XIX в.» [2]. У вітчизняній історичній науці згадки про діяльність Д. М. Левенсона та огляд його праці «Медико-топографический очерк Одессы» містяться у науковій роботі Ю. К. Васильєва [1].

Отже, метою статті є аналіз основних наукових робіт Д. М. Левенсона з питань охорони здоров'я дітей, дослідження його поглядів на проблему розвитку шкільної гігієни в 70–х рр. XIX ст.

У 1860 р. Імператорським університетом св. Володимира в Києві Дмитро Левенсон удостоєний звання повітового лікаря. У 1863 р. Дмитро Михайлович переходить на службу в підпорядкування міністерству внутрішніх справ, до своєї смерті працює городовим лікарем Одеської лікарської управи [23, с. 118; 16, с. 192].

З 1859 р. Д. М. Левенсон працює у 4-й, а з 1864 р. переходить на службу у 2-гу частину одеської лікарської управи – Олександрівську поліцейську дільницю [13, с. 277; 14, с. 9].

Починаючи з 60-х рр. XIX ст. Д. М. Левенсон займається громадською роботою, ставши членом-кореспондентом Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії [15, с. 105]. У Товаристві лікар займався пропагуванням гігієнічної науки, на одному із засідань він виступив з доповіддю: «О некоторых предохранительных мерах против некоторых болезней домашних животных» [24, с. 63].

Д. М. Левенсон активно почав працював над питаннями збереження здоров'я дітей будучи членом Товариства одеських лікарів (60–80-ті рр. XIX ст.) [12, с. 101]. В товаристві лікарів він був одним із найактивніших його членів, про що свідчать протоколи товариства з його доповідями та виступами на засіданнях. Стан здоров'я населення, спалахи хвороб та епідемій, захворюваність серед дітей, гігієнічне влаштування навчальних закладів все це було в полі зору – Дмитра Левенсона.

Необхідно підкреслити, що вже в цей період його погляди, активна громадянська позиція Д. М. Левенсона, а головне, вміння глибоко і ґрунтовно аналізувати складні і багатогранні гігієнічні та соціально-економічні проблеми, дозволили колегам оцінити його високий професійний рівень. 23 березня (4 квітня) 1868 р. Президент Товариства одеських лікарів М. Ф. Скліфосовський запропонував Дмитру Михайловичу займатися медико-санітарною статистикою смертності одеситів, які реєструвалися городовими лікарями [20, с. 25]. На наступному ж засіданні 20 квітня (2 травня) 1868 р. Д. Левенсон спільно з колегою Г. Розеном офіційно приймають на себе обов'язки ведення статистики [21, с. 1].

Дмитро Левенсон був людиною широких поглядів, обізнаний в тонкощах передових вчень, про що свідчать

його наукові роботи в яких він звертається до досвіду та напрацювань західних вчених. Його турбують розвиток вітчизняної лікарської справи про що може сказати авторський відгук про «Труды» Медичної Комісії при Полтавській Губернській Земській Управі [17, с. 5].

У своєму відгуку Левенсон характеризує «Труды» постійної Медицинской Комиссии при Полтавской Губернской Земской Управе як «...добросовестный труд» та зауважує, що «...членами комиссии руководила мысль охранения общественного физического благосостояния народонаселения и сбережения народного богатства...» [4, с. 35]. Через півстоліття у 1910 р. видатний вчений Д. М. Жбанков у своїй книзі «О деятельности санитарных бюро и общественно-санитарных учреждений в земской России» фактично підтверджує схвальний відгук Левенсона та високо оцінює передові ідеї та намагання Полтавських земців, які на той час тільки почали втілюватися в Російській імперії [25, с. 12].

Водночас працюючи на посаді городского лікаря Дмитро Левенсон здійснює плідну наукову роботу, видає свої праці та зачитує їх на засіданнях Товариства одеських лікарів [6; 7]. Дмитро Левенсон автор проектів, постанов, наукових робіт та оглядів серед яких: «Реферат о III Международном Медицинском Конгрессе в Вене», «О проекте оспопрививания и ревакцинации в Одесском Градоначальстве», «О деятельности городских врачей» та ін. [19, с. 26].

У 1870 р. в Одесі була зафіксована епідемія кору Дмитро Михайлович бореться на своїй дільниці з її наслідками. 7 (19) березня 1870 р. на засіданні товариства про зменшення смертності серед дітей, з 40 учнів ввіреного йому пансіону захворіло – 15, але завдяки постійному лікарському нагляду, всіх дітей було виліковано [17, с. 21].

На тому ж засідання Левенсон зачитує свою доповідь: «Гигиенический очерк Одесских частных учебных заведений» [3]. Дмитро Левенсон проводив санітарний огляд за дорученням одеського міського голови, дане городовим лікарям для вивчення навчальних закладів у гігієнічному відношенні. У праці вчений звертає увагу на проблему антигігієнічного влаштування міських шкіл, як результат – шкільні хвороби у дітей: викривлення хребта, пороки серця, хвороби очей тощо.

Значну увагу Дмитро Михайлович приділив влаштуванню шкільної парти, та як пов'язував її із великою кількістю шкільних захворювань. Він описав її правильне, з гігієнічної точки зору, влаштування та запропонував робити парти за американським зразком або по зразку доктора Мейєра [3, с. 81]. Не оминув у своїй праці освітлення в класах, шрифту у шкільних підручниках, норми класної дошки та необхідність вентиляції приміщень.

Д. М. Левенсон приходить висновку, що для 13-річного школяра чотирьох годинного навчального часу достатньо, весь інший час він пропонує приділяти бігу та вправам для м'язів, без яких, на його переконання, фізичний розвиток дитини неможливий [3, с. 83].

Ще однією працею у санітарно-гігієнічному напрямку є «О болезнотворных причинах, влияющих на здоровье детей в одесских ремесленных заведениях». Працюючи над нею Д. Левенсон дослідив 52 навчально-ремісничих закладів в Одесі. Вчений звертає увагу батьків та громадськості на працю малолітніх дітей у ремісничих закладах, її вплив на фізичний та розумовий розвиток

дітей. Цікавим є те, що автор виступає проти роботи малолітніх дітей, так само як і проти раннього навчання в школі. Для прикладу, дослідник приводить Постанову уряду де є встановлений вік для вступу в школу, а обмежень віку робітників у ремісничих закладах не існувало. Дмитро Михайлович виступає категорично проти праці дітей, особливо 14–16 годинної, яка існувала у одеських ремісничих закладах, особливо дітей які ще не досягнули 8-ми літнього віку. Левенсон охарактеризував цих дітей як кволих, худих, з хворим обличчям та доводив, що у майбутньому ці діти «кандидаты на различных хронических больных». Ще більш різкіше він висловлюється, щодо їх майбутніх розумових здібностей, називаючи цих дітей майбутніми «идиотами» [10, с. 81–82].

В середині XIX століття в західноєвропейських країнах існувало вікове обмеження для роботи дітей у ремісничих училищах. Дмитро Левенсон в пише власні рекомендації для введення в імперію обмеження роботи для дітей, він також закликає не тільки брати до уваги вік, а й враховувати стан здоров'я дитини, та як нехтуючи цими критеріями призводило до ранньої смерті дітей. В царському Положенні про ремісничі училища визначався максимальний вік до якого необхідно було віддавати дитину – 13 років. Натомість Левенсон виступив з власною пропозицією про обов'язкове навчання дітей до 13 річного віку в школі.

У своїй праці Д. М. Левенсон виступає із закликом до Уряду видати постанову про обов'язкове навчання населення в школі і обов'язкове навчання дітей до 13-річного віку, та як на думку автора всі біди народу виходили від його неосвіченості [10, с. 87–88].

Секретар Товариства Одеських лікарів В. Я. Мондельбаум у своєму річному звіті досить позитивно охарактеризував роботу Д. Левенсона у санітарно-гігієнічному напрямку та підкреслив необхідність проведення подібної роботи [18, с. 17].

У роботі «К смертности от скарлатины за 1870 и 1871 года в Александровском участке» [5] Д. М. Левенсон приводить статистику смертності дітей на ввіреній йому ділянці. З діаграми приведеної у роботі прослідковується, що найвища смертність серед дітей до 3 років, від 3 до 10 річного віку йде на спад. Для прикладу автор навів статистику смертності серед дітей за 1863–1867 рр. у Берліні, яка свідчила про меншу кількість смертей, аніж в Одесі. Узагальнюючи свою роботу дослідник приходить до висновку про необхідність кращого гігієнічного влаштування людських помешкань [5, с. 58–60].

У 1872 р. Д. М. Левенсон видає свою книгу «Гигиена школ» [11]. У ній автор зібрав та узагальнив власні напрацювання, погляди, передові європейські наукові досягнення та рекомендації щодо належного гігієнічного влаштування шкіл враховуючи фізичний, розумовий та фізіологічний розвиток дитини.

Серед робіт Д. М. Левенсона слід виокремити «Медико-топографический очерк Одессы» [8], в якому вчений описує про заснування в Одесі 11 (23) вересня 1871 р. санітарної частини з 7 лікарями, серед обов'язків якої були санітарно-гігієнічні огляди навчальних закладів.

У своїй праці лікар розмістив зразки контрмарок які використовувалися для оплати батькам за проведення віспощеплення дитині.

У санітарній частині наукової роботи описано міри боротьби з холерою та віспою, методів проведення вакцинації і т.д. Варто зауважити, що обов'язковою умовою вступу в навчальний заклад для учнів – свідоцтво про ревакцинацію (в Одесі ревакцинація була обов'язковою). Директорів навчальних закладів зобов'язували (при виявленні віспяної епідемії) не допускати у навчальний заклад учнів та учениць з будинків де виявлялися хворі на віспу. Для таких учнів був передбачений шеститижневий карантин [8, с. 62].

Отже, аналізуючи спадщину Д. М. Левенсона з гігієни та санітарії варто відмітити, що вчений робив перші кроки покликані на покращення гігієни в школах та збереження здоров'я дітей. Лікар відстоював повне переформатування шкільного життя з врахуванням всіх фізіологічних і гігієнічних принципів та виступав за обов'язкове викладання гігієни в школі. Він не був осторонь тогочасних викликів, які стояли перед одеськими лікарями. Саме Дмитро Михайлович один із перших в Україні розпочав досліджувати теми обмеження експлуатації дитячої праці, запровадження обов'язкового навчання для дітей, правильного влаштування з гігієнічної точки зору шкільних приміщень, меблів та обладнання. Його праця «Гігієна шкіл» була однією з перших вітчизняних книг, в якій було зосереджено передові напрацювання та рекомендації світових гігієністів.

Список використаних джерел

1. Васильев Ю. К. Действительный член общества одесских врачей Д. М. Левенсон (†1883) и его Медико-топографический очерк Одессы / Ю. К. Васильев // Матеріали Міжнародних науково-практичних конференцій студентів, молодих вчених, лікарів та викладачів. – Суми, 2008. – С.175–176.
2. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60–70 гг. XIX в. / А. П. Жук. – М.: Медгиз, 1963. – 382 с.
3. Левенсон Д. Гигиенический очерк Одесских частных учебных заведений / Д. Левенсон // Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1870 г. (10 января – 2 мая). Вып.1. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1870. – С.79–85.
4. Левенсон Д. Изложение содержания книги «труды постоянной Медицинской Комиссии при Полтавской Губернской Земской Управе» / Д. Левенсон // Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1870 г. (10 января – 2 мая). Вып.1. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1870. – С.35–52.
5. Левенсон Д. К смертности от скарлатины за 1870 и 1871 года в Александровском участке / Д. Левенсон // Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1871 г. (11 сентября – 18 декабря). Вып.3. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1871. – С.58–60.
6. Левенсон Д. К судебно-медицинской казуистике / Д. Левенсон // Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1870 г. (5 сентября – 12 декабря). Вып.3. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1870. – С.72–75.
7. Левенсон Д. Колотая рана живота / Д. Левенсон // Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1870 г. (5 сентября – 12 декабря). Вып.3. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1870. – С.50–52.
8. Левенсон Д. Медико-топографический очерк Одессы / Д. Левенсон. – Одесса, 1874. – 80 с.
9. Левенсон Д. Несколько слов о секретных родильных домах для женщин низшего класса народонаселения в Одессе / Д. Левенсон // Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1870 г. (10 января – 2 мая). Вып.1. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1870. – С.69–74.
10. Левенсон Д. О болезнотворных причинах, влияющих на здоровье детей в одесских ремесленных заведениях / Д. Левенсон // Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1870 г. (5 сентября – 12 декабря). Вып.3. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1870. – С.75–88.
11. Левенсон Д. М. Гигиена школ / Составлено по Кленку, Рекламу и др. Д. Левенсоном, городовым врачом. – Одесса: Тип. «Городская» Алексомати, 1872. – 36 с.

12. Новороссийский адрес-календарь на 1874 г., издаваемый от Канцелярии Новороссийского и Бессарабского Генерал-Губернатора. – Одесса: Тип. П. Францова, 1871. – 390 с.

13. Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Городская типография, 1859. – 559 с.

14. Новороссийский календарь на 1865 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1864. – 504 с.

15. Новороссийский календарь на 1866 год. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1865. – 452 с.

16. Памятная книжка для Херсонской губернии, изданная Херсонским губернским статистическим комитетом на 1864 г. – Херсон: Тип. Херсонского губ. правления, 1863. – 270 с.

17. Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1870 г. (10 января – 2 мая). Вып.1. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1870. – 88 с.

18. Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей – 1870 г. (5 сентября – 12 декабря). Вып.3. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1870. – 88 с.

19. Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей 1874 г. изд. год VII. – Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1876. – 153 с.

20. Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей. Вып.1. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1868. – Ч.1. – 63 с.

21. Протоколы заседаний Общества Одесских Врачей. Ч.3. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1868. – 56 с.

22. Российский медицинский список, издаваемый по Высочайшему повелению, медицинским департаментом Министерства Внутренних Дел. – СПб.: Тип. Мин. Внутр. Дел, 1855. – XII, 301 с.

23. Российский медицинский список, издаваемый по Высочайшему повелению, медицинским департаментом Министерства Внутренних Дел. – СПб.: Тип. Мин. Внутр. Дел, 1863. – 275 с.

24. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч., помещенных в «Листках» и «Записках» Императорского Общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1894 г. / сост. А. С. Бориневич. – Одесса: «Славянская» тип. Н. Христофелос, 1895. – 129 с.

25. Страшун И. Д. Об истоках земской санитарии на Украине (Полтавско-Херсонский период) / И. Д. Страшун // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине [под ред. Д. Н. Калужного и А. А. Грандо]. – К.: Государственное медицинское издательство УССР, 1962. – С.7–18.

References

1. Vasil'ev Ju. K. Dejstvitel'nyj chlen obshhestva odesskih vrachej D. M. Levenson (†1883) i ego Mediko-topograficheskij ocherk Odessy / Ju. K. Vasil'ev // Materiali Mizhnarodnih naukovopraktichnih konferencij studentiv, molodih vchenih, likariv ta vikladachiv. – Sumi, 2008. – S.175–176.
2. Zhuk A. P. Razvitie obshhestvenno-medicinskoj mysli v Rossii v 60–70 gg. XIX v. / A. P. Zhuk. – M.: Medgiz, 1963. – 382 s.
3. Levenson D. Gigenicheskij ocherk Odesskih chastnyh uchebnyh zavedenij / D. Levenson // Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachey – 1870 g. (10 janvarja – 2 maja). Vyp.1. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – S.79–85.
4. Levenson D. Izlozhenie soderzhaniya knigi «trudy postojannojo Medicinskoj Komissii pri Poltavskoj Gubernskoj Zemskoj Uprave» / D. Levenson // Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachey – 1870 g. (10 janvarja – 2 maja). Vyp.1. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – S.35–52.
5. Levenson D. K smertnosti ot skarlatiny za 1870 i 1871 goda v Aleksandrovskom uchastke / D. Levenson // Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachey – 1871 g. (11 sentjabrja – 18 dekabrja). Vyp.3. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1871. – S.58–60.
6. Levenson D. K sudebno-medicinskoj kazuistike / D. Levenson // Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachey – 1870 g. (5 sentjabrja – 12 dekabrja). Vyp.3. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – S.72–75.
7. Levenson D. Kolotaja rana zhivotu / D. Levenson // Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachey – 1870 g. (5 sentjabrja – 12 dekabrja). Vyp.3. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – S.50–52.
8. Levenson D. Mediko-topograficheskij ocherk Odessy / D. Levenson. – Odessa, 1874. – 80 s.
9. Levenson D. Neskol'ko slov o sekretnyh rodil'nyh domah dlja zhenshhin nizshago klasa narodonaselenija v Odesse / D. Levenson // Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachey – 1870 g. (10 janvarja – 2 maja). Vyp.1. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – S.69–74.
10. Levenson D. O boleznotvornnyh prichinah, vliyayushchih na zdorov'ye detej v odesskih remeslennyh zavedeniyah / D. Levenson // Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachey – 1870 g. (5 sentjabrja – 12 dekabrja). Vyp.3. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – S.75–88.
11. Levenson D. M. Gigena shkol / Sostavleno po Klenku, Reklamu i dr. D. Levensonom, gorodovym vrachom. – Odessa: Tip. «Gorodskaya» Aleksomati, 1872. – 36 s.

(10 janvarja – 2 maja). Vyp.1. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – S.69–74.

10. Levenson D. O boleznivornyh prichinah, vlijajushhih na zdorov'e detej v odesskih remeslennyh zavedenijah / D. Levenson // Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachej – 1870 g. (5 sentjabrja – 12 dekabrja). Vyp.3. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – S.75–88.

11. Levenson D. M. Gigiena shkol / Sostavleno po Klenku, Reklamu i dr. D. Levensonom, gorodovym vrachom. – Odessa: Tip. «Gorodskaja» Aleksomati, 1872. – 36 s.

12. Novorossijskij adres-kalendar' na 1874 g., izdavaemyj ot Kanceljarii Novorossijskogo i Bessarabskogo General-Gubernatora. – Odessa: Tip. P. Francova, 1871. – 390 s.

13. Novorossijskij kalendar' na 1860 visokosnyj god, izdavaemyj ot Rishel'evskogo liceja. – Odessa: Gorodskaja tipografija, 1859. – 559 s.

14. Novorossijskij kalendar' na 1865 god, izdavaemyj ot Rishel'evskogo liceja. – Odessa: Tip. L. Nitche, 1864. – 504 s.

15. Novorossijskij kalendar' na 1866 god. – Odessa: Tip. L. Nitche, 1865. – 452 s.

16. Pamjatnaja knizhka dlja Hersonskoj gubernii, izdannaja Hersonskim gubernskim statisticheskim komitetom na 1864 g. – Herson: Tip. Hersonskogo gub. pravlenija, 1863. – 270 s.

17. Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachej – 1870 g. (10 janvarja – 2 maja). Vyp.1. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – 88 s.

18. Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachej – 1870 g. (5 sentjabrja – 12 dekabrja). Vyp.3. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1870. – 88 s.

19. Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachej 1874 g. izd. god VII. – Odessa: Tip. Ul'riha i Shul'ce, 1876. – 153 s.

20. Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachej. Vyp.1. – Odessa: Tip. L. Nitche, 1868. – Ch.1. – 63 s.

21. Protokoly zasedanij Obshhestva Odesskih Vrachej. Ch.3. – Odessa: Tip. L. Nitche, 1868. – 56 s.

22. Rossijskij medicinskij spisok, izdavaemyj po Vysochajshemu poveleniju, medicinskim departamentom Ministerstva Vnutrennih Del. – SPb.: Tip. Min. Vnutr. Del, 1855. – XII, 301 s.

23. Rossijskij medicinskij spisok, izdavaemyj po Vysochajshemu poveleniju, medicinskim departamentom Ministerstva Vnutrennih Del. – SPb.: Tip. Min. Vnutr. Del, 1863. – 275 s.

24. Sistematicheskij ukazatel' statej, zametok, protokolov, otchetov i proch., pomeschennyh v «Listkah» i «Zapiskah» Imperatorskogo Obshhestva sel'skogo hozjajstva Juzhnoj Rossii s 1830 po 1894 g. / sost. A. S. Borinevich. – Odessa: «Slavjanskaja» tip. N. Hrisogelos, 1895. – 129 s.

25. Strashun I. D. Ob istokah zemskoj sanitarii na Ukraine (Poltavsko-Hersonskij period) / I. D. Strashun // Materialy k istorii gigieny i sanitarii na Ukraine [pod red. D. N. Kaljuzhnogo i A. A. Grando]. – K.: Gosudarstvennoe medicinskoe izdatel'stvo USSR, 1962. – S.7–18.

Vodiani O. M., postgraduate student of the Department of History and Culture of Ukraine of the State higher education Institution «Perejaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda» (Ukraine, Perejaslav-Khmelnytsky), o.vodianoi@gmail.com

D. M. Levinson and research on school hygiene questions

Dmytro Mykhailovych paid great attention to the device of school desk and how it is connected with numerous amount of school diseases in his sanitary inspection of schools. The doctor described its right, from a hygienic point of view, construction and offered to make desks in order to the American model or to the model of Dr. Meyer. He also didn't omit in his research the lighting in classrooms, the type in textbooks, standards of chalkboard and the need for ventilation. In his work «Hygiene in schools» the author has collected and compiled own best practices, insights, advanced European scientific achievements and recommendations regarding proper hygienic device for schools given the physical, mental and physiological development of the child.

Thus, analyzing the legacy of D. M. Levinson on hygiene and sanitation, should be noted that the scientist took the first steps designed to improve hygiene in schools and children's health. Doctor advocated a complete reformatting of school life with all its physiological and hygienic principles, promoted a compulsory teaching of hygiene in the school. He was not in the side of those challenges that stood in front of Odessa doctors. Dmytro Mykhailovych was one of the first in Ukraine, who began to explore themes of limiting the exploitation of child labour, the introduction of compulsory education for children, the correct device from a hygienic point of view of school premises, furniture and equipment. His work «Hygiene in schools» was one of the first Russian books, in which were focused best practices and recommendations of global hygienists.

Водяной О. Н., аспирант кафедры истории и культуры Украины, Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет им. Григория Сковороды (Украина, Переяслав-Хмельницкий), o.vodianoi@gmail.com

Д. М. Левенсон и исследования по вопросам школьной гигиены

Анализируются научные исследования Д. М. Левенсона – члена Общества одесских врачей, ученого, врача-гигиениста и его вклад в развитие гигиенической науки 60–80 гг. XIX века в Российской империи. Рассматривается его вклад в исследование вопросов школьной гигиены. Цель статьи – выяснить вклад Д. М. Левенсона на раскрытие проблем школьной гигиены, которые были изложены в его научных работах. Выяснилось, что в работах Д. М. Левенсона отбрасывались взгляды автора на широкий круг проблем социально-экономического развития тогдашнего общества. Автор представляет комплексную картину состояния школьной гигиены. Несмотря на тот факт, что некоторые из его работ не выдержали испытания временем, основные его идеи остаются актуальными и до сегодня.

Ключевые слова: школьная гигиена, Общество одесских врачей, Д. М. Левенсон, гигиена.

УДК 908

Мотуз В. М.,
здобувач кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки історичного
факультету, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
motuzv2015@gmail.com

Роль Петра Лебединцева у відкритті перших церковнопарафіяльних шкіл в місті Біла Церква

Досліджено роль Петра Лебединцева у відкритті перших церковнопарафіяльних шкіл в місті Біла Церква. Осмислення в усій можливій глибині початкову освітню діяльність Петра Лебединцева в місті Біла Церква дає змогу набагато повніше й детальніше судити про розвиток освітньої діяльності в Україні та роль Православної Церкви в цій справі.

Численні архівні документи дають нам підставу вважати, що білоцерківський настоятель Преображенського собору Петро Лебединцев зробив великий внесок у державно-церковні відносини, вирішував проблеми структурно-адміністративного, фінансового, кадрового, релігійного характеру стосовно створенню церковнопарафіяльних шкіл в місті Біла Церква.

Ключові слова: Православна Церква, Петро Лебединцев, Біла Церква, церковноприходські школи.

Історія освіти на українських землях впродовж багатьох століть тісно пов'язана з діяльністю церкви. Одним із основних напрямків культурницької діяльності Православної Церкви в Україні була її освітня діяльність. Вона виявлялася передусім у створенні великої кількості освітніх закладів. Саме школи грамотицькі, церковно-приходські школи, бурси та духовні семінарії свого часу відкрили шлях у світ знань для більшості українців. Ці перші навчальні заклади формували й церковний соціум, в якому учні розвивались як особистості. Але водночас церква стикалась з величезними труднощами та перешкодами при спробах налагодити при храмах навчання. До переліку цих перешкод можна віднести слабкий культурний рівень селян, які не розуміли значення освіти для виховання дітей та протидію поміщиків і чиновників на місцях, а також проблеми матеріального характеру.

Використовуючи метод персоналізації, можна усвідомити усі можливі глибини початкової освітньої діяльності Петра Лебединцева в місті Біла Церква та набагато повніше й детальніше судити про розвиток освітньої діяльності в Україні та роль Православної Церкви в цій галузі.

Найбільш яскравим прикладом роботи по вирішенню проблем, пов'язаних з вищезгаданими чинниками, є заснування Петром Лебединцевим чотирьох шкіл у Київській губернії у 1859 році.

Характер історіографії дає підстави для визначення основних концептуальних підходів для розуміння ролі П. Лебединцева щодо відкриття перших церковноприходських шкіл у місті Біла Церква. Загальні праці з історії перших навчальних закладів та діяльності в них духовенства почали з'являтися наприкінці XIX – початку XX ст. Це праці М. Остроумова [11], Н. Белгородського [1], Ф. Благовидова [2], П. Смирнова [15], А. Петрищева [14], К. Королькова [8], С. Миропольського [10].

З'являються дослідження з історії церковно-приходської школи окремих регіонів. Історію народної освіти пореформеного періоду досліджували В. Борисенко [3], Н. Заволока [5], В. Перерва [12; 13]. Поширення початкової освіти в Україні зазначеного періоду знаходимо у працях Г. Степаненко [18], С. Стельмаха [16].

Роки перебування Лебединцева на духовній посаді у Білій Церкві – це роки, коли уряд готував правову основу для відміни кріпосного права. В тому числі розглядалися питання інтеграції селянства правобережної України в культурну та освітню орбіту Російської імперії.

Сама діяльність Петра Гавриловича проходила в межах експериментального проекту церковної та світської влади Київщини, в якому передбачалась спроба перекласти клопоти стосовно відкриття шкіл на плечі місцевого духовенства [12, с. 67]. Для реалізації даного проекту Київський митрополит Ісидор дав розпорядження всім парафіям Київської єпархії відкривати парафіяльні школи [17, с. 325]. Для реалізації цього розпорядження потрібна була людина, яка змогла б його реалізувати найбільш ефективно. Лебединцев був ідеальним кандидатом для втілення ініціатив з відкриття мережі шкіл, перш за все завдяки своєму авторитету.

Слід зауважити, що в першій половині XIX ст. уряд робив спроби посилити роль духовенства і церкви в цілому стосовно справ освіти населення. Дослідження цього питання не можна розглядати у відриві від загальних тенденцій освітянської сфери. Таке твердження ми обґрунтовуємо кількома причинами: 1) ініціатива Лебединцева дала поштовх відкриттю церковно-приходських шкіл на всій території Російської імперії [4, с. 103–104]; 2) сама подія стала *наріжним каменем* для суперечок між церковною та світською освітою на предмет того, кому саме належить ініціатива відкриття шкіл – церковній чи світській владі [7, с. 727–728].

Впродовж першої половини XIX сторіччя неодноразово виникали спроби перекласти на сільське духовенство турботу про освіту селян. У 1841 році навіть був виданий Статут духовних консисторій, згідно з яким єпархіальним архієреям було доручено залучати духовенство до елементарної освіти селян в межах правил навчання в парафіяльних училищах затверджених у 1828 році. Причини таких спроб полягали у ідеологічній площині – царська влада хотіла щоб Православні парафіяльні школи були протидією впливу поляків, які починали відкривати школи з таємною католицькою освітою, що процвітала на Правобережжі України. Така освіта була заборонена законом, але викоринити силою його не вдалося. До таких шкіл потрапляли й діти православних селян, яких

виховували там не лише в дусі польського-патріотизму, але й католицизму. І. І. Васильчиков зауважував, що в деяких державних школах викладачами були «особи не підготовлені до цього звання і в основному поляки місцевої шляхти» [21, арк. 3]. Звичайно місцева та центральна влада не були в захопленні від такого стану справ [20]. Саме тому місцева влада, в особі генерал-губернатора Васильчикова, провела своєрідний експеримент. Останній взяв справу організації освіти під власний контроль. Зокрема першим його кроком стала пропозиція передати справу освіти селян парафіяльним священикам. Власне на хвилі цих процесів і з'явилась можливість втілити в життя ініціативи П. Лебединцева. Відзначимо, що Київський генерал-губернатор не був піонером в організації церковно-приходської освіти. Тож у 1859 році київський митрополит Ісидор (Нікольський) видав розпорядження, щоб у всіх містах і селах, де немає шкіл, вони були відкриті у будинках священиків, якщо не буде інших приміщень [12, с. 56].

Слід зауважити також той факт, що на стан справ значним чином впливала особистість самого генерал-губернатора. Ларіон Васильчиков, на відміну від свого попередника Михайла Бібікова, був людиною досить ліберальною та прогресивною. Завдяки саме цим чеснотам генерал-губернатора стала можлива реалізація ініціатив Петра Лебединцева, які у дослідницькій літературі пізніше були названі «почином о. Петра Лебединцева».

Ця ідея, отримавши повну підтримку і схвалення центральної влади, була узаконена в 1862 р., поставивши в обов'язок парафіяльному духовенству Південно-Західних губерній організовувати своїми силами відкриття церковно-приходських шкіл.

Архівні джерела засвідчують, що держава схвалювала поширення духовної освіти лише теоретично, не надаючи відчутної матеріальної підтримки. Справа підтримки духовної освіти в цій ситуації цілком лягала на плечі місцевих громад та чиновників. Як ми вже згадували вище, відкриття церковно-приходських шкіл в цей період було справою нелегкою. Зокрема, через відсутність стабільного фінансування та брак кваліфікованих педагогічних кадрів серед священиків.

У 1859 році Лебединцев отримав від митрополита Арсенія (Москвина) доручення відкрити парафіяльні школи у Білій Церкві, яка була заселена переважно *поміщицькими* селянами. Лебединцев розумів, що відкриття шкіл у місті, в якому налічувалося 80 000 населення, буде позитивним фактором для розвитку освіти в регіоні. Для реалізації даного проекту Київський митрополит Ісидор дав розпорядження всім парафіям Київської єпархії відкривати парафіяльні школи [17, с. 326]. Для того, щоб краще зрозуміти переваги, які були у Лебединцева відносно інших священиків, візьмемо за основу таблицю складену А. Г. Степаненко у статті про «Київський почин» протоієрея Петра Гавриловича Лебединцева [17]. Зокрема, автор статті вказує на труднощі, з якими стикались священики при спробах відкриття шкіл. Розпорядження митрополита проводити навчання селянських дітей у власних будинках членів причту не могло бути виконане через відсутність подібних будинків у багатьох парафіях. Натомість у парафії Преображенської церкви, де служив о. Петро, у всіх штатних паламарів були окремі службові будинки, побудовані парафіянами. Ще одним чинником, який заважав священикам вести

активну роботу по відкриттю церковно-приходських шкіл були великі сім'ї *священно- і церковнослужителів* (до 10 і більше дітей), що не дозволяло їм вести навчання у себе вдома. Натомість Петро Лебединцев був вдівцем і не мав дітей. Окрім того авторка статті наголошувала, що православні священники натикались на явну або таємну (через керуючих) активну і настирливу протидію поміщиків, які, в переважній більшості, були католиками-поляками, стосовно відкриття шкіл для своїх кріпаків. Польські вельможі та їх працівники ставились відверто вороже до подібної діяльності православних священників у своїх маєтках. Натомість умови у П. Лебединцева були набагато вигідніші. Перш за все тому, що Лебединцев виконував «розпорядження» влади і проблем з місцевою адміністрацією у нього не виникало. Окрім того Біла Церква була резиденцією польських магнатів Браницьких, які перебували у родинних стосунках з представниками вищої російської аристократії і вирізнялись з кінця XVIII ст. лояльністю до російського престолу. До того часу покійна мати власника, Олександра Браницького (уроджена Енгельгардт), протягом свого життя патрунувала православну церкву і селян своїх маєтків. Граф Ксаверій Браницький, в свою чергу, ставився до священника Гавриїла Лебединцева (батька Петра Гавриловича) з великою пошаною і разом з дружиною підтримував його починання. Це було ще однією причиною, чому Петро Гаврилович користувався прихильністю Браницьких.

Слід зауважити, що П. Лебединцева шанували місцеві дворяни – барон і баронеса Ікскуль, які ініціювали проведення благодійного вечора на користь церковних шкіл. При явному незадоволенні поляка – керуючого маєтком, о. Петро отримав підтримку, наприклад, станового пристава, завдяки втручання якого благодійний вечір на користь шкіл, що відкривались не був зірваний. Наведені факти свідчать, що Лебединцев міг свій час використовувати не на вирішення матеріальних питань та протистояння з чиновниками, а зосередитись саме на організаційній роботі, зокрема на питаннях популяризації освіти та збільшенню кількості учнів [9, с. 393].

Перша школа була відкрита 24 листопада (7 грудня за новим стилем) 1859 року. З усього містечка на навчання прийшли лише 17 школярів з батьками. Було продемонстровано півгодинний урок вивчення абетки, який сподобався як учням, так і їх батькам. Методика викладання Лебединцева, його люб'язне ставлення до учнів дали свої плоди. І за 5 днів кількість учнів училища зросла з 17 до 50 осіб. Тож виникло питання розширення мережі шкіл, а відповідно, й фінансування цього процесу.

Для вирішення питання фінансування було проведено сходку селян. Ми виявили, що Лебединцев вмовив селян додавати по 20 коп. на кожному відрі горілки, яке селяни купували в шинку. За рік ця сума становила 500 крб., що було значним внеском у справу народної освіти. Подібний спосіб був не зовсім етичним, але дуже дієвим. Згодом у П. Г. Лебединцева з'явилися послідовники, справа набула розголосу і київський митрополит заборонив фінансування шкільної освіти в подібний спосіб.

Шкільна ж справа продовжувала розвиватись. Вже за кілька місяців було відкрито ще три школи.

Вивчаючи матеріал ми визначили, що підтримка графів Браницьких, навіть суто моральна, була дуже актуальною для ініціативи Лебединцева. Підтвердження цього факту ми знайшли досліджуючи події навколо благодійного

бенкету для білоцерківської аристократії, кошти від якого мали піти на розвиток шкільної освіти для селян. У цієї ідеї було чимало прихильників, але більше було тих, хто просто не розумів та навіть намагався перешкоджати проведенню заходу. Зокрема, багато заможних городян.

Завдяки згаданим вище чинникам, освіта в Білій Церкві продовжувала розвиватись. У травні 1860 року в 1-й школі навчались – 43 учні, у 2-й – 14, у 3-й – 9, а в 4-й – 29 [9, с. 393].

Дослідник В. Перерва зауважив, що церковно-приходські школи, які були відкриті Петром Лебединцевим, відрізнялись від своїх попередниць. До цього часу церковно-приходські школи відкривались епізодично, без регулярного навчання. Білоцерківські ж школи були прикладом цілої системи постійно діючих шкіл з розробленою програмою, стабільним приміщенням, вчителями та регулярним навчальним процесом [13, с. 73].

Результатом відкриття білоцерківських шкіл стало розширення мережі освітніх закладів по всьому південно-західному краю. Вже у 1862 р. у Київській губернії налічувалось 1335 шкіл, а в 1863 – 1370. Ініціатива Лебединцева набула широкого розголосу не лише на теренах України, а й по всій російській імперії. У 1860 році імператор Олександр II звернув увагу вищих чиновників на дану ініціативу й наказав надавати йому щомісячні звіти про стан справ у церковно-приходській освіті [6].

Просвітницька діяльність П. Лебединцева досить широко висвітлена у церковній публіцистиці у вигляді своєрідного міфу про «київський почин». Він був сформований на початку 1860-х рр. в запалі полеміки, що розгорнулася між церковним керівництвом (церковнопарафіальні школи) і міністерством народної освіти (народні або міністерські школи) в ході війни за першість у справі організації початкової освіти селян. Не вдаючись у детальний аналіз цієї боротьби, дослідженню якої була приділена особлива увага, зазначимо, що «змагання та сперечання» щодо цієї теми велися обома сторонами в стані «запальності і роздратування». Слід зауважити, що суперечка стосовно ініціативи відкриття шкіл ще з 1860-х років набула досить непримиримого характеру. Почалась вона з виходу у 1863 році у Санкт-Петербурзьких відомостях статті відомого богослова Миколи Барсова, у якій автор приписував прорив в освітньому процесі Імперії, розпочатий у Білій Церкві виключно вчителями Білоцерківської гімназії. У своїй статті на сторінках Санкт-Петербурзьких відомостей Барсов зауважує, що Лебединцев лише брав участь у відкритті шкіл, а основну роботу по створенню і розвитку шкіл провели вчителі та інтелігенція, в тому числі саме їх робота стала прикладом для священників та цивільної влади для подальшого розвитку мережі церковнопарафіальних шкіл на території краю. Зокрема, автор зауважував, що: «Инициатива открытия школ принадлежит ученому сословию в г. Белой Церкви, где, как известно, находится теперь гимназия, были открыты учителями гимназии, при участии законоучителя Лебединцева, пять училищ. При всей своей немногочисленности, Белоцерковское общество успело собрать на балу, данном в пользу этого дела, до 150 р.; были и другие пожертвования. Как рассказывают, эти школы сначала шли довольно хорошо, при энергическом содействии учителей гимназии, и, может быть, в связи с ними стоит последовавшее в том же году открытие около 100 церковноприходских школ священниками киевской

епархиях. В то же время и епархиальное начальство, по мысли князя Васильчикова, бывшего начальника края, обратило со своей стороны внимание на народное образование: оно обязало священников открыть школы по всем приходам киевской, подольской и волынской губерний» [9, с. 393].

Власне дана публікація викликала досить серйозні дискусії в духовних кругах й збентеження самого Лебединцева, який обурився тим, що автор статті принизив його роль у створенні шкіл. Зокрема у своїй статті «Открытие первых школ в Киевской губернии» Лебединцев відверто обурюється висловлюваннями Барсова [9, с. 394]. Подальша суперечка з приводу першості відкриття шкіл, якщо звернути увагу на тон висловлювань, мала на меті більш далекосяжну ціль – довести, що пальма першості у відкритті шкіл належить саме ініціативі Церкви, а не світській владі.

Таким чином, ініціатива Петра Лебединцева справила величезний вплив на подальший розвиток освіти не лише в регіоні, а й по всій імперії. З іншого боку важливим чинником для успіху «лебединцевських ініціатив» було те, що в її реалізації були зацікавлені як світська, так і церковна влада. Тож можемо стверджувати, що П. Лебединцев виконував своєрідне замовлення влади, й тому йому було значно легше ніж іншим священикам, особливо в сільських парафіях, вирішувати питання адміністративного характеру.

Перспективним подальшим осмисленням є вивчення ролі Петра Лебединцева у відкритті церковно-приходських шкіл в Київській митрополії.

Список використаних джерел

- Белгородский Н. К 25-летию юбилею церковной школы. – К., 1909; Очерк (исторический) развития церковных школ за истекшее 25-летие (1884–1909). – СПб.: Издание Училищного Совета при Св. Синоде, 1909.
- Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование Александра II / Ф. Благовидов. – Казань: тип. Импер-го Ун-та, 1891. – 374 с.
- Борисенко В. И. Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60–х – 90–х гг. XIX в.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Киев, 1976. – 215 с.
- Булашев Г. Обзор деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого // Народное образование. 1894. – Кн.4. – С.88–117.
- Заволока Н. Г. Общеобразовательная школа Украины в конце XIX – начале XX ст.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. Г. Заволока. – К., 1972. – 25 с.
- История православной церкви в XIX в. / Сост. С. Г. Рункевич и др. – Москва, 1998. – 357 с.
- К.Ц. [Феофан Лебединцев] Движение народного образования в Юго-западном крае // Киевская Старина. – 1884. – Т.9. – С.725–731.
- Корольков К. Жизнь и царствование императора Александра III (1881–1894) / К. Корольков. – Киев, 1901. – 69 с.
- Лебединцев П. Открытие первых школ в Киевской губернии. Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – №12. – С.393–397.
- Мирополюцкий С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени / С. Мирополюцкий. – СПб., 1910. – 222 с.
- Остроумов М. А. Современное положение народного образования в отношении к религии / М. А. Остроумов. – СПб., 1908. – 8 с.
- Перерва В. Церковні школи в Україні кінця XVIII – початку XX ст.: забутий світ. – Біла Церква: видавець Пшонківський О. В., 2014. – 576 с.
- Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква: вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
- Петрищев А. Церковь и школа / А. Петрищев. – СПб., 1906.
- Смирнов П. Церковно-приходская школа: Упадок ее на западе Европы и значение для России. 4-е изд. – СПб., 1887. – 71 с.
- Степелях С. П. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60–90–х гг. XIX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. П. Степелях. – Киев, 1991. – 20 с.
- Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: Попытка микроисторического анализа. В кн.: Проблемы истории Украины XIX – началу XX ст., вид. 15. – К., 2008. – 325 с.
- Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 19 с.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора. – Ф.442. – Оп.809. – Спр.534. О состоянии начального обучения крестьянских детей в сельских приходских школах киевской, подольской и волынской губернии 2 мая 1859 – 30 дек. 1864. – 1–3 арк.
- Там само. – Оп.38. – Спр.881. О расширении сети приходских школ в целях ограничения влияния польских народных школ. (Из отчета генерал-губернатора о политическом состоянии в киевской, подольской и волынской губернии 1861 год). – 1–18 арк.
- Там само. – Київська духовна консисторія. – Ф.127. – Оп.998. – Спр.133. Рапорты благочинных о причинах уменьшения числа учащихся в церковно-приходских школах. – 3 арк.

References

- Belgorodskij N. K 25-letnemu jubileju cerkovnoj shkoly. – K., 1909; Ocherk (istoricheskij) razvitiya cerkovnyh shkol za istekshee 25-letie (1884–1909). – SPb.: Izdanie Uchilishhnogo Soveta pri Sv. Sinode, 1909.
- Blagovidov F. Dejatel'nost' russkogo duhovenstva v otnoshenii k narodnomu obrazovaniju v carstvovanie Aleksandra II / F. Blagovidov. – Kazan': tip. Imper-go Un-ta, 1891. – 374 s.
- Borisenko V. I. Sel'skoe nachal'noe obrazovanie na Levoberezhnoj Ukraine v 60–h – 90–h gg. XIX v.: Dis... kand. ist. nauk: 07.00.02. – Kiev, 1976. – 215 s.
- Bulashev G. Obzor dejatel'nosti po narodnomu obrazovaniju Arsenija (Moskvina), mitropolita Kievskogo i Galickogo // Narodnoe obrazovanie. 1894. – Kn.4. – S.88–117.
- Zavoloka N. G. Obsheobrazovatel'naja shkola Ukrainy v konce XIX – nachale XX st.: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk / N. G. Zavoloka. – K., 1972. – 25 s.
- Istorija pravoslavnoj cerkvi v XIX v. / Sost. S. G. Runkevich i dr. – Moskva, 1998. – 357 s.
- K.C. [Feofan Lebedincev] Dvizhenie narodnogo obrazovanija v Juzo-zapadnom krae // Kievskaja Starina. – 1884. – T.9. – S.725–731.
- Korol'kov K. Zhizn' i carstvovanie imperatora Aleksandra III (1881–1894) / K. Korol'kov. – Kiev, 1901. – 69 s.
- Lebedincev P. Otkrytie pervyh shkol v Kievskoj gubernii. Kievskie eparhial'nye vedomosti. – 1864. – №12. – S.393–397.
- Miropol'skij S. Ocherk istorii cerkovno-prihodskoj shkoly ot pervogo ee vozniknovenija na Rusi do nastojashhego vremeni / S. Miropol'skij. – SPb., 1910. – 222 s.
- Ostroumov M. A. Sovremennoe polozhenie narodnogo obrazovanija v otnoshenii k religii / M. A. Ostroumov. – SPb., 1908. – 8 s.
- Pererva V. Cerkovni shkoly v Ukrai'ni kincia XVIII – pochatku XX st.: zabutyj svit. – Bila Cerkva: vydavec' Pshonkivs'kyj O. V., 2014. – 576 s.
- Pererva V. Istorija shkil'nyctva v mistah i selah Kyi'vshhyny XIX – pochatku XX st. / V. S. Pererva. – Bila Cerkva: vyd. O. Pshonkivs'kyj, 2008. – 672 s.
- Petrishhev A. Cerkov' i shkola / A. Petrishhev. – SPb., 1906.
- Smirnov P. Cerkovno-prihodskaja shkola: Upadok ee na zapade Evropy i znachenie dlja Rossii. 4-e izd. – SPb., 1887. – 71 s.
- Stel'mah S. P. Politika samodержavija v oblasti narodnogo obrazovanija na Ukraine v 60–90–h gg. XIX v.: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk / S. P. Stel'mah. – Kiev, 1991. – 20 s.
- Stepanenko A. V. «Kievskij pochin» o. Petra Lebedinceva: Popytka mikroistoricheskogo analiza. V kn.: Problemy istorii' Ukrai'ny XIX – pochatku XX st., vyd. 15. – K., 2008. – 325 s.
- Stepanenko G. V. Osvitnja dijal'nist' pravoslavnogo duhovenstva v Ukrai'ni (XIX – pochatok XX st.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istorija Ukrai'ny» / G. V. Stepanenko. – K., 2002. – 19 s.

19. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy, m. Kyi'v. – Kanceljarija Kyi'vs'kogo, podil's'kogo ta volyn's'kogo general-gubernatora. – F.442. – Op.809. – Spr.534. O sostojanii nachal'nogo obuchenija krest'janskikh detej v sel'skikh prihodskih shkolah kievskoj, podol'skoj i volynskoj gubernii 2 maja 1859 – 30 dek. 1864. – 1–3 ark.

20. Tam samo. – Op.38. – Spr.881. O rasshirenii seti prihod's'kikh shkol v celjah ogranichenija vlijanija pol's'kikh narodnih shkol. (Iz otcheta general-gubernatora o politicheskom sostojanii v kievskoj, podol'skoj i volynskoj gubernii 1861 god). – 1–18 ark.21. Tam samo. – Kyi'vs'ka duhovna konsystorija. – F.127. – Op.998. – Spr.133. Raporty blagochinnih o prichinah umen'shenija chisla uchashhihsja v cerkovno-prihodskih shkolah. – 3 ark.

Motuz V. M., a postgraduate History Department of Taras Shevchenko National University (Ukraine, Kyiv), motuzv2015@gmail.com

Role of Petro Lebedintsev in opening of the first church parochial schools in Bila Tserkva town

Role of Petro Lebedintsev in opening of the first church parochial schools in Bila Tserkva town the Article is devoted to researching the role of Petro Lebedintsev in opening of the first church parochial schools in Bila Tserkva town. The numerous archived documents ground us to consider that bilocerkijskiy abbot of the Cathedral of Preobrazhennya Petro Lebedintsev did large payment in state church relations, settled problems structurally administrative, financial, skilled, religious character concerning to create church parochial schools in Bila Tserkva town.

De autre part an important factor for success of «lebedincevskikh initiatives» was that in its realization were interested, as society so a church power. Can notice therefore, that P. Lebedincev performed the original order of power, and that is why it was considerably more easily him than to other priests, especially in rural parishes to decide the question of administrative character.

Keywords: Petro Lebedintsev, Bila Tserkva, church parochial schools.

Мотуз В. М., соискатель кафедры архивоведения и специальных отраслей исторической науки исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), motuzv2015@gmail.com

Роль Петра Лебединцева в открытии первых церковноприходских школ в городе Беляя Церковь

Исследована роль Петра Лебединцева в открытии первых церковно-приходских школ в городе Беляя Церковь. Актуальность этого исследования состоит в неоднозначном отношении ученых к появлению церковноприходских школ в Киевской губернии.

Многочисленные архивные документы дают нам основание считать, что белоцерковский настоятель Преображенского собора Петр Лебединцев внес неоценимый вклад в государственно-церковные отношения, решал проблемы структурно-административного, финансового, кадрового, религиозного характера касательно создания церковноприходских школ в городе Беляя Церковь.

Ключевые слова: Православная Церковь, Петр Лебединцев, Беляя Церковь, церковноприходские школы.

* * *

УДК 94(477.72):070.481

Шевченко А. В.,
аспірантка кафедри всесвітньої історії
та історіографії, Херсонський державний університет
(Україна, Херсон), Anastasia-s1@mail.ru

ГАЗЕТА «ЮГ» ПІД РЕДАКЦІЄЮ В. ГОШКЕВИЧА: ЇЇ ПОЗИЦІОНУВАННЯ ТА РОЛЬ В СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ

Представлено специфіку публікації газети «Юг» під редакцією В. Гошкевича та її ролі в тогочасному суспільно-політичному житті регіону. Розглянуто політичну позицію редакції «Юг» та вплив видання на свідомість суспільства кінця XIX – початку XX століття. Охарактеризовано особливості публікацій та тематику основних матеріалів і рубрик представлених в різні періоди функціонування газети. Частково відображено події передреволюційного та революційного Півдня України. Проаналізовано соціальний склад читачської аудиторії видання та його рентабельність й популярність серед населення, особливості цінової політики редакції. Висвітлено зв'язок газети з діяльністю Конституційно-демократичної партії на Півдні України, адже з 1905 року «Юг», фактично, став представницьким друкованим виданням партії. Розглянуто роль головного редактора газети, Віктора Івановича Гошкевича, у функціонуванні «Юг».

Ключові слова: періодика, газета «Юг», Конституційно-демократична партія, Південь України, В. І. Гошкевич.

Сьогодні все більшої актуальності набуває проблема хаотичного поширення масової інформації. В умовах зовнішньої загрози і, як наслідок, загострення потреби становлення системи інформаційної безпеки України, важливим є об'єктивний погляд у минуле з метою аналізу досягнутого, оцінки здобутків і прорахунків. Історія періодики та її вплив на свідомість і погляди читачів все частіше привертає увагу істориків.

У кінці XIX – на початку XX століття розпочалася криза, яка охопила усі верстви населення Російської імперії. Загострення національного та земельного питань, загальний соціальний настрій в авторитарній, аристократичній Російській імперії стали поштовхом до масових невдоволень та виступів проти влади. Варто зауважити, що зазвичай держави, які звільнилися від авторитарних або тоталітарних форм правління, проходили період становлення незалежної, ліберальної преси, яка була каталізатором наростання громадянського невдоволення. Деякі видання намагалися не просто відображати суспільство з усіма його вадами чи певні події, а подавали інформацію й аналіз, який сприяв реформуванню суспільства. Разом з цим, останнім часом набуває актуальності аналіз загальних історичних процесів на локальному – регіональному рівні, слід наголосити, що не менш важливим є дослідження специфіки місцевої преси. На Півдні України саме таким каталізатором на межі століть була «науково-літературна, політична, сільськогосподарська і комерційна» щоденна газета Віктора Івановича Гошкевича «Юг».

Дослідники завжди багато уваги приділяли вивченню преси. Зокрема в другій половині XX століття в роботах таких вчених, як О. Г. Демет'єва, В. Г. Березіної, Б. І. Єсіна, О. І. Станька, П. М. Федченка було представлено закономірності розвитку періодики у центральних містах імперії, частково представлена діяльність відомих публіцистів.

На сучасному етапі все частіше науковці використовують у своїх пошуках матеріали періодики. Наприклад, І. С. Гребцова зробила спробу на основі аналізу регіональних газет, часописів і почасових видань як єдиної цілісності виявити ступінь і механізми впливу періодики на суспільне життя Південного степового регіону з 1820 до 1865 р. О. О. Коник, досліджуючи селянське самоуправління 1905 року, не лише звертається до матеріалів «Юг», а й характеризує особливості використання преси в подібних роботах. Посилання на матеріали газети у своїй праці про події революції 1905 р. на Херсонщині представив й Сусоров В. Д. Досліджуючи діяльність Віктора Гошкевича, головного редактора газети, матеріали «Юг» використовували Н. Карамзіна та С. Водотика. Майже всі дослідники, які вивчають історію Південного регіону початку XX століття, так чи інакше використовують матеріали газети «Юг» у своїх розвідках. Проте більшість науковців розглядають пресу як джерело для дослідження певної теми й не акцентують увагу на особливостях висвітлення тієї чи іншої інформації, що унеможливило використання газет як незаангажованого джерела до вивчення історичної дійсності. Таким чином, в узагальнюючих роботах з історії економічного, політичного і культурного розвитку південного краю матеріали газети «Юг» використовуються як одне з джерел для вивчення проблеми, але не розглядається їх комплексний вплив на суспільне життя регіону.

залишалися безправними [8]. Газета і надалі підтримувала єврейську общину, яка з кожним роком набувала все більшого впливу в регіоні. Яскраво цей процес можна простежити, порівнюючи підшивку за 1902 рік (ше під редакцією В. Гошкевича) й, наприклад, більш пізню, за 1910 рік. Часто темі єврейської общини присвячувалися цілі рубрики. Наприклад «Новини єврейського літературного товариства в Херсоні». Зокрема перша стаття цієї рубрики (1910 р.), інформує про заснування товариства в Херсоні: «На днях було отримано із Петербургу послання про утвердження в Херсоні окремого єврейського літературного товариства» [13]. Загалом, стає зрозуміло, єврейська община мала великий вплив в тодішньому суспільстві й будь-яким чином намагалася виокремити своїх серед чужих. Про це свідчать багато фактів: крім окремого літературного товариства редакція «Югу» сповіщає про створення притулку для єврейських сиріт, за сприянням єврейського благодійного товариства, про яке згадується майже в кожному номері газети, збори різних єврейських товариств (наприклад: Херсонське товариство взаємодопомоги вивчаючим і вчителям в єврейських закладах освіти). Загалом, діяльність таких організацій була спрямована на взаємодопомогу членам общини: зібрання коштів на допомогу родичам померлих чи сприяння якійсь вигідній справі. На сторінках газети пізніх видань часто можна зустріти навіть цілі статті, присвячені окремим членам общини та результатам їх діянь: наприклад стаття про смерть С. А. Цифцера чи діяльність магазину Г. А. Меїльмана тощо. Таким чином, з кожним роком значення єврейської общини у житті регіону збільшувалося, незважаючи на антисемітські настрої в імперії.

Але повертаючись до обговорення видавництва газети 1902 року, треба сказати, що в порівнянні з публікаціями 1898 р., все ж матеріли стали більш різкими по відношенню до тогочасної влади. Наприклад у номері за 27 січня 1902 року невідомий «М-а.» у статті «Ще декілька слів про херсонську пожежну команду» критикує діяльність служби, наголошуючи, що деякі пожежники працюють без сумління та, як наслідок, правила відбору до пожежних команд мають бути доопрацьовані [9]. Або 6 лютого 1902 року опубліковано статтю «Боротьба за гегемонію». Автор «Б.Р.» повідомляє про проблеми пароплавного сполучення між Херсоном й містом Гола-Пристань: «...на пароплавах брудно й багато неполадок. На пристані відсутні хоча б якісь зручності», «влада не реагує на скарги, це є доказом, що закон сам по собі, а ми самі по собі» [10]. Треба зауважити, що в авторитарній імперії критикувати владу могли не всі видання. Газета «Юг» для населення Херсонщини стала першим приватним виданням, яке відкрито говорило про недоліки в роботі державних служб.

Окрім цього, на сторінках газети значна увага приділялася проблемам сільського господарства. Як наслідок, був розширений соціальний склад читачької аудиторії. «Юг» набув популярності не лише у прогресивної інтелігенції регіону, а й серед освічених, заможних селян.

З наростанням кризи в державі подача інформації в газеті «Юг» набувала політичного забарвлення. Важливо зазначити, що з 1905 року редакція активно розповсюджує програми різних партій. Не можна не помітити, що більше уваги приділяється діяльності

Серед матеріалів новоствореної газети окрема увага приділялася і питанням розвитку національних меншин. Зокрема, на початку ХХ століття в Херсоні почала формуватися єврейська община, життю якої час від часу приділялася увага на шпальтах газети. Зокрема, 17 січня 1902 року представлено лист до редакції від І. Клейзера. Автор повідомляє, що контингент єврейських дітей, не записаних до метричних книг, лишався досить великим. У листі піднімається суспільна проблема – ці діти не мали права на освіту. Хоча деякі судові справи з цього питання вирішили на користь позивачів – все ж багато дітей

Конституційно-демократичної партії (кадетів). 27 жовтня 1905 року на сторінках газети вийшла стаття «Програма конституційно-демократичної партії». Програма містила декілька пунктів: основні права громадян, державний устрій, місцеве самоуправління та автономія, суд, фінансова й законодавча політика, трудове законодавство та просвітницька діяльність [11]. Подібно до інших партій, кагети прагнули перелаштувати суспільство. Висловлюючись за введення в Російській імперії загального виборчого права, свободи слова, друку, зборів, союзів і т. ін., вони наполягали на суворому дотриманні громадських та політичних прав людини [4, с. 85].

Важливо зазначити, що соціальний склад партії був досить різноманітним – від ліберально налаштованого дворянства та буржуазії до селян і робітників. Але якщо за прихильність робітників кадетам регіону доводилося боротися з есерами та соціал-демократами, то серед освічених, заможних селян вони отримали значну підтримку. Тобто, соціальний склад читацької аудиторії газети «Юг», до певної міри, співпадав з прихильниками партії. Як стверджує у своїй статті О. Кульчицька, Південний регіон був досить перспективним для поширення ідей партії – родючі землі сприяли розвитку заможних селянських господарств, що, в свою чергу, давало можливість селянам цього регіону вступати в партію «народної свободи» [4, с. 85–86]. Цьому сприяли публікації газети «Юг».

Майже в кожному наступному номері газети можна зустріти «Возванія» Конституційно-демократичної партії. Тому цілком логічною є думка О. Коника, що газета «Юг», попри нейтральні декларації свого позиціонування була газетою партійною, друкованим органом Конституційно-демократичної партії [3, с. 62].

16 листопада 1905 року в газеті було представлено результати зборів регіонального представництва конституційно-демократичної партії, які відбулися 13 листопада. За пропозицією Є. І. Яковенка, промовою якого розпочалося засідання, головою було обрано Віктора Івановича Гошкевича [12]. Таким чином, стає зрозумілим політична позиція головного редактора газети. Наприкінці засідання В. І. Гошкевича було обрано членом повітового комітету партії. На підтвердження пропартійності видання свідчить і звіт Г. К. Почоського, представника тимчасового комітету, про аналіз чисельності складу партії: «Партія в Херсонському повіті до моменту становлення звітності нараховувала більше 100 чоловік, із тих хто живе в Херсоні – 38 чоловік, головним чином земські службовці, землевласники та представники зі складу редакції «Юг» та інші» [12]. Отже, редакційна група газети не лише поширювала ідеї партії, а й була каталізатором до створення представництва в регіоні.

З поглибленням кризових явищ редакційна група частіше піддавалася утискам влади. В 1906 р. видавництво газети було призупинено майже на шість місяців. Після «звільнення» забороненого «Югу» колишні тиражі було вже не відновити. Останній номер газети під редакцією Гошкевича вийшов 25 лютого 1907 року. Через місяць редакцію було продано.

Таким чином, газета «Юг» подавала широку опосередковану інформацію про події в імперії та регіоні й значною мірою впливала на соціальний і політичний вибір своїх читачів. Можна виділити кілька позицій специфіки газети «Юг» під редакцією В. Гошкевича: по-

перше, в газеті представлено широке коло різноматимичної інформації – від політичного життя та міжнародних проблем до порад для вибору парфумів й спорту; по-друге, газета була першим приватним видавництвом, що давало можливість час від часу критикувати владу; по-третє, з 1905 року газета стала представницьким органом Конституційно-демократичної партії; по-четверте, попри достатньо високу вартість «Юг» видавався великим накладом, тобто, мав прихильність населення Півдня України, особливо, заможних селян. У цьому є непересічне значення розглянутого видання як джерела для вивчення життя мешканців окремого міста і регіону у визначеній географічній і часовій локалізації.

Список використаних джерел

1. Водотика С. Невтомний краснавец: Виктор Иванович Гошкевич / С. Г. Водотика // Південний архів. – 1997. – №6. – С. 65–85.
2. Гребцова І. С. Периодична преса в суспільному розвитку Південного степового регіону Російської імперії (1820–1865): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / І. С. Гребцова; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2002. – 32 с.
3. Коник О. О. Напередодні думи: представники селянського самоуправління у висвітленні газети «Юг». 1905 рік / О. О. Коник // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Х., 2005. – Вип. 30. – С. 60–67.
4. Кульчицька О. В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії / О. В. Кульчицька // Херсонський державний університет. Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – Вип. 26. – С. 84–90.
5. Сусоров В. Д. Революційні події 1905–1907 років на Херсонщині: [монографія] / В. Д. Сусоров; за ред. авт. – Херсон: Айлант, 2009. – 348 с.
6. Юг: [Библиография периодических изданий России. №9497] / Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров // Библиография периодических изданий России, 1901–1916. – Л.: ГПБ, 1960. Т. 3. Р-Я. – С. 636–637.
7. Юг. Научно-литературная, политическая, сельскохозяйственная и коммерческая газета / [Редактор-издатель В. И. Гошкевич]. – Херсон, 1898. – 1 березня.
8. Юг. Научно-литературная, политическая, сельскохозяйственная и коммерческая газета / [Редактор-издатель В. И. Гошкевич]. – Херсон, 1902. – 17 січня.
9. Юг. Научно-литературная, политическая, сельскохозяйственная и коммерческая газета / [Редактор-издатель В. И. Гошкевич]. – Херсон, 1902. – 27 січня.
10. Юг. Научно-литературная, политическая, сельскохозяйственная и коммерческая газета / [Редактор-издатель В. И. Гошкевич]. – Херсон, 1902. – 6 лютого.
11. Юг. Научно-литературная, политическая, сельскохозяйственная и коммерческая газета / [Редактор-издатель В. И. Гошкевич]. – Херсон, 1905. – 27 жовтня.
12. Юг. Научно-литературная, политическая, сельскохозяйственная и коммерческая газета / [Редактор-издатель В. И. Гошкевич]. – Херсон, 1905. – 16 листопада.
13. Юг. Ежедневная беспартийная, литературно-общественная газета. – Херсон, 1910. – 10 березня.
14. Юг. Ежедневная беспартийная, литературно-общественная газета. – Херсон, 1912. – 3 квітня.

References

1. Vodotyka S. Nevtomnyy krayeznavets': Viktor Ivanovych Hoshkevych / S. H. Vodotyka // Pivdennyi arkhiv. – 1997. – №6. – С. 65–85.
2. Hryebtsova I. S. Periodychna presa v suspil'nomu rozvytku Pivdennoho stepovoho rehionu Rosiys'koyi imperiyi (1820–1865): Avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02 / I. S. Hryebtsova; Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova. – O., 2002. – 32 s.
3. Konyk O. O. Naperedodni dumy: predstavnyky selyans'koho samoupravlinnya u vysvitlenni hazety «Yuh». 1905 rik / O. O. Konyk // Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky: Zbirnyk naukovykh prats'. – Kh., 2005. – Vyp. 30. – С. 60–67.
4. Kul'chyts'ka O. V. Hromads'ki ta politychni orhanizatsiyi Pivdnyia Ukrayiny v kintsi XIX – na pochatku XX st. v suchasnyi

ukrayins'kiy istoriohrafiiy / O. V. Kul'chyts'ka // Khersons'kyy derzhavnyy universytet. Pivdennyi arkhiv. Zbirnyk naukovykh prats'. Istorychni nauky. – Kherson: Vyd-vo KhDU, 2007. – Vyp.26. – S.84–90.

5. Susorov V. D. Revolyutsiyni podiyi 1905–1907 rokiv na Khersonshchyni: [monohrafiya] / V. D. Susorov; za red. avt. – Kherson: Aylant, 2009. – 348 s.

6. Yug: [Byblyohrafiya peryodycheskykh yzdanyy Rossyy. №9497] / L. N. Belyaeva, M. K. Zynov'eva, M. M. Nykyforov // Byblyohrafiya peryodycheskykh yzdanyy Rossyy, 1901–1916. – L.: [HPB], 1960. T.3: R–Ya. – S.636–637.

7. Yug. Nauchno–lyteraturnaya, polytycheskaya, sel'sko–khozyaystvennaya y kommercheskaya hazeta / [Redaktor–yzdatel' V. Y. Hoshkevych]. – Kherson, 1898. – 1 bereznya.

8. Yug. Nauchno–lyteraturnaya, polytycheskaya, sel'sko–khozyaystvennaya y kommercheskaya hazeta / [Redaktor–yzdatel' V. Y. Hoshkevych]. – Kherson, 1902. – 17 sichnya.

9. Yug. Nauchno–lyteraturnaya, polytycheskaya, sel'sko–khozyaystvennaya y kommercheskaya hazeta / [Redaktor–yzdatel' V. Y. Hoshkevych]. – Kherson, 1902. – 27 sichnya.

10. Yug. Nauchno–lyteraturnaya, polytycheskaya, sel'sko–khozyaystvennaya y kommercheskaya hazeta / [Redaktor–yzdatel' V. Y. Hoshkevych]. – Kherson, 1902. – 6 lyutoho.

11. Yug. Nauchno–lyteraturnaya, polytycheskaya, sel'sko–khozyaystvennaya y kommercheskaya hazeta / [Redaktor–yzdatel' V. Y. Hoshkevych]. – Kherson, 1905. – 27 zhovtnya.

12. Yug. Nauchno–lyteraturnaya, polytycheskaya, sel'sko–khozyaystvennaya y kommercheskaya hazeta / [Redaktor–yzdatel' V. Y. Hoshkevych]. – Kherson, 1905. – 16 lystopada.

13. Yug. Ezhednevnyaya bespartynaya, lyteraturno–obshchestvennaya hazeta. – Kherson, 1910. – 10 bereznya.

14. Yug. Ezhednevnyaya bespartynaya, lyteraturno–obshchestvennaya hazeta. – Kherson, 1912. – 3 kvitnya.

Shevchenko A. V., graduate student of the World History and Historiography, Kherson State University (Ukraine, Kherson), Anastasia-s1@mail.ru

Newspaper «Yug» («South») edited by V. Hoshkevych: its place and role in social and political life of southern region of that time

The article is an attempt to define the specifics of publication of the newspaper «Yug» edited by V. Hoshkevych and its role in the social and political life of the region of that time. The article covers a political position of «Yug» editorial staff and impact of the publication on the consciousness of society in the end of XIX century – in the beginning of XX century. The article examines the peculiarities of publication and subjects of the basic materials and heads presented at various stages of the newspaper functioning. The article partly presents the events of the pre–revolutionary and revolutionary Southern Ukraine. The article analyzes the social constituent of the newspaper readership, its profitability and popularity among the population, as well as the peculiarities of its pricing policy. The article presents connection of the newspaper with the activity of the Constitutional Democratic Party in the Southern Ukraine. Since the year 1905, the «Yug» had de facto become the representative edition of the party. The article also deals with a role of chief editor, Victor Ivanovych Hoshkevych in the functioning of the «Yug».

Keywords: periodicals, newspaper «Yug», Constitutional Democratic Party, Southern Ukraine, V. Goshkevich.

Шевченко А. В., аспирантка кафедры всемирной истории и историографии, Херсонский государственный университет (Украина, Херсон), Anastasia-s1@mail.ru

Газета «Юг» под редакцией В. Гошкевича: её позиция и роль в общественной и политической жизни южного региона

Представлена специфика публикаций газеты «Юг» под редакцией В. Гошкевича и её роль в общественной жизни региона в конце XIX – в начале XX века. Рассмотрена политическая позиция редакции «Юг» и влияние издательства на мировоззрение общества данного периода. Дана характеристика особенностей публикаций и тематики основных материалов и рубрик, представленных в разное время существования газеты. Также частично описаны события дореволюционного и революционного Юга Украины. Дан анализ социального состава читательской аудитории издания, его рентабельность и популярность среди населения, особенности ценовой политики редакции. Рассмотрена связь газеты с деятельностью Конституционно–демократической партии на Юге Украины, ведь с 1905 года газета «Юг» фактически представляла партию и была ее печатным изданием. Исследована роль главного редактора газеты, Виктора Ивановича Гошкевича, в функционировании «Юг».

Ключевые слова: периодика, газета «Юг», Конституционно–демократическая партия, Юг Украины, В. И. Гошкевич.

УДК 930.25 СМІРНОВА–ЗАМКОВА О. І.

Шеремета Л. О.,
молодший науковий співробітник відділу
історії академічної науки, Інститут архівознавства
Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
(Україна, Київ), liliya_slobodyan@ukr.net

**АКАДЕМІК О. І. СМІРНОВА–ЗАМКОВА –
ВІДОМІЙ УЧЕНИЙ–ПАТОЛОГОАНАТОМ:
ДЖЕРЕЛА ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОГРАФІЇ**

Досліджено життєвий шлях та наукову діяльність відомої лікарки–патологоанатома, академіка Олександри Іванівни Смирнкової–Замкової. У науковій літературі інформація про її життя та діяльність представлена, як правило, неточними та стислими біографічними даними, а її життєвий і творчий шлях належним чином не вивчені. Джерельною базою дослідження є особовий фонд вченої, який зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Фонд має значну наукову цінність, адже містить велику кількість біографічних матеріалів (серед яких: свідоцтво про народження, автобіографії, трудовий список, диплом доктора медичних наук, посвідчення члена–кореспондента, спогади), фотодокументів, наукових праць завдяки чому вдалося детально реконструювати біографічний шлях вченої та ввести у науковий обіг нові дані біографічного характеру: встановити точну дату народження, родинне походження, уточнити місця і роки роботи в різних установах.

Ключові слова: Олександра Іванівна Смирнова–Замкова, Інститут архівознавства, особові архівні фонди вчених НАН України, біографічні документи, патологоанатомія.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), що був створений 6 березня 1968 р. як Центральний науковий архів Академії наук УРСР, 4 січня 1984 р. перейменований на Відділ архівних фондів, а вже з 30 вересня 1992 р. отримав теперішню назву, зберігаються архівні фонди Президії НАН України, Відділенню НАН України, її установ, документи особового походження видатних учених НАН України та ін. [20]. Зокрема, серед фондів відомих науковців НАН України зберігається і особовий фонд однієї із небагатьох жінок–академіків АН УРСР, яка за своє життя досягла такого високого наукового рівня, Олександри Іванівни Смирнкової–Замкової – видатної вченої–патологоанатома, доктора медичних наук (1935 р.), члена–кореспондента (1939 р.), академіка (1951 р.).

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що матеріали про О. І. Смирнову–Замкову представлені дуже стисло в енциклопедіях, довідниках, інтернет–джерелах тощо, до того ж вони здебільшого дублюють загальновідому інформацію та іноді містять неточні дані. Це простежується зокрема щодо дня та місяця народження вченої, її походження, місць і років роботи в різних наукових установах (наприклад, року початку роботи в Академії наук). Таким чином, вивчення інформативності документного складу особового фонду вченої та її особової справи, що зберігається в Архіві Президії НАН України, дає можливість для уточнення наявної та опублікування нової, ще невідомої, інформації про вчену. Виходячи з цього, метою нашого дослідження є: подати достовірні, розширені біографічні відомості про О. І. Смирнову–Замкову за документами її особового архівного фонду, який зберігається в ІА НБУВ.

Архівні документи академіка О. І. Смирнкової–Замкової надійшли до ІА від її доньки А. В. Мельниченко. За результатами наукового описування документів було сформовано фонд ІА №15 «Смирнова–Замкова О. І. (1880–1962 рр.) – патологоанатом, академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР», до якого увійшли 152 справи, зведені у 3 описи: І. Наукові та інші праці; ІІ. Документи біографічного характеру та з діяльності

вченої; III. Листування і матеріали інших осіб. Своєю чергою, опис 1 має у своєму складі 4 розділи: I. Наукові праці: 1. Патогенез інфекційних захворювань; 2. Неопластичний ріст; 3. Основна аргірофільна речовина; 4. Історія радянської патофізіології; II. Науково-популярні та публіцистичні праці; III. Рецензії на праці інших осіб; IV. Матеріали до праць. Опис 2 містить 4 розділи: I. Особисті документи; II. Ювілейно-вітальні матеріали; III. Ілюстративні документи; IV. Матеріали з діяльності.

Аналіз наявної літератури про О. І. Смирнову-Замкову засвідчує, що її життєвий і творчий шляхи належним чином не досліджені. Про О. І. Смирнову-Замкову написано небагато. Це, зокрема, невеликі статті в енциклопедичних та довідкових виданнях [3; 15; 16], збірниках документів [11; 12], інформація у газетах та періодичній пресі [4; 13; 14; 17].

О. І. Смирнова-Замкова (дівоче прізвище Смирнова, чоловік – Самуїл Абрамович Замков (теж лікар) народилася 5 травня 1880 р. у м. Києві, у родині лікаря. Зауважимо, що у літературі про вчену зустрічаються різні дати її народження: 5, 18, 19, 31 травня 1880 р. Здебільшого фігурує число 31. Завдяки наявному в особистому фонді вченої свідоцтва про народження [5, арк. 1] з'ясовуємо, що вона народилася 5 травня 1880 р. за старим стилем, а за новим (додавши 12 днів) – 17 травня 1880 р. Це підтверджують і документи: трудовий список О. І. Смирнкової-Замкової, де вона власноручно заповнила графу «Народилася в 1880 році, травня м–ця, 5 чис.» [6, арк. 2], і анкета О. І. Смирнкової-Замкової [7, арк. 1]. Розбіжності прослідковуються і щодо місця її народження: м. Переяслав чи м. Київ. Із зазначеного вище свідоцтва та автобіографії вченої, написаної власноручно, дізнаємося, що відома дослідниця народилася у м. Києві.

Вагомим біографічним документом для встановлення походження вченої, інформації про її батьків є найбільш повна автобіографія, що знаходиться у її особовій справі, що зберігається в Архіві Президії НАН України. З цього документа дізнаємося, що О. І. Смирнова-Замкова походить із родини земського лікаря – сина бідного священика. Її батько, Іван Васильович Смирнов, був єдиною із шести дітей у сім'ї, хто здобув вищу освіту. Він закінчив медичний факультет Університету Св. Володимира. Згодом одружився на сестрі свого товариша лікаря-терапевта І. В. Фаворського – Анні Іванівні. Олександра Іванівна так згадує про свого батька: «Отец был замкнутый, молчаливый человек, самоотверженный, увлеченный своим делом работник, для которого существовал только человек, страдающий человек, без различия положения, национальности и т.п.» [1, арк. 65]. Її ж мати була повною протилежністю батька: «... веселая, общительная, певучая, она все умела сделать, всех умела утешить и приласкать, ее все знали и все любили...» [1, арк. 65]. У сім'ї було троє дітей, крім Олександри Іванівни ще сестра і менший брат. Згодом вони переїхали до Переяслава (з 1943 р. – м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Мати померла рано, у віці 32 років, коли майбутній вчений було лише 9 років, з часом її батько одружився вдруге. Щоб здобути освіту Олександра Іванівна повертається до Києва, де живе у свого дядька лікаря-терапевта (рідного брата матері). Уже з того часу в О. І. Смирнкової-Замкової пробуджується інтерес до медичної справи, адже до родини її дядька постійно приходили відомі вчені, медики. Її особистість сформувалася саме у цьому колі.

У 1890 р. вона вступає до Міністерської гімназії у м. Києві, яку закінчує у 1898 р. Прагне здобути вищу медичну освіту, що на той час було складно, адже єдиними жіночими вищими курсами були Бестужевські і Жіночі медичні курси у Петербурзі, до того ж на останні вступали з 21 року. Батько Олександри Іванівни наполіг на тому, щоб вона їхала за кордон, у Францію (м. Монпельє), де у 1906 р. вона закінчила медичний факультет університету [8, арк. 2]. В особовому архівному фонді О. І. Смирнкової-Замкової є фотодокумент, на якому вона в день захисту диплому в університеті м. Монпельє [9, арк. 1]. Уже з 3 курсу навчання О. І. Смирнова-Замкова проявила інтерес до патологічної анатомії, адже під час літніх канікул працювала на кафедрі визначного патоморфолога, бактеріолога й епідеміолога проф. В. К. Високовича, який порадив їй тему дисертації та забезпечив необхідними матеріалами. Після захисту дисертації «Про характер змін в організмі і про збудника актиномікозу» отримала ступінь доктора медицини.

Після здобуття вищої медичної освіти за кордоном, у 1907 р. молода вчена повертається до Києва, здає екзамени на звання лікаря у Київському університеті на медичному факультеті [1, арк. 3]. Професійну діяльність вченої висвітлюють такі документи, як трудовий список, анкета та автобіографії. Для поєднання практичної і наукової діяльності Олександра Іванівна працювала одночасно у декількох місцях. З вересня 1907 р. до березня 1908 р. – асистентом у лабораторії Київського бактеріологічного інституту під керівництвом В. К. Високовича, де на той час проводилися роботи із боротьби з епідемією холери. У вересні 1908 р. переходить на посаду асистента при кафедрі патологічної анатомії Вищих жіночих курсів у Києві (з 1916 р. до 1920 р. – Київський жіночий медичний інститут, з 1920 р., внаслідок об'єднання Київського жіночого медичного інституту з медичним факультетом Київського університету, перетворюється у Київський медичний інститут), де працює до 1930 р. спочатку помічником прозектора, а потім прозектором при кафедрі патологічної анатомії.

У 1919–1920 рр. перебуває у Казані, де була завідувачем санітарно-освітнього відділу, разом із чоловіком, який помирає від висипного тифу [8, арк. 3].

У проаналізованій літературі про діяльність О. І. Смирнкової-Замкової немає точно встановленого року її початку роботи в Академії наук. Дослідники називають 1927 р. і 1930 р. Справа в тому, що у 1927 р. вчену зараховано позаштатним співробітником при колишній Патологоанатомічній комісії при кафедрі патологічної анатомії Академії наук УРСР (яку очолював акад. М. Ф. Мельников-Разведенков) [1, арк. 14]. А вже у 1930 р. вона організовує лабораторію із вивчення проблем патології і працює в Інституті клінічної фізіології ВУАН (з 1934 р. – Інститут фізіології ВУАН, з 1946 р. – Інститут клінічної фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, з 1953 р. – Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР).

У 1930–1938 рр. Олександра Іванівна працює в цьому ж Інституті на посаді старшого наукового співробітника кафедри патологічної анатомії. З 1938 р. стає завідувачем відділу патологічної анатомії, де працює до 1952 р. а з 1953 р. і до кінця життя вона – завідувач лабораторії морфології. Також з 1931 р. до 1935 р. працює завідувачем відділу патологічної анатомії Охматдиту. У 1933 р.

одноголосно рекомендована кваліфікаційною комісією Київського виробничо-медичного інституту (з 1936 р. – 2-й Київський державний медичний інститут) на посаду професора кафедри патологічної анатомії. У 1933–1941 рр. – завідувач кафедри Київського виробничо-медичного інституту. З березня 1935 р. до 1938 р. – консультант Патологоанатомічної лабораторії Київського рентгенодіагностичного та онкологічного інституту (тепер – Національний інститут раку), а уже з квітня 1935 р. – її завідувач. З 1944 р. до 1960 р. Олександра Іванівна працювала завідувачем відділу Українського науково-дослідного інституту клінічної медицини Наркомздорів'я УРСР.

Під час нацистської окупації України у 1941–1943 рр. Інститут фізіології ВУАН, у якому працювала О. І. Смирнова-Замкова, був евакуйований до м. Уфі. У цьому місті вчена працювала прозектором психіатричної лікарні. У 1943–1944 рр. Інститут переведено до Москви, а у квітні-травні 1944 р. реєвакуйовано до Києва. У цей час Інститут фізіології ВУАН проводив активну роботу із виготовлення і вивчення дії антиретиккулярної цитотоксичної сироватки (АЦС) і з застосування її для прискорення загоєння ран, переломів кісток, лікування септичних захворювань та ін. У Відділі клінічної медицини під керівництвом М. Д. Стражеска та О. І. Смирнкової-Замкової була проведена велика робота із клінічної і морфологічної розробки гемато-паренхіматозного бар'єра, показано роль змін гемато-паренхіматозного бар'єра в розвитку низки патологічних процесів [11, с. 265–266].

В особовій справі акад. Олександри Іванівни Смирнкової-Замкової станом на 1961 р. зазначено, що вона має дочку, зятя та трьох онучок.

Померла О. І. Смирнова-Замкова 22 вересня 1962 р. Похована на Байковому кладовищі у м. Києві.

З біографічних документів, що відклалися в особовому фонді, які підтверджують становлення О. І. Смирнкової-Замкової як видатної вченої-патологоанатома, важливими є: атестат професора по кафедрі патологічної анатомії (1934 р.), диплом доктора медичних наук (1935 р.), посвідчення члена-кореспондента АН УРСР (1939 р.), посвідчення завідувача відділу патоанатомії Інституту клінічної фізіології АН УРСР (1941 р.).

Крім активної наукової та педагогічної діяльності О. І. Смирнова-Замкова активно брала участь і у громадському житті країни. У її особовому фонді відклалися депутатські квитки Київської міської ради депутатів трудящих, який свідчить, про її участь у роботі цієї ради 5-ти скликань (І скликання відбулося 6 серпня 1940 р., V скликання – 27 лютого 1955 р.). Також від 2 листопада 1949 р. вона була членом «Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР» (тепер – Товариство «Знання» України). Була делегатом «Четвертої Всесоюзної конференції прихильників миру» від 2 грудня 1952 р. у м. Москві. Входила у редакційну колегію журналу «Врачебное дело» та була членом Вченої медичної ради при Міністерстві охорони здоров'я СРСР.

За свою багаторічну діяльність Олександра Іванівна була удостоєна декількох нагород та звань. Так, в особовому фонді зберігається Ордєнська книжка О. І. Смирнкової-Замкової, у якій зроблено запис про нагородження вченої орденом «Знак Пошани» (1944 р.). Також у фонді відклалися документи про присвоєння

О. І. Смирнкової-Замкової звання Заслужений діяч науки УРСР (1945 р.), нагородження значком «Відмінник охорони здоров'я» СРСР (1949 р.) та Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР за видатні заслуги в розвитку вітчизняної науки (1960 р.).

У фонді ІА міститься близько 100 наукових праць О. І. Смирнкової-Замкової, що охоплюють період з 1906 р. до 1962 р.

Вчена володіла і часто писала статті українською, російською, французькою, німецькою та англійською мовами.

Наукові дослідження О. І. Смирнкової-Замкової стосувалися різноманітних проблем патологічної анатомії. Ю. А. Барштейн зазначав, що її працям властивий клініко-фізіологічний, морфофункціональний напрям із широким використанням експерименту для підтвердження і обґрунтування клінічних спостережень, виявлених структурних змін в організмі [2, с. 70].

Фактично немає такого розділу медицини, який би не зацікавив учену. Так, вона опублікувала низку праць з інфекційної патології (актиномікоз, висипний тиф, скарлатина, склерома, кір тощо): «До патологічної анатомії скарлатини», «Zur Frage nach dem Scharlackeveger», «Untersuchungen der Yallenblase bei Scharlach», «К вопросу о патологической анатомии гистологии и возбудителя скарлатины», у яких описала нові факти та результати досліджень. Проведені дослідження дали змогу О. І. Смирнкової-Замкової дійти висновку про алергічну природу скарлатини і висловити припущення про подвійну інфекцію і, з іншого боку, про можливість зараження з їжею через шлунково-кишковий тракт [10, арк. 12–13].

Праці, присвячені вивченню риносклероми та кору, а саме: «Результати експериментального дослідження склероми», «К вопросу об экспериментальной склероме» (у співавторстві) дали можливість висвітлити деякі питання патогенезу цих захворювань.

Ряд праць вченої присвячені проблемі онкології, пухлинного росту: «До питання про вивчення генезу тканин в ембріональних пухлинах», «К вопросу о морфологических компонентах злокачественного роста» та ін. У них вона розглядає питання генезису пухлин, висвітлює питання передраку, аналізуючи його з морфологічної точки зору [18, с. 139].

У роботах з проблеми біологічної дії іонізуючої радіації (наприклад, «Морфологические изменения под влиянием ионизирующих излучений») вона особливо підкреслювала відмінність форм променевої хвороби залежно від джерела іонізації.

Особливо багато часу дослідниця провела над вивченням проблеми неклітинних структур організму. О. І. Смирнова-Замкова є автором вчення про систему основної аргірофільної речовини, яке почала розробляти ще у 1930-х роках. Вона вперше показала швидку мінливість аргірофільної основної речовини, що зв'язується із змінами у функціональному стані останньої. Аргірофільна частина основної речовини в своєму розподілі в організмі стоїть на межі обміну між кров'ю і функціональними апаратами та змінюється під впливом найрізноманітніших факторів. Цілком доведена участь її у проникності тканин. Вивчення цієї речовини при ряді патологічних процесів дало можливість О. І. Смирнкової-Замкової по-новому трактувати патогенез ряду захворювань (гіпертонії,

гіпотонії, ранового сепсису, диспепсії дитячого віку та ін.) [13, с. 423]. Питанню значення цієї речовини вчена присвятила більше 30 праць, серед яких статті: «Зміни основної аргірофільної речовини у процесі старіння організму тварин», «Основна аргірофільна речовина та її значення у життєвих процесах організму», «Основна аргірофільна речовина як реактивна білкова система організму», «Основна аргірофільна речовина та гіпертонія», а підсумки своїх досліджень опублікувала у монографії «Основна аргірофільна речовина і її функціональне значення».

Застосовуючи різного роду впливи на нервову систему за допомогою ряду фармакологічних речовин (адреналін, пілокарпін, ацетилхолін), а також травм, вчена встановила певну залежність між функціональним станом нервової системи і станом основної аргірофільної речовини [18, с. 140].

Також з-під пера вченої вийшла значна кількість праць, присвячених розвитку вітчизняної патофізіології і біографіям відомих вчених-лікарів, що є також цінним джерелом для дослідників. Це статті: «Історія відділу патоанатомії Інституту клінічної фізіології», «Етапи та перспективи розвитку морфології у зв'язку з вченням І. П. Павлова», «Володимир Костянтинович Високович: наукова, педагогічна та громадська діяльність», «Спогади про Миколу Дмитровича Стражеско».

О. І. Смирнова-Замкова брала участь у наукових відрядженнях за кордон. Так, у 1928 р. була на з'їзді в Кенігсберзі у Берліні, де відбувався з'їзд по скарлатині, та в Парижі для ознайомлення із новими методами дослідження [1, арк. 3, 73в].

Таким чином, документи біографічного характеру з особового фонду Олександри Іванівни Смирнкової-Замкової мають значну наукову цінність та великий інформативний потенціал, що дозволяє уточнити наявну інформацію про вчену, а також висвітлити маловідомі сторінки її життєвого шляху.

Список використаних джерел

1. Архів Президії НАН України. – Ф.251. – Оп.487. – Спр.44.
2. Барштейн Ю. А. Олександра Іванівна Смирнова-Замкова (К 100-літтю со дня народження) // Архів патології. – 1981. – Т. XLIII. – С.70–71.
3. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та ім'ях. – Львів, 2004. – 386 с.
4. Дінабург А. Д. О. І. Смирнова-Замкова (До 75-річчя з дня народження і 50-річчя науково-педагогічної і громадської діяльності) // Вісник Академії наук УРСР. – 1955. – №5. – С.40–42.
5. Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.15. – Оп.2. – Спр.1. – 1 арк.
6. Там само. – Спр.5. – 5 арк.
7. Там само. – Спр.15. – 22 арк.
8. Там само. – Спр.17. – 8 арк.
9. Там само. – Спр.27. – 3 арк.
10. Там само. – Спр.40. – 53 арк.
11. Історія Національної академії наук України (1941–1945): Частина 1. Документи і матеріали / НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Ін-т архівознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – 808 с.
12. Історія Національної академії наук України. 1951–1955: Частина 2. Додатки / НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Ін-т архівознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2012. – 916 с.
13. Кавецький Р. С. Академік АН УРСР Олександра Іванівна Смирнова-Замкова (До 80-річчя з дня народження) // Фізіологічний журнал. – 1960. – Т. XV. – №3. – С.421–424.

14. О. І. Смирнова-Замкова [Некролог] // Вечірній Київ. – 28 вересня 1962 р. – №230 (5559).

15. Олександра Іванівна Смирнова-Замкова // Українська радянська енциклопедія. – К., 1963. – Т.13. – С.268.

16. Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна академія наук України 1918–2013. Персональний склад. 6-е вид., доп. і випр. – К.: Фенікс, 2013. – 444 с.

17. Про нагородження Академією наук О. І. Смирнкової-Замкової Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР // Радянська Україна. – 13 серпня 1960 р. – №193 (11845).

18. Сиротинин Н. Н. Олександра Іванівна Смирнова-Замкова (К 80-літтю со дня народження) // Врачебное дело. – 1960. – №7. – С.138–140.

19. Чайка Е. И. Олександра Іванівна Смирнова-Замкова // Архів патології. – 1960. – Т. XXII. – С.94–95.

20. <http://nbuv.gov.ua/node/15>

References

1. Arkhiv Prezydii NAN Ukrainy. – F.251. – Op.487. – Spr.44.
2. Barshteyn Yu. A. Aleksandra Ivanovna Smirnova-Zamkova (K 100-letiyu so dnya rozhdeniya) // Arkhiv patologii. – 1981. – T. XLIII. – S.70–71.
3. Hanitkevych Ya. Istoriia ukrainskoi medytyny v datakh ta imenakh. – Lviv, 2004. – 386 s.
4. Dinaburh A. D. O. I. Smyrnova-Zamkova (Do 75-richchia z dnia narodzhennia i 50-richchia naukovu-pedahohichnoi i hromadskoi diialnosti) // Visnyk Akademii nauk URSR. – 1955. – №5. – S.40–42.
5. Instytut arkhivoznavstva NBUV. – F.15. – Op.2. – Spr.1. – 1 ark.
6. Tam samo. – Spr.5. – 5 ark.
7. Tam samo. – Spr.15. – 22 ark.
8. Tam samo. – Spr.17. – 8 ark.
9. Tam samo. – Spr.27. – 3 ark.
10. Tam samo. – Spr.40. – 53 ark.
11. Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1941–1945): Chastyna 1. Dokumenty i materialy / NAN Ukrainy. Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. In-t arkhivoznavstva. In-t ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho; Redkol.: O. S. Onyshchenko (vidp. red.) ta in. – K., 2007. – 808 s.
12. Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1951–1955: Chastyna 2. Dodatky / NAN Ukrainy. Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. In-t arkhivoznavstva. In-t ukr. arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho; Redkol.: O. S. Onyshchenko (vidp. red.) ta in. – K., 2012. – 916 s.
13. Kavetskyi R. Ye. Akademik AN URSR Olexandra Ivanivna Smyrnova-Zamkova (do 80-richchia z dnia narodzhennia) // Fiziologichnyi zhurnal. – 1960. – T. XV. – №3. – S.421–424.
14. O. I. Smyrnova-Zamkova [Nekroloh] // Vechirnyi Kyiv. – 28 veresnia 1962 r. – №230 (5559).
15. Olexandra Ivanivna Smyrnova-Zamkova // Ukrainka radianska entsyklopediia. – K., 1963. – T.13. – S.268.
16. Palii V. M., Khramov Yu. O. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy 1918–2013. Personalnyi sklad. 6-e vyd., dop. i vypr. – K.: Feniks, 2013. – 444 s.
17. Pro nahorodzhennia Akademiieiu nauk O. I. Smyrnovoi-Zamkovoї Pochesnoiu hramotoiu Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR // Radianska Ukraina. – 13 serpnia 1960 r. – №193 (11845).
18. Sirotinin N. N. Aleksandra Ivanovna Smirnova-Zamkova (K 80-letiyu so dnya rozhdeniya) // Vrachebnoe delo. – 1960. – №7. – S.138–140.
19. Chayka E. I. Aleksandra Ivanovna Smirnova-Zamkova // Arkhiv patologii. – 1960. – T. XXII. – S.94–95.
20. <http://nbuv.gov.ua/node/15>

Sheremeta L. O., junior research associate of Department of History of Academic Science, Archival Institute of Vernadskyi National Library of Ukraine (Ukraine, Kyiv), liliya_slobodyan@ukr.net

A famous scientist-pathologist academician O. I. Smyrnova-Zamkova: sources for biography reconstruction

In the article the author examined life and scientific activity of a famous pathologist, academician Olexandra Ivanivna Smyrnova-Zamkova. The scientific literature contains short and inaccurate information about her life and activities; her biography and creative development have been scantily researched until now. The source of the research includes the scientist's personal collection which is held in the Vernadskyi National Library of Ukraine. The collection is of great scientific value as it contains a large number of biographical materials, namely birth certificate, personal history reports, records of work experience, Diploma of Doctor of Medicine, certificate of corresponding member, memoirs and photo records and scientific papers as well that enables to make scrupulous reconstruction of biography of the scientist

and introduce new biographic information for the scientific usage: exact date of her birth, family origin, places and years of work in different institutions.

Keywords: Oleksandra Ivanivna Smyrnova-Zamkova, Archival Institute, personal archival collection of scientists of National Academy of Sciences of Ukraine, biographical records, pathology.

Шеремета Л. А., младший научный сотрудник отдела истории академической науки, Институт архивоведения Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (Украина, Киев), liliya_slobodyan@ukr.net

Академик А. И. Смирнова-Замковая – известный ученый-патологоанатом: источники для реконструкции биографии

Исследованы жизненный путь и научная деятельность известной врача-патологоанатома, академика Александры Ивановны Смирновой-Замковой. В научной литературе информация о ее жизни и деятельности представлена, как правило, неточными и сжатыми биографическими данными, а ее жизненный и творческий пути должным образом не изучены. Ключевой базой исследования является личный фонд ученой, который хранится в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. Фонд имеет значительную научную ценность, поскольку содержит большое количество биографических материалов (среди которых: свидетельство о рождении, автобиографии, трудовой список, диплом доктора медицинских наук, удостоверение члена-корреспондента, воспоминания), фотодокументов, научных трудов благодаря чему удалось детально реконструировать биографический путь ученой и ввести в научный оборот новые данные биографического характера: установить точную дату рождения, семейное происхождение, уточнить места и годы работы в различных учреждениях.

Ключевые слова: Александра Ивановна Смирнова-Замковая, Институт архивоведения, личные архивные фонды ученых НАН Украины, биографические документы, патологоанатомия.

* * *

УДК 94(477.7):314.15(=411.16)«1920/1930»

Розовик О. Д.,
кандидат історичних наук, викладач кафедри
україністики, Національний медичний університет
ім. О. О. Богомольця (Україна, Київ),
Lesya1988@gmail.com

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПІВДЕНЬ УСРР У 1920–1930-х РОКАХ

Розкриваються причини появи аграрного перенаселення в лісостепових і поліських губерніях УСРР на початку 1920-х років. Показується процес переселення єврейського сільського населення з цих губерній на вільні землі півдня республіки у 1920–1930-х роках.

Ключові слова: єврейська національна меншина, обезземелення селянства, переселення, фінансова допомога, міжнародні організації, кооперація в сільському господарстві.

Земельне перенаселення лісостепової та поліської зон України розпочало формуватися вже у першій половині XIX ст. Особливо цей процес посилювався після скасування кріпосного права у Російській імперії (лютий 1861 р.). Причиною цього було ціла та обстава, що селянство України, як й імперії в цілому, отримало особисту свободу, але економічно залишалися фактично залежними від поміщика. Це тому, що селяни повинні були викуповувати у поміщиків землю, право на придбання якої надавала їм реформа. Однак ціни на ці землі були втричі вище ринкової вартості ґрунтів і становили 40–45 крб. за десятину. Селяни не мали таких грошей. Не рятувало становище й можливість взяти кредити на покупку землі в Селянському банку. Суми кредиту були великі, був і високий відсоток за його користування. Отже, внаслідок такої реформи, великі маси українського селянства і навіть зв'язаних із землеробством ремісників, дрібних торгівців та інших наближених до селянства соціальних груп населення, залишилися безземельними або безробітними. Наприклад, у Київській губернії на середину 1860-х років з 1,9 млн. селян 20% стали безземельними [1, арк. 48–49].

На Поділлі на початку 1880-х років з 1,8 млн. сільського населення 200 тис. було безземельним [2, арк. 19–20]. Таке становище склалося у всіх лісостепових і поліських губерніях України.

Не вирішила проблему безземелля й Столипінська аграрна реформа (1907–1910 рр.), мета якої полягала в переселенні безземельних селян з України, Білорусії і, частково, з нечорноземної зони європейської частини Російської імперії, у Сибір, Казахстан, Далекий Схід.

Питання «аграрного перенаселення» залишилося актуальним для українського селянства, у тому числі й національних меншин України (з березня 1919 р. – Українська Соціалістична Радянська Республіка – УСРР) у 1919–х роках. Незважаючи на те, що в ході національно-визвольної революції українського народу 1917–1921 рр. було ліквідоване поміщицьке, купецьке, церковне і фабрично-заводське землеволодіння, а угіддя передані селянам, вже на початку 1920-х років у селах з'явилося «аграрне перенаселення». Це, насамперед, стосувалося сіл зон лісостепу і Полісся України. Перенаселення почало формуватися внаслідок декількох причин. По-перше, це були традиційні аграрні райони України і тут завжди була досить висока густота населення на 1 км². По-друге, закінчення військових дій в республіці, встановлення тут робітничо-селянської влади та проголошення нової економічної політики, призвело до еміграції з Польщі, Німеччини, Румунії, Болгарії, Чехословаччини та інших зарубіжних країн в СРСР і УСРР робітників і селян. Мігрувало в Україну й населення з республік СРСР. Природно, що селяни осідали у сільській місцевості. Тут їм під ведення власного господарства наділялися землі. Переселенці створювали власні колонії або комуни. По-третє, перехід республіки до мирного життя сприяв появі багатьох молодих сімей. Щорічно кількість становила в середньому 80–90 тис. одружень. Молодим сім'ям також потрібно було наділяти землі для ведення власного господарства. Але практично всі орні ґрунти лісостепової і поліської зон України були розподілені серед селян ще у 1919–1920 рр. і вільних угідь не залишалося. До того ж, був і помітний приріст населення в уже існуючих сім'ях. Це все разом призвело до того, що у першій половині 1920-х років багато селянських родин республіки при нормі 1,5–2 дес. землі на душу населення мали фактично 0,1–0,3 дес. Це не відповідало прожитковому мінімуму земельного забезпечення сім'ї [3, арк. 23–24]. З'явилася також маса переважно молодих сімей, які майже зовсім не мали землі у власному користуванні й існували за рахунок випадкових заробітків. У 1922–1923 рр. в УСРР було зареєстровано 2,5 млн. безземельних або малоземельних селян. На 1925 р. їх чисельність зросла до 5 млн. осіб, а наприкінці 1920-х років досягла майже 11 млн. осіб (2 млн. господарств – близько 35% селянських дворів республіки). Серед безземельних були представники національних меншин, у тому числі й єврейське селянство [4, арк. 16–17].

Для вирішення проблеми забезпечення безземельних селян угіддями, за рішенням Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР, в березні 1921 р. у структурі Наркомату Земельних Справ УСРР було створено Надзвичайну переселенську комісію з філіями в губерніях. Ця структура займалася переселенням селянства на вільні землі півдня республіки та у Всесоюзний колонізаційний земельний фонд [5, арк. 36].

За розпорядженням Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету, переселенські комісії були створені у східних регіонах СРСР. У їх обов'язки входило визначення територій і надання матеріально-технічної допомоги для переселення на ці землі безземельного або малоземельного селянства з УСРР, БСРР і європейської частини РСФРР.

На початку 1920-х років в УСРР мешкало 1,554 млн. осіб єврейської національності [6, арк. 89]. Переважна більшість з них – 1,2 млн. осіб проживала у великих, середніх і малих містечках республіки, а решта – 352 тис. – у сільській місцевості Чернігівської, Київської, Волинської і Подільської губерній [7, арк. 34]. Впродовж 1921–1924 рр. губернські переселенські комісії провели реєстрацію безземельного і малоземельного єврейського населення республіки і виявили, що таких жителів є майже 50 тис. сімей або 260 тис. осіб. Було також з'ясовано, що майже все це населення має бажання переселитися на вільні землі півдня республіки або у Всесоюзний колонізаційний фонд [6, арк. 73–74]. Зокрема, у 1924 р. виявили бажання переїхати на південь України, тобто у степову зону республіки, 15,6 тис. сімей (74 тис. осіб). Серед них робітників – 2167, службовців – 1604, кустарів – 3339, дрібних торгівців – 2462, селян-землеробів – 1196, безробітних – 773 осіб, решта – інші соціальні групи населення [6, арк. 68].

Зазначимо, що стихійне переселення єврейського населення в південні округи УСРР розпочалося вже у 1921 р. і щорічний самовільний переїзд євреїв у ці райони становив до 1,5 тис. сімей. Наприклад, лише в Одеську округу щорічно прибувало 1–1,2 тис. таких родин [8, арк. 21–22]. Зростала й площа заселених ними земель. Одні сім'ї приїздили сюди щоб поселитися на постійне проживання і вести власне господарство, інші – прибували в край з метою наживи. Останні вимагали у місцевих органів влади виділити їм родючі землі під створення власного господарства і отримували такі угіддя площею у 10–15 дес. Але такі «євреї-переселенці» не засновували господарства, а продавали свої ділянки новоприбулим переселенцям й переїжджали у міста на постійне місце проживання. Щоб призупинити таке «переселення» євреїв на південь України і захоплення ними кращих орних земель з їх подальшим фактично перепродажем й надати цьому руху організованого порядку, у листопаді 1925 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) і ЦК Нацменшин УСРР ухвалили постанову «Про можливість переходу єврейського населення до землеробства». Основна ідея цього документу полягала у широкому залученню бажаного єврейського як сільського, так і міського населення до землеробства та сприяння переїзду безземельних селян-євреїв з лісостепових і поліських округ на південь республіки.

На реалізацію цієї постанови, єврейській громаді УСРР під поселення в південних районах республіки було виділено 144,8 тис. дес. орних земель, без врахування площ під випаси худоби, створення в селах ставків, посадок на полях захисних лісосмуг, будівництво доріг тощо [9, арк. 6]. Ці території були виділені в Одеській, Херсонській, Миколаївській, Криворізькій, Катеринославській округах. Тут кожна переселенська сім'я отримала по 10–12 дес. орних земель та 900 крб. державної допомоги на побудову житла, господарських приміщень, закупівлю сільгоспреманенту. (На середину 1920-х рр. 1 крб. рівнявся 5 долларам США або 2,5 фунтів стерлінгів. Була висока й купівельна

спроможність карбованця: новий житловий будинок 12×9 м² коштував 420–450 крб., племінна корова – 60–80 крб., кінь – 90–100 крб., 100 кг. пшеничного борошна – 10 крб.). На пільгових умовах переселенцям виділялися будівельні матеріали [10, арк. 50]. Крім державної допомоги, переселення євреїв фінансували ОЗЕТ (Общество землеустройства еврейских трудящихся), ЕКО (Jewish Colonization Association) та Агро-Джойнт (American Jewish Joint Distribution Committee). Зокрема, у 1926 р. ЕКО виділила 300 єврейським сім'ям на облаштування своїх господарств у Запорізькій окрузі 527 тис. крб., 1927 р. 600 сімей Запорізької і Маріупольської округ отримали понад 1 млн. крб., 1928 р. 1900 сімей Запорізької округи – 500 тис. крб.. Всього впродовж 1927–1930 рр. ЕКО надала допомогу єврейським переселенцям на суму 2842100 крб. [11, арк. 20]. Ці кошти були спрямовані на будівництво нових господарств, організацію соціально-побутової і культурної сфер у новостворених єврейських селах та хуторах [11, арк. 4; 12, арк. 241].

Підтримували матеріально євреїв-переселенців різні місцеві кооперативні, профспілкові та інші громадські організації. Наприклад, Херсонський союз сільськогосподарських кооперативів надав прибулим у свою округу єврейським переселенцям допомогу в сумі 34 тис. крб. [11, арк. 21].

У 1926 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили десятирічну програму переселення малоземельного і безземельного селянства України у республіканський і Всесоюзний колонізаційні фонди. У ній намічалось переселити впродовж 1926–1929 рр. на південь республіки 13700 єврейських сімей. Визначався і термін їх переїзду: у 1927 р. – 4,2 тис., 1928 р. – 4,5 тис., 1929 р. – 5 тис. сімей. До початку 1928 р. в південні округи республіки планово переселилося 9,8 тис. єврейських сімей та 1,5 тис. родин самовільно переїхали до своїх родичів та знайомих [9, арк. 6].

Таким чином, ухвалений у 1926 р. план переселення єврейського населення на південь республіки був фактично виконаний. Але в переселенських комісіях лісостепових і поліських округ УСРР залишалося ще 10 тис. заяв від єврейських сімей з проханням надати їм землю під поселення на півдні України. Тому у 1929 р. РНК УСРР прийняв новий план їх переселення у республіканський колонізаційний фонд на 1929–1930 рр. Оскільки земельні ресурси півдня республіки були вже вичерпані на той час, то сюди у 1929–1930 рр. було переселено лише 2 тис. сімей [13, арк. 55], Крим – 5 тис., Сибір, Казахстан і Біробіджан – 3 тис. родин [14, арк. 18, 27].

Розгортання суцільної колективізації у європейській частині СРСР на початку 1930-х років само по собі вирішило питання усунення безземелля селянства. Віднині всі орні землі переходили у кооперативну або колгоспно-радгоспну власність. Селянам, які жили в селах або переселялися з хуторів у село, виділялося 0,75–1 га. землі під будівництво житла та ведення підсобного господарства.

Але колективізація не зупинила міграційно-переселенський рух єврейського населення на південь республіки, який тривав включно до Голодомору 1932–1933 рр. в ці роки переїзд євреїв в край не був таким масовим як у другій половині 1920-х років. Сюди щорічно до цих трагічних років і після них на постійне поселення переїздило як на роботу в колгоспи і радгоспи, так і в міста краю до 1 тис. родин [15, арк. 39]. Однак це було вже не аграрне переселення, а добровільна трудова

міграція в пошуках високооплатної роботи, комфортних місць мешкання на побережжі Чорного моря, навчання молоді у технікумах та вузах цього краю тощо.

В цілому, за період 1920 – першої половини 1930-х років, з лісостепових і поліських губерній – округ – областей на південь України планово, без врахування самовільної міграції, у сільську місцевість переселилося 15,9 тис. єврейських сімей (95,4 тис. осіб). Ними було засновано 162 нових великих і малих національних сіл [16, арк. 339]. Їх загальна чисельність у регіоні зросла до 186 одиниць. Крім цього, євреї-переселенці побудували десятки невеликих хуторів на 15–20 родин. Доселилося багато єврейських сімей в існуючі хутори, села та невеликі містечка. У 1920-х рр. проходив також процес переселення євреїв на землі Всесоюзного колонізаційного фонду: Урал – 13,2 тис. сімей (66,4 тис. осіб), Казахстан – 1180 сімей (55,4 тис. осіб), Далекий Схід – 2,5 тис. (10,9 тис. осіб), Біробіджан – 21,8 тис. сімей (109 тис. осіб) [17, арк. 130]. Це населення внесло помітний вклад у розвиток сільського господарства і промисловості даних регіонів.

Список використаних джерел

1. ЦДІАК України. – Ф.442. Оп.633. – Спр.496.
2. Там само. – Ф.443. – Оп.533. – Спр.183.
3. Державний архів Житомирської області. – Ф.Р.1111. – Оп.1. – Спр.1157.
4. ЦДАВО України. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.349.
5. Там само. – Ф.27. – Оп.2. – Спр.279.
6. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.10.
7. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.53.
8. Там само. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.1137.
9. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.167.
10. Там само. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.652.
11. Там само. – Ф.571. – Оп.1. – Спр.194.
12. Там само. – Ф.571. – Оп.1. – Спр.217.
13. Там само. – Ф.27. – Оп.10. – Спр.783.
14. Там само. – Ф.27. – Оп.10. – Спр.799.
15. Там само. – Ф.84. – Оп.9. – Спр.128.
16. Там само. – Ф.1. – Оп.4. – Спр.18.
17. Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1081.

References

1. CDIAK Ukrainy. – F.442. – Op.633. – Spr.496.
2. Tam samo. – F.443. – Op.533. – Spr.183.
3. Derzharkhiv Zhytomyrskoi oblasti. – F.R.1111. – Op.1. – Spr.1157.
4. CDAVO Ukrainy. – F.413. – Op.1. – Spr.349.
5. Tam samo. – F.27. – Op.2. – Spr.279.
6. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.10.
7. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.53.
8. Tam samo. – F.27. – Op.5. – Spr.1137.
9. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.167.
10. Tam samo. – F.27. – Op.6. – Spr.652.
11. Tam samo. – F.571. – Op.1. – Spr.194.
12. Tam samo. – F.571. – Op.1. – Spr.217.
13. Tam samo. – F.27. – Op.10. – Spr.783.
14. Tam samo. – F.27. – Op.10. – Spr.799.
15. Tam samo. – F.84. – Op.9. – Spr.128.
16. Tam samo. – F.1. – Op.4. – Spr.18.
17. Tam samo. – F.1. – Op.6. – Spr.1081.

Rozovyyk O. D., candidate of historical sciences, lecturer, Department of Ukrainian Studies, Bogomolets National Medical University (Ukraine, Kiev), Lesya1988@gmail.com

Transmigration of the Jewish population to the south of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1920–1930th

The article deals with the causes of agrarian overpopulation in wooded and forest-steppe provinces of Ukrainian SSR in the early 1920s. The transmigration of Jewish rural population from these provinces to the vacant lands of the south of the republic in 1920–1930th is demonstrated.

Keywords: Jewish national minority, landlessness, transmigration, financial aid, international organizations, cooperation in agriculture.

Rozovyyk O. D., candidate of historical sciences, lecturer, Department of Ukrainian Studies, Bogomolets National Medical University (Ukraine, Kiev), Lesya1988@gmail.com

Переселение еврейского населения на юг УССР в 1920–1930-х годах

Раскрываются причины появления аграрного перенаселения в лесостепных и полесских губерниях УССР в начале 1920-х годов. Показывается процесс переселения еврейского сельского населения из этих губерний на свободные земли юга республики в 1920–1930-х годах.

Ключевые слова: еврейская национальная меньшина, обезземеление крестьянства, перенаселение, финансовая помощь, международные организации, кооперация в сельском хозяйстве.

* * *

УДК 94 (477) «192»

Комар Є. Г.
аспірант, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Україна, Київ),
Germanicus@bigmir.net

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УСРР у 20-х рр. XX ст.

Метою статті є комплексний аналіз, насамперед, архівних джерел, які стосуються рівня та динаміки поширення кримінальної злочинності серед представників органів державної влади УСРР у 20-х рр. XX ст. Розкриваються конкретні прояви та види злочинності серед тогочасних чиновників та партійних функціонерів. У ході дослідження використано такі наукові методи, як абстрагування, компаративний аналіз, синтез та індукція. У результаті робиться висновок про те, що протягом досліджуваного періоду відбувалася масштабна криміналізація радянського бюрократичного апарату, що підірвало довіру населення до влади і суттєво знижувало ефективність діяльності останньої.

Ключові слова: соціальні аномалії, УСРР, представники органів державної влади, кримінальна злочинність, криміналізація, алкоголізм, хабарництво, контрабанда, марнотратство.

Протягом 1920-х рр. серед населення УСРР формувалася значна кількість сприятливих чинників для поширення соціальних аномалій, насамперед кримінальної злочинності, алкоголізму та проституції. Вказаний деструктивний процес не оминув і тогочасних представників органів державної влади, котрі у більшості випадків легко піддавалися криміналізації, незважаючи на регулярні «чистки» та осуд з боку населення.

Водночас комплексні сучасні дослідження питання поширення кримінальної злочинності серед представників органів державної влади УСРР в 1920-х рр. у вітчизняній історіографії фактично відсутні. Лише окремі його аспекти розкриті дослідницею О. Міхеєвою. Зважаючи на це, наразі існує нагальна необхідність у системному вивченні питання криміналізації чиновників та партійних функціонерів УСРР у 20-х рр. XX ст.

Представники радянської влади на місцях – комуністи та кандидати в члени партії, обіймаючи керівні посади та привілейоване становище у суспільстві, повинні були демонструвати зразкову поведінку, щоб викликати симпатії й мати авторитет серед підлеглих та населення. Водночас у реальному житті все відбувалося інакше. Так, у середині 1921 р. під час формування нового адміністративного апарату працівники радянських державних установ наділялися широкими правами, пільгами та повноваженнями. Тому до партії та держустанов потягнулося багато нових людей, частину з яких складали особи, «не чисті на руку», та кар'єристи. Це і спричинило високу частку партійців та держпрацівників серед звинувачених у злочинних діяннях – 8–9%. Серед партійних та державних працівників поширеними були посадові

злочини, дезертирство, крадіжки та бандитизм [1, с. 52]. Слід враховувати, що серед звинувачених була частка зловмисників, які не являлися посадовцями, але діяли на підставі підроблених партійних квитків та документів. Наприклад, у листопаді 1922 р. в Одесі був затриманий великий аферист Яків Підробник, він же – Янов, Горелов, Шведов, який іменував себе уповноваженим від НКВС та інших органів влади [2, арк. 183].

8 червня 1921 р. воєнком Артилерії 42-ої Кавказької бригади Лиманський надіслав листа на адресу ЦК КП(б)У, в якому зазначив таке: «Прибувши з фронтової військової частини на короткострокову відпустку до м. Слов'янськ Донецької губернії, я повністю розчарувався, бачачи хаотичний безлад та сліпу політику влади у їздинх та районних органів. Створена Надзвичайна Трійка, замість виявлення бандитів, займається насиллям над жінками та грабежами, у тому числі сімей червоноармійців... Представники Трійок конфісковують харчі у місцевого населення, протестуючих піддають побиттю... Губсоюз перед святом 1 травня надав своїм службовцям велику кількість муки, кофе, какао, цукру, м'яса, а сім'ї червоноармійців нічого не отримали» [3, арк. 173].

18 лютого 1921 р. на засіданні Центральної Контрольної комісії КП(б)У прийнято рішення винести догану екс-управсправ Раднарокому Переверзєву за те, що він для ремонту автомобіля розпорядився обшити його шкірою-хром, що при наявному дефіциті шкіри у країні було неприпустимим марнотратством і викликало значне обурення серед робітників, котрі ремонтували авто [4, арк. 7]. У липні 1921 р. був заарештований глава Волинської губернської надзвичайної комісії Потапов, котрий влаштував у честь свого шлюбу застілля з великою кількістю їжі та спиртного, здійснив акт шлюбу в себе вдома, використовуючи у особистих цілях співробітників ГНК і Губміліції та погрожуючи їм арештами [4, арк. 48].

12 серпня 1922 р. начальник Кримінального розшуку УСРР Михайлов наказав арештувати на 30 діб заступника начальника Київського кримінального розшуку О. Хантіна, оскільки останній регулярно з'являвся під час зустрічей з керівництвом у нетверезому стані. Крім того, у його службовому кабінеті були виявлені зачинена нетвереза жінка, не опечатані бутлі зі зберігання спирту, котрий був вилучений у Союзу кустарів у Києві та мав бути зданий у спеціальну камеру для зберігання доказів. Також слідством було встановлено, що Хантін незаконно присвоїв коштовний золотий годинник, вимагав від громадян Шварцманів портсигару, костюму за закриття справи щодо виявлення у цих громадян спирту [5, арк. 9,11].

Влітку 1922 р. Михайлов констатував надзвичайно стрімке поширення хабарництва у різних радянських закладах на фоні їхньої нужди та матеріальної незабезпеченості. На його думку, «хабарництво швидкими темпами розкладає велику масу морально нестійких елементів та твердо укорінювалося у побут радянських закладів, деструктивно впливаючи на адміністративну і господарську систему країни» [5, арк. 64].

Відповідно до доповіді інструктора ЦК РКП(б) Касаткіна-Владимірьського, у 1923 р. для Катеринославської партійної організації був характерний елемент злочинності серед членів партії, частина з яких була пов'язана з місцевим політичним і кримінальним бандитизмом, незважаючи на те, що Губком неодноразово здійснював заходи щодо самоочистки партії. У Катеринославі

спостерігалася недисциплінованість членів партії, серед яких популярності набули азартні ігри у карти [6, арк. 12].

Поширення злочинності і масштабних розтрат державних коштів представниками влади змусило 19 жовтня 1923 р. секретаря ЦК КП(б)У В. Молотова затвердити циркуляр № 58 «Про боротьбу з марнотратством, злочинним використанням службового становища членами комуністичної партії». У зазначеному документі заможним членам партії рекомендувалося передати у розпорядження держави власні автомобілі та підводи, констатувалася необхідність посилення боротьби з алкоголізмом, відвідуваннями партійцями ресторанів, садів із спиртними напоями, місць азартних ігор, що часто супроводжувалося хабарництвом та іншими злочинними діями серед чиновників [7, арк. 17–18].

Досить інтенсивно у період непу відбувався процес криміналізації у середовищі працівників міліції УСРР. 18 вересня 1922 р. начальник Кримінального розшуку республіки Михайлов наголошував на гострій необхідності завоювання симпатій і підняття авторитету органів правопорядку серед широких верств населення шляхом перегляду усього особового складу міліції з метою звільнення непрацездатних, злочинних і корисливих елементів [5, арк. 23].

Незважаючи на це, відповідно до меморандуму від 21 листопада 1925 р. заступника голови ДПУ УСРР Карлсона, протягом декількох років хабарництво у Київській губміськміліції пустило глибоке коріння, поступово набуло буденний вигляд і було побудоване на системі посадової залежності. Система будувалася зверху донизу – до останнього міліціонера. Хабарі йшли від молодшого до старшого співробітника міліції. Розгалужена система хабарництва у Київській міліції існувала з 1922 р. і покривалася й заохочувалася авторитетним керівником – начальником адмінвідділу і губміськміліції Коваленком, а також його помічником Фрадьком. Ці особи змушували усіх начальників районів систематично постачати їм продукти, предмети розкоші, гроші, речі і т. д. Також була встановлена традиція підношення підлеглими «дарунків» дружинам керівників міліції. Той начальник, який краще «задобрював» дружин вищого керівництва, отримував посаду у прибуткових районах Києва. Непокірних одразу звільняли зі служби. Тероризовані міліцією купці міста відносилися до хабарів як до законних податків. Міліцейський апарат отримував ці хабарі зовсім відкрито, не побоюючись покарання. У 1923 р. Фрадько запросив усіх підлеглих районних начальників міліції, запропонувавши зібрати кошти йому на подарунок у вигляді трьох золотих годинників із написом: «От благодарного комсостава Киевской милиции» [8, арк. 179–180].

Наприкінці 1922 р. начальником Подільського району Київської міської міліції призначено члена КП(б) У Менабде, котрий швидко освоїв систему місцевого хабарництва. Період його начальства відомий як час нестерпного терору, у всіх магазинах та ринках району у великій кількості незаконно вилучалися товари [8, арк. 182]. Будь-яка дрібна неточність у виконанні вказівок Менабде супроводжувалася великими штрафами щодо торговців.

У 1923–1924 рр. начальник міліції Мелітопольського округу К. Олейников підтримував зв'язки з циганами-конокрадами, купляв у останніх викрадених коней

за заниженими цінами, а різницю присвоював собі. Також у взаємодії з катеринославськими торговцями Альпертом і Ашкенезі Олейников ініціював виготовлення обмундирування для міліції з неякісних матеріалів з метою наживи [9, арк. 66].

У першій половині 1920-х рр. спостерігався також сплеск поширення злочинності серед працівників судових установ УСРР. Так, 20 листопада 1924 р. перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг направив листа на адресу ЦК РКП(б), у якому інформував російських колег про затримання правоохоронцями 9 з 13 народних суддів-комуністів м. Харків за хабарництво. Усього затримано по вказаним справам 52 особи, у тому числі співучасників та підпільних адвокатів. При цьому Е. Квірінг зазначав: «Я думаю, что это факт исключительной важности. Если дошло до того, что в столичном городе коммунисты-судьи почти все взяточники, а что же делается в глубоких углах? Надо серьезно поставить вопрос: почему возможно и на чем рождается такое навалное взяточничество – и не у нас, конечно, только на Украине, а во всем Союзе» [10, арк. 25].

У 1924 р. була порушена кримінальна справа проти судді народного суду Білоцерківського округу, члена компартії Пригари і всього складу суду щодо винесення необґрунтованих вироків (ст. 111 КК УСРР), вимагання хабарів з селян (ст. 114), присвоєння речових доказів та складання фіктивних вироків (ст. 116). Наприклад, слідством було встановлено, що селянка н.п. Ольшаниця Боровченко прожила з селянином 15 років у цивільному шлюбі і мала від нього трьох дітей. Чоловік її покинув, після чого Боровченко подала до суду позов з вимогою стягнути з колишнього чоловіка аліменти і дала хабар Пригарі у вигляді поросяти [11, арк. 147].

За іншою справою одна сторона (чоловік) запропонував Пригарі хабара на суму 100 руб. золотом, інша сторона (жінка) запропонувала себе, після чого суддя погодився на останній варіант. Пригара оголосив перерву у судовому засіданні і цинічно повів жінку до нарадчої кімнати для статевого контакту. Після цього він вийшов з кімнати у гарному настрої і сказав у голос: «Хороша баба!» [11, арк. 148].

З середини 1920-х рр. доволі складно віднайти інформацію, яка б об'єктивно відображала масштаби поширення злочинності серед членів КП(б)У. Відомо, що у 1923 і 1925 рр. всередині партії проводилися «чистки», що обумовлювалося, серед іншого, високим рівнем злочинності у її середовищі.

Водночас щодо аморальних та злочинних проявів поведінки деяких партійців видається цікавим лист начальника міліції Старобільського округу Донецької губернії, написаний улітку 1925 р. й адресований у Політбюро ЦК КП(б)У та Старобільському окружному прокурору. Він так описує неподобства, які чинилися в окрузі: «...Заступник голови окрвиконкому Нілов одержує 125 рублів жалування, влаштував свою дружину на роботу в окрвиконком на 60 рублів, дітей в них немає. А в окрузі багато безробітних, яким потрібні гроші і в яких є діти... Голова окрвиконкому Пучков та колишній начальник ДПУ Новицький поїхали на полювання. Добряче випивши та повертаючись додому, відкрили стрільбу. Селяни, що їхали по дорозі (5 підвод), кинули коней та повтікали в ліс, думаючи, що то банда...» [12, с. 172]. З приписки цього листа також випливає, що подібні випадки вже траплялися на Півдні України.

У період непу представники влади досить активно втягувалися у злочинні контрабандні схеми. Так, влітку 1925 р. прокурор НКЮ Макотинський, виїхавши до м. Новоград Волинської губернії, застав із контрабандою начальника 2-ї опергрупи міста та заарештував його. Дізнання встановило, що до організації масштабної контрабандної схеми були залучені керівники прикордонної частини Волинського губернського відділу ДПУ (зокрема, начальник Римський та його заступник Кузенко). Контрабандисти мали широкі зв'язки за межами Волинської губернії – у містах Київ, Житомир, Проскурів. Чиновники надавали кошти контрабандистам у вигляді кредитів, сприяли їм у вирішенні проблем з низовими правоохоронцями, переправляли до Польщі осіб, які розшукувалися за злочини. Контрабанда часто доставлялася на квартиру співробітника київського губвідділу ДПУ Сталіна [11, арк. 171–174]. При цьому глава комісії з дослідження прикордонної зони УСРР Полуян намагався тиснути на прокуратуру НКЮ республіки з метою приховання зазначеної контрабандної схеми, що вказує на його причетність до цих злочинних дій.

При цьому ЦК КП(б)У неодноразово вдавався до тиску на представників тогочасних ЗМІ з метою недопущення розміщення у газеті «Коммунист» статей стосовно злочинів, котрі вчинялися відповідальними працівниками партії, під страхом кримінального покарання авторів відповідних статей [11, арк. 44].

За даними органів міліції, протягом другої половини 1920-х рр. відбулося зростання кількості службових злочинів. Так, у 1925 – 1926 економічному році частка службових злочинів складала 7,3% від загальної кількості злочинів, у 1926 – 1927 р. – 7,7%, у 1927 – 1928 р. – 8,7% [13, арк. 36].

19 лютого 1926 р. Центральна Контрольна Комісія ВКП(б) у одному зі своїх листів обґрунтовувала необхідність посилення покарання винних радянських чиновників, особливо працівників ревізійних комісій, у розкраданнях та марнотратстві у кооперації. Водночас у лютому 1926 р. Центральна Контрольна Комісія КП(б)У змушена була констатувати зростання кількості випадків невиконання рішень місцевих контрольних комісій щодо переміщення «недобропорядних» співробітників партії з відповідальних на низові посади [14, арк. 30–31]. При цьому серед «хворобливих» явищ у партосередках називалися такі: хабарництво, перевищення службових повноважень, марнотратство у коопераціях і радгоспах, заборгованість перед ними, грубе поводження з селянами та алкоголізм.

За даними прокуратури НКЮ УСРР, на початку 1926 р. У с. Борове Ново-Астраханського району органи правопорядку затримали секретаря та голову сільського осередку партії за «кришування» місцевих кримінальних елементів [15, арк. 12]. При цьому апарат міліції був абсолютно не прилаштований до протидії такого роду злочинності.

У 1926 р. було проведено чистку серед рядів міліції, але ситуація кардинально не змінилась і частка міліціонерів, котрі здійснили злочинні діяння, поступово зростала до 1928 р., тобто часу проведення нової чистки [16, арк. 43]. Серед видів злочинів, скоєних у цей час, помітно збільшилася кількість випадків зловживання владою та побиття заарештованих, тоді як незаконного присвоєння майна, марнотратства, хабарництва –

зменшилися у 1926 р. та поступово зростала у наступні роки [13, арк. 43]. Це також пояснюється чистками та перевітками діяльності органів міліції. Крім того, протягом періоду непу у звітах про діяльність політінспекції Главміліції УСРР неодноразово піднімалося питання про боротьбу з пияцтвом серед працівників міліції.

Протягом 1920-х рр. партійні працівники регулярно втручалися у діяльність правоохоронних органів УСРР, що значно знижувало ефективність та неупередженість їхнього функціонування. Так, Народний комісаріат юстиції УСРР 26 липня 1927 р. направив листа на адресу ЦК КП(б)У, в якому констатував масштабний тиск окружних парткомів на судово-слідчі та прокурорські органи, передусім, з метою ухвалення «потрібних» місцевим партійцям рішень по окремим кримінальним справам. Також наголошувалося на зростанні проблем порушення прав підсудних, бюрократизму у судовій системі та безкарності членів партії [17, арк. 78].

Не спостерігалось задеклароване більшовиками підвищення моральності представників влади і наприкінці непу. Наприклад, за даними прокуратури УСРР, у 1927–1928 рр. керівники Союзу радянського комунального господарства м. Іллічівськ регулярно влаштовували «п'яні куртажі», котрі нерідко закінчувалися оргіями і бійками. Вказані куртажі із безробітними жінками відбувалися у домі відпочинку на очах у робітників. Увесь обслуговуючий штат був підібраний таким чином, щоб задовольняти забаганки «господарів» [18, арк. 93]. При цьому до останнього часу Союз радянського комунального господарства користувався значним авторитетом серед ЦК КП(б)У.

Відтак, численні факти поширення кримінальної злочинності серед представників радянської влади, у тому числі правоохоронних і судових органів, підтверджують масштабну криміналізацію радянського бюрократичного апарату у 1920-х рр., що підірвало довіру населення до влади і суттєво знижувало ефективність діяльності останньої. При цьому стрімкій криміналізації радянських чиновників сприяли мізерна заробітна платня, юридична безкарність та низькі моральні якості новопризначених представників влади.

Список використаних джерел

1. Міхеєва О. К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929) / О. К. Міхеєва. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 248 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 608. – 213 арк.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 431. – 312 арк.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 661. – 144 арк.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1278. – 67 арк.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1690. – 240 арк.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1798. – 77 арк.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2100. – 208 арк.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2803. – 70 арк.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1907. – 51 арк.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2099. – 276 арк.
12. Міхеєва О. Україна на початку 1920-х років: життя суспільства в умовах перехідних історичних періодів (за документами правоохоронних органів) / О. Міхеєва // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – Вип. 1–2. – С. 164–173.
13. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1171. – 84 арк.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2218. – 75 арк.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2309. – 60 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 475. – 67 арк.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2519. – 110 арк.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2804. – 231 арк.

References

1. Miheeva O.K. Kriminalna zlochinist i borotba z neyu v Donbasi (1919–1929) / O. K. Miheeva. – Donetsk : Shidniy vidavnichiy dim, 2004. – 248 s.
2. Tsentralniy derzhavniy arhiv vishih organiv vladi ta upravlinnya Ukrainu (dali – TsDAVO Ukrainu). – F. 6. – Op. 2. – Spr. 608. – 213 ark.
3. Tsentralniy derzhavniy arhiv gromadskih obyednan Ukrainu (dali – TsDAGO Ukrainu). – F. 1. – Op. 20. – Spr. 431. – 312 ark.
4. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 661. – 144 ark.
5. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1278. – 67 ark.
6. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1690. – 240 ark.
7. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1798. – 77 ark.
8. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2100. – 208 ark.
9. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2803. – 70 ark.
10. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 1907. – 51 ark.
11. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2099. – 276 ark.
12. Miheeva O. Ukraina na pochatku 1920-h rokiv: zhitya suspilstva v umovah perehidnih istorichnih periodiv (za dokumentami pravohoronnih organiv) / O. Miheeva // Istoryia ta istoriografiya v Evropi. – 2003. – Vup. 1–2. – S. 164–173.
13. TsDAVO Ukrainu. – F. 5. – Op. 1. – Spr. 1171. – 84 ark.
14. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2218. – 75 ark.
15. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2309. – 60 ark.
16. TsDAVO Ukrainu. – F. 5. – Op. 3. – Spr. 475. – 67 ark.
17. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2519. – 110 ark.
18. TsDAGO Ukrainu. – F. 1. – Op. 20. – Spr. 2804. – 231 ark.

Komar E. G., PhD student, Kiev National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), Germanicus@bigmir.net

Criminalization of representatives of Ukrainian SSR public authorities in 20th of XX century

The aim of this article is to analyze the archival sources that describe the degree and dynamics of crime distribution among representatives of public authorities of Ukrainian SSR during 1920-ies. Examples of crime types among officials and party members of that time are discovered. During the research such scientific methods as abstraction, comparative analysis, synthesis, and analysis were used. As a result, the conclusion has been made that during the studied period large-scale criminalization of the soviet officialdom had took place, that consequently lead to loss of people's trust in the authorities and decrease of efficiency of the latter.

Keywords: social anomalies, Ukrainian SSR, representatives of public authorities, crime, criminalization, alcoholism, bribery, smuggling, waste.

Komar E. G., аспирант, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (Украина, Киев), Germanicus@bigmir.net

Криміналізація представителів органів державної влади УРСР в 20-х гг. XX ст.

Целью статьи является комплексный анализ преимущественно архивных источников, посвященных уровню и динамике распространения уголовной преступности среди представителей органов государственной власти УССР в 20-х гг. XX в. Раскрываются конкретные проявления и виды преступности среди тогдашних чиновников и партийных функционеров. В рамках исследования использовано такие научные методы, как абстрагирование, компаративный анализ, синтез и индукция. В результате делается вывод о том, что на протяжении исследуемого периода происходила масштабная криминализация советского бюрократического аппарата, что подрывало доверие населения к власти и существенно снижало эффективность деятельности последней.

Ключевые слова: социальные аномалии, УССР, представители органов государственной власти, уголовная преступность, криминализация, алкоголизм, взяточничество, контрабанда, растрочительство.

УДК 378.4.091.2:62(477.83–25)«1944/1965»

Зьолковський Н. В.,
аспірант кафедри новітньої історії, Львівський
національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), zulkovskiy@gmail.com

Львівський Державний Політехнічний Інститут: НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ у 1944–1965 рр.

Львівський Політехнічний Інститут був найбільшим вищим навчальним закладом у західному регіоні УРСР з підготовки інженерів для промисловості та економіки. У статті розглядається діяльність Львівського державного політехнічного інституту у перше повосне двадцятиріччя. Проаналізовано навчальний процес та підготовку інженерів. У публікації зійснено огляд

історіографії та джерельної бази з даної проблематики, аналізуються дані статистики про організацію вступної кампанії, зарахування і відрахування студентів, розмір стипендії та кількість випускників у даному закладі у 1944–1965 рр.

Ключові слова: Львівський державний політехнічний інститут (ЛДПІ), Львівська Політехніка, вступний конкурс, інженер, навчальний процес.

У 1844 р. у Львові був заснований один із найстаріших технічних вишів в Україні, а саме: Львівська Політехніка (з 1939–1994 рр. – Львівський Державний Політехнічний Інститут [ЛДПІ]), яка стала центром здобутків СРСР у нафтогазовидобуванні та у сфері телерадіоелектроніки. ЛДПІ був найбільшим вищим технічним навчальним закладом у західному регіоні СРСР з підготовки інженерів для промисловості та економіки. Розвиток вищої освіти та студентських спільнот у Львові у перше повоєнне двадцятиріччя не став об'єктом наукового дослідження. Здобутки та недоліки підготовки фахівців львівськими вишами є актуальним і в сучасних умовах. На сьогодні різке збільшення кількості випускників вишів України у 1991–2015 рр. погіршило якість одержаних дипломів та зменшило можливість випускників улаштуватися на роботу за фахом. У публікації вперше на основі архівних матеріалів проаналізовано підготовку фахівців у радянський період на прикладі Львівської Політехніки за наступними критеріями: 1) вступ абітурієнтів, 2) специфіка навчального процесу та 3) випуск інженерів.

Мета – висвітлити специфіку підготовки та випуску фахівців Львівським Державним Політехнічним Інститутом протягом 1944–1965 рр. Основні завдання – на основі архівних матеріалів проаналізувати процес підготовки фахівців від вступу абітурієнтів до випуску інженерів. Об'єктом дослідження є студентська спільнота Львівського Державного Політехнічного Інституту. Предмет дослідження – організація та проведення навчального процесу. Хронологічні рамки статті охоплюють період від 1944 р., відновлення діяльності Львівської Політехніки, до 1965 р., закінчення «хрущовської відлиги» та перетворення вишу у потужний центр із підготовки фахових інженерів у СРСР.

В українській історіографії питання навчання та підготовки інженерів Львівською Політехнікою у повоєнні роки досліджували фрагментарно. У радянський період ці дослідження проводили переважно працівники Львівської Політехніки: М. Буцко, Г. Денисенко, С. Обухов на сторінках інститутської газети «Радянський студент» [1; 4; 10]. Першим ґрунтовним дослідженням стала праця М. Буцка та В. Кипаренка «Державний університет «Львівська Політехніка» (1844–1994)» про розвиток вищого навчального закладу протягом 150-ти років. У даній статті проаналізовано специфіку навчального процесу Львівською Політехнікою у різні періоди [2]. Щодо сучасних досліджень з історії Львівської Політехніки, то вони мають форму довідників та енциклопедій, у яких подані біографічні дані видатних викладачів та випускників Львівської Політехніки [5, с. 6–8]. Щодо комплексної праці про підготовку фахівців та специфіку навчального процесу у Львівській Політехніці від вступу до випуску фахівців, то станом на сьогодні її немає. Наша розвідка є спробою часткового вирішення цієї проблеми.

Львівський державний політехнічний інститут відновив свою діяльність у липні 1944 р. До його складу входили такі факультети: машинобудівний, електротехнічний (енергетичний), шляховодного, хіміко-технологічний, архітектурно-будівельний (інженерно-

будівельний), лісогосподарський, сільськогосподарський. У 1965 р. Львівська Політехніка налічувала у своєму складі 13-ть факультетів: енергетичний, електромеханічний, радіотехнічний, механіко-технологічний, механіко-машинобудівний, електрофізичний, автоматики, інженерно-будівельний, інженерно-економічний, геодезичний, хіміко-технологічний, вечірній та заочний [2, с. 31–33].

Навчання у ЛДПІ у 1940–50-х рр. тривало 5 років, проте були й винятки. Зокрема, на нафтовому факультеті – 5,5 років, на лісогосподарському – 4 роки. До ЛДПІ приймали чоловіків й жінок віком від 17 до 35 років із закінченою середньою освітою, які успішно склали вступні іспити: фізику, хімію (усно), російську мову і літературу, математику, українську мову і літературу (усно і письмово). На інженерно-будівельний факультет абітурієнти додатково складали іспити з малювання та креслення. Особи зі золотою медаллю вступали до ЛДПІ позачергово. Заяви на вступ тоді розглядала приймальна комісія Львівського державного політехнічного інституту (м. Львів, вул. Миру/ тепер вул. Степана Бандери, 12) до 31 липня щоденно з 10 до 20 години. До заяви додавали такі документи: автобіографію, атестат про закінчення середньої школи, паспорт, 3 фотокартки (розміром 3x4), довідку про відношення до військової служби, довідку про стан здоров'я [3]. Вступні іспити для абітурієнтів стаціонару тривали з 1 по 20 серпня.

Загальний конкурс у Львівській Політехніці для стаціонарної форми навчання становив 2–3 заяви на 1 місце. Найменшим конкурс був у 1946/47 н.р., а найбільшим – у 1965/66 н.р. Так, у 1946/47 н.р. на 850 місць подали 1500 заяв: загальний конкурс становив 1,76 заяви на 1 місце. У 1965/66 н.р. на 2675 місць подано 7381 заяву. Загальний конкурс становив 2,76 заяви на 1 місце [11, арк. 37–38; 23, арк. 209]. У 1965/66 н.р. на заочному факультеті на 355 місць подано 772 заяви (2,17 заяви на 1 місце). На вечірньому факультеті при наявності 650 місць подано 1885 заяв (2,9 заяви на 1 місце) [23, арк. 208–209]. Серед факультетів Львівської Політехніки у 1948/49 н.р. найбільшим конкурсом вирізнявся нафтовий – 2,4 заяви на 1 місце, найменшим – геодезичний – 1,32 заяви на 1 місце. У 1961/62 н.р. найбільший конкурс був на механічному факультеті – 4,18 заяви на 1 місце, найменший – на енергетичному – 1,14 заяви на 1 місце [24, арк. 45; 25, арк. 33].

Таблиця 1

Конкурс на стаціонарній формі навчання у ЛДПІ у 1946–1965 рр.

н.р.	1946/47	1948/49	1954/55	1957/58	1961/62	1965/66
набір	850	725	1800	1265	1685	2675
заяви	1500	1432	4002	3155	4145	7381
конкурс	1,76	1,97	2,22	2,49	2,46	2,76

1 жовтня 1944 р. розпочалося навчання у ЛДПІ. У перший день відновили навчання 438 студентів старших курсів, на 1 курс прийнято 825 абітурієнтів. У 1944/45 н.р. в Інституті навчалося 1013 студентів. Протягом року прибуло 59 студентів, переведено в інший заклад – 1, відраховано – 368 студентів, 21 з них – за неуспішність [10, арк. 46–48]. У 1964/65 н.р. в Інституті навчалося 11128 студентів, прибуло 214, відраховано 723 (до інших

вишів – 48; неуспішність, невідвідування занять – 32; інші причини (армія) – 438; подання заяв – 54; перехід на інші факультети ЛДПІ – 25; не захищено дипломний проект – 5. При цьому закінчили навчання з одержанням диплому інженера – 1572 осіб. На вечірньому факультеті навчалось 4169 студентів, прибуло 241, вибуло 744, одержали диплом інженера – 293. На заочному факультеті навчалось 3764 студенти, було відраховано 690 студентів, прибуло 420, одержали диплом інженера 302 [22, арк. 27].

Таблиця 2

**Рух студентів стаціонару
Львівської Політехніки у 1944–1965 рр.**

Навч. р.	1944/45	1948/49	1952/53	1956/57	1960/61	1964/65
Поч. н.р.	1013	3719	5019	6908	6476	11128
Прибуло	63	73	–	16	46	214
відсів	372	354	239	174	219	723
диплом	1	461	611	1181	1136	1572

Навчальний рік тривав з 1 вересня до 30 червня. Заняття в ЛДПІ відбувалися у 3 зміни з 8.30 до 22.30. Дисципліни для студентів викладали українською та російською мовами, з 1960/61 рр. перевагу надавали російській мові. До 1953 р. тижневе навантаження студентів 1–4 курсів складало 36 годин, п'ятого – 30 год. З 1954 р. у навчальних планах студентів Львівської Політехніки збільшується кількість годин практики.

У 1959 р. підготовка спеціалістів у Львівській Політехніці проводилася за 4-ма формами навчання: 1) денне в поєднанні зі заочним або вечірнім з терміном навчання 5 років 6 місяців; 2) денне навчання з тривалою виробничою практикою або роботою на підприємствах на старших курсах, з терміном навчання 4 роки 10 місяців; 3) навчання, пов'язане зі сезонним характером праці; термін навчання 5 років 6 місяців; 4) навчання з великим циклом теоретичних занять і лабораторних робіт, термін навчання 5 років 6 місяців.

У 1962/63 н.р. за першою формою навчалось 4297 студентів, за другою – 2092, за третьою – 556, за четвертою – 564 [2, с. 35–36]. У 1964/65 н.р. виробничу практику на 1-му курсі замінювали навчальною практикою в майстернях при Інституті. Студенти 2-го курсу (1872 особи) проходили виробничу практику на підприємствах Львова, Тернополя, Івано-Франківська та Дрогобича. Студенти 4–5 курсів (1753 особи) проходили піврічну виробничу практику на підприємствах УРСР (1217 осіб) та за межами республіки (536 осіб) [22, арк. 70–71]. За навчальними планами 1961–1966 рр., студенти з терміном навчання 5,5 років, складали 42–44 екзамени і 46–53 заліків. На 1 та 6 курсі (1 семестр) – 2–3 екзамени, а інших до 5 екзамени. Студенти із терміном навчання 5 років складали 45–53 екзамени і 45–53 заліків. Останній семестр (5 курс 2 семестр) без екзамени, а інші до 5 екзамени. Загальна кількість заліків в кожному семестрі – 2–6.

Заочний факультет ЛДПІ створено 1 вересня 1955 р. Тоді ж було прийнято 156 студентів. Станом на 1 вересня 1956 року на заочному факультеті Львівської Політехніки навчалися 1651 студент, серед них 968 проходили навчання у Львові. Заняття відбувалися з 10 вересня 1956 року: на 1–2 курсах з 15 вересня у вечірній час з 19.25 до 22.45 тричі на тиждень на 1-му та 3-му курсах, 4 рази на тиждень –

на 2-му та 4-му курсах [17, арк. 1–3]. Надалі для студентів заочного відділу ЛДПІ, які проживали у Львові, навчальний цикл проводився за принципом вечірнього навчання – 4 дні на тиждень по 4 години. Для решти студентів заняття проводили у період весняної лабораторно-залікової сесії (січень–лютий, червень–липень).

У студентів вечірнього відділення заняття відбувалися чотири рази на тиждень по 4 години (у понеділок, вівторок, четвер та п'ятницю) з 19.15 до 22.55. У наступні роки час навчання вечірнього відділення коливався у межах між 19.00 та 23.00 [18, арк. 70]. З 1961 р. студенти 4–6 курсів заочного та вечірнього відділень були у підпорядкуванні факультетів денної форми навчання із 16-ти годинним навантаженням. Студенти 1–3 курсів вечірнього відділення навчалися на тому ж факультеті, а студенти-заочники 1–3 курсів були підпорядковані Львівському загальнонауковому факультету ЛДПІ [22, арк. 81].

З 1961 р. Львівська Політехніка здійснює підготовку навчання студентів-іноземців з соціалістичних країн. У 1964/65 н.р. у Львівській Політехніці навчалось 183 студенти з 15 країн: 1-го курсу – 83 (Куба – 36, НДР – 33, Індонезія – 3, Сомалі – 4, Югославія – 7); 2 курсу – 3 (Ірак – 1, Малі – 1, Афганістан – 1); 3 курсу – 67 (В'єтнам – 31, Угорщина – 5, Ірак – 15, Судан – 2, Сомалі – 1, Афганістан – 1, Гана – 1, Кот-Д'Івуар – 1, Гвінея – 6, Індонезія – 4); 4 курсу – 14 (Ірак – 11, Індонезія – 2, Уганда – 1); 5 курсу – 15 (Ірак). Навчальний процес у студентів-іноземців проходив без виробничої практики на 1–3 курсах та із створенням власних академічних груп. З 4-го курсу тривало стажування. У лютому–березні 1965 р. відбувся перший випуск студентів-іноземців (громадян Іраку). Дипломи одержали 15 осіб, з яких 2 особи отримали диплом з відзнакою [22, арк. 135–144].

Запорукою успішності та основним засобом життя студентів денної форми навчання було призначення стипендії. На початку 1948/49 н.р. стипендію одержували 2223 студенти (77,45%). На початку 1963/64 н.р. коштом Міністерства вищої і середньо-спеціальної освіти УРСР навчалось 7777 студентів, з яких одержували стипендію 5465 осіб (70,27%). Інші студенти навчалися за кошти підприємств та організацій (1789 осіб), а стипендію одержували 1577 осіб (88,14%) [12, арк. 1; 21, арк. 1]. Для одержання стипендії достатньо було скласти сесію без комісійних талонів. Студенти, які навчалися за кошти МВССО УРСР, повинні були сесії з середнім балом «4».

Таблиця 3

**Розміри стипендії
у Львівській Політехніці у 1950–1965 рр.**

Курс	Радіотехнічні і нафтові				Інші спеціальності			
	Звичайна (руб. в міс)		Підвищена (руб. в міс)		Нормальна (руб. в міс)		Підвищена (руб. в міс)	
I	395	39.50	493.75	49.30	290	29	362.50	36.25
II	420	42	525	52.50	320	32	400	40
III–IV	450	45	562.50	56.25	355	35.50	443.75	44.30
V	480	48	600	60	395	40	493.75	50

У 1945 р. диплом інженера одержала тільки одна особа, а в наступному році – 48 осіб [2, с. 32]. У 1946–1950 рр. диплом інженера Львівської Політехніки одержали 1072 випускники, а в 1951–1955 рр. їхня

кількість збільшилася до 3840. У 1950 р. 1277 абітурієнтів були прийняті на 1 курс. Закінчили навчання, одержавши диплом, у 1955 році 933 студенти (73,1%) [28, арк. 3–4]. За період 1956–1960 рр. диплом Львівської Політехніки одержали 7450 випускників (6965 – стаціонару, 351 – вечірнього та 134 – заочного факультетів) [15, арк. 19–20; 18, арк. 4, 9, 18]. За період 1961–65 рр. їхня кількість збільшилося до 7715 (5925 – стаціонару, 878 – вечірнього та 913 – заочного факультетів) [19, арк. 1, 5, 9; 20, арк. 8, 16, 28].

Після вручення диплому випускник Львівської Політехніки одержував скерування на державну роботу, яка тривала три роки. До 15 травня адміністрація Львівської Політехніки надсилає до МВССО УРСР (Міністерство вищої і середньо-спеціальної освіти) виписки із персонального плану розподілу та особові картки випускників з характеристиками [26, арк. 1]. Право на відмову мали дружини військових та студенти з дітьми до 3-х років.

У 1953 році Львівську Політехніку закінчили 614 осіб, із яких 611 осіб захистили дипломний проект. На роботу у західні області УРСР було скеровано 265 осіб (43,37%) [13, арк. 31–35]. У 1958 році загальний випуск спеціалістів у ЛДПІ на стаціонарі становив 1335 осіб, із яких 580 були залишені в УРСР (43,44%), 711 – скеровані в інші республіки СРСР. Право на самостійне працевлаштування одержали 44 особи. 42 випускники не одержали посвідчень на спеціальності через брак на підприємствах вакансій [26, арк. 3]. Проте їхні особові справи поверталися до розподілу фахівців на наступний рік.

У 1964 році фактичний випуск становив 1272 особи, 42 спеціалісти не одержали диплом через різні причини (15 – відраховано, 8 – перевід на заочну та вечірню форми навчання, 9 – академія, 19 осіб було залишено на повторний курс). Тоді ж у липні 457 випускників одержали диплом інженера, у грудні – ще 815. Скерування на роботу в межах УРСР отримали 666 випускників (52,35%) [27, арк. 5, 15].

У 1965/66 н.р. випуск спеціалістів у ЛДПІ складав 2410 осіб. Серед випускників стаціонару у грудні 1965 р. 780 осіб отримали диплом інженера, а у червні 1966 р. – 787. На вечірньому факультеті у грудні 1965 р. диплом інженера одержали 10 випускників, у червні 1966 р. – 352; на заочному факультеті у грудні 1965 р. – 52, у червні 1966 р. – 429 [23, арк. 104].

Висновки. У 1944–1965 рр. Львівський Політехнічний Інститут був найбільшим вищим навчальним закладом у західному регіоні УРСР із підготовки інженерів для промисловості та економіки. Загальний конкурс під час вступу до вишу складав 2–3 заяви на 1 місце незалежно від форми навчання. Навчальний процес передбачав великий обсяг виробничої практики та перевантаження навчальних планів. З 1961 року здійснюється підготовка студентів іноземців. Протягом даного періоду 70–77% студентів одержували стипендію. Львівська Політехніка підготувала у 1944–1965 рр. близько двадцяти тисяч інженерів різних спеціальностей. Більшість випускників стаціонарної форми навчання після закінчення вишу працювали в межах УРСР (43–56%).

Наше дослідження є спробою розширити наявні на цей час дані про підготовку фахівців та специфіку навчального процесу у ЛДПІ протягом 1944–1965 рр. Підготовка фахівців Львівською Політехнікою, як і іншими вишами

Львова, стане у перспективі складовою дослідження про «Розвиток вищої освіти у Львові (1944–1991 рр.)».

Список використаних джерел

1. Буцко М. ЛПІ, 1939–1989 роки / М. Буцко // Радянський студент. – 1989. – №23–24. – С.3–4.
2. Буцко М., Кипаренко В. Державний університет «Львівська Політехніка» (1844–1994) / М. Буцко, В. Кипаренко. – Львів: Вид. Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 1994. – 145 с.
3. Вільна Україна. – 1946. – №149. – С.3.
4. Денисенко Г. Львівському політехнічному – 125 / Г. Денисенко // Радянський студент. – 1969. – №6. – С.2; №33. – С.3; №36. – С.1.
5. Лещук Т. Національний університет «Львівська Політехніка»: (короткий нарис) / Т. Лещук. – Львів: Сполом, 2009. – 147 с.
6. Львівська Політехніка. LITTERIS ET ARTIBUS: Історичне видання. – Київ, Львів: Логос Україна, 2010. – 368 с.
7. Національний університет «Львівська Політехніка». Історичне видання. – Київ: Логос Україна, 2009. – 448 с.
8. Національний університет «Львівська Політехніка»: Ювілейне видання / За ред. О. Губарева і О. Середи. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2004. – 160 с.
9. Обухов С. Славні сторінки історії: [про діяльн. ін-ту у 1944–50-х рр.] / С. Обухов // Радянський студент. – 1982. – №2. – С.1–2; №3. – С.2.
10. Державний архів Львівської області. – Ф.Р.120 Львівський Державний Політехнічний Інститут. – Оп.5. – Спр.2. – 131 арк.
11. Там само. – Спр.8. – 250 арк.
12. Там само. – Спр.25. – 2 арк.
13. Там само. – Спр.53. – 190 арк.
14. Там само. – Спр.55. – 35 арк.
15. Там само. – Спр.67. – 22 арк.
16. Там само. – Спр.73. – 192 арк.
17. Там само. – Спр.74. – 5 арк.
18. Там само. – Спр.86. – 186 арк.
19. Там само. – Спр.115. – 25 арк.
20. Там само. – Спр.141. – 29 арк.
21. Там само. – Спр.171. – 66 арк.
22. Там само. – Спр.183. – 252 арк.
23. Там само. – Спр.202. – 213 арк.
24. Там само. – Оп.10. – Спр.1. – 100 арк.
25. Там само. – Оп.10. – Спр.11. – 45 арк.
26. Там само. – Оп.31. – Спр.9. – 60 арк.
27. Там само. – Оп.31. – Спр.26. – 15 арк.
28. Там само. – Ф.Р.184 (Львівський державний торговельно-економічний інститут). – Оп.1. – Спр.278. – 81 арк.

References

1. Bucko M. LPI, 1939–1989 roky / M. Bucko // Radjans'kyj student. – 1989. – №23–24. – S.3–4.
2. Bucko M., Kyparenko V. Derzhavnyj universytet «L'viv's'ka Politehnika» (1844–1994) / M. Bucko, V. Kyparenko. – L'viv: Vyd. Derzh. un-tu «L'viv's'ka politehnika», 1994. – 145 s.
3. Vil'na Ukraï'na. – 1946. – №149. – S.3.
4. Denysenko G. L'viv's'komu politehničnomu – 125 / G. Denysenko // Radjans'kyj student. – 1969. – №6. – S.2; №33. – S.3; №36. – S.1.
5. Leshhuk T. Nacional'nyj universytet «L'viv's'ka Politehnika»: (korotkyj narys) / T. Leshhuk. – L'viv: Spolom, 2009. – 147 s.
6. L'viv's'ka Politehnika. LITTERIS ET ARTIBUS: Istorychne vydannja. – Kyi'v, L'viv: Logos Ukraï'na, 2010. – 368 s.
7. Nacional'nyj universytet «L'viv's'ka Politehnika». Istorychne vydannja. – Kyi'v: Logos Ukraï'na, 2009. – 448 s.
8. Nacional'nyj universytet «L'viv's'ka Politehnika»: Juvilejne vydannja / Za red. O. Gubarjeva i O. Seredy. – L'viv: Vyd-vo L'viv's'koï' politehnyky, 2004. – 160 s.
9. Obuhov S. Slavni storinky istorii': [pro dijal'n. in-tu u 1944–50-h rr.] / S. Obuhov // Radjans'kyj student. – 1982. – №2. – S.1–2; №3. – S.2.
10. Derzhavnyj arhiv L'viv's'koï' oblasti. – F.R.120 L'viv's'kyj Derzhavnyj Politehničnyj Instytut. – Op.5. – Spr.2. – 131 ark.
11. Tam samo. – Spr.8. – 250 ark.
12. Tam samo. – Spr.25. – 2 ark.
13. Tam samo. – Spr.53. – 190 ark.
14. Tam samo. – Spr.55. – 35 ark.
15. Tam samo. – Spr.67. – 22 ark.
16. Tam samo. – Spr.73. – 192 ark.
17. Tam samo. – Spr.74. – 5 ark.

18. Tam samo. – Spr.86. – 186 ark.
19. Tam samo. – Spr.115. – 25 ark.
20. Tam samo. – Spr.141. – 29 ark.
21. Tam samo. – Spr.171. – 66 ark.
22. Tam samo. – Spr.183. – 252 ark.
23. Tam samo. – Spr.202. – 213 ark.
24. Tam samo. – Op.10. – Spr.1. – 100 ark.
25. Tam samo. – Op.10. – Spr.11. – 45 ark.
26. Tam samo. – Op.31. – Spr.9. – 60 ark.
27. Tam samo. – Op.31. – Spr.26. – 15 ark.
28. Tam samo. – F.R.184 (L'vivs'kyj derzhavnyj torhivl'no-ekonomichnyj instytut). – Op.1. – Spr.278. – 81 ark.

Zolkovskyy N. V., postgraduate, Chair of Contemporary History of Ukraine, Lviv National University named after Ivan Franko (Ukraine, Lviv), zulkovskiy@gmail.com

Lviv State Polytechnic Institute: the educational process and training of specialists in 1944–1965 years

Lviv State Polytechnic Institute was the biggest higher educational institution in the western part of Ukrainian SSR. It prepared engineers for work in industry and economy of USSR. This paper reveals the activity of Lviv State Polytechnic Institute in the first postwar period. In this article the author analyzes the educational process and preparation of engineers. The author characterizes historiography and the main unpublished documents of this problematic, analyzes statistic information about organization of entrance campaign, size of the scholarships and the number of graduates of LSPi in 1944–1965 years.

Keywords: Lviv State Polytechnic Institute, Lviv Polytechnic, engineer, educational process, competition.

Зольковский Н. В., аспирант кафедры новейшей истории Украины, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), zulkovskiy@gmail.com

Львовский Государственный Политехнический Институт: учебный процесс и подготовка специалистов в 1944–1965 гг.

Львовский государственный политехнический институт был самым большим учебным заведением в западном регионе УССР с подготовки инженеров для промышленности и экономики. В статье рассматривается деятельность Львовского государственного политехнического института в первое послевоенное десятилетие. Автор проанализировал учебный процесс и специфику подготовки инженеров. В публикации проведен обзор историографии и базы источников по данной проблеме, анализируются статистические сведения об организации вступительной кампании, зачисления и отчисления студентов, размер стипендии и количество выпускников данного заведения в 1944–1965 гг.

Ключевые слова: Львовский государственный политехнический институт, Львовская Политехника, вступительный конкурс, инженер, учебный процесс.

УДК 908

Лаврут О. О.,
кандидат історичних наук, доцент, в.о. ректора,
Донецький обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти (Україна, Слов'янськ),
lavrut.olga@gmail.com

Учительство УРСР першого повоєнного десятиліття: деякі аспекти антропологічного виміру

Українська РСР переживала чергові потрясіння після Другої світової війни. Активним учасником відбудовчих процесів стало українське вчительство. Метою статті є конкретизація деяких аспектів життя учительства УРСР зазначеного періоду шляхом реалізації завдань нашого дослідження: вивчення його історіографічної спадщини; з'ясування вирішення питання забезпечення учителів та вплив ситуації на їх взаємостосунки.

Його кількісний та якісний склад значно послабився. Частина педагогів заинула на фронті, інша – стала репатріантами, третя – потрапила за ґрати через різні причини. Ті, котрі прийшли до школи, не завжди мали відповідну освіту і фах, а вони через нестачу кадрів займали посади, які не відповідали їх кваліфікації та досвіду. Продовжуючи бути маленькими гвинтиками в системі тоталітарного режиму, учительство на собі відчувало не лише її пресинг, але й виконувало власні функції. Ці факти обумовлювали психологічну напруженість у середовищі учительства, наслідком чого стали незадоволеність у колективі, сім'ях, особисті образи, які намагались вирішити шляхом написання скарг, листів, телеграм до державних органів влади. Документи стали яскравим джерелом дослідження та вивчення життя освітніх закладів першого

повоєнного десятиліття в Українській РСР. У них відчувається не лише дух тієї епохи, її колорит, але й психологічний стан «адресатів» та «одержувачів» певних «повідомлень», проєктуються шляхи вирішення певних проблем.

Не дивлячись на це, у надзвичайно складних умовах, учительство продовжувало з гідністю виконувати власне призначення.

Ключові слова: повоєнний, становище, життя, учительство, проблеми, листи, звернення, стосунки.

Кожне суспільство здійснює соціальне замовлення освіти, одним із безпосередніх учасників та виконавцем яких є учительство. Останнім часом в історична наука відійшла від фактологічно-кількісного аналізу подій та явищ, зосередивши увагу на різних глибинних її аспектах. Макроісторія знаходить відображення в мікроісторії. В останній відбуваються процеси, які дозволяють реконструювати загальні. Водночас, мікроісторія конкретизує вже відому нам інформацію, олюднуючи її, звертаючи увагу на непомітні, й водночас – цікаві речі. Спробуємо здійснити це на прикладі учительства післявоєнної доби в Українській РСР, акцентуючи погляд на антропологічних аспектах.

Питання учительства розглядали науковців з різних позицій [1, с. 30–38]. Перші – з педагогічної точки зору [2; 3]. Другі – вивчали його не лише як професійну [4], але й неординарну соціальну категорію, звертаючи увагу і на здійснення фактологічно-цифрового матеріалу [5], його переосмислення та інтерпретації. Дослідники зупинились і на тяжких наслідках Другої світової війни [6], участі учительства та його оточення у відбудові суспільного та культурного життя, на власній самопожертві та альтруїзмі [7]. Окрему групу праць складають ті, котрі присвячені суспільно-свідомому і підсвідомому, соціально-побутовому та буденному [8; 9; 10; 11].

Метою статті є конкретизація деяких аспектів життя учительства УРСР зазначеного періоду. З'ясувати це допоможуть завдання нашого дослідження:

- вивчення його історіографічної спадщини;
- конкретизація джерельної бази статті;
- аналіз вирішення питання забезпечення учителів;
- з'ясування ставлення місцевих та державних органів влади до педагогів шкіл та їх праці;
- характеристика міжособистісних взаємостосунків педагогів;
- окреслення перспектив дослідження.

Джерелами до написання статті стали матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), які дозволили вирішити поставлені перед нами завдання.

Повоєнне життя надало власні виклики до діяльності педагогів загальноосвітніх шкіл Української РСР. Вони активно включились у відновлення знищеного та зруйнованого потенціалу республіки. Учительство, не дивлячись на гендерну належність, вік, працювало не покладаючи сил. Так само, як і інші категорії населення, воно свої зусилля спрямовувало на відновлення інфраструктури. Разом з тим, – продовжувало виконувати власне покликання та певні функції, які поклало на нього суспільство.

Місцеві органи влади губились у допомозі населенню, не встигали її надавати або не мали змоги. Разом з тим, воно надсилали клопотання, листи, скарги, телеграми вищестоячим органам з проханням допомогти у вирішенні різноманітних питань. На ім'я завідувача відділом шкіл ЦК КП(б)У Повх В. О. надходило багато такої кореспонденції. Відбувався і зворотній зв'язок.

Так, Повх В. О. надіслав телеграму відділу шкіл Вінницького обкому партії товаришу Коміреві та голові комсомольського осередку РК КП(б)У товаришу Грабар із проханням надіслати ЦК Партії матеріали про стан підготовки до зими Комсомольської середньої школи, наголошуючи на забезпеченні не лише школи, але й учителів, своєчасній видачі їм зарплатні [12, арк. 69зв].

Це було підтвердженням того, що проблема із забезпеченням існувала у всіх кутках республіки. Так, згідно ще однієї телеграми від 16 серпня 1945 р., яка адресувалась у відділ шкіл Сталінського обкому партії товаришу Панасюку та обласному прокурору товаришу Мощенко від Повх В. О., директор Краснянської неповної середньої школи Добропольського (сучасного Добропільського – авт.) району повідомляв, що учителі не одержували хлібного пайка. Повх В. О. просив організувати його видачу і наголошував на притягненні винних до відповідальності. Про вжиті заходи мали повідомити ЦК до 25 серпня 1945 р. [12, арк. 81зв].

Оскільки надто бракувало житлового фонду, то часто на один будинок, квартиру, кімнату було по декілька претендентів. Тому, траплялися випадки виселення педагогів із квартир та будинків. Вони звертались із клопотаннями вирішити це питання. Тоді органи влади мали дивитись на соціальні категорії та заслуги можливих претендентів. Прикладом цього стала телеграма товариша Повх В. О. від 8 липня 1945 р. прокурору Харківської області: «Отримав телеграму про скаргу від учительки Бородіної про незаконне виселення Краснозаводською райрадою з квартири за адресою: Руднева, 32. Прошу перевірити, призупинити виселення дружини військовослужбовця» [12, арк. 92зв]. Тобто, після Другої світової війни, так само як і після Першої та поразки Національно-демократичної революції, радянська влада звертала увагу на тих, хто її підтримував.

Учителям, які не мали даху над головою, пропонували зайняти кімнати у різних будівлях, непристосовані до життя. Педагоги жили і у шкільних приміщеннях, лабораторіях тощо. Така квартплатня для них складала аж 200 крб. Деякі відмовлялись, деякі брали із собою квартирантів, щоб менше було платити. Паливом учителі були забезпечені незадовільно. Для шкіл колгоспи могли виділяти солому, проте «половину із того, що привозять розкрадали» [13, арк. 31зв]. Часто такі документи доходили до найвищих органів влади. Зокрема, і до Міністра освіти і науки УРСР Тичини П. Г. До нього надійшла доповідна записка інспектора шкіл зазначеного Міністерства УРСР Щербатюка М. про бездушно-злочинне ставлення до вчительки Гнилицької початкової школи Царичанського району Дніпропетровської області товариша Демидової Л. Д. з боку завВНО товариша Колгана та III секретаря райкому КП(б)У товариша Шагового. У документі йшлося, що Демидова винаймала житло у Шагового. Останній, нацькований власною дружиною на Демидову, вимагав її виселитись із його квартири, звинувативши останню у «неморальності». Враховуючи «це», Колган наказав звільнити Демидову з роботи. Вона, залишившись фактично на вулиці і без способів існування, через безвихідну ситуацію намагалась покінчити життя самогубством. До неї викликали єдиного лікаря – акушера (Сірко), бо подумали, що учитель вагітна. Тому ще й змусили «пройти її медогляд у присутності цього лікаря та міліціонера». «Підозри» не

підтвердились. Справа дійшла до районного суду, який вирішив повернути Демидову до роботи, виплативши їй за вимушений прогул, а Колган звільнили [13, арк. 48зв].

Не менш гостро постала проблема з харчовим забезпеченням та забезпеченням промисловими товарами. Зокрема, учитель Клебанської середньої школи Тульчинського району Вінницької області Ходак Дорофій Трохимович писав, що до листопада 1945 р. педагоги одержали по 9 кг борошна на одного основного працівника та по 5 кг – на утримання. З листопада 1945 року по лютий 1946 року – по 8 і 1 кг відповідно, а у лютому – 2 кг на утримання. «А чотири місяці взагалі не отримували стірного мила» [13, арк. 25–26зв]. У іншому листі зазначалось, що учитель отримував на день 150 грам хліба замість 200 грам. Не дивно, що педагоги мали індивідуальні городи по 0,3 га (замість 0,15 га, – компенсували нестачу продуктів власними господарствами). Більшість із учителів, окрім цього, мали і птицю, худобу, свиней. Колгоспи допомагали лише окремим учителям. Була рибна секція райспоживспілки, але ця продукція до педагогів не доходила [13, арк. 31зв].

Невирішеність матеріальних проблем негативно впливала на міжособистісні стосунки всередині учительських колективів. Так, редакція журналу «Перець» отримала листа від учителя математики Василіської неповної середньої школи Ставищанського району Київської області і просила Остапа Вишню написати статтю в художній формі і намалювати шарж. Називалась стаття педагога «Шкідлива дійсність». Він пише, що працював у неповній середній школі. Одного разу почув вираз від старого кадра «блат вище Совнаркома» і засудив його. Вираз став популярним у 1920–30-х роках, який показував пріоритетність у стосунках і розв'язуванні різних питань власне знайомств, особистих зв'язків над діяльністю офіційних структур та легітимністю. Мабуть, у школі була така взаємодія.

Пишучи ці рядки, він вже не радий був, але ж, – слово – не горобець...

Учитель відчув на собі і несправедливе керівництво горе-директора – Волотівської Ліді Терентієвни (Терентіївни – авт.), характеризуючи діяльність якої писав: «Можливо їй краще працювати в ресторані офіціанткою, а не директором». Оскільки, по-перше, вона надто вже обслуговувала вище начальство: «Подивіться – квартира директора є одночасно буфетом для всіх уповноважених району. Те, що має йти до школи – йде на буфет». По-друге, для офіціантки зовсім не обов'язково мати вищу освіту: «Вона закінчила педагогічну школу, не маючи відповідної освіти».

Про це він написав у газеті «Київська правда», інформація про що надійшла до Київського обласного відділу народної освіти (облВНО), а звітди направили до районного відділу – «... і я одержую наслідки відповідні, щоб зберегти стан спокою (треба сказати, що товариш Чорностав – завідувач райВНО – фізик і розуміється на цьому)». Учитель зустрівся з Чорноставом. Останній у педагога запитав: «Ви кудись збирались йти, переходити працювати в іншу школу?», на що педагог відповів: «Думав, але зараз – нікуди не збираюсь». На це отримав: «Пишіть заяву – підпишу... Ми всі сміялись із Вашого листа».

Після цієї розмови у педагога з'явилося ще більше запитань, ніж відповідей. Він зрозумів, що його хотіли позбутись. Але навіщо? У школі, де він працював,

бракувало учителів: «Подивіться на них! Брак учителів, а вони? Кращих учителів залишають без роботи, вибувають із району, дякуючи знанням фізики товариша Чорностава!» Директор школи – товариш Волотівська наголошувала, що до педагогічної діяльності у школі необхідно залучати тих, хто закінчив хоча б 10 класів і відправляти їх на уроки до учнів 5 – 7 класів.

Тут перед учителем знову постало риторичне для нього запитання з фізики: «Як зменшити тертя? Але не механічне, а колективне?» Опісля цієї історії, яка набула розголосу, у Василюській неповній середній школі Ставищанського району Київської області відбулась перевірка, у результаті якої викладені факти частково підтвердились, а директора звільнили [14, арк. 156–158зв].

Учителі скаржились і на незаконні звільнення, які спричинились особистими образами. Іноді вони були виправданими. Іноді – ні. Зокрема, 11 – 12 січня 1946 р. пройшла перевірка головного відділу шкіл Запорізького обкому КП(б)У через скаргу учителя, яку звільнили – товариша Максимової. Остання не наводила приклади власної діяльності, а наголошувала на недоліках роботи директора та школи. Так, директор ЗОШ №83 Фрідман переводила учнів старших класів без іспитів: одні учні займалися, а інші – ні, вважаючи це протиправним. Не дивлячись на стан відвідування, батьки за навчання платили гроші. Характеризуючи Фрідман як викладача російської мови, звільнена писала про її безграмотність: вона допускала по 17–25 помилок у диктанті з російської мови, а учням або цілеспрямовано завищувала бали, або – через власне незнання. Наприклад, вихованцю Харламову Віктору, який у контрольній роботі зробив 13 помилок, вона поставила «4»! Можливо, поясненням цього було те, що «...директор не мала вищої освіти і заочно не навчалась у педагогічному вищому навчальному закладі».

Шкільна документація велась у хаотичному стані і частково не збереглась. (Але, чому? З метою уникнення покарання? і яка саме? Котра виправдала б Максимову чи Фрідман? Водночас Максимова сама була завучем! То чому вона цим питанням не займалась? – авт.). У школі не вівся облік учнів, яких нараховувалось 716 осіб [13, арк. 3–4зв].

Директор, судячи зі скарги, не реагувала на деякі незаконні явища, які відбувались у школі. Учителі математики, які були подружжям, запрошували учнів до себе до дому, займаючись репетиторством, заробляючи від 400 до 800 карбованців. Окрім цього, вони від батьків отримували і різні речі, які слугували їм платнею за заняття. «Неугодних» учителів директор понижувала у посадах, знімала з роботи, знижувала навчальне навантаження. Зокрема, був звільнений з посади учитель української мови Лисенко. А учительню Фурса директор дала всього 7 годин тижневого навантаження, у той час, як учительню математики Блен – 29 годин відповідно.

Максимова також зазначала і про економічні негаразди школи. У листопаді 1945 року Фрідман збрала по 30 крб. з кожного учня «для господарчих нужд». Видані 60 кг борошна і 6 кг цукру на Жовтневі свята для учнів опинились вдома у директора, із них вона виділила по 10 кг борошна учителям. Враховуючи ці пункти, директора звільнили разом із завучем, а колишнього завуча Максимову, котра написала цю скаргу, поновили на роботі, про що повідомляв

завідувач відділом шкіл Запорізького обкому КП(б)У товариш Дудин [13, арк. 5зв].

У даній справі бачимо і виправдовування директора Фрідман. Вона з розпачем зізнавалась, що надто довіряла Максимовій: «Максимова мала контролювати, а я понадіялась на неї... Вона не допомагала, а займалась провокаційними справами з метою підірвання мого авторитету». Пояснюючи перехід учнів у старші класи, Фрідман зазначала, що вони переводились без іспитів, пояснюючи це «тяжкими обставинами». Вона не могла правильно оцінювати диктант з російської мови в учнів, бо сама не вивчала її. То можливо, це не її провина, що бракувало учителів, і їй довелося читати цей предмет – з одного боку, але з іншого – знайшла б вона або райВНО когось іншого – більш компетентного і освіченого педагога з цього предмету.

Учителів–репетиторів директор попередила, і вони вже не давали уроків. Щодо продуктового забезпечення, то ніяких порушень виявлено не було.

Комісія на чолі із інспектором шкіл Дроком, навідавши заклад 14 лютого 1946 р., перевіряла стан речей – без директора, і їй не надала жодних матеріалів. При цьому Фрідман надавала відповідні документи для комісії. Серед них були: довідка із Запорізького педагогічного інституту, копія протоколу педагогічної ради від 25 липня 1945 року, протокол повторних іспитів, конспект протоколу педагогічної наради від 11 лютого 1946 року, довідки про хвороби учнів. На основі цього зроблені висновки про те, що учні переведені правильно. Один залишився на наступний рік, що пояснювалось станом його здоров'я – дитина страждала на епілепсію; три – неправильно переведені; інші – оформлені документально неграмотно. Комісія дізналась, що Фрідман була виключена із педагогічного інституту через підбурку документів, пізніше – відновлена через відсутність складу злочину [13, арк. 10–10а.зв]. Тобто, прогалини у діяльності директора стали очевидними, що можна пояснити відсутністю досвіду, браком часу, власною довірливістю, або навпаки – безвідповідальністю, бездіяльністю та небажанням вирішити нагальні питання.

Отже, повоєнні роки виявились нелегким випробуванням для українського учительства. Вони жили та співжили у специфічному повоєнному соціальному оточенню, яке фактично диктувало відповідну соціальну поведінку. З метою власного захисту, з одного боку, з іншого – досягнення певної мети, – педагоги вдавались до написання листів, скарг, телеграм задля вирішення проблем.

Перспективою нашого дослідження є розширення хронологічних меж зазначеного.

Список використаних джерел

1. Гупан Н. М. Нові підходи до висвітлення історії освіти в Україні в дослідженнях першої половини 90-х років XX ст. / Н. М. Гупан // Наук. вісн. Південноукр. держ. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. – О., 2000. – Вип. 12. – С. 30–38.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська; Ін-т педагогіки АПН України. – К.: СПД Богданова А. М., 2008. – 405 с.
3. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України: монографія: у 2 т. Т.2. (1943–2007 рр.) / І. Л. Лікарчук. – К.: Вид. Ешке О. М., 2010. – 586 с.
4. Мухіна І. Г. Ціннісні доміанти радянського освітньо-культурного простору: монографія / І. Г. Мухіна; Укр. держ. ун-т фінансів та міжнар. торгівлі. – Х.: Майдан, 2013. – 365 с.

5. Сворак Степан Дмитрович. Народна освіта у західно-українському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) [Текст] / С. Д. Сворак. – К.: «Правда Ярославичів», 1998. – 239 с.

6. Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. В. Герегова; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2004. – 19 с.

7. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. М. Романець; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 20 с.

8. Повосенна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн.1, Ч.1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II).

9. Повосенна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: у 3-х частинах. – Ч.3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.

10. Ольга Коляструк. Олександр Коляструк (Вінниця). Пролематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/6.pdf>

11. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; Ред.-упоряд. Н. О. Лаас; Авт. кол.: О. Г. Бажан, П. М. Бондарчук, В. К. Борисенко, О. В. Булакова, В. М. Даниленко, П. І. Киричевський, В. О. Крупина, Н. О. Лаас, В. М. Мазур, М. К. Смолницька, Н. М. Хоменко, В. П. Швидкий, О. В. Янковська. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 697 с.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.156.

13. Там само. – Спр.268.

14. Там само. – Спр.157.

References

1. Hupan N. M. Novi pidkhody do vysvitlennia istorii osvity v Ukraini v doslidzhenniakh pershoi polovyny 90-kh rokiv XX st. / N. M. Hupan // Nauk. visn. Pivdenno-ukr. derzh. ped. un-tu im. K. D. Ushynskoho. – O., 2000. – Vyp.12. – S.30–38.

2. Berezivska L. D. Reformuvannya shkolnoyi osvity v Ukraini u XX stolitti: monohrafiia / L. D. Berezivska; In-t pedahohiky APN Ukrainy. – K.: SPD Bohdanova A. M., 2008. – 405 s.

3. Likarchuk I. L. Ministry osvity Ukrainy: monohrafiia: u 2 t. T.2. (1943–2007 rr.) / I. L. Likarchuk. – K.: Vyd. Eshke O. M., 2010. – 586 s.

4. Mukhina I. H. Tsinnisni dominanty radianskoho osvithno-kulturnoho prostoru: monohrafiia / I. H. Mukhina; Ukr. derzh. un-t finansiv ta mizhnar. torhivli. – Kh.: Maidan, 2013. – 365 s.

5. Svorak Stepan Dmytrovych. Narodna osvita u zakhidno-ukrainskomu rehioni: istoriia ta etnopolityka (1944–1964 rr.) [Tekst] / S. D. Svorak. – K.: «Pravda Yaroslavychiv», 1998. – 239 s.

6. Herehova S. V. Osvita v zakhidnoukrainskomu rehioni (druga polovyna 40-kh – persha polovyna 50-kh rokiv XX st.): Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / S. V. Herehova; Cherniv. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. – Chernivtsi, 2004. – 19 s.

7. Romanets L. M. Vchyteli zahalnoosvitnikh shkil URSR pisliavoiennoho periodu (1945 – druga polovyna 1950-kh rokiv): sotsialnyi status ta povsiakdenne zhyttia: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / L. M. Romanets; Cherkas. nats. un-t im. B. Khmelnytskoho. – Cherkasy, 2010. – 20 s.

8. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druga polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.). U 2-kh knykh, 3-kh chastynakh. – Kн.1, Ч.1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. – 351 s. (Seriiia «Z istorii povsiakdennoho zhyttia v Ukraini», t. II).

9. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druga polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.): Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. V. M. Danylenko: U 3-kh chastynakh. – Ч.3. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. – 336 s.

10. Olha Koliastruk. Oleksandr Koliastruk (Vinnytsia). Prolematyka istorii povsiakdennosti v suchasni ukrainskii istoriografii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/6.pdf>

11. Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba: Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. V. M. Danylenko; Red.-uporiad. N. O. Laas; Avt. kol.: O. H. Bazhan, P. M. Bondarchuk, V. K. Borysenko, O. V. Bulhakova, V. M. Danylenko, P. I. Kyrychevskiy, V. O. Krupyna, N. O. Laas, V. M. Mazur, M. K. Smolnitska, N. M. Khomenko, V. P. Shvydkiy, O. V. Yankovska. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Instytut istorii Ukrainy, 2014. – 697 s.

12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F.1. – Op.73. – Spr.156.

13. Tam samo. – Spr.268.

14. Tam samo. – Spr.157.

Lavrut O. O., Ph.D., Assoc., Acting Rector of Donetsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Slavyansk), lavrut.olga@gmail.com

Magisterium URSR of first postwar decade: necessary aspects of anthropological dimension

Ukrainian SSR next upheaval experienced after the Second World War: Active member of the Ukrainian building process was teaching. The article is a specification of some aspects of teaching the USSR period specified by the objectives of our research: the study of his historiographical heritage; clarification of resolving the issue of teachers and the impact of the situation in their relationships.

Its quantitative and qualitative composition significantly weakened. Some teachers killed at the front, the other – was repatriated, the third – get into prison for various reasons. Those who come to school, do not always have the appropriate education and profession, and they are due to lack of personnel took positions that do not correspond to their qualifications and experience. Continuing to be small cogs in the system of a totalitarian regime, the teachers experienced the pressure of not only her but also served their function. These facts determined the psychological tension among the teachers, resulting in dissatisfaction in the team, family, personal insults, which tried to solve by writing complaint letters, telegrams to public authorities. Documents were bright source of research and study life educational institutions of the first postwar decade Ukrainian SSR. They feel not only the spirit of the era, its color, but also the psychological state «recipients» and «recipients» of certain «messages», designed ways to solve certain problems.

Despite this, in extremely difficult conditions, the teachers continued to perform with dignity proper destination.

Keywords: postwar, position, life, the teachers, problems, letters, appeals relationship.

Лаврут О. А., кандидат исторических наук, доцент, и.о. ректора, Донецкий областной институт последипломного педагогического образования (Украина, Славянск), lavrut.olga@gmail.com

Учительство УССР первого послевоенного десятилетия: некоторые аспекты антропологического измерения

Украинская ССР переживала очередное потрясение после Второй мировой войны. Активным участником строительных процессов стало украинское учительство. Целью статьи является конкретизация некоторых аспектов жизни учителей УССР указанного периода путем реализации задач нашего исследования: изучения его историографического достояния; определения решения вопроса обеспечения учителей и влияние ситуации на их взаимоотношения.

Его количественный и качественный состав значительно ослаб. Часть педагогов погибла на фронте, другая – стала репатриантами, третья – попала в тюрьму по разным причинам. Те, которые пришли в школу, не всегда имели соответствующее образование и специальность, а они из-за дефицита кадров, занимали должности, которые не соответствовали их квалификации и опыту. Продолжая быть маленькими шпунчиками в системе тоталитарного режима, учительство на себе почувствовало не только ее прессинг, но и исполняло собственные функции. Эти факты обуславливали психологическое напряжение в среде учителей, следствием чего стали неудовлетворение в коллективе, семьях, собственные обиды, которые пытались решить путем написания жалоб, писем, телеграмм к государственным органам власти.

Документы стали ярким источником исследования и изучения жизни образовательных учреждений первого послевоенного десятилетия в Украинской ССР. В них чувствуется не только дух той эпохи, ее колорит, но и психологическое состояние «адресатов» и «получателей» некоторых «сообщений», проектируются пути решения определенных проблем.

Не смотря на это, в очень сложных условиях, учительство продолжало с достоинством исполнять собственное предназначение.

Ключевые слова: послевоенный, ситуация, жизнь, учительство, проблемы, письма, обращения, отношения.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри культурології, Полтавський національний
педагогічний університет ім. В. Г. Короленка
(Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

**«Мій ХАРАКТЕР НЕ ПІДХОДИТЬ ДЛЯ ВЧИТЕЛЮВАННЯ»:
ПРОФЕСІЙНЕ ПОКЛИКАННЯ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ
ВИШІВ УРСР ДОБИ «ВІДЛИГИ» (Ч. 2)**

Ілюструється еволюція профорієнтаційної роботи педінститутів УРСР періоду деєсталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент-аналізу педагогічної преси дозволило описати проблему свідомого професійного вибору; виявити «хибність» вибору учительського шляху, порівняти бажання студентів їхати за розподілом на педагогічну роботу з ухваленням від неї.

Ключові слова: повсякдення, профорієнтація, працевлаштування студентів, вища педагогічна школа, деєсталінізація.

Після Другої світової війни країна відчувала страшенний кадровий голод. Школи переживали це як ніхто інший. Країна селян та робітників найперше наповнювала працівниками самі виробничу сферу. Проте, на учительство теж звертали увагу. «Вождь народів» Йосип Сталін, як давній бог, обіцяв поставити учителя на ту височину, на якій той ще не був у жодній країні світу. Це були оманливі перспективи для молоді. Багато хто з випускників шкіл ішли до педагогічних інститутів, маючи цілком сформовану позицію бути педагогом. Проте, серед моря відданих були й ті, хто відверто заблукав у ньому. У добу «відлиги» освітянська преса вперше порушила це питання уже після розвінчування культу особи «корифея науки» Сталіна, ніби до того говорити про хибі к роботі було не дозволено.

Прикметно, що проблема професійного вибору майбутніх учителів виникла у стінах класичного університету. У 1957 р. «Радянська освіта» опублікувала статтю, в якій критикувала процес підготовки учителя загальноосвітньої школи у межах таких академічних закладів. Студенти отримували гарні знання, проте відчували себе просто безпорадними, працюючи біля класної дошки. Кореспонденти стверджували, що молодь університетів отримувала вузьку спеціалізацію. Вона готувалася до наукової роботи. А смак до учительської діяльності не прищеплювався взагалі. Як приклад наводили слова випускника Київського університету І. Лінчука. Уже учителюючи у Рошківській школі Бобринецького району Кіровоградської області, він жалівся: «Мій характер не підходить до вчителювання. Мені важко підтримувати з учнями контакт, тому що я не педагог і ніколи не думав їм бути. Я не можу забезпечити викладання в школі. Прошу дати мені відкріплення з області...» [1]. Згодом виявилось, що й у формування списків вступників на педагогічні напрями підготовки формувалися адміністративним шляхом – через примус. У Львівському державному університеті 1962 р. на педагогічний потік добровільно записався лише один (!) студент. Інших тридцятьох у майбутніх учителів «посвятила» рука декана. У 1963 році охочих працювати на педагогічній ниві виявилось всього двоє. А решта – теж близько тридцяти – просто доповнили куций педагогічний список. Не дивно, що кореспонденти «Радянської освіти» запитували, звідки молодь мала таку відразу до учительської професії? Та й саме таке явище охрестили «школобоязню» [3].

Проте, це було лише поодинокі звернення. Складалося враження, що проблема існувала виключно у класичних

навчальних закладах. Педагогічні інститути апріорі приймали до себе лише тих, хто мріяв бути учителем. Завіса тайни почала злітати на початку 1960–х. Про наявні проблеми, які зачіпалися виключно всередині самих колективів вишів, заговорили вголос. У 1961 р. до преси потрапили роздуми викладачів Черкаського ДПІ стосовно того, чи для всіх їхніх вихованців була омріяною професія учителя. Педагоги відзначали, що більшість дійсно обирала професію, бо пристрасно любила дітей та відчувала покликання до роботи з ними. Проте, освітяни знали чимало випадків байдужості. Молоді люди мріяли стати хірургами, інженерами, агрономами або архітекторами – лише не вчителями. Вони опинялися у педагогічному виші тільки через існуючу систему прийому до цього навчального закладу. Згідно з нею головне значення відігравала сума набраних на вступних іспитах балів. І перевага в один бал могла стати вирішальною. Черкашани зауважували, що більшість молодих людей з педагогічним покликанням залишалися поза вишем через недобір балів на іспитах. Це, на думку освітян, грало на руку особам без покликання, бо перешкоджало виявити справжній педагогічний талант.

Прикладів цьому у них було вдосталь. Так, студент Н. закінчив мовно-літературний факультет Черкаського ДПІ у 1960 р. Свого часу він хотів бути студентом Московського історико-архівного інституту, але не пройшов до нього за конкурсом. На щастя для нього, він зміг пройти поза конкурсом в педагогічний інститут, бо був «виробничником» – працював у друкарні і на виробництві. Та любов до учительства ніяк не прищеплювалася. Під час навчання у Черкасах він тричі намагався вступити до кіноінституту. Проте, його не допустили до вступних іспитів через брак сценічних даних. Згодом, після випуску з вишу, він подався до Ялтинської кіностудії. Але й там йому відмовили. І як казали освітяни Черкас, «і зараз блукає у пошуках долі». Вихід бачився в одному. Викладачі інституту пропонували затвердити комунікацію з членами кафедр педагогіки та психології при вступі до вишу. Обов'язково вимогою мала б стати наявність характеристики–рекомендації зі школи, аби унеможливити появу випадкових людей у виші. Та держава мала обмеження по набору. Інститут мав щороку прийняти певну кількість осіб з виробничим стажем. Викладачі Черкаського ДПІ пропонували враховувати стаж виробничника лише тоді, коли той мав стаж роботи з дітьми [2].

Проте, проблема була не лише у тому, що діти приходили до вишу без почуття професійної придатності. Любов до учительства у багатьох закладах не виховувалася як така. У Миколаєві педагоги визнавали, що «байдужість оповила серця студентів». У 1963 році, на думку персоналу, керівництво не робило нічого, аби прищепити любов по професії. У виші не було стендів та брошур або ж «моніторів» з інформацією про маяків передового педагогічного досвіду краю. Не було й належної піонерської кімнати та інших профорієнтаційних аудиторій. Не відомо, наскільки це плачевною була картина усвідомлення молоддю свого професійного майбутнього. Та саме студентська байдужість та непридатність до роботи слугували виправданням викладачам Миколаївського ДПІ у часи сесії. У 1963 році вони відрхували після зимового складання іспитів студентів цілими списками. Неоднозначність ситуації була очевидною. Педагоги

вважали винуватими студентів, що помилилися з вибором вишу. Центральні органи та преса ж навпаки картали освітян, бо ті «не зуміли розкрити перед молоддю, яка щойно переступила поріг вузу, захоплюючи романтику педагогічної праці» [4].

Та що не писала преса про романтику та захоплення, у житті діяв класичний принцип філософії про практику як критерій істини. Молодь могла вступати до вишу з найчистішими переконаннями. Проте час розставляв свої наголоси. Така історія трапилася у Полтаві у 1963 р. Вона стала сюжетом для журналістської розвідки кореспондента «Радянської освіти». Уже після виходу статті, директор вишу Михайло Семиволос поставив візу на вишівському примірнику газети: «На ротаторі 50 примірників». Вона мала стати предметом широкого розголосу та уроку для студентів Полтавського педінституту.

У центрі уваги опинилися студентська виробнича практика, яка допомогла виявити хибу вибору професії. У 1963 р. до редакції республіканської газети надійшов лист, під яким підписалися 26 студентів навчального закладу. У ньому йшлося про студентку п'ятого курсу Нілу Т., яка одержала погану характеристику після практики. Дівчина тоді учительювала у Сліпчицькій школі Черняхівського району Житомирської області. У характеристиці дівчини не було жодного позитивного факту, хоча вчилася вона на «добре» та «відмінно», а педагогічну практику на IV курсі пройшла у полтавській школі також на «добре». Студенти писали листа, вимагаючи перевірити оцінки. Журналісти вирушили на розслідування та виявили неприємні факти. Жоден з недавніх колег Ніли по Сліпчицькій школі не згадав її добрим словом, хоч і визнав, що вона здібна та знаюча. Натомість у школі її знали як холодну, байдужу, зарозумілу та самозакохану. Такі епітети виявилися неочікуваними, якщо врахувати всю допомогу, яку керівництво школи виявило до дівчини, беручи її на річну практику до школи. Директор домовився за квартиру, харчування і паливо для практикантки. Та, опинившись у реальних умовах школи, Ніла розгубилася. Дівчина не впоралася з підтримкою дисципліни у класі. Кожен урок починала лише за допомогою завуча. На відміну від інших студентів, які допомагали школі, Ніла не залишила після себе жодної схеми чи приладу. Проте, залишила записані але невивчені теми з анатомії та невиконані лабораторні роботи з хімії. У характеристиці дівчини так і записали: «Показала повну невихованість. Вона не може бути вчителем радянської школи, вихователем молодшого покоління».

Звісно, що такі зауваження не змогли пройти повз керівництво вишу. Ніла перестала ходити на лекції після розмови з директором Полтавського ДПІ Михайлом Семиволосом. Товариші умовляли її повернутися, однак, дівчина відмовлялася, рівно ж як не приходила на виклики кафедри педагогіки та комітету комсомолу. Своїм листом до преси студенти вимагали (!) зарахувати Нілі практику, а директора школи зняти з роботи. Остання вимога базувалася на зауваженні Ніли, що у сільській школі учителі були у директора «під п'ятою». Однорічники такими діями лише нашкодили. Для республіканської преси вони стали зразком пережитків у свідомості молоді: «тільки молодістю, недосвідченістю можна пояснити легковажність товаришів», які «святую дружбу підмінили міщанським приятельством». На думку кореспондентів, «друзі мають осудити за таку погану роботу», бо 26 друзів

мали б, але не змогли вберегти педагогічну честь дівчини змолоду. Сама ж Ніла стала прикладом розвінчаної «загубленої вівці», яка зрозуміла свою непридатність вчасно завдяки педагогічній практиці. До речі, про це дівчина зізналася сама на педагогічній нараді з колегами-учителям: «Спасибі за те, що ви прищепили мені відразу до педагогічної роботи». Не дивно, що преса закликала уберегти і Нілу, і її майбутніх учнів один від одного [5].

Однією з причин таких профорієнтаційних гойдалок у виші була тогочасна практика набору студентів. Все більше й більше молодих людей у добу деєталізації приходило до педагогічного інституту із зовсім різних сфер. Та й держава встановлювала жорсткі межі набору людей з виробничим стажем. Так, у Житомирському ДПІ викладачі 1960 р. масово агітували виробничників приходити на навчання до їхнього вишу. Для цього організовували виїзди на підприємства, у колгоспи та радгоспи, на це працювала преса та радіо, проводилися спеціальні профорієнтаційні консультації для виробничників. Освітняни Житомира з 1 листопада 1959 р. організували 8-місячні підготовчі курси для виробничників. Аби підготувати їх до вступу. 3–поміж 232 осіб були робітники, колгоспники та демобілізовані воїни. Майбутні абітурієнти займалися 4 рази на тиждень по 4 години. Та й студентська молодь долучилася до цього процесу із своїм запалом. Вона їздила в колгоспи та на підприємства.

Це був період, коли нове було цікавим. Робітничу молодь цікавила студентським життям. Для них це був гарний новий досвід. Вони прагнули швидше оволодіти на практиці виробничими спеціальностями, щоб потім вміти цінувати суспільно-корисну працю. А навчання у виші для них дозволяло брати активну участь у громадській роботі [6]. Для Черкаських педагогів виробничники бачились дорослими, сформованими особистостями на протигагу колишнім школярам. Як зазначали у Черкасах, у «свідомих» достатньо часу для читання художньої та навчальної літератури, відвідувати театри та кіно, виставки та музеї. Педагоги вважали, що допитливість виробничників не мала меж. А любов до педагогічної професії, яка була не природженим почуттям, могла бути вихована у виші [2].

Залучення до педагогіки осіб, сторонніх від освіти за професійною діяльністю, як і будь-яке нововведення, було цікавим спочатку. Хиби його освітяни побачили згодом. Однак, декрети центру змушували щороку лише нарощувати набір людей з виробництва. Виші намагалися хоч якось підготувати молодь до професійного учительського майбутнього. Уманський ДПІ у 1963 р. організував вступні безоплатні курси для підготовки робітничої молоді на фізико-математичний, природничий та загальнонауковий факультети 2–3 рази на місяць [8]. Такі заходи були потрібні з огляду на контингент. Наприклад, у Кременецькому ДПІ того ж таки 1963 р. зовсім різні дороги привели студентів до вишу: Галя Уздовська – колгоспниця на Рівненщині, Марія Бабич – продавець, Еразм Марценюк – мужнів на шахтах Донбасу [9]. Такий «професійний коктейль» мав колись вибухнути.

Уже тоді, 1963 р., освітяни з Донецького ДПІ нарікали на низький рівень знання студентів I та II курсів. Директор пояснював тим, що 80% з цього набору були саме виробничниками. Виявилось, що ідеї про свідомий вибір та дорослість були лише ідеями. Учителство було важко

посяяти у душу працівника заводу чи поля. Донеччани бідкалися, що п'ять років вони тримали у студентах Ніну Козему, колгоспну рахівницю. А потім зізналися: «п'ять років знадобилося, щоб довести азбучну істину: людину, яка не любить і не знає математику, справжнім фахівцем не підготувати». Освітня була змушена визнати, що набирати виробників до педагогічного вишу – це поповнювати його випадковими людьми, далеким від школи. Прикметно, що у сусідньому Донецькому політехнічному інституті виробничники навчалися на «відмінно». Просто, вони вчили те, що було їм потрібно без зайвого – педагогічного – вантажу [7].

Освітня почала шукати альтернативи. В останній рік «відліги» на шпальтах «Радянської освіти» відкрито заговорили про те, що знання мало б бути єдиною перепусткою до вишу. Проте, педагоги зауважували, що цей принцип піддали перегляду. Згідно з правилами набору, на І курсі мали б прийняти 4/5 виробничників. Проти волі партії не підеш. Як і годиться, викладачі визнавали це положення як правильне. Досвід був перевагою спеціаліста та мав працювати на підвищення ефективності навчального процесу. Проте, працівник вишів зауважували, що 90% виробничники не мали стажу у школі чи інших освітніх закладах. Виробничий стаж нічого їм не дав окрім робочого досвіду. Значна частина виробничників при вступі демонструвала посередні знання. Чимало так і не вирівнювалося під час навчання у виші. Тому у Житомирському ДІП замислилися над цим. Вихід для них був у тому, аби надавати перевагу звичайним абітурієнтам перед виробничниками, якщо ті демонстрували кращі знання [10]. А з ними, можливо, і любов до професії.

Список використаних джерел

1. Сухенко В., Чекармар'ов В., Ватул'ов В. Наші претензії до університетів // Радянська освіта. – 23 березня 1957. – №12. – С.3.
2. Тевлін Я. За покликання, збагачене знаннями // Радянська освіта. – 1 лютого 1961. – №9. – С.2.
3. Стадніченко В. Знання під судом // Радянська освіта. – 20 листопада 1963. – №92. – С.2.
4. Юзвенко Л. Вантаж байдужості // Радянська освіта. – 1 червня 1963. – №43. – С.2.
5. Євгенова І. Дружба – дружбою... // Радянська освіта. – 27 квітня 1963. – №33. – С.1.
6. Осляк І. Інститутам – крашу молодь // Радянська освіта. – 6 квітня 1960. – №28. – С.2.
7. Удовиченко С. Знання – єдина «перепустка» // Радянська освіта. – 30 січня 1963. – №8. – С.2.
8. Торгалю В. Для майбутніх педагогів // Радянська освіта. – 27 лютого 1963. – №16. – С.2.
9. Мордань В. Вершини долаються в наступі // Радянська освіта. – 3 квітня 1963. – №26. – С.2.
10. Близнюк С. Чисте золото знань // Радянська освіта. – 23 вересня 1964. – №76. – С.2.

References

1. Sukhenko V., Chekmar'ov V., Vatul'ov V. Nashi pretenziyi do universitetiv // Radyans'ka osvita. – 23 bereznya 1957. – №12. – S.3.
2. Tevlin Ya. Za poklykannya, zbahachene znannnyamy // Radyans'ka osvita. – 1 lyutoho 1961. – №9. – S.2.
3. Stadnychenko V. Znannya pid sudom // Radyans'ka osvita. – 20 lystopada 1963. – №92. – S.2.
4. Yuzvenko L. Vantazh bayduzhosti // Radyans'ka osvita. – 1 chervnya 1963. – №43. – S.2.
5. Yevhenova I. Druzhba – druzhboyu... // Radyans'ka osvita. – 27 kvitnya 1963. – №33. – S.1.
6. Osljak I. Instytutam – krashchu molod' // Radyans'ka osvita. – 6 kvitnya 1960. – №28. – S.2.
7. Udovychenko Ye. Znannya – yedyna «perepustka» // Radyans'ka osvita. – 30 sichnya 1963. – №8. – S.2.

8. Torhalo V. Dlya maybutnikh pedahohiv // Radyans'ka osvita. – 27 lyutoho 1963. – №16. – S.2.
9. Mordan' V. Vershyny dolayut'sya v nastupi // Radyans'ka osvita. – 3 kvitnya 1963. – №26. – S.2.
10. Blyznyuk S. Chyste zoloto znan' // Radyans'ka osvita. – 23 veresnya 1964. – №76. – S.2.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

«My character is not suitable for teaching»: professional vocation of students of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (2)

The article illustrates the evolution of the career guidance of the pedagogical institutes of the Ukrainian SSR during the period of de-Stalinization (1953–1964). Application of content analysis of pedagogical press allowed to describe the problem of conscious professional choice; to identify the «falsity» of choosing teacher's way and let compare the wish of students to go on educational work according to the distribution with avoidance of it.

Keywords: everyday life, career guidance, student employment, Higher Pedagogical School, de-Stalinization.

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

«Мой характер не подходит для учителя»: профессиональное призвание студентов педагогических вузов УССР времён «оттепели» (2)

Иллюстрируется эволюция профориентационной работы пединститутами УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент-анализа педагогической прессы позволило описать проблему сознательного профессионального выбора; выявить «ошибочность» выбора учительского пути, сравнить желание студентов ехать по распределению на педагогическую работу с уклонением от нее.

Ключевые слова: повседневность, профориентация, трудоустройство студентов, высшая педагогическая школа, десталинизация.

* * *

УДК 339.9:338.46(1–925.8/9)

Посохов І. С.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри туристичного бізнесу, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна (Україна, Харків), posokhis@gmail.com

ІСТОРИЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ У ТУРИСТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ТА ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ

Метою даного дослідження є аналіз теоретичних аспектів проблеми історичних реконструкцій у контексті світового досвіду. Визначено, що історичні реконструкції – це не лише засіб розвитку туризму та одна з форм організації дозвілля, але й шлях до конструювання або навіть маніпулювання пам'яттю. Відповідно, робиться висновок про те, що здійснення історичних реконструкцій вимагає запровадження свого роду етичного кодексу, яким повинні керуватися організатори таких заходів. Визначено тенденції та перспективи розвитку історичних реконструкцій в Україні та світі у контексті політики пам'яті.

Ключові слова: історичні реконструкції, індустрія туризму, туристична політика, політика пам'яті.

Різноманітні культурні заходи останніми роками стали відігравати значну роль у діяльності окремих туристичних атракцій, регіонів або навіть країн. Вони активно використовуються для привертання уваги засобів масової інформації, залучення місцевого населення до різноманітних форм дозвілля. Багато країн витрачають величезні кошти саме на організацію фестивалів, які іноді притягують до себе сотні тисяч туристів. Такого роду заходи вимагають створення потужної інфраструктури, що повинна витримати справжнє «нашестя» учасників, які нерідко утворюють масштабні поселення. Дійсно,

актуалізація в такій формі історичної та культурної спадщини, здається, відкриває великі перспективи для просвітницької роботи. З іншого боку, такі фестивалі та подібні заходи нерідко задумані як слідування запитам посткультури (з її «грою в реальність»). Почасти вони являють собою просте копіювання побаченого деє чиновниками від культури. Останнім часом усе частіше зазначені заходи підпорядковані комерційним цілям, і, на жаль, організовуються людьми недостатньо для цього підготовленими, з упором на примітивні ефекти. Нерідко в Україні саме такі фестивалі (наприклад, етнофестивалі) називають «історичною реконструкцією». Але насправді чи можна так говорити? Якою мірою ми використовуємо світовий досвід у цьому випадку?

Метою дослідження є аналіз теоретичних аспектів проблеми історичних реконструкцій, а також визначення тенденцій та перспектив розвитку історичних реконструкцій в Україні та світі у контексті політики пам'яті.

В Україні дослідженнями індустрії туризму як складного економіко-соціального та культурного феномену займаються О. Любіцева, А. Парфіненко та ін. Істотний внесок у розробку проблем організації та оцінки ефективності фестивалів та історичних реконструкцій у туризмі внесли закордонні дослідники Д. Болдуїн, Е. Брунер та ін. [4; 5; 7]. Вивченням особливостей організації та проведення історичних реконструкцій займаються також російські науковці А. Нікольський, В. Хабаров [2; 3]. На нашу думку, прийшов час і українським ученим звернути увагу на такого роду проблеми.

Під історичною реконструкцією ми розуміємо, насамперед, відновлення зовнішнього вигляду і конструкції об'єкта чи явища, засноване на його збережених фрагментах, залишках, і наявній історичній інформації про нього, за допомогою сучасних методів історичної науки. Аналогічно визначається історична реконструкція процесів, подій, технологій і ритуалів. Термін «історична реконструкція» нерідко на пострадянському просторі фактично ототожнюють з поняттям «історичне дослідження». Поняття «історична реконструкція» можна визначити як відтворення матеріальної і духовної культури тієї чи іншої історичної епохи або регіону з використанням археологічних, образотворчих і письмових джерел [1].

На пострадянському просторі історична реконструкція розвивається великими темпами, починаючи з 1990-х років. Класичний приклад – реконструкція Бородинської битви, яка за традицією проводиться в перший тиждень вересня на історичному полі на захід від Москви. Це – досить масштабне видовище, в якому беруть участь тисячі відповідним чином екіпірованих і натренованих людей (сотні кавалеристів, близько тисячі піхотинців, використовується кілька десятків гармат). На все це дійство дивляться тисячі туристів, воно широко висвітлюється в ЗМІ. Подібні заходи стають істотним чинником формування історичних уявлень. Але якщо реконструкція Бородинської битви відбувається в суворій відповідності з наявними історичними даними, то багато інших «реконструкцій» являють собою плід творчої фантазії організаторів та учасників і виглядають як шоу. Відповідно, слід визнати той факт, що раніше історична уява звичайної людини формувала образи на підставі по

суті канонічних текстів (підручники з історії, найбільш відомі художні твори та кінофільми), а тепер на неї починає істотно впливати імпровізація на полях «історичних реконструкцій». На жаль, ця ситуація залишається мало дослідженою в Україні. Поки «реконструкцією» займаються лише організатори туристичного бізнесу. Але, очевидно, такі заходи можуть і неодмінно стануть формою реалізації певної політики пам'яті. А значить, їх аналіз повинен здійснюватися і науковцями. Тим цікавіше звернути увагу на європейський і світовий досвід організації історичних реконструкцій та підходи до розуміння цього явища. Тим більше, що кількість таких «історичних реконструкцій» зростає дуже швидкими темпами в усьому світі – у світі їх налічуються тисячі [11, с. 14].

У закордонній літературі для позначення таких заходів використовуються дещо різні за змістом терміни, а, відповідно, і самі події сприймаються по-різному. Зокрема, в західній літературі часто використовують термін «*re-enactment event*» (буквально – інсценування події, обставини), який розуміється як «захід з культурної спадщини», оскільки основною метою є представлення аспекту (місцевого) минулого культурного життя для широкої аудиторії [9, с. 22]. Суть цього напрямку, наприклад, може складати вивчення і застосування на практиці військового мистецтва певної епохи. Багато необхідної інформації береться з джерел, які збереглися, дещо (елементи одягу) доопрацьовується людьми, виходячи зі здорового глузду. У результаті відбувається видовищне дійство, яке приваблює туристів. Такі батальні сцени можуть розділятися на постановчі (для глядачів, кінофільмів, наукових експериментів і т.д.) і спортивні, де люди можуть оцінити свої сили та вміння. Саме тому, як доповнення до поняття «*re-enactment event*» часто використовують слово «турнір» (що чітко орієнтує на спрямованість заходу).

Західні дослідники виділяють ще й так звану «*living history*» [8, с. 388] (буквально – «жива історія»), «експонати якої нерідко розташовані в музейному контексті і потрапляють до уваги на щорічних або приурочених до чогось святкуваннях (культурної спадщини) у конкретному місці» [9, с. 53]. «Жива історія» об'єднує матеріальні речі, діяльність, символи в одній інтерактивній презентації, мета якої – дати спостерігачам і учасникам подій відчуття того, що вони зробили крок назад в часі. Жива історія не обов'язково ставить за мету відтворення конкретної події в історії – більш важливим є відтворення історії культури. «Жива історія», на думку вчених, знаходиться на перетині таких дисциплін, як «експериментальна археологія» і «музейна педагогіка». Вона являє собою відтворення повсякденного побуту жителів якоїсь місцевості в певний історичний період, зазвичай у формі організації «музею живої історії» або проведення «фестивалю живої історії», а також уроків «живої історії» в школах. Тут важливо абсолютно все, починаючи від крою і зовнішнього вигляду одягу і закінчуючи автентичними рецептами кухні, поведінкою і мовою. Таким чином, термін «жива історія» має досить широкі межі і може включати в себе те, що у нас позначено поняттям «історична реконструкція» (коли заходи будуються на сценаріях розважального характеру, але вимоги до таких сценаріїв все ж більш жорсткі). Подібні заходи цікаві не тільки самим учасникам, а й глядачам, які

можуть не тільки своїми очима подивитися на незвичайну історію своєї країни, але й долучитися до неї.

«Історичні реконструкції» можна розділити на декілька категорій й за іншими критеріями. Так, можна виокремити реконструкції подій (Брістольський Ренесансний ярмарок, Уайтхолл парад (Лондон)) реконструкції об'єктів (Запорізька Січ), реконструкції символічних дій і ритуалів (засідання Мальтійського ордена в музейному комплексі в Гатчині). Втім, вочевидь, навіть кількох окремих термінів, існуючих в англійській мові, недостатньо для позначення всього видового розмаїття. «Історичні реконструкції» можуть між собою дуже відрізнитися як за цілепокладанням, так і за характером відновлюваного матеріалу, оскільки додатково можна виділити світоглядні, поведінкові, технічні, матеріальні реконструкції і т.д.

Здійснення «історичних реконструкцій» в усьому світі пов'язане із взаємодією різних інтересів. Власне, вже у цьому можна бачити самостійну проблему. Зокрема, це виявляється в ході практичної організації «історичних реконструкцій». Так, дуже часто в положеннях про проведення фестивалів історичної реконструкції заявляється формат «жива історія» («living history»), але це нерідко є рекламним перебільшенням. Фестивалі історичної реконструкції, як правило, проводяться на кошти, що виділяються з бюджету адміністраціями міст, регіонів, а також на кошти спонсорів. У замовників заходів, відповідно, свої вимоги – для них важлива видовищність, розвиток туризму, залучення максимально можливої кількості туристів, зниження витрат за рахунок самоокупності заходу, а «справжність» не настільки важлива. На думку дослідників, вже це сприяє тому, що на рівні економічного підходу до організації фестивалю відбувається підміна понять «жива історія» та «шоу» [9, с. 40]. Замовники та спонсори фестивалю не готові оплачувати витрати на підготовку експерименту, їх не дуже турбує відповідність отриманого результату минулій реальності. Будь-яке шоу проводиться для глядачів – більшості з них також не потрібні дані науки та висока автентичність, адже туристи прийшли відпочити і насолодитися подією. Саме тому на фестивалі формату «шоу» затребувані ремесла, які, по-перше, розуміються туристами, по-друге, відрізняються видовищністю процесу і досяжністю результату. Але навіть якщо виділити два підходи до історичної реконструкції – власне наукову реконструкцію (експеримент) і реконструкцію як вид дозвілля, що відрізняються за своєю метою і, відповідно, методами здійснення, то стає очевидним – провести в реальному житті демаркаційну лінію між ними іноді буває дуже складно. Досягти автентичності не так просто, швидше ми маємо стилізацію під реконструкцію. Природно, чим далі епоха – тим менше інформації, доводиться постійно робити припущення на основі наявних мізерних даних про те, чого не було, але могло б бути. Реконструкція часто зводиться до відтворення матеріальних речей (зброя, гроші, прикраси, одяг, вікна в будинках і т.д.), однак, є ще й інша її складова – володіння цими речами (вміння носити речі, фехтувати, танцювати і т.д.). Деякі дослідники вказують і на ще одну складову – широке і глибоке занурення у світогляд людей відповідної «епохи і регіону» [6, с. 23].

У зв'язку із цим виникає складне запитання: як зробити так, щоб залучені для дійства учасники відповідали цим високим вимогам? Таким чином, нерідко

ми маємо справу з відтворенням (моделюванням), яке зводиться до зовнішнього копіювання окремих елементів, в основному матеріальної культури, часто із застосуванням сучасних матеріалів і технологій. У цьому випадку частка автентичних технологій і матеріалів є незначною. Що ж до духовної культури та соціальної сфери, то спроби реконструкцій в цій сфері вельми складні і спірні, тому нерідко мають ігровий характер. У цьому контексті слід згадати і поняття «рівень достовірності» – набір критеріїв дійсності, що визначає достовірність реконструкції матеріального об'єкту чи процесу на рівні джерел, матеріалів і технологій. Дійсно, існує проблема інтерпретації, розуміння джерела. Будь-яка реконструкція, створена на основі інтерпретацій фактів, не може бути «справжньою реконструкцією» в принципі. Тому будь-які заяви про «повну реконструкцію» певного об'єкту, події або ритуалу є не більше ніж рекламою.

Рівень автентичності матеріальних об'єктів визначається різними оціночними критеріями [3, с. 13]. Так, «копія» – це предмет, зроблений в тих же розмірах і за тією ж технологією, з таких же матеріалів, як і за часів існування речі. «Репліка» – предмет, зроблений, так само як і копія, але з урахуванням розмірів сучасного власника (наприклад, лицарські лати). «Новоділ» – предмет, зроблений за існуючими в науковій літературі типологіями, з історично вірних матеріалів, з відомих під час існування предмета технологій. «Стилізація» – предмет, що збігається по контурах з існуючими типологіями, з історично вірних матеріалів, із застосуванням сучасних технологій. «Бутафорія» – предмет, виготовлений або не з історично вірних матеріалів, але відповідний до існуючих типологій, або, навпаки, зроблений з історично вірних матеріалів, але не вірний за типологіями (технологія виготовлення не є важливою у цьому випадку) [3, с. 14]. Таким чином, наприклад, застосування сучасних технологій при історично вірних матеріалах перетворює історичну реконструкцію матеріального об'єкту в історичну стилізацію. Застосування сучасних матеріалів при використанні не автентичних технологій перетворює реконструкцію об'єкта взагалі на бутафорію, тобто створення предметно відчутної атмосфери шляхом імітації справжніх предметів. У зв'язку з цим, слід визнати, що замість історичних реконструкцій найчастіше туристи спостерігають історичні стилізації або навіть бутафорію. І такі заходи було б правильніше називати не «історичною реконструкцією», а «історичною стилізацією» або «бутафорією». Але організатори ніколи не погодяться з цим, підміна понять стала ідейною основою самих заходів. На думку багатьох науковців і музейних працівників, масове використання копій і новоділів має небезпечну тенденцію – у свідомості суспільства зникає грань між поняттями «оригінал» і «копія», стає рівнозначною презентація копії і оригіналу. Відбувається девальвація і дискредитація справжніх речей.

Втім, слід погодитися з твердженнями про важливість проведення подібних заходів для місцевого населення і місцевої культури. Історично склалося, що фестиваль – це час святкування, релаксації і відновлення сил після періоду важкої роботи. Суттєвою функцією таких заходів є консолідація місцевого співтовариства, культивування позитивних героїв і продовження традицій. Очевидно, що історичні реконструкції подій дійсно виконують деякі з цих функцій. Дослідники Д. Пікард (D. Picard)

і М. Робінсон (M. Robinson) також вважають, що історичні реконструкції, як і їх прообрази в минулому, «є складними нашаруваннями соціальної реальності», що не тільки відзначають єдність людей, а й дають можливість «врятуватися від сучасності» через театральне дійство (що можливо, тільки коли в ньому беруть участь багато людей) [10, с. 70]. Так, Е. Брунер (E. Bruner) вважає, що «жива історія» може бути хорошим способом дізнатися про минуле [5, с. 406]. Цю думку поділяють й інші дослідники, які вважають, що автентичність не повинна бути бар'єром для розуміння «головної істини» про минуле [7, с. 73]. Дійсно, багато людей бажають долучитися до історії саме для того, щоб зрозуміти основи минулого і на цій основі побудувати вектори свого майбутнього.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Новітні політичні та психологічні технології дозволяють цілеспрямовано формувати громадську думку, маніпулювати суспільною свідомістю за допомогою історичного знання та історичної пам'яті, які в цьому випадку сконструйовані із заздалегідь заданою метою, за допомогою спеціально відібраної інформації, щоби впливати на емоції, мотиви, мислення і поведінку людей. Історична пам'ять може бути використана для підтримки стабільності у суспільстві або, навпаки, вона здатна спровокувати конфлікти. Історичні реконструкції – не лише засіб розвитку туризму та одна з форм організації дозвілля, але й шлях до конструювання або навіть маніпулювання пам'яттю. З одного боку, виникає питання, хто здійснює або має здійснювати (і взагалі, чи це потрібно) певний контроль за ними, адже в іншому випадку подібні фестивалі і шоу з елементами історії будуть розвиватися стихійно, а ефект, який вони можуть давати буде непередбачуваним. З іншого боку, виникає питання професійної, етичної та ін. відповідальності за здійснення певної політики у сфері реконструкції, оскільки історія – спільна людська спадщина. Саме тому, на нашу думку, до проблеми «фестивальних реконструкцій» слід залучати широкі кола фахівців з різних галузей науки, а здійснення такої політики має перебувати під контролем різноманітних структур громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Историческая реконструкция. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Историческая_реконструкция/
 2. Никольский А. Б. Методологические проблемы исторической реконструкции / А. Б. Никольский. – Режим доступа: <http://www.newchron.ru/prcv/doklad/methodology.htm>
 3. Хабаров В. В. Реконструкторам о реконструкции / В. В. Хабаров // Реконструкция исторического костюма: Сб. м-лов Fashion-блока XV Международного фестиваля «Зиланткон». – Казань, 2006. – С.8–16.
 4. Bowdin G. Events Management / Edited by: Bowdin G., McDonnell I., Allen J. O'Toole W. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 2001. – 536 p.
 5. Bruner E. M. Abraham Lincoln as authentic reproduction: A critique of postmodernism / E. M. Bruner // American Anthropologist. – 1994. – №96. – P.397–415.
 6. Caillois R. «The sacred as transgression: Theory of the festival» / Caillois R. – Chicago: University of Illinois Press, 2001. – 140 p.
 7. Goodacre B., Baldwin G. Living the Past: Reconstruction, Recreation, Re-enactment and Education at Museums and Historical Sites / B. Goodacre, G. Baldwin. – London: Middlesex University Press, 2002. – 224 p.
 8. Hunt S. Acting the part: «Living history» as a serious leisure pursuit / S. Hunt // Leisure Studies. – 2004. – №23. – P.387–403.
 9. Long P., Robinson M. 2004. Tourism and Cultural Festivals and Events: Marketing, Management and Evaluation / P. Long, M. Robinson. – Sunderland: Business Education Publishers, 2004. – 233 p.
 10. Picard D., Robinson M. Festivals, Tourism and Social Change / D. Picard, M. Robinson. – Clevedon: Channel View Publications, 2006. – 296 p.
 11. Smith M. K. Issues in Cultural Tourism Studies / M. K. Smith. – London: Routledge, 2003. – 195 p.
- Posokhov I. S., Ph.D., associate professor Tourism Business Department V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), posokhis@gmail.com**
- Historical reconstructions in tourist practices and politics of memory**
- In the paper the theoretical aspects of historical reconstructions are studied. In particular, the analysis of the use of «re-enactment», «show», «festival», «living history» concepts are made, in the context of international experience. Some of the trends and prospects of rehabilitation of the festival reconstructions in the world are determined. Attention is drawn to the fact that historical reconstruction is not only a tool for tourism and a form of recreation, but also the way to construction or even manipulation of memory. Accordingly, it is concluded that the implementation of historical reconstructions requires the introduction of a kind of ethics code to guide the organizers of such events. Tendencies and prospects of historical reconstructions development in Ukraine and the world in the context of memory policy are shown.*
- Keywords:** historical reconstruction, tourism industry, tourism policy, politics of memory.
- Посохов И. С., кандидат исторических наук, Доцент кафедры туристического бизнеса, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), posokhis@gmail.com**
- Исторические реконструкции в туристической практике и в политике памяти**
- Целью данного исследования является анализ теоретических аспектов проблемы исторических реконструкций в контексте мирового опыта. Обращается внимание на то, что исторические реконструкции – это не только средство развития туризма и одна из форм организации досуга, но и путь к конструированию или даже манипулированию памятью. Соответственно, делается вывод о том, что осуществление исторических реконструкций требует внедрения своего рода этического кодекса, которым должны руководствоваться организаторы таких мероприятий. Определены тенденции и перспективы развития исторических реконструкций в Украине и мире в контексте политики памяти.*
- Ключевые слова:** исторические реконструкции, индустрия туризма, туристическая политика, политика памяти.

* * *

УДК 351

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української
академії наук, завідувач відділу історичних студій,
Науково–дослідний інститут українознавства
(Україна, Київ), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ: (НЕ)ПРОТИДІЯ ВЛАДИ Й ЗАКОНОДАВЧИЙ ПОПУЛІЗМ (НОТАТКИ З НЕДАВНЬОГО МИНУЛОГО ТА ПРО (НЕ)УРОКИ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ)

Аналізується проблема корупції в Україні на законодавчому рівні та декларативний характер боротьби з нею. Автор зазначає на прогалинах у цій сфері державотворення й висвітлює власне бачення подолання корупції в Україні.

Ключові слова: корупція, державотворення, реформи.

Однією з найбільших проблем сучасної України є суцільна, усе поглинаюча, корупція. Як відомо, усунення корупційних можливостей у законодавстві покликане кардинально змінити ситуацію та стати суттєвим кроком на шляху до наближення України до світових стандартів. З огляду на це, зазначу, що в Україні вже було вироблено близько сотні законодавчих та нормативних актів антикорупційного спрямування, але вони не були застосовані на практиці, або ж вступали в дію вибірково чи епізодично.

Так, наприклад, 5 жовтня 1995 р. з'явився перший антикорупційний акт незалежної України. При цьому його дія була застосована до окремих хабарників тощо, але не вплинула на рівень корупції в країні. При цьому до документу не було внесено поправок, які б його вдосконалювали. Ратифікація Україною європейських конвенцій виявила його недієвість та застарілість. Зважаючи на це, 11 червня 2009 р. Верховна Рада ухвалила т.зв. антикорупційний пакет законів, основним з яких був Закон «Про засади запобігання і протидії корупції». У прикінцевих положеннях цього акту законодавець зазначив: «Визнати такими, що втрачають чинність з 1 січня 2011 року закон України «Про боротьбу з корупцією», Постанову Верховної Ради України від 5 жовтня 1995 р. «Про порядок введення в дію закону України «Про боротьбу з корупцією». При цьому цілих півтора роки Верховна Рада двічі переносила термін введення в дію закону. За останньою версією воно мало відбутися з 1 січня 2011 р. Проте буквально напередодні, 21 грудня 2010 р., цей закон українським парламентом був скасований, а Президент оперативно підписав відповідне рішення. Офіційно закон був оприлюднений лише 5 січня 2011 р. От і виходить, що формально неіснуючий закон реально діяв з 1 по 5 січня. Це означало, що формально, відповідно до його норм, втратив силу старий закон «Про боротьбу з корупцією» від 1995 р. в підсумку держава Україна опинилася без жодного закону, в якому були б визначені поняття корупції та корупційних діянь, власне як і відповідальність за корупцію.

Крім того, на початку 2011 р. в Україні були ліквідовані спеціальні антикорупційні інституції, утворені згідно вимог GRECO. Зробив це Кабінет Міністрів України, виконуючи Указ Президента В. Януковича про скорочення загальної чисельності державного апарату (прийнятого, між іншим, в Міжнародний антикорупційний день). То того ж, Національна антикорупційна стратегія, схвалена ще в жовтні минулого року рішенням Національного антикорупційного комітету при Президенті, так

і не вступила в силу. Президент просто не підписав відповідний Указ. Відтак, де-юре поняття «корупція» зникло з вітчизняного законодавства, і з цим явищем не лише нікому стало боротися (спеціалізовані інституції ліквідовано, а загальні правоохоронні органи працювали вкрай неефективно), але й не було законодавчих підстав провадити таку боротьбу (в країні не існувало антикорупційної стратегії).

З 1 січня 2011 р. до недавнього часу правовою основою протидії корупції була Конституція України, Конвенція ООН проти корупції, Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією, Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, Стамбульський план дій боротьби з корупцією Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Указ Президента України від 11 вересня 2006 р. №742 «Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності».

Закон від 7 квітня 2011 р. (№3206–VI) «Про засади запобігання та протидії корупції», відповідно до прикінцевих та перехідних положень набрав чинності з 1 липня 2011 р., окрім статті 11 «Спеціальна перевірка щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування» і статті 12 «Фінансовий контроль», які набирали чинності з 1 січня 2012 р. Крім того, парламентарі затвердили форму декларації про майно, доходи фінансового характеру, яка була додатком до цього Закону України. Власне сам Закон складався з VIII розділів та 33 статей, які в цілому відповідали антикорупційним європейським стандартам і номінально були спрямовані на виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері протидії корупції.

Одночасно з вищезазначеним Законом також набули чинності зміни і доповнення до Кримінального кодексу, Кодексу про адміністративні правопорушення та Кримінально–процесуального кодексу України. 10 червня 2011 р. з'явився наказ Мін'юсту України (№1380/5) «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо проведення експертизи проектів нормативно–правових актів на наявність корупціогенних норм», а 5 жовтня 2011 р. – Указ Президента України (№964/2011) «Про першочергові заходи з реалізації Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Наприкінці 2011 р. владою В. Януковича було вироблено т.зв. Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки. «Стратегія» справляла враження набору фраз та прагнень загального характеру, які в принципі не викликали ані заперечень, ані зауважень щодо викладеного у зазначеному документі. Відтак документ мав яскравий декларативний характер й вкотре вказував на непослідовність дій владних структур та органів держави у боротьбі з корупцією.

Разом з тим дивувала риторика змісту «Стратегії», яка, власне, не несла в собі жодної практичної стратегії та шляхів щодо методів і заходів по подоланню суцільної корупції в державі. При цьому, у «Стратегії» жодним словом не зазначалося про найбільшу проблему країни, яка уможлиблювала корупційні процеси, а саме, щонайменше три з них: взаємодублювання, а часто й взаємозаперечення, певних законодавчих актів щодо ведення, наприклад, підприємницької діяльності; рутинність дозвільних процедур різного рівня, що

породжує «всесильність» бюрократичної волокити, а відтак й різного рівня чиновництва; дотримання букви закону щодо вже вироблених чинних законодавчих актів тощо.

Водночас «Стратегія», як і вищезазначений Закон, не усувала половинчастості антикорупційної боротьби. Так, наприклад, не було визначено коло осіб – суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення. Крім Президента України, Голови Верховної Ради України, його Першого заступника і заступника, Прем'єр-міністра України, народних депутатів, державних службовців і т.д., Закон відніс і осіб, які прирівнюються до уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування. У числі інших, це – члени окружних, територіальних і дільничних виборчих комісій (під час виконання ними повноважень), помічники народних депутатів та особи, які надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, оцінювачі, а також експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді під час виконання ними цих функцій і інші особи).

Положення щодо віднесення останніх до суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення також викликало сумніви. Приміром, вартість послуг приватного нотаріуса визначалася за домовленістю з клієнтом і в зв'язку з цим не було зрозуміло, як буде застосовуватися стаття 6 Закону, яка забороняла використовувати свої службові повноваження та пов'язані з цим можливості одержання неправомірної вигоди для себе та членів своїх сімей.

Слід зазначити, що ні Закон, ні чинне законодавство України не надавало визначення терміна «публічні послуги». У Законі фактично не було розмежовано поняття «службова особа» і «посадова особа», що могло призвести до значних ускладнень під час застосування Закону на практиці.

В цьому контексті хотілося б зауважити, що без вище і нижче вказаних (та інших фахових) зауважень та досвіду, враховуючи здебільшого безпринципність та аморальність сучасного українського політикуму, жодне запровадження за усталеними в нинішній Україні принципів організації та діяльності системи влади, наприклад, Національного антикорупційного бюро не здатне надати істотних результатів, а натомість слугуватиме потужним механізмом переділу власності, політичного тиску (зиску), зведення рахунків з попередниками чи опозицією, шантажу тощо, а отже – ті й самій корупції. Для прикладу нагадаю показову деталь, що прем'єр-міністр України А. Яценюк (щодо проекту Закону №9746 «Про Національне антикорупційне бюро (НАК)») 15 грудня 2009 р. виступав у Верховній Раді проти підпорядкування цього парламенту (домогався підпорядкування НАК напряму Президентові України), а 24 січня 2011 р. – навпаки, за те, що НАК необхідно безпосередньо підпорядкувати Верховній Раді.

Чи інший приклад. 28 грудня 2009 р. А. Яценюк підтримував проект Закону №5494 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України», в якому пропонувані змінами до ККУ (зокрема, до статей 191, 209, 255, 257, 364, 368, 375) передбачалося запровадити санкції, які передбачають покарання у вигляді довічного позбавлення волі, в т.ч. й по статті 364 – зловживання владою або службовим становищем,

а статтю 365 – перевищення влади або службових повноважень – передбачалося зжорсточити. Проте вже 16 вересня 2011 р. щодо проекту Закону «Про внесення змін до деяких законів України (щодо впровадження європейських стандартів у кримінальній юстиції)» той же А. Яценюк стверджував протилежне: «Слід зазначити, що в більшості країн англосаксонської (у Великобританії, США) та континентальної (в Італії, Німеччині, Франції) систем права не передбачено окремого складу злочину «перевищення влади або службових повноважень». При цьому, він навіть аргументував, що склад злочину «перевищення влади або службових повноважень», що передбачений був чинною редакцією статті 365 ККУ, в основних своїх визначеннях і поняттях повторює положення статті 98 Кримінального кодексу Української РСР 1927 року, а також статті 166 Кримінального кодексу Української РСР 1960 року. Така практика є пережитком радянського репресивного правозастосовного механізму». І таких прикладів можна навести безліч. Мотивація: місце політичного перебування – при владі чи не при владі...

Тож жодне Антикорупційне бюро, очолюване, призначене чи підпорядковане владі, з корупцією в якій (чи яка стоїть на чолі корупційного павутиння) воно мало би боротися, своїх справжніх функцій виконати не здатне, окрім як бути інструментом тиску, визику, перерозподілу тощо, або щонайменше, очкозамилуванням (профанацією та імітацією) боротьби з корупцією.

Додам також, що Закон України «Про боротьбу з корупцією» визначав це поняття як: діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг. Передбачене у Законі України «Про боротьбу з корупцією» поняття «корупція» було, м'яко кажучи, не зовсім вдалим.

Утім в цьому контексті не варто «вигадувати велосипеда», позаяк вже існує чималий світовий досвід, який очевидно доцільно використати й в сучасній українській дійсності, враховуючи динаміку розвитку й вдосконалення науки і практики у цій сфері. Так, скажімо, авторитетний юридичний словник Г. Блека визначає корупцію як: «діяння, яке вчиняється з наміром надати деякі переваги, що несумісні з офіційними обов'язками посадової особи і правами інших осіб; діяння посадової особи, яка неправомірно використовує своє становище чи статус для одержання будь-якої переваги для себе або іншої особи в цілях, які протирічать обов'язкам і правам інших осіб».

У термінології офіційних документів, наприклад Швейцарії, всі можновладці – монархи, диктатори, лідери, прем'єри та їх найближче (сімейне і посадове) оточення – підпадають під категорію ПЕП (англ. PER – politically exposed person). Іноді його перекладають як «політично уразлива персона». Директор департаменту міжнародного права Міністерства закордонних справ Швейцарії В. Зелльвегер подавав таке визначення терміна ПЕП: «Людина, що займає керівну посаду, завдяки чому у неї є можливість привласнювати великі грошові суми». Відтак, маються на увазі ті, хто має владу і перебуває на виду: глави держав і урядів, провідні політичні діячі, високопоставлені держслужбовці, а також особи з їх сімейного та особистого оточення.

У більш широкому сенсі йдеться не тільки про президентів, міністрів, суверенів, а й про їх найближче оточення. Завдяки своєму службовому становищу і впливу в суспільстві ПЕП, або «політично уразлива персона», піддається потенційному ризику бути залученою в корупційні дії, або ж їх організатором чи покривачем. В Україні ці особи не мають подібного визначення (навіть задекларованого не юридично), а натомість де-юре очолюють антикорупційні заходи, а отже (вірогідно) можуть стати й покривачами корупційних схем. Принагідно зауважу: за оцінками експертів Світового банку, щорічно в країнах, що розвиваються, і в країнах з перехідною економікою керівний апарат отримує у вигляді хабарів від 20 до 40 млрд. дол. США, що відповідає 20–40% коштів, які виділяються цим країнам як офіційна допомога.

Крім того, в Україні на законодавчому рівні не було зафіксовано такі прагнення та положення: криміналізувати корупційні діяння згідно Міжнародних конвенцій; запровадити виборність суддів та можливість їх дострокового відкликання; забезпечити однакове застосування усіма судами законів України; запровадити експертизу судових рішень на відповідність Конституції та законам; запровадити обов'язковий контроль судами за виконанням судових рішень; запровадити механізм дострокового відкликання громадами голів сільських, селищних та міських рад без згоди Верховної Ради України; запровадити реєстр корупціонерів, чия причетність до корупції встановлена рішенням суду.

Нагадаю, 31 жовтня 2003 р. Україною була прийнята Конвенція ООН проти корупції (UNCAC – UN Convention against Corruption) – багатосторонній міжнародноправовий документ, який визначає природу корупції і пропонує низку заходів з протидії цьому явищу. Конвенція стала основою Ініціативи Стар (Stolen Asset Recovery (StAR) Initiative), з якою виступили у вересні 2007 р. Світовий банк і Управління ООН з боротьби з наркотиками і злочинністю (ІЮНОДК). Мета СТАР – ініціювати повернення викрадених активів, заохочувати і сприяти систематичному та своєчасному поверненню активів, які є доходами від корупції, а також удосконалювати заходи щодо забезпечення повернення викрадених активів.

З огляду на міжнародний досвід, зазначу, що у законодавстві США поняття корупції посадовців визначено достатньо широко. Воно включає ряд протиправних діянь, передбачених в основному в чотирьох главах розділу 18 Зведення Законів: 1) Хабарництво, нечесні доходи і зловживання своїм положенням публічними посадовцями; 2) Посадовці і службовці по найму; 3) Здирство і погрози; 4) Вибори і політична діяльність. Кримінальному переслідуванню за хабарництво в США піддаються не тільки ті, хто одержує хабарі, але й ті, хто їх дає.

У Зведенні Законів США детально вказано, які категорії посадовців розуміються під особами, що одержують хабарі. Відповідальності за дачу хабара підлягає всякий, хто дає, пропонує, обіцяє що–небудь цінне публічному посадовцю або кандидату на цю посаду з протиправною метою. Важливо, що покаранню за хабарництво разом з нині функціонуючим підлягає як колишній, так і майбутній службовець. Важливим організаційним заходом, здійсненим урядом США, було створення в червні 1970 р. «Національної ради з боротьби з організованою злочинністю», головним завданням якої

є розробка загальнонаціональної програми дій. Керівну роль в діяльності з боротьби з організованою злочинністю відіграє Міністерство юстиції США, яке розробляє національну стратегію боротьби зі злочинністю в країні та здійснює методичне керівництво цією роботою. Головним підрозділом Міністерства юстиції, на яке безпосередньо покладена боротьба з організованою злочинністю, є Федеральне бюро розслідувань (ФБР).

З огляду на рівень та обсяг корупції в Україні, вважаю за доцільне звернутися й до досвіду Італії й запровадити термін «мафіозне угруповання». З огляду на це антикорупційна діяльність влади має бути відкритою для політичних партій, об'єднань громадян, засобів масової інформації. Усе це надає можливість для участі в антикорупційній роботі інститутам соціального контролю. В цьому плані у 1993 р. під тиском громадськості в Італії було прийнято Закон «Про угруповання мафіозного типу», який встановив сувору відповідальність за входження до злочинної організації типу мафія. Закон цей було включено до нового кримінального кодексу Італії окремою нормою: «Кожний, хто є членом злочинного угруповання мафіозного типу, у склад якого входить троє та більш чоловік, карається позбавленням волі строком від 3 до 6 років». Нове законодавство визначило конкретні ознаки, які притаманні мафіозним угрупованням, зокрема: залякування та підкорення силою інших людей, нав'язування їм «закону мовчання» та кругової поруки з метою вчинення кримінальних злочинів, встановлення прямого або непрямого правління і контролю за різного роду економічною діяльністю, отримання незаконних прибутків та незаконних пріоритетів в такій діяльності для себе та інших осіб, а також протистоянню вільного волевиявлення при голосуванні. За цим законом були передбачені жорсткі покарання за фінансування легальної економічної діяльності за рахунок коштів, здобутих злочинним шляхом, в тому числі прибутку від легалізації «брудних грошей».

Застосування нового закону «Про угруповання мафіозного типу» здійснюється також під контролем громадськості та органів представницької демократії, що дало змогу внести дестабілізацію в ряди мафії. Однією з форм такого контролю є заслуховування звітів МВС у парламенті Республіки два рази на рік. Такі багатоаспектні зусилля суб'єктів політики та італійської юстиції мають позитивні результати. З 1993 р. до 2011 р. було заарештовано більш, як 3500 членів мафіозно–злочинних угруповань. Водночас це стало можливим завдяки реальному втіленню в політико–правове поле Італії принципів розподілу влад, незалежності судової влади від урядового впливу та втручання інших гілок влади. Завдяки цьому італійська судова система є найважливішою із трьох гілок влади в системі механізмів боротьби з корупцією.

В Конституції Італії втілено політичне рішення про надання Верховній Раді Суддів виключних прав на заохочення та покарання суддів. Дві третини членів Ради обираються судьями, і одна третина – політичними партіями. Крім того, адміністративні комісії мають статус судів, а Конституція передбачає адміністративне провадження з деяких кримінальних справ. Дієвим антикорупційним механізмом слід визнати також те, що судді, прокурори і слідчі вважаються членами однієї професії й регулярно міняються ролями. Кожна

прокуратура є автономною. Кожний прокурор має такі ж гарантії незалежності, як і судді.

Важливим в антикорупційних заходах є й так звана «культура прозорості». Для прикладу: з 1999 р. у Південній Кореї (в Сеулі) діє програма «OPEN» – система контролю за розглядом заяв громадян чиновниками міської адміністрації, яка викликала справжню сенсацію серед національних антикорупційних програм. Програма є показником реалізованої політичної волі на боротьбу з корупцією. Вільний доступ до інформації про стан речей виключає необхідність особистих контактів з урядовцями або пропозиції їм хабарів з метою прискорити завершення процесу ухвалення рішення. Таким чином, «OPEN» шляхом виключення особистого спілкування урядовців і громадян, як необхідної умови існування корупції, виконує основне своє завдання – попередження корупційних діянь і відновлення довіри громадян до міської адміністрації.

Вважаю, що українська національна антикорупційна стратегія має врахувати як вітчизняний, так і міжнародний досвід. Успішна ж боротьба з корупцією матиме успіх принаймні за умов, коли є в наявності:

- політична воля керівництва держави усіх рівнів, поєднана із комплексними заходами політичного, економічного, соціального і правового характеру;
- соціальний контроль з боку громадянського суспільства за всією системою державного адміністрування (неодмінною умовою для цього є створення атмосфери прозорості) і забезпечена можливість порушення в цих рамках кримінального переслідування правопорушників;
- дійсно незалежні засоби масової інформації та публічні судові процеси, поєднані із кримінальною відповідальністю суддів та представників влади усіх (!) рівнів;
- незалежність судової влади та органів прокуратури (як це було втілено у різних моделях в правоохоронних системах Італії, США, Великобританії, Франції та інших країн);
- жорстка підзвітність осіб, які наділені владними повноваженнями, перед реально незалежним органом, що здійснює моніторинг чистоти діяльності державних службовців, а також наділений повноваженнями з притягнення до відповідальності посадовців усіх (!) рівнів у вертикалі влади.

З огляду на рівень та обсяг корупції в Україні, вважаю за доцільне звернутися й до досвіду Італії й запровадити термін «мафіозне угруповання». Виходячи з українських реалій під таке угруповання можуть підпасти й відомі українські політичні партії, які створені і діють за принципом піраміди, або ж партій–корпорацій тощо. З огляду на це антикорупційна діяльність влади має бути відкритою для політичних партій, об'єднань громадян, засобів масової інформації. Усе це надає можливість для участі в антикорупційній роботі інститутам соціального контролю.

Слід визначити конкретні ознаки, які притаманні мафіозним угрупованням, зокрема: залякування та підкорення силою інших людей, нав'язування їм «закону мовчання» та кругової поруки з метою вчинення кримінальних злочинів; встановлення прямого або непрямого правління і контролю за різного роду економічною діяльністю; отримання незаконних прибутків та незаконних пріоритетів в такій діяльності

для себе та інших осіб; протистояння вільному волевиявленню при голосуванні; встановлення жорстких покарань за фінансування легальної економічної діяльності за рахунок коштів, здобутих злочинним шляхом, в тому числі прибутку від легалізації «брудних грошей».

Усі ці кроки і заходи, звісно ж, будуть напівкроками та недозаходами, без комплексних, системних і докорінних реформ, зокрема у виборчому законодавстві, політико–адміністративній, податковій, фінансовій системах, судовій сфері, органах прокуратури та правопорядку тощо.

З цього приводу хотілося б лише додати окремі штрихи й до деякої іншої тематики, яка є складовою розглянутої тут проблеми. Окрім використання суддівсько–прокурорського досвіду США, провідних країн Азії й Америк, країн ЄС, варто запровадити практику, коли дві третини членів Вищої Ради Суддів (досвід Італії) обираються суддями, і одна третина – політичними партіями. Крім того, адміністративні комісії мають статус судів, а Конституція передбачає адміністративне провадження з деяких кримінальних справ. Дієвим антикорупційним механізмом слід визнати також те, що судді, прокурори і слідчі вважаються членами однієї професії і регулярно міняються ролями. Кожна прокуратура є автономною. Кожний прокурор має такі ж гарантії незалежності, як і судді. Крім того, міська і районна міліція має бути реорганізованою у муніципальну поліцію, керівництво якої повинно бути контрольованим і підзвітним місцевій громаді (голова міської / районної муніципальної поліції має бути затверджений волевиявленням місцевої громади). Боротьба владних структур із корупцією має відбуватися під контролем громадськості та органів представницького народовладдя. Однією з форм такого контролю є заслуховування звітів МВС у парламенті два рази на рік.

Водночас кожних 2 роки має бути оновлення 1/3 частин законодавчого органу, що дасть можливість провадити оновлення політичних еліт. Одна особа має право бути обраною до законодавчого органу не більш як на 2 терміни поспіль. Депутатська недоторканність має бути скасованою, проте й запроваджено імунітет від переслідувань за політичну діяльність. Аналогічний виборчий принцип слід застосувати й щодо місцевих органів влади. Необхідно узаконити також і порядок звітності депутатів усіх рівнів перед виборцями й встановити чіткі правила відкликання громадами раніше обраних депутатів, якщо вони не захищають інтереси громади. Виборці повинні отримати дієвий механізм відкликання не лише депутата й глави держави.

Політичною корупцією слід вважати також і безпідставну цілеспрямовану брехню (популізм) політичного діяча (політичної сили), яка є нічим іншим як одним з різновидів усвідомленого шахрайства та афер, що здійснюються задля особистої (колективної) вигоди злочинним шляхом, руйнують суспільно–політичну сталість держави й становить загрозу національній безпеці.

За відсутності принаймні цих основних критеріїв та заходів боротьба з корупцією носитиме декларативний характер й не матиме жодного практичного результату, або ж й надалі включатиме в собі політично–корумпований підтекст та мафіозно–державну складову.

Hai–Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies, Research Institute of Ukrainian history (Ukraine, Kyiv), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Corruption in Ukraine: (in)opposition to the government and legislative populism (note from the recent past and the (un)lessons of historical experience)

In the article the problem of corruption in Ukraine at the legislative level and declarative combat it. The author notes the gaps in this area and highlights the state own vision of overcoming corruption in Ukraine.

Keywords: corruption, state reforms.

Гай–Нижнык П. П., доктор исторических наук, академик Украинской академии наук, заведующий отделом исторических студий, Научно-исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Коррупция в Украине: (не)противодействие власти и законодательный популизм (замечки с недавнего прошлого и об (не)уроках исторического опыта)

Анализируется проблема коррупции в Украине на законодательном уровне и декларативный характер борьбы с ней. Автор указывает на лазейки в этой сфере государственного строительства и высказывает своё видение борьбы с коррупцией в Украине.

Ключевые слова: коррупция, государственное строительство, реформы.

УДК 94(73:47+57):327.54:929 Кіссінджер

Гукало Т. В.,
здобувачка кафедри історії для гуманітарних
факультетів історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), taniadelano@yandex.ua

**Роль Генрі Кіссінджера у становленні розрядки
у відносинах США та СРСР**

Розглянуто та проаналізовано період розрядки міжнародної напруженості у стосунках США та СРСР, зміну зовнішньополітичного курсу президента Річарда Ніксона, а також роль Генрі Кіссінджера, радника з питань національної безпеки, у цьому процесі.

Ключові слова: розрядка міжнародної напруженості, детант, американо–радянські відносини, Річард Ніксон, Генрі Кіссінджер.

Кінець 1960–х – початок 1970–х років займає важливе місце у історії американо–радянських відносин, а також у історії міжнародних відносин в цілому. Це був період розрядки міжнародної напруженості або детанту. В цей час лідери провідних держав зрозуміли, що проблеми потрібно розв'язувати дипломатичним шляхом, для того, щоб знизити ризик міжнародних конфліктів. Хоча детант тривав досить недовго, але він показав, що міжнародні конфлікти можна розв'язувати шляхом переговорів і пошуку діалогу, і що конфронтація і ворожнеча не можуть бути корисними жодній із сторін. Дослідження даної проблеми є досі актуальним, тому що сьогодні міжнародні конфлікти набувають все більшої сили, помилки і уроки минулого можуть бути корисними і у сучасній міжнародній ситуації, коли напруженість і конфронтація зростає з новою силою.

Важливим фактором у стосунках Радянського Союзу та США в післявоєнний час стала гонка озброєнь. СРСР досяг приблизно такого ж рівня озброєння, що і Сполучені Штати. Обидві країни вкладали величезні кошти у військову промисловість, ядерний арсенал за декілька десятиліть виріс настільки, що його хватило би для того, щоб знищити усе населення планети. Крім небезпеки ядерної війни, гонка озброєнь несла загрозу для економіки як США, так і для СРСР. Радянська економіка

взагалі перебувала в кризовому стані і потребувала доступу до західних технологій [1, с. 11].

На рубежі 60–70–х років у зовнішній політиці США відбуваються зміни у стосунках з СРСР. У січні 1969 року до влади у США приходить нова республіканська адміністрація президента Річарда Ніксона, яка, продовжуючи попередній зовнішньополітичний курс, зрозуміла необхідність переходу від «ери конфронтації до ери переговорів». Це був відхід від політики «холодної війни», перегляд стосунків між державами на користь безпеки і взаємовигідного співробітництва, це був період розрядки міжнародної напруженості або детанту. Розрядка, послаблення напруженості між США та СРСР – це перш за все їх взаємна угода виключити застосування сили, і тим більше війну, у відносинах одне з одним. Це визнання неминучості мирного співіснування між двома країнами [7, с. 42].

Ключову роль у становленні нової політики Сполучених Штатів відігравав Генрі Кіссінджер, який одночасно обіймав посади радника президента з питань національної безпеки США та державного секретаря США, він був одним із творців нової зовнішньополітичної стратегії США. Його вклад у процес переговорів між США та СРСР сприяв активній нормалізації та значному покращенню взаємовідносин між даними країнами. Ніксон, переважно під впливом Кіссінджера, розглядав розрядку у відносинах США та СРСР і як крок на шляху відродження довіри американської і світової громадськості до зовнішньої політики Вашингтона як такої, базові принципи якої формуються на засадах відданості ідеї загального миру і глобальної стабільності. Вплив колишнього багатолітнього директора Гарвардського міжнародного семінару на формування нового концептуального фундаменту зовнішньої політики США часів Ніксона безперечно був визначальним. Практично в усіх критичних для того періоду ситуаціях Кіссінджеру вдавалося переконати президента у доцільності використання саме його версій міжнародного курсу Сполучених штатів [2, с. 63]. Розрядка стала одним із головних компонентів зовнішньополітичної стратегії США 1970–х рр. Вона проводилась для того, щоб видозмінити відносини Заходу і Сходу. На початку 1970–х рр. правлячі кола Сполучених штатів відчували необхідність привести зовнішньополітичну лінію США відносно СРСР у більшу відповідність до нових реалій у світі. Традиційна зовнішньополітична концепція стримування вже у другій половині 1960–х рр. завела у глухий кут відносини між Заходом і Сходом. Альтернативою їй у подальші роки став пошук компромісів, які сформували основу політики розрядки міжнародної напруженості.

Пішовши зі сцени, уряд Джонсона залишив своєму наступнику досить тяжкий внутрішньо– і зовнішньополітичний, економічний, моральний спадок. Адміністрація Ніксона зіткнулась, з однієї сторони, з фактом військово–стратегічного паритету США з СРСР, провалом американської інтервенції у В'єтнамі, а з іншої – з наростаючими виступами у країні і конгресі, світової спільноти і союзників США з вимогами покінчити з війною в Індокитаї, приступити до реального обмеження озброєнь, приєднатися до процесу послаблення міжнародної напруженості, що почалась у другій половині 60–х років у Європі.

Згодом після приходу до влади Ніксона був встановлений конфіденційний канал передачі інформації,

яким керували Добринін та Кіссінджер. Він був встановлений за ініціативою американської сторони у лютому 1969 року і діяв до кінця 1976 року, поки Кіссінджер продовжував керувати зовнішньою політикою США [3, с. 83]. По суті, це була форма секретного зв'язку між Білим домом і Політбюро ЦК КПРС, що діяла в обхід Держдепартаменту і інших державних органів обох сторін. Багато в чому саме завдяки цьому каналу стали можливими серйозні переміни в американо–радянських відносинах та збільшення ступеню довіри і взаєморозуміння, що і призвело до розрядки міжнародної напруженості на початку 70–х років. Через цей канал проходили зондаж і узгодження позицій обох сторін, йшов обмін найбільш конфіденційною інформацією, оперативнo знаходились вирішення найбільш складних і делікатних проблем американо–радянських відносин. Проблеми ці виходили далеко за рамки двосторонніх зв'язків, оскільки торкалися питань по врегулюванню регіональних криз (В'єтнам, Близький Схід, індо–пакистанський конфлікт і ін.), обмеження стратегічних озброєнь, відносини з Китаєм, процес європейської розрядки і багато чого іншого. Кіссінджер зазначав: «Через канал прямого зв'язку була проведена безпрецедентна кількість переговорів. До цього він використовувався для урегулювання такої ж безпрецедентної кількості кризових ситуацій. Не дивлячись на викликану каналом прямого зв'язку бюрократичну плутанину, він представляв собою новаторський засіб, що дозволяв подолати формальності дипломатичної системи, бюрократизація якої все посилювалась» [8, с. XX]. Отже, цей канал і справді зіграв важливу роль у зближенні СРСР та США. Кіссінджер та Добринін були талановитими дипломатами, які уміли концептуально підходити до питань, а також розуміли необхідність проведення «реальної політики».

У 1971 р. адміністрація Ніксона активізувала контакти з радянським керівництвом, прагнучи підготувати візит президента до СРСР. У центрі американо–радянського діалогу перебували такі питання: запобігання ядерної війни; обмеження стратегічних озброєнь; регіональні конфлікти, включаючи положення на Близькому Сході; досягнення угоди по Західному Берліну і проведення загальноєвропейської наради. При цьому Москва відтягувала зустріч на вищому рівні, розраховуючи добитися від Ніксона додаткових поступок.

Все ж в 1971 р. з'явилися ознаки деякого поліпшення американо–радянських відносин. 30 вересня міністр закордонних справ СРСР А. Громико і державний секретар США У. Роджерс підписали угоду про заходи по зменшенню небезпеки виникнення ядерної війни між двома державами, яка фіксувала домовленості з попередження випадкового або несанкціонованого застосування ядерної зброї. Тоді ж було підписано угоду про удосконалення лінії прямого зв'язку між керівниками СРСР і США.

Однак, радянське керівництво продовжувало затягувати питання візиту Ніксона до СРСР. Подібна тактика призвела до вирішення американського президента відвідати спочатку Китай. Його візит в КНР відбувся в лютому 1972 р. Вашингтон отримав можливість «розіграти китайську карту». Москва змушена була рахуватися із загрозою подальшого зближення між США і Китаєм. Протидія подібного розвитку подій ставала одним з основних завдань радянської зовнішньої політики.

У травні 1972 року нарешті відбувся офіційний візит Р. Ніксона до Радянського Союзу. Результатом переговорів американського президента із радянським керівником Л. І. Брежнєвим був важливий політичний документ «Основи взаємовідносин між СРСР і США», в якому вперше в історії американо–радянських відносин сторони підкреслили, що в ядерну епоху не існує іншої основи для підтримання стосунків між ними, крім мирного співіснування. Сторони взяли на себе зобов'язання уникати воєнної конфронтації і запобігти виникненню ядерної війни, проявляти стриманість у своїх взаємовідносинах, регулювати свої розбіжності мирним шляхом [4, с. 271].

Зустріч у Москві продемонструвала, що не дивлячись на глибокі протиріччя між цими державами, на їх протилежність у деяких питаннях світової політики, поліпшення відносин між СРСР та США можливе і необхідне як у власних інтересах, так і у інтересах всього міжнародного світу.

У 1970–х роках проводились переговори про обмеження стратегічних озброєнь, в результаті яких були підписані договір ОСО–І (1972), що включав Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО), який передбачав, що ні СРСР, ні США не будуть розгортати системи ПРО по всій території країни. У Договорі допускалося, що обидві країни можуть мати лише по два райони, які прикриваються засобами ПРО і включають не більше 200 протиракет.

Підписана разом з Договором Тимчасова угода про деякі міри в області обмеження стратегічних наступальних озброєнь передбачала заморожування на п'ять років кількості стаціонарних пускових установок міжконтинентальних пускових ракет наземного базування і пускових установок балістичних човнів.

Дані угоди були великим кроком на шляху до зміцнення міжнародної безпеки і послаблення загрози ядерної війни. Сторони констатували, що американо–радянські відносини можуть будуватись лише на основі принципів рівної безпеки.

Після зустрічі у Москві були зроблені кроки для реалізації укладених там договорів, а також укладені нові угоди між США та СРСР. У жовтні 1972 р. були підписані угоди по деяких питаннях морського судноплавства, про урегулювання рахунків по ленд–лізу, про взаємне надання кредитів, а також торгівельні угоди, які дозволяли радянським товарам вільно виходити на американський ринок. В угоді 1972 р. вдалося узгодити суму радянської заборгованості по ленд–лізу (600 млн. доларів) і умови її погашення. Москва погодилася виплачувати борг, але тільки після отримання режиму найбільшого сприяння в торгівлі. На жаль, реалізувати підписану торговельну угоду не вдалося. При проходженні закону про торгівлю реформу через американський конгрес в грудні 1974 року було прийнято положення про надання Радянському Союзу режиму найбільшого сприяння тільки за умови лібералізації його правил виїзду радянських громадян на постійне проживання в інші держави. Для радянського керівництва ця умова виявилася неприйнятною, і реалізація торговельної угоди була зірвана. Ця невдача стала тривожним сигналом наростання труднощів у процесі розрядки.

Підписання цих важливих угод сприяло розвитку співробітництва в торгово–економічній, культурній і іншій

сферах. Уже під час візиту президента Річарда Ніксона до Москви у 1972 році були укладені американо–радянські угоди про співробітництво у справах дослідження космосу, охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я.

Влітку 1973 року відбувся візит у відповідь Л. І. Брежнєва до США. Під час зустрічей радянського керівника і його делегації із президентом Р. Ніксоном, Г. Кіссінджером та іншими керівними діячами США обговорювалися важливі питання американо–радянських відносин і світової політики, підписано дев'ять нових угод, що охоплювали дуже широке коло проблем – співробітництво у сфері сільського господарства, транспорту, дослідження Світового океану, мирного використання атомної енергії, розширення контактів і обміну у сфері науки, техніки освіти, культури і т.д.

Дуже важливою була Угода про запобігання ядерної війни, підписана 22 червня 1973 р. у Вашингтоні Р. Ніксоном та Л. І. Брежнєвим. У цьому документі йшлося про те, що США та СРСР, керуючись цілями зміцнення всезагального миру і міжнародної безпеки, а також розуміючи, що ядерна війна мала би катастрофічні наслідки для людства, погодилися, що вони будуть діяти так, щоб запобігти виникненню ядерної війни між ними або із іншими країнами. Обидві держави зобов'язались також утримуватись від загрози використання сили проти іншої сторони чи іншої країни в обставинах, які можуть поставити під загрозу мир і міжнародну безпеку [6, с. 253].

Під час візиту Л. І. Брежнєва до США було прийняте рішення про перетворення американо–радянських зустрічей на найвищому рівні у постійно діючий інститут. Це дало стабільності і безперервності діалогу між двома великими державами, відкрило шлях для проведення чергової такої зустрічі у Москві влітку 1974 року.

Продовжуючи крок за кроком долати розбіжності та труднощі, обидві сторони у ході переговорів у Москві і Ореанде виробили та підписали ряд чергових угод і комюніке. Вони домовились, що Радянський Союз і Сполучені Штати мають досягти нової угоди про обмеження стратегічних наступальних озброєнь на період до 1985 р. Був підписаний додатковий протокол до договору 1972 р. про обмеження систем протиракетної оборони, який передбачав, що кожна сторона буде мати не два, а лише по одному району протиракетної оборони (ПРО). Було укладено договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї потужністю більше 150 кілотонн, причому обмежитись мінімальною кількістю випробувань нижче указанного порогу і проводити їх у рамках випробувальних полігонів, які мають оголошуватись.

Іншим напрямком співробітництва між цими двома країнами стали торгово–економічні і культурні зв'язки. В 1974–1975 роках вперше в історії відносин США та СРСР відбувся обмін офіційними візитами цих країн. Мали місце також зустрічі представників державних і суспільних організацій, йшов обмін науковими, культурними, спортивними організаціями. Москву відвідали багато ділових кіл США. У Вашингтоні було відкрито торгове представництво СРСР, у Москві – комерційне бюро США, представництва американських корпорацій і банків.

В результаті спільних зусиль зовнішньо–торгівельних організацій США та СРСР загальний об'єм американо–радянської торгівлі почав помітно зростати, досягнувши у 1976 році суми 2,2 млрд. карб. США піднялись на

друге місце серед західних торгових партнерів СРСР, поступаючись лише ФРН.

Успішно розвивалось американо–радянське співробітництво у сфері охорони здоров'я. Медиками обох країн було проведено багато зустрічей і конференцій для взаємного ознайомлення з роботою одне одного, розроблялись комплексні програми спільних досліджень.

Велику увагу та інтерес викликав спільний космічний проект «Союз – Апполон». У червні 1975 року радянські космонавти Олексій Леонов та Валерій Кубасов і американські – Томас Стаффорд, Дональд Слейтон і Венс Бранд успішно провели серію спостережень і експериментів, що мали важливе науково–технічне значення. Здійснення проекту свідчило про великі можливості співробітництва США та СРСР у справах освоєння космосу.

Однією із нових форм співробітництва у сфері науки та освіти стали обміни професорами для читання лекцій, а також молодими вченими для проходження наукового стажування. Ці контакти сприяли кращому взаєморозумінню, зросту довіри та взаємної поваги [5, с. 2].

Варто підкреслити, що незважаючи на розрядку у відносинах між США та СРСР, у Вашингтоні розуміли, що дана політика не здатна повністю усунути суперництво між країнами і так швидко не примирить їх у ідеологічному плані. Р. Ніксон та Г. Кіссінджер виробили такий підхід, який полягав у тому, щоб віднайти ті сфери, у яких можливо співпрацювати з СРСР і мати вплив на них там, де не було знайдено компромісу між державами. США не забували про свої національні інтереси, вони розраховували на трансформацію внутрішньої системи в СРСР, яка була би більш вигідною для Заходу. Вони прагнули розмивання соціалізму, послаблення соціалістичної співдружності та зміцнення західної демократії. Кіссінджер розумів, що перебувати у стані конфронтації із СРСР їм не вигідно, тому що так вони просто не можуть мати вплив на процеси, які відбуваються всередині соціалістичної співдружності. Він дотримувався своєї професорської тези, за якою головним показником успішної дипломатії є не мир, а стабільність. На практиці це означало, що головною загрозою для міжнародної спільноти вважалась ідейно–політична експансія СРСР і підбурювані ним революційні заворушення. Порушуючи статус–кво і не дотримуючись усталених норм міжнародного права, вони дестабілізують стабільність, яка виступає передумовою миру. Тому США і прагнули до внутрішніх трансформацій в СРСР, щоб Союз керувався раціональними обмеженнями у рамках балансу сил і приймав би участь у дотримуванні міжнародної стабільності. Отже бачимо, що для США розрядка була тактичним ходом, який мав би ще більше зміцнити їх становище у світі.

Кожна зі сторін прагнула в ході розрядки зміцнити свої власні позиції, домогтися для себе деяких переваг. При цьому США не готові були сприймати Радянський Союз як рівного партнера. В обмін на визнання паритету в галузі стратегічних озброєнь між двома наддержавами Вашингтон добивався від Москви згоди на збереження соціально–політичного статус–кво, включаючи «третій світ». Радянське керівництво трактувало розрядку зовсім по–іншому – як нарощування переваг СРСР і зміцнення позицій соціалізму. Звідси можливість конфліктів, і в першу чергу в зоні країн, що розвиваються, вступили

в новий етап визвольної боротьби. У зв'язку з подіями в Анголі (втручанням Куби і СРСР у громадянську війну в цій країні за участю ПАР) Г. Кіссінджер висунув тезу про те, що «радянська здатність проектувати силу» досягла якісно нового рівня, і закликав конгрес підтримати нові військові асигнування для відображення радянської загрози.

Розрядка не відмінила суперництва двох країн у нарощуванні ракетно-ядерних потенціалів. При цьому США робили ставку на збереження своєї технологічної переваги, на створення нових більш досконалих компонентів стратегічної тріади, на якісне поліпшення систем управління військами. СРСР подолав відставання у виробництві ракет і прагнув обійти США, розробляючи нові вдосконалені ракети середнього радіусу дії.

У період розрядки США закінчили війну у В'єтнамі, пішовши на укладення Паризьких угод 1973 року. Тим самим одна з тактичних завдань Вашингтона була виконана. Сполучені Штати могли активізувати свою зовнішньополітичну активність в інших напрямках. Зовсім інші висновки зробило радянське керівництво. Воно визнало фактичну поразку американців у В'єтнамі свідченням серйозного ослаблення потужності Сполучених Штатів. До цього додався Уотергейтський скандал і вимушений відхід Ніксона з поста президента в серпні 1974 року. США виглядали ослабленими і розгубленими. Тим самим Радянський Союз, на думку Кремля, отримував можливості успішно конкурувати зі Сполученими Штатами в глобальному масштабі. До цього додавалися збільшені фінансово-економічні можливості Радянського Союзу в результаті нафтової кризи 1973 і різкого зростання світових цін на енергоресурси.

Отже, розрядка міжнародної напруженості була важливим етапом у історії міжнародних відносин і відносин США та СРСР, важливу роль у становленні розрядки відіграв Генрі Кіссінджер. Але, незважаючи на примирення між двома великими державами, усі суперечності подолано не було, тому до кінця 70-х років конфронтація знову починає наростати і період розрядки завершується.

Список використаних джерел

1. Marvin L. Kalb, Bernard Kalb. Kissinger. – Artenova, 1974. – 577 p.
2. Дашкевич А. Принципові засади зовнішньополітичної стратегії США: від Трумена до Рейгана / А. Дашкевич. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 1996. – 73 с.
3. Дульян А. Г. Советско-американские отношения. Годы разрядки. 1969–1972 гг. Рассекреченные архивные материалы / А. Г. Дульян // Новая и новейшая история. – 2008. – №2. – С.82–89.
4. Громыко А. Внешняя политика США: уроки и действительность. 60–70-е годы / А. Громыко. – Международные отношения, 1978. – 312 с.
5. Кубрина Ю. С. Советско-американские отношения в 70–80-е годы / Ю. С. Кубрина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: conf.sfu-kras.ru/sites/mn2014/pdf/d01/s07/s07_071.pdf
6. Мельников Ю. М. Сила и бессилие: внешняя политика Вашингтона 1945–1982 гг. / Ю. М. Мельников. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – 368 с.
7. Пірожкова Ю. Біля витоків американо-радянської розрядки: погляд Генрі Кіссінджера на позицію та інтереси Вашингтона / Ю. Пірожкова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – Вип.82–84. – С.42.
8. Советско-американские отношения: Годы разрядки. 1969–1976: сборник документов. Том 1. 1969 – май 1972: в 2-х книгах. Книга 1. 1969–1971. – М.: Международные отношения, 2007. – 752 с.

References

1. Marvin L. Kalb, Bernard Kalb. Kissinger. – Artenova, 1974. – 577 p.
2. Dashkevych A. Pryncypovi zasady zovnishnyoi polityky SSHA: vid Trumena do Reagana / A. Dashkevych. – K.: Instytut svitovoi ekonomiky i mizhnarodnykh vidnosyn NAN Ukrainy, 1996. – 73 s.
3. Duljan A. G. Sovetsko-amerikanskije otnoshenija. Gody razrjadki. 1969–1972 gg. Rassekrechennye arhivnyje materialy / A. G. Duljan // Novaja i novejsaja istorija. – 2008. – №2. – S.82–89.
4. Gromyko A. Vneshnaja politika SSHA: uroki i dejstvitel'nos't'. 60–70 gody / A. Gromyko. – Mezhdunarodnyie otnoshenija, 1978. – 321 s.
5. Kubrina Ju. S. Sovetsko-amerikanskije otnoshenija v 70–80-e gody [Elektronnyi resurs] / Ju. S. Kubrina. – Rezhym dostupu: conf.sfu-kras.ru/sites/mn2014/pdf/d01/s07/s07_071.pdf
6. Mel'nykov Ju. M. Sila i bessilie: vneshnaja politika Vashyngtona 1945–1989 gg. / Ju. M. Mel'nykov. – M.: Izdatiel'stvo politicheskoi literatury, 1983. – 368 s.
7. Pirozhkova Ju. Bilja vytokiv amerykano-radians'koi rozriadky: pogliad Genri Kissindzhera na pozyciju ta interesy Vashyngtona / Ju. Pirozhkova // Visnyk Kyivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – 2006. – Vyp.82–84. – S.42.
8. Sovetsko-amerikanskije otnoshenija: Gody razriadki. 1969–1976: sbornik dokumentov. Tom 1. 1969 – maj 1972: V 2-h knigah. Kniga 1. 1969–1971. – M.: Mezhdunarodnyie otnoshenija, 2007. – 752 s.

Gukalo T. V., competitor of the Department of History for Humanities History Faculty, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), taniadelano@yandex.ua

Henry Kissinger's role in the development of detente in relations between the US and the USSR

This article elucidates and analyzes the period of detente in relations between the US and the USSR, changing foreign policy of President Richard Nixon and Henry Kissinger role, advisor on National Security, in this process.

Keywords: detente, US–USSR relations, Richard Nixon, Henry Kissinger.

Гукало Т. В., соискательница кафедры истории для гуманитарных факультетов исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), taniadelano@yandex.ua

Роль Генри Киссинджера в становлении разрядки в отношениях США и СССР

Рассмотрено и проанализировано период разрядки международной напряженности в отношениях США и СССР, смену внешнеполитического курса президента Ричарда Никсона, а также роль Генри Киссинджера, советника по вопросам национальной безопасности, в этом процессе.

Ключевые слова: разрядка международной напряженности, детант, советско-американские отношения, Ричард Никсон, Генри Киссинджер.

УДК 94

Харченко О. В.,
історик, музеєзнавець, здобувач,
Центр пам'ятокознавства НАНУ і УТОПІК
(Україна, Київ), elena-muz@mail.ru

Розвиток провідних тенденцій НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ МУЗЕЇВ ХУДОЖНЬОГО ПРОФІЛЮ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Аналізується сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку неформальної освіти у музеях художнього профілю. Розглядається зарубіжний та вітчизняний досвід культурно-освітньої роботи українських музеїв з відвідувачами.

Ключові слова: художні музеї, неформальна освіта, музейна педагогіка, музейні відвідувачі, культурно-освітня діяльність, музейна інформація.

На поч. ХХІ ст. формальна та неформальна освіта громадян України виступає важливою складовою життя сучасного суспільства. Сьогодні, художні музеї, як культурно-освітні заклади, згідно чинного законодавства, будують свою діяльність на гуманістичних засадах,

орієнтуються на національні та загальнолюдські цінності [3], виступають важливим чинником соціалізації та інкультурації членів суспільства. Розвиток неформальної освіти забезпечує широку доступність матеріальних і духовних цінностей для громадян. Зважаючи на це, метою цієї статті є аналіз сучасного стану і напрямків неформальної освіти, визначення перспектив подальшого розвитку у вітчизняних музеях художнього профілю.

Питання неформальної освіти у музеях є дискусійним. Дослідники, на основі аналізу музейних функцій, напрямків, моделей та історичних етапів формування взаємодії музеїв з відвідувачами, вибудовують нові погляди та концепції освітньої ролі музеїв в сучасному суспільстві. Це обумовлює пошук ефективних форм інтерпретації музейної інформації, активної розробки інноваційних культурно-освітніх технологій, які стимулюють аудиторію до самостійного осмислення музейних експозицій. Ефективна взаємодія музеїв з аудиторією вибудовується на основі розвитку музейної педагогіки та психології, розширення форм і напрямків неформальної освіти. Водночас, проходять процеси трансформації сучасного освітнього простору з урахуванням змін та суспільних тенденцій. Це свідчить про те, що проблеми неформальної освіти є актуальними для сучасних дослідників та музеїв, які функціонують у наш час [1–7; 11].

Завдання формальної освіти полягають у формуванні загальної бази знань. Неформальна освіта в музеях поглиблює отримані знання та навички, розширює сферу індивідуальних інтересів відвідувачів різного віку. Поняття неформальної освіти включає будь-яку організовану за межами формальної освіти освітню діяльність, яка доповнює формальну освіту більш глибокими індивідуальними знаннями і навичками [7]. Відповідно до цього, інтенсивно розростається тенденція використання культурно-освітнього потенціалу музеїв поза їх межами, в освітніх проектах, розроблених для навчальних закладів. Художні музеї пропонують відвідувачам різного віку широкий перелік освітніх програм, пов'язаних з вітчизняною та зарубіжною історією, культурою, образотворчим мистецтвом. З'являються інноваційні форми музейної практики, освітні технології, які поєднують навчання і відпочинок. Вітчизняними музеєзнавцями активно вивчається зарубіжний досвід у сфері неформальної освіти, який ґрунтуються на засадах навчання впродовж всього життя.

Позитивним кроком у напрямку плідного обміну міжнародним досвідом в сфері неформальної освіти музеїв, є проведення міжнародних тренінгів, семінарів, воркшопів, круглих столів та музейних конференцій (проекти «Новий подих культури: спадщина, наповнена життям мистецтва», за Програмою Східного партнерства з питань культури (м. Херсон, 2013), *проект* «Pro Museum: Розвиток ресурсної бази та модернізація музейної галузі України», круглий стіл з викладачами музеєзнавчих дисциплін «Музейна освіта у вишах: потреби у спеціалізованій літературі» (м. Київ, 2013 р., Мистецький Арсенал), культурно-освітній проект «Актуальний музей» (м. Київ, 2014 р.), тренінги «Інноваційна творчість і винахідництво у музеях: уроки SPARK!LAB», «Формуючи майбутнє: голоси відвідувачів у музеях». Практичні музейні заходи міжнародного значення, які проводяться у вітчизняних музеях і музеях художнього профілю, сприяють більш

глибокому аналізу проблем і здобутків в сфері культурно-освітньої діяльності.

Основні принципи, покладені в основу неформальної музейної освіти у зарубіжних та вітчизняних українських музеях, зосереджуються навколо наступних принципів:

1. *«вчитися в дії»*, що передбачає здобуття навичок та умінь через практичну діяльність музейних відвідувачів. Згідно цього принципу, музеї починають працювати з аудиторією з раннього віку (у зарубіжних музеях – від 3 років). В Україні, більшість музейних програм розраховані на дітей від 5 років. Такі форми включають ігрові елементи для розвитку уваги, фантазії, рухливі вправи, музичні та анімаційні ігри. Для молоді та студентської аудиторії форми і напрямки «навчання в дії» передбачають здобуття інформації, умінь, навичок під час практичної діяльності – майстер класів, творчих майстерень, гуртків, клубів, фестивалів мистецтва, конкурсів, створення власних артефактів за мотивами представлених в експозиції шедеврів мистецтва, образотворчої діяльності (програми «Школа і музей: разом навчатися цікавіше» – Національний художній музей України; «Художній музей – навчальним закладом», Миколаївський обласний художній музей ім. В. В. Верещагіна, майстер-класи Національного музею народного декоративного мистецтва, інші).

2. *«вчитися взаємодіяти»* – цей принцип навчає налагоджувати взаємодію і встановлювати контакти з іншими, під час групових навчальних та рекреаційних заходів, отримувати знання і розуміти відмінності між людьми та культурами, спілкуватися без обмежень і сприймати інших людей такими, якими вони є. Такий підхід сприяє розвитку навичок працювати і співпрацювати у спільній команді. В музеях художнього профілю спілкування розгортається у формі дискусійних клубів для підлітків та молоді, клубів за інтересами. Під час обговорень, круглих столів, наукових конференцій, тренінгів, спеціалісти вчаться налагоджувати партнерську та міжмузейну взаємодію, обмінюються провідним досвідом у сфері культурно-освітньої та науково-освітньої діяльності (музейні тренінги «Стратегія самодостатності музею», «Музей та освіта дорослих» (2013 р.), «Формуючи майбутнє: голоси відвідувачів у музеях» (2014 р.), проведені у НЦНК «Музей І. Гончара»). Надалі, перспективою розвитку принципу міжкультурної взаємодії у музейному просторі може стати розробка крос-культурних програм, які в Україні поки що не розробляються. В зарубіжних багатонаціональних країнах – США, Німеччині, Великобританії, інших подібні програми використовуються з метою розширення знань про різні культури та національні особливості представників різних культур. Їх відмінності у менталітеті, звичаях, віруваннях, традиціях. Головна мета – покращити розуміння цих відмінностей і навчитися ефективно налагоджувати взаємодію і комунікацію.

3. *«вчитися вчитися»* – цей принцип передбачає збір, пошук, обробку інформації, аналіз власного досвіду, формулювання та виконання власних освітніх цілей з метою пізнання. В музеях художнього профілю він відображає взаємодію з музейною експозицією через індивідуальне поглиблення знань у формах дослідження теми, яка представляє суттєвий інтерес для індивіда [7]. Сучасна молодь, крім сприйняття музейних оригіналів, навчається шляхом пошуку та інтерпретації інформації –

обробляє, моделює інформацію, виходячи з власних потреб, власних цілей навчання та естетичних вподобань.

Діапазон культурно-освітніх форм інтерпретації та популяризації історичного, мистецького, культурного досвіду поколінь в художніх музеях, які включають колективну співпрацю, є досить широким. Інформаційні та мультимедійні технології, розширюють способи трансляції та обміну музейною інформацією. На наш погляд, на поч. ХХІ ст. для українських музеїв художнього профілю є характерною така форма музейної комунікації, при якій важливі позиції займає естетичне сприйняття музейних оригіналів та їх духовний зміст. Сучасні освітні практики вибудовуються за 2 напрямками. Перший – сприйняття музейної експозиції та інформації за посередництвом спеціалістів (екскурсоводів, музейних педагогів). Другий напрямок – самостійне спілкування з мистецтвом, без посередництва мистецтвознавців. Ціллю такого спілкування є індивідуальні освітні цілі.

Одним з основних методів неформальної освіти у сучасних музеях залишається метод дослідження. Відвідувачі-дослідники, через різні форми сприйняття музейної експозиції відкривають для себе різні рівні сприйняття музейних експонатів, музейної експозиції. Такі освітні практики аудиторії в музеях світу розглядаються як інструмент індивідуального розвитку, інвестиції у підвищення освітнього та культурного рівня. Освіта для дорослих розвивається за принципами інтересу та позитивних вражень [1].

На поч. ХХІ ст., вітчизняні музеї художнього профілю розвивають культурно-освітню роботу з інвалідами, людьми з особливими потребами. Ця робота будується на неформальному і творчому підході. Але, нині у вітчизняних музеях художнього профілю, робота з людьми, що мають дефекти розвитку та інвалідами, потребує коректив, доповнень, осучасненого підходу до методик і форм. В цьому напрямку вже відбуваються важливі перетворення [8, с. 14]. З метою прилучення інвалідів до повноцінного культурного і мистецького життя суспільства, організовуються спеціальні виставки, в яких беруть участь люди з вадами зору, слуху, руху, розробляються міжнародні проекти («Аут – міжнародний художній проект», 2010 р., Дитяча картинна галерея (філія Київського національного музею російського мистецтва «Шоколадний будинок»; «Програма транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Україна 2007–2013 рр.» (Національний музей ім. А. Шептицького м. Львів); «Музей без бар'єрів: від теорії до практики» – 2014 р., Національний музей Тараса Шевченка, м. Київ; «Перша унікальна виставка художніх робіт, створених за допомогою рота та ніг», 2012 р.; виставка робіт сліпих художників, фотографів, дизайнерів «Зірки у темряві», 2014 р. (Національний музей Тараса Шевченка). Розвивається тенденція вивчення арт-терапевтичних напрацювань зарубіжних дослідників і використання цих засобів у роботі з аудиторією.

Отже, неформальна освіта у сучасних музеях художнього профілю становить важливу складову культурно-освітньої роботи. Основні форми просвітницької діяльності в колі неформальної освіти, зосереджується навколо наступних напрямків: музейна педагогіка, музейна психологія, рекреація, інновація, творчість та співтворчість, арт-терапія, мультимедійні технології.

На жаль, комунікаційний, інформаційний, культурно-просвітницький потенціал багатьох українських художніх музеїв, поки що не може бути використаним повною мірою. На загальний стан розвитку культурно-освітньої діяльності вітчизняних музеїв продовжують впливати проблеми фінансування культурної і музейної сфери на державному рівні, законодавча база, потреба у кваліфікованих кадрах, недоліки у плануванні музейної діяльності, обмеженість культурних ініціатив. Форми і напрямки неформальної освіти у музеях художнього профілю потребують подальшого наукового дослідження і складають перспективний напрямок взаємодії українських музеїв та їх відвідувачів.

Список використаних джерел

1. Арефьева И. Л., Смирнова Л. И. Веселый МУЗОБРАЗ. Пособие по активным методам обучения взрослых в музее. – СПб., 2010. – 60 с.
2. Вихор О. Інтерактивний музей для кожного // Музейний простір. – 2012. – №6. – С.50.
3. Закон України «Про музеї та музейну справу» за станом на 28 листопада 2009 р. / Верховна Рада України. Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2010. – (Бібліотека офіційних видань).
4. Музейний простір України [Електронний ресурс]: сервер «Музейний портал України». – Режим доступу: <http://www.ukrmuseum.org.ua>
5. Ключко Ю. М. Інтерактивна експозиція як інструмент освіти // Міжнародна наук.-пр. конф.: Україна – Світ: від культурної своєрідності до спорідненості культур: 36. мат. міжн. н.-практичн. конф. Київ, 25–26 травня 2006 р. – К.: ДАКККиМ, 2006. – Ч.1. – С.225–228.
6. Ключко Ю. М. Сучасні освітні практики музеїв України / Ю. М. Ключко // Агора. 36. наук. ст. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – Вип.14. – С.70–74.
7. Маслов В. Музейний інтерактив: смотрим, как с помощью Nintendo привлечь внимание к Ван Гогу и не только [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://archive.ru/publications/925~Muzejnyj_interaktiv_smotrim_kak_s_pomoschju_Nintendo_privlech_vnimanie_k_Van_Gogu_i_ne_tolko. – Назва з екрану.
8. Неформальна освіта в музеї: практичні поради з досвіду застосування / М. Елігулашвілі, М. Афанасьєв, ін. – Херсон: Гілея, 2013. – 79 с.
9. Музейний простір. – 2013. – №1 (7). – С.14.
10. Піоро В., Рябчук С. Як себе бачить і чого прагне сучасний музей / В. Піоро, С. Рябчук // Музейний простір. – 2013. – №1 (7). – С.2–6.
11. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [zakon.rada.gov.ua / go 344/2013](http://zakon.rada.gov.ua/go/344/2013)
12. Сходить в музей, не вставая с дивана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.adme.ru/hudozhniki-i-art-proekty/shodit-v-muzej-ne-vstavaya-s-divana-672105/>
13. Юхневич М. Ю. Я поведу тебя в музей. Учебное пособие по музейной педагогике / М. Ю. Юхневич. – М., 2001.

References

1. Aref'eva I. L., Smirnova L. I. Veselyj MUZOBRAZ. Posobie po aktivnym metodam obuchenija vzroslyh v muzee. – SPb., 2010. – 60 s.
2. Vihor O. Interaktivnij muzej dlja kozhnogo // Muzejnij prostir. – 2012. – №6. – S.50.
3. Zakon Ukrai'ny «Pro muzei' ta muzejnu spravu» za stanom na 28 lystopada 2009 r. / Verhovna Rada Ukrai'ny. Ofic. Vyd. – K.: Parlaments'ke vydavnytstvo, 2010. – (Biblioteka oficijnyh vydan').
4. Muzejnyj prostir Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]: server «Muzejnyj portal Ukrai'ny». – Rezhym dostupu: <http://www.ukrmuseum.org.ua>
5. Kljuchko Ju. M. Interaktyvna ekspozycja jak instrument osvity // Mizhnarodna nauk.-pr. konf.: Ukrai'na – Svit: vid kul'turnoi' svojeridnosti do sporidnenosti kul'tur: Zb. mat. mizhn. n.-praktychn. konf. Kyi'v, 25–26 travnja 2006 r. – K.: DAKKKiM, 2006. – Ch.1. – S.225–228.
6. Kljuchko Ju. M. Suchasni osvitni praktyky muzei'v Ukrai'ny / Ju. M. Kljuchko // Agora. Zb. nauk. st. – K.: Vydavnychij dim «Kyjevo-Mogylyans'ka akademija», 2015. – Vyp.14. – S.70–74.

7. Maslov V. Muzejnyj interaktiv: smotrim, kak s pomoshh'ju Nintendo privlech' vnimanie k Van Gogu i ne tol'ko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://artchive.ru/publications/925~Muzejnyj_interaktiv_smotrim_kak_s_pomoschju_Nintendo_privlech_vnimanie_k_Van_Gogu_i_ne_tolko. – Nazva z ekrana.

8. Neformal'na osvita v muzei': praktichni porady z dosvidu zastosuvannja / M. Eligulashvili, M. Afanas'jev, in. – Herson: Gileja, 2013. – 79 s.

9. Muzejnyj prostor. – 2013. – №1 (7). – S.14.

10. Pioro V., Rjabchuk S. Jak sebe bachyt' i chogo pragne suchasnyj muzej / V. Pioro, S. Rjabchuk // Muzejnyj prostor. – 2013. – №1 (7). – S.2–6.

11. Pro Nacional'nu strategiju rozvytku osvity v Ukrai'ni na period do 2021 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: zakon.rada.gov.ua / go 344/2013

12. Shodit' v muzej, ne vstavaja s divana [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.adme.ru/hudozhniki-i-art-proekty/shodit-v-muzej-ne-vstavaya-s-divana-672105/>

13. Juhnevich M. Ju. Ja povedu teba v muzej. Uchebnoe posobie po muzejnoj pedagogike / M. Ju. Juhnevich. – M., 2001.

Kharchenko O. V., historian, curator, competitor, monument studies Center of NASU and UTOPIK (Ukraine, Kyiv), elena-muz@mail.ru

The development trends of leading art museums formal education profile in Ukraine (the beginning of the XXI century)

The article analyzes the current state, problems and prospects of development of non-formal education in museums artistic profile. We consider the foreign and domestic experience cultural and educational work of the Ukrainian museum visitors.

Keywords: art museums, informal education, museum education, museum visitors, cultural and educational activities, museum information.

Харченко Е. В., историк, музеевед, соискатель, Центр памятниковедения НАНУ и УТОПИК (Украина, Киев), elena-muz@mail.ru

Развитие ведущих тенденций неформального образования в музеях художественного профиля в Украине (начало XXI в.)

Анализируется современное состояние, проблемы и перспективы развития неформального образования в музеях художественного профиля. Рассматривается зарубежный и отечественный опыт в сфере культурно-образовательной деятельности музеев с посетителями.

Ключевые слова: художественные музеи, неформальное образование, музейная педагогика, посетители, культурно-образовательная деятельность, музейная информация.

УДК 94(477)*94(437.1/2)

Корсак Р. В.,

доктор історичних наук, доцент кафедри туристичної інфраструктури і сервісу, факультет «Туризму», Ужгородський національний університет (Україна, Ужгород), korsakr@inbox.ru

ПЕРСПЕКТИВИ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКО–ЧЕСЬКИХ ВІДНОСИН (2015–2020 РР.)

У перше в українській історіографії здійснено комплексний аналіз дослідження можливостей диверсифікації українсько–чеського міждержавного співробітництва на період 2015–2020 рр. Розкриття теми стало можливим завдяки використанню загальнонаукових методів пізнання: прогнозу, аналізу, синтезу, системності, узагальнення, конкретності, історизму та діалектичного методу. Автор дійшов висновку, що покращення міждержавних відносин з Чеською Республікою та запозичення чеського досвіду зовнішньої політики, є актуальними завданнями для української влади, оскільки це може забезпечити швидку інтеграцію України в ЄС. В дослідженні віддано перевагу історичним методам дослідження: історико–генетичному, історико–порівняльному, історико–синтетичному, історико–діахронному, емпіричному аналізу тощо.

Основа дослідження склали архівні матеріали та праці українських і чеських дослідників.

Ключові слова: Українсько–чеські відносини, Україна, Чехія, міждержавне співробітництво, Європейський Союз, «Східне партнерство».

Аналіз праць українських дослідників про українсько–чеське співробітництво свідчить, що в них піднімався ряд питань постсоціалістичної трансформації в країнах

Центрально–Східної Європи, включно й України та Чеської Республіки, досліджувались відносини України з Євросоюзом та НАТО. У вітчизняній історіографії дослідження співробітництва Чеської Республіки та України здійснила О. Цуп [5], В. Федурця [4]. У чеській, зокрема Л. Палата [8], В. Вотапек [9], Я. Гржіх [6], М. Коржан [7]. Але при цьому вивчення системи українсько–чеського міждержавного співробітництва залишається недостатнім. Ґрунтовних наукових праць у яких була б здійснена спроба диверсифікації українсько–чеських відносин на період 2015–2020 рр., ще не опубліковано.

На міжнародній арені Чехія завжди підтримувала внутрішню та зовнішню політику України. Для України важливим є підтримка Чехією таких питань, як створення зони вільної торгівлі, скасування візового режиму. Сьогодні для швидкої інтеграції України в ЄС, диверсифікації відносин з Чеською Республікою та запозичення чеського досвіду зовнішньої політики, на наступні п'ять років українська влада має вирішити наступні стратегічні завдання.

1. Переглянути доцільність та своєчасність прийняття законодавчих актів стосовно торговельного та економічного співробітництва між Україною та Чехією, спростити систему національного міжвідомчого узгодження проектів двосторонніх договірних нормативно–правових актів. Зокрема, Законом України від 24.03.1998 р. №209/98 був ратифікований Протокол між Кабінетом Міністрів України та Урядом Чеської Республіки про надання кредитів для фінансування експорту товарів та послуг із Чеської Республіки в Україну, підписаний у 1997 р., для вирівнювання балансу, на підтримку чеських експортерів. Проте, реалізація проекту не відбулася. Актуальність закону втрачена, у законодавстві України за цей час було прийнято безліч норм, які забороняють такого роду кредитування. Окрім того, Закон створює переваги для чеських експортерів і створює сприятливі умови доступу на український ринок чеських товарів, що погіршує торговельний баланс для України, який і так протягом останніх 10 років у торгівлі з Чехією є негативним. Тому, доцільно розглянути питання відміни зазначеного закону [2, с. 350–356].

2. Відповідно до вимог часу та політичних і економічних викликів періодично розглядалися та корегувалися основні засади внутрішньої і зовнішньої політики та затверджувалися Концепції економічних реформ та зовнішньої політики Чехії (2003, 2006 та 2009 рр.). На особливу увагу заслуговує Концепція у сфері зовнішньої торгівлі, що приймалася в умовах світової фінансово–економічної кризи, Чехія звузивши коло пріоритетних країн, одночасно вирішила сконцентруватись на співпраці з Україною, що впливало з детального плану співробітництва, який містив 4 напрямки проведення заходів. На жаль, на відміну від Чехії в Україні не затверджувалися концепції українсько–чеських відносин. Це питання обмежувалося зокрема, Указом Президента України від 14.09.2000 р. №1072/2000 «Програма вступу України в ЄС» у частині зовнішньої економічної діяльності (ЗЕД). Так, у розділі 16.1.2. «Співробітництво з державами Центрально–європейської асоціації вільної торгівлі» у співробітництві з Чехією згадано тільки підписання Меморандуму про лібералізацію взаємної торгівлі. Конкретних завдань по

співпраці не ставилося. У 2001 р. Торговельно-економічна місія України у Чеській Республіці розробила та надіслала до Мінекономіки України проект Концепції торговельно-економічних відносин з Чеською Республікою на період 2002–2005 рр., але вона на вищих владних щаблях не затверджувалася. У 2004 р. Посольство України у Чеській Республіці надіслало до МЗС України пропозиції до Концепції двосторонніх відносин України з Чеською Республікою, по яких також не було прийнято ніяких рішень. Таким чином, послідовно та ціленаправлено робота щодо вироблення Концепції українсько-чеських відносин в Україні не проводилася [2, с. 345].

3. Використання чеського досвіду щодо існуючих підходів до забезпечення за кордоном державних інтересів у сфері зовнішньоекономічних зв'язків та надання підтримки суб'єктам підприємництва у здійсненні їх торговельно-економічної діяльності за кордоном. Зокрема, у Чеській Республіці питаннями реалізації проєкспортної політики займаються, а також торговельно-економічні інтереси представляють наступні державні інституції: 1. Торговельно-економічні відділи або секції (ТЕС) у складі посольств; 2. Представництва «Czech Trade»; 3. Представництва «CzechInvest»; 4. Закордонні центри Чеської Республіки [3, с. 115–118].

4. Реалізація проєкспортної політики шляхом державної підтримки участі суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності у презентаційних і виставкових заходах, бізнес та економічних форумах в інших країнах. Зокрема, відповідно з Концепцією зовнішньоекономічної діяльності Чеської Республіки, чеський Уряд розглядає рекламно-інформаційну та виставкову діяльність, як важливу складову проєкспортної політики держави. Об'єм коштів, що направлявся у Чехії на ярмарки і виставки, досягав 1% валового внутрішнього продукту, тобто близько 260 млн. дол. США. У країні була запроваджена програма державної підтримки продукції чеських виробників у міжнародних виставкових заходах. Одне з провідних місць у системі державної підтримки виставково-ярмаркової діяльності посідало Міністерство промисловості і торгівлі Чеської Республіки, яке здійснювало повне або часткове фінансування участі чеських фірм у 50–60 міжнародних виставково-ярмаркових заходів, що проходили у зарубіжних країнах. Міністерством у кінці кожного року затверджувався список виставкових заходів, у фінансуванні яких братиме участь в наступному році. Так, щорічно затверджувався перелік з близько 60 міжнародних виставок за кордоном, у рамках яких надавалася державна підтримка участі чеських фірм і компаній. Такий державний підхід важливий для підтримки українських експортерів, зокрема на ринку ЧР, через їх низьку участь у виставкових та презентаційних заходах, незначну кількість представництв фірм і компаній у інших країнах [2, с. 361].

5. Лібералізувати та скасувати візовий режим з європейськими країнами. Візовий режим між Україною та Чеською Республікою негативно позначився на торговельно-економічних відносинах між двома країнами. Українські експортери та підприємці опинилися у нерівних і несприятливих для них умовах ведення бізнесу. Вже після першого року існування візового режиму з Чеською Республікою, за даними Держкомстатистики України з 624 спільних підприємств, створених з участю чеського капіталу, лише третина продовжила активно

працювати на ринках двох країн. Візові обмеження суттєво вплинули на співпрацю, перш за все, в малому та середньому бізнесі, міжрегіональному та міжвідомчому співробітництві, виставковій діяльності тощо. Значно збільшилися терміни підготовки проєктів та комерційних контрактів. Проаналізувавши терміни підготовки більш як 100 контрактів у 2001 р., можна стверджувати, що терміни їх опрацювання збільшилися у середньому на 1,5–2 місяці в порівнянні з довізовим періодом. Для прикладу, група спеціалістів АТ «Концерн Стирол» у кількості 11 чоловік, яка виїжджала у Чеську Республіку у травні 2001 року отримала візи через 35 діб [1, с. 4–6].

6. У сфері статистики двосторонніх українсько-чеських торговельно-економічних відносин необхідно удосконалити методикку статистичних підрахунків двостороннього товарообігу наблизивши її до методики Європейського Союзу. В Україні для підрахунку товарообігу між країнами використовуються різні джерела статистики – поряд з державною є й відомча статистика. Перш за все, це статистика митних органів. Протягом всього часу у двосторонній торгівлі існують значні розбіжності у статистичних показниках, якими Україна та Чеська Республіка обліковують цю сферу. Це не дає можливості, по-перше, реально оцінити стан українсько-чеської торгівлі; по-друге, ускладнює питання захисту інтересів українських експортерів на ринку ЧР, оскільки при проведенні розслідувань з метою захисту національних виробників від небажаного імпорту та відповідному застосуванні тарифних та нетарифних обмежувальних заходів чеська сторона визначає обсяги та вартість імпорту з України «чутливих» товарів виключно на підставі власної статистики. Натомість державні органи та суб'єкти господарювання України керуються українськими статистичними даними, які значно різняться від чеських. По-третє, різні статистичні показники можуть приховувати зловживання, незаконні торгові схеми, ухилення від оподаткування, укриття реальних доходів та прибутків, відмивання коштів тощо [2, с. 399].

Отже, диверсифікація українсько-чеських міждержавних відносин має відбуватися з урахуванням чеського зовнішньополітичного досвіду та досвіду реформування чеського суспільства відповідно до вимог і стандартів ЄС. Також необхідно відзначити, що у двосторонніх відносинах України з Чеською Республікою на період 2015–2020 рр. є резерви і перспективи їх інтенсифікації шляхом модернізації вітчизняної економіки, збільшення інвестиційної привабливості українського ринку та удосконалення договірної-правової бази двосторонньої співпраці.

Список використаних джерел

1. Звіт про роботу Торговельно-економічної місії України в Чеській Республіці за 2001 р. // Справа №01–04/215 від 18.12.2001 р. – 9 с.
2. Корсак Р. В. Політична і економічна співпраця України та Чехії в умовах трансформації суспільних відносин (2000–2012 рр.): монографія [Текст] / Корсак Р. В. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2013. – 518 с.
3. Корсак Р. В. Украинско-чешский экономический диалог (2010–2013 гг.) [Текст] // Оралдың ғылым жаршысы. – Уральск: Уралнаукнига, 2014. – №29 (108). – С.115–118.
4. Федурця В. П. Система регулювання зовнішньоекономічних зв'язків у Чеській Республіці: досвід організації для України [Текст]: автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Ужгород: УжНУ, 2006. – 20 с.
5. Цуп О. В. Чеська Республіка і Україна в міждержавних відносинах кінця XX – початку XXI ст. [Текст]: автореф. дис. канд.

іст. наук: 07.00.02 / О. В. Цуп; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2009. – 20 с.

6. Hřích J. Hospodářský rozměr české zahraniční politiky. Důležitý nástroj boje s hospodářskou krizí [Text] // Česká zahraniční politika v roce 2009. Analýza UMV / In: Kořan Michal. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů. 2010. – S.303–316.

7. Kořan M. Politický kontext a tvorba české zahraniční politiky v roce 2011 [Text] // Česká zahraniční politika v roce 2011. Analýza UMV / In: Kořan, Michal (ed). – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, Praha 2012. – 379 s.

8. Palata L. Otázka smyslu Ukrajiny [Text] // Mezinárodní politika. – Praha: MZV, 2011. – №9. – S.2.

9. Votapek V. Česká vyhodni politika [Text] // Zahraniční politika České republiky 1993–2004. Úspěchy, problémy a perspektivy / [O. Pick, V. Handl (eds.) a kolektiv autorů]. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2004. – S.99–108.

References

1. Zvit pro robotu Torgovel'no-ekonomichnoy misiyi Ukrayiny' v Ches'kij Respublici za 2001 r. // Sprava №01–04/215 vid 18.12.2001 r. – 9 s.

2. Korsak R. V. Polity'chna i ekonomichna spivpraca Ukrayiny' ta Chexiyi v umovax transformaciyi suspil'ny'x vidnosy'n (2000–2012 rr.): monografiya [Tekst] / Korsak R. V. – Uzhgorod: Vy'davny'cztvo FOP Breza A. E., 2013. – 518 s.

3. Korsak R. V. Ukrainko-cheshskij jekonomicheskij dialog (2010–2013 gg.) [Tekst] // Oralnyy rylym zharshysy. – Ural'sk: Uralnauchkniga, 2014. – №29 (108). – S.115–118.

4. Fedureya V. P. Sy'stema reguluyvannya zovnishn'oekonomichny'x zv'yazkiv u Ches'kij Respublici: dosvid organizaciyi dlya Ukrayiny' [Tekst]: avtoref. dy's. ... kand. ekon. nauk. – Uzhgorod: UzhNU, 2006. – 20 s.

5. Czup O. V. Ches'ka Respublika i Ukrayina v mizhderzhavny'x vidnosy'nax kincy XX – pochatku XXI st. [Tekst]: avtoref. dy's. kand. ist. nauk: 07.00.02 / O. V. Czup; L'viv. nac. un-t im. I. Franka. – L., 2009. – 20 s.

6. Palata L. Otázka smyslu Ukrajiny [Text] // Mezinárodní politika. – Praha: MZV, 2011. – №9. – S.2.

7. Votapek V. Česká vyhodni politika [Text] // Zahraniční politika České republiky 1993–2004. Úspěchy, problémy a perspektivy / [O. Pick, V. Handl (eds.) a kolektiv autorů]. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2004. – S.99–108.

8. Kořan M. Politický kontext a tvorba české zahraniční politiky v roce 2011 [Text] // Česká zahraniční politika v roce 2011. Analýza UMV / In: Kořan, Michal (ed). – Praha: Ústav mezinárodních vztahů, Praha 2012. – 379 s.

9. Hřích J. Hospodářský rozměr české zahraniční politiky. Důležitý nástroj boje s hospodářskou krizí [Text] // Česká zahraniční politika v roce 2009. Analýza UMV / In: Kořan Michal. – Praha: Ústav mezinárodních vztahů. 2010. – S.303–316.

Korsak R. V., doctor of historical sciences, professor, Uzhgorod National University, faculty of «Tourism», department of tourism infrastructure and services (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ru

Diversification prospects of Ukrainian–Czech relations (2015–2020)

In the first in Ukrainian historiography analysis a complex of the possibilities of diversification Ukrainian–Czech intergovernmental cooperation for the period 2015–2020. The theme was made possible through the use of scientific methods of knowledge: analysis, synthesis, systematization, generalization, concrete, historical and dialectical method. The author concludes that improving bilateral relations with the Czech Republic and borrowing of Czech foreign policy experience, is an urgent task for the Ukrainian government, as it can provide rapid integration of Ukraine into the EU. The study preferred methods of historical research, historical and genetic, historical, comparative, historical and synthetic, historical and diachronic, empirical analysis and more.

The basis of the study were the archives and works of Ukrainian and Czech researchers.

Keywords: Ukrainian–Czech relations, Ukraine, Czech Republic, intergovernmental cooperation, the European Union, «Eastern Partnership».

Korsak R. V., доктор исторических наук, доцент кафедры туристической инфраструктуры и сервиса, факультет «Туризма», Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), korsakr@inbox.ru

Перспективы диверсификации украинско–чешских отношений (2015–2020 гг.)

Впервые в украинской историографии осуществлен комплексный анализ исследования возможностей диверсификации украинско–чешского межгосударственного сотрудничества на период 2015–2020 гг. Раскрытие

темы стало возможным благодаря использованию общенаучных методов исследования: прогноза, анализа, синтеза, системности, обобщения, конкретности, историзма и диалектического метода. Автор пришел к выводу, что улучшение межгосударственных отношений с Чешской Республикой и заимствования чешского опыта внешней политики, являются актуальными задачами для украинской власти, поскольку это может обеспечить быструю интеграцию Украины в ЕС. В исследовании отдано предпочтение историческим методам исследования: историко–генетическому, историко–сравнительному, историко–синтетическому, историко–диахронному, эмпирическому анализу.

Основу исследования составили архивные материалы, работы украинских и чешских исследователей.

Ключевые слова: Украинско–чешские отношения, Украина, Чехия, межгосударственное сотрудничество, Европейский Союз, «Восточное партнерство».

УДК 796.5(477)

Лазуренко В. М.,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та суспільних дисциплін, Черкаський державний технологічний університет (Україна, Черкаси), lazurenko76@mail.ru

Чепурда Г. М.,

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно–ресторанної справи, Черкаський державний технологічний університет (Україна, Черкаси), anna_chepurda@ukr.net

Досвід полезахисного лісорозведення в Україні

Досліджено формування знань про необхідність впровадження полезахисного лісорозведення в Україні з кінця XVIII ст. до середини XX ст. Вивчено досвід полезахисного лісорозведення та практичну діяльність у цій сфері. Розповідається про особливості діяльності найдавніших осередків степового лісорозведення та про піонерів захисного лісорозведення на теренах України. Показано, що відновлення радянською владою сільського господарства країни, зруйнованого бойовими діями періоду Першої світової та громадянської воєн було спрямоване на його модернізацію та зменшення залежності рівня урожаю від природних умов. Показано, що завдяки інтенсивній і продуктивній діяльності вже діючих в ті часи на Україні дослідницьких установ було остаточно доведено величезне значення степового лісорозведення для боротьби з посухою і отримання високих і стійких урожаїв та допомогла розробити нові структури і типи полезахисних насаджень, правила їх розподілення та агротехнічні прийоми їх створення.

Ключові слова: полезахисне лісорозведення, полезахисні лісосмуги, лісонасадження, лісосмуга.

Екологічна катастрофа яка в наслідок хижацького розорювання земель охопила північно–причорноморські степи в кінці XIX – на початку XX століть та викликані нею пилові бурі, посухи та неврожаї сприяли активізації пошуку шляхів її подолання та забезпечення сталого високого рівня урожаю. Однак ще у XIX ст. цілий ряд дослідників та практиків лісорозведення почали активно займатись цим питанням. Більшість з них схилюсь на думці, що для ефективної боротьби з посухою та ерозійними процесами, які були характерними півдню України потрібно проводити заліснення цих територій.

Мета статті полягає у вивченні досвіду полезахисного лісорозведення та практичну діяльність у цій сфері на теренах України до початку Другої світової війни.

Ідея захисту полів, садів та садиб лісонасадженнями виникла у землеробів посушливої степової зони після поселення їх у цих районах. Здавна було підмічено, що в посушливі роки хліб і трави Степу та Лісостепу краще росли поблизу лісів та близько від них. Ці спостереження й наштотували окремих землевласників висаджувати ліс на полях смугами для захисту землі від ерозії та одержання високих та стабільних урожаїв сільськогосподарських культур.

У цьому контексті відзначився миргородський поміщик В. Я. Ломиковський – нащадок козацької старшини, дослідник української старини, етнограф та агроном, який займався вивченням агротехнічних та інших заходів, спрямованих на послаблення шкідливої дії посух [1, с. 473]. З 1809 р. він створив на своїх полях систему полезахисних смуг або впровадив, як тоді говорили, «древопольну систему землеробства». По межах своїх володінь Ломиковський посадив високостовбурні дерева, а на ділянках, непридатних для вирощування сільськогосподарських культур, ліси та сади. Всі дороги та греблі також були обсажені різними деревами, насамперед – плодовими породами [1, с. 474].

Серед піонерів захисного лісорозведення особливе місце належить поміщику В. П. Скаржинському (1787–1861 рр.), який на крутосхилах, балках та інших непридатних для сільського господарства землях починаючи з 1814 р. біля села Трикрати (Вознесенський район, Миколаївської області) посадив 437 гектарів лісу, побудував 36 ставків, застосував зрошення лучних угідь, заклад помологічний сад (221 сорт), дендрарій (281 вид), плантацію шовковиці (150 га) і плодовий сад та виноградники (104 га). Він одним з перших організував у своєму маєтку лісорозсадники, які забезпечували садовим матеріалом майже увесь південь України, а також окліматизував чимало видів деревних та чагарникових порід з Північної Америки та Західної Європи [2, с. 237].

Без спеціальної лісівничої чи агрономічної освіти В. П. Скаржинський опрацював технологію створення лісів і вирощування нового матеріалу на посадку у несприятливих умовах степової зони. Лісорозведення в степу – необхідна умова підвищення родючості ґрунтів, їхньої вологості, підвищення урожайності полів і поліпшення клімату. Для цього, як вважав В. П. Скаржинський, доцільно створити систему взаємно перпендикулярних лісових смуг і посадити ліс на крутосхилах і балках, у заплавах річок [3, с. 78].

Одним із найдавніших осередків степового лісорозведення в Україні був Старобердянський лісовий масив, закладений у 1846 р. Він розташований у посушливій частині Причорноморської низовини на висоті 5–25 метрів над рівнем моря. Тут у наддугувій частині тераси річки Молочної ґрунти супіщані, суглинисто-супіщані, зрідка піщані і на плато-суглинисто-темно-каштанові. Початок лісопосадок на Мелітопольщині пов'язаний з німецьким колоністом І. І. Корнісом (1789–1848), який з 1830 до 1844 р. посадив 12 гектарів лісу [3, с. 87]. У 1844 р. царський уряд запропонував І. І. Корнісу організувати державну лісову плантацію, яка почала діяти у 1846 р., і стала осередком державного степового лісорозведення. Головна мета створення плантації полягала у залісенні відкритих степових просторів [3, с. 88].

У другій половині XIX ст. все частіше друкувалися матеріали про позитивний вплив лісонасаджень, і деякі прогресивні поміщики почали займатись лісорозведенням. Однак навіть наприкінці XIX ст. роботи по створенню лісосмуг проводили лише окремі ентузіасти.

У 1882 р. приступив до створення лісосмуг в своєму маєтку А. де Каррієр (с. Кам'яноватка на Миколаївщині). Розбивши поля на квадрати з довжиною сторін 240 сажнів, він саджав по межах кожного з них 4-рядні лісосмуги. За кілька років в його маєтку лісосмугами, площа яких становила 87 га, було захищено 1090 га полів. У 1877 р.

Каррієр на невіддях по схилах балок і по берегах річки Мертвовод почав сіяти жолуді дуба. Досвід створення захисних лісонасаджень Каррієра був виданий у Москві у 1895 р., захисні лісонасадження у його маєтку навіть обстежив відомий вчений агроном А. Бичихін і встановив їх позитивний вплив на мікроклімат та врожайність сільськогосподарських культур. В. В. Докучаєв, опрацьовуючи план боротьби з посухами та ерозією, також використав досвід А. А. де Каррієра по лісовирощуванню [2, с. 475].

Всі ці здобутки підготували справжній прорив у розвитку агролісомеліоративної науки, який здійснили роботи Докучаєвської експедиції, що стала своєрідним першим методичним і організуючим центром наукових лісомеліоративних досліджень як в Україні, так і в цілому в Росії.

Загальний напрямок науково-дослідних робіт з питань, пов'язаних з облісенням степів, було визначено дуже ясно і широко в працях експедиції, організованої В. В. Докучаєвим у 1891 р. Ця експедиція не тільки багато зробила для пізнання природи наших степів, не тільки виробила новий науковий метод обґрунтування господарських заходів з боротьби з посухою, але і намітила конкретні шляхи боротьби з цим стихійним лихом.

Однією з перших успішних спроб вирощування полезахисних лісових смуг у степу стало створення п'яти лісосмуг на території Маловиськівського району сучасної Кіровоградської області. Вони висаджувались у 1901–1902 рр. та розміщувались з півночі на південь. Керував роботами лісничий Ониківського казенного лісництва Меронвіль де Сентклер. Ці лісові смуги були унікальними лісомеліоративними об'єктами, їх вивчали вчені С. Т. Мусієнко, М. Ф. Галюк, Є. С. Чеботарьов і встановили їх велику екологічну цінність [3, с. 130].

У період з 1899 по 1910 р. були висаджені Володимирівські полезахисні лісосмуги (Казанківський район Миколаївської області) шириною 40 – 60 м. У ті ж роки у Вознесенському повіті посадили 53,3 га лісосмуг від 30 до 100 м шириною. А у кінці XIX – на початку XX ст. на Одещині посадили 83,4 га 9 лісосмуг шириною 30 – 50 м. Всього до 1917 р. на території 9 українських губерній посадили 1,5 тис. га полезахисних лісосмуг, і всі вони мали значну ширину та цільну конструкцію. У період Першої світової та громадянської воєн роботи по створенню лісосмуг припинилися [3, с. 131].

Загалом система лісонасаджень Маріупольської дільниці та Великоандольського лісництва, створених у 1893–1907 рр. включала 54 дослідних об'єкти, у тому числі 37 полезахисних лісових смуг, 11 масивних лісонасаджень, 4 улоговинно-балкових лісонасаджень і 2 об'єкти на схилах. Тривалий час створювали лісосмуги шириною 40 – 60 м. Вважалося, що в лісосмугах такої ширини буде мати місце лісове середовище. Широкі лісосмуги займали значну частину орних земель. Вони були цільними, і в них і поряд з ними накопичувались вали зі снігу, що весною на тривалий час затримувало проведення сільськогосподарських робіт. На Деркульській і Маріупольській дільницях захисні лісонасадження створювали на багатих звичайних чорноземах. Ці лісонасадження збереглися до наших днів і знаходяться у відмінному стані [3, с. 130].

На жаль, байдужість царського уряду, Перша світова війна та національно-визвольні змаганнями які

розгорілись на території колишньої Російської імперії перешкодили реалізувати в життя запропоновані ідеї.

Після приходу до влади більшовиків перед ними постала проблема продовольчого забезпечення країни. Окрім відновлення сільського господарства країни, зруйнованого бойовими діями, радянською владою було взято курс на його модернізацію та зменшення залежності рівня урожаю від природних умов [4, с. 8].

У 1920-х рр. були розпочаті роботи по закріпленню ярів, сипучих пісків, залісненню вирубок у посушливих районах країни. 29 квітня 1921 р. було прийнято постанову про боротьбу з посухою, проте в Україні з 1921 по 1927 рр. було посаджено лише 2 тис. га полезахисних лісосмуг. Лише 1929 р. Наркомзем УРСР провів широку нараду з питань створення системи полезахисних смуг [3, с. 131]. З основними доповідями на нараді виступали провідні вчені Г. М. Висоцький і В. Я. Гурський. На цій нараді особлива увага зверталася на обґрунтування породного складу, ширини міжрядь і конструкції полезахисних лісових смуг, відстані між повздовжніми полезахисними лісосмугами [3, с. 131].

Саме в цей період почалась справжня реалізація Докучаєвського плану. У 1931 р. було прийнято постанову Ради народних комісарів і ЦК ВКП(б) про створення широких полезахисних насаджень на незрошуваних та зрошуваних територіях. Тій же проблемі партія та уряд приділяли в другій та третій п'ятирічці особливу увагу, що знайшло своє відображення в постанові Ради народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 жовтня 1938 р. «Про заходи забезпечення стійкого урожаю в посушливих районах СРСР» та ряді наступних постанов та наказів керівних органів [5, с. 118].

До того ж завдяки інтенсивній і продуктивній діяльності вже вище згаданих дослідницьких установ було остаточно доведено величезне значення степового лісорозведення для боротьби з посухою і отриманням високих і стійких урожаїв та допомогла розробити нові структури і типи полезахисних насаджень, правила їх розподілення та агротехнічні прийоми їх створення.

Загалом протягом 1930-х рр. і до 1941 р. було висаджено 43,5 тис. га полезахисних лісових смуг, проте, як показало обстеження комісії УкрНДЛГА, значна частина їх загинула (45%) або знаходилась в незадовільному стані (36%) [3, с. 131]. Це свідчило про низьку якість лісокультурних робіт.

Отже, як бачимо, досвід полезахисного лісорозведення в Україні почав формуватися з кінця XVIII ст. та особливо активно почав впроваджуватися на практиці в період 20–30-х років XX століття.

Список використаних джерел

1. Борејко В. Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.) / В. Е. Борејко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 1997. – Т.2. 1941–1980. – 192 с.
2. Вакулюк П. Г. Нариси з історії лісів України / П. Г. Вакулюк. – Ф.: Поліфраст, 2000. – 624 с.
3. Вакулюк П. Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні: Моногр. / П. Г. Вакулюк, В. І. Самоплавський. – Х.: Прапор, 2006. – 383 с.
4. Сукачев В. Н. Великий Сталинский план преобразования природы степных и лесостепных районов нашей страны // Вопросы географии. Сб. девятнадцатый, 1950. Преобразование природы и хозяйства Союза ССР. – М.: Государственное изд-во географической литературы, 1950. – С.5–22.
5. Добровольский Г. В. Почвенные ресурсы России за 150 лет / Г. В. Добровольский // Россия в окружающем мире. – М.: ЭКСМО, 2002. – С.117–119.

References

1. Borejko V. E. Istorija ohrany prirody Ukrainy (X vek – 1980 g.) / V. E. Borejko. – K.: Kievskij ekologo-kul'turnyj centr, 1997. – T.2. 1941–1980. – 192 s.
2. Vakulyuk P. H. Narysy z istoriyi lisiv Ukrayiny / P. H. Vakulyuk. – F.: Polifrast, 2000. – 624 s.
3. Vakulyuk P. H. Lisovidnovlennya ta lisorozvedennya v Ukraini: Monohr. / P. H. Vakulyuk, V. I. Samoplavs'kyi. – Kh.: Prapor, 2006. – 383 s.
4. Sukachev V. N. Velikij Stalinskij plan preobrazovaniya prirody stepnyh i lesostepnyh rajonov nashej strany // Voprosy geografii. Sb. devjattjadcatyj, 1950. Preobrazovanie prirody i hozjajstva Sojuza SSR. – M.: Gosudarstvennoe izd-vo geograficheskoy literatury, 1950. – S.5–22.
5. Dobrovol'skij G. V. Pochvennye resursy Rossii za 150 let / G. V. Dobrovol'skij // Rossija v okružhajushhem mire. – M.: JeKSMO, 2002. – S.117–119.

Lazurenko V. N., Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the History of Ukraine and Social Sciences Department, Cherkasy State Technological University (Ukraine, Cherkasy), lazurenko76@mail.ru

Chepurda G. M., Candidate of Sciences (Philology), Associate Professor, Associate Professor of Tourism, Hotel and Restaurant Business Department, Cherkasy State Technological University (Ukraine, Cherkasy), anna_chepurda@ukr.net

Experience in field-protective afforestation in Ukraine

The formation of knowledge about the necessity of introduction of shelterbelt planting in Ukraine since the end of the XVIII century until the middle of the twentieth century is analyzed. The experience of shelter forestation is studied. It is said about the features of activities of the oldest centers of steppe afforestation and pioneer protective afforestation in the territory of Ukraine. It is shown that the restoration by the Soviet regime of the country's agriculture destroyed by the fighting in the First World War and the Civil War was aimed at its modernization and reduction of dependence on the environmental conditions of its harvest levels. It is shown that due to the intense and productive activities of existing at that time research institutions in Ukraine it was finally proved that crucial steppe afforestation to combat drought and obtain high and stable yields, the new structure and type of shelterbelt plantings were developed, and the rules for the farming techniques to create them.

Keywords: field-protective forestation, shelter belts, plantations, forest belt.

Лазуренко В. Н., доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры истории Украины и общественных дисциплин, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), lazurenko76@mail.ru

Чепурда А. Н., кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры туризма и отельно-ресторанного дела, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), anna_chepurda@ukr.net

Опыт полезащитного лесоразведения в Украине

Исследовано формирование знаний о необходимости внедрения полезащитных лесоразведений в Украине с конца XVIII века до середины XX в. Изучен опыт полезащитных лесоразведений и практическую деятельность в этой сфере. Рассказывается об особенностях деятельности древнейших очагов степного лесоразведения и о пионерах зашитного лесоразведения на территории Украины. Показано, что восстановление советской властью сельского хозяйства страны, разрушенного боевыми действиями в период Первой мировой и гражданской войн, было направлено на его модернизацию и уменьшение зависимости уровня урожая от природных условий. Показано, что благодаря интенсивной и продуктивной деятельности уже действующих в те времена на Украине исследовательских учреждений было окончательно доказано огромное значение степного лесоразведения для борьбы с засухой и получением высоких и устойчивых урожаев и сделала помощь в разработке новой структуры и типа полезащитных насаждений, правила их распределения и агротехнические приемы их создания.

Ключевые слова: полезащитное лесоразведение, полезащитные лесополосы, лесопосадки, лесополоса.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 159.9.018.2 : 005.5 – 057.17

Воронкова В. Г.,
доктор философских наук, профессор, заведующая
кафедрой менеджмента организаций и управления
проектами, Запорожская государственная
инженерная академия (Украина, Запорожье),
valentina-voronkova@yandex.ru

**АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОБЪЕКТ
САМОРЕФЛЕКСИИ РУКОВОДИТЕЛЯ**

Дается анализ административной деятельности как самосознания, самодеятельности, самоактуализации человека, в основе которой проявляется высокий уровень сознания и ответственности руководителя, что в целом представлено категорией «саморефлексия». В статье выделяются два подхода к административной деятельности как саморефлексии: 1) саморефлексия как способ индивидуального самосознания; 2) саморефлексия как способ общественного самосознания. Цель статьи – сформировать теоретические основания административной деятельности как саморефлексии, которая базируется на высоком уровне сознания и самосознания, что в целом выходит на критическое управление, в основе которого субъект-субъектное управление, эффективные обратные связи, критически мыслящий субъект управления, гуманистические основания управления как единого социального и культурного механизма.

Ключевые слова: саморефлексия, самоанализ, самосознание, административная деятельность, гуманистические основания управления, управление как единый социальный и культурный механизм, руководитель

(статья друкється мовою оригіналу)

Актуальность темы исследования возникает в связи с появлением нового вида административного управления – рефлексивного, в основе которого понятие «саморефлексия», что означает самодеятельность, самоактуализация, самовыражение. В психологической науке саморефлексия означает процессы и функции, которые связаны с осознанием менталактов руководителя, а также с менталсубъективными проекциями административной деятельности, дискурсомысления эго руководителя, намерений и стремлений, желаний в контексте когнитивно-чувственно-мотивационных реакций, что в целом представляет деятельно-активное самосознание личности-руководителя.

Рассматривая проблему административной деятельности следует проанализировать понятие «саморефлексии» как менталсубъективной проекции в когеренции с аутоанализом себя и своей деятельности. Отметим, что в европейской философии саморефлексия впервые была проанализирована Сократом и его учениками в контексте анализа самосознания таких модусов-приемов, как аналогия, сравнение, синтез, дискурсообразование. Главное для Сократа и его учеников в том, что саморефлексия изначально дает субъекту возможность осмысливать себя и свои ценности, которых придерживается индивид. Тем самым был взят курс на аксиологическое объяснение саморефлексии, которое было пролонгировано к Новому времени, заменив гносеологическое обоснование на аксиологическое. Уже в европейской философии Средних веков функциональное назначение саморефлексии качественно изменяется, она выступает как модус религиозных ценностей, включая

в себя и содержание других ценностей. В Новое время саморефлексия выступает как способ научного знания, а в качестве методологического принципа при помощи нее решались все гносеологические проблемы. Именно в это время формируется адекватное понимание и имманентная сущность саморефлексии, которая дает гностическому субъекту осмысливать предметы и явления окружающего мира [1].

Цель статьи – сформировать теоретические основания административной деятельности как объекта саморефлексии, в основе которой субъект-субъектное управление, эффективные обратные связи и критически мыслящий субъект управления.

Данная цель реализуется в следующих задачах, которые поставлены исследователем:

- проанализировать понятие административной деятельности как объекта саморефлексии, которое разработано в истории социально-философской мысли различными представителями философских направлений;
- определить сущность и значение административной деятельности с целью утверждения субъект-субъектного управления и реализации обратных связей для повышения эффективности управления;
- определить место системогенеза и культуругенеза в становлении административной деятельности, детерминированной системным методом анализа управленческих проблем и управленческой культурой;
- обосновать прикладную (праксеологическую) роль саморефлексии руководителя, сущность которой в сознательном выявлении смыслов-индексов-диспозиций административной деятельности.

Проблемная ситуация

В нашем исследовании мы стремимся обосновать, что саморефлексия является опосредованным отображением субъектом объекта, способом данного опосредования, которым является самосознание индивида, причем как на индивидуальном, так и на общественном уровнях. В целом саморефлексию мы определяем как «отражение другого в себе», а «себя в другом». Саморефлексия играет существенную роль в решении проблем коммуникационного характера, призывая субъектов как управленцев познавать себя, свое Эго благодаря коммуникационным связям с другими индивидами в процессе креативно-эвристической деятельности, что означает отображение оснований человеческой деятельности. Выделению ранее нерешенных частей общей проблемы управленческой деятельности как объекта саморефлексии и посвящается статья.

Понятие «саморефлексии»

В развитии понятия «саморефлексии» выделяются два подхода: 1) саморефлексия в аддитивности с идеями-ценностями индивидуального самосознания (Декарт-Локк-Лейбниц); 2) саморефлексия, которую можно рефлексировать как целостность общественного самосознания (Фихте-Шеллинг-Гегель), что представляет

собой решение проблем в определенных социоситуациях. В контексте дискурса И. Канта саморефлексия играет двойную роль: в неклассической философии XIX–XX вв. саморефлексия определяется как философский метод обоснования основ духовной и практической деятельности. Первоочередная роль саморефлексии глубоко проявляется в индивидуальной деятельности и ее роль была выявлена в контексте культурно-генезисных процессов, исследуемых дискурсом феноменологии (Гуссерль, Вебер, Шюц), экзистенциального дискурса (Хайдеггер, Сартр, Камю, Ясперс), на уровне дискурса прагматизма (Пирс, Джеймс, Дьюи); дискурса коммуникативной деятельности, исследуемой герменевтики (Дильтей, Хайдеггер, Рикер, Гадамер), что может быть использовано в результате дискурсо-сознания саморефлексивных проблем управленческой деятельности.

Анализ литературы свидетельствует, что административная деятельность как саморефлексия нацелена на решение задач развития человека как составной части развития производства, предвидя зависимость эффективности производства от усовершенствования работника. Решение этих проблем (экономических, социальных, экологических, психологических, культурно-духовных) имеет место в концепциях «человеческой стороны предприятия» (Дуглас Мак-Грегора), «трудовой мотивации» (Ф. Герцберга), «революции в сознании» (А. Печчи), «революции надежды» (Э. Фромма), «иерархии потребностей» (А. Маслоу), «психотерапии на практике» (В. Франкла), «человеческих отношений» (Э. Мейо, Ф. Ротлишбергер, У. Диксона), «новых человеческих отношений» (Р. Бекхарда, Р. Блейка, Дж. Моутона), «гигиенической мотивации» (Ф. Герцберга), «ситуативного руководства» (Пол Герси и Кеннет Бланчарда). Согласно теории М. П. Фоллет, власть должна добиваться некоторых целей и быть причиной их перемен.

С учетом вышестоящего, возникла потребность в исследовании административной деятельности как саморефлексии с учетом всего философского багажа, который мог бы разъяснить сущность сформированного рефлексивного механизма управления. Мы учитываем, что социально-антропологические основы анализа административной деятельности как самореализации представлены в произведениях классиков: 1) институционалистов (Т. Веблена, А. Гелена, Дж. Бернарда, Л. Томпсона, Т. Парсонса, Дж. К. Гелбрейта, Дж. Коммонса и др.); 2) неинституционалистов (Д. Норта, Р. Коуза, Дж. Бьюкенена, П. Рикера, О. Уильямсона, А. Степана, П. Холла); 3) «социологии развития» (Д. Лепнера, У. Мура, А. Этциони, У. Ростоу, Э. Гидденса); 4) школы «человеческих отношений» (Э. Мейо, Дж. Браун, Ф. Ротлишбергер, У. Диксон); «новых человеческих отношений» (К. Аджирис, У. Беннис, Р. Блейк, Дж. Моутон, Ф. Герцберг, Р. Лайкер, Д. Макрегор, А. Маслоу, Э. Шейн). Анализируя эти произведения, мы сделали вывод, что человек имеет право претендовать не только на благоприятный климат в коллективе, но и на здоровую окружающую среду, общество, свободное от криминалитета, коррумпированности, шовинистической и расовой стихии, а для этого руководители должны вырабатывать достаточно эффективные механизмы управленческой деятельности, которые, трансформируясь в цели, средства и результаты, подчиняют экономику социальным и гуманитарным целям.

Нам импонирует теория «новой школы управления» Г. Саймона, которая имеет богатое наследие, выраженное в произведениях «Административное поведение» (1947), «Общественная администрация» (1950), «Модели человека» (1950), «Организации» (1958), «Новая наука человеческих решений» (1960), который рассматривает административную деятельность в организации как систему, в которой действует принцип равновесия, то есть такой механизм влияния, при котором все члены организации готовы принимать активное участие в деятельности организации. К «новой школе» управленческой деятельности следует отнести таких теоретиков, как Р. Акофф, Л. фон Бергаланфи, С. Бир, Р. Калман, Л. Клейн, Д. Форрестер. Поэтому системный анализ необходим любому руководителю, так как это методология упорядочения и структурирования проблем, которая может решаться с использованием компьютеров, математики, эффективности и риска, выявления стратегии достижения целей, что и есть основой административной деятельности как саморефлексии.

Известный теоретик менеджмента П. Друкер отмечал, что менеджмент – это не наука и не специальность, а прежде всего практика хозяйствования, в которой главное значение имеет стиль руководства и атмосфера в коллективе. Ориентация на праксеологические проблемы административной деятельности рождает многообразие концепций менеджмента, которые могут быть полезными руководителю в качестве исследования управления как саморефлексии: системный менеджмент (Р. Нойшель), коммуникативный менеджмент (В. Меррихью), «менеджмент по результатам» (Э. Шдех), «менеджмент по целям» (Г. Одион), «менеджмент по мотивации» (С. Геллерман), «менеджмент на основе участия» (А. Мерроу), «менеджмент по включению» (Л. Биттел).

Представители органической модели менеджмента представляют организацию как «природное целое», как некоторый организм, которому свойственным есть органический рост. Стремление достичь равновесия – главное, и в этом случае самое большое внимание акцентируется на неформальные отношения. Представители неорациональной модели (Д. Марч, Г. Саймон, Ф. Селезник, М. Крозье, Блау, Говднер) от рациональной модели взяли акцент на рациональность, от органической модели – на неформальные отношения. Нам импонирует идея А. Маслоу, согласно которой, чем ближе человек находится к самоактуализации, тем быстрее он самореализуется как идеальный руководитель и будет реализовывать потребности в безопасности, востребованности, самоуверенности и самоуважении.

Саморефлексия как существенная сторона самосознания человека

Для нашего исследования существенным есть и учение К. Ясперса, для которого саморефлексия есть важной стороной самосознания человека, который оказался в критически-границной ситуации. В феноменологии и экзистенциализме выявились ценностные основы управленческой деятельности, в прагматизме – операциональные (праксеологические) основы, в результате чего рефлексия стали трактовать как способ мышления. Инструментальное развитие самоанализа было представлено Дьюи, а в дискурсе герменевтики понятие саморефлексии разработано Гадамером, который, отмечая

диалектический характер философской рефлексии, видел в ней ее природу в отображении. По его мнению, как отношения отображения, так и отношения в сфере мысли также есть рефлексивные, однако рефлексивное движение невозможно ограничить только мыслью.

Саморефлексия как аксиологическая характеристика субъекта административной деятельности

Так как саморефлексия как аксиологическая характеристика субъекта административной деятельности проявляется как отображение действия самого дела, то она есть деятельностно-культурной функцией субъекта управления (активной, энергичной, самоактуализированной, синергичной) формой рефлексии. Поэтому в истории методологической школы определились два направления исследования саморефлексии: 1) теория Г. Щедровицкого, которая стала развиваться согласно формулы – «отображение-действие-отображение»; 2) теория И. Ладенко, которая стала развиваться в соответствии с формулой – «действие – отображение – действие». Проанализировав проявления саморефлексии, можем отметить, что в первом случае саморефлексия определяется как «отображение отображения», а во втором – деятельностном, как «действие действия», то есть путем удвоения действия.

Социальная модель саморефлексии административной деятельности

Социальная модель саморефлексии административной деятельности направлена на дискурсивное осмысление объектов-предметов-феноменов окружающей нас действительности и выявления основания административной деятельности. Граничными морфологическими началами гнозиса административной деятельности выступают процессы, рефлексивное действие которых оборачивается действиями отображения (саморефлексии). В контексте административной деятельности реализуется функция саморефлексии, которая направлена на разработку алгоритмов управленческих действий. Это означает, что саморефлексия административной деятельности в своем рациональном дискурсе должна осуществлять экспертизу управленческих программ, в центре которых должен быть человек, его потребности, интересы, мотивация к работе.

Можно отметить, что диалектический метод является способом сознательного (рефлексивного) решения противоречий административной деятельности, которые возникают в социально-управленческой практике и нацелены на реализацию таких категорий, как «цель», «способ» и «результат». Поэтому предметом административной деятельности есть целенаправленная деятельность, которая организуется при помощи способов и регулируется на основе конкретных результатов, которые получили название «системы гуманистических технологий». Формулируя гуманистические основания административной деятельности, социально-философский дискурс вырабатывает универсальный рефлексивный механизм концепции, в основе которой реализация всех проблем управленческой деятельности, направленной на использование человеческого потенциала как на уровне государства, так и регионов.

Специфика саморефлексии в административной деятельности

Исследуя специфику саморефлексии в административной деятельности, отметим, что, рефлексировав «изнутри» данных управленческих процессов и пребывая «над» ними, рефлексия тем самым ими же и управляет.

Административная деятельность, которая осуществляется на основе саморефлексии и благодаря самоанализу, проявляется и осуществляется в двух направлениях: 1) относительно управления в обычных ситуациях речь идет о самоуправлении; 2) относительно управления в критических ситуациях речь идет об антикризисном административном управлении. Философское осмысление административной деятельности изначально определяется саморефлексией. В погранично общем мировоззренческом контексте административная деятельность как саморефлексия ставит и решает проблемы управления, то есть отвечает на вопросы: что это такое? что нужно сделать для того, чтобы? кто и как должен это осуществить в определенное время и в определенном пространстве?

Саморефлексия осмысливает проблемы теории и практики административной деятельности как сложного социального явления и единого социального организма. В методологическом контексте саморефлексия ставит и решает проблемы теоретико-практических оснований принятия решений как сердцевины и сути административной деятельности [2, с. 89–96].

Проведенный эмпирический анализ административной деятельности как главной матрицы культурно-исторического процесса свидетельствует, что саморефлексия – это механизм и процесс самопознания, самоопределения, саморазвития, самооценки и самоорганизации субъективного процесса, оцениваемого со стороны руководителей. Саморефлексия как самоанализ механизма управленческой деятельности включает механизм самозапуска, принципом которого является динамическое равновесие противоположностей и достижение субъект-субъектного управления. Поэтому саморефлексия в административной деятельности – это метод, направленный на генерирование результативности и действенности организации, в основе которого – самоопределение и профессионально-личностное саморазвитие как руководителей, так и сотрудников организации. Рефлексирующий субъект административной деятельности – это профессионально растущий субъект организации, для которого активность становится движущей силой развития себя как личности и организации, который ставит перед собой высокие цели и их достигает.

Модель рефлексии административной деятельности разрабатывается каждым сотрудником в контексте определенных методологических принципов единства личности, сознания, мышления, активности и деятельности. В целом руководитель направляет саморефлексию руководителя на формирование единой управленческой команды, используя все механизмы – коммуникативные, социально-личностные, интеллектуальные, личностно-волевые.

Административная деятельность как объект саморефлексии выступает как самоуправление и данную функцию берет на себя саморефлексия руководителя, который имеет ярко выраженное самосознание, направленное на постижение гармонии, симметрии мира-социума-природы, что и есть бесконечным процессом. Самосознание руководителя и есть началом управленческой саморефлексии, что предвидит выход за пределы собственного, внутреннего формата во внешний социокультурный контекст. В разных сферах управленческой деятельности саморефлексия базируется на интеграции феноменов социума, культура, экзистенции, того социума, о котором мечтал Платон.

Рефлексивный механизм управления

По нашему мнению, постольку процесс саморефлексии имеет свое начало и свое завершение, системогенезис ее механизма в адекватном виде имеет тройной смысл: 1) нерефлексивная (дорефлексивная) стадия; 2) рефлексивная стадия (рефлексия первого порядка); 3) саморефлексивная стадия, в контексте которой вырабатывается рефлексивный механизм административной деятельности руководителя. Именно это тот механизм, который есть результатом и должен быть сформирован в качестве концептуальной парадигмы управления, включая все виды менеджмента – стратегический, инновационный, менеджмент организации, антикризисный, маркетинговый. В своей наиболее продвинутой форме, которая аккумулирует в снятом виде все предыдущие стадии, рефлексивный механизм организации выступает как рефлексия рефлексии. Именно эта абстракция передвидит реализацию саморефлексии, которая не рождается сразу, а вырабатывается с опытом, культурой, динамикой развития организации. Отсюда возникает необходимость перевести этот механизм на конкретно-всеобщий, то есть концептуальный уровень.

Смыслогенезис административной деятельности как объекта саморефлексии в его универсально – онтологическом смысле соединяется с антропосоциогенезисом, который переживает любая организация. Среди основных форм управленческой активности антропосоциогенезиса мы выделяем три материальные формы деятельности руководителя: 1) поведенческую; 2) деятельностьную; 3) автокоммуникативную. В процессе автокоммуникации в административной деятельности происходит процесс замыкания открытой системы на самой себе, в результате чего происходит обмен с окружающей средой и формируются механизмы самоорганизации и опосредования непосредственного. Авторефлексия административной деятельности, то есть рефлексия над рефлексией как бы возвращает нас обратно – в нерефлексию. Способом этого воспроизведения представляется положительная и отрицательная связь, которая способствует формированию механизма административной деятельности. Авторефлексия (саморефлексия) административной деятельности разделяется на: 1) рефлексию, которая производит; 2) рефлексию, которая отображает, в результате чего формируются взаимосвязи и механизм отбора; 3) рефлексия, которая выявляет смысл-индексы в корреляции к социокультурным и онтологическим процессам эволюции административной деятельности.

Гносеологический аспект смыслогенезиса административной деятельности

В гносеологическом аспекте смыслогенезис административной деятельности выявляет граничные концептуальные основания, творческий характер которых глубоко проявляется в самосознании как руководителя, так и подчиненных. Логика осознания этих оснований представляется как последовательное эволюционное развитие (и саморазвитие) организации, которое осознается в категориях «цель-способ-результат» и которые управленцы представляют как адекватные способы решения задач организаций. В любой из этих организаций формирование рефлексивного механизма административной деятельности осуществляется на уровне идей, концептов, концепций, концептуальных подходов, теорий, парадигм, которые вырабатываются (формируются) в организации и внедряются в ее рефлексивный механизм.

Культурогенезис административной деятельности организации как саморефлексия культурологическая

Обозначим, что в контексте культурогенезиса административная деятельность организации – это результат формирования культуры организации (организационной, корпоративной, управленческой). На всеобщем уровне – рефлексивный механизм административной деятельности преобразует решение проблем организации и трансформации их в «цель», «способ» и «результат», связанных между собой. Как способ самоопределения руководителя в контексте себе подобных организаций, саморефлексия административной деятельности в концептуальном отношении выражается принципом самодетерминации, которая выступает условием ее отображающей активности или свободы руководителя. Таким образом, в этом контексте руководитель как субъект управления формирует исходные условия самоуправления, основы которого находятся в разных эгопроекциях рефлексивного механизма, который представляет собой креативно-эвристический дискурс.

Способ самоопределения в административной деятельности как саморефлексии представляется как: 1) движение человеческих отношений; 2) концепция человеческих ресурсов; 3) научный бихевиорализм (бихевиоризм). Категориальная модель административной деятельности осуществляется при помощи автокоммуникативной системой управления, в контексте которой возникает взаимопонимание между людьми на разных стадиях социокультурного процесса организации. Следующим шагом в такой системе может оказаться каждый элемент управленческой системы, при этом в каждом ее элементе рефлексивно формируется культура системы в целом, ее универсалии. В рефлексивном механизме административной деятельности осуществляется задача достижения гомеостаза, то есть равновесия [3].

Самоанализ руководителя как принцип и максима управленческой деятельности

Самоанализ руководителя как принцип и максима административной деятельности представляет собой концептуализацию управления как единого социального и культурного организма, который выступает как способ решения управленческих проблем, которые подвергаются анализу в контексте управленческой деятельности. Понятие «управленческая деятельность» совпадает с понятием «культурная ситуация», а управленческая деятельность конвергируется с культурным взаимодействием субъекта с объектом, что служит основой перехода к сложному рефлексивному опосредованному управлению культурой. Процесс опосредования управленческой деятельности культурой совпадает с формированием матриц-парадигм культурного саморефлексивного механизма организации и опосредования субъектом объекта, то есть процесс решения культурных противоречий между ними, включая наличие трех воззрений: 1) объекта; 2) способа деятельности каждого из них; 3) субъекта. Ключевой управленческой задачей административной деятельности есть мотивация работников, которая направлена на командную работу, требует от всех членов группы координационных действий и кооперации; 3) достижение максимальных результатов при минимальных издержках; 4) удовлетворение

глубинных потребностей людей в процессе повышения эффективности труда, выход на новый уровень управления социальным и человеческим капиталом; 5) использование возможности профессионального роста и развития каждым сотрудником. Концепты административной деятельности как саморефлексии руководителя и подчиненных реализуются благодаря методам и приемам организационного развития личности в контексте активно-деятельностного самовыражения ментально-психического мира.

Рефлексивный механизм опосредования административной деятельности культурой

Рефлексивный механизм опосредования управленческой деятельности культурой является достаточным условием для принципиальных решений любых управленческих проблем. Но философская рефлексия как культура субъекта не дает априорных, готовых рекомендаций. Ее результативность в том, что она формирует сознание субъекта в категориях культуры, что дает возможность решать проблемы на уровне толерантности и синергии (сотрудничества), выработки общего социального и культурного консенсуса. В связи с этим можем констатировать, что прикладная роль саморефлексии в административной деятельности – в сознательной выработке механизма управленческой деятельности в организации. Управленческие решения, детерминированные культурой саморефлексии, играют значительную роль в формировании сознания руководителя организации как субъекта управленческой деятельности. Их обусловленность культурой философской рефлексии обнаруживается на трех уровнях: 1) на уровне самого понятия «ответственности»; 2) на дескриптивном уровне; 3) на нормативном уровне. Саморефлексия руководителя как деятельно-активное самосознание акцентирует внимание на трех наиболее общих аспектах его обусловленности: 1) структурном; 2) функциональном; 3) уровне развития. Саморефлексия административной деятельности как единого целостного механизма направлена на обеспечение оптимального функционирования и самореализации данного социального субъекта в соответствии: 1) с объективными тенденциями развития общества; 2) сознательного влияния на объективные процессы; 3) превращения существующей возможности в действительность; 4) знания тенденций, которые ведут к цели и которые вырабатываются механизмом саморефлексии руководителя.

Ответственность руководителя как результат формирования рефлексивного механизма административной деятельности

В основе административной деятельности как саморефлексии руководителя положена оптимизация всех процессов управления, которая представляет: 1) выбор наилучшего варианта административного управления среди всех существующих; 2) приведения системы управления в наилучшее оптимальное положение, в контексте которого результат (оптимум) зависит от определенного критерия оптимальности (экономического, гуманно-духовного, социального, экологического); 3) достижение экономического оптимума, который способствует установлению равновесия систем, каждая из которых следует к своей цели. Административная деятельность как саморефлексия должна ответить на ряд вопросов: как? для чего? почему, чтобы как и

почему пришли к своей гармонии (Н. Хамитов). Эти вопросы являются саморефлексивными, так как они есть основными вопросами концептуальной парадигмы руководителя. Административная деятельность как саморефлексия определяет критическую черту ответственности руководителя как субъекта деятельности за решение управленческих проблем, без чего не может быть ответственных решений. Но, как отмечал М. Хайдеггер, ответ – это не только начало ответственности. Саморефлексия отвечает на все вопросы и ее задача брать на себя ответственность за успешное управление всеми социально-экономическими процессами. Административная деятельность как саморефлексия делает это сознательно и речь идет о сознательном отношении субъекта к объекту и наоборот, что особенно проявляется в контексте выявления логики специфического алгоритма решения управленческих проблем. Формирование рефлексивной системы мы определяем как самоформирование деятельности организации, которое возникает в результате появления процесса качества эффективной организации, которое, в свою очередь, в результате этих действий превращается на модель самоорганизации. Под целеустремленными изменениями состояния системы понимаются такие процессы и операции, при помощи которых данная управленческая система достигает нового оптимального состояния, уравновешенного относительно внешней среды [5].

Накопление результатов эмпирических исследований свидетельствует, что объективная логика целеполагания, которая определена психологами, представляет собой закономерность в триаде: мотив – условие – результат. Рефлексивное отображение данной закономерности в субъективной форме отвечает на вопросы: что следует сделать? что нужно сделать? что я должен сделать? Культура административной деятельности организации направлена на выработку такого механизма развития, в основе которого способ адаптации и реализации проекта организации. В этом смысле культура должна проникнуть во все субструктурные элементы организации, чтобы наполнить организацию культурным пространством, представляя собой единый Космос (О.Базалук), в котором слиты воедино человек и окружающая среда, которая влияет на человека и детерминирует все направления ее практического развития.

Онтология культуры административной деятельности включает в себя механизмы передачи социального опыта и традиций от поколения к поколению (В. Воловик), благодаря технологическому отношению к природе, но и к культурным ценностям и образцам поведения. При этом специфика культуры реализуется в типе организации, так и в типе личности. Как результат практической деятельности, выступают технологический и экономический уровни культуры, представленные ее социальными носителями (группами, классами, организациями). И на этом уровне проявляется интегрирующая роль и функция культуры, которая формирует единую культуру организации.

Относительная завершенность рефлексии целеполагания в том, что в форме ее идеального продукта – цели – находит свое выражение постановка проблемы, которая приводит к рефлексивному мышлению, а потом управлению. Для рефлексивного управления подходит применение диалектического метода, в контексте которого

выделяются три основных аспекта: 1) экономический; 2) социальный; 3) духовный, которые формируют единое смысловое пространство, которое включает смыслогенезис и культурогенезис. Реализация проблем административной деятельности на основе этих трех подходов приводит к желаемым результатам, для чего нужно найти соответствующие операции, алгоритмы, программы, методы и способы действия, что в целом входит в механизм административной деятельности как саморефлексии.

Что касается осознания процесса принятия решений административной деятельности как способа действия, то последний не только обуславливает ее результат, но и детерминирован этим результатом. Нами сформулирована мысленная модель управленческой деятельности как самоанализа, сущность которой заключается в неопределенности, бифуркационности, стохастичности. Ее рефлексивное отображение в субъективной форме предвидит решение вопросов: 1) что будет, если? 2) что нужно сделать, чтобы стало лучше? 3) быть или не быть лучшему результату? Три выделенные вопроса конкретизируют практическую самореализацию субъекта управленческой деятельности как объекта саморефлексии, в основе которой менталитеты, человеческие паттерны, конструкты рефлексивного субъекта.

Выводы

Мы солидарны с В. Усовым, в контексте исследовательской парадигмы которого управленческая деятельность как объект саморефлексии анализируется как рефлексивное управление. В основе рефлексивного управления – процесс принятия решений, который можно рассмотреть как ряд методически сформированных ответов на вопросы, которые поставлены на отдельных этапах операционального отображения ситуации; субъект–субъектное управление и обратная связь на всех уровнях. В контексте парадигмы В. Усова непредвиденные ситуации могут привести к потере процессов, для чего следует применять и волевые решения для решительного перехода к процессам реализации и контроля решений, которые будут приняты на основе полной персональной ответственности и обратной связи. Для этого должна быть подготовлена высокопрофессиональная элита, которая должна сформировать такие управленческие механизмы, которые будут направлены на борьбу с коррупцией, новых эффективных структур во всех сферах человеческой жизнедеятельности, локализацию причин, которые дестабилизируют социум и приводят к стабильному и сбалансированному социально–гуманистическому развитию общества.

Таким образом, эффективной административной деятельностью как саморефлексией должны овладеть современные руководители. Административная деятельность как современная наука управления всеми процессами в государстве – это система административных, правовых, организационных, морально–этических, мировоззренческо–духовно–культурных интересов, которые трансформируются в управленческую парадигму XXI столетия.

Список использованных источников

1. Воронкова В.Г. Философия гуманистического менеджмента (социально–антропологичні виміри). Монографія / Воронкова Валентина Григорівна. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2008. – 254 с.
2. Воронкова В.Г. Гуманістичні засади державного управління / В.Г. Воронкова // Аналітика і влада: журн. експерт–аналіт матеріалів

і наук. пр.. Ін–ту пробл. держ. упр. та місц. самоврядування Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – К.: НАДУ, 2012. – №6. – С.89–96.

3. Горский Ю.М. Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем / Ю.М. Горский. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1988. – 322 с.

4. Саморегуляція соціального організму країни: [Монографія] / за наук. ред. В.П. Беха; В.П. Бех (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко; Мін–во освіти і науки, Нац. Пед. ун–т. імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид–во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 652 с.

5. Соснін О.В., Воронкова В.Г., Ажажа М.А. Інвестиції в людський розвиток в умовах глобальної трансформації: навчальний посібник / В.Г. Воронкова, М.А. Ажажа. – Львів: Магнолія 2006, 2011. – 602с.

6. Усов В.Н. Рефлексивное управление: философско–методологический аспект. Специальность 09.00.01– Онтология и теория познания / В.Н. Усов // Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук. – Екатеринбург, 2008. – С.3–5.

References

1. Voronkova V. The philosophy of humanistic management (socio–anthropological measurements). Monograph / Voronkova Valentina Hryhorivna. – Zaporozhye: RIO Zaporozhye State Engineering Academy, 2008. – 254 p.
2. Voronkova V.G. Humanistic principles of public administration / V.H. Voronkova // Analysis and power: the magazine expert and analytical materials industry and scientific issues of the Institute of Public Administration and Local Self–Government National Academy of Public Administration Ukraine. – K.: NAPA, 2012. – №6. – P.89–96.
3. Gorsky Y.M. Homeostatics: model properties pathology // Homeostatics living, technical, social and ecological systems / Y.M. Gorsky. – Nauka, 1988. – 322 p.
4. Self–regulation of the social body of the country: [The book] / edited by scientific V.P. Beh; V.P. Beh (chairman), N.V. Krohmal, H.O. Nesterenko; Ministry of Education, the National Pedagogical Dragomanov University. – K.: Publishing house of MP Dragomanova 2010. – 652 p.
5. Sosnin O.V. Voronkova V.G., Azhazha M.A. Investment in human development in conditions of global transformation: a tutorial / V.H. Voronkova, M.A. Azhazha. – Lviv: Magnolia 2006/ – 2011. – 602p.
6. Usov V.N. Reflexive control: philosophical and methodological aspect. Specialty 09.00.01– Ontology and knowledge theory / V.N. Usov // Thesis for the degree of Doctor of Philosophy. – Yekaterinburg, 2008. – P.3–5.

Voronkova V., Doctor of Philosophy, Professor, Head of Department of organization management and project management, Zaporozhye State Engineering Academy (Zaporozhye, Ukraine), valentina–voronkova@yandex.ru

Administrative activity as an object of self–reflection head

Outlined analysis of administrative activities as self–awareness, initiative, self–actualization person, based manifested a high level of consciousness and responsibility of the head, which generally presents the category of «self–reflection». In the article there are two approaches to administrative activities as self–reflection: 1) self–reflection as a way of individual identity; 2) self–reflection as a means of social consciousness. Purpose of the article – to form the theoretical basis of administrative activities as self–reflection, which is based on a high level of consciousness and identity that generally comes to critical management, based on subject–governance, effective feedbacks, cryptic thinking subject– object management, humanistic foundations of management as the only social and cultural mechanism.

Keywords: self–reflection, introspection, self–awareness, administrative activities, humanistic foundations of management, as the only social and cultural mechanism head

Воронкова В. Г., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій та управління проектами, Запорізька державна інженерна академія (Україна, Запоріжжя), valentina–voronkova@yandex.ru

Адміністративна діяльність як об'єкт саморефлексії керівника

Окреслено аналіз адміністративної діяльності як самосвідомості, самоідентифікації, самоактуалізації людини, в основі якої проявляється високий рівень свідомості і відповідальності керівника, що в цілому представлено категорією «саморефлексія». У статті виділяються два підходи до адміністративної діяльності як саморефлексії: 1) саморефлексія як спосіб індивідуальної самосвідомості; 2) саморефлексія як спосіб суспільної самосвідомості. Мета статті – сформулювати теоретичні основи

адміністративної діяльності як саморефлексії, яка базується на високому рівні свідомості і самосвідомості, що в цілому виходить на критичне управління, в основі якого суб'єкт-суб'єктне управління, ефективні зворотні зв'язки, критично мислячий суб'єкт управління, гуманістичні основи управління як єдиного соціального і культурного механізму.

Ключові слова: саморефлексія, самоаналіз, самосвідомість, адміністративна діяльність, гуманістичні основи управління, управління як єдиний соціальний і культурний механізм, керівник.

* * *

УДК 159.923.2:141.32

Стояно О. О.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
соціології, філософії і права, Одеська національна
академія харчових технологій (Україна, Одеса),
ox26@km.ru

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Самоідентифікація – це формування уявлення людини про саму себе як про самототожну, цілісну і унікальну особистість, яка включена у систему соціальних відносин і культури. У процесі самоідентифікації людина відповідає на питання «хто Я?». Одним з питань, яке хвилює екзистенціальну філософію – сенс людського життя, його «Я», тому метою статті є історико-філософський аналіз феномена самоідентифікації особистості у світлі робіт яскравих представників релігійної (С. К'єркегор) та атеїстичної (Ж.-П. Сартр) екзистенціальної філософії.

Не дивлячись на різні шляхи (релігійний та атеїстичний) екзистенціалізм стверджує, що кожен мить свого існування «Я» людини знаходиться у становленні, тобто воно щось, те що повинно стати. Людина знаходиться у постійному русі, вона – творець, творець самої себе. Головне, до чого вона повинна прагнути, це щирість перед самою собою, постійно озиратися на пройдений шлях, завжди готова переглянути свої погляди і дії, щоб зберегти вірність самій собі.

Ключові слова: самоідентифікація, «Я», екзистенціалізм, екзистенція, Ж.-П. Сартр, С. К'єркегор.

Проблема самоідентифікації стала предметом досліджень задовго до появи цього терміна у сучасній психології, соціології, соціальної філософії та інших соціально-гуманітарних науках. Самоідентифікація – це формування уявлення людини про саму себе як про самототожну, цілісну і унікальну особистість, яка включена у систему соціальних відносин і культури. Результатом цього процесу є самоідентичність. У процесі самоідентифікації людина відповідає на питання «хто Я?». Це та аналогічні питання хвилювали ще древніх мислителів. Безпосередня причина сьогодняшнього звернення до проблеми самоідентифікації особистості значною мірою «зумовлена соціокультурним контекстом сучасності. З одного боку, йдеться про вплив тенденцій глобалізації на розмивання традиційних засад життя, з іншого – про зростання потреби у особистісному чиннику, виявленні його активного творчого, у тому числі соціального, потенціалу. В епоху втрати самоідентичності, невпевненості у майбутньому, людина перебуває у пошуку духовних засад, які б допомогли їй подолати відчуття перманентності кризового стану сучасного суспільства. З огляду на ці загальні соціокультурні процеси, які не оминували і український інтелектуальний простір, набуває особливої ваги історико-філософська тематика, пов'язана з осмисленням духовних орієнтирів у житті людини» [4, с. 3]. З цієї позиції вельми актуальними бачаться дослідження спадщини екзистенціальної філософії, яка займається питаннями суто індивідуально-людського буття, шукає «підстави» людини як особистості. Заслугою екзистенціальної філософії, за правом, можна вважати те, що саме вона вказала і розкрила багатогранність

і складність морального світу людини, і реальне її багатство. Одним з питань, яке хвилює екзистенціалістів є «більшою мірою сенс або мета людського життя, ніж наукові або метафізичні істини, навіть якщо вони стосуються людини. Внутрішній, або «суб'єктивний», досвід вважається більш важливим, ніж «об'єктивна істина»» [7].

Підкреслюючи актуальність даної проблематики можна згадати слова О. Ф. Больнова, який стверджував, що «екзистенціалізм прагне відповісти на дійсно гострі, пекучі питання сучасності. Загальна духовна криза нашого часу знайшла у ньому своє вираження. Якщо ми хочемо чесно поглянути у обличчя цій кризі, тоді рішуче немає шляху, що веде повз екзистенціалізму... невідірені питання ще більш різко обрушуються на нас, якщо ми вже сьогодні з повною ясністю не усвідомлюємо проблематику екзистенціалізму і тим самим шляхи подолання кризи» [1].

У даний час існує значна кількість робіт, присвячених психологічному, філософському, соціологічному та культурологічному аналізу кризи ідентичності та проблемам самоідентифікації. Поняття «самоідентифікація» у останні десятиліття міцно увійшло до науково-дослідного лексикону та стало популярним не тільки у науці, але і у повсякденному житті, практично витіснивши такі поняття як «самовизначення» і «самосвідомість» у зв'язку з проявами криз ідентичності та самоідентичності людини. Цим проблемам присвячені роботи Е. Еріксона, Ж. Лакана, Е. Гідденса, П. Рікера, І. Гофмана та ін. Сучасні дослідження процесів самоідентифікації особистості та криз ідентичності стосуються різних аспектів цих феноменів і відображені у роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників таких як М. Кастельс, Р. Брубейкер, В. О. Ядов, О. Ю. Шеманов, М. В. Заковоротна, М. А. Шульга, С. О. Макєєв, О. В. Швачко, Т. З. Воропай, А. В. Худенко, В. І. Палагута та ін.

Погляди теоретиків екзистенціального напрямку у філософії, центром якої є проблема людини, людського існування, стали предметом дослідження багатьох фахівців, що знайшло своє глибоке тлумачення у роботах російських і українських філософів й істориків філософії таких як С. І. Веліковський, П. П. Гайдено, Б. Т. Григорян, Ю. М. Давидов, К. М. Долгов, О. Л. Доброхотов, М. А. Кіссель, І. Бичко, Н. Хамітов, А. Герасимчук, Л. Губерський, П. Саух, А. Конверський, В. Табачковський, О. Хома, К. Райда, В. Ярошевець та ін.

Метою цього дослідження є аналіз феномена самоідентифікації особистості у світлі робіт яскравих представників екзистенціальної філософії. Творчість цих мислителів настільки різноманітна, неповторна і суперечлива, що не може бути зведене до одного якого-небудь напрямку. Тому вихідним етапом історико-філософського аналізу проблеми самоідентифікації у екзистенціальної філософії був обраний компаративистський підхід, який дозволяє зіставити різні погляди на проблему самоідентифікації релігійного (С. К'єркегор) та атеїстичного (Ж.-П. Сартр) екзистенціалізму.

Термін «екзистенція» (лат. існування) сходиться до середньовічної онтології. Філософське тлумачення цієї категорії використовувалося у зв'язі з категорією «сутність». Зміною і розвитком змісту цього поняття ми зобов'язані творчості датського теолога і філософа

Сьорена К'єркегора. Він був першим, хто вжив поняття «існування» виключно за відношенням до людського буття. Таким чином, у відомому сенсі він обмежив застосування цього терміна, поклавши традицію його використання тільки по відношенню до буття людини. Екзистенція у вченні С. К'єркегора є гранично універсальною формулою людського взагалі, вона фіксує лише суб'єктивну даність або відкритість людині її власного існування і може бути інтерпретована як самототожність. Всі інші категорії, що зустрічаються у вченні датського філософа, є «негативними» станами людини – відчай, тривога, страх. Вони були необхідні для того, щоб розшифрувати, прояснити сенс поняття «екзистенція».

С. К'єркегор проінтерпретував екзистенцію як діалектику «духовного – бездуховного» існування у сприйнятті, оцінюванні і усвідомленні індивідом власного призначення, своєї ролі і покликання індивіда бути, передусім, духовною істотою. Під екзистенцією філософ розуміє індивідуальне людське існування, що характеризується такими станами як свобода, можливість вибору, страх та відчай, що набувають онтологічного змісту [9, с. 8].

Глибинні аспекти буття людини, питання її самоідентифікації та самоздійснення на основі духовного самовизначення належать до провідних у творчості С. К'єркегора. У контексті не тільки загальнокультурних процесів, але й безпосередніх життєвих проблем окремишнього індивіда, філософська концепція К'єркегора постає як формотворча парадигма виходу людини до автентичних джерел своєї природи, до формуючих потенцій духовного світу у екзистенційному єднанні з Богом [4, с. 3].

У «Хвороби до смерті» С. К'єркегор метафорично порівнює наше життя з життям у багатоповерховому будинку. Більшість людей займає підвал і нижні поверхи, тобто живуть керуючись тільки гедоністичними принципами у невіданні своєї самості, свого істинного «Я». Їх життєвий сенс зводиться до задоволення якомога більшого числа своїх бажань. Але задоволення минулі, оскільки залежать лише від сприйняття самої людини. У прагненні найбільш повно віддатися настроям, щоб зазнавати насолоди знову і знову, людина неминує відчужується від власної особистості, зраджує своє справжнє «Я». Про вищі поверхи цього «будинку», тобто про духовне, про «вічні теми» воліє помріяти, поміркувати, але залишитися жити у своєму тлінному вимірі. Саме страх втрати затишного, обжитого, вже відомого, свого маленького світу, зі своїми радощами та прикрасами відвертає від можливості переосмислити життя з інших позицій, з її духовних основ і піднятися хоч на «поверх» вище.

Але на певному етапі приходять усвідомлення того, що чашу безмежних життєвих бажань неможливо спорожнити до дна, і хитка задоволеність життям руйнується від невизначеності повсякденних обставин. Тоді приходять розуміння, що такий спосіб життя – обман, який дає лише видимість повноти і багатства, що це всього лише існування можливого, яке неминує веде у глибоку порожнечу. Стає ясним тільки одне – те що мало сенс: ті думки, бажання, очікування і прагнення, гордість за себе і свої досягнення, своя слава – все стає абсолютно непридатним, всьому йому слід померти,

всьому йому слід бути відрізанам, спаленим, залишеним. Це неможливо, але у той же час це необхідно. Такий стан духовних переживань С. К'єркегор називав відчаєм або «хворобою до смерті».

С. К'єркегор виділяє три типи самоідентифікації індивіда з відчаєм. Перехід між ними не відбувається безпосередньо або за допомогою переконливої аргументації, а відбувається лише за допомогою екзистенційного стрибка, тобто рішучого екзистенційного вибору з усією інтенсивністю внутрішніх сил його душі. Для кожної людини це відбувається строго індивідуально тобто життєвий шлях кожної людини унікальний і неповторний. Найчастіше своєрідним трампліном для такого стрибка є якась трагедія, або втрата чи зрада, або хвороба (своя або близьких), у будь-якому випадку – трагедія змушує людину переглянути свої життєві пріоритети. Пізніше екзистенціалісти назвуть це «межовою ситуацією». Трагедія приводить людину до відчаю («хвороби до смерті»), який є поштовхом до досягнення принципово іншої міри власного екзистенційного самоздійснення, коли необхідно зважитися на свідомий і відповідальний життєвий вибір, тобто вибрати те, що дається відчаєм – пізнання самого себе як людини «... не у сенсі тимчасового, випадкового індивідуума, яким ти є у своїй природній безпосередності, але у своєму вічному, незмінному значенні людини» [2, с. 263].

Оцінюючи філософське досягнення С. К'єркегора, Лев Шестов зазначив, що при спробі виділити квінтесенцію екзистенційного світогляду автора, провідною є думка про те, що «найбільшим нещастям для людини є безумовна довіра до розуму і розумному мисленню, початком філософії не є здивування, як вважали древні, а відчай» [9, с. 429]. Саме він руйнує основи комфортної і досконалої класичної уможлядної філософії і демонструє, що екзистенція виникає тоді, коли розум говорить про безвихідь.

Отже, перший тип – це відчай, який не усвідомлюється Я. Він відповідає підвалу і нижнім поверхам метафоричної будівлі, про яку згадувалося вище.

Другий тип – це відчай, який усвідомлюється Я, при цьому Я, втрачаючи надію, не бажає бути собою, тобто бажає бути кимось іншим. Це – відчай–слабкість, оскільки від свого Я все одно не дітися, і залишається або жити з відчаєм і мучитися, або навчитися обманювати себе, що ти зовсім не бажаєш змін (і зазвичай з віком це вдається). «Відчай–слабкість», виникає тоді, коли Я не бажає бути самим собою, прагне позбутися свого Я. У процесі рефлексії людина помічає своє внутрішнє відмінність з зовнішнім світом. І важливий момент у цьому процесі – не відступити у перелякі, бо «як не досконале жодне людське тіло, так і не досконале ніяке Я» [3, с. 288]. Подолавши цю трудність, переборовши себе, людина знаходить своє справжнє Я. У іншому випадку він проявить слабкість, злякавшись, побажавши залишитися колишнім, «він робить поступки і буде їх робити, віддаляючись від свого Я, так і від усякого зовнішнього і смутного відчуття, що його Я має бути щось від вічності» [3, с. 288].

І нарешті, третій тип – відчай, усвідомленого Я, при якому бажають залишатися собою, тобто відчай–виклик. Більш високий ступінь духовного розвитку індивіда – самоідентифікація на рівні «відчай–виклик», це таке Я, яке «бажає розпоряджатися собою, або ж, виступаючи власним творцем прагне створити зі свого Я

те Я, яким воно бажало б стати» [3, с. 299]. При цьому С. К'єркегор розрізняє різні ступені інтенсивності процесу самоідентифікації – активне Я і пасивне Я. Активне Я, щоб бути собою, занурюється у свою протилежність, поки не кінчає тим, що долає свою ідентичність, стає чимось іншим. Динамічність процесу набуття отримує форму перманентного становлення і заперечення ідентичності Я. Згідно цій діалектиці кожна мить є бунт, який є законним. Активне Я – це «король без королівства», людина у відчаю, яка тільки й робить, що «будує замки у Іспанії, воює з вітряками» [3, с. 300]. Роблячи зусилля, щоб бути собою, це Я все більше і більше проявляється як гіпотетичне Я, і коли він думає завершити свою споруду, все це може по свавільно канути у ніщо» [3, с. 300]. Пасивне Я, бажаючи бути собою, наштовхується на деяку складність, але не намагається позбутися, забути про це. Навпаки, це Я воліє страждати, нести свого хреста, «прирікаючи себе на всі муки пекла, краще бути собою, ніж покликати на допомогу» [3, с. 301].

Самоідентифікація Я розглядалася С. К'єркегором під кутом зору самопізнання людського Я такого, мірою якого є людина. Людина не може знайти себе у чуттєвому світі, вона губиться у вирі різних занять і обов'язків, втрачаючи свою індивідуальність. Що може звільнити людське існування від всіх ілюзій і спрямувати пошуки свого Я, свого призначення по потрібному шляху? Існує тільки одна сприятлива сила, яка здатна допомогти людині у пошуках – це любов до Бога, віра у Бога. Знайти своє «Я», «залишитися собою» – це, значить, відректися від мирських справ і у тривозі, у страхі і трепеті чекати голосу Господнього. Це означає відкинути рабство речей, щоб знайти внутрішню свободу, яка здатна подолати всі перешкоди, що з'являються на шляху до поставленої мети. Головним помічником, дороговказною зіркою на такому нелегкому шляху повинна стати віра: «вірити – це означає: будучи собою і бажаючи бути собою, зануритися у Бога через власну ясну прозорість» [3, с. 309]. Звільнення від ілюзій привабливості мирських справ, усвідомлення, що суб'єктивність – помилка, а Бог – загальна моральна цінність відкриє людині диво абсурдної віри у Бога, завдяки якій він переступає сферу нескінченності.

Французький філософ Жан-Поль Сартр є представником атеїстичного напрямку екзистенціалізму. У Ж.-П. Сартра самоідентифікація носить активний характер. Він стверджував, що «існування людини передуює її сутності» [6, с. 323] тобто людина сама вибирає свою сутність, він стає тим, ким він сам себе робить. У людини немає «сутнісної» природи і що він не був створений для якоїсь конкретної мети – Богом, еволюцією або чимось ще, він просто виявляє, що існує незалежно від свого вибору, і повинен створити свою власну «сутність», своє «Я». Людина не є чимось раз і назавжди даним, завершеним. Це щось незакінчене, це можливість, задум, проект. Людина прямує до майбутнього, він проектує своє життя, сам наповнює його змістом або робить безглуздою. «Людина – це насамперед проект, що переживається суб'єктивно, а не мох, не цвіль і не кольорова капуста... людина стане такою, яким є її проект буття» [6, с. 323].

Герої творів Ж.-П. Сартра перебувають у постійному пошуку правильного вибору, спираючись на самих себе. У їхньому житті відбуваються несподівані зміни, які викликані раптовим «осяянням» самого різного змісту. Так, Орест з п'єси «Мухи» несподівано для себе приходить до

висновку, що ніхто не зможе заборонити йому зробити те, що він вирішив зробити, ніхто не може бути радником для нього у вирішенні тієї чи іншої проблеми. Він сам вибирає, що добре, а що погано. Можливість вибору одночасно накладає важкий тягар відповідальності за який здійснюється вибір. Але людина, на думку Ж.-П. Сартра, несе відповідальність не тільки за свої дії і вчинки, але й за свої емоції. Вони – способи, згідно яким ми вирішуємо реагувати на світ. У рівній мірі людина несе відповідальність і за більш стійкі риси свого характеру. Вона не може просто казати: «Я боязкий», наче це якась незмінна фізіологічна даність: «Я темношкірий», оскільки боязкість є спосіб поведінки у компанії, і людина може вирішити вести себе інакше. І навіть фрази «Я потворний» або «Я дурний» не висловлюють вже наявний факт, а передбачають реакції людей на мене у майбутньому, що може бути перевірено лише реальним досвідом [7].

Торкаючись складних проблем самопізнання, як одного із складових елементів процесу самоідентифікації, Ж.-П. Сартр висловлює парадоксальну фразу «людське буття має бути тим, що воно не є, і не бути тим, що воно є» [5]. Сенса якої, на думку Л. Стевенсона, полягає у тому, що «людське буття не є з необхідністю те, що воно є, і має бути, здатне бути тим, що воно не є» [7]. Суть у тому, що ми завжди маємо можливість спробувати стати іншими, ніж зараз. Ми постійно вибираємо своє «Я» шляхом заперечення того, чим ми є, чим ми були, і за допомогою вибору себе, як чогось ще. Самоідентифікація – динамічний процес, що має яскраво виражене темпоральне вимірювання різних компонентів становлення і розвитку особистості, постійно порівнювати свій попередній, поточний і можливий, бажаний і уявний соціальний статус. Отже, щоб стати самим собою людина має ототожнюватися з якимись якими-сь особистості, які перебувають поки що не у ньому самому, тобто самоідентифікуватися з кимось або чимось не у ньому самому. Отже, у процесі самоідентифікації ми не тільки визначаємо особисті властивості, якими ми володіємо (актуальне «Я»), але і якості які могли б у нас бути за певних обставин (потенційне «Я»). Постійна рефлексія вимагає від людини стати людиною, точніше ставати, тому що вона може тільки «ставати», безперервним зусиллям волі і розуму, здійснюючи вільний вибір. «Людина – це свобода», – каже Ж.-П. Сартр [6, с. 327]. Людина вільна у своєму виборі і у цьому весь трагізм ситуації. Ніхто йому не зможе допомогти, крім нього самого. Навіть якщо вона і отримає допомогу у вигляді когось-то знаку згори, то «сама розшифрує ці знаки» [6, с. 328]. У цьому його занедбаність. Свобода перетворюється у болісну необхідність, від неї нікуди не піти. Людина, за формулою Ж.-П. Сартра, «засуджена бути вільною». Ти вільна, щоб робити себе самою собою. Ти вибираєш свою долю, проектуєш себе, тим самим «людина постійно перебуває поза себе... втрачає себе назавні» [6, с. 343].

Меминучість вільного вибору – фундаментальна послілка екзистенціалізму. Будь-яка спроба уникнути його включає те, що Ж.-П. Сартр називає «хибною вірою» або «поганою вірою» (іноді перекладається як «самообман»). «Хибна віра» або самообман має безліч форм. Одне з проявів характерно для людини, яка живе роллю або стилем життя, є просто стереотипом або кліше. Пригнічена відповідальністю за своє життя особистість прагне знайти притулок і штучний комфорт у прийнятті готової ролі, яка

дає їй сенс і якість, будь вільна, вона, сама не повинна була б сприяти. «Розглянемо ось цього офіціанта кафе, – пише філософ. – Він грає у буття офіціанта у кафе. ...Офіціант грає у свою професію, щоб реалізувати її» [5].

Для Ж.-П. Сартра діяти або жити у «хибній вірі» означає відвернутися від свободи і від створення сенсу для себе. Однак сам по собі вибір «хибної віри» є акт волі, як і будь-який інший вибір. Умови існування людини такі, що ми не можемо уникнути такого вибору. Вибір індивідуальний. Ж.-П. Сартр переконує нас уникати «хибної віри» і вести автентичне життя, що означає вільне становлення, заперечення будь якої дійсності, спонтанний вихід за власні межі, повноту відповідальності за свої дії. Автентичність полягає у отрефлексованому виборі, свідомому перетворенні власної волі цінності, тоді як другі способи залишаються на дорефлексивному рівні.

Висловлюючи свою солідарність з Л. Стевенсоном про багатослівність та багатьох незрозуміlostях, можна констатувати, що сартрівський аналіз свободи і автентичності має важливе значення. Ймовірно Ж.-П. Сартр хотів надати поняттю вибору набагато ширше значення, ніж зазвичай, щоб зробити нас відповідальними не тільки за наші дії, але і за наші емоції і навіть характери. Його філософія це безпосередньо практичний і інтимний заклик всім нам бути більш свідомими і вживати нашу свободу для того, щоб змінюватися. [7]

Висновки. Не дивлячись на різні шляхи (релігійний та атеїстичний) екзистенціалізм стверджує, що кожна мить свого існування «Я» людини знаходиться у становленні, тобто воно щось, те що повинно стати. Людина знаходиться у постійному русі, вона – творець, вона творець самої себе. Головне, до чого вона повинна прагнути, це щирість перед самою собою, постійно озираючись на пройдений шлях, завжди готова переглянути свої погляди і дії, щоб зберегти вірність самій собі.

Релігійний екзистенціалізм стверджує, що стати самим собою можливо лише у відношенні до Бога. Так, С. К'єркегор, визначаючи людське життя як відчай, вважає, що вибір власного «Я» означає вибір самого себе у вічному значенні, і тільки зв'язок з Богом надає людській екзистенції сенс.

Представник атеїстичного екзистенціалізму Ж.-П. Сартр схвалює «автентичність». Він би хотів, щоб кожен з нас робив свій індивідуальний вибір з повним розумінням того, що ніщо і ніхто не визначить його за нас. Ми повинні визнати свою відповідальність за все, що відбувається з нами, – не тільки за наші дії, але і за погляди, емоції, схильності і характери, а також бути більш свідомими і вживати нашу свободу для того, щоб змінюватися.

Звичайно ж, екзистенціальна філософія – це не панацея, яка володіє об'єктивним знанням того, що є людина, швидше, вона має характер зверненого до людини заклик: «Стань самим собою!», «Збудься!». І тут неможливий ніякий остаточний результат, екзистенціальна філософія, як і людське існування, відкриті і не завершені [10]. Як стверджував К. Ясперс: «Філософствувати – означає, бути у дорозі». І подорож по лабіринтах самоидентичностей обіцяє бути довгою.

Список використаних джерел

1. Больнов О. Ф. Новая открытость. Проблема преодоления экзистенциализма. Введение [Электронный ресурс] // Философская мысль. – 2001. – №2. – С.137–145. – Режим доступа: <http://mreadz.com/new/index.php?id=282911&pages=1> (Дата доступа 15.06.2015 г.)

2. Киркегор С. Гармоническое развитие в человеческой личности эстетических и этических начал [Текст] // Киркегор С. Наслаждение и долг. – Киев: AirLand, 1994. – С.225–419.

3. К'єркегор С. Болезнь к смерти. Изложение христианской психологии ради наставления и пробуждения [Текст] // К'єркегор С. Страх и трепет. – М.: Республика, 1993. – С.249–350.

4. Онишчук О. В. Концепція людської екзистенції Сьорена К'єркегора: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 [Текст] / О. В. Онишчук; Львів. нац. ун-т імені І. Франка. – Л., 2008. – 20 с. – укр.

5. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии [Электронный ресурс]. – М.: Республика, 2002. – 640 с. – Режим доступа: <http://www.psylib.org.ua/books/sart03/index.htm> (Дата доступа 19.02.15 г.)

6. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм [Текст] // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева: Перевод. – М.: Политиздат, 1989. – С.319–344.

7. Стевенсон Л. Десять теорий о природе человека [Электронный ресурс]. – М.: Слово, 2004. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/stevl01/index.htm> (Дата доступа 11.06.15 г.)

8. Шевченко С. Л. Автентичність екзистенції в «негативному» та «позитивному» екзистенціалізмі: автореф. дис...канд. філософ. наук: 09.00.05 [Текст] / С. Л. Шевченко; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2009. – 18 с. – укр.

9. Шестов Л. Киркегард – религиозный философ [Текст] // Киркегор С. Наслаждение и долг. – Киев: AirLand, 1994. – С.423–451.

10. Экзистенциальная модель бытия человека в мире [Электронный ресурс] // Философия в современном мире. Зеленков А. И., Кисель Н. К., Медведева И. А., Янчук Е. И. – Издательский центр БГУ, 2007. – 215 с. – Режим доступа: <http://zinki.ru/> (Дата доступа 19.02.15 г.)

References

1. Bolnov O. F. Novaya ukrytost. Problema preodoleniya ekzistsentsializma. Vvedenie [Elektronnyy resurs] // Filosofskaya mysl. – 2001. – №2. – С.137–145. – Rezhim dostupa: <http://mreadz.com/new/index.php?id=282911&pages=1> (Дата доступа 15.06.2015 г.)

2. Kirkegor S. Garmonicheskoe razvitiye v chelovecheskoy lichnosti esteticheskikh i eticheskikh nachal [Tekst] // Kirkegor S. Naslazhdenie i dolg. – Kiev: AirLand, 1994. – С.225–419.

3. Kerkegor S. Bolezn k smerti. Izlozhenie hristianskoy psikhologii radi nastavlenniya i probuzhdeniya [Tekst] // Kerkegor S. Strah i trepet. – M.: Respublika, 1993. – С.249–350.

4. Onischuk O. V. Kontseptsiya lyudskoyi ekzistsentsiyi Sorena K'єrkegora: avtoref. dis...kand. filosof. nauk: 09.00.05 [Tekst] / O. V. Onischuk; Lviv. nats. un-t imeni I. Franka. – L., 2008. – 20 s. – ukr.

5. Sartre Zh.-P. Byitie i nichto: Opyit fenomenologicheskoy ontologii [Elektronnyy resurs]. – M.: Respublika, 2002. – 640 s. – Rezhim dostupa: <http://www.psylib.org.ua/books/sart03/index.htm> (Дата доступа 19.02.15 г.)

6. Sartre Zh.-P. Ekzistsentsializm – eto gumanizm [Tekst] // Sumerki bogov / Sost. i obsch. red. A. A. Yakovleva: Perevod. – M.: Politizdat, 1989. – С.319–344.

7. Stevenson L. Desyat teoriy o prirode cheloveka [Elektronnyy resurs]. – M.: Clovo, 2004. – Rezhim dostupa: <http://psylib.org.ua/books/stevl01/index.htm> (Дата доступа 11.06.15 г.)

8. Shevchenko S. L. Avtenticnist ekzistsentsiyi v «negativnomu» ta «pozitivnomu» ekzistsentsializmi: avtoref. dis...kand. filosof. nauk: 09.00.05 [Tekst] / S. L. Shevchenko; In-t filosofiyi im. G. S. Skovorodi NAN Ukrayini. – K., 2009. – 18 s. – ukr.

9. Shestov L. Kirkegard – religiozniy filosof [Tekst] // Kirkegor S. Naslazhdenie i dolg. – Kiev: AirLand, 1994. – С.423–451.

10. Ekzistsentsialnaya model byitiya cheloveka v mire [Elektronnyy resurs] // Filosofiya v sovremennom mire. Zelenkov A. I., Kisel N. K., Medvedeva I. A., Yanchuk E. I. – Izdatelskiy tsentr BGU, 2007. – 215 s. – Rezhim dostupa: <http://zinki.ru/> (Дата доступа 19.02.15 г.)

Stoiano O. O., PhD, Associate Professor the Sociology, Philosophy and Law department of Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), ox26@km.ru

The existential dimension of self-identification

Self-identification is the formation of man's understanding of himself as self-identical, holistic and unique personality included to the system of social relations and culture. In the process of self-identification, a man answers to the question «who am I?». One of the issues which concerns existential philosophy is the meaning of human life, his «I», therefore, the aim of the article is an historical-philosophical

analysis of the self-identification phenomenon in the context of the works of prominent religious (S. Kierkegaard) and atheistic (Jean-Paul Sartre) existential philosophy representatives.

Despite of different ways (religious and atheist) the existentialism asserts that «I» of a man is in the making in every moment of its existence, i.e., it is something that must become. Man is in a constant motion, he is the creator and he is the creator of himself. The main thing to which he should aspire is the sincerity with himself, constantly looking at the past, always ready to revise his views and action to save adherence to himself.

Keywords: self-identification, Self, existentialism, existence, J.-P. Sartre, S. Kierkegaard.

Стояно О. А., кандидат философских наук, доцент кафедры социологии, философии и права, Одесская национальная академия пищевых технологий (Украина, Одесса), ox26@km.ru

Экзистенциальное измерение самоидентификации личности

Самоидентификация – это формирование представления человека о самом себе как о самостоятельной, целостной и уникальной личности включенной в систему социальных отношений и культуры. В процессе самоидентификации человек отвечает для себя на вопрос «кто Я?». Один из вопросов, волнующих экзистенциальную философию – смысл человеческой жизни, его «Я», поэтому целью статьи является историко-философский анализ феномена самоидентификации личности в свете работ ярких представителей религиозной (С. Кьеркегор) и атеистической (Жан-Поль Сартр) экзистенциальной философии.

Не смотря на различные пути (религиозный и атеистический) экзистенциализм утверждает, что в каждое мгновение своего существования «Я» человека находится в становлении, т.е. оно нечто, должностное существо. Человек находится в постоянном движении, он созидатель, он творец самого себя. Главное, к чему он должен стремиться, это искренность перед самим собой, постоянно оглядываясь на пройденный путь, всегда готовый пересмотреть свои взгляды и действия, чтобы сохранить верность самому себе.

Ключевые слова: самоидентификация, «Я», экзистенциализм, экзистенция, Ж.-П. Сартр, С. Кьеркегор.

* * *

УДК 304.44

Смельяненко Е. О.,
кандидат философских наук, докторант,
Национальный институт стратегических исследований
(Украина, Київ), shalimova_eo@mail.ru

ПРОБЛЕМА МЕНШИН У ВИЗНАЧЕННІ МАРГІНАЛЬНИХ ГРУП: БІДНІСТЬ ТА БЕЗЧЕСНІСТЬ ЯК ФАКТОРИ СТИГМАТИЗАЦІЇ ТА НАКЛАДАННЯ ТАБУ

Систематизуються критерії для виділення маргінальних груп у суспільстві в межах його історичного розвитку та на сьогодні, а також співвідносяться між собою явища меншості і маргінальності, маргінальності і бідності, маргінальності і професійної безчесності. Реалії сучасності роблять необхідним звернення до проблеми маргінальної культури в світлі вивчення ментальних установок та опису окремих маргінальних груп за критеріями їх стигматизації та накладання табу. При вивченні маргінальної культури з давніх часів і по сьогодні аналізуються заборони, що накладає суспільство задля власного нормального функціонування.

Ключові слова: маргінальність, меншини, бідність, стигматизація, табу.

В умовах процесів соціокультурної трансформації сучасного суспільства, що постійно посилюються, все більшої важливості і впливу на соціальну життєдіяльність в різних сферах набуває наростаюча суспільна маргіналізація. Тож. Останнім часом дослідження процесів маргіналізації все більш актуалізуються. Дослідження маргінальності як соціокультурного феномену неможливе без його аналізу за допомогою класифікації та виділення груп. При цьому в аналізі важливим є простежувати спадковість в розрізі еволюції конкретних історичних епох.

До сьогодні визначення змісту поняття маргінальність стикається зі значною кількістю ускладнень. Причинами цих ускладнень в першу чергу є: наявність кількох дисциплінарних підходів; відмінність змісту визначення в залежності від того чи іншого типу маргінальності;

нечіткість поняття, що робить складним вимір самого явища, його аналіз в соціальних процесах тощо. В той же час розповсюджене і часто доволіне використання поняття маргінальності як терміну постійно вимагає уточнення його змісту, систематизації підходів та аспектів його застосування.

Сучасний стан та бачення культури змінюється в сторону її множинності, темпоральності, зростаючої ускладненості. Культура знаходиться в постійному розвитку і, змінюючись, переходить у статус маргінальної. Реалії сучасності – криза культури, глобалізація та інтеграція світу, перехід культури в масову – роблять необхідним звернення до проблеми маргінальної культури в світлі вивчення ментальних установок та опису окремих маргінальних груп за критеріями їх стигматизації та табуізації.

Тож, метою даної статті є систематизувати критерії для виділення маргінальних груп у суспільстві в межах його історичного розвитку та на сьогодні, а також співвіднести між собою явища меншості і маргінальності, маргінальності і бідності, маргінальності і професійної безчесності.

Проблема формування та розвитку маргінальності з зору історії соціокультурних трансформацій привернула увагу достатньої кількості науковців, наприклад Ф. Броделя, М. Блока, Ж. ле Гоффа, Н. Еліас, Ж. Дюбі, К. Гінзбурга, що звертались до аналізу даного феномена в контексті формування нових типів культури в європейській цивілізації. Також до питання історичних репрезентацій маргінальності звертались М. Бахтін та А. Гуревич, який в своїх роботах виділяв сміхове начало культури та демонстрував світо споглядальну важливість народно-сміхової культури. Також, варто звернути увагу на науковий доробок А. Гуревич. Соціологічний та подальший міждисциплінарний підходи до історичного поступу феномену маргінального представлені у роботах Р. Парка, Е. Стоунквіста, І. Гофмана, Ч. Кулі, Т. Парсонса, Г. Беккера та інших. Серед російських дослідників варто звернути увагу на роботи таких авторів як М. Абрамова, Є. Балабанова, С. Баньковська, М. Бурлуцька, С. Гурін, А. Гусев, А. Істілєєва, І. Лапова, Н. Харламов. Вітчизняні дослідники також зробили великий внесок у створення методологічного підґрунтя для осмислення маргінальності як фундаментальної проблеми: Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов, В. Муляр, А. Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, М. Степико, Є. Головаха та інші.

Аналіз ментальних настанов сучасного суспільства передбачає розгляд історії маргінальної культури у межах міждисциплінарного підходу. культура є історичною, а наступність та спадковість – найбільш ґрунтовна основа самого історичного існування культури.

Таким чином, для аналізу та виділення маргінальних груп у суспільстві історично та сьогодні варто звернутись на підхід, що пропонує розглядати маргінальність в області соціальної структури як суспільну позицію, що характеризується високою соціальною дистанцією щодо домінантної культури «основного суспільства». Ця позиція зазвичай знаходиться на найнижчій сходинці ієрархічної структури (в цьому сенсі «на краю») суспільства, а соціальна категорія людей, які перебувають у маргінальному становищі, тут позначається як узбічна

група («маргінальна», «проблемна група», «соціально знехтувані прошарки», декласовані тощо). До них відносяться різноманітні гетерогенні групи, такі як: цигани, іноземні робочі, гомосексуалісти, проститутки, алкоголіки, наркомани, волоцюги, жебраки, злочинці, звільнені з місць позбавлення волі тощо [6, с. 78]. Особливо варто підкреслити, що узбічні групи стигматизуються, татуюються та легітимують ся як об'єкти соціального контролю взагалі, або у розрізі певних інститутів. Більшість маргінальних груп утворюються виходячи зі структурних умов, пов'язаних в першу чергу з участю у виробничому процесі, розподілі прибутку, просторовому розміщенні (від приживання у неprestижних або промислових районах міста до утворення гетто). Маргінальна людина – «чужак» або «аутсайдер» в суспільстві більшості.

Проте, це загальне означення груп осіб, що можуть бути віднесені до маргінальних груп, проте не системний підхід до розуміння критеріїв цього віднесення. Так, наприклад, професійний злодій як маргінал не може бути включений в одну групу з розумово відсталими; людину, що практикує окультизм, не можна ставити на один щабель з представниками релігійних сект, євреїв не буде належати до однієї і тієї самої маргінальної соціальної групи як циган тощо.

Так, виокремлюючи критеріальні підґрунтя до соціальної маргіналізації необхідно в першу чергу проаналізувати відмінності між нижчими прошарками суспільства (бідняками) і аутсайдерами (власне маргіналами). Обидві ці категорії мають сутнісні відмінності між собою, оскільки представники нижчих прошарків суспільства не є ані безправними, ані безчесними. В той час заможні та «провідні» прошарки суспільства можуть вважатись маргіналами або безчесними в силу соціокультурних змін. Проте, бідне матеріальне становище часто провокує соціальну міграцію осіб до маргіналізованих груп (жебраків, злочинців, повій тощо). Тож, можна констатувати спорідненість проблематики бідності та нижчих прошарків населення, оснований в першу чергу на специфічному зв'язку – економічній близькості нижчих прошарків населення і маргіналізованих груп. Окрім цього, позначення маргіналів – стигматизація – має призводити до випадіння особистості з виробничо-економічних процесів та відносин, призводити до позбавлення засобів та бідності [3].

Якщо в широкому сенсі поняття «бідний» розповсюджувати на всіх, хто знаходиться постійно або тимчасово в ситуації суспільної слабкості, неспроможності та залежності, приниження, тоді поняття бідності та маргінальності повністю втрачає обриси та охоплює занадто аморфну, і, в будь-якому випадку, більшу частину суспільства. Тут виникає проблема між явищами бідності, меншості та маргінальності.

І хоч складно сперечатись з тим, що в широкому сенсі економічно слабких підпорядковувати маргінальним групам та «помістити» на периферії суспільства, слід звернути увагу, що при такому широкому сприйнятті поняття, достатньо проблематично буде позначити групи «більшості» (більшості населення) в якості маргінальних груп.

За допомогою поняття «прошарок» можна перевести дифузне поняття «бідності» або нижчих соціальних груп в аналітичні та кількісні категорії. Поняття «нижчого

прошарку» означає, таким чином, групу матеріально незабезпеченого або малозабезпеченого населення (не платників податків та нижчих платників податків): некваліфікованих найманих робітників на фізично важких роботах, осіб, що мають незмістовну, допоміжну, неprestижну, мало оплачувану роботу, осіб, що перебиваються тимчасовими заробітками або знаходять під загрозою вивільнення на ринку праці, осіб, що живуть коштом соціальних виплат та допомог, осіб без постійного місця проживання, інвалідів та осіб з фізичними вадами без належного рівня матеріального забезпечення та піклування, працездатних осіб, що живуть виключно коштом інших, осіб з алкоголічною та наркотичною залежністю тощо.

Нівелювання поняття маргінальних груп та нижчих прошарків населення, що чітко вирізнялись в вже епоху пізнього Середньовіччя, спирається на традиції організації суспільного життя в Європі переважно XIX століття. В цей період з'являється широке і не диференційоване уявлення про «чернь», «зброд», «народні маси», бідняків та пролетаріат.

Наприклад, К. Маркс, використовуючи поняття «люмпен пролетаріат», в цілому позначав ті кола осіб, які в неорганізованій формі існують в середині оплачуваного робочого класу. Так, К. Маркс додає до «власне люмпен-пролетаріату» волоцюг, злочинців та проституток [5, с. 662].

Таким чином, окремо маргінальна група не виділяється, а розташовується на межі. Першопочатково жебраки та жебрачки починаючи з Середньовіччя підлягати не специфічному накладанню табу, а лише підозрі у нечесності та злочинності. Нижчі не мали сталого місця в межах суспільства і розглядалися в якості некорисних для людського співтовариства. Пізніше в усіх країнах Європи стало формуватись і посилюватись неприйняття відносно жебрацького способу життя, яке досягло свого найбільшого розквіту в період Реформації. Сатира, проповіді, міські приписи та загрози покарання в першу чергу були спрямовані на зменшення кількості жебраків. Окрім усього, це посилювалось проблемою псевдожебраків (*faux mendiants*) – шарлатани, мнимі каліки, псевдо-пілігрими і шахраї, знахарі тощо, – що не на користь справжніх бідних часто включались в списки. Вони складали пістряве і змішане воїнство, що мігрувало з місця на місце по території Європи з часів Середньовіччя і по Новітні часи [3].

У світлі феномену, що досліджується, необхідно чітко вирізнити межі між маргінальними групами та меншинами. Хоч всі маргінальні групи історично були і є меншинами, не всі меншини постають маргінальними групами. Поняття меншості має багатозначне звучання і сенс. Першопочатково воно розглядалось як суто статистична цінність, так що всі групи всередині встановленої до того межі слід розглядати у якості меншин. В цьому сенсі, наприклад, міська верхівка (наприклад, клір в період Середньовіччя, духовенство сьогодні є меншістю, проте навряд може посісти статус маргінальної). Очевидно, що за майновою, економічною та соціально-статусною ознакою не існує прямих критеріїв виділення маргінальних груп за ознакою меншості чи більшості. В першу чергу такі критерії виділення маргінальних груп варто шукати в сфері етно-релігійних меншин. По-друге, варто завжди виключати

з переліку маргінальних груп групи меншин, що визначені як такі, що користуються особливим захистом. По-третє, під меншинами варто розуміти в першу чергу ті групи, що віддалені від більшості або її представників. Тільки вони постануть маргінальними в обговорюваному сенсі [2, с. 125].

При цьому не варто ідентифікувати меншість з персонами, що мають обмежені права. Вони можуть утворювати і більшість населення як таку: наприклад, жінки в цілому, або негри в Південній Африці тощо. Таким чином маргінальні групи ніколи не можна змішувати з обмеженими у правах.

Наприклад, є достатньо основ, щоб розглядати старих людей історично в більшості своїй як таких, що обмежені в правах, оскільки вони не могли відповідати нормам, цінностям, цілям та основним уявленням людей, що знаходяться в своїх «кращих роках». Проте називати їх на цьому підґрунті меншістю – суттєва помилка. Якщо розповсюдити таке розширене поняття і на дітей, і на жінок, і на людей похилого віку, то повноправні стануть дуже незначною меншістю.

Таким чином, належні до маргінальної групи, не дивлячись на свою неймовірну близькість до бідності (а може, навіть, до жебрацтва), не пов'язані специфічно з певним прошарком, в принципово спроможні охопити всі сфери суспільного ансамблю. І не кожен соціальну меншість можна визначити в якості маргінальної групи, хоч кожна маргінальна група, по суті, постане меншістю [1, с. 46].

Тож очевидно є відмінність між нерівноправними в цілому колами осіб та тими, хто знаходиться на узбіччі суспільства. Протягом історії варто відстежувати еволюцію громадянських прав людини взагалі якщо в епоху середньовіччя реальними громадянськими (бюргерськими) правами володіла невелика кількість осіб, то сьогодні формально вони присвоєні більшості, проте реальна здатність ними скористуватись все ще залишається низькою, подекуди формальною.

В широкому сенсі маргінальні групи охоплюють не тільки «позасоціальні» відмінності, а й усіх бідних та нищих, виштовхнутих з суспільства, обмежених в правах тощо.

У вузькому сенсі тут варто мати на увазі тих, хто змушений терпіти значний утиск достоїнства, честі, власного права, тих, хто поза волею втягнутий в небезпечну мінливу гру економіко-соціальних та архаїко-духовних чинників.

Для визначення маргінальної групи у вузькому сенсі слова, можна охарактеризувати її як угруповання, чії цінності і норми, поведінка та зовнішній її прояв, що розглядаються панівними групами або більшістю в якості загрози тієї нормативної системи, що діє, суспільного консенсусу, як і властивого йому зазіхання на легітимацию і соціальні ресурси.

Подібні персони або групи, які не визнають та не виконують (за власним бажанням або з неспроможності), норми суспільства, в якому вони живуть, на основі цього відхилення або неспроможності (нонконформістської поведінки) більшістю сприймають знецінено [4].

Частково, для обох дефініцій, закладене уявлення про те, що процеси дискваліфікації в першу чергу обумовлені специфічними для маргінальних груп цінностями, нормами та формами поведінки. При цьому

в першу чергу, найзначнішу роль відіграє визначення, що презентує маргіналізацію як процес інтерактивної гри між більшістю та «узбіччям», і одночасно описує спектр взаємних мотивацій.

З іншого боку, існує думка, що також вартує уваги, яка при визначенні маргінальності на перший план ставить усвідомлене ухилення від суспільних принципів та норм, «нон-конформістську поведінку». У відношення обох дефініцій слід пам'ятати про те, що соціальне розмежування маргінальних груп зазвичай виходить не з об'єктивно встановлених формальностей і не зі здібностей потенційних маргіналів, а може слідувати довгостроковому, пов'язаному з традицією «приписуванню» тих чи інших якостей та рис. Таке розмежування ґрунтується виключно на приналежності до професійних та економічних статусів, описаних вище, не дивлячись на те, що їх представники не відрізняються ментальнісно від більшості і не мають на увазі порушення норм поведінки та ухилення від суспільних норм.

Так, з одного боку, утворюється численне коло персон, які у будь-якому стосунку відповідають заданому нормативному стандарту. Проте, без огляду на це, обмежені як маргінальні групи (безчесні та ниці). З іншого боку, формується значна кількість окремих персон та груп, що не відповідають соціальним нормам, проте не дивлячись на їх ексцентричну, нонконформістську поведінку, могли б досягти високої (хоч і напруженої) поваги в суспільстві.

Таким чином, можна зробити висновок щодо важелів та чинників стигматизації осіб як маргінальних в історичному контексті від часів Середньовіччя до нинішньої доби: 1) з тих часів і досі визнання принципу рівності та рівноцінності є проблематичним в суспільстві, швидше декларованим; 2) визнання як тоді так і зараз не охоплює реальну, присутню у соціальній практиці жорсткість відповідних процесів розмежування та знищення нонконформістських та економічно не вигідних елементів [3].

В цьому контексті актуальним буде таке визначення важелів маркування маргінальних груп: останні (маргінальні групи) є персони, які в межах панівних усвідомлених та неусвідомлених норм і цінностей суспільства на основі певних якостей або проявів, або на основі зв'язку з традицією асоціацій історично розглядаються з точки зору специфічних групових інтересів, норм і правил і повністю або частково позбавляються своїх прав, місця в суспільстві та гідності. Очевидним постає факт того, що не існує маргінальної групи «в собі», ключовим важелем є процес «приписування».

Вказування на відмінності при позбавленні прав та достоїнства є важливим для того, щоб протистояти помилці в міркуванні, ніби всі маргінальні групи де-факто безправні або не можуть виконувати суспільно-необхідні функції. Відмінності між усвідомленими і неусвідомленими нормами свідчить про різноманітні рівні існуючих як історично так і сьогодні уявлень про «належне». В якості усвідомлених норм, звісно, маються на увазі зафіксовані письмово закони, приписи та настанови, в якості неусвідомлених – архаїчні переконання, уявлення про табу та цінності, які призводять до стигматизації, табуїзації та маргіналізації «не подібних суспільству».

Для контрастної демонстрації цього процесу варто звернути уваги на протилежне виставляння на показ

соціального престижу щоб довести свою належність до певної соціальної групи. Для стабілізації суспільних ступенів суспільство з давніх часів і по сьогодні напрацювало різноманітний, проте всеохоплюючий регламент «виокремлення», який проявляється, перед усім, в уявленнях про зовнішній вигляд, спосіб поведінки, стиль життя, свята та важливі життєві події, їх оформлення та святкування, демонстрацію свого достатку тощо.

З іншого боку, таке виокремлення сприяє як історично, так і сьогодні загальній потребі в орієнтації в соціальному просторі, потребі пристосування до нього різних специфічних груп та прошарків, коли маргінальні групи за допомогою певних форм стигматизації постають зовнішньо впізнаваними.

Як історично, такі сьогодні визначення само уявлення та самоствердження багато в чому продовжують перебувати у суб'єктивно-психологічній сфері. Залученість до домінуючої групи-нормодавця опосередковує персональну ідентичність для окремого індивіда та сприяє його самоприйняттю.

Крім того, особливо жорстке утримання в «помежевому» стані та соціальних стереотипах робить можливим подолання неусвідомлених конфліктів і страхів; інстинктивні бажання, які, як наслідок соціалізації залишилися незадоволеними, проектується як маргінальні групи, які стигматизуються, а потім оголошуються соціально не значимими та переслідуються [3].

Звільнення від процесу маргіналізації для емоційного напруження інстинкту зберігає напруженість, яка характеризується високою мірою різноманітних обмежень: від проявів лібідю до агресивності та кровожерливості. Маргінальні групи історично і по сьогодні є зручними мішенями для вираження агресії будь-якого роду.

Стигматизація за допомогою зовнішніх ознак постійно регулює гарантію – дотримання привілеїв, доступ до обмежених ресурсів, до статусу та до професійних можливостей. За допомогою обмеження певних груп звужується коло потенційних конкурентів в боротьбі за провідні позиції, за місця освіти та професійного зростання, за помешкання та майно.

Більшою частиною процеси маргіналізації такого роду мали і мають довгострокову природу та відбуваються, власне, не в соціально яскравих, інтенсивних або насичених конфліктах груп (за виключенням, можливо вбивств євреїв чи пригноблення темношкірих тощо), а швидше в німому виключенні.

Таким чином, будь-яке суспільство встановлює межі та визначає модель поведінки індивідів. Норми та культурні цінності приймаються більшістю та легітимуються. При вивченні маргінальної культури з давніх часів і по сьогодні є необхідним виявити наявність певних заборон, що накладає суспільство задля власного нормального функціонування.

Тож, бідність та інакшість необхідно пов'язані між собою у формуванні феномену маргінальності. Вони є наслідком один одного.

При розмаїтті різних маргінальних груп та субкультур, варто в першу чергу за економічною та статусно-нормативною ознакою виділяти [3]:

- 1) безчесні професії – злодії, жебраки, бомжі, проститутки, тощо;
- 2) фізично інакші – каліки, божевільні, самогубці тощо;

3) етнорелігійні – євреї, цигани, представники незвичних релігій, сектанти тощо;

4) «демонізовані» – представники субкультур, прихильники окультизму, особи, що ведуть немотивований спосіб життя тощо.

Тож, перспективами подальших досліджень є розгляд специфічних рис маргіналізації виокремлених за економічним та соціально-статусним критерієм груп.

Список використаних джерел

1. Блох И. История проституции / И. Блох; сост. Обертынский А. Я. – Р.н.Д.: Ред. Журн. Дон, 1991. – 544 с.
2. Гофф ле Ж. Цивилизация Средневекового Запада / Гофф ле Ж., пер. с фр. Ю. Л. Бессмертный. – М.: Прогресс, 1992. – 376 с.
3. Истилеева А. Б. Культурно-исторический анализ феномена маргинальности в западноевропейском Средневековье: дисс. ... канд. филос. наук: спец. 24.00.01 – социологический анализ отклоняющегося поведения. Социальная дезорганизация / А. Б. Истилеева. – Астрахань, 2011. – 169 с.
4. Левинсон К. А. Ментальность в Средневековье. Концепции и практика исследований / К. А. Левинсон // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – 1996. – С.79.
5. Маркс К. Капитал. Критика политической экономики. Процесс производства капитала / К. Маркс, Ф. Энгельс // Избранные сочинения: в 9 т. – М., 1987. – Т.7. – С.662.
6. Фефанов К. А. Социальная маргинальность: характеристика основных концепций и подходов в современной социологии. (Обзор) / К. А. Фефанов // Общественные науки за рубежом, РЖ серия 11 Социология. – 1992. – №2. – С.78.

References

1. Bloh I. Istorija prostitucii / I. Bloh; sost. Obertynskiy A. Ja. – R.n.D.: Red. Zhurn. Don, 1991. – 544 s.
2. Goff le Zh. Civilizacija Srednevekovogo Zapada / Goff le Zh., per. s fr. Ju. L. Bessmertnyj. – M.: Progress, 1992. – 376 s.
3. Istileeva A. B. Kul'turno-istoricheskij analiz fenomena marginal'nosti v zapadnoevropejskom Srednevekov'e: diss. ... kand. filos. nauk: spec. 24.00.01 – sociologicheskij analiz otklonjajushhegosja povedenija. Social'naja dezorganizacija / A. B. Istileeva. – Astrahan', 2011. – 169 s.
4. Levinson K. A. Mental'nost'e v Srednevekov'e. Konceptii i praktika issledovanij / K. A. Levinson // Istorija mental'nostej, istoricheskaja antropologija. Zarubezhnye issledovanija v obzorah i referatah. – 1996. – S.79.
5. Marks K. Kapital. Kritika politicheskoi jekonomiki. Process proizvodstva kapitala / K. Marks, F. Jengel's // Izbrannye sochinenija: v 9 t. – M., 1987. – T.7. – S.662.
6. Feofanov K. A. Social'naja marginal'nost': harakteristika osnovnyh koncepcij i podhodov v sovremennoj sociologii. (Obzor) / K. A. Feofanov // Obshhestvennye nauki za rubezhom, RZh serija 11 Sociologija. – 1992. – №2. – S.78.

Yemelianenko Ye. O., PhD in Philosophy, doctoral student, National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), shalimova_eo@mail.ru

The problem of minorities in the definition of marginalized groups: poverty and dishonesty as factors of stigma and the taboos imposition

Criteria for the allocation of marginalized groups in society within its historical develop and today systematized; phenomenon of marginalized and minority, marginality and poverty, marginality and professional dishonesty related to each other. The realities of our time make it necessary to address the problem of marginal cultures in the light of the study of mental attitudes and describing certain marginalized groups as to their imposition stigma and taboo. In the study of marginal culture from ancient times to the present day is analyzed prohibition, which imposes the society for their normal functioning.

Keywords: *marginality, minorities, poverty, stigma, taboo.*

Емельяненко Е. О., кандидат философских наук, докторант, Национальный институт стратегических исследований (Украина, Киев), shalimova_eo@mail.ru

Проблема меньшинств в определении маргинальных групп: бедность и бесчестность как факторы стигматизации и наложения табу

Систематизируются критерии для выделения маргинальных групп в обществе в пределах его исторического развития и сегодня, а также

соотносятся между собой явления меньшинства и маргинальности, маргинальности и бедности, маргинальности и профессиональной бесчестности. Реалии современности делают необходимым обращение к проблеме маргинальной культуры в свете изучения ментальных установок и описания отдельных маргинальных групп по критериям их стигматизации и наложения табу. При изучении маргинальной культуры с древних времен и по сей день анализируются запреты, которые налагает общество для собственного нормального функционирования.

Ключевые слова: маргинальность, меньшинства, бедность, стигматизация, табу.

* * *

УДК 141.78

Зимарёва Ю. В.,
аспирантка кафедры филологии и перевода,
Днепропетровский национальный университет
железнодорожного транспорта им. академика
В. Лазаряна (Украина, Днепропетровск),
julia_zyoma@mail.ru

ПОСТМОДЕРНИЗМ И ПРОСВЕЩЕНИЕ В ИЗМЕНЯЮЩЕМСЯ МИРЕ XXI ВЕКА

Релятивизм, декларируемый постмодернизмом, по-прежнему представляет собой главную угрозу идеям и идеалам Просвещения. В конце XX века главные идеологи постмодернизма демонстрируют отчетливый поворот в сторону ревизии Просвещения, призывая переосмыслить Канта, Гегеля, Маркса (Фуко, Деррида, Бодрийяр, Жижек) в целях постмодернистского «просвещения» с помощью «проекта Просвещения».

Ключевые слова: Просвещение, постмодернизм, плюрализм, культура, нарратив, ревизия, хаосмическое, истина.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Термин «постмодерн», оставаясь противоречивым в течение полувека своего использования, означает столько способов определения и столько видов интерпретации, что, как представляется многим теоретикам, «постмодерн» включает практически все, и, следовательно, не означает ничего. Здесь следует сразу же отметить: термин «постмодерн» («postmodernity») подразумевает широкий контекст определенной исторической эпохи, а «постмодернизм» – «дух» этой эпохи («Zeitgeist»); дух, конституированный идеями и практиками (научными, философскими, эстетическими, политическими и др.), определяющими культуру [1, с. 19–20]. Разрастаясь и распространяясь, постмодернизм все более интенсивно влияет сегодня на то, как мы видим окружающий мир, как мы живем в этом мире и понимаем его.

Плюрализм и различие, будучи в такой же степени ключевыми понятиями для постмодерна, в какой концепт универсальности был для Нового времени, предопределяют поведение как индивидов, так и социумов, предпочтительность «неправильного», «хаосмического», пользуясь неологизмом Дж. Джойса, который весьма симптоматично определяет таким термином эпоху и ее стиль как смесь хаоса и космоса [3, с. 1]. Таким образом, постмодернистским идеалом становится «хаосмополитанизм», утверждает Дж. Капуто [4, с. 5].

Ученые задают вопрос: «Что же такое постмодернизм сегодня, в начале XXI века? Культура? Образ жизни? Модус философствования?». Поскольку весьма затруднительно теоретизировать постмодерн как корпус доктрин, многие исследователи предпочитают определять его в качестве стиля, определенного модуса, своего рода «изменения», продолжающего проект модерна, но с использованием иных

средств и приемов [5]. Там, где модерн полагал наличие «чистых» правил и строгого метода (в этике или науке), постмодернизм рекомендует гибкость и адаптивность; там, где модерн создавал «великий нарратив», охватывающий все социокультурные феномены, постмодернизм декларирует наличие множества мелких, локальных нарративов («недоверие к метанарративам» Ж.–Ф. Лиотара) стало самым знаменитым определением постмодернизма). Модернисты, как известно, не приветствовали исключения из правил, постмодернисты уверены: исключение – двигатель креативности, именно тот случай, когда система может полностью обновить себя (Фуко, Делез, Гваттари и др.). Там, где модернисты приветствовали уверенность и несомненность, постмодернисты видят здоровое воздействие иронии и скептицизма, – именно то движение, которое Джойс блестяще назвал «хаосмическим»: «беспорядочный порядок», «открыто – закрытый порядок», который дает жизни шанс [6].

Ответ на один из главных философских вопросов: «Что есть истина?» в постмодерне всегда зависит от «обстоятельств» – обстоятельств жизни отдельных индивидов, отдельных нарративов, отдельных «картин мира» и т.д. Постмодернисты с большим скепсисом относятся к предположению, что существует «истина» – некая неизменная абстракция, настаивая на том, что есть множество различных «истин» в зависимости от того, кто вы, что вы, где вы и т.д., – а в этом проблема постмодернистской «правды».

Релятивизм, декларируемый постмодернизмом, означает, что истины нет, есть конкурирующие «правды» в разнообразных контекстах культуры, языка, гендера, религии, этноса, потребностей, индивидуальных вкусов и т.д. Релятивизм в целом является главной угрозой истине со стороны постмодерна, так же, как абсолютизм был главной угрозой со стороны модернизма. Однако в конце XX века постмодернизм в лице своих главных идеологов – Фуко, Деррида, Бодрийяра, Жижека – намечает отчетливый поворот в сторону ревизии Просвещения. Незадолго до своей смерти в 1984 году Фуко призывал к переосмыслению Просвещения. Теоретики метанарративов, которые, как казалось, уже покинули «повестку дня» постмодернизма, неожиданно вновь заняли в ней центральное место, призывая переосмыслить Канта, Гегеля и Маркса [7, с. 173]. Еще в 1994 году Деррида достаточно жестко прореагировал на «счастливый конец» («happy end») истории, предсказанной Фукуямой [8], а Деррида попытался «воскресить» Карла Маркса. Для Деррида Маркс – это «множественное число», и он доказывает: Маркс открыт интерпретации и ревизии в ответ на культурные вызовы и политические трансформации постсовременности [8, с. 5].

Бесспорно, Маркс и ранее подвергался ревизии, но в 2008 С. Жижек решает обратиться к В. И. Ленину, публикуя свои «13 опытов о Ленине» и тем самым возвращая «самого знаменитого большевика» в философский политический дискурс постмодерна [9]. Жижек пробует говорить о Ленине «иначе», подчеркивая, что благодаря внимательному чтению «Логик» Гегеля, Ленин сумел распознать уникальную ситуацию 1914 года в ее возможности революции. Тем самым Жижек привлекает внимание к значению философии, ее влиянию на Ленина в большевистской политической борьбе, особо

отмечая, что «высокая теория» и сегодня играет важную роль в большинстве конкретных проявлений политической борьбы, несмотря на то, что такой интеллект, как Ноам Хомский, любит подчеркивать, насколько несущественно теоретическое знание для современного политического движения. «Чем может помочь изучение великих текстов по философии и социальной теории в сегодняшней борьбе против неолиберальной модели глобализации?», – задает вопрос Жижек, – продолжая: «С чем мы имеем дело – с очевидными фактами ... или с чем-то настолько непостижимо запутанным, в чем мы никак не можем разобраться? в том, что касается этого антитеоретического соблазна, мало привлечь внимание к множеству теоретических допущений относительно свободы, власти и общества, ... куда более важно то, каким образом сегодня, быть может впервые в истории человечества, наш повседневный опыт (биогенетика, экология, киберпространство и виртуальный мир) вынуждает всех нас столкнуться с основными философскими вопросами о природе свободы, человеческой идентичности и т.д.» [9, с. 4–5].

Сегодня многие постмодернисты по-прежнему готовы защитить «двусмысленность» и «непрограммируемость» истины, в то же время утверждая: некоторые вещи являются не просто «другими», но ошибочными. Тем самым исследователи отдают должное Просвещению: оно освободило нас от догматов Церкви, власти предрассудков, королевской власти, заменив все это гражданскими свободами, научными исследованиями и технологическими достижениями.

Фукуяма, как известно, предупреждает, что история «последних людей» может «регрессировать в революцию» не столько вследствие необходимости, сколько неудовлетворения своим процветанием. Сегодня мы видим тому яркие примеры. Способна ли культура противостоять глобальной гомогенизации? – этот вопрос задают сегодня многие теоретики.

Совокупность изменений социума, объединяемых понятием «глобализация», – одно из проявлений исторической мутации, происходящей на наших глазах. Если до сих пор происходящая мутация вызывала опасные, но контролируемые кризисы, то, как соглашаются все теоретики, сегодня глобализация обозначает новый, уже не локальный масштаб проблем. Фундаментальный вопрос прогресса – ведет ли он к увеличению или уменьшению «управляемости» миром, – возвращает ученых к Просвещению. Теоретики уже не стремятся просто противостоять Просвещению, но утверждают: «старое Просвещение» сделало все то положительное, что оно планировало сделать, сегодня нам нужно другое, не «анти-Просвещение», но «Новое Просвещение». Дж. Капуто пишет о том, что мы должны продолжить Просвещение с помощью других средств, мы должны «быть просвещенными» посредством Просвещения. Эта идея, продолжает Капуто, не для того, чтобы «потушить огонь Просвещения, но чтобы выпустить новое переработанное издание, усложнив его Чистый Свет новыми тенями, оттенками серого, черными дырами и другими неожиданными нюансами и осложнениями» [6, с. 10].

Также важно заметить: сама критика просвещенческих тенденций не свободна от «проекта Просвещения». В данном контексте можно привести пример с проблемой

феминизма и анти-Просвещения. В соответствии с критикой Просвещения, именно наука воплощает интеллектуальные и политические «грехи» Просвещения (Фуко, Лиотар, Рорти и др.). В соответствии с аргументами «защиты» Просвещения, вышеупомянутые критики пытаются «ослабить доспехи» науки в целях демократии, экологии, антимилитаризма и других прогрессивных идей. В феминистской теории оппозиция Просвещению копируется с большой точностью (Дж. Флекс, Д. Харауэй и др.), однако есть теоретики, утверждающие ту мысль, что феминизм должен быть очень осторожен в своей антипросвещенческой критике, и доказывающие, что исследователи гендера, теоретики-феминисты совершают большую ошибку, принимая «на веру» постмодернистские положения. Л. Иригарэ имплицитно предполагает, что постмодернизм – это последняя «уловка» патриархата, а Н. Хартсон пишет: «В наших попытках найти способы включения маргинальных групп мы могли бы рассчитывать на полезное руководство тех, кто оспаривает тоталитаризующие и универсалистские теории Просвещения», однако, продолжает исследовательница, эти теории скорее препятствуют, чем помогают, потому что тем, кто пытается понять мир системно, постмодернистские теории едва ли могут предложить какое-либо руководство [10, с. 85].

Таким образом, на фоне совершенно новых вызовов и глубинных изменений во всех аспектах человеческого бытия становится более очевидной проблематичность утверждения неспособности просвещенческой философии ставить моральные вопросы и их решать. Как представляется, вполне заслуживает внимания мысль о том, что требуется переосмысление методов и задач философии Просвещения, ее морали и этики, безусловно, в их соразмерности с тем историческим поворотом, который происходит сегодня на наших глазах.

Список использованных источников

1. Власова Т. И., Скиба Э. К. Гендер и феминистская теория в философии постмодерна. – Дн-вск: Из-во Маковецкий, 2011. – 124 с.
2. Geyh P. Cities, Citizens and Technologies: urban Life and Postmodernity. – London and New York: Routledge, 2009. – 264 p.
3. Austin R. Chaomic Naturalisms: Exploring the Pantheist Philosophies of Robert S. Corrington and Dant Fabet. – www.academia.edu/12159745.
4. Caputo J. Truth. – London: Penguin Books, 2013. – 283 p.
5. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction. – London and New York: Routledge, 2002. – 268 p.
6. Caputo J. The Influence of God: A Theology of Perhaps. – Indiana University Press, 2013. – 320 p.
7. Appignanesi R., Garrat C. Introducing Postmodernism. – London: Icon Books, 2007. – 185 p.
8. Sim S. Derrida and the End of History. – Cambridge: Icon Books, 1996. – 80 p.
9. Жижек С. 13 опытов о Ленине. – М.: Ад Маргинем, 2003. – 255 с.
10. Harding O. Feminism, Science, and the Anti-Enlightenment Critique// Feminism/ Postmodernism. – New York and London: Routledge, 1992. – 348 p.

References

1. Vlasova T. I., Skiba E. K. Gender i feministskaya teoriya v filosofii postmoderna. – Dn-vsk: Iz-vo Makovetskiy, 2011. – 124 s.
2. Geyh P. Cities, Citizens and Technologies: urban Life and Postmodernity. – London and New York: Routledge, 2009. – 264 p.
3. Austin R. Chaomic Naturalisms: Exploring the Pantheist Philosophies of Robert S. Corrington and Dant Fabet. – www.academia.edu/12159745.
4. Caputo J. Truth. – London: Penguin Books, 2013. – 283 p.

5. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction. – London and New York: Routledge, 2002. – 268 p.
6. Caputo J. The Influence of God: A Theology of Perhaps. – Indiana University Press, 2013. – 320 p.
7. Appignanesi R., Garrat C. Introducing Postmodernism. – London: Icon Books, 2007. – 185 p.
8. Sim S. Derrida and the End of History. – Cambridge: Icon Books, 1996. – 80 p.
9. Zhizhek S. 13 opytov o Lenine. – M.: Ad Marginem, 2003. – 255 s.
10. Harding O. Feminism, Science, and the Anti-Enlightenment Critique// Feminism/ Postmodernism. – New York and London: Routledge, 1992. – 348 p.

Zimaryova Ju. V., PhD-student of Department of Philology and Translation Dnipropetrovsk national university of railway transport named after academician V. Lazaryan (Ukraine, Dnipropetrovsk), julia_zyoma@mail.ru

Postmodernism and the Enlightenment in the changing world of the XXI century

Relativism, being declared by postmodernism, is still a main threat to the ideas and ideals of the Enlightenment. At the end of the XX century the classical ideologists of postmodernity demonstrate an evident turn to the revision of the Enlightenment, calling to review the ideas of Kant, Hegel, Marx (Foucault, Derrida, Baudrillard, Žižek) for the aim of postmodernism «enlightenment» with the help of the «project of the Enlightenment».

Keywords: Enlightenment, postmodernism, pluralism, culture, narrative, revision, chaotic, truth.

Зімарьова Ю. В., аспірантка кафедри філології та перекладу, Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна (Україна, Дніпропетровськ), julia_zyoma@mail.ru

Постмодернізм та Просвітництво в змінюваному світі XXI століття

Релятивізм, декларований постмодернізмом, як і раніше являє собою головну загрозу ідеям та ідеалам Просвітництва. Наприкінці XX століття головні ідеологи постмодернізму демонструють виразний поворот у бік ревізії Просвітництва, закликаючи переосмислити Канта, Гегеля, Маркса (Фуко, Дерріда, Бодрійяр, Жізек) з метою постмодерністського «просвітництва» за допомогою «проекту Просвітництва».

Ключові слова: Просвітництво, постмодернізм, плюралізм, культура, нарратив, ревізія, хаосмічне, істина.

* * *

УДК 141.7:159.964.2

Суський Я. С., аспірант кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ)

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЗНАЧУЩОСТІ ПСИХОАНАЛІЗУ З. ФРОЙДА ДЛЯ РОЗВИТКУ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ У ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Стаття присвячена філософському аналізу значущості теорії З. Фрейда для більш пізніх досліджень, які пов'язані з розвитком структури особистості для соціальних систем та теорії Т. Парсонса, зокрема. Проаналізовані основні наукові роботи, які на думку автора, мають відношення до даної проблематики. Описані концепції супер-его, символу батька та табу на інцест в світлі теорії соціальних систем. В статті пропонується для ознайомлення вклад теорії психоаналізу в інтеграцію соціології та психології. Не всі ідеї психоаналізу беруться до уваги через обмеження лише в термінах особистості та її оточення, що є не застосовними до специфіки системи соціальних взаємодій. В структурі фрейдівської схеми виокремлюються певні моменти, які можуть бути досить прямим чином співвіднесені: по-перше, із соціологічним аналізом сім'ї, як малої соціальної групи та, по-друге, із проблемою переходу дитини від членства переважно в своїй власній сім'ї до участі в ширших колах суспільства. Актуальність подальшого дослідження тісно пов'язана з інтеграцією соціології та психології для подальшої побудови теорії особистості, яка стосується різних аспектів людської діяльності та реалізації соціальних ролей в сучасному суспільстві.

Ключові слова: особистість, індивід, теорія соціальних систем, супер-его, соціалізація, суспільство, психоаналіз.

Досліджуючи концепції супер-его, символу батька та табу на інцест в світлі теорії соціальних систем, ми можемо побачити спільну основу для теоретичного аналізу людської поведінки, яка поєднує в собі соціологію та психоаналітичну теорію особистості, що стосується проблеми співвіднесення мотивації та діяльності щодо реалізації соціальних ролей, а також здійснення контролю над діяльністю через нормативні механізми. Не зважаючи на те, що головний зміст структури особистості походить саме з соціальної системи та системи культури, в процесі соціалізації, індивід стає незалежною системою через стосунки зі своїм власним організмом та через унікальність свого життєвого досвіду. Саме тут, на думку автора, важливий внесок має вчення З. Фрейда, яке становить основу психологічного підходу Т. Парсонса до структури особистості.

На початку XX ст. у науковому просторі з'явилося нове явище – психоаналітична теорія З. Фрейда, яка представлена в низці його робіт. На деякі з них, а саме «Психологія несвідомого» [7] та «Основні психологічні теорії в психоаналізі» [6] ми будемо опиратися в цьому дослідженні. За свою столітню історію психоаналітична концепція зазнала і розквіт, і відносний занепад, але досі дуже поширена і вживана для інтерпретації самого широкого спектра явищ. Незважаючи на те, що з самого свого виникнення психоаналіз сприймався досить скептично, багато його положень (хоча і в змінній формі) застосовувалися і застосовуються до цих пір в конкретних наукових дослідженнях.

Зазвичай при розгляді теми психоаналізу на перший план висувається фундаментальне значення психосексуального потягу як визначального мотиву та єдиний комплекс як толкування концепції міжособистісної взаємодії. Для нашого дослідження найбільш істотні кілька аспектів, пов'язаних з роллю психоаналітичної теорії особистості в загальній ситуації, що склалася в науці в першій половині XX ст. Крім того, психоаналітична теорія особистості мала значний вплив на подальший розвиток психологічної орієнтації в етнології (в першу чергу в США) як у напрямку розширення предмета досліджень, так і в теоретичній інтерпретації емпіричних результатів польових досліджень. Наприклад, дослідження Маргарет Мід [3].

Широкої популярності в середині XX століття набуває праця Т. Парсонса «Про структуру соціальної дії» [4]. Американський вчений, соціолог синтезував теоретичні підходи своїх попередників та розробив загальну теорію дії і, зокрема, соціальної дії як системи, що само-організовується. В останній, яка задана набором функціональних проблем будь-якої системи, він аналітично виокремлює підсистему особистості. Орієнтації дійової особи (актора) описуються при цьому за допомогою набору стандартних змінних. Цю теоретичну мову Т. Парсонс використовував для опису будь-якої системи. На ранньому етапі досліджень він прагнув знайти певний компроміс між раціональним та нелогічним, підсвідомим. Саме тут опорою стала теорія психоаналізу З. Фрейда, яка знайшла своє відображення в праці «Соціальна структура і особистість» [5].

Так же, до уваги була взята праця Келвін С. Холл, Гарднер Ліндсей [1], яка має стосунок до перспективи дослідження теорії особистості в міждисциплінарному напрямку та праця А. Ковалев [2], що проливає світло

на важливі моменти в процесі формування теорії соціальної дії.

Мета статті. Окреслити та коротко аргументувати значущість психоаналізу З. Фрейда для розвитку дослідження структури особистості у теорії соціальних систем. За відсутності комплексних досліджень, актуальність даної проблеми є вкрай важливою, а питання інтеграції соціології та психології для наукових досліджень викликає багато розбіжностей на сучасному етапі розвитку науки.

На сучасному етапі розвитку теорії соціальних систем вважається, що основний принцип об'єктних стосунків через ідентифікацію, об'єкт-катексис та інтерналізацію має бути поширений на всю психоаналітичну теорію особистості. Ця позиція, зокрема, має дві конкретні переваги. По-перше, вона формулює психоаналітичну теорію в таких термінах, які дуже сильно полегшують її узгодження з теорією соціальних систем. Це насамперед стосується теорії мотивації соціальної поведінки, а отже є сутнісною передумовою розвитку деяких напрямів соціології. І водночас це несе в собі деякі переваги й для психоаналізу – приміром, таке формулювання пропонує шляхи, йдучи якими теорія особистості зможе враховувати розбіжності в структурі соціальних систем, з якими вона стикається.

Психоаналітичне поняття супер-его безпосередньо можна співвідносити з теоретичним суспільствознавством та соціальною теорією. Це поняття є одним із найголовніших моментів зв'язку між психоаналізом та соціологією. Під певним кутом зору, існує можливість поєднання головних теоретичних спрямувань цих дисциплін в єдиному дослідницькому полі. Супер-его є передусім нормативною схемою вищого порядку, що керує поведінкою різних членів, що виконують різні ролі в межах сім'ї як системи. Ця схема перш за все впливає на дитину через санкції, що накладають на її поведінку.

«Існує й інший бік фрейдівського мислення, котрий, як мені здається, стає дедалі важливішим у міру складної еволюції його концептуальної схеми, що сягає своєї кульмінації в працях про структурну диференціацію особистості на Воно, Я, Над-Я і його пізніх працях про тригогу» [5, с. 82].

Видатний психолог привносить такі важливі поняття для структури особистості як ідентифікація, об'єкт-катексис, інтерналізація чи інтроекція, та супер-его. І навіть попри всю складність інтерпретації цих понять, не викликає сумніву те, що вони стосуються інтерналізації, стаючи таким чином частиною структури самої особистості, а також нормативної культури суспільства, в якій зростає індивід. Зокрема, ці поняття пов'язані з трьома різними рівнями процесу соціалізації.

Ідентифікація в першу чергу має відношення до тих стосунків, котрі встановлюються між матір'ю та дитиною на оральній стадії. Категорія об'єкт-катексису використовувалася переважно для опису відносин між матір'ю та дитиною на стадії, що знаходиться в положенні між оральною та едиповою. Фрейдівська концепція об'єкт-катексису вказує на ту первинну основу, на якій базується один тип процесів диференціації в структурі особистості. Вихідною точкою такого процесу є інтерналізована мати, встановлена через попередню ідентифікацію. Тоді як інтерналізація чи інтроекція відноситься переважно до формування супер-его на едиповій стадії. Кожна з цих

категорій в той чи інший спосіб позначає якийсь аспект включення особистості в соціальну систему, тобто конкретний процес навчання в конкретному контексті об'єктних стосунків.

Будемо стверджувати, що фрейдівський принцип реальності має стосунок до соціального оточення особистості. Тоді, поняття інтерналізації не обмежується лише супер-его, а стосується також і его, але тоді воно має включати також й ідентифікацію, як осад до-едипових об'єктних стосунків. А теорія об'єкт-стосунків є аналізом ставлення індивіда до структури суспільства, в якому він живе. Теорія стосунків індивіда з системою об'єктів це теорія ставлення особистості індивіда до соціальної системи.

З такого погляду головні структури его є осадком об'єктних стосунків, які переживає індивід у продовж свого життя. Це означає, що інтерналізація соціокультурного оточення забезпечує основу не лише одного компонента особистості людини, а й усього, що в людському сенсі складає її ядро. Основними конституюючими компонентами стають цінності культури та сенси соціальних об'єктів, вплив яких і відчуває на собі особистість у процесі свого розвитку.

З. Фрейд відкрив процес інтерналізації моральних цінностей як суттєвий момент в структурі особистості, який сам по собі став важливою віхою в історії науки про людську поведінку. У широкому сенсі, можливо, найважливіший внесок психоаналізу до царини суспільних наук полягає в суттєвому поглибленні та збагаченні нашого розуміння людської мотивації.

Моральні стандарти, як ядро оціночного аспекту спільної культури, становлять основу стабілізуючих механізмів системи суспільної взаємодії. Понад те, ці механізми забезпечують стабілізацію не лише ставлень – тобто емоційних значень, якими особи наділяють одна одну – але й категорії – тобто когнітивні визначення того, чим є ці особи в суспільному сенсі.

Царина теорії символу щодо вивчення цінностей має багато напрямів та відгалужень. Але нас цікавить зв'язок, який дає змогу говорити про її причетність як до соціологічної теорії так і до психоаналізу, вивчення індивідуальної особистості до соціокультурного рівня. Т. Парсонс використовує привнесений ним з психології символ батька в своїй теорії й, зокрема, наголошує на ролі батька в структурі особистості як найважливішого моменту артикуляції відносин між сім'єю та рольовою структурою суспільства.

«Символізм, пов'язаний з батьком, зокрема, є цікавим напрямом як через ту суттєву роль, яку він відіграє в психоаналітичній теорії, так і через його соціологічну значущість для аналізу сім'ї як соціальної системи та її місця в суспільстві взагалі» [5, с. 38].

Символічне значення батька є одним із центральних для психоаналізу, а також майже у всіх роботах З. Фрейда так і деяких його послідовників. Тоді як на нашу думку роль батька, без сумніву, є одним з наріжних каменів соціальної структури в цілому, причому не лише на рівні атомарної сім'ї, а у системі царської влади, а її співвіднесеність зі структурою суспільства в цілому, поза межами царської влади, являє собою одну з найважливіших соціологічних проблем.

Символ є значущим в тому сенсі, коли його значення відсилає до інших об'єктів не як об'єктів, а як

до мотиваційних станів або станів одного чи кількох залучених діячів. Символ батька може виступати примусом до дотримання суворих норм поведінки та спонукати до турботи й піклування в суспільстві. Ранні стадії соціалізації мають місце саме в сім'ї. Базова структура людської сім'ї, розглядаючи універсальні аспекти, мусить мати глибинне значення для процесів соціалізації та інтеграції в суспільстві.

«...турбота про дитину в ранньому віці лежить переважно на матері, а не на батькові, і відповідно від того, що частка участі батька у стосунках соціальної групи поза межами сім'ї є більшою і стратегічно більш значущою, аніж частка матері» [5, с. 42].

Батько, і саме він один, стоїть в точці переходу від підсистеми родини до більш широкої системи суспільства. І це первинна основа його символічної ролі. Тут відбувається диференціація відносно стратегічного значення об'єктів у системі. Батько є символічним центром тиску з боку зовнішнього світу, який несе відповідальність за руйнування раю, тобто благословенного стану безпеки дитини в єднанні з її матір'ю – навіть попри те, що вона сама бере участь у цьому руйнуванні, все ж ми маємо достатньо підстав думати, що відповідальність за агресивні моменти цього процесу зрештою покладаються на батька. Відтак батько, з одного боку, уособлює вищі стандарти та вимоги, яким має відповідати дитина, а відтак вимагає більшої шани та авторитетності, і водночас саме на нього спрямовується та агресія та ненависть, що породжуються в ході цього процесу.

З точки зору теорії соціальної дії, концепція полягає в необхідності функціонального поділу сфер діяльності або диференціації чоловічих і жіночих соціальних функцій (інструментальної для чоловіків і експресивної для жінок). Інструментальна функція забезпечує відносини системи із зовнішнім світом, забезпечує засоби до існування і вимагає владності і жорсткості. Експресивна функція спрямована на підтримку інтеграції членів системи, встановлення моделей відносин і регулювання рівня напруженості членів сім'ї й передбачає вміння погасити конфлікт.

Розподіл чоловічих і жіночих ролей, згідно Т. Парсонсу, є, по-перше, механізмом, що забезпечує стабільне функціонування будь-якої соціальної системи, у тому числі і сім'ї. Сім'я відповідальна за соціалізацію дітей і підтримку дорослих, причому ролі чоловіків і жінок у ній різні. Роль інструментального лідера завжди належить батькові. Можна пояснити такий розподіл ролей між біологічними статями тим, що народження дітей і догляд за ними передбачає первинність відносин матері до дитини, тому жіноча роль пов'язується переважно з внутрішнім життям сім'ї. Роль батька, усунутого від цих біологічних функцій, зі сферою зайнятості. Величина доходу і престижність роботи батька визначають соціальний статус, стандарт і стиль життя сім'ї в цілому, що зумовлює його верховенство в сім'ї. Мати повинна дбати про психологічне благополуччя чоловіка і дітей, підтримувати відносини з родичами та сусідами. Подібний баланс різних, але рівних ролей матері і батька, згідно теорії соціальної дії, дозволяє виключити змагання між подружжям за владу, статус, престиж і забезпечує гармонію, цілісність і стабільність сім'ї, що, у свою чергу, є найважливішим елементом нормального функціонування суспільства.

По-друге, розподіл ролей в сім'ї, крім ефекту її стабільності, є соціологічним механізмом, за допомогою якого дитина звільняється від емоційної надмірної залежності від матері й визнає авторитет батька, оскільки саме він є провідником соціальних норм. Як і З. Фройд, Т. Парсонс визнавав, що табу інцесту і едипів комплекс сприяють залученню дитини до суспільства і культури. Діти повинні бути соціалізовані для подальшого найкращого виконання соціальних ролей, причому хлопчиків слід виховувати на основі цінностей інструменталізму, лідерства та орієнтації на досягнення, оскільки саме чоловіки володіють здібностями працювати поза домом і приймати рішення всесвітньо-історичного значення. Саме цей момент, в образі батька, є джерелом супереч, на чому так сильно наголошував З. Фройд. Його фігура стає прототипом та джерелом будь-якого авторитету. Індивід в подальшому стикається з базовою структурою відносин, що була вибудована в цій взаємодії. Саме ця едипова стадія здійснює функцію інтеграції дитини в сім'ю, заступаючи схему мати–дитина. Важливе місце тут посідає не розподіл ролей в сім'ї, а членство в ній, відбувається диференціація рольових типів, яка має важливе значення для соціальної системи.

Взагалі, на сучасному етапі існує багато теорій, які підкреслюють роль інституту батьківства. Наприклад, Маргарет Мід, один з провідних етнографів світу, вважає «інститут батьківства» тією біологічною основою, на якій ґрунтується культурна та соціальна еволюція [3]. Основна структура орієнтації діяльності складається із складних символів та їх значень – культурна поведінка. Всі символічні комплекси, що центруються навколо ролей у сім'ї, які стосуються батька, мають стратегічне значення як зв'язки між раннім сімейним досвідом та рольовими структурами суспільства в цілому.

«...символ батька поширюється настільки далеко, наскільки йде індивідуальне узагальнення – від власного досвіду до певного загального типу, з яким установлюються специфічні стосунки» [5, с. 55].

Так же, тут потрібно окреслити тему заборони інцесту так як вона є спільною структурою для будь-якого суспільства. Візьмемо за основу атомарну сім'ю та поєднаємо відповідні міркування про неї з рештою суспільства. Тут відбувається аналіз психологічних механізмів у відношенні з еротизмом в особистісних стосунках та для самої особистості.

«Універсальність певних настанов стосовно табу на інцест, звісно ж, безпосередньо пов'язана із тим фактом, що атомарна сім'я є такою ж мірою універсальною в усіх відомих суспільствах» [5, с. 61].

Мати мусить мати специфічні відносини з чоловіком, який не є її родичем, і який в соціологічному відношенні є батьком цієї дитини, і ці стосунки є основою легітимності дитини – її референтного статусу. Більшість гуманітарних наук говорячи про універсальність атомарної сім'ї вбачають лише її біологічне відображення складу та функції: статеве відтворення, різницю та диференціацію за статтю. Коли теорія соціальних систем наштовхує нас на думку, що на рівні людської культури існує й інший аспект проблеми сталості.

«Два біологічні чинники диференціації – стать і належність до покоління мають розглядатися як точки референції типів суспільної значущості того, що є спільним для структури малих груп» [5, с. 62].

Саме в сім'ї, більш ніж у будь-якій іншій суспільній групі, еротичні бажання та задоволення можуть знаходити своє інституційне оформлення, а також вони суворо регулюються; і табу на інцест є одним з яскравих негативних аспектів цієї системи регулювання. Однею з головних спільних рис соціальної структури, яка найбільше пов'язана з табу на інцест є той факт, що атомарні сім'ї на культурному рівні не можуть існувати як незалежні цілісні суспільства. Атомарна сім'я – це утворення, що існує в суспільстві.

Суспільні функції високого рівня можуть здійснюватися лише колективами в яких спостерігається поширення табу на інцест. Дуже важливо для здорового суспільства, щоб атомарна сім'я не само відтворювалася, а дорослі діти вбирали в себе таку структуру особистості, яка б спонукала їх до створення нової атомарної сім'ї. Особи виявляються здатними брати на себе ті ролі, які дають змогу здійснювати функції, яка нездатна здійснювати ніяка атомарна сім'я, тобто брати на себе поза сімейні ролі. Адже суспільство може функціонувати лише за умови здійснення цих поза сімейних ролей. Еротичний інтерес має підпорядковуватися іншим інтересам ролі.

Переходячи до висновків, можемо вказати, що деякі ідеї З. Фрейда виявилися суттєво обмеженими через те, що він мислив у термінах особистості та її оточення, не вдаючись до аналізу специфіки системи соціальних взаємодій. Але з своєю концепцією супер-его, видатний психолог лише поклав початок аналізу значення спільної культури для особистості. Структура його теоретичної схеми не дозволила йому побачити можливості для того щоб перейти від інтерналізації моральних стандартів до інтерналізації когнітивного контексту між особистою взаємодією і спільною системою когнітивного символізму.

Тим не менше, в структурі самої фрейдівської схеми можна виокремити певні моменти, які, не потребуючи значної переінтерпретації, можуть бути досить прямим чином співвіднесені: по-перше, із соціологічним аналізом сім'ї, як малої соціальної групи та, по-друге, із проблемою переходу дитини від членства переважно в своїй власній сім'ї до участі в ширших колах суспільства, котрі в західному світі організовані, переважно, не за принципом спорідненості. Актуальність подальшого дослідження тісно пов'язана з інтеграцією соціології та психології для подальшої побудови теорії особистості, яка стосується різних аспектів людської діяльності та реалізації соціальних ролей в сучасному суспільстві.

Список використаних джерел

1. Келвин С. Холл, Гарднер Линдсей. Теория личности. Перевод И. Б. Гриншпун. С. S. Hall, G. Lindsey. Theories of Personality – N.Y.: John Wiley and Sons, 1970; М.: «КСП+», 1997. – 810 с.
2. Ковалев А. Формирование теории действия Толкотта Парсонса / А. Ковалев // История теоретической социологии. В 4-х тт. – М.: Канон, 1997. – Т.3. – С.150–179.
3. Мид М. Мужское и женское. Исследования полового вопроса в изменяющемся мире. Пер. с англ. и общая ред.: М. Ошурков, Л. Михайлова, Д. Кутузова. – М.: «РОССПЭН», 2004. – 416 с.
4. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс; пер. с англ. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
5. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / Т. Парсонс; Пер. з англійської В. Верлоки і В. Кебуладзе. – Дух і літера, 2011. – 338 с.
6. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе / З. Фрейд; пер. М. В. Вульф, А. А. Спектор. – М.: АСТ, 2006. – 400 с.

7. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / З. Фрейд; Сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.

References

1. Kelvin S. Holl, Gardner Lindsey. Teorija lichnosti. Perevod I. B. Grinshpun. C. S. Hall, G. Lindsey. Theories of Personality – N.Y.: John Wiley and Sons, 1970; M.: «KSP+», 1997. – 810 s.
2. Kovalev A. Formirovanie teorii dejstviya Tolkotta Parsonsa / A. Kovalev // Istorija teoreticheskoy sociologii. V 4-h tt. – M.: Kanon, 1997. – T.3. – S.150–179.
3. Mid M. Muzhskoe i zhenskoe. Issledovaniya polovogo voprosa v izmenyayushemsja mire. Per. s angl. i obshhaja red.: M. Oshurkov, L. Mihajlova, D. Kutuzova. – M.: «ROSSPjEn», 2004. – 416 s.
4. Parsons T. O strukture social'nogo dejstviya / T. Parsons; per. s angl. – M.: Akademicheskij Proekt, 2000. – 880 s.
5. Parsons T. Social'na struktura i osobystist' / T. Parsons; Per. z anglijs'koi V. Verloky i V. Kebuladze. – Duh i litera, 2011. – 338 s.
6. Frejd Z. Osnovnye psihologicheskie teorii v psihoanalize / Z. Frejd; per. M. V. Vul'f, A. A. Spector. – M.: AST, 2006. – 400 s.
7. Frejd Z. Psihologija bessoznatel'nogo: Sb. proizvedenij / Z. Frejd; Sost., nauch. red., avt. vstup. st. M. G. Jaroshevskij. – M.: Prosveshhenie, 1990. – 448 s.

Suskyi Y. S., postgraduate student, department of social philosophy and philosophy of education, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv)

Philosophical analysis of the significance of psychoanalysis of S. Freud for the development of research the structure of individual in the theory social systems

The article is devoted to analysis of the philosophical significance of the theory of S. Freud for later studies that associated with the development of personality structure for social systems and theory T. Parsonsa, in particular: The basic scientific work, which the author believes to be relevant to this subject. Described concept superego, father and symbol taboo on incest in light of the theory of social systems. The article is available to review the theory of psychoanalysis contribution to the integration of sociology and psychology. Not all the ideas of psychoanalysis taken into consideration, because of restrictions in terms of the individual and its environment, which is not applicable to the specific system of social interactions. The structure of S. Freud scheme distinguishes certain points that can be directly correlated enough: First, from a sociological analysis of family as a small social group and, secondly, the problem of child transition from membership primarily in their own family to participate in wider circles of society. The urgency of further research is closely related to the integration of psychology and sociology for further constructing a theory of personality which relates to various aspects of human activity and the implementation of social roles in modern society.

Keywords: person, individual, social systems theory, super-ego, socialization, society, psychoanalysis.

Суский Я. С., аспирант кафедры социальной философии и философии образования, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев)

Философский анализ значимости психоанализа З. Фрейда для развития исследования структуры личности в теории социальных систем

Статья посвящена философскому анализу значимости теории З. Фрейда для более поздних исследований, связанных с развитием структуры личности для социальных систем и теории Т. Парсонса, в частности: Проанализированы основные научные работы, которые, по мнению автора, имеют отношение к данной проблематике. Описанные концепции супер-эго, символа отца и табу на инцест в свете теории социальных систем. В статье предлагается для ознакомления вклад теории психоанализа в интеграцию социологии и психологии. Не все идеи психоанализа учитываются из-за ограничений только в терминах личности и ее окружения, что является не применимыми к специфике системы социальных взаимодействий. В структуре фрейдической схемы выделяются определенные моменты, которые могут быть достаточно прямым образом соотнесены: во-первых, с социологическим анализом семьи, как малой социальной группы и, во-вторых, с проблемой перехода ребенка от членства в основном в своей собственной семье к участию в более широких кругах общества. Актуальность дальнейшего исследования тесно связана с интеграцией социологии и психологии для дальнейшего построения теории личности, которая касается различных аспектов человеческой деятельности и реализации социальных ролей в современном обществе.

Ключевые слова: личность, индивид, теория социальных систем, супер-эго, социализация, общество, психоанализ.

УДК 008+130.2

Слівінська А. Ф.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, Київський національний університет
культури і мистецтв (Україна, Київ),
alina.slivinska@gmail.com

ІДЕЯ «ВСЕЗАГАЛЬНОЇ ГОСТИННОСТІ» В ТРАКТАТІ І. КАНТА «ДО ВІЧНОГО МИРУ»

Виявлення сутнісних ознак всезагальної гостинності та з'ясування її ролі в проекті «вічного миру» І. Канта є метою статті.

На основі історико-філософського аналізу і філософської рефлексії представлено концепцію «вічного миру» І. Канта в контексті розуміння розвитку культури як поступового досягнення суспільної злагоди і гостинного сусідства з метою самозбереження миру.

Проаналізовано принцип всезагальної гостинності як конкретизацію категоричного імперативу стосовно міжнародних справ.

Доведено зв'язок кантівських ідей «вічного миру» і «громадянина світу». Громадянин світу здатен жити за законами публічного права, а відносини з іншими людьми регулювати у відповідності з принципами всезагальної гостинності, керуючись раціональною оцінкою особистих і загальних інтересів, особистої свободи і свободи інших.

Ключові слова: всезагальна гостинність, право на гостинність, «вічний мир», громадянин світу.

Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікативних технологій, впровадження досягнень останніх в усі сфери суспільного життя та їх проникнення в найпотаємніші глибини індивідуального буття людини, зумовлює докорінну трансформацію системи цінностей. А відтак актуалізує питання про ціннісні засади сучасної цивілізації і перспективи соціально-конструктивного сходження світової спільноти на новий рівень культурної самосвідомості. В цьому аспекті представляється важливою рефлексія на предмет системи цінностей доби Просвітництва як основи модерного суспільства, що протягом кількох століть ефективно виконували інтегративну роль в європейському соціумі і слугували підґрунтям ефективного функціонування західної цивілізації.

Німецький мислитель І. Кант був одним із фундаторів цієї системи цінностей, до якої поряд з цінностями розуму, освіти в її широкому розумінні, свободи, права, суспільної злагоди долучає і «всезагальну гостинність». Її необхідність філософ обґрунтовує в контексті своєї теорії «вічного миру», що викладена в однойменному трактаті і є в сутності своєї стратегією ненасильства як смисложиттєвої альтернативи всім формам насильства, які набувають поширення в сучасному світі у формі тероризму, «гібридних війн», деструктивної діяльності різноманітних тоталітарних сект, що прирікають людство на деградацію.

Проблема ненасильства і пошуки миру особливо актуальні для вітчизняного соціуму з огляду на спроби поширення «руського миру» на терени України і «гібридної війни» на Донбасі як наслідку цієї експансіоністської політики сусідньої держави.

Кантівська ідея «всезагальної гостинності» актуалізується на локальному рівні в межах європейського співтовариства, де в останні роки не лише посилилися дезінтеграційні тенденції (Великобританія, Іспанія, Греція, Бельгія), а й зростає кількість мігрантів, які не ідентифікують себе як європейців, а власне життя вибудовують у відповідності з позаєвропейськими культурно-цивілізаційними цінностями і традиціями. Європу ж при цьому розглядають якщо і не ворожо, то як чужий простір, де вони отримують соціальну допомогу

та мають інші соціальні блага. Саме тому у них відсутні наміри не те, що б змінювати власну ідентичність, а навіть терпимо і толерантно ставитися до держав і їх громадян, що надали їм притулок.

Радикальна відмова від європейських традицій і цінностей або їх неприйняття призводить до виникнення нових ризиків, серед яких формування у європейців негативного ставлення до прибульців і як наслідок зростання правого і лівого екстремізму. На цьому тлі спостерігається втрата довіри громадян до сучасних європейських політичних інститутів, політичних партій як суб'єктів політичного процесу та інших управлінських структур, оскільки вони не здатні розробити і реалізувати адекватну викликам часу політику ідентичності і політику гостинності.

І. Кант у своїй теорії «вічного миру» фактично прогнозує «всесвітньо – громадянські» тенденції в розвитку майбутнього людства і одночасно вказує на ті складнощі і протиріччя, які очікують людей на шляху до його встановлення і подолати які дозволить реалізація принципу всезагальної гостинності.

Філософія І. Канта стає предметом особливих зацікавлень в другій половині XX ст. таких європейських філософів, як Х. Арндт, У. Бек, О. Гюффе, Ю. Габермас, Дж. Ролз, К. Ясперс. Відомий французький філософ А. Бадью з цього приводу пише, що «...відбувається широкомасштабне «повернення до Канта», різноманітні варіанти і відтінки якого утворюють, правду кажучи, справжній лабіринт» [1, с. 22].

Що ж до власне трактату, то в чисельних статтях і монографічних дослідженнях розглядаються найважливіші положення цього твору, аналізується взаємозв'язок теоретичної і практичної його складової. При цьому в науковій літературі домінує точка зору, що цей трактат переважно політичний, філософсько-правовий твір і тому дослідники ґрунтовно проаналізували аспекти, що відносяться до філософії політики і філософії права, поставивши їх у зв'язок як з історією філософсько-правового і філософсько-політичного розгляду проблем війни і миру, так і з сучасним звучанням проблем і рішень, обговорюваних І. Кантом.

Ґрунтовний аналіз доробок науковців представлений Н. В. Мотрошиловою в статті «Концепція «Вічного миру» и союзу держав І. Канта: актуальне значення» [13]. В той же час російська дослідниця доводить, що «...її політико-правові складові кантівського твору настільки чітко нанизані на стрижень загально-філософських, філософсько-історичних, морально-філософських засад, що відокремити від них цей політичний дискурс (як часом відбувається в літературі) – значить знехтувати специфічним характером кантівського твору, модернізувати і тим самим спотворити його неповторний вигляд» [13, с. 442]. Трактат І. Канта, на думку Н. В. Мотрошилової, представляє собою роботу філософського, філософсько-історичного, етичного, а по великому рахунку метафізичного плану, в якій наявні глибокі роздуми про природу, про зв'язок людини і природи, про поняття розуму, про тенденції людської історії. Серед російських та українських науковців, які активно працювали з політико-правовим спадком І. Канта, слід відзначити, Ю. В. Кушакова, А. М. Кривулю, С. І. Максимова, Е. Ю. Соловйова та ін.

Французький філософ Ж. Дерріда у 80-ті роки минулого століття в полеміці з положеннями І. Канта та

в контексті тогочасної європейської суспільно-політичної реальності здійснив спробу розробки концепції гостинності. На актуалізацію ідеї гостинності в добу Просвітництва звертає увагу й А. Мантадон [12].

Однак попри наявність чисельних наукових і публіцистичних праць, що присвячені трактуванню ідеї всезагальної гостинності не в достатній мірі була предметом ґрунтовного самостійного аналізу.

Мета статті – виявити сутнісні ознаки всезагальної гостинності та з'ясувати її роль в проекті «вічного миру» І. Канта. Втілення даної мети передбачає залучення методів філософської рефлексії і історико-філософського аналізу для вирішення наступних завдань: визначити зміст всезагальної гостинності як принципу взаємодії людей в процесі становлення культури; проаналізувати погляди І. Канта щодо змісту принципу всезагальної гостинності в проекті «вічного миру»; прослідити спадкоємність змісту понять «вічний мир», «громадянин світу», «загальної держави народів».

І. Канту не належить пальма першості в актуалізації проблематики, що пов'язана з війною та миром. Ідея вічного миру на кінець XVIII ст., час написання філософом свого есе не була новою, але вписувалася в систему ідеалів та надій доби Просвітництва, хоч і сприймалася в інтелектуальних колах Німеччини і Європи неоднозначно.

Просвітництво як поняття історико-філософського, культурологічного дослідження є теоретичним конструктом, що має ряд специфічних смислових ознак і «поле напруги» кантівської думки, з одного боку, безпосередньо пов'язане з ідеями і смислами цього конструкту, а з іншого, в своїй критичній спрямованості виходить далеко за його межі. Що значною мірою знаходить відображення в одному з найбільш відомих і популярних творів німецького мислителя, навіть серед широкого загалу, у трактаті «До вічного миру». Й. Г. Фіхте, інший представник німецької класичної філософії, це пояснює зв'язком твору із злобою дня, легкістю і доступністю викладу та претензійною формою представлення І. Кантом своїх піднесених, всеохоплюючих ідей [15, с. 193].

Такою «піднесеною і всеохоплюючою ідеєю» у філософа стає ідея всезагальної гостинності і лише І. Кант, на відміну від своїх чисельних попередників, надає їй такого фундаментального значення. Хоч гостинність згадує В. Пенн в своєму трактаті «Досвід про теперішній і майбутній мир в Європі шляхом створення європейського Конгресу, Парламенту або Палати держав» (1693) в аспекті того, що за часів війни «зникають гостинність і милосердя, все, що дарує мир пожирає війна» [14, с. 84].

Він також вважає, що «після створення європейського Конгресу, Парламенту або Палати держав між государями і парламентами виникне і закріпиться дружба. Гостинне, доброзичливе їх ставлення один до одного не дасть приводу для виникнення непорозуміння і спорів» [14, с. 101]. Побіжно її торкається Й. Г. Гердер в «Листах для заохочення гуманності» (1793–1797) [4].

Характерна ознака Просвітництва полягає в тому, що одним з його героїв, в тому числі і кантівського трактату стає «громадянин світу». П. Гайденок пише, що в цей час з'являється «новий герой – громадянин світу, для якого ким би він не був, є чужою прихильність до свого вузького повсякденного світу; він знаходить «хороших людей»

в будь-якому народі, в будь-якому стані та віросповіданні. І саме цей «громадянин світу» як носій «чистого розуму» стає улюбленим персонажем німецького Просвітництва» [3, с. 312].

А соціолог У. Бек акцентує увагу на тому, що «вислів «громадянин світу» став в Європі XVII–XIX ст. модним словом. Тривали суперечки про значення, необхідність і користь взаємозв'язку і взаємопроникнення космополітизму і націоналізму, універсалізму і партикуляризму. В цих спорах брали участь (знову ж таки до того як націоналізм завоював розум і серце людей) письменники, філософи, суспільствознавці, економісти, тобто майже всі кращі уми Європи» [2, с. 67].

В такому контексті в добу Просвітництва з'являються проекти як інтелектуальні конструкції, в яких репрезентована нова система цінностей і до їх числа поряд з проектами «філософії терпимості» М. Мендельсона та проекту «виховання людського роду» Г. Е. Лессінга, належить і проект «вічного миру» І. Канта.

Російський вчений В. Гільманов називає ці проекти «проектами надії». Саме І. Кант з його надією на людську здатність піднесених бажань, вкорінену у факті, здавалося б, нічим не обумовленої волі до морального вчинку, постає як реалістична перспектива для людства. А «найчесніша надія Просвітництва» пов'язана з можливістю створення моральної інтерсуб'єктивності буття. Її необхідність чітко проявляється на тлі «коперніканського повороту» І. Канта, який відкрив нову суб'єктоцентричну онтологію, відповідно якої виживання залежить від питання, чи можлива свобода, тобто від того, чи здатна людина до практичної реалізації вільної причинності морального закону [5, с. 84].

Трактат побудований за зразком тогочасний дипломатичних документів у вигляді «договору про вічний мир між державами», І. Кант розглядає шляхи його реалізації та умови, виконання яких забезпечить досягнення цього бажаного стану, а ще більш точно – їх невиконання не може привести до вічного миру. Пропоновані для досягнення вічного миру статті договору поділяються на «прелімінарні» і «остаточні». Третя остаточно стаття договору присвячена обґрунтуванню права всесвітнього громадянства, яке «повинно бути обмежене умовами всезагальної гостинності» [8, с. 397]. Німецький вчений Й. Краузе з цього приводу стверджує, що серед остаточно статей, які утворюють ядро трактату Канта, новою стала вимога права громадянина світу на відвідування з дружнім візитом будь-якої іншої країни та пов'язана з цим ідея всезагальної гостинності. Вчений пояснює введення цієї статті відходом І. Канта від ідеї світової держави після Французької революції, яка, на його думку, відкривала перспективу того, що не тільки Франція, але й інші країни Європи можуть стати республіками. Що в свою чергу ставило питання не про світову державу, а про спільне існування республік і саме тому було задумано право на відвідування [10, с. 35–36].

Ідея «всезагальної гостинності» у І. Канта стає однією визначальних складових теорії вічного миру та головною умовою і гарантом його досягнення. Варто зауважити, що ідеї у І. Канта не є надчуттєвими сутностями, як у філософії Платона, а в них закладене уявлення про ціль, задачу, яку ставить перед собою і прагне реалізувати людський розум. Тому ідея гостинності як продукт практичного розуму виконує

регулятивну функцію, пробуджуючи в людині волю як всезагальне, універсальне дієве начало, а в цьому випадку спрямоване на встановлення добросусідських відносин на особистісному і загальнодержавному рівнях.

Гостинність у І. Канта означає право кожного чужинця на те, щоб в тій країні, куди цей останній прибув не походилися з ним як із ворогом [8, с. 397]. «Але це право на гостинність, тобто право прибульця не поширюється далі можливості зав'язати відносини з корінними жителями» [8, с. 399]. А розвиток цих відносин з часом, на думку філософа, сприятиме їх перетворенню на публічно узаконені і тим самим «наближуватиме рід людський до всевітньо-громадянського устрою» [8, с. 399]. Таким чином, право на гостинність стає необхідним доповненням до публічного права людини згідно з яким кожна людина повинна мати можливість відвідати будь-який куточок землі і не зазнавати при цьому нападів та ворожих дій.

В той же час кожен народ має право на територію, яку він займає, і тому не повинен бути поневоленним прибульцями. Тобто, «право відвідування» у І. Канта не давало права на завоювання і містило критику колоніальної політики європейських держав. Справа в тому, що в XVIII ст. завоювання європейцями великих територій в Америці, Африці та Азії супроводжувалося не лише збереженням там рабства, а й масовою работоргівлею, а більшість рабів використовувалися для робіт на плантаціях в європейських та американських колоніях. У зв'язку з цим І. Канта обурює «негостинна поведінка цивілізованих, переважно торговельних держав» щодо місцевого населення. Жахливе ставлення до них європейців призвело до поширення на завойованих територіях, що сприймалися на той час як «нічийні землі», чисельних лих і нещасть [8, с. 399].

І. Кант пропонує три моделі правового устрою: устрій по праву державного громадянства людей в складі народу (*ius civitas*); устрій, що базується на міжнародному праві і визначається відносинами держав одна з одною (*ius gentium*); устрій по праву всевітнього громадянства (*ius cosmopoliticum*) [8, с. 373].

Космополітичне законодавство (*ius cosmopoliticum*) існує, «оскільки люди і держави, перебуваючи між собою в зовнішніх відносинах взаємного впливу, повинні розглядатися як громадяни загальнолюдської держави» [8, с. 373]. Цей поділ, як стверджує І. Кант, «не є довільний, а необхідний, з точки зору ідеї про вічний мир» [8, с. 373]. Йдеться про те, що устрій, який базується на космополітичному праві світового громадянства, де держави знаходяться одна з одною у розширених взаєминах впливу, забезпечує їх громадянам можливість сприйматися як громадяни людства. Відносини ж між останніми ґрунтуються на принципі всезагальної гостинності, що слугує гарантом досягнення вічного миру.

У зв'язку з цим і центральною статтею права *cosmopoliticum* повинен стати принцип «гостинності», який передбачав «право чужинця» не наражатися на ворожі дії, коли він приходить на чужу територію». Хоча він і міг бути виселений, «чужинець» не повинен піддаватися ворожому зверненню до тих пір, поки він веде себе мирно.

У. Бек з цього приводу зауважує, що І. Кант починає своє есе з національного і міжнародного права, але *ius cosmopoliticum* він розміщує поза першим і другим – немов би між ними. Коли кожна країна є республікою, а загальне

законодавство вільних держав має федеративну форму, свобода може набути (отримати) третю правову сферу – «право на гостинність» [2, с. 68]. І ця третя, правова, сфера є переважно сферою регульованої і цілеспрямованої, свідомої діяльності індивідів, державних органів і різних міжнародних інституцій.

Трактуючи право загального громадянства не як гостинність, а як право на гостинність для іноземців в чужій країні, І. Кант вводить трансцендентну формулу публічного права, згідно з якою несправедливими вважаються всі вчинки, які стосуються права інших людей, максими яких несумісні з публічністю» [8, с. 463]. Філософ розглядає цей принцип не тільки як етичний, що стосується вчення про добродійність, але і як юридичний, що стосується права людей. З іншого боку, «всі максими, які потребують публічності (щоб досягти своєї мети), узгоджуються і з правом, і з політикою» [8, с. 477].

Право і гостинність (в тому числі і в розумінні космополітичного права), мають у І. Канта спільний корінь, що зумовлює їх внутрішній, глибинний зв'язок, оскільки представляють реалізацію принципів людини як істоти діяльної, і виступають як умова свободи в сфері практичного розуму. Переконаність І. Канта в непорушності цього зв'язку, що ґрунтується на повазі до інших людей, є характерною ознакою філософії гостинності представленої в трактаті «До вічного миру». І тому принцип всезагальної гостинності, його реалізація є умовою досягнення вічного миру через встановлення правового стану суспільства.

В лекціях з етики І. Кант стверджує: «Вищим серед обов'язків є глибока повага права інших людей. Наш обов'язок полягає в тому, щоб глибоко поважати право інших і як святиню цінувати його. У всьому світі немає нічого святішого, ніж право інших людей. Воно недоторканне й непорушне» [7, с. 178].

І. Кант наділяє міжнародною правосуб'єктністю окремих індивідів, і хоча його космополітичне право, будучи обмеженим правом гостинності, ще не є всеохоплюючим законом прав людини, але остання саме завдяки цьому стає суб'єктом юридичних прав. А «Право людини, – пише І. Кант, – повинно вважатися священним, яких би жертв не вартувало це пануючій владі. Тут немає середини...» [8, с. 461]. Відстоюючи безумовність пріоритету права, на думку філософа: «Кожна людина зобов'язана відстоювати своє право і стежити, щоб інші не топтали його ногами. Вона не повинна відмовлятися від переваги людини «мати право», а зобов'язана так довго відстоювати його, як тільки може, тому що, відмовляючись від свого права, вона відмовляється і від права називатися людиною» [7, с. 193]. Становлення світового співтовариства можливе згідно з І. Кантом в тому випадку, якщо всі держави, що входять до його складу є «республіканськими» за своїм характером, і механізми взаємодії між ними здійснюються на початках, які б сьогодні означили як конфедеративні чи наближені до них. Таким чином проект всевітньо-громадянського суспільства і проект вічного миру представляють собою взаємодоповнюючі експлікації однієї і тієї ж ідеї. «У першому випадку мир в народі і між народами виявляється необхідною умовою правового громадянського стану суспільства. У другому – республіканський (правовий) громадянський устрій виступає як неодмінна передумова вічного миру» [11, с. 351].

І. Кант поєднував універсализм і партикуляризм стверджуючи, що мислити себе одночасно громадянином своєї держави і держави світу – найвища ідея, яку людина може мати про своє призначення, відчуваючи при цьому почуття ентузіазму. Французький науковець М. Кастілло з цього приводу зазначає, що космополітична громадянськість кладе початок новій ері цивілізації, культурі вільного обміну ідеями і знаннями, де гостинність бере верх над ворожістю і іноземець не вважається більш ворогом. І в цьому аспекті він вважає, що можна говорити про космополітичну гостинність [9, с. 394].

Достатньою підставою досягнення стану єдиного космополітичного устрою окремих особистостей як носіїв розуму, здатних впливати на самих себе, усвідомлюючи власну недосконалість, І. Кант вважав встановлення всеосяжності правопорядку на всіх рівнях функціонування співтовариства від держав до «союзу народів», які дотримуються умов загальної гостинності, а тому заперечують війни. Ствердження ж приписів права серед всіх людей сприятиме підвищенню рівня їх організованості і тому людство «шляхом зростаючої організації громадян землі всередині (нашого) роду і для нього як системи як об'єднане космополітично» [6, с. 448] знайде всесвітньо-громадянський устрій, що здатний забезпечити свободу і безпеку громадян.

«Кант знає, – пише К. Ясперс, – що стан громадянського суспільства в державах і їх зовнішні відносини взаємозалежать один від одного. Передумови для справжньої волі до миру можливі тільки у вільній правовій державі» [16, с. 295]. І. Кант, будучи реалістом, вважає, що від людей з огляду на їх природну «схильність людини до зла» не варто очікувати дотримання права заради самого права. «Людині як суб'єкту права, – зауважує С. М. Максимов, – з одного боку, притаманні природні почуття і схильності, які ріднять її з тваринами, а тому їй в принципі зрозуміла мова утилітарною стимуляції, тобто (в соціальному аспекті) мова спонукання за допомогою погроз, заохочень і покарань. Але людина володіє також рисами, які відрізняють її від тварин і тому їй зрозуміла також мова нормативної апеляції, тобто заборон, заповідей, суджень про цінності» [11, с. 352]. Крім того «природа непереможно хоче» встановлення верховної влади права як моральної вимоги і прояву політичної мудрості. Саме тому вона змушує реальних самолюбивих людей з їх протистояння одним одному спрямувати енергію цих зусиль на приборкання амбіцій. «З цього випливає, – пише І. Кант, – що за допомогою егоїстичних схильностей, які природним чином навіть зовні протидіють один одному, розум може використовувати механізм природи як засіб для того, щоб здійснити свою власну мету – приписи права – і цим сприяти зовнішньому та внутрішньому миру і забезпечити його, оскільки це залежить від самої держави» [8, с. 421].

В кінцевому рахунку гостинність, співпраця, добросусідство, солідарність, будучи результатом зіткнення особистих і групових егоїстичних устремлінь, є і формами реалізації вищих цілей природи, що поставлені людині в обов'язок її власним розумом – облаштувати життя на принципі права як категоричного імперативу. І в такому аспекті «...люди також мало можуть уникнути поняття права у своїх приватних відносинах, як і в публічних» [8, с. 447].

Категоричний імператив як «чистий» принцип практичного розуму, обґрунтовуються у І. Канта в його протиставленні діям, що здійснені під впливом здатності бажання, зводячи, як пише Н. В. Мотрошилова, істинно моральну дію на таку «ідеальну» висоту, корелюючи її лише з «чистим обов'язком». «Однак він при цьому не забуває послатися на «голос совісті» і розуміння значущості категоричного імперативу, що знайоме простим людям в їх звичайних вчинках і діяннях» [13, с. 422].

Й. Г. Гердер в одному із своїх листів «До заохочення гуманності» пише: «Моя велика Діва миру носить інше ім'я. Її цілющі засоби діють не зразу, але безпомилково. Мою велику Діву миру звати всезагальна справедливість, людяність, діяльний розум» [4, с. 205].

У І. Канта ж такою Дівою миру стає всезагальна гостинність, що однак не тільки не заперечує тих засобів досягнення миру, про які пише Й. Г. Гердер, а й включає їх в себе як одна з «піднесених і всеохоплюючих ідей» німецького мислителя.

Отже, на основі проведеного дослідження сутнісних ознак всезагальної гостинності в кантівській концепції «вічного миру» можна зробити наступні висновки.

Принципи всезагальної гостинності, можна розглядати як конкретизацію категоричного імперативу стосовно міжнародних справ, завдяки якому можлива не тільки реалізованість міцного довготривалого миру, але ймовірно створення «загальної держави народів».

Розвиток культури і поступове досягненні суспільної злагоди стосовно принципів взаємодії між людьми, серед яких чільне місце займає всезагальна гостинність, на думку І. Канта, сприятиме встановленню міцного і довготривалого миру.

Кантівська ідея «вічного миру» безпосередньо пов'язана з «громадянином світу», який здатен жити за законами публічного права, свободи, а відносини з іншими людьми регулюються моральними приписами і у відповідності з принципами всезагальної гостинності. Громадянин світу у І. Канта відповідає європейському типу особистості, що формується в добу Просвітництва і тому керується в своїй поведінці раціональними принципами оцінки особистих і загальних інтересів, особистої свободи і свободи інших і до кола яких входить гостинне, добросусідське ставлення до цих інших в якій би точці земної кулі вони не проживали.

Світова спільнота після двох кровопролитних світових воєн ХХ ст. виробила міжнародно-правові механізми запобігання великим війнам, але малі війни тривають і на початку ХХІ ст. в контексті докорінної зміни архітекτονіки сучасного світу, зростання викликів і загроз, що постають перед людством, виникає необхідність переосмислення взаємозв'язку між універсализмом і партикуляризмом, загальнолюдськими і національними цінностями та виявлення можливостей гостинності як універсальної цінності в протидії різним викликам і загрозам, тим самим убезпеченні людей від взаємного знищення.

Список використаних джерел

1. Бадью А. Этика. Очерк о сознании зла / А. Бадью; [пер. с фр. В. Е. Лапицкого]. – СПб.: Machina, 2006. – 126 с.
2. Бек У. Космополитическое мировоззрение / У. Бек; [пер. с нем. под ред. и со вступит. ст. В. Иноземцева]. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 336 с.

3. Гайдено П. П. История новоевропейской философии в ее связи с наукой / П. П. Гайдено. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 456 с.
4. Гердер И. Г. Письма для поощрения гуманности / И. Г. Гердер // Тракаты о вечном мире [Текст]: научное издание / Сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1963. – 279 с. – (в пер.).
5. Гильманов В. Х. Кант в дискурсе «Технологий надежды» / В. Х. Гильманов // Кантовский сборник. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. – Т.2 (32). – С.80–87.
6. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения: [В 2 ч.]: пер. с нем. / И. Кант; предисл. Ю. В. Перов. – СПб.: Наука-СПб., 1999. – 471 с.
7. Кант И. Лекции по этике / И. Кант. – М.: Республика, 2000. – 431 с.
8. Кант И. Сочинения в 4-х т. на немецком и русском языках. Т.1: «Тракаты и статьи» (1784–1796) / И. Кант; [под ред.: Н. Мотрошиловой (Москва) и Б. Тушлинга (Марбург)]. – М.: Изд. фирма АО «Ками», 1993. – 586 с.
9. Кастилло М. Космополитизм Канта сегодня / М. Кастилло; [пер. с фр. И. Вдовиной] // Иммануил Кант: наследие и проект / [под ред. В. С. Степина, Н. В. Мотрошиловой]. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – С.394–405.
10. Краузе И. Кант и его время: трактат «К вечному миру» на фоне Французской революции и последующих войн / И. Краузе; [пер. с нем. И. Д. Копцева и А. С. Зильбера] // Кантовский сборник. – 2013. – №1 (43). – С.33–45.
11. Максимов С. М. Философия права И. Канта как проект правового общества / С. М. Максимов // Иммануил Кант: наследие и проект / [под ред. В. С. Степина, Н. В. Мотрошиловой]. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – С.351–358.
12. Монтандон А. Гостеприимство: этнографическая мечта? / А. Монтандон; [пер. с фр. Е. Гальцово] // Новое литературное обозрение. – 2004. – №1 (65). – С.61–70.
13. Мотрошилова Н. В. Концепция «вечного мира» и союза государств И. Канта: актуальное значение // Иммануил Кант: наследие и проект / [под ред. В. С. Степина, Н. В. Мотрошиловой]. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – С.406–427.
14. Пенн В. Опыт о настоящем и будущем мире в Европе путем создания европейского Конгресса, Парламента или Палаты государств / В. Пенн // Тракаты о вечном мире [Текст]: научное издание / Сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1963. – 279 с. – (в пер.).
15. Фихте И. Г. К вечному миру. Философский проект Иммануила Канта / И. Г. Фихте // Тракаты о вечном мире [Текст]: научное издание / Сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1963. – 279 с. – (в пер.).
16. Ясперс К. Кант: жизнь, труды, влияние / К. Ясперс; [пер. с нем. А. К. Судакова]. – М.: «Канон+» РОО «Реабилитация», 2014. – 416 с.
9. Castillo M. Kosmopolitizm Kanta segodnia / M. Castillo; [per. s fr. I. Vdovinoi] // Immanuel Kant: nasledie i proekt / [pod red. V. S. Stepina, N. V. Motroshilovoi]. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitaciia», 2007. – S.394–405.
10. Krauze I. Kant i ego vremia: traktat «K vechnomu miru» na fone Francuzskoi revoliucii i posleduiushhih vojn / I. Krauze; [per. s nem. I. D. Kopceva i A. S. Zil'bera] // Kantovskii sbornik. – 2013. – №1 (43). – S.33–45.
11. Maksimov S. M. Filosofii prava I. Kanta kak proekt pravovogo obshhestva / S. M. Maksimov // Immanuel Kant: nasledie i proekt / [pod red. V. S. Stepina, N. V. Motroshilovoi]. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitaciia», 2007. – S.351–358.
12. Montandon A. Gostepriimstvo: ietnograficheskaia mechta? / A. Montandon; [per. s fr. E. Gal'covoi] // Novoe literaturnoe obozrenie. – 2004. – №1 (65). – S.61–70.
13. Motroshilova N. V. Konceptiia «vechnogo mira» i soiuza gosudarstv I. Kanta: aktual'noe znachenie // Immanuel Kant: nasledie i proekt / [pod red. V. S. Stepina, N. V. Motroshilovoi]. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitaciia», 2007. – S.406–427.
14. Penn V. Opyt o nastoiashhem i budushhem mire v Evrope putem sozdaniia evropeiskogo Kongressa, Parlamenta ili Palaty gosudarstv / V. Penn // Traktaty o vechnom mire [Tekst]: nauchnoe izdanie / Sost. I. S. Andreeva, A. V. Gulyga. – M.: Izdatel'stvo social'no-iekonomicheskoi literatury, 1963. – 279 s. – (v per.).
15. Fihte I. G. K vechnomu miru. Filosofskii proekt Immanuila Kanta / I. G. Fihte // Traktaty o vechnom mire [Tekst]: nauchnoe izdanie / Sost. I. S. Andreeva, A. V. Gulyga. – M.: Izdatel'stvo social'no-iekonomicheskoi literatury, 1963. – 279 s. – (v per.).
16. Iaspers K. Kant: zhizn', trudy, vliianie / K. Iaspers; [per. s nem. A. K. Sudakova]. – M.: «Kanon+» ROO «Reabilitaciia», 2014. – 416 s.

References

1. Bad'iu A. Ietika. Ocherk o soznanii zla / A. Bad'iu; [per. s fr. V. E. Lapickogo]. – SPb.: Machina, 2006. – 126 s.
2. Bek U. Kosmopoliticheskoe mirovozzrenie / U. Bek; [per. s nem. pod red. i so vstupit. st. V. Inozemceva]. – M.: Centr issledovani postindustrial'nogo obshhestva, 2008. – 336 s.
3. Gaidenko P. P. Istoriia novoevropeiskoi filosofii v ee sviazi s naukoj / P. P. Gaidenko. – M.: PER SIE; SPb.: Universitetskaia kniga, 2000. – 456 s.
4. Gerder I. G. Pis'ma dlia pooshhreniia gumannosti / I. G. Gerder // Traktaty o vechnom mire [Tekst]: nauchnoe izdanie / Sost. I. S. Andreeva, A. V. Gulyga. – M.: Izdatel'stvo social'no-iekonomicheskoi literatury, 1963. – 279 s. – (v per.).
5. Gil'manov V. H. Kant v diskurse «Tehnologii nadezhdy» / V. H. Gil'manov // Kantovskii sbornik. – Kaliningrad: Izd-vo RGU im. I. Kanta, 2010. – T.2 (32). – S.80–87.
6. Kant I. Antropologiya s pragmaticheskoi tochki zreniia: [V 2 ch.]: per. s nem. / I. Kant; predisl. Iu. V. Perov. – SPb.: Nauka-SPb., 1999. – 471 s.
7. Kant I. Lekcii po ietike / I. Kant. – M.: Respublika, 2000. – 431 s.
8. Kant I. Sochineniia v 4-h t. na nemeckom i russkom iazykah. T.1: «Traktaty i stat'i» (1784–1796) / I. Kant; [pod red.: N. Motroshilovoi (Moskva) i B. Tushlinga (Marburg)]. – M.: Izd. firma AO «Kami», 1993. – 586 s.

Slivinska A. F., PhD in Philosophy, Assistant Professor, the Philosophy chair, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), alina.slivinska@gmail.com

Idea of «universal hospitality» in the Kant's treatise «Toward Perpetual Peace»

The purpose of this paper is to highlight the essential characteristics of universal hospitality and to clarify its role in the Kant's «perpetual peace» project.

Based on the methods of historical and philosophical analysis, as well as on philosophical reflection, we present the Kant's concept of «perpetual peace» in the context of cultural development reflected in a gradual achievement of social harmony and hospitable co-existence for the reason of self-preservation of peace.

We analyze the principle of universal hospitality as a specific case of categorical imperative in terms of international affairs.

We provide the evidence on the connection between Kantian ideas of «perpetual peace» and «citizen of the world». The latter is defined as an individual able to live by the public law and to regulate his relations with other people in accordance with the principles of universal hospitality, guided by the rational assessments of personal and general interests, the personal freedom and freedom of others.

Keywords: Universal hospitality, right for hospitality, «perpetual peace», citizen of the world.

Сливинская А. Ф., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), alina.slivinska@gmail.com

Идея «всеобщего гостеприимства» в трактате И. Канта «К вечному миру»

Анализ сущностных признаков гостеприимства и выявление его роли в проекте «вечного мира» являются целью статьи

На основании историко-философского анализа и философской рефлексии представлена концепция «вечного мира» И. Канта в контексте понимания развития культуры как постепенного достижения общественного согласия и гостеприимного соседства, ведущих к самосохранению мира.

Проанализирован принцип всеобщего гостеприимства в качестве конкретизации категорического императива применительно международной практики.

Обоснована взаимосвязь кантовских идей «вечного мира» и «гражданина мира». Гражданин мира способен жить в согласии с законами публичного права, а отношения с другими людьми регулировать в соответствии с принципами всеобщего гостеприимства, руководствуясь рациональной оценкой личных и общих интересов, личной свободы и свободы других.

Ключевые слова: всеобщее гостеприимство, право на гостеприимство, «вечный мир», гражданин мира.

* * *

УДК 17.026.4:1(091)

Дойчик М. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та соціології,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет ім. Василя Стефаника»
(Україна, Івано-Франківськ), maksvdac@ukr.net

Гідність особистості у світлі філософського ідеалізму П. Юркевича

Проаналізовано особливості розуміння гідності особистості українським філософом XIX ст. П. Юркевичем. У процесі дослідження було використано такі методи як діалектичний, феноменологічний, герменевтичний. З ідеалістичних позицій стверджується, що людина є носієм вищого, метафізичного начала. В її серці, як центрі духовного життя, виринають гідні або негідні наміри, виникає рішучість на ті чи інші вчинки. Ідея гідності стає дороговказом завдяки сумлінню, яке говорить людині, що вона не така, якою повинна бути. Гідність особистості зумовлена гідністю цілей, тих ідей, що покладені в основу її вчинків. Людська особистість виявляє свою гідність тоді, коли її вчинки здійснюються, по-перше, вільно, а не з необхідності, по-друге, «від серця», тобто з любові, а не з холодного обов'язку. Гідність актуалізується у прагненні втілити принципи спільного блага, здійснити у своєму житті вищий моральний закон.

Ключові слова: гідність, особистість, серце, цінність, свобода, любов.

Вінцем становлення класичної парадигми мислення Нового часу стало гегелівське об'єктивістське бачення людини як знаряддя досягнення цілей Світового Духу. Наприкінці першої третини XIX ст. поступово набирала сили й інша тенденція, де наукове пізнання все більшою мірою позбувалося обрисів філософії. Позитивізм продовжив екстраполяцію методологічних здобутків просвітницького натуралізму на сферу буття людини та суспільства. У наукоцентричній картині світу людина поставала як незначний елемент буття, детермінований тими ж законами, що і вся природа, який у самій цій природі відіграє суто фрагментальну роль. Значного впливу та ваги у тогочасній науці набуває і вульгарний матеріалізм. Уявлення про безсмертну людську душу було визнано «застарілим» і «ненауковим», а духовна складова особистості була сприйнята як сукупність електричних імпульсів, що розповсюджуються нервовими волокнами.

На цьому тлі піднялася ідейна хвиля супроти приниження та применшення значення окремої особистості, зведення людини до рівня інструменту, засобу Світового Розуму або комбінації механічних чи електромагнітних процесів. Для багатьох з тих, хто намагався протидіяти панівній тенденції, минуле поставало скарбницею потрібних відповідей; на захист прав окремої особистості висувалася вимога до відродження традиційних цінностей, ідеалів, традиційної релігійності. Вони наголошували, що слід не просто заперечувати нові тенденції, але й долати їх шляхом включення у більш широкий контекст, шляхом розвитку більш складного і глибинного світогляду, в якому ці тенденції знайдуть своє відповідне місце. У цьому сенсі філософія П. Юркевича стала подією, що суттєво визначила напрям філософської рефлексії у світовій духовній культурі, починаючи з другої половини XIX ст., оскільки в ній найбільш глибоко й ґрунтовно були осмислені ті визначальні етико-антропологічні проблеми, зокрема і гідності людської особистості, в річці яких і по-сьогодні продовжує рухатися філософська думка. Вищевикладене визначає мету нашого дослідження – проаналізувати особливості розуміння гідності людської особистості у творчості П. Юркевича.

Обґрунтування метафізичних засад почуття власної гідності викладено у таких працях українського філософа,

як «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно вчення слова Божого», «З науки про людський дух», «Ідея», «З приводу статей богословського змісту, розміщених у «Філософському лексиконі».

Творча спадщина П. Юркевича була предметом розгляду багатьох відомих українських філософів, зокрема, таких як І. Бичко [1], С. Вільчинська [2], Г. Волинка [3], Я. Гнатюк [4], В. Горський [5], Н. Мозгова [3] та ін. у методологічному сенсі це обумовлює характер розгляду окресленої проблеми.

Світоглядно-ціннісна позиція П. Юркевича є результатом зацікавленого, критичного і відповідального переосмислення морально-філософських поглядів багатьох діячів філософської культури минулого, проте основна його увага була зосереджена на ідейному здобутку Платона та Канта. Людина є носієм вищого, метафізичного начала і, як духовна істота, здатна виявити свою цінність, насамперед, у прагненні досягнути й здійснити у своєму житті вищий моральний закон, джерелом і гарантом якого є Бог. Платонівсько-кантіанські візії цінності людини, її гідності, у світлі християнського віровчення та української духовної традиції, віднайшли своє нове концептуальне звучання в глибинній за своїм змістом філософії серця П. Юркевича.

Ідейний супротивник П. Юркевича, Н. Чернишевський розглядав людину як істоту від природи нейтральну, що є ні доброю, ні злою, і тільки обставини формують із цього морального ніщо дещо, що «має смак солодкий або гіркий», залежно від якості та кількості цих обставин. Тому немає сенсу засуджувати або схвалювати людину, оскільки все обумовлюють лише обставини і рівні відношення. Не сприймаючи «звіролюдину» Н. Чернишевського, моральне обличчя якої визначалося нижчими поривами: біологічною необхідністю, «розумним егоїзмом» [6], П. Юркевич відстоює погляд на людину як істоту духовну, яка здатна виявити себе як особистісний дух, що має вище духовне покликання. Людина має вроджену внутрішню схильність до добра і досконалості, до віри у невидиме і вічне [9, с. 331]. Досвід засвідчує, як «могутньо рухає волею людини почуття гідності і досконалості – почуття, яке ми марно можемо шукати в душах тварин» [9, с. 332]. На відміну від тварин, людина у своєму душевному житті має такий важливий моральний регулятор гідного в її житті, як сумління, що дозволяє їй себе або схвалювати, або засуджувати, навіть якщо її думки, слова і вчинки обумовлені необхідними і незалежними від неї причинами: «Людина кожного разу усвідомлює, що інший на її місці вчинив би не так, як вона вчинила, що інший на її місці повівся б зовсім інакше, ніж так, як вона повелася; тобто вона порівнює себе з іншим, вимагає від свого вчинку загальнолюдської гідності...» [8, с. 163].

Докори сумління змушують людину відчувати страх за негідне існування, це моральне почуття говорить людині, що вона не така, якою вона повинна бути згідно волі Бога. Це ж моральне почуття дає вищу гідність і прагнення до щастя. Людина хоче бути не просто щасливою – для неї небайдуже, як і звідки походить її щастя, чи воно є наслідком беззмістовності сенсу речей, чи стану, який є відповідним з її гідністю [9, с. 333].

Центром душевного і духовного життя людини є її серце [10, с. 70]. І саме у ньому сумління людини як сила особистісного духу спонукає її жити гідно, у згоді із заповідями закону і заповідями любові. І саме у серці

починаються різні наміри і бажання, скерування на гідне, високе або низьке, гріхове; народжується рішучість на ті чи інші вчинки [там само, с. 70–71]. Серце є витоким усього доброго і злого у словах, думках і вчинках людини [там само, с. 73]. У серці єднаються всі духовно–моральні стани людини, від піднесеної таємничої любові до Бога, до зарозумілості і пихатості, гордині та зневаги Бога, Бога у людині [там само, с. 72].

П. Юркевич не погоджується з усталеним у новочасній науці поглядом, що мислення є самою сутністю душі або що вся гідність людини, тобто її цінність як духовної істоти, полягає у її мисленні; що воля та почуття серця – це лише мінливі і випадкові стани мислення. У душі, на його думку, є дещо задушевне, є така глибинна суть, яка ніколи не вичерпується явищами мислення. Мислення не охоплює усю повноту духовного життя людини, так само, як досконалість мислення ще не окреслює усі досконалості людського духу [10, с. 77–78]. Якщо б людина виявляла себе лише мисленням, яке було б справжнім образом зовнішніх речей, то розмаїтий світ, сповнений життя і краси, відкривався би як правильна, але, разом із тим, бездушна, нежива математична величина, без «буття істинного, живого, яке дивувало б її красою форм, таємничістю прагнень і нескінченною повнотою змісту» [там само, с. 83].

Світ, як система життєвих явищ, сповнених краси, існує і відкривається перш за все для «глибокого серця» і вже звідси для «розуміючого мислення». Завдання, які вирішує мислення, породжуються не впливом зовнішнього світу, а прагненням і велінням серця. Звідси головним у пізнавальних пошуках людини є принцип – «все, що гідне буття, гідне і нашого знання» [10, с. 83–85]. Для життя духа важливим є навіть не саме знання зовнішніх предметів, а той душевний стан, який обумовлюється цим знанням, те душевне ставлення, яке не підвладне математичному обрахунку, але виявляє «безпосередньо і своєрідно якість і гідність нашого душевного настрою». Для людини, її духовного зростання «важливо знати тільки те, що гідне її моральної та богоподібної істоти» [там само, с. 85].

Для підсилення своїх міркувань П. Юркевич акцентує, що «найкращі філософи і великі поети усвідомлювали, що серце їх було істинним місцем народження тих глибинних ідей, які вони передали людству у своїх творіннях» [10, с. 84]. Він переконаний, що нам ніколи не вдасться перевести і оформити у чітке знання «тих рухів радості і смутку, страху і надії, ті почуття добра і любові, які так безпосередньо змінюють биття нашого серця» [там само, с. 85]. Те, що є непідвладним повільному розмірковуючому розуму, є прямо відомо серцю, і дається раптово, безпосередньо, інтуїтивно, як одкровення істини серця. Істина осягає серце і стає благом, внутрішнім скарбом людини. І тільки за цей скарб, а не за абстрактні думки людина може вступити в нерівну боротьбу з обставинами і людьми; і «тільки для серця можливий подвиг і самопожертва» [там само, с. 86].

В граничних станах, що іноді трапляються в житті, у «хвилини великих труднощів, коли немає часу чекати ясного силогізму», коли ситуація вимагає швидкого реагування, прийняття рішення, людина покладається на безпосередній порух, голос серця «як певний духовно–моральний такт», який кінцево визначає правильність і гідність її життєвого вибору. У даному випадку, ми

теж переконуємося, що серце передує розуму у пізнанні істини [10, с. 85].

На думку П. Юркевича, намагаючись оцінити іншого, виявити гідність його як особистості, ми не зосереджуємо увагу лише на знанні ним істини, тих поняттях, якими він оперує. Для нас важливо знати, чи хвилює ця істина серце людини, які її духовні прагнення й устремління, чим викликані її симпатії, що її тішить, а що змушує сумувати і, взагалі, в чому полягає скарб її серця. Коли ми говоримо, що людина прикидається, лицемірить, то при цьому маємо на увазі, що її думки і слова не належать до її істоти, що на серці лежить у неї дещо зовсім інше, ніж у думках і словах, або що окрім цих виявлених у неї думок є у неї ще «думки задушевні або сердечні» [10, с. 87]. Ми розрізняємо тут підробну особистість людини, яка виступає перед нами, і особистість дійсну, яка зі своїм розмаїтим змістом прихована у серці людини. Гідними, життєвими, сердечними П. Юркевич називає ті стосунки між людьми, в яких долається формальність і зовнішність людських спілок, котрі ґрунтуються на сердечному ставленні: такими є стосунки дружби, братерства, любові тощо. У цих стосунках виявляє себе і живе вся людина, без мімікрії і сором'язливості, в усій повноті і розмаїтті своїх духовних станів [там само, с. 87].

Відкидаючи спроби зведення гідності людини до мислення, П. Юркевич також піддає критиці кантіанське вчення про самозаконність розуму, тобто що він «сам по собі, з власних сил і засобів дає або покладає закони для усієї душевної діяльності». Погодитись з цією думкою, для П. Юркевича, означає тим самим визнати те, що «вся гідність людини, або вся духовна людина, полягає у мисленні» [10, с. 88]. Закон для душевної діяльності не покладається силою розуму як його винахід, а належить людині як вже даний та незмінний, впроваджений Богом, порядок духовно–морального життя людини та суспільства, первинно закладений у серці як глибинний основи людського духу [там само, с. 88]. Філософ стверджує, що самозаконність не властива людському розуму. Між явищами і діями душі розум має значення світла, яким осягається не ним покладене, але Богом створене життя людського духу з його Богом даними законами. Життя духовне зароджується раніше цього світла розуму – у духовних глибинах, недоступних нашому обмеженому погляду. Якщо з основ цього духовного життя виникає світло знання і розуміння, як вторинного щодо нього явища, то цим П. Юркевич пояснює біблійне уявлення про значення людського розуму, який є просто вершиною, але не коренем життя людини [там само, с. 88].

Випереджаючи свій час, П. Юркевич екзистенціально розуміє людину як індивідуума, унікальну, неповторну, непідвладну домінуючій силі роду істоту, що здатна до самоусвідомлення, що має особливі настрої, прагнення, думки. Бог сотворив людину як одиничну і особливу особистість, і цей образ творення цілком відповідає призначенню людини, яка, як «істота безсмертна, не щезає в роді, а володіє і власним особистісним існуванням у часі й у вічності». Тому людина ніколи не може бути вираженням або органом родового життя душі. Слова, думки і справи народжуються не з загальної родової сутності людської душі, а з одинично–розвинутого, своєрідно–відстороненого душевного життя; тільки з цієї причини вони складають особисту провину, персональну відповідальність людини або її особисте досягнення, які

вона ні з ким не поділяє [10, с. 89]. Якщо наука вказує на загальні і родові умови явищ душевного життя, то Біблія має на увазі те окреме особливе джерело цих явищ у серці людини, виходячи з якого вони, при всій своїй загальності, стають нашим особистим статком і здобутком [там само, с. 90].

З одного боку, серце породжує усі ті форми душевного життя, які підлягають загальним умовам і законам, що досліджуються наукою, з іншого – воно не тотожне за своїм духовним змістом із цими душевними формами. В його глибині, недоступній аналізу, приховане дещо первинне і просте, «потаєнна серця людина», «глибина серця» [10, с. 90], в ньому завжди присутнє джерело нового життя, нових рухів і устремлінь, які виходять за межі кінцевих форм душі і роблять її здатною до вічності [там само, с. 92]. Тому й у часових умовах завжди залишається можливість для таких незвичайних явищ душевного життя, які не вкладаються у рамки загальноприйнятого, не можуть бути вираховані за загальними і необхідними умовами і законами, не мають однозначного каузального змісту.

Серце є центром духовного життя людини, з якого безпосередньо виникають устремління, бажання, задуми, особливий настрій, що не впливають з математичною рівністю із дії зовнішніх причин, тому найбільш прийнятна наукова теорія душевних явищ не може визначити особливості та відмінності, з якими вони виявляються у тій частині душі при певних обставинах. Людина не є таким екземпляром роду, в якому тільки повторювався б загальний зміст інших екземплярів. Такою особливою, нещезаючою в роді істотою знає себе людина у безпосередній самосвідомості. Натомість загальна психологічна теорія, як і будь-яка теорія, стає можливою за посередництва порівняння, узагальнення й абстрагування від особистого одиничного досвіду [10, с. 92].

Не менш важливим для гідності людської особистості є значення серця у сфері практичної діяльності. У цьому випадку критика Канта не заважає українському філософу бути переконаним у тому, що людські вчинки слід оцінювати відповідно до принципу «автономності». Він підкреслює важливість поваги до особистісного морального визначення людини, джерелом якого є її серце. Ми по різному оцінюємо гідність людських вчинків з огляду на те, чи вони визначаються зовнішніми обставинами і відповідними міркуваннями, заснованими на вигоді чи оцінці оточуючих, або ж виникають з безпосередніх і вільних рухів серця, коли людина любить і прагне робити добро з любові. Тільки в останніх, за П. Юркевичем, ми по-справжньому можемо вбачати моральну гідність особистості [10, с. 95].

Український філософ, погоджуючись із принципом загальноприйнятої етичної теорії, що «ми покликані робити добро вільно», доречно окреслює його питанням: який сенс у гідній поведінці, у добрих вчинках людини там, де вони не мають стороннього глядача, який би зумів оцінити їх, де немає особистої користі, яка б нагороджувала за ці справи справедливості? «Серце людини любить добро і прагне до нього, як око любить споглядати прекрасну картину... Цим не заперечується, що око брутальної людини не може оцінити витонченого образу, так і серце може охолонути до добра і пригасити у собі свої найкращі устремління. Але вже давні казали

про вогонь Прометеїв, який, як вкрадений з неба, запалював в серці людини не земні, не егоїстичні, а моральні устремління. Багато психологів казали, що серце людини знаходиться під враженням і безперервним впливом вищого світу і вищого порядку речей. «З повною істиною відкриває нам Слово Боже це метафізичне начало любові серця до добра як основного морального акту, коли вчить, що людина створена за образом Божим. Як і будь-яка діяльність у світі обумовлюється визначеною натурою речі, так і богоподібній натурі людського духу властиві справи богоподібні» [10, с. 96]. Бог є любов, тому саме любов є виявом гідного богоподібного способу буття людини. Він надав духу людському здатність «не до простого фізичного чи тварного зростання і зміцнення в силах, але й до вільного подвигу правди і любові», перемоги над низькими тваринними потягами й егоїстичним самолюбством. Саме завдяки моральній свободі людина отримує можливість вибору на засадах вільної любові до добра гідного способу буття [там само, с. 96].

Отже, за П. Юркевичем, моральна гідність вчинку, визначається тим, що він здійснюється, по-перше, вільно, а не з необхідності, по-друге, «від серця», тобто з любові, а не з холодного обов'язку, як це стверджував Кант. Тільки такі вчинки, які випливають з любові, із серця, мають найвищу моральну ціну. Вільна прив'язаність серця до добра спонукає волю людини вільно чинити добро. Благодать любові освячує усі вчинки людини і надає їм відповідної моральної ваги. Отже, гідною людина є тільки тоді, коли вона «робить добро не з примусу, не з розрахунку, не за наказом, а вільно зі схильності, з любові до добра; таким чином на її моральний характер завжди можна покластися; її спосіб діяльності є безкорисливим і чистим; вона не обдурить вас, якщо б ви були необережними, не вкраде ваші права, якщо б ви були слабкі. Вона не боїться постати з таємними рухами свого серця перед лицем всезнаючого Бога; вона чиста і моральна особистість» [10, с. 97]. І навпаки, не раз маємо можливість спостерігати, що людина, яка кінцево замкнулася на своїх власних особистих інтересах і діє тільки за покликом самолюбства, тим не менш, у будь-який спосіб намагається приховати від поглядів оточуючих ці дійсні прагнення як дещо негідне. Людям часто доводиться прикидатися і перебирати на себе роль людини, що чинить немов би згідно почуття великодушності, за вільною схильністю серця до добра. Хто з нас не помічав, як іноді і ми самі інстинктивно намагаємось прикрити свої егоїстичні розрахунки видимістю любові, що жертвує, здійснює добро заради самого добра.

Моральна гідність вчинку визначається виключно ступенем вільної любові серця до добра, заради якого він здійснюється, а все решта, чим обумовлюється такий вчинок, як-от: мистецтво або вміння, що передбачає зрілість і досвідченість, глибоке й вірне міркування, що засвідчує розвинутий розум, – все це цінується у вчинку «як фізична сила духу, яка, без благодаті любові, може втілитись у найнегідніших діях» [10, с. 98].

Гідна особистість, за П. Юркевичем, завжди схильється до аскетичного способу життя. Як тільки людина починає керуватися правилом дещо вищим і гіднішим, ніж правило «підкорися обставинам», як тільки починає жити за розумним, чітким і строго окресленим планом, «для гідної, ясно визначеної цілі» вона вже не

може ухилитися від аскетичної боротьби із зовнішніми враженнями і впливами, оскільки вони суперечать цьому плану [9, с. 257]. Такою є земна доля людини, що спокуси переслідують її усюди, навіть на найгідніших шляхах її життя. Від них звільняється до певної міри лише той, хто вміє визначати гідність діяльності гідністю її змісту або, що є тим самим, гідністю і багатозначністю її цілей [там само, с. 258].

П. Юркевич скептично ставився до популярного у науці просвітницького принципу етичного раціоналізму, який отожднює розумність вчинку і його моральну гідність. На думку філософа, у сучасних етичних теоріях відбулося змішування двох понять – розумний і морально-гідний, а християнське вчення про любов, про натхненне і наполегливе прагнення здійснення добра не знайшло в них свого належного відображення [10, с. 98]. Кожен день ми переконуємося, що найнегідніший вчинок, найбрутальніший злочин може бути здійснено дуже розумно, за ретельно прорахованим планом і найглибшими деталізованими аналітичними міркуваннями, але разом з тим правило «чини розумно» приймається здебільшого як джерело найчистішої моральності [там само, с. 99]. Про що це свідчить? Як ми вміємо бути розумними без переконань, так і хочемо бути моральними без подвигу: дійсно, і те, й інше відбувається в міру того, як ми головні начала духовного життя переносимо з глибин серця у світлу область спокійного, безпристрасного і нечуйного розуму. Вчинок, що здійснюється за найточнішим математично вірним міркуванням розуму, приносить «те холодне задоволення, яке прагне стояти посередині між чистим моральним подвигом і грубістю чуттєвих оргій». Але цей нейтральний стан, коли людина «ні холодна, ні гаряча», коли вона обходиться без жертви в ім'я добра, але, з іншого боку, не піддається пристрастям, вадам і відвертим злодіянням, – на такий стан багато хто готовий нині дивитися як на моральний ідеал, як на гідне буття.

Розглядаючи проблему гідності людської особистості, П. Юркевич звертає увагу на ще один важливий принцип сучасної етичної теорії – «поважай себе або свою особистість», який був сприйнятий багатьма як визначальна умова морально-гідних вчинків людини. Філософ не стверджує, що правило «поважай себе» суперечить моральному призначенню людини, але наголошує, що воно може отримати моральний сенс тільки після того, як ми вже діємо і живемо відповідно за цим призначенням [10, с. 99]. Припустимо, що людина має метафізичну ідею, яка відкрила їй те, що підтримувати життя потрібно не тільки для того, аби жити або розвивати пам'ять, розум і естетичні здібності, не тільки для того, щоб із цих здобутків, як із нажитого капіталу, отримувати надалі дивіденди спокою та задоволення, тоді б її самоповага, і навіть щоденна турбота про своє тіло і здоров'я отримали б відносну цінність у системі морально-гідних вчинків. А без цього наперед даного морального начала самоповага людини може мати таку ж моральну ціну, як і прагнення кожної тварини до самопідтримки та самозбереження: не зможуть люди побачити в ній гідну особистість тільки за те, що вона дбала за здоров'я і красу свого тіла, за розвиток своїх талантів і дотепності, вірне міркування тощо. «Можна говорити мовами людськими і ангельськими, можна мати весь розум і знати всі тайни, можна володіти могутньою силою і незламним характером», – і все ж, при цьому

надзвичайному розвитку особистості, не мати моральної гідності [там само, с. 100].

Беззаперечне наукове значення для розуміння гідності особистості у філософії П. Юркевича має поняття морального закону і вчення про обов'язок. Як сумління, так і всі великі релігійні етики розглядають гідні вчинки як такі, що окреслені вищим законодавством і тому здійснення їх визнають обов'язком. Так, і в Одкровенні дії істини та любові називаються заповідями або веліннями Бога. Але це істинне вчення у філософії, за твердженням П. Юркевича, невинувато поєднано з уявленнями про те, що джерелом морального законодавства є самозаконний розум, і що розумні вчинки є морально-гідними [10, с. 100]. Вродженими в людині є не правила, не думки про гідне буття, а сам потяг і прагнення до нього. Розум, усвідомлюючи морально-гідні вчинки, порівнюючи їх, узагальнюючи, надає нам загальні моральні закони про те, що людина повинна робити, щоб бути гідною, загальні моральні правила і приписи і загальні ідеї, в яких ми усвідомлюємо існуючий моральний лад у світі і людині [там само, с. 101].

Якщо у тварин бажання скеровані на приємне і корисне і це мета їх життя, якою вони не можуть пожертвувати заради чогось іншого (так поведуться і низькі люди). Гідна особистість має схильність оцінювати ці бажання корисного і приємного, бажає їх досягати гідними засобами. Як свої уявлення вона перевіряє і оцінює згідно ідеї істини, так і свої бажання вона перевіряє і оцінює згідно загальної ідеї добра [8, с. 167]. Тобто для людини її бажання повинні це бути виправданими перед ідеєю добра. Людина, на відміну від тварини, рефлексує з приводу засобів, шляхів, якими вона досягає приємне і уникає неприємне, «ця критика бажань волі одразу переносить людину у сферу морального», де вона розрізняє гідні і негідні вчинки [там само, с. 168].

Український філософ переконаний, що коли людина намагається керуватися у своїх думках і діяльності саме ідеєю, вона вносить у своє обмежене земне існування божественне світло і божественне життя; вона отримує здатність народжувати безсмертне і вічне; незважаючи на свою обмеженість, вона вивисується до рівня «помічника Божого» у прикрашенні і вдосконаленні світу, у творенні його згідно ідеї істини, добра і краси. Тому, усе до чого прямує світ у своєму несвідомому процесі вічно повторюваного народження, а також людина у своїй свідомій діяльності, є ідея, як вічний і спокійний взірць всякого істинного існування, усього досконалого, доброго і прекрасного. Ідея – це початок і кінець, основа і мета усіх явищ у світі і людстві [7, с. 27–28]. Як стверджує П. Юркевич: «...життя втрачає усяку ціну, як тільки воно стає неспівмірним із своєю ідеєю» [8, с. 191].

Зрозуміло, якими необхідними і дорогими є для нас ці загальні ідеї: вони дають нам можливість як і у всіх інших випадках, так і в моральному відношенні чинити за визначеним, чітко усвідомленим планом, за чітко усвідомленими принципами зі спокійним оглядом цілей та засобів і всього середовища нашої моральної діяльності; вони відкривають нашій свідомості сферу морального навіть тоді, коли у нашому серці вичерпалося джерело моральності і коли через це ми буваємо не в силах увійти у цю сферу, не дивлячись на те, що маємо найсвітліші ідеї про неї [10, с. 101].

В житті людини часом бувають миті так званої спокуси, коли зовнішні обставини своїми несподіваними сплетіннями збивають усі міркування, усі розрахунки і правила розуму; саме тоді, в ці критичні хвилини, людині й насправді залишається лише покластися на скерування свого серця, і саме тут, власне, лежить спробний камінь для її морального характеру: або вона постане у всій своїй гідності, зі звятками морального героїзму, або ж викрие перед нами усю негідність своєї особистості, яка до цієї хвилини закривалася від нас у розсудливій поведінці, керованій дріб'язково-розважливим і обережним розумом [10, с. 102].

П. Юркевич вірить, що людина і суспільство при найбільш крайньому занепаді та відхиленні від правильного шляху розвитку можуть відроджуватися саме Божественною ідеєю і що саме досягненню цієї гідної мети може посприяти воля окремої людини [9, с. 255–256]. Розкриття Божественної ідеї у свідомості і моральній діяльності, вдосконалення і здійснення спільного блага, любов до людства – такою є мета гідної особистості [там само, с. 254].

Висловимо насамкінець думку П. Юркевича про значення начал і загальних правил розуму та велінь серця для гідності людської особистості: «В міру того як у серці людини вичерпується елей любові, світильник згасає: моральні начала й ідеї затьмарюються і нарешті щезають із свідомості. Це відношення між світильником і елеем – між головою і серцем – є звичайним явищем у моральній історії людства». За П. Юркевичем, ця двоїстість між моральним законодавством, у формі якого ми уявляємо собі моральну гідність наших вчинків, і джерелом моральної діяльності досягає примирення у біблійному погляді [10, с. 102].

Коли сумління тиском серця дорікає людині у несправедливості або жорстокості, воно не каже їй: «Ти зробив своїм законодавчим розумом помилку, ти керувався в діяльності неправильними поняттями і нечіткими міркуваннями», також не каже їй: «Ти не послухалась приписів свого розуму». Усі ці докори, які ми так часто робимо іншим і приймаємо від інших з повною байдужістю, як докори за помилки у математичних обрахунках, надто легкі і надто нікчемні порівняно з грізним і неймовірним словом, яке сумління говорить злочинцю: «Ти зробив неправду, ти зробив зло: що ти накоїв, негідна свого імені людина, подивись тепер на себе, яка ти і які плоди твого злого серця!» [10, с. 103]. Тут ми чуємо зовсім іншу тональність, яка зрозуміла тільки серцю, а не безпристрасно міркуючому розуму [там само, с. 103].

Людина не машина, що рухома якимось моральним механізмом і байдужа до того, що виробляється цим рухом. [8, с. 190]. У своїх діях гідна особистість завжди покладає свою душу за інших: потреби ближнього, страждання і нещастя падають на любляче серце з такою важкістю, ніби вони торкалися безпосередньо його самого, а не чужого серця. Зрозуміло, що так це гідне життя кипить у своєму джерелі тільки спочатку, а з подальшим рухом у світі явищ воно набуває вже певних окреслених форм, серед яких: справедливість, чесність, мужність, вільна відданість слову і згоді, великодушність і шляхетність, готовність до пожертви, надання переваги благу спільному над особистим щастям тощо [10, с. 103].

Підсумовуючи, слід відзначити, що при розгляді проблеми гідності П. Юркевич зачепив важливе етичне питання, яке і по-сьогодні не втрачає своєї гостроти. Чи може бути гідною особистість, якщо її безкорисливі вчинки не будуть відображатися в ній почуттям задоволення, якщо вона не буде мати смаку до цього, якщо вона буде робити добро іншим, не бажаючи іншим добра?

Список використаних джерел

1. Бичко І. Кордоцентрична філософія в Україні і в західній Європі / І. Бичко // Український Світ. – 2002. – №12. – С.28–31.
2. Вільчинська С. Антропологічні розвідки П. Юркевича та С. К'єркегора: аналогії і паралелі / С. Вільчинська // Філософська і соціологічна думка. – 1999. – №1/2. – С.161–187.
3. Волинка Г. І., Мозгова Н. Г. Рукописна спадщина П. Юркевича з логіки / Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. – 2008. – №2. – С.5–8.
4. Гнатюк Я. С. Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій: Монографія / Я. С. Гнатюк. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010. – 184 с.
5. Горський В. Актуальні питання дослідження спадщини П. Юркевича / В. Горський // Український Світ. – 2002. – №12. – С.20–22.
6. Чернышевский Н. Г. Антропологический принцип в философии / Н. Г. Чернышевский // Собрание сочинений в пяти томах. – М.: Изд-во «Правда», 1974. – Т.4. – Режим доступа: http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_0430.shtml
7. Юркевич П. Д. Идея / П. Д. Юркевич // «Вопросы философии». Институт философии АН СССР. – М.: «Правда», 1990. – С.10–69.
8. Юркевич П. Д. Из науки о человеческом духе / П. Д. Юркевич // «Вопросы философии». Институт философии АН СССР. – М.: «Правда», 1990. – С.105–193.
9. Юркевич П. Д. По поводу статей богословского содержания, помещенных в «Философском лексиконе» / П. Д. Юркевич // «Вопросы философии». Институт философии АН СССР. – М.: «Правда», 1990. – С.246–351.
10. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия / П. Д. Юркевич // «Вопросы философии». Институт философии АН СССР. – М.: «Правда», 1990. – С.70–104.

References

1. Bychko I. Kordotsentrychna filosofiya v Ukraini I Zakhidnii Yevropi / I. Bychko // Ukrayinskyi Svit. – 2002. – №12. – S.28–31.
2. Vilchynska S. Antropolohichni rozvidky P. Yurkevycha ta S. Kyerkehora: analohiyi i paraleli / S. Vilchynska // Filosofska i sociolohichna dumka. – 1999. – №1/2. – S.161–187.
3. Volynka H. I., Mozhova N. H. Rukopysna spadshchyna P. Yurkevycha z lohiky / H. I. Volynka, N. H. Mozhova // Visnyk Natsionalnoho aviatsiynoho universytetu. Seriya: Filosofiya. Kulturolohiya. – 2008. – №2. – S.5–8.
4. Hnatyuk Ya. S. Ukrayinskyi kordotsentryzm u konflikti mifolohii ta intrpretatsii: monohrafiya / Ya. S. Hnatyuk. – Ivano-Frankivsk: Symfoniya forte, 2010. – 184 s.
5. Horskyi V. Aktualni pytannya doslidzhennya spadshchyny P. Yurkevycha / V. Horskyi // Ukrayinskyi Svit. – 2002. – №12. – S.20–22.
6. Chernyshevskiy N. H. Antropolohicheskii printsyp v filosofii / N. H. Chernyshevskiy // Sbranie sochinenii v pyati tomakh. – M.: Izdatelstvo «Pravda», 1974. – T.4. – Rezhym dostupa: http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_0430.shtml
7. Yurkevich P. D. Ideya / P. D. Yurkevich // «Voprosy filosofiyi». Institut filosofiyi AN SSSR. – M.: «Pravda», 1990. – S.10–69.
8. Yurkevich P. D. Iz nauki o chelovecheskom dukhe / P. D. Yurkevich // «Voprosy filosofiyi». Institut filosofiyi AN SSSR. – M.: «Pravda», 1990. – S.105–193.
9. Yurkevich P. D. Po povodu statei bohoslovskoho soderzhaniya, pomeshchenykh v «Filosofskom leksikone» / P. D. Yurkevich // «Voprosy filosofiyi». Institut filosofiyi AN SSSR. – M.: «Pravda», 1990. – S.246–351.
10. Yurkevich P. D. Serdtse I eho znachenije v dukhovnoi zhynzi cheloveka, po ucheniyu slova Bozhiya / P. D. Yurkevich // «Voprosy filosofiyi». Institut filosofiyi AN SSSR. – M.: «Pravda», 1990. – S.70–104.

Doichyk M. V., PhD, associate professor, Philosophy and Sociology department, V. Stefanyk National Precarpathian University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), maksvdoc@ukr.net

Human Dignity from the Perspective of P. Yurkevych's Philosophical Idealism

The article deals with the interpretation of human dignity in the philosophical works of the outstanding Ukrainian thinker of the XIXth century P. Yurkevych. To conduct the analysis the following methods were applied: dialectical, phenomenological, and hermeneutical. From the idealistic perspective a human being is claimed to possess the upper metaphysical essence. In his/her heart being the centre of spiritual life, worthy and unworthy intentions appear, decisions on this or that deed are made. The idea of dignity of a personality becomes a determining factor due to the conscience telling a person that he/she is not what he/she is meant to be. Dignity is determined by the dignity of the aims, the ideas which form the basis of human being. A person reveals his/her dignity when he/she, firstly, acts freely, not because of necessity, and secondly, acts «out of heart», i.e., because of love, not cold duty. Dignity emerges in the intention to realize the principle of common weal, to imply the upper moral law in one's life.

Keywords: dignity, personality, heart, value, freedom, love.

Дойчик М. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), maksvdoc@ukr.net

Достоинство личности в свете философского идеализма П. Юркевича

Проанализировано особенности понимания достоинства личности украинским философом XIX в. П. Юркевичем. В процессе исследования было использовано такие методы как диалектический, феноменологический, герменевтический. С идеалистических позиций утверждается, что человек есть носителем высшего, метафизического начала. В его сердце, как центре духовной жизни, вызревают достойные или недостойные намерения, возникает решимость на те или иные поступки. Идея достоинства личности становится целеполагающей благодаря совести, которая говорит человеку, что он не такой, каким должен быть. Достоинство личности определяется достоинством целей, тех идей, которые лежат в основании поступков. Человеческая личность являет свое достоинство тогда, когда ее поступок совершается, во-первых, свободно, а не через необходимость, во-вторых, «от сердца», то есть из любви, а не в исполнение холодного долга. Достоинство актуализируется в стремлении воплотить принцип общего блага, реализовать в своей жизни высший моральный закон.

Ключевые слова: достоинство, личность, сердце, ценность, свобода, любовь.

* * *

УДК 161/162

Ільченко Г. О., аспірантка кафедри логіки, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), ilchenkoganna@gmail.com

КОНЦЕПЦІЯ СЕМАНТИЧНОЇ ГРИ: Я. ХІНТІККА ТА П. ЛОРЕНЦЕН

Проаналізовано теоретико-ігровий підхід в логічній семантиці на прикладі теоретико-ігрової семантики Я. Хінтікки та діалогічних ігор П. Лоренцена та К. Лоренца. На основі класифікації гри в теорії ігор визначені відмінні та подібні характеристики гри в межах обох підходів. Розглянуто недоліки та переваги екстенсивної форми гри та межі її застосування в логічній семантиці.

Ключові слова: діалогічні ігри, логічна семантика, П. Лоренцен, теорія ігор, теоретико-ігрова семантика, Я. Хінтікка.

Логіка вже давно не вичерпується Аристотелівською, на сьогодні в ній існує велика різноманітність напрямків та теорій. Одним з цих напрямків є логічні концепції які використовують поняття гри як базове поняття. Під грою слід розуміти гру між двома гравцями, в якій один гравець виграє, а інший програє. Серед найвідоміших концепцій в логіці, які використовують поняття гри можна виділити семантичні ігри на встановлення істинності висловлювань, вперед-назад (back-and-forth) ігри для порівняння структур, та діалогічні ігри для вираження та пояснення формальних доведень.

Теоретико-ігровий підхід в логічній семантиці розглядався в працях багатьох логіків, зокрема в працях С. Абрамського (S. Abramsky), Р. Джагадесана (R. Jagadeesan), Л. Хенкіна (L. Henkin), Я. Хінтікки (Ja. Hintikka), В. Ходжеса (W. Hodges), П. Лоренцен (P. Lorenzen), К. Лоренца (K. Lorenz), А. Манна (A. Mann), П.-А. Мелліеса (P.-A. Melli'es), А. Піетарінена (A. Pietarinen), С. Рахмана (S. Rahman), Е. Саарінена (E. Saarinen), Г. Санду (G. Sandu), Е. Стахова (E. W. Stachow), М. Севенстера (M. Sevenster), Т. Туленхейма (T. Tulenheimo), Ю. В. Нечитайлова та ін.

Метою статті є дослідження теоретико-ігрового підходу в логічній семантиці на прикладі теоретико-ігрової семантики Я. Хінтікки та діалогічних ігор П. Лоренцена та К. Лоренца.

Зв'язок між логікою та іграми простежується далеко в історію, так, наприклад, якщо грою розуміти суперечку, тоді вже Аристотель помітив зв'язок між логікою та іграми, оскільки силогізми тісно пов'язані з вченням про суперечку. Його погляди набули подальшого розвитку в середньовіччі у діалектиці, а в XX ст. Ч. Гемблін (Ch. Hamblin) переглянув зв'язок між діалогом та правилами обґрунтованого міркування, також П. Лоренцен пов'язав діалог з конструктивними основами логіки.

Мабуть, найвагоміший внесок до зближення гри з логікою належить математичній теорії ігор, яка була заснована на початку XX ст. Однак лише в 50-х роках Д. Гале (D. Gale) та Ф. Стюарт (F. Stewart) відкрили тісний зв'язок між теорією множин та іграми, і невдовзі Л. Хенкін запропонував спосіб використання ігор для того щоб створити семантику нескінченних мов. Також значний вплив на ігри в логіці здійснили мовні ігри Л. Вітгенштайна, і вже з 60-х рр. XX ст. ігри почали використовуватися все частіше в логічних працях. На початку XXI ст. стало широко прийнятим, що ігри і логіка успішно поєднуються. Результатом такого визнання стало величезне поширення нових комбінацій поєднання логіки та ігор, особливо в сферах застосування логіки. Багато з нових напрямків вийшли з праць суто логічного характеру, хоча сьогодні вони слідує власним програмам. Одна з таких теорій – це теорія аргументації, де ігри використовуються як засіб для аналізу структури дебатів. А до ігор, які найбільш тісно пов'язані з логікою в першу чергу відносяться семантичні ігри. Теоретико-ігрова семантика та діалогічні ігри використовують теорію ігор для опису семантичних понять та поняття істини.

Теоретико-ігровий підхід надає мову для формулювання, аналізу, структурування та розуміння стратегічних ситуацій. Саме будь-яка стратегічна ситуація мається на увазі під поняттям гри, імпровізовані ігри не є предметом нашого розгляду. У своїй праці «Курс з теорії ігор» М. Осборн (M. Osborne) та А. Рубінштейн (A. Rubinstein) визначають гру як «опис стратегічної взаємодії, яка включає накладення обмежень на дії гравців та вигоду гравців, але не вказує які саме дії роблять гравці. А вирішення – це систематичний опис результатів, що можуть бути отримані в разі класу ігор» [5, р. 2]. Як ми бачимо, основна характеристика поняття гри – це її стратегічність, тобто ситуація може розглядатися з теоретико-ігрової точки зору тоді і тільки тоді коли у всіх гравців будуть наявні певні стратегії (прогнозування) для досягнення максимального результату. У теорії ігор існують нестратегічні ігри і на сьогодні в теоретико-

ігровому підході існують певні варіанти роботи з ними, однак в даній праці вони нас цікавити не будуть.

У теорії ігор гра характеризується за багатьма параметрами, відповідно можна визначити велику різноманітність ігор. Нас будуть цікавити такі основоположні характеристики як форма гри (екстенсивна та нормальна), кількість гравців (2 та n), скінченність гри (скінчена та нескінченна), кооперативність (кооперативна та некооперативна гра), за характером ходів гравців (послідовна та паралельна), за характером пам'яті (ігри з повною та неповною інформацією). У цій статті нас цікавитиме характеристика гри в теоретико-ігровій семантиці та в діалогічних іграх.

Теоретико-ігрова семантика одна з не багатьох сучасних семантик, яка використовує теоретико-ігровий підхід до аналізу істинності висловлювання залежно від наявності вигравшої стратегії. Інтерес до теорії ігор виник у Я. Хінтіккі під час формального аналізу такого явища як блеф. Як зазначає сам логік: «... блеф – це чисто психологічна *ad hominem* хитрість, яка розрахована на введення в оману опонента. І все ж таки формальний теоретико-ігровий аналіз показує досконало що саме він в себе включає» [1, р. 111].

Теоретико-ігровий підхід надає мову для формулювання, аналізу, структурування та розуміння стратегічних ситуацій.

Ігри, які розглядаються в логіці, зазвичай мають лише два гравця, вони можуть мати нескінченну тривалість, єдині можливі результати – виграш або програш, також не застосовується ймовірність до дій гравців та до результатів.

Ігри використовуються для моделювання раціональності та обмеженої раціональності.

Теоретико-ігрова семантика цікавиться відношенням $M \models S$ (S істинно в M відносно параметру t), в теоретико-ігровій семантиці це відношення аналізується в термінах гри, яка інтерпретує висловлювання S за допомогою обчислення істинного значення, спрямованого від речення як цілого до його частин. Така гра вводить у розгляд нові параметри, такі як «пам'ять», «інформаційна множина» тощо, які потім використовуються дослідником в семантичному аналізі.

Основна ідея семантичної гри досить проста: «ти і я протистоять один одному, дотримуючись ряд правил, що кажуть, які саме ходи є законними, переслідуючи одну і ту ж мету. Ми обидва намагаємося виграти гру, вигравши яку – небудь дію гри, і якщо один з нас знаходить систематичний спосіб зробити це, він або вона має вигравшу стратегію. Набір правил гри фіксується логічно активними компонентами мови, який, у разі мов першого порядку включає два квантори і пропозиційні зв'язки» [7, р. 67].

Вибір вигравшої стратегії безумовно є інформативною процедурою. Звичайно, теоретико-ігрова семантика є потужним і зручним засобом логіко-семантичного аналізу. У той же час навряд чи можна беззастережно прийняти тезу Я. Хінтіккі, що така семантика, і тільки вона, є саме тим способом, яким ми перевіряємо істинне або хибне речення в реальних міркуваннях.

Особливістю теоретико-ігрової семантики є те, що вона не відкидає з поля розгляду природні мови. У книзі «IF-логіка. Теоретико-ігровий підхід» [4] автори презентували інтерпретацію формул логіки першого

порядку як семантичну гру з повною інформацією, а формули IF-логіки – як семантичну гру з неповною інформацією. Звичайно, не завжди формули IF-логіки мають розглядатися як семантична гра з неповною інформацією, однак сутність такої презентації полягає у виділенні експресивної здатності IF-логіки, оскільки семантична гра з неповною інформацією не може бути виражена формулами логіки першого порядку. Обмеженість інформації досягається за допомоги знаку «/», який власне і позначає інформаційну незалежність квантору існування від квантору все загальності. Важливо зазначити, що теоретико-ігрова семантика дозволяє працювати як з повною так і з неповною інформацією.

Яким чином відбувається семантична гра та які її правила? У розділі «IF-логіка» [4] автори пропонують ряд визначень, необхідних для розгляду IF-логіки та інтерпретацій її формул як семантичних ігор. У семантичних іграх є два гравця (Елоїза (\exists) – верифікатор та Абеляр (\forall) – фальсифікатор). Сама гра представлена у вигляді дерева історій (ходів), з початковою історією, якою виступає формула. Гра закінчується тоді, коли в якійсь з гілок досягається константа. Ходи гравців визначаються головним сполучником в формулі, так, диз'юнкція та квантор існування – це вибір Елоїзи, а кон'юнкція та квантор всезагальності – вибір Абеляра. Правила вигравшу задаються наступним чином: Елоїза виграє, якщо у кінці гри досягнута константа, яка задовольняє поточну формулу, якщо ж ні, то виграє Абеляр. Автори доводять, що обмеженість інформації не впливає на можливість гравців зробити якийсь певний хід, вона просто не дозволяє використати певну стратегію.

Важливо зазначити, що семантичні ігри, які розглядаються Хінтіккою, Санду та іншими авторами у цьому напрямку досліджень, це завжди ігри з, так званою, нульовою сумою, тобто завжди має бути той хто виграє і той, хто програє, нічий бути у такій грі не може. Оскільки логіка, якою керуються засновники теоретико-ігрової семантики, – двозначна.

Я. Хінтікка створив теоретико-ігрову семантику в якості альтернативи рекурсивному визначенню істини через поняття здійсненності А. Тарського. Істинність або хибність пропозиції безпосередньо пов'язується з наявністю вигравшої стратегії. Слід звернути увагу, що теоретико-ігрова семантика – це один з напрямків логічної семантики, яке зазвичай відноситься до філософської логіки. Метою Хінтіккі було не просто забезпечення альтернативної теорії істинності для логіки першого порядку, а й обґрунтування теорії значення, використовуючи ідею «мовної гри» Л. Вітгенштайна.

В основі теоретико-ігрової семантики лежить екстенсивна форма гри. Як зазначає А. Пістарінен: «Оригінальний внесок теоретико-ігрової семантики полягає в наданні альтернативного оціночного методу висловлювань для логіки першого порядку відносно до семантичного методу оцінки Тарського, і тим самим, забезпеченні розуміння значення логічних понять. З технічної точки зору до ігор часто звертаються, коли традиційні методи оцінки важко застосовувати, наприклад, у випадку логіки з неповною інформацією» [6, р. 143–144].

Екстенсивні ігри дозволяють явно репрезентувати ряд важливих аспектів, а саме: послідовність можливих ходів гравців; їх вибір в кожен момент прийняття рішення; вони

дають можливість відображати інформацію (в тому числі неповну), яку кожен гравець має відносно ходу іншого гравця, коли він приймає рішення, а також дають уявлення про його нагороди для всіх можливих результатів гри. Екстенсивна форма гри також дозволяє представляти неповну інформацію у вигляді випадкових подій.

Діалогічні ігри П. Лоренцена та К. Лоренца, як і теоретико-ігрова семантика Я. Хінтікки використовують поняття теорії ігор для моделювання діалогічної гри. Діалог дає модель процедури доказу. Він відбувається наступним чином: спершу висувається теза, потім вона обговорюється, тобто розробляються способи її доведення та спростування, однак доведення і спростування тези проходить окремо, кожна функція приписується відповідному учаснику діалогу. Ми маємо двох гравців, діалог складається з скінченної кількості позицій, тобто, станів діалогу в кожний конкретний момент часу. Гравці роблять ходи по черзі (атака-захист), відповідно до правил діалогу, зазначаючи яке саме відношення є між попередньою і наступною формулою, при цьому вказуючи потомком якої саме формули є здобута формула. На відміну від теоретико-ігрової семантики діалоговий підхід зручніше зображати не в екстенсивній формі, а у вигляді таблиці. Зазначимо основні причини відмови від використання екстенсивної форми для діалогічних ігор: по-перше, правила в діалозі дають гравцям багато альтернативних можливих ходів, оскільки існує право повтору захисту та атаки; по-друге, правила діалогу зазначають, що ходи гравців мають відбуватися послідовно, один за одним, чітко зазначаючи який захист був відповіддю на яку атаку.

Діалоговий підхід П. Лоренцена пропонує можливість визначення загальнозначимості формули у термінах діалогів певного типу. Інакше кажучи, в діалоговому підході бажають знайти вигравшу стратегію у всіх моделях. Діалоги дають існування вигравшої стратегії, якщо і тільки якщо розглянута формула є загально значимою, тобто вона є істинною незалежно від істиннісних значень її компонентів. У правилах або визначеннях діалогової техніки немає нічого, що вказувало б на позамовну реальність. У правилах для кванторів є вказівка лише на індивідуальні константи, але жодним чином не на індивіди. Діалоги Лоренцена-Лоренца є за висловом Я. Хінтікки, «розмовними іграми» в тому сенсі, що вони не включають взаємодії з реальністю поза мовою. Він розуміє семантичні ігри як ланку між мовою та реальністю [2].

Таким чином, діалоговий підхід може бути охарактеризований як найбільш загальна процедура доказу. Так, наприклад, Стахов пише: «Демонструючи повноту і несуперечність квантової логіки, дану засобами квантового логічного числення, ми показуємо, що всі формули, що виводяться в обчисленні, можуть бути доведені всередині діалогових процедур, і навпаки. Діалогічний метод може розумітися як базовий для кванторної логіки» [9, р. 238].

Діалогічні ігри пропонують альтернативний метод визначення загальнозначимості формул. Інакше кажучи, робиться спроба відшукати можливість встановлення загальнозначимості складних висловлювань без звернення до істиннісних значень складових висловлювань. Така можливість знаходиться на шляху побудови діалогу та обліку, якщо можна так висловитися, діалогічної діяльності його учасників. У діалоговому підході робиться

спроба ввести в логіку поняття діяльності, активності дослідника. Але оскільки в діалогічних не розглядається співвідношення мови і позамовної реальності якого б то не було типу, то з цієї точки зору діалогічний підхід розглядає лише символічну або знакову діяльність.

З розглянутого вище беззаперечним видається факт, що теоретико-ігрова семантика та діалогічні ігри мають спільне походження. Однак, у той час як теоретико-ігрова семантика займається вивченням істини в моделі, діалогічна гра досліджує можливості конкретного виду теоретико-доказового підходу до прийнятності. Таким чином, пріоритетність дескриптивної функції логіки ставиться під сумнів, логічна теорія потребує перегляду співвідношення дедуктивної та дескриптивної функцій логіки.

Я. Хінтікка у своїй праці «Ревізія принципів математики» пояснює дедуктивну функцію логіки як «...конкретний прояв, який полягає в здатності виконувати логічні висновки, тобто робити дедуктивні висновки» [3, р. 4]. Проте, дедуктивізм логіки не розглядається як головна функція логіки.

Друга функція – дескриптивна – здатність висловлювати зміст пропозицій: «Я буду називати функцію логіки (логічний концепт), який полягає в вираженні змісту математичних пропозицій дескриптивною функцією» [3, р. 9]. Слід зазначити, що розглядаючи дескриптивну функцію як можливість вираження логікою змісту висловлювань, можна поширити цю функцію, на мою думку, і на природну мову, тобто, вважати, що дескриптивна функція характеризується силою виразності логіки.

Як зазначає Хінтікка, дескриптивна функція логіки призводить до того, що багато цікавих феноменів в основах математики стають більш зрозумілими в світлі напруженості, яка часто виникає між дескриптивною та дедуктивною функціями логіки. На думку Хінтікки, і він не одноразово це стверджує, дескриптивна функція виступає першочерговою функцією логіки. Якби математичні пропозиції не були виражені в термінах логічних концептів, то було б не можливо справлятися за допомогою тільки логіки з їхніми інференційними відношеннями, тобто, такими, які отримані шляхом виводу.

Нехтування дескриптивною функцією логіки особливо яскраво помітно в сучасних дискусіях щодо філософських проблем когнітивної науки. Центральну роль в цьому відіграло поняття репрезентації, особливо ментальної, хоча до деякої міри й лінгвістичної.

«Систематичне вивчення дедуктивної функції логіки відоме як теорія доведень. Систематичне вивчення дескриптивної функції логіки відоме як теорія моделей» [3, р. 11]. У праці «Ревізія принципів математики» Я. Хінтікка стверджує, що деякі впливові логіки та філософи наполягали на неможливості теорії моделей як великомасштабної філософської релевантної систематичної справи. У різних варіантах такі сумніви висловлювали Фреге, Рассел, Вітгенштайн, Карнап, Куайн та інші. Така недооцінка теорії моделей серед філософськи орієнтованих логіків може бути простежена до неможливості оцінити дескриптивну (репрезентативну) функцію логіки.

Таким чином, Я. Хінтікка виділяючи дві основні функції логіки: «дедуктивну» та «дескриптивну»,

наполягає на тому, що дескриптивна функція є базовою для логіки. Звичайно такий підхід призводить до ряду труднощів, наприклад, неможливість побудови скінченної аксіоматизації. Звичайно, IF-логіка Хінтікки має більшу силу виразності, наприклад, в ній можна виразити нескінченну множину, ніж логіка першого порядку Фреге-Расела, вона більше підходить для формалізації висловлювань природної мови, однак вона має меншу дедуктивну силу, тобто ми не можемо побудувати аксіоматизацію з скінченною множиною аксіом для логіки, яка може виражати нескінченність.

У цьому зв'язку ми повинні пожертвувати силою однієї з двох функцій заради досягнення певної мети. Впродовж багатьох століть логічна спільнота нехтувала саме дескриптивною функцією логіки, вважаючи головною, іноді практично єдиною функцією логіки дедуктивну. Саме це призвело до ряду проблем, особливо до розриву логіки з філософією, та поєднання її з математикою, хоча і в математичній логіці виявляються проблеми, які можна зрозуміти лише звернувшись до дескриптивної можливості логіки. На мою думку, пріоритетність однієї з функцій логіки залежить виключно від мети використання логічної теорії, тому доречно звернутися до дескриптивної здатності логіки і дослідити всі її можливості та недоліки.

З усього вищезазначеного можна зробити такі висновки: хоча в основі теоретико-ігрової семантики та діалогічних ігор лежить теорія ігор, однак характеристики гри відмінні. Обидва підходи розглядають ігри з двома гравцями, некооперативні, послідовні, але теоретико-ігрова семантика завжди має справу з скінченими іграми та з екстенсивною формою гри, в той час як діалогічні ігри можуть бути нескінченними та мають проблему з вираженням в екстенсивній формі, відповідно для діалогових ігор використовується протокольний запис. Відмінність характеристик гри в теоретико-ігровій семантиці та діалогічних іграх залежить, насамперед, від характеру підходів, так теоретико-ігрова семантика спрямована на модельну теорію і її цікавить визначення істинності, а діалогічні ігри належать до теорії доведення та зосереджують увагу на можливості пошуку значення складного висловлювання незалежно від його складових частин.

Список використаних джерел

1. Hendricks V. Formal philosophy. – Automatic Press, 2005. – 246 p.
2. Hintikka Ja. Language–Games // Saarinen E. Game–Theoretical Semantics. – Springer, 1979. – 394 p.
3. Hintikka Ja. The Principles of Mathematics Revisited. – Cambridge University Press, 1998. – 304 p.
4. Mann Allen L., Sandu G., and Sevenster M. Independence–Friendly Logic A Game–Theoretic Approach. – Cambridge University Press, 2011. – 216 p.
5. Osborne M., Rubinstein A. A course in game theory. – MIT Press, 1994. – 352 p.
6. Pietarinen A., Sandu G. Games in philosophical logic // Nordic Journal of Philosophical Logic. – Vol.4. – No.2. – P.143–173.
7. Pietarinen A. Semantic Games In Logic and Epistemology // Logic, Epistemology, And The Unity Of Science. – 2009. – P.57–103.
8. Saarinen E. Dialogue Logis vs. Game–Theoretical Semantics // PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association. – 1978. – Volume Two: Symposia and Invited Papers (1978). – P.41–59.
9. Stachow E. W. Completeness in Quantum Logic // Journal of Philosophical Logic. – 1976. – Vol.5. – P.237–280.
10. Скрипник К. Д. Семиотика. – Ростов–на–Дону, 2000. – 127 с. // Skrypnik K. D. Semiotyka. – Rostov–na–Donu, 2000. – 127 s.

References

1. Hendricks V. Formal philosophy. – Automatic Press, 2005. – 246 p.
2. Hintikka Ja. Language–Games // Saarinen E. Game–Theoretical Semantics. – Springer, 1979. – 394 p.
3. Hintikka Ja. The Principles of Mathematics Revisited. – Cambridge University Press, 1998. – 304 p.
4. Mann Allen L., Sandu G., and Sevenster M. Independence–Friendly Logic A Game–Theoretic Approach. – Cambridge University Press, 2011. – 216 p.
5. Osborne M., Rubinstein A. A course in game theory. – MIT Press, 1994. – 352 p.
6. Pietarinen A., Sandu G. Games in philosophical logic // Nordic Journal of Philosophical Logic. – Vol.4. – No.2. – P.143–173.
7. Pietarinen A. Semantic Games In Logic and Epistemology // Logic, Epistemology, And The Unity Of Science. – 2009. – P.57–103.
8. Saarinen E. Dialogue Logis vs. Game–Theoretical Semantics // PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association. – 1978. – Volume Two: Symposia and Invited Papers (1978). – P.41–59.
9. Stachow E. W. Completeness in Quantum Logic // Journal of Philosophical Logic. – 1976. – Vol.5. – P.237–280.
10. Skrypnik K. D. Semyotyka. – Rostov–na–Donu, 2000. – 127 s. // Skrypnik K. D. Semiotyka. – Rostov–na–Donu, 2000. – 127 s.

Ilchenko G. O., PhD student, Logic Department,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv), ilchenkoganna@gmail.com

The concept of semantic games: Ja. Hintikka and P. Lorenzen

This article offers analysis of the game–theoretic approach to logical semantics based on the ideas of Ja. Hintikka (game–theoretical semantics), P. Lorenzen and K. Lorenz (dialogical games). Using game classification in the game theory the article outlines differences and similarities of both approaches and provides an overview of advantages and disadvantages of extensive–form games as well as limitations of its application in logical semantics.

Keywords: dialogical games, game theory, game–theoretic semantics, Ja. Hintikka, logical semantics, P. Lorenzen.

Ильченко А. А., аспирантка кафедры логики, Киевский
национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев),
ilchenkoganna@gmail.com

Концепция семантической игры: Я. Хинтиikka и П. Лоренцен

Проанализирован теоретико–игровой подход в логической семантике на примере теоретико–игровой семантики Я. Хинтиikka и диалоговых игр П. Лоренцена и К. Лоренца. На основе классификации игры в теории игр определены отличительные и общие характеристики игры в этих двух подходах. Рассмотрены недостатки и преимущества экстенсивной формы игры и границы её использования в логической семантике.

Ключевые слова: диалоговые игры, логическая семантика, П. Лоренцен, теория игр, теоретико–игровая семантика, Я. Хинтиikka.

* * *

УДК 111.852:504

Ляшко Л. П.,
аспірантка кафедри етики, естетики і культурології,
Київський національний університет ім. Тараса
Шевченка (Україна, Київ), lju.ljashko@gmail.com

МОДЕЛЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕСТЕТИКИ В ТЕОРЕТИЧНІЙ РОЗРОБЦІ Ю. СЕПАНМАО

Сучасний стан довкілля призводить до актуалізації у філософському дискурсі нових галузей теоретичного знання, серед яких значовою є екологічна естетика. Екологічна естетика – це вища форма особливого типу свідомості, вона відкриває нові шляхи до розуміння єдності людини і довкілля в естетичному вимірі. Мета статті полягає у визначенні основних філософсько–естетичних засад концепції екологічної естетики фінського філософа Ю. Сепанмаа, яку він називає «естетикою реально існуючого світу». Філософ вважає за доцільне розглядати сферу екологічної естетики на двох рівнях: онтологічному і метакритичному. Онтологічний рівень охоплює теорію пов'язану з висвітленням навколишнього середовища як естетичного об'єкта. Екологічна естетика з погляду метакритики здійснює збір дескриптивного матеріалу про об'єкт сприйняття і аналіз різноманітних суджень про нього. Отже, екологічна естетика дійсно має право на існування в межах українського філософсько–естетичного дискурсу.

Ключові слова: екологічна естетика, естетичний об'єкт, естетична оцінка, естетична цінність, мистецтво, навколишнє середовище.

Актуальність дослідження екологічної естетики пов'язана з серйозністю екологічної ситуації у Світі, з одного боку, а також з популярністю так званого «гуманітарно-екологічного» дискурсу в науковій спільноті, з іншого боку. Екологічна естетика постає як галузь естетичної науки, що аналізує форми, символічний сенс і цінності навколишнього середовища як естетичного об'єкта. Необхідно зазначити можливість практичного застосування теоретичних розробок: в межах українського загальноосвітнього навчального простору впроваджується курс «Екологічна естетика» під авторством В. Бореяка, що має на меті прищепити учням навички еколого-естетичного ставлення до природи.

Важливими є наукові здобутки таких дослідників США, Канади та Фінляндії, як М. Бадд, А. Берлеант, Е. Брейді, І. Гаскель, С. Годловітч, А. Карлсон, С. Кемаль, Н. Керролл, Ш. Лінтогт, Г. Парсонс, Д. Портеус, Ю. Сепанмаа, Ю. Сайто, М. Уоліс, Дж. Фішер, Ч. Фостер, Ю. Харгроув, Р. Хепберн. Провідну роль у становленні і розвитку екологічної естетики відіграв фінський філософ Ю. Сепанмаа, який розробив фундаментальну концепцію екологічної естетики. У Російській Федерації дану проблему розглядають – К. Долгов, Т. Любімова, Н. Маньковська, І. Смольянінов, П. Тищенко. Серед українських дослідників екологічної естетики варто відзначити директора Київського еколого-культурного центру В. Бореяка.

Мета статті: визначення основних філософсько-естетичних засад концепції екологічної естетики Ю. Сепанмаа.

Завдання:

1. Розглянути екологічну естетику як галузь дослідження в рамках естетичної теорії.
2. Охарактеризувати специфіку концепції екологічної естетики, розроблену Ю. Сепанмаа.
3. Встановити предметне поле і методологію екологічної естетики.

Фінський філософ Юріо Сепанмаа – один із засновників нової для українського філософського простору галузі естетичних наук – екологічна естетика, викладач університету м. Гельсінкі, член редколегії журналу «Екологічна етика», організатор міжнародних конгресів, присвячених екологічній естетиці. Дослідник розробив інституціональний підхід до екологічної естетики, водночас його можна вважати представником «когнітивізму» щодо питання естетичної оцінки навколишнього середовища. Його праця «Краса навколишнього середовища: основна модель для екологічної естетики» (1993 р.) є однією з найбільш ґрунтовних і цілісних наукових розробок, адже в ній автор здійснює систематичний огляд сфери екологічної естетики як галузі естетичної науки.

Переходячи до розгляду концепції Ю. Сепанмаа, варто зауважити, що дослідник визначає екологічну естетику, як «естетику реально існуючого світу» («the aesthetics of the real world»). Якщо дослівно перекладати англomовний термін «environmental aesthetics», то дана галузь буде називатись – «естетика довкілля» або «естетика навколишнього середовища». У цьому сенсі поняття «навколишнє середовище» позначає всі зовнішні простори світу відносно суб'єкта спостереження: «природне навколишнє середовище» («the natural environment»), «культурне навколишнє середовище» («the cultural

environment») і «сконструйоване навколишнє середовище» («the constructed environment»). На протигау «естетиці реально існуючого світу» виступає «естетика уявного світу мистецтва» («the aesthetics of the imaginary world of the arts») [8, p. 17]. Звичайно, кордон між цими світами не є чітким і фіксованим. Будівлі, сади, скульптури тощо є частиною нашого довкілля, як і творами мистецтва. Естетичне розрізнення між мистецтвом і навколишнім середовищем, як зазначає російська дослідниця Н. Маньковська, має суто онтологічний характер. «І якщо мистецтво – центральна естетична парадигма, то навколишнє середовище формує другу основну незалежну естетичну парадигму..., незважаючи на всі відмінності, вони належать до одного класу естетичних об'єктів» [1, с. 245].

В екологічній естетиці Ю. Сепанмаа виділяє два напрями: 1) дослідження в сфері естетичної якості навколишнього середовища, що належить до філософії прекрасного, яке ґрунтується на безпосередньому спогляданні людиною навколишнього середовища та аналізі чужих реакцій у рамках власної системи смаку і здібностей; 2) встановлення причин судження смаку щодо естетичної якості навколишнього середовища. Відповідно до цього Ю. Сепанмаа виділяє такі типи аналізу екологічної естетики, як концептуальний і філософський: концентрація на онтології та термінології; а також емпіричний: огляд процесу свого сприйняття навколишнього середовища або сприйняття його іншими людьми [8, p. 22]. В цілому проблематика екологічної естетики стосується розкриття: поняття «естетичного об'єкта» і питання його критичної оцінки. Фінський філософ розділяє трактування цих проблем на дві частини: онтологію і метакритику. Мистецтво є точкою відліку для аналізу навколишнього середовища у першій частині, в той час як мистецтвознавство – для екологічної критики у другій частині. «Об'єкт завжди передбачає дискурс про об'єкт. Під дискурсом в широкому сенсі, – як зазначає Ю. Сепанмаа, – я маю на увазі всі зауваження, що стосуються об'єкта, зазначені в описі, інтерпретації або оцінці» [8, p. 26].

Насамперед розглянемо першу групу питань, що стосуються онтологічного рівня екологічної естетики: навколишнє середовище постає як естетичний об'єкт. Дослідник характеризує концепт «естетичний об'єкт» як такий, що має кілька смислів: естетичним може вважатися як об'єкт, що володіє естетичними якостями, так і будь-який об'єкт, що є предметом естетичних досліджень. Можна виділити слабе і сильне значення цього поняття: у слабкому сенсі – естетичний об'єкт визначається суто манерою оцінки (естетичною), а в сильному – як додаток потрібен ще певний вид корисності. Цим навколишнє середовище, як естетичний об'єкт, відрізняється від твору мистецтва (який у класичній естетиці розглядався як естетичний об'єкт). Оскільки твір мистецтва ясно регулюється інституціями, то він не повинен бути естетично корисним, щоб відноситись до мистецтва; але, щоб бути цінним твором мистецтва, він обов'язково повинен бути корисним. Якщо об'єкти змінені або створені людиною, їхня естетична користь має братись до уваги ще на етапі їх створення, адже ці об'єкти повинні бути створені як такі. Ю. Сепанмаа пропонує класифікацію естетичних об'єктів: два типи (природні і штучні) і три види: 1) твори мистецтва (базовий

вид), 2) природне і штучне навколишнє середовище, 3) мистецтво навколишнього середовища (як поєднання першого і другого) [8, р. 31]. Не існує критеріїв і рамок для виділення специфічного класу – «об'єкти екологічної естетики», оскільки для них немає меж ані у просторі, ані у часі. Становлення навколишнього середовища як естетичного об'єкта, зазвичай базується на виборі суб'єктом, що і як досліджувати, саме він обмежує об'єкт у просторі і часі.

Які способи розгляду об'єктів довкілля можна виділити? У цьому питанні Ю. Сепанмаа іде за канадським філософом А. Карлсоном і розрізняє три види: «об'єктний» («object model»), «ландшафтний» («view» або «landscape model») і «довкільний» («environmental model») [4, р. 267–275]. В «об'єктній» моделі об'єкт сприймається як відмежований від навколишнього середовища, у якому перебуває, як унікальний, тобто такий, що не залишає нікого байдужим. Він може бути і прекрасним, і потворним, і гротескним. До таких об'єктів належать рідкісні тварини, рослини, мінерали. Суб'єкт вирішує, що буде центром його спостереження. «Ландшафтний» тип сприйняття особливо характерний для фотографії, де суб'єктивний погляд на природу, як на твір мистецтва, підкреслюється рамкою, ракурсом, відбором матеріалу. Вивчення художніх листівок, путівників дозволяє виділити ті загальновизнані об'єкти, які можуть бути свого роду еталонами сприйняття природи. Проте за використання цієї моделі сприйняття виникає небезпека, що людство буде цікавитися тільки визначними об'єктами довкілля (Швейцарські Альпи, гора Фудзі, ущелина Янцзи, Великий Каньйон, Чорнобиль), які обрані як такі суб'єктивно певними людьми. У «довкільному» виді (модель «навколишнього середовища») сприйняття відбувається за допомогою всіх відчуттів. Людина проживає і рухається в навколишньому середовищі, перебуває у безпосередньому контакті з ним. Природа постає рядом подій, чий розвиток повторюють моделі людського існування (метафоричне сприйняття зміни пір року, цвітіння і в'янення, сходу і заходу). Такий спосіб сприйняття характерний для садово-паркового мистецтва, де в результаті планування, заданості параметрів реальна природа тяжіє до штучного твору культури. Людина сприймає відповідно до усіх трьох моделей, тобто синтезує їх. Усі три способи сприйняття природи – «об'єктний», «ландшафтний» і «довкільний» – відрізняються незацікавленістю, безкорисливістю, концептуальним дистанціюванням від свого об'єкта, що зближує естетичне відношення до природи з мистецтвом [8, р. 44–48].

Термін «навколишнє середовище» («довкілля»), який є серцевиною екологічної естетики, багатозначний. Більшість значень навколишнього середовища зберігають до певної міри припущення про об'єкт і його оточення, які є дискретними об'єктами, що можуть бути виявленими і визначеними окремо від одного. Таке дуалістичне судження було поставлено під сумнів у науці і філософії в XX столітті. Зазначена подія, як відмічає американський філософ А. Берлеант, сприяла спробі зрозуміти довкілля таким чином, щоб врахувати ідеї інтеграції і безперервності. Це й лягло в основу екологічної естетики, яка розуміє навколишнє середовище невіддільно від людства [3]. Ю. Сепанмаа під словом «довкілля» розуміє те, що нас оточує (у центрі чого ми є суб'єктами спостереження),

що ми сприймаємо всіма нашими відчуттями, у сфері чого ми рухаємося й існуємо. Природа ділиться на кілька типів залежно від різних підґрунть: живу і неживу, або, можливо, розглядаючи на основі людської діяльності, на первісну і змінену, в якій крайнощами є недоторкана дика природа і велике сучасне місто, тобто штучне навколишнє середовище [8, р. 16]. Варто зазначити, що шотландець Р. Хепберн концептом «природа» позначає всі ті об'єкти, що незроблені людиною [6, р. 285]. М. Рейдер і Б. Джессап подібно визначають природу: сукупність тих об'єктів, які не були зроблені людиною – каміння, хмари, тварини, люди [7, р. 147]. Е. Фордж намагається продемонструвати, що ця концепція розширюється, щоб включити все, що є зовнішнім відносно людини, яка спостерігає – залізничні мости, люди, що живуть у містах, тротуари, будівлі, вуличні ліхтарі тощо [5, р. 234].

Розглянемо другу групу питань, що відносяться до метакритики: як навколишнє середовище відображене в описових, інтерпретативних і оцінних судженнях? Завданням екологічної естетики, з погляду метакритики, є не винесення вердикту – «це прекрасне, а це потворне», а, швидше, – «збір відомостей про судження смаку, які винесені щодо об'єкта сприйняття, і логіка цих суджень на практиці» [8, р. 22]. Метакритичний аналіз ґрунтується на описовому матеріалі, тобто екологічна естетика здійснює теоретичний контроль опису, інтерпретації та оцінки довкілля і створює рамки поля дослідження. Опис – це вибір об'єкта спостереження і його вербальна чи візуальна презентація. Описи репрезентують для розгляду конкретні об'єкти уже як осмислені, розглянуті та проаналізовані, проте вони, звичайно, не замінюють справжній досвід. Парадокс полягає в тому, що кількість описів зростає кожен день, хоча обсяг ділянок незайманої природи, навпаки, скорочується. Можна уявити майбутнє, коли описані об'єкти уже зникнуть або вимруть, але буде існувати їхній опис. Отже, «опис забезпечує темпоральний вимір» [8, р. 82]. Оскільки об'єкт постійно змінюється, розвивається і навіть вмирає з плином часу, опис робить його статичним і, в певному сенсі – безсмертним. Описи, як відзначає філософ, є загальною моделлю для сприйняття природи людьми, тобто виступають концептуальним зразком для окремих процесів сприйняття, на які будуть орієнтуватись. Певні точки огляду перетворюють туристичні види в культурні кліше, крізь призму яких відбувається відбір, комбінування, спрощення, вилучення, додавання, зсуви сприйняття. Разом з тим набирає сили тенденція звільнення від цих кліше, чому слугують ірреальні, гіпертрофовані зображення природи, що нагадують сновидіння, фантазії чи галюцинації. Казкові, абстрактні картини дозволяють по-новому побачити небо, хмари. Вони відображають бажання людини не просто спостерігати, а й змінювати світ довкола себе відповідно до оновленого естетичного ідеалу, що відповідає суспільним естетичним потребам. Опис і сприйняття навколишнього середовища – позитивна творча діяльність. Створення моделей опису та сприйняття пов'язане із спостереженням, пізнанням, художньою майстерністю.

Інтерпретація – це своєрідний міст між описом і оцінкою, коли вже відомо, що оцінювати, але невідомо як. Її мета: тлумачення і пояснення описаних об'єктів навколишнього середовища, співвідношення з загальнокультурним інформаційним контекстом.

«Інтерпретація не відбувається у вакуумі, а має дві системи відліку: знання й асоціації» [8, р. 98]. Екологічні знання доповнюють і поглиблюють естетичний досвід, але водночас і обмежують його. У сукупності з етичними цінностями вони утворюють межі, які регулюють естетичний досвід. Еколого-естетичне знання включає в себе діахронічний і синхронічний зрізи. Діахронічний природно-культурний підхід особливо необхідний в будівництві, реставрації будівель. Синхронічний природно-культурний підхід орієнтований на вивчення механізмів функціонування навколишнього середовища, його цілісне сприйняття, розкриття його культурної символіки. Критерієм естетичної оцінки виступають тут краса і функціональність [1]. Щодо асоціації варто відзначити, що як і мистецтво, так і довкілля у кожної людини може викликати якісь уявлення, щось з ностальгією нагадати. Асоціація зазвичай є суто індивідуальною формою, адже власний досвід дає інформацію для аналогій між побаченими об'єктами навколишнього середовища і якимись пережитими подіями, або іншими об'єктами спостереження в минулому. Можлива асоціація, що має культурний характер: наприклад, «коли західна людина чує назву «Три сестри», яка застосовується до групи гір; історія назви може не мати нічого спільного з назвою п'єси Чехова, але це не скасовує асоціацію, яка має спільну основу в наших знаннях і освіті» [8, р. 103].

Особливу увагу варто приділити естетичній оцінці навколишнього середовища як серцевині метакритики. Завдання і мета оцінки: визначення естетичної цінності об'єкта. Виходячи з інтуїтивного естетичного почуття, метакритик зобов'язаний в кінцевому підсумку інтелектуально осягнути свій об'єкт. Естетична оцінка довкілля відрізняється від оцінки в мистецтві, художня цінність якої домінує над науковими, моральними, релігійними та іншими цінностями. У природі, як цілісному естетичному об'єктові, естетичні цінності не тільки пов'язані з іншими цінностями, а й залежать від них. Так, пізнавальний контекст (наприклад, в лісі вовки) може зумовити естетичну оцінку об'єкта. В рамках екологічної естетики все екологічне відповідно можна оцінити як естетичне. Естетична оцінка розвиває екологічну чутливість, сприяє встановленню гармонійних зв'язків між людиною і навколишнім середовищем, дозволяє усвідомити, що культура не тільки руйнувала, а й примножувала природні достоїнства, створюючи нові екосистеми. На питання «Чи існує критерій для естетичної оцінки навколишнього середовища?» Ю. Сепанмаа відповідає фундаментально: критерії естетичної оцінки поділяються на формальні та змістовні. Формальними критеріями оцінки мистецтва та навколишнього середовища є гармонія, симетрія, порядок, ритм. Змістовні критерії пов'язані з оцінкою місця естетичного об'єкта в більшій цілісності. Такими критеріями будуть справжність, ідентичність, функціональність, доречність, відповідність, різноманітність, екологічна витривалість. Критерієм естетичної оцінки навколишнього середовища слід вважати те, наскільки воно задовольняє потреби людини. Критерій функціональності об'єднує естетичний та практичний аспекти оцінки. Свідчення цьому – архітектура, або мода, що створюється не тільки для естетичного споглядання, а й для практичного застосування. Основні еколого-естетичні принципи – гармонійність і функціональність. Американський філософ М. Бердслі

щодо критерію оцінки говорить, що існують «залежні» навколишні середовища (адміністративні будівлі, мости, транспортна система) – такі, що виконують, окрім естетичної цінності, ще й пряму свою функцію, або «незалежні» – такі, що мають суто мистецьке призначення (театр, галерея) [2, р. 95–96]. Естетичні цінності навколишнього середовища і мистецтва багато в чому відмінні. В мистецтві вони постають як незалежні, в навколишньому середовищі – як залежні: вони мають синтетичний характер, оскільки є невіддиримими від моральних, економічних, політичних, соціальних та інших цінностей культурного контексту. Естетичні цінності як у мистецтві, так і в природі відрізняються гнучкістю і мобільністю. Однак, якщо базовим поняттям для мистецтва є повна свобода уяви, то в навколишньому середовищі естетична свобода неповна, обмежена смисложиттєвими цінностями. Тому дослідник естетичної теорії І. Цвердахелі пропонує розрізняти два види естетичних цінностей – «цінності художньої істини» (природа) і «цінності прекрасного» (мистецтво). «Істина, як правило, не є красивою, а краса не може вимірюватись за шкалою «істина» і «хиба»; обидва види краси потрібні» [9, р. 83].

Висновки. Фінський дослідник Ю. Сепанмаа здійснив послідовний огляд екологічної естетики як специфічної галузі, яка належить до інтелектуальної і культурної еволюції нашого часу. Це дисципліна зі своїми концепціями, предметом і проблемами, а, головне, зі зробленим внеском в теорію і практику естетичної науки. Екологічна естетика є не просто рефлексією щодо сфери екологічного знання, а спробою усвідомленої орієнтації науки зокрема і людської життєдіяльності в цілому, на досягнення бажаного для людства еко-майбутнього, майбутнього в гармонії з навколишнім середовищем.

Наші подальші дослідження будуть присвячені детальному аналізу категоріального апарату екологічної естетики в рамках фінської і американської традицій, що дозволить збагатити сучасну українську естетику, а також розвинути на новому рівні «гуманітарно-екологічний» дискурс.

Список використаних джерел

1. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. – СПб.: Алетеія, 2000. – 347 с. // Mankovskaia N. B. Estetica postmodernizma. – SPb.: Aleiteia, 2000. – 347 s.
2. Beardsley Monroe C. Aesthetic Welfare // Proceedings of the sixth international congress of aesthetics. – Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Figura Nova, Series X. – Vol. 6 (1968). – P. 89–96.
3. Berleant A. Environmental Aesthetics // The Encyclopedia of Aesthetics (ed. M. Kelly). – USA: Oxford University Press, 1998. – 2224 p.
4. Carlson A. Appreciation and the Natural Environment // The Journal of Aesthetics and Art Criticism. – Vol. XXXVII. – No. 3 (Spring 1979). – P. 267–275.
5. Forge A. Art/Nature // Philosophy and the Arts. Royal Institute of Philosophy Lectures. – London: Macmillan, 1973. – Vol. 6. – P. 228–241.
6. Hepburn R. W. Contemporary Aesthetics and the Neglect of Natural Beauty // British Analytical Philosophy / Edited by B. Williams and A. Montefiore / London: Routledge and Kegan Paul, 1966. – P. 285–310.
7. Rader M., Jessup B. Art and Human Values / Foreword by Virgil C. Aldrich/ Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., 1976. – 406 p.
8. Sapanmaa Y. The Beauty of Environment: A General model for Environmental Aesthetics. – Helsinki: Environmental Ethics Books, 1993. – 191 p.
9. Szerdahelyi I. Die ästhetischen Wertsphären des Alltagslebens // Achter Internationaler Kongress für Ästhetik: Résumés, Summaries, Zusammenfassungen. – Darmstadt, 1976. – P. 80–96.

Ljashko L. P., postgraduate student of the Department of ethics, aesthetics and cultural studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), lju.ljashko@gmail.com

A model of environmental aesthetics in the theoretical treatment of Y. Sepanmaa

The actuality of the environmental theme in the philosophical discourse is obvious, because of the current state of the environment. That is why there arose new branches of theoretical knowledge, among which a significant role has environmental aesthetics. Environmental Aesthetics – is the highest form of a special type of consciousness, it opens up new ways for understanding the unity of man and the environment in the aesthetic dimension. The aim of the article is to determine the main philosophical and aesthetic principles of the concept of environmental aesthetics made by the Finnish philosopher Y. Sepanmaa, which he calls the «aesthetics of a real world». Philosopher thinks that it is appropriate to divide the field of environmental aesthetics on two levels: ontological and metacritical. The ontological level covers theory related to the consideration of the environment as an aesthetic object. Environmental aesthetics in terms of metacriticism collects descriptive material about the perceptual object and analyses various judgments about it. So environmental aesthetics really has a right to exist within the Ukrainian philosophical and aesthetic discourse.

Keywords: aesthetic evaluation, aesthetic object, aesthetic value, art, environment, environmental aesthetics.

Ляшко Л. П., аспірантка кафедри етики, естетики і культурології, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), lju.ljashko@gmail.com

Модель экологической эстетики в теоретической разработке Ю. Сепанмаа

Современное состояние окружающей среды приводит к актуализации в философском дискурсе новых отраслей теоретического знания, среди которых значовой является экологическая эстетика. Экологическая эстетика – это высшая форма особого типа сознания, она открывает новые пути к пониманию единства человека и окружающей среды в эстетическом измерении. Цель статьи заключается в определении основных философско-эстетических оснований концепции экологической эстетики финского философа Ю. Сепанмаа, которую он называет «эстетикой реально существующего мира». Философ считает целесообразным рассматривать сферу экологической эстетики на двух уровнях: онтологическом и метаκριтическом. Онтологический уровень охватывает теорию, связанную с рассмотрением окружающей среды как эстетического объекта. Экологическая эстетика с точки зрения метаκριтики осуществляет сбор дескриптивного материала об объекте восприятия и анализ различных суждений о нем. Итак, экологическая эстетика действительно имеет право на существование в рамках украинского философско-эстетического дискурса.

Ключевые слова: искусство, окружающая среда, экологическая эстетика, эстетический объект, эстетическая оценка, эстетическая ценность.

* * *

УДК 141.32:123.1

Матвієнко І. С.,
кандидат філософських наук, асистент
кафедри філософії, НУБІП України
(Україна, Київ), malushka20@ukr.net

ПРОБЛЕМА ЛЮДСЬКОЇ ПРИРОДИ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ СИСТЕМІ Ж.–П. САРТРА

Відображені ідеї Ж.–П. Сартра на проблему природи людини та її екзистенції. Постать цього відомого екзистенціаліста та його ідеї були та є актуальними, філософське переосмислення, який справило значний вплив на такі області як психологія, література, богослів'я та інші. З екзистенціальної точки зору, щоб зрозуміти, що є природа людини загальних знань не достатньо, потрібно звертатися і до природознавства, і до психологічної науки. Що означає це для екзистенціаліста Сартра, що спочатку людина існує, з'являється в світі, а вже потім визначається. Для екзистенціаліста не має наперед визначеної долі, не має Бога який все визначає, так само як і не має визначення людини, тому що вона сама з себе нічого не представляє. Тому людина просто існує, і є тим що вона з себе представляє і тим ким хоче бути.

Ключові слова: людина, існування, природа людини, Бог, сутність.

На рубежі ХХІ ст. сформувалося багато областей в науці, культурі, мистецтві та філософії, які безпосередньо пов'язують свою діяльність з людиною та обґрунтуванням, ким вона є насправді. Звертаючись до здорового глузду ми завжди якимось чином можемо визначити природу людини, але чи дає це визначення повну та вичерпну відповідь на питання, що таке людина,

і яка її природа. Філософія намагається дати комплексне уявлення про природу людського, гармонійно поєднуючи в собі різні аспекти та напрями, які займаються дослідженням цієї проблематики. На сьогодні ми часто зустрічаємо такі висловлювання, що час екзистенціалізму минув, але насправді це не так, адже для сучасної України гостро постає проблема людської природи, її існування та гуманізму загалом, як головного терміну нашого суспільства. Постать Ж.–П. Сартра та його ідеї були та є актуальними, не тільки в ХХ ст., але і в ХХІ ст. філософське переосмислення, яких справило значний вплив на такі області, як богослов'я (Бультман, Пауль Тілліх, Карл Барт та інші) та психології (від Л. Бінсвангера і М. Босс, О. Ранк, Р. Д. Ленга, і В. Франкла). Що змушує нас визнати, що роздуми про людське існування вимагають нових категорій, яких немає в концептуальному репертуарі стародавньої або сучасної думки; людська природа не може бути зрозумілою ні в якості сукупності речовин з фіксованими властивостями, ні в якості суб'єктів взаємодії зі світом об'єктів. З екзистенціальної точки зору, щоб зрозуміти, що є природа людини загальних знань не достатньо, потрібно звертатися і до природознавства, і до психологічної науки. Екзистенціалізм не заперечує обґрунтованість основних категорій фізики, біології, психології, та інших наук (таких категоріях, як матерії, причинності, сили, функції, організму, розвитку, мотивації, і таке інше). Він стверджує, тільки те, що люди не можуть бути повністю зрозумілі.

Дослідження екзистенційної проблеми людини було започатковано в роботах Жан–Поль Сартра, Сімона де Бовуар, Моріса Мерло–Понті, і Альберта Камю, саме тоді екзистенціалізм став отожденоватися з культурним рухом, який процвітав в Європі в 1940–х і 1950–х років. Серед основних філософів, ідентифікованих як екзистенціалісти (багато з яких, наприклад, Камю і Хайдеггер, які заперечували приналежність себе до цього напрямку) були Карл Ясперс, Мартін Хайдеггер, і Мартін Бубер в Німеччині, Жан Валь і Габріель Марсель у Франції, іспанці Хосе Ортега–і–Гассет і Унамуно, і росіяни Микола Бердяєв і Лев Шестов та інші. На сьогодні цей напрям є теж, досить плідно досліджуваним, як на теренах України, а саме І. В. Бичко, М. О. Булатов, Л. Гармаш, С. Криловою, В. Г. Табачковським, Н. Хамітовим, і так і за її межами, А. С. Богомоллов, О. Ф. Больнов, К. М. Долгов, С. А. Левицкий Г. В. Черногорцева, та інші.

Головною метою статті виступає розкриття проблеми людського існування та сутності людини крізь призму природи людини з огляду на екзистенційно–філософські ідеї Ж.–П. Сартра.

Екзистенціалізм може бути окреслений як філософська теорія, яка визначає, що для повноцінного існування в світі, людині потрібно зрозуміти і свою природу, і сутність власного існування. На думку Ж.–П. Сартра, академічна філософія не може запропонувати істинний варіант розуміння цієї проблеми, адже саме вона не розуміє всієї суті шляху «серця», а дивиться на світ «закутою в кайдани» академічністю, де розум знаходиться ніби в «залізного каркасі». Але, в той самий час, ми маємо визнати, що і філософи екзистенціалісти досить часто писали з пристрасною та емоційністю, саме тому їх роботи наповнені такими категоріями, як жах, нудьга, відчуження, абсурдність, свобода, прихильність, ніщо. Проте, це не заважає нам пізнавати сутність людського існування крізь призму екзистенціалізму.

Найголовнішою ідеєю екзистенціалізму виступає теза Ж.-П. Сартра, що існування передуює сутності, і що вихідною точкою є суб'єкт. Так починається людина як нуль, а потім тільки стає щось, отже людина визначає сенс свого існування. Якщо розглядати цю ідею шляхом створення якоїсь речі, то спочатку відбувається існування тієї чи іншої речі, а вже потім визначається її суть. Будь-яка річ є сукупність деталей з яких вона створена. Так само і людина, коли її створював Бог, спочатку існувала в його ідеї, він собі уявляв певні якості та критерії яким буде відповідати людина, коли вона вже буде створена, як і людина реалізує задум Бога, але вже своїми руками і з певною ціллю, з чим не погоджується Сартр. Як він пише в своїй роботі «Екзистенціалізм це гуманізм»: «Людина володіє деякою людською природою. Ця природа, є «людським» поняттям, яке притаманне всім людям. А це означає, що кожна окрема людина – лише окремий випадок загального поняття «людина», але говорить він це в контексті того, що ця ідея притаманна Дідро, Вольтеру та Канту, і яку він, як екзистенціаліст не підтримує [2, с. 331]. Сутність людини передуює її існуванню, адже незалежно в якій епосі та ким є людина: багатієм чи жебраком вона все одно є людиною.

Атеїстичний екзистенціалізм, до якого відносить себе і сам Сартр, зазначає так: «Він вчить, що якщо навіть Бога не має, то є по крайній мірі одне буття, в якого існування передуює сутності, буттю, яке існує насамперед, перед тим як його можна визначити якимось поняттям, і цим буттям є людина, або за Хайдеггером, людська реальність» [2, с. 331]. Що означає це для екзистенціаліста Сартра, що спочатку людина існує, з'являється в світі, а вже потім визначається.

Для екзистенціаліста не має наперед визначеної долі, не має Бога який все визначає, так само як і не має визначення людини, тому що вона сама з себе нічого не представляє. Людиною ми стаємо лише в подальшому, коли самі себе визначаємо, та самі себе творимо. Тому людина просто існує, і є тим, що вона з себе представляє і тим, ким хоче бути. Саме тому, найперший принцип екзистенціалізму є «Людина просто існує... і оскільки вона представляє себе вже після того, як починає існувати, і проявляє волю вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є те, що сама з себе створить» [2, с. 332]. Людина – це те, що вона з себе створить в майбутньому, це той проект, який вона сама реалізує. І вся відповідальність за реалізацію власного Я покладена на себе самого, і саме вона несе повну відповідальність за своє існування. Але відповідальність людина несе не тільки за власне Я, але і за оточуючий світ. Коли людина говорить про те, що вона вибирає саму себе, якою їй бути в своєму житті, як діяти, як чинити, то таким чином людина обирає і все людство загалом. Сартр говорить: «Дійсно, не має жодної нашої дії, яка б створювала з нас людину, якою ми б хотіли бути, не створюючи в той самий час образ людини, яким вона по нашим уявленням мала б бути... Те, що ми обираємо завжди благо. Але нічого не може бути благом для нас, не будучи благом для всіх» [2, с. 332]. Дійсність буде такою, якою її визначить сама людина, яка вільна в своєму виборі. І від дій якої залежить її життя та існування.

Суб'єктивність кожної людини є вихідним пунктом з якого починається конструювання світу, адже саме від кожного з нас залежить яким буде світ навколо. В своєму мисленні людина відкриває не тільки власне існування,

але і існування інших людей, навіть більше, саме за допомогою інших ми і можемо пізнати себе та власне буття. Інша людина необхідна нам для того, аби зрозуміти власне існування, і само-пізнати себе. Сартр намагається пояснити, що для себе людина є свідомою істотою, але це не означає, що вона є закритою в собі системою, яка є самодостатньою. Людина з нічого створює власне я, це чисте полотно на якому кожен сам для себе визначає свою долю та своє буття. Людина може зрозуміти себе як людську істоту тільки тоді, коли вона стикається з поглядами інших людей. Поки ми не усвідомлюємо спостереження з боку іншої людини, ми не усвідомлюємо власної присутності в світі.

Завданням для екзистенціалістів є формування царства людини, в якій домінують людська гідність та цінності, які не є матеріальними, а насамперед духовними. Крім того, екзистенціалісти переконані, що немає загальної сутності притаманної всі людям – людської природи, так дійсно існують деякі наявні загальні характеристики життєдіяльності, які притаманні всьому людству але чи можна це назвати природою людини – ні, скоріше це умови існування людини. Не змінним для людини, на думку Сартра є «...сукупність апріорних меж, які окреслюють фундаментальну ситуацію людини в універсумі... не змінним залишається для неї необхідність існування в світі, бути в ньому за роботою, бути в ньому серед інших та бути в ньому смертною» [2, с. 336]. І ці якості дійсно визначають людину, не залежно раб вона, цар чи вільна та незалежна особистість, ми всі хочемо жити в світі, хочемо виконувати певні функції, хочемо бути сприйнятими іншими, оточуваними нас людьми і, звичайно, ми нікуди не подінемося від фатального завершення нашого життя, рано чи пізно цей момент обов'язково настане.

Кожен сам створює себе, обираючи мораль, або не обираючи її, це все одно свідомий вибір, і навіть тоді коли ми нічого не обираємо, це теж наш вибір. Люди визначають інших тільки шляхом їх зв'язку з вибором який вони чинять. Таким чином, ми говоримо про свободу, яка виступає як основа всіх цінностей. «Ми бажаємо свободи заради свободи, зазначає Сартр, в кожному окремому випадку... прагнучи до свободи ми стикаємося, що вона цілком залежить від свободи інших людей, і що свобода інших залежить від нашої... людина – це істота, у якій існування передуює сутності, що вона є істота свободна, яка може при різних обставинах бажати лише своєї свободи, Сартр відкрито заявляє, що кожен може бажати власної свободи... і поставити своєю ціллю також і свободу інших» [2, с. 340–341].

Отже, підводячи підсумки варто сказати, що екзистенціальна філософія Сартра є скарбом для сучасного світу, адже вона звертає увагу на людину, як саму себе, на цінність її життя, вибору, свободи та найголовніше це її сутності. Людина має ставити цілі в своєму житті та досягати їх, адже сам процес від постановки до досягнення цілей, і є життя, де кожен з нас обирає власну долю, і саме кожен сам несе відповідальність за свої вчинки. Головною істинною філософії Жана Поля Сартра є те, що ми самі придаємо нашому життю зміст, шляхом взаємодії не тільки з самим собою, але і з іншими людьми та оточуючим нас світом.

Список використаних джерел

1. Луц У. І. Секуляризація як шлях людської свободи в екзистенціалізмі Ж. П. Сартра та А. Камю / У. І. Луц // Мультиверсум: Філософський альманах: [збірник наукових праць]

/ Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ, 2011. – Вип.9 (107). – С.133–144.

2. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм // Смерки богов. Ф. Ницше, З. Фрейд, Е. Фромм, А. Камю, Ж. П. Сартр. – М.: Политиздат, 1989. – С.324–344.

References

1. Lych Y. I. Sekylyaruzacia iak shliah ludskoi svobody v ekzistencializmi Z. P. Sartra ta A.Kamiy / Y. I. Lych // Myltuversym: Filosofskui almanah: [zbirnik naykovuh prac] / In-t filosofii im. G. S. Skovorodu NAN Ukrainu. – Kuiv, 2011. – Vup.9 (107). – S.133–144.

2. Sartr Z. P. Ekzistencializmi – eto gymanizm // Symerki bogov. F. Niche, Z. Freid, E. Fromm, A. Kamu, Z. P. Sartr. – M.: Politizdat, 1989. – S.324–344.

Matvienko I. S., Ph.D., Assistant Department of Philosophy, NULES Ukraine (Ukraine, Kyiv), malushka20@ukr.net

The problem of human nature and existence in the philosophical system of J.–P. Sartre

This article reflects the ideas of J.–P. Sartre the problem of human nature and its existence. The figure of the famous existentialist and his ideas were and are important, philosophical rethinking, which had a significant impact on areas such as psychology, literature, theology and other. From the existential point of view, to understand that human nature is common knowledge is not enough, you must apply to science, and psychology. What is it for existentialist Sartre that the first person there, appears in the world, and then determined. For the existentialist has predefined fate, not God who determines everything, just as no definition of man because it by itself represents nothing. So people just exist, and it is those it represents and those who want to be.

Keywords: man, existence, human nature, God, essence.

Матвиенко И. С., кандидат философских наук, ассистент кафедры философии, НУБП Украины (Украина, Киев), malushka20@ukr.net

Проблема человеческой природы и экзистенции в философской системе Ж.–П. Сартра

Отражены идеи Ж.–П. Сартра на проблему природы человека и его экзистенции. Фигура этого известного экзистенциалиста и его идеи были и являются актуальными, философское переосмысление которых оказало значительное влияние на такие области как психология, литература, богословия и другие. С экзистенциальной точки зрения, чтобы понять, что собой являет природа человека общих знаний недостаточно, нужно обращаться и к естествознанию, и к психологическим наукам. Что означает это для экзистенциалиста Сартра, что сначала человек существует, появляется в мире, а уже потом определяется. Для экзистенциалиста человек не имеет предустановленной судьбы, не имеет Бога который все определяет, равно как и не имеет определения человека, потому что он сам из себя ничего не представляет. Поэтому человек просто существует, и есть тем, что он из себя представляет и тем кем хочет быть.

Ключевые слова: человек, существование, природа человека, Бог, сущность.

* * *

УДК 1(091)(477)«16–17»

Нікітіна З. І.,
аспірантка відділу історії філософії України,
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України
(Україна, Київ), znikitina@gmail.com

ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК СФЕРА РЕАЛІЗАЦІЇ ІСТИННОГО ЗНАННЯ (ТЕОФАН ПРОКОПОВИЧ)

Аналізується концепція знання Теофана Прокоповича з огляду на її безпосереднє втілення. Розглядається практична діяльність людини як сфера реалізації істинного знання. На прикладі відомої дискусії між прихильниками «старого» та «нового» типів релігійності продемонстровано самотнітність філософських поглядів Теофана Прокоповича. Виявлено ключові моменти у співвідношенні істинного знання та віри. Унаочнено безпосередній зв'язок між істинним знанням та його реалізацією у практичній діяльності людини. Доведено, що Теофан Прокопович виступає прихильником « нової » релігійності, яка не лише приймає можливість змін у царині релігії, але і відстоює їх необхідність для руху до пізнання Бога. Підтверджено вихідну тезу про важливість практичної діяльності людини як царини реалізації концепції знання Теофана Прокоповича.

Ключові слова: Істинне знання, істинна віра, практична діяльність людини, користь знання.

Досліджуючи концепцію знання Теофана Прокоповича, не можливо оминати взаємообумовленість знання та віри, на чому мислитель неодноразово наголошує на сторінках своїх творів. Це питання розглядалося вітчизняними дослідниками у різних контекстах. Про що свідчать історико-філософські розвідки В. Литвинова, Я. Стратій, С. Йосипенка, І. Бондаревської та інших сучасних дослідників, кожен з яких розкриває у своїх працях певний контекст, в якому «зустрічаються» знання та віра. Однак площина практичного значення знання у системі поглядів Теофана і сьогодні залишається не достатньо чітко артикульована, особливо якщо йдеться про те знання, яке взаємно обумовлене з вірою.

Йдеться, перш за все, про безпеціальну істинність знання як підтвердження істинної віри того, хто пізнає та, одночасно, про можливість перевірки істинності віри, шляхом визначення істинності отриманого знання. що уможливується саме завдяки практичному втіленню знання, яке виявляється у його корисності для повсякденного життя людини. Наголошуючи на важливості розуміння та пізнання всього, що оточує людину, Теофан Прокопович наполягав на важливості знання для користі людини та її наближення до Бога.

Однією з робіт, що яскраво розкриває важливість прикладного значення знання, як його бачив Теофан Прокопович, є «Істинное оправдание православных христиан, крещением поливательным во Христа крещаемых, неправедно же и злобно, аки би таковое их крещение неважное было, невѣжами порицаемых», видане у 1724 році у Санкт-Петербурзі, належить до полемічних трактатів, що вийшли друком ще за життя Теофана і за змістом є коментаторсько-роз'яснювальним твором, згідно з оцінками сучасних дослідників [1]. А за формою викладу аргументів та подачі матеріалу твір цілком відповідає новочасним трактатам чи розмірковуванням, оскільки має чітку структуру та містить зміст з коротким описом кожного із підрозділів, вступ, основну частину і в кінці висновки, що підсумовують як кожен розділ окремо, так і увесь твір у цілому.

Виступаючи прихильником розуміння християнства як єдиної можливої істинної віри, Теофан, водночас, позиціонував себе в опозиції до будь-яких спроб догматизувати християнство чи звести його до виконання ритуалів та приписів, позбавлених необхідності змін, що мало місце у старообрядцях, які схилилися до критики будь-яких змін чи нововведень, якими б значними чи не значними вони не були. Ця дискусія між прихильниками традиційного та нового розуміння засадничих принципів релігійності є важливим контекстуальним зрізом тогочасної ситуації в інтелектуальному просторі, та активно вивчається сучасними українськими істориками філософії. «Проблема старого і нового постає таким чином з самої можливості змін в галузі релігії (це слово вживається тут в його сучасному сенсі), можливості того, що якісь її елементи можуть бути оцінені, доповнені, змінені людьми у цьому світі, що її певний аспект є справою світу цього і розуму людського, де розум може бути суддею у справах віри; ця думка стає чи не найважливішою підставою гетеродоксії, де зміни обряду і культу знаходять обґрунтування віровченням і навпаки» [3, с. 264]. Означена суперечність втілює важливі процеси суспільних змін, що відбувалися досліджуваній період та виникає між представниками різних типів релігійності. Так прихильники так званих «старих» поглядів наполягають

на важливості дотримання ритуалів, проте нехтують необхідністю розуміння і усвідомлення таїнства, що здійснюється за допомогою цих ритуалів. У той час, як представники «нової» релігійності вихідною точкою сприйняття таїнств вважають усвідомлене ставлення людини до таїнства та дотримання ритуалів, спираючись та розуміння їх важливості, а не лише керуючись сліпою вірою. І цей момент є надзвичайно важливим для українського філософа, оскільки саме ставлення до знання стає головною відмінністю у поглядах, що і породила полеміку.

Відстоюючи власне розуміння знання для обґрунтування та доведення, Теофан Прокопович наголошує на принциповій здатності людини самостійно інтерпретувати текст Біблії, спираючись на знання, отримане за допомогою здорового глузду. У системі філософа людина отримує можливість пізнавати, здобуваючи нові істинні знання, та оперувати ними, формуючи своє ставлення до світу. Саме цією творчою здатністю і визначається спроможність людини впродовж життя формувати нові ідеї, отримуючи нові враження від чуттєвого сприйняття світу, що постає уречевленням проявом творчості Бога. А наука виступає системою методів і принципів, за допомогою яких можливо пізнавати та інтерпретувати світ.

Яскравим прикладом є його позиція у питанні процедури здійснення таїнства хрещення та можливості її часткової зміни у відповідь на вимоги конкретної ситуації. Відомою є дискусія, що виникла стосовно визнання чи не визнання істинності хрещення через поливання, і була спрямована проти тих християн, що приймали хрещення переважно на території України, свідчення чого знаходимо у І. Огієнка. «На Москві на українців гримали за все, а найбільше за їхню віру. У нас на Україні хрестили дітей часто тільки обливаючи їх водою, і про це наказує навіть митрополит Петро Могила в своїм «Требнику» р. 1646–го. От же на Москві це була вже ересь, бо там хрестили тільки «погруженієм». І коли на Москві дознались, що в «крещенье де в Киевъ обливаютьъ», з цього зчинили українцям велику тяганину і почали... перехрещувати їх по-своєму» [4, с. 136].

Це питання набуло значного суспільного розголосу та супроводжувалося численними дискусіями стосовно того, чи можна дозволяти українцям заходити до церкви та брати участь у релігійних ритуалах [4, с. 137]. Однак жодного разу не йшлося про те, чи відрізняється розуміння християнства у тих, хто хрестив через занурення та через обливання, чи є відмінності у їхніх світоглядах та усвідомленні значення і важливості християнських таїнств. Тобто вся дискусія зводилася до відмінностей у ритуалі, який стає уособленням істинності віри, без звернення до його розуміння та усвідомленого застосування, які в новій релігійності набувають статусу критерію істинної віри. «І духовенство зизом поглядало на українців і кляло їх за їхні реформи, – воно кляло їх за їхній спів, за нову казань у церкві, за одіж, за книжки, за науку і за саму віру. Цей старий погляд московський на українців остався де в чому ще й досі, і московський старовір ніколи не сяде за стіл поряд з українцем...» [4, с. 138].

Маючи на меті викрити хибність такого погляду та виправдати православних українців (і не тільки), що прийняли таїнство хрещення через поливання водою, а не через занурення у неї, мислитель прагне

спростувати кожен з можливих контраргументів та довести абсурдність невизнання християнами тих, кого не занурювали у воду під час таїнства хрещення. Оскільки, на його думку, ознаки, за якими визначається істинність віри принципово відрізняються від тих, якими керуються прихильники старого розуміння релігійності, та повинні бути спростовані. Натомість, необхідно керуватися настановами релігійності нового типу, що апелює безпосередньо до кожного християнина та його спроможності пізнати та прийняти, тобто зрозуміти основоположення християнства.

А розпочинає свої докази Теофан Прокопович з безпосереднього звернення до історії походження слова, в якій шукає вихідної точки для подальших розмірковувань, і саме принцип тлумачення та роз'яснення є його основним інструментарієм. «Во первых разсудити подобаетъ самое сіе имя крещения, Гречески Ваптисмосъ что силою своею грамматическою означаетъ, и что означаетъ во употребленіи своемъ, то есть въ коей силѣ употребляетъ его священное писаніе» [5, с. 1 (А)]. Тут автор апелює водночас і до змісту хрещення як таїнства, і до його загальноживаного значення у розумінні ритуалу, яке відоме і неписемним, і тим, хто погано знається на мовах. І таким чином обґрунтовує, що значення, закладалося у давньогрецькій мові, може набувати різних тлумачень не лише в інших мовах але й в різних спільнотах, що є носіями однієї мови. Більше того, особливості кожної мови накладають свій відбиток на перекладне поняття, а можливість використання синонімічних рядів значно ускладнює розуміння змісту іншомовних понять. Що і демонструє сам Теофан, співвідносячи безпосередній зміст поняття з його символічним значенням: «Первое, что умовеніе, и купель, и погруженіе, в единой силѣ, то есть въ разумѣ очищеніе полагаются» [5, с. 3]. Пояснюючи, що хрещення – це, у першу чергу, очищення, Теофан вказує на ідею, що закладається і на її перевагу над строгим виконанням ритуальних приписів. Більше того, тут ми бачимо відвертий опір догматизації Святого писма та його положень, оскільки для автора значно важливішими є змістовні, тобто внутрішні (а також свобода тлумачення? Бо «внутрішні» прояви так само можна догматизувати), прояви християнства як істинної віри, ніж наявність його зовнішніх ознак. І тут надзвичайно важливо згадати про користь знання, яка з необхідністю виявляється у щоденному житті людини. У даному випадку цією користю повинно бути розуміння істинного змісту християнського вчення та вміння відрізнити його від сухого дотримання формальних ритуалів.

Продовжуючи власну аргументацію, мислитель розглядає історичні приклади хрещення і, зокрема, зупиняє увагу на хрещенні юдеїв. Адже, як зазначає автор, у Святому Письмі не йдеться про те, як саме відбувалося це дійство, важливим є лише саме очищення через таїнство, через прилучення до християнства. З чого можемо зробити підсумок, що Святе Письмо визнається Теофаном Прокоповичем як джерело істинного знання і звернення до нього є не лише наведенням вдалих прикладів власної правоти, але й пошуком опори для всієї сукупності доказів на користь своєї позиції. Це ж ми бачимо і з численних звернень до слів апостолів, які так само слугують запорукою правоти мислителя. Розпочинаючи з того, що у словах апостолів неодноразово зустрічається використання поняття «ваптисмос», тобто

хрещення, у переносному значенні, але і як безпосередній процес умивання, омовіння перед трапезою, що, на думку мислителя, є прямим і першим значенням цього поняття. Зрештою, Теофан доходить до того, що апостоли, так само, як і звичайні люди, позначають цим поняттям не лише занурення, але й омовіння чи очищення. Тобто, він демонструє не чітку узгодженість між первісним значенням поняття, що мало б відображати омовіння, та зануренням, тобто, тим значенням, якого воно набуло у період написання твору [5, с. 6–7].

Таким чином, мислитель доходить до висновку про багатозначність поняття «ваптісмос» та можливість кількох його тлумачень, чому і знаходить підтвердження у словах апостола Павла: «... Павелъ глаголетъ не о единообръзныхъ, но о различныхъ омовенияхъ; а ести о различныхъ, которыя инья бывали прямымъ погружениемъ, инья возлияниемъ, инья же и кроплениемъ, а вся та разнообразная омовения единымъ словомъ Ваптісмосъ, или подруженій, заключилъ» [5, с. 7–8]. І цим, згідно з Теофаном, апостол чітко підтверджує тезу про те, що важливішим є не те, що поняття значить буквально, а те, який зміст у нього вкладають мовці. І цим пояснюється незгода останнього з визнанням істинними християнами лише тих, хто прийняв хрещення через занурення, оскільки саме тлумачення хрещення винятково як занурення, для нього є неприйнятним. А багатозначність грецького поняття філософ сприймає як можливість різночитань того, як має проходити таїнство і, відповідно, рівнозначність результатів цих таїнств.

Наступним не менш цікавим є аргумент щодо слов'янської мови, в якій, як зазначає Теофан, взагалі неможливо встановити безпосередньої залежності між назвою таїнства та процедурою його здійснення, оскільки у цій мові слово хрещення походить від хреста і не має жодних змістовних конотацій з водою чи омовінням [5, с. 9]. Тому найважливішим є розуміння самої людини, що приймає таїнство і, відповідно, внутрішнє очищення, під час хрещення. Тому тут і омовіння є надзвичайно символічним, і не завжди слід тлумачити його прямо, оскільки складно навіть довести прямий зв'язок між самою назвою таїнства з омовінням, вже не говорячи про те, яке значення є більш істинним – омовіння чи занурення [5, с. 13]. І ту зустрічаємо чергове звернення до слів апостолів Петра і Павла, які розглядають потоп як аналогію хрещення, а пустелю, як кару для людства, тобто відсутність ритуалу хрещення. Аналізуючи сказане кожним з апостолів, Теофан доводить рівнозначність як занурення, згідно з Петром, так і омовіння, у відповідності до слів Павла. «И тако отъ предложенныхъ Петрова и Павлова образовъ извѣствуемъ, что какъ погружениемъ, так и непогружениемъ равно совершается крещение» [5, с. 17]. Виходячи з чого, автор, як і у своїй праці «Розмова міщанина з селянином та півчим, тобто дяком» наголошує, що хрещення – це, у першу чергу, очищення від гріхів, тобто набуття людиною благодаті божественної, оскільки без хрещення людина не здатна прийти до Бога і пізнати його, як і не здатна сприймати благодать, що сходить від нього [5, с. 20].

Наступним кроком автора є порівняння того значення, яке таїнство хрещення мало у старі часи та в сучасну йому епоху, що є надзвичайно важливим з огляду на еволюцію релігійних настанов, яку відстоює Теофан. Так раніше, як повідомляє автор, йшлося про хрещення

через занурення людини у воду, що відбувалося як зцілення хворих, тоді як тепер маємо приклади омовіння немічних за для їх зцілення. І, беручи до уваги дієвість хрещення у обох випадках, адже зцілення наступало як при омовінні, так і після занурення хворого у воду, автор доводить принципову можливість рівнозначності тлумачення хрещення і як занурення, і як омовіння, оскільки йдеться про очищення душі людської, а не тільки тіла. Про свідчить і саме Святе Письмо: «Аще же посмотримъ, чѣмъ въ крещеніи душа омывается, то есть, кровію сына Божія и пачевидимъ, что погружение не есть весьма нуждное» [5, с. 30]. Що є принциповим моментом з огляду на критичну позицію, яку Теофан Прокопович займав стосовно традицій православної церкви та її жорстких приписів щодо ритуалів, які часто втрачали свій сутнісний зміст, залишаючись лише поведінковими настановами. У той час, як сам мислитель прагнув довести, що дотримання «духу» таїнства та орієнтація на очищення душі істинного християнина та розуміння ритуалу як складової таїнства є значно важливішими ніж бездумне виконання давніх канонів.

Для підтвердження можливості внесення незначних змін у церковні ритуали, Теофан аналізує деякі з таких змін, що сталися впродовж століть, однак жодним чином не зменшили важливості самих таїнств та не спричинили жодних суперечностей між самими церковними служителями. Найочевиднішими для мислителя є зміни що спостерігаються у його час та стосуються таїнства причастя. Так, якщо раніше причащати мали право диякони, то тепер причащати мають право лише священики за рідкими винятками, коли це дозволяється зробити диякону. Також у попередні епохи людина мала можливість причащатися при потребі чи недозвілі вдома, маючи принесену з церкви часточку хліба і вина, які символізували тіло і кров Господню, а тепер такої змоги у неї немає. Більше того, раніше кров і тіло подавалися на причасті окремо, а тепер ними причащають разом. Однак жодне з цих різночитань, не спричинило таких суперечок у церкві як відмінність між зануренням та омовінням, що слугує для Теофана аргументом на користь необґрунтованості цих сварок [5, с. 43–51].

Наводячи ці незначні зміни, яких зазнали церковні ритуали, мислитель наголошує на тому, що жоден з них не зменшив вагомості таїнств, а навпаки, нововведення зробили християнство ближчим до людей. У той же час, автор наполягає на важливості пояснення змісту обрядів та їх тлумачення для вірних, оскільки так вони зможуть зрозуміти та опанувати зміст таїнств, а не лише їх формальний вияв. І тут доречним є звернення до науки, як посередника між людиною та Богом, оскільки саме наука є засобом, здатним забезпечити людині рух у напрямку божественного абсолюту. Та, водночас, знання є тим єдиним однозначним проявом, що свідчить про те, чи дійсно людина рухається у цьому напрямку, реалізуючи остаточну мету свого існування, визначену самим Богом. Адже мислитель переконаний, що людина створена Богом для реалізації найважливішої мети свого існування – наближення до Бога та пізнання його. Таким чином знання є сполучною ланкою між таїнством і наукою, яка виявляє їх взаємодоповнюваність.

Аналізуючи численні історичні та біблійні приклади, що описують здійснення таїнства хрещення, Теофан Прокопович дедалі більше наполягає на вірності своїх

міркувань і закидає опонентам нерозуміння самої суті хрещення. Оскільки, переконаний мислитель, той, хто розуміє глибокий зміст очищення душевного та прийняття благодаті, не сперечатиметься з тим, який фізичний вияв воно мало: омовіння чи занурення. «Тако і святоє крещеніє понеже баня, и купель, и омовеніє духовное есть, подѣ видомъ тѣлеснаго омовенія совершаемое, того ради доволіно, да нѣкій видъ только видѣ омовенія будетъ, и по тому не токмо погруженіемъ, но и возліяніемъ таїнство совершится» [5, с. 56]. Таким чином, автор, беручи за авторитет Святе Письмо, обертає незгоду своїх опонентів з прийняттям хрещення через омовіння проти них самих, оскільки поміж іншим звинувачує їх у «недалекоглядності та невмінні тлумачити біблійні настанови» [5, с. 56]. Для підсилення власної позиції, Теофан наводить найяскравіші, на його думку, приклади з Біблії, в яких описується поливальне хрещення. Серед таких випадків він зазначає хрещення у дорозі, коли апостол Филип не мав змоги охрестити мандрівника через занурення, проте здійснив навернення його у християнство через омивання і цей приклад увійшов в історію церкви як істинне хрещення [2]. Не менш важливим з погляду автора є і хрещення через омовіння тяжко хворих та тих, хто знаходиться на смертному одрі, адже вони фізично неспроможні занурювати у купель. Підтвердження власних поглядів мислитель знаходить і у словах Юстина Філософа, який також говорив про важливість таїнства хрещення як через занурення такі через омовіння: «Изъ которыхъ святого мученика словесѣ ясно видимъ, что онъ какъ погружательное, такъ и поливательное крещеніе за равносильное имѣлъ» [5, с. 67]. Більше того, пише Теофан, відмовляючи приймати хрещення через омовіння, ви відмовляєте багатьом хворим та змученим у праві бути християнами, оскільки інше хрещення їм недоступне.

Розуміючи можливість аргументів проти, а також, дотримуючись жанрових особливостей полемічного трактату, Теофан розглядає найважливіші, з його погляду аргументи, що можуть виникнути у опонентів. Першим серед яких є те, що сам Христос, приймаючи хрещення, занурювався. Однак, наполягає мислитель, сам же Христос неодноразово хрестив інших через омовіння і у кого не виникало сумнівів в істинності такого таїнства, то ж чому вони мають виникати тепер, коли є Біблія, що засвідчує правомірність такого ритуалу.

Наступним аргументом є символічне розуміння занурення як погребіння Христа, а вихід з води – як воскресіння, ніби, таким чином, кожен християнин проходить шлях Христа і очищується через нього. Проте Теофан переконаний, що йдеться, перш за все про омовіння і очищення душі, яке не повинно залежати від того, як саме прийняло хрещення тіло. Він пояснює: «Ино убо есть дѣло внутреннее духовное, ино же внѣшнее дѣла образование. Дѣло духовное внутреннее, крещеніемъ совершаемое, есть грѣховѣ избавленіе и к Богу усыновленіе, которое различными рѣчи образами нарицается омовеніемъ, погребеніемъ и возстаніемъ, одѣяніемъ во Христа, просвѣщеніемъ, печатію, обрѣзаніемъ и еще иными многими наречитися можете; а всѣ тые рѣчи образы внѣшними видимыми образами действии изобразить не узаконилъ Христосъ, но токмо едино узаконилъ омовеніе» [5, с. 78]. Тобто ідея різних тлумачень та відмінності значень, які вкладаються у розуміння хрещення, якої дотримувався мислитель від

початку трактату черговий раз ним підтверджена з огляду на наявність різноманітних назв, якими позначалося саме таїнство і, які зафіксовані у Священному Письмі.

А для остаточного доведення власної правоти, філософ вдається до аналізу тих змін, що зазнало саме таїнство хрещення в процесі історичного поступу християнства і, які, згідно з ним, не спричинили жодних суперечностей між церковнослужителями, хоча і є не менш значимими ніж суперечка щодо поливання чи занурення.

Так, раніше хрещення приймали лише повнолітні люди, тоді як сьогодні прагнуть якнайшвидше охрестити немовля, таїнство хрещення здійснювалося лише по суботам, натомість за часів мислителя воно відбувалося у неділю. Якщо тепер дозволялося хрещення у домашніх молитовниках, то у попередні епохи це суворо заборонялося, таїнство мало здійснюватися лише церкві. Окрім того, тому, хто приймав хрещення давали сіль на вуста та зодягали його у білий одяг, а згодом ці частини ритуалу втратилися. Більше того, раніше хрестили, тричі занурюючи у воду, що символізувало Святу Трійцю, натомість тепер можна хрестити одним зануренням, що символічно втілює єдність Трійці. І найважливішим аргументом, на думку Теофана Прокоповича було те, що за свідченнями Святого Максима обряд хрещення постійно зазнавав змін, однак це не впливало на його істинність і він не нарікав на церкву, оскільки йшлося про зміну обрядів, а не догматів [5, с. 84–91].

Цими аргументами Теофан Прокопович остаточно доводить свою вихідну тезу щодо того, що «... какъ погружательное, такъ и поливательное крещеніе, ревную силу имущее, безъ всякого прекословія исповѣсть» [5, с. 92]. Чим і завершує трактат, в якому звертаючись до різноманітних форм знання, систем аргументації та способів доведення чітко і послідовно обґрунтував власне бачення важливості прикладного значення знання на прикладі розуміння природи таїнства хрещення. Оскільки твір красномовно доводить, що найважливішим у прийнятті чи не прийнятті конкретного таїнства є не строгість дотримання ритуалу, а здатність людини зрозуміти зміст, який це таїнство передає. А ця здатність може виявлятися у віруючих лише за умови органічного поєднання релігійних та настанов розуму у житті спільноти.

Аналізуючи роль і значення знання для людини і спільноти, Теофан Прокопович звертає увагу на те, що стаючи об'єктом пізнання, конкретний об'єкт неодмінно отримує і власне призначення. Про що говориться і в його лекційних текстах: «Лише в теоретичних науках об'єкт і мета – одне й те саме, бо через суте річ розглядається задля науки або для свого пізнання. А метою науки повинно бути ніщо інше, як те, що є і метою доброго діяння» [6, с. 506]. Тобто, призначення будь-якої речі, як божественного творіння стає очевидним у той момент, коли річ чи явище набуває статусу того, що вивчається і аналізується. Саме знання, тобто розуміння істинного призначення, розкриває цільове призначення кожного з творін, тобто всього, що існує. У цьому і полягає одне з ключових покликань знання – не лише слугувати провідником людині до осягнення Бога, але і приносити безпосередню практичну користь кожному, хто його набуває у власному досвіді. Для Теофана Прокоповича знання набуває статусу «лакмусового папірця», що розкриває потенційну корисність кожної речі, тобто дозволяє досліднику збагнути, в чому полягає її призначення.

Список використаних джерел

1. Борисенко К. Г. Стильові особливості полемічного трактату Теофана Прокоповича «Истинное оправдание православных христиан» // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Філологія / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – №936. – Вип.61.
2. Діян 8:37.
3. Йосипенко С. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті: монографія / С. Л. Йосипенко. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с.
4. Огієнко І. (митр. Іларіон) Історія української культури: коротка історія культурного життя українського народу. – Вінніпег: Товариство «Волинь», 1970. – 272 с.
5. Феопан [Прокопович]. Истинное оправдание православных христиан, крещением поливательным во Христа крещаемых, несправедно же и злбно, аки би таковое их крещение неважное было, невѣжами порицаемых. – СПб., 1724.
6. Феопан Прокопович. Філософські твори в трьох томах. – К., 1979. – Т.2. – 552 с.
7. Філософські праці. Вибране [Текст] / Теофан Прокопович; [упоряд., передм.: В. Д. Литвинов]. – К.: Дніпро, 2012. – 615 с.

References

1. Borysenko K. G. Styl'ovi osoblyvosti polemichnogo traktatu Teofana Prokopovycha «Istinoe opravdanie pravoslavnykh hristian» // Visn. Hark. nac. un-tu im. V. N. Karazina. Ser.: Filologiya / Hark. nac. un-t im. V. N. Karazina. – H., 2011. – №936. – Vyp.61.
2. Dijan 8:37.
3. Josypenko S. Do vyotkov ukrai'ns'koi' modernosti: ukrai'ns'ka rann'omoderna duhovna kul'tura v jevropejs'komu konteksti: monografija / S. L. Josypenko. – K.: Ukrai'ns'kyj Centr duhovnoi' kul'tury, 2008. – 392 s.
4. Ogijenko I. (mytr. Ilarion) Istorija ukrai'ns'koi' kul'tury: kortotka istorija kul'turnogo zhyttja ukrai'ns'kogo narodu. – Vinnipeg: Tovarystvo «Volyn'», 1970. – 272 s.
5. Feofan [Prokopovich]. Istinoe opravdanie pravoslavnykh hristian, kreshcheniem polivatel'nym vo Hrista kreshhaemyh, nepravedno zhe i zlobno, aky bi takovoe ih kreshhenie nevazhnoe bylo, nevѣzhami poricaemyh. – SPb., 1724.
6. Feofan Prokopovych. Filosofs'ki tvory v tr'oh tomah. – K., 1979. – T.2. – 552 s.
7. Filosofs'ki praci. Vybrane [Tekst] / Teofan Prokopovych; [uporjad., peredm.: V. D. Lytvynov]. – K.: Dnipro, 2012. – 615 s.

Nikitina Z. I., postgraduate student of History of Ukraine philosophy of the Institute Philosophy of Hryhorii Skovoroda National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), znikitina@gmail.com

A person's practical activities as a sphere of true knowledge implementation (Theophan Prokopovych)

This article examines the conception of Theophan Prokopovych's knowledge considering its direct embodiment in the sphere of a person's practical activities. It demonstrates the identity of Theophan Prokopovych's philosophic views by the example of famous discussion between the followers of «old» and «new» types of religiousness. It determines the key issues in correlation between true knowledge and faith. It clearly shows the direct connection between true knowledge and its implementation in a person's practical activities. In this context the article analyses position of the Ukrainian philosopher concerning the possibility of changes in religious rites and their influence on the verity of faith. Bearing upon the content of the work «True justification...», devoted to this problematic, the article proves that Theophan Prokopovych is the adherent of the «new» religiousness that not only accepts the possibility of changes in the sphere of religion but also upholds its importance for the path to God's perception. The article confirms the initial thesis about importance of a person's practical activities as a sphere of implementation of Theophan Prokopovych's knowledge conception.

Keywords: True knowledge, true faith, practical human activity, the use of knowledge.

Никитина З. И., аспирантка отдела истории философии Украины, Институт философии им. Г. С. Сковороды НАН Украины (Украина, Киев), znikitina@gmail.com

Практическая деятельность человека как сфера реализации истинного знания (Феофан Прокопович)

Анализируется концепция знания Феофана Прокоповича с позиций ее непосредственного воплощения. Рассматривается практическая деятельность человека как сфера реализации истинного знания. На примере известной дискуссии между сторонниками «старого» и «нового» типов религиозности продемонстрирована самобытность философских взглядов Феофана Прокоповича. Обнаружены ключевые моменты в соотношении истинного

знания и веры. Продемонстрирована непосредственная связь между истинным знанием и его непосредственным воплощением в практической деятельности человека. Доказано, что Феофан Прокопович выступает сторонником «новой» религиозности, не только принимающей возможность изменений в сфере религии, но и оправдывающей их необходимость для движения к познанию Бога. Подтверждено исходный тезис о важности практической деятельности человека как среды для реализации концепции знания Феофана Прокоповича.

Ключевые слова: Истинное знание, истинная вера, практическая деятельность человека, польза знания.

* * *

УДК 14(075)

Попович М. Д.,
доктор філософських наук, доцент, завідувач
кафедри історії і філософії, Подільський
державний аграрно-технічний університет
(Україна, Кам'янець-Подільський), mykhai@ukr.net

СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ У ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНІЙ ПРАГМАТИЦІ К.–О. АПЕЛЯ ТА ТЕОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ Ю. ГАБЕРМАСА

Аналізуються особливості підходу комунікативної філософії до проблеми цінностей як мотивуючої та організуючої складової комунікації. Здійснено порівняльний аналіз концепцій цінностей у трансцендентальній прагматичній Карла–Отто Апеля та теорії комунікативної дії Юргена Габермаса.

Апель доводить, що ставлення до цінностей у сучасному науковому світі є хибним і безперспективним. Апель стверджує, що не варто відмовлятися від спроб зрозуміти людину і в цьому нам має допомогти наука, яка виходить з настанов не стільки на саморефлексію, скільки на комунікацію. Апель наголошує на можливості пошуку таких «гіпотетичних імперативів», які фактично і складають ті основи можливості комунікації (в сенсі можливості порозуміння) між людьми. Він показує, наскільки цінності є необхідними для можливості раціональної аргументації. Він виводить це з такого розуму: щоб наука існувала, потрібен науковий дискурс, адже навіть якщо відкриття робить одна людина, вона без додаткового запиту готує відповіді на запитання, які їй можуть поставити імовірні опоненти.

Джерелом цінностей сучасного суспільства Габермас називає універсалістську мораль, тобто ту мораль, яка є однаковою для всіх без винятку людей як учасників комунікативної спільноти. Засобом дослідження цієї універсалістської моралі, на думку Габермаса, є дискурсивна етика, тобто етика, яка вивчає механізми взаєморозуміння між людьми. Також Габермас наголошує на необхідності введення певної категорії, яку він називає «комунікативний розум», тобто певний комунікативний простір, принципи якого роблять можливими самі комунікативні дії.

Ключові слова: цінності, універсалістські цінності, дискурсивна етика, комунікація, дискурс, раціональна аргументація, комунікативна спільнота.

Карл–Отто Апель та Юрген Габермас здійснили значний внесок у розвиток сучасної соціально–філософської теорії цінностей – і передусім завдяки тому, що у своїй комунікативній філософії вони надали їм надсуб'єктивного і водночас неметафізичного характеру порівняно з попередніми традиціями апіористського або ж суб'єктивістського підходу до теми цінностей.

Спочатку звернемося до розгляду теоретичних позицій К.–О. Апеля, як вони знайшли вираз у його статтях, які увійшли в збірник «Трансформація філософії» [1]. Хоча Апель висловлював своє бачення цінностей також у інших статтях та монографіях, але саме в цей збірник увійшли роботи, які стали чи не найбільш резонансними і, зокрема, не в останню чергу тому, що тут зустрічаємо чи не найбільше розбіжностей з концепцією цінностей Ю. Габермаса, яке буде розглянуте нами згодом.

На перший погляд, місце цінностей в теорії Апеля є доволі невизначеним – про це можна судити хоча б на тій підставі, що саме слово «цінності» практично не вживається ним, як і нечасто можна зустріти слова, які близькі за значенням, хоча морально–етична проблематика є ключовою для цього автора. Але при під час більш ретельного дослідження можна сформулювати більш виважене і адекватне судження про належно високе місце,

яке цінності займають у філософії Апеля. Якщо в теорії Макса Вебера звернення до цінностей було зумовлене передусім методологічними потребами розуміючої соціології [2] і відбувалося під впливом філософії Генріха Рікєрта [6], то в теорії Апеля (як і в усій комунікативній філософії) цінності є з самого початку складовою базисної методології.

Перш ніж оцінити філософське ставлення до цінностей самого Апеля, потрібно охарактеризувати його бачення того, яке ставлення до цінностей сформувалося серед інших наук – адже на запереченні такого ставлення будувалося все його обґрунтування значущості цінностей.

Апель доводить, що ставлення до цінностей у сучасному науковому світі є хибним і безперспективним. Цінності сприймаються або як частина ідеології в тоталітарних державах, або як пережитки минулого (традиції) та ворог лібералізму (фундаменталізм) в демократичних суспільствах. Причиною такого стану справ є секуляризація, і зокрема, відокремлення церкви від держави, внаслідок чого люди втратили однозначний моральний авторитет, який керував їхнім життям протягом століть. У ситуації такого вакууму авторитету цінності модерних суспільств будують на прийнятті певних «конвенцій», які часто – густо сприймаються людьми, особливо в демократичних суспільствах, не як засоби дійсно морального впливу, а як просто певне зведення норм та правил поведінки, виконання яких зумовлене не внутрішньою потребою людини, а лише зовнішньою необхідністю дотримання певної «конвенції», порушення якої буде покарано лише в тому випадку, якщо буде зафіксовано іншими людьми [1].

І все це спостерігається тоді, як людство досягло такого рівня розвитку, на якому може не просто знищити себе, а завдати непоправної шкоди всій планеті, тим самим знищивши майже всі відомі нам форми життя. В той час, коли має розвиватися макросфера етики, більшість науковців говорять про те, що розробка етики навряд чи можлива навіть на мікро-рівні [8]. Вони говорять про те, що якоїсь хоча б наближеної до об'єктивності етики просто не може бути, вірніше, що вона не може бути розроблена наукою і як наслідок мати однакове значення для всіх, що конвенційна етика є недостатньою і, коли ми піддаємо її науковому аналізу, то приходимо до того, що у індивідів немає ніяких моральних обов'язків і практично наш світ має рано чи пізно прийти до повного морального хаосу. Але з невідомих науці причин цього все ж не відбувається.

Апель критикує самі засадничі принципи таких позицій. Він визнає, що при спробі зрозуміти людину неможливо уникнути деякої заангажованості. Також він визнає, що продукувати наукову позицію, виходячи винятково з саморефлексії, неможливо. Та все ж ми не повинні відмовлятися від спроб зрозуміти людину і в цьому нам має допомогти наука, яка виходить з настанов не стільки на саморефлексію, скільки на комунікацію. Він наголошує на деяких моментах, які спростовують саму критику можливості існування загальнолюдських цінностей. По-перше, для будь-якої критики потрібна позитивна етика, без якої не можна серйозно сприймати жодну критику (це положення буде роз'яснено далі). Також він вказує на метаетику тезу про нейтральність (метаєтика – наука, яка вивчає не етичні норми, а самі умови ведення етичного дискурсу). Адже за допомогою постійного редукування норми до факту ми все таки

можемо отримати деякі знання про значимі для людей положення. І нарешті, він вказує на те, що людина здатна мислиннево дистанціюватися від світу (при цьому не випадаючи з дискурсу, учасником якого вона є). Тобто, як бачимо, можна виводити і обґрунтовувати певні цінності, якщо використовувати метаетику як відправний пункт для трансцендентальної рефлексії. Та й взагалі, навряд чи було би можливим взаєморозуміння між вченими, якщо не існувало би певних цінностей, які дозволяють їм довіряти один одному та які уможливлюють їхнє спілкування [1].

Тут варто навести аргументи Апеля, у яких він вбачав незаперечні докази існування універсальних цінностей. Зокрема, він вважав що саме цей останній аргумент фактичності наукової комунікації доводить, що існують певні інтерсуб'єктивні етичні норми, які взагалі роблять можливим існування об'єктивності в науці. І ця позиція не обмежується винятково гуманітарними науками, як це було у Вебера та більшості дослідників суспільства, які працювали до Апеля, а поширюється на всі науки (і навіть виходить за межі винятково наук) чим же більше підвищує значення цінностей у сучасних науках і доводить що існування наук було б неможливим без існування цінностей: комунікація можлива лише за умов визнання головної етичної норми, «яку кожний, хто аргументує (тобто кожний, хто серйозно мислить), неодмінно визнає, полягає, таким чином, в обов'язку виходити з метанорми аргументативного досягнення консенсусу в обґрунтуванні конкретних, які належать до ситуації, норм» [2, с. 235].

Апель наголошує на можливості пошуку таких «гіпотетичних імперативів», які фактично і складають ті основи можливості комунікації (в сенсі можливості порозуміння) між людьми. Він показує, наскільки цінності є необхідними для можливості раціональної аргументації. Він виводить це з такого розмислу: щоб наука існувала, потрібен науковий дискурс, адже навіть якщо відкриття робить одна людина, вона без додаткового запиту готує відповіді на запитання, які їй можуть поставити імовірні опоненти. Але для можливості будь-якого дискурсу і в тому числі наукового потрібні певні передумови. Такими передумовами Апель називає в першу чергу виправдання мовних висловлювань своїх опонентів, тобто віра в те, що людина, яка веде з тобою дискурс, говорить правду (вірніше сама вірить в те, що її висловлювання є істинними).

Дійсно, у випадку неприйняття даного імперативу науковий дискурс ризикує перетворитися просто на хаотичну суперечку, з якої неможливо вивести будь-яке знання, не кажучи вже про знання об'єктивне. Інша норма, яка необхідна для дискурсу взагалі і наукового дискурсу зокрема – це визнання партнера по дискурсу рівним собі і отже бути готовим вислухати всі його контраргументи. За умови, якщо хтось не визнає це положення, він не зможе бути учасником дискурсу, оскільки не зможе адекватно спілкуватися з опонентами.

Ці положення Апель визнає першими з універсальних ціннісних парадигм, які мають сприймати всі, хто має намір брати участь у мовній грі, оскільки ці ціннісні категорії виступають не просто «правилами гри», але є умовою самої можливості і значимості наукової констатації фактів. Тож, виходячи з цього, Апель твердить, що все в науці піддається певному підпорядкуванню цим ціннісним категоріям, навіть логіка витісняється, оскільки вона є лише засобом дискусії, але сама дискусія неможлива

без цінностей. А наукова об'єктивність є насправді просто інтерсуб'єктивною єдністю інтерпретацій, тобто лише фактом, який визнається абсолютно всіма учасниками дискусії. Апелъ намагається пояснити так званий ірраціональний моральний вибір (вибір між раціональним і ціннісно обгрунтованим на користь останнього), стверджуючи, що цей вибір є єдиною можливістю у мовній грі, оскільки індивід, здійснюючи саморефлексію, розуміє, що не зробивши цей вибір, він порушить принцип можливості самої дискусії і відповідно випаде з мовної гри, чого він, звісно, зробити не захоче. Виходячи з цього, Апелъ вважає спростованим принцип соліпсизму, оскільки індивід інтуїтивно усвідомлює свою належність до певного трансцендентального комунікативного товариства. В доповнення до цього він стверджує, що моральні норми волі до аргументації є безсумнівними (як уже вказувалося вище) [1].

Апелъ вказує на те, що єдині факти, які можна ідентифікувати у внутрішньому світі людини – це Кантівське поняття «факти розуму» (цікаво, що Габермас критикує саме це поняття Канта) і саме ці факти можна досліджувати як стани моральної самоідентифікації, тобто стани певної сталості, в якій перебуває людська свідомість. Також наука може досліджувати «апріорні перфекти» (тобто фактично цінності в дії) за допомогою метаетики. Тобто, як бачимо, Апелъ вважав можливим здобуття певного об'єктивного (вірніше, інтерсуб'єктивного) знання про людину і цінності цілком можливим. Хоча викликає питання: якою є позиція автора щодо способів використання цих знань в науці. Адже Апелъ вказує, що людина, яка зрозуміла цей принцип, має нести певну «відповідальність» за отримані знання, тобто вона ні в якому разі не має права брехати щодо можливості їхнього застосування, а не лише щодо їхньої істинності.

Сам Апелъ виводить декілька конкретних положень, які мають користь для етики, яка має бути створена в епоху науки (оскільки без неї людство стоятиме на межі, якщо не за межею, зникнення) [1].

1. Аргументаційне апіорі – потреба у виправданні суджень. Тобто будь-яке судження має бути максимально правдивим, щоб максимально полегшити можливість діалогу. Це положення стосується не тільки етики як науки або етики науки, а і всього людського суспільства загалом, оскільки це положення робить взагалі можливою комунікацію між людьми, а відповідно – саме існування людей взагалі.

2. Всі людські вимоги етично релевантні. Тобто будь-які людські вимоги відповідають можливостям, які їм може надати комунікаційна спільнота, та є природними, хоча виконання цих вимог не завжди є можливим.

3. Головною нормою, яку мають визнати всі, хто бере участь в комунікації, є розуміння того, що аргументація – це шлях до гармонії. Саме завдяки аргументації можна досягнути максимального порозуміння між людьми і саме аргументація є передумовою не тільки будь-якого знання, а будь яких людських відносин взагалі, оскільки, не визнаючи аргументації, ми не визнаємо самої можливості діалогу між індивідами.

Слід розуміти також, що будь-яке суб'єктивне рішення, яким би воно егоїстичним не здавалося, зумовлене інтерсуб'єктивною значущістю. Тобто, будь-яке рішення, яке ми приймаємо, ми приймаємо під впливом комунікативної спільноти і відповідальність за нього

несемо не лише ми, хоча з нас, звісно, її ніхто не знімає, а й комунікативна спільнота, в якій ми знаходимося.

Наостанок слід вказати на ті впливи на смислоутворення, які здійснює комунікативна спільнота як носій цінностей та джерело етики. Апелъ називає два таких смисли. Перший – це виживання роду людського як реальної комунікативної спільноти (в цьому, до речі, можна побачити поштовх до розвитку макро-етики). А другий – це постійні спроби втілення ідеальної комунікативної спільноти, бачення якої ми можемо сформулювати, користуючись наведеними вище принципами, в реальній комунікативній спільноті (Габермас пізніше послідовно критикував це положення). Сенсом цих смислів має стати те, що в цій стратегії виживання ми маємо (за допомогою соціальної терапії) знайти стратегію до «звільнення», яке приведе людину до саморозуміння. А вже за допомогою саморозуміння та можливості критики з боку комунікативної спільноти особистість може дійти до «моральної самотрансценденції» (це положення також критикував Габермас, який не бачив в комунікативній філософії засобу «звільнення від страждань»).

Отже, як бачимо, Апелъ вибудував філософську систему, в якій цінності займають практично провідне місце і багато в чому виконують роль методологічного чинника. Вони складають передумову існування головного поняття філософії Апеля – комунікативної спільноти. Тут нами було розглянуто лише деякі аспекти теорії трансцендентальної прагматики, але цього достатньо, щоб довести, що поняття цінностей у сучасній соціальній філософії не втрачає свого значення.

Далі варто розглянути місце цінностей в теорії іншого представника комунікативної філософії – Юргена Габермаса. Спочатку слід зазначити, яку саме суспільну ціннісну систему вивчає Габермас. Він вказує, що раніше, до початку стрімкої індустріалізації, наслідком якої стало відокремлення економічної сфери життя від сфери політичної і культурної, для нормального функціонування суспільства цілком вистачало конвенціональної державної етики. Але в зв'язку з таким розмежуванням сфер життя, стара етика втратила свою значимість і з'явилася потреба в формуванні нових ціннісних орієнтирів. Джерелом даних цінностей Габермас називає універсалістську мораль, тобто ту мораль, яка є однаковою для всіх без винятку людей як учасників комунікативної спільноти. Засобом вивчення дослідження цієї універсалістської моралі, на думку Габермаса, є дискурсивна етика, тобто етика, яка вивчає механізми взаєморозуміння між людьми.

На можливості цього взаєморозуміння ми маємо зупинитися детальніше. Габермас вважає фактичність того, що люди досягають взаєморозуміння, незаперечним. Оскільки в протилежному випадку навряд чи можливим було би існування самого людського суспільства навіть у найпримітивніших його формах. Але далеко не всі дії, які виконують люди при побудові своїх відносин з іншими людьми, є діями, спрямованими на взаєморозуміння між індивідами, оскільки велика кількість дій здійснюється винятково для досягнення корисливих егоїстичних цілей. Габермас для розв'язання цієї суперечності пропонує наступну схему. Він розділяє дії, які здійснюють люди разом з іншими людьми на два типи: стратегічні дії (дії, які мають на меті принести певну егоїстичну вигоду тому, хто їх здійснює) та комунікативні дії (саме ці дії спрямовані на налагодження продуктивного спілкування між людьми).

Перші дії вибудовують вертикальні соціальні відносини, другі – горизонтальні.

Також Габермас наголошує на необхідності введення певної категорії, яку він називає «комунікативний розум», тобто певний комунікативний простір, принципи якого роблять можливими самі комунікативні дії. Саме цей комунікативний розум несе в собі принципи цих дій, а відповідно з цим і принципи будь-якої можливої дискурсивної етики. Комунікативний розум не є якоюсь трансцендентною ідеальною конструкцією, хоча, звісно, певна трансцендентальність, надіндивідуальність йому притаманна, та, незважаючи на це, він водночас залишається іманентним, оскільки ним постійно користуються цілком іманентні суб'єкти дискурсу. Звісно, цей розум має деякі інтерсуб'єктивні характеристики, але це не означає, що всі, хто застосовує комунікативні дії для спілкування, будуть миттєво досягати порозуміння між собою. Кожен дискурс уже несе в собі передумови для виникнення суперечностей, оскільки не зважаючи на те, що люди прагнуть порозуміння, вони мають суб'єктивність, і навіть за умови, що вони будуть дотримуватися всіх правил дискурсу, вони все одно будуть залишатися індивідами, кожен з яких має певні основи свідомості, які закладалися певним «життєвим світом», та має певний досвід комунікації. У Габермаса суб'єкт являє собою певного «медіума мовлення» між комунікативним розумом та реальним дискурсом. Саме в цій здатності суб'єкта до «діалогу» з комунікативним розумом виявляється «формальний характер неодмінних умов для автентичного життя», тобто здатність людини до самоідентифікації та саморозвитку. Також завдяки цій здатності медіуму мовлення суб'єкти одночасно знаходять між собою цю певну історично-ап'юріорну єдність, яку їм уже дано у контексті життєвого світу і яка не тільки уможливило їхню поточну комунікацію, але ще й дає можливість певним чином зберігати сталий життєвий світ [4].

Габермас вважає, що передумовою можливості появи універсальної етики є саме комунікативні дії, а якщо бути точнішим, то такі можливості створює прояв цих дій у так-званій комунікативній мові (тобто, тій мові, яка спрямована на порозуміння між людьми). Саме це взаєморозуміння, яке виникає між людьми, має стати головною передумовою виникнення етики [5].

Тож якою саме бачить Габермас дискурсивну етику? Дискурсивна етика за Габермасом має багато спільного з етикою Канта, хоча, звісно, це лише частковий збіг, оскільки дискурсивна етика і етика Канта мають абсолютно відмінні засновки, з яких вони виходять. Габермас в першу чергу не визнає існування ані злої (як у Канта), ані доброї волі як феноменологічно закладеної в людину характеристики, він як представник комунікативної філософії вважає єдиним джерелом, з якого можуть виходити будь-які універсальні цінності – здатність людей до взаєморозуміння і отже джерелом цих універсальних цінностей є бажання підтримувати можливість ефективного дискурсу. В дискурсивній етиці категоричний імператив етики Канта заступає процедура моральної аргументації, тобто нормою стає така цінність, яка виходить з задоволення інтересів кожного і приймається абсолютно всіма учасниками вільного дискурсу. Водночас категоричний імператив підноситься до рівня принципу універсалізації, який у практичному

дискурсі відіграє роль правила аргументації. Тобто норми, що мають чинність, наслідки й побічні наслідки, які впливають із всезагального дотримання їх за умов задоволення інтересів кожного, мають бути без примусу прийнятними для всіх. Це ідеальна ситуація, і Габермас визнає, що вона має швидше регулятивний характер щодо окремих актів комунікації. Однак, на думку Габермаса, всезагальні факти передумов аргументації, тільки з яких можливо виведення універсальних норм, досягаються не за рахунок порозуміння з трансцендентальною свідомістю, а за рахунок участі у інтерсуб'єктивному громадському дискурсі. За Габермасом, прогрес суспільства відбувається за допомогою спочатку від поступового виведення цим суспільством певних універсалістських норм, а потім – по можливості – вже завдяки втіленню цих норм в реальному суспільстві. Проте він не визнавав запропоновану Апелем схему, в якій цей процес фактично паралельно з функцією прогресу суспільства паралельно виконував і функцію смислоутворення, оскільки Габермас не вважав, що засобами дискурсивної етики можна вирішити дану проблему, оскільки це є питання зовсім іншого характеру [6].

Також потрібно розглянути ставлення Габермаса до моралі та до її місця в житті людини, оскільки його позиція є доволі цікавою та оригінальною, а поняття моралі фактично показує нам місце цінностей в житті людини. Габермас вважав, що мораль є засобом захисту особистості. Оскільки в процесі свого розвитку індивід стикається з двома рівними за значенням процесами: процесом соціалізації і процесом індивідуалізації. Тобто ці два процеси є взаємопов'язаними, і один без іншого неможливий. В процесі індивідуалізації в людині посилюється потреба в захисті, оскільки людина не здатна ствердити власну ідентичність винятково для самої себе, для ствердження себе як індивіда людині потрібні ті, хто згоден з тим, що ця людина є гідним комунікації індивідом. Тобто, незважаючи на потребу в індивідуалізації, ми маємо захищати інтерсуб'єктивні стосунки взаємного визнання. Ми бачимо тут доволі чітке і логічне виведення не тільки пояснення внутрішньої потреби в співчутті, але і потребу в піклуванні про ближнього свого. Мораль тут виводиться з прагматики вразливості живих істот і з потреби піклування не тільки про себе, а отже виходячи з цього Габермас каже, що в дискурсивній етиці об'єднується етика обов'язку та етика блага. Отже, в дискурсивній етиці поєднується те що, не могли поєднати філософи протягом багатьох сторіч. Адже в ній просто немає подвоєння світів на світ інтелігібельного та феноменального, оскільки для виведення всезагальних норм потрібно лише солідарне залучення всіх у дискурс, а відповідно з цим і їхнє залучення до світу інтерсуб'єктивності [6].

У своїй статті «Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики?», яка влучно показує ставлення Ю. Габермаса до можливостей сучасної філософської етики, а відповідно і до цінностей які можуть існувати в наш час, виведені на світло ті проблеми, які реально існують і на вирішення яких мають бути покладені зусилля всіх наук і насамперед наук про цінності: «Беручи до уваги чотири великі морально-політичні проблеми нашого існування: зважаючи на голод і злиденність у країнах третього світу; зважаючи на катування і приниження людської гідності, що триває в не-правових державах; зважаючи на зростаюче безробіття

і диспропорції у розподілі суспільного багатства в західних індустріальних країнах; нарешті, зважаючи на ризик самознищення, чим і є гонка ядерних озброєнь для життя на цій планеті, – зважаючи на таке становище, мабуть, мій погляд на можливості філософської етики може розчарувати; у будь-якому разі вона є колючкою: філософія нікого не позбавляє відповідальності. Зрештою, і не-філософам, які, як і всі інші, усвідомлюють велику складність морально-практичних питань і добре з цим можуть впоратися, належить передусім показати чітку картину нашого становища» [6, с. 342]. Безсумнівно, з цією думкою був солідарним і К.-О. Апел, оскільки він, разом з Габермасом та більшістю сучасних філософів, займався розв'язанням не тільки теоретичних проблем, а і практичних завдань, які і спонукали вчених досліджувати цю проблематику в нашу епоху науки.

Таким чином, німецька комунікативна філософія показала, як цінності виконують функцію базису всього людського суспільства і, головне, – не вдаючись до якихось надприродних сил при поясненні впливу цінностей на людину. Апелю та Габермасу завдячуємо унаочненням того, наскільки важливе місце цінності посідають в науці та культурі, хай навіть деякі люди (чи навіть науковці) не усвідомлюють цього.

З іншого боку, комунікативна філософія вивела багато в чому практичні цінності, які такими були переважно у теорії. Тобто, незважаючи на беззаперечне існування універсальних цінностей, практичних порад щодо повсякденної поведінки люди від комунікативної філософії фактично не отримують. Більше того, Габермас навіть обгрунтував те, як людина може здійснювати аморальні дії і при цьому не руйнувати комунікативну людську спільноту. Та все ж сучасна соціальна філософія показала, що цінності існують не тільки в традиційних (наприклад, релігійних) спільнотах, а і в сучасному суспільстві, що любов до ближнього є не пережитком минулого, а засобом, який допомагає людині не просто вижити, а жити гідно. І хоча залишається безліч невирішених проблем, але в цьому і є специфіка філософії і її головна відмінність від різноманітних емпіричних досліджень – вона ніколи не розв'яже всіх проблем, але вона дає стратегічний засіб для їхнього розв'язання.

Список використаних джерел

1. Апел К.-О. Априори комунікативного союбщества и основания этики / К.-О. Апел; [пер. с нем.] // Апел К.-О. Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – С.263–377.
2. Апел К.-О. Ситуация людини як етична проблема / К.-О. Апел; [пер. з нім.] // Ермоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С.231–254.
3. Вебер М. Сент «свободи від оцінок» у соціальних науках / М. Вебер; [пер. з нім. О. Погоріло] // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С.264–309.
4. Габермас Ю. Єдність розуму в розмаїтті його голосів / Ю. Габермас; [пер. з нім.] // Ермоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С.255–286.
5. Габермас Ю. Дії, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Ю. Габермас; [пер. з нім.] // Ермоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С.287–324.
6. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? / Ю. Габермас; [пер. з нім.] // Ермоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С.325–345.
7. Риккерт Г. О системе ценностей / Г. Риккерт; [переклад] // Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – С.365–391.
8. Рогожа М. М. Соціальна мораль: колізії мінімалізму: [Монографія] / М. М. Рогожа. – К.: Вид-во ПАРАПАН, 2009. – 216 с.

References

1. Apel' K.-O. Apriori kommunikativnogo soobshhestva i osnovaniya jetiki / K.-O. Apel'; [per. s nem.] // Apel' K.-O. Transformaciya filosofii. – M.: Logos, 2001. – S.263–377.
2. Apel' K.-O. Sytuacija ljudyny jak etychna problema / K.-O. Apel'; [per. z nim.] // Jermolenko A. M. Komunikativna praktychna filosofiya. – K.: Libra, 1999. – S.231–254.
3. Veber M. Sens «svobody vid ocinok» u social'nyh naukah / M. Veber; [per. z nim. O. Pogorilogo] // Veber M. Sociologiya. Zagal'noistychni analizi. Polityka. – K.: Osnovy, 1998. – S.264–309.
4. Gabermas Ju. Jednist' rozumu v rozmai'tti jogo golosiv / Ju. Gabermas; [per. z nim.] // Jermolenko A. M. Komunikativna praktychna filosofiya. – K.: Libra, 1999. – S.255–286.
5. Gabermas Ju. Dii', movlennjevi interakcii' ta zhytjjevyj svit / Ju. Gabermas; [per. z nim.] // Jermolenko A. M. Komunikativna praktychna filosofiya. – K.: Libra, 1999. – S.287–324.
6. Gabermas Ju. Moral' i moral'nist'. Chy stosujut'sja gegelivs'ki zaperechenja Kanta takozh i dyskursyvnoi' etyki? / Ju. Gabermas; [per. z nim.] // Jermolenko A. M. Komunikativna praktychna filosofiya. – K.: Libra, 1999. – S.325–345.
7. Rikkert G. O sisteme cennostej / G. Rikkert; [pereklad] // Nauki o prirode i nauki o kul'ture. – M.: Respublika, 1998. – S.365–391.
8. Rogozha M. M. Social'na moral': kolizii' minimalizmu: [Monografija] / M. M. Rogozha. – K.: Vyd-vo PARAPAN, 2009. – 216 s.

Popovych M. D., Doctor of Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of History and Philosophy, Podolsky State Agricultural and Technical University (Ukraine, Kamenets-Podolsky), mykhai@ukr.net

Specificity of the study of values in K.-O. Apel's transcendental pragmatics and J. Habermas' theory of communicative action

In the article it is analyzed the characteristics of communicative approach to the problem of the philosophy of values as motivating and organizing communication component. The comparative analysis of the concepts of values in Karl-Otto Apel transcendental pragmatics of and Jurgen Habermas theory of communicative action is worked out.

Apel argues that the attitude to the values in the modern scientific world is false and futile. Apel says that you should not give up trying to understand the man and science should help us in this, because it comes from the studies not only on self-reflection, but on communication. Apel stresses the possibility of finding such «hypothetical imperatives» that actually constitute the foundations of communication opportunities (in the sense of the possibility of understanding) between people. It shows how values are necessary to enable rational argumentation. He brings with it from the thoughts like this: for the existing of the science, we need a scientific discourse, because even if one person makes a discovery, this person shall request additional preparing answers to questions that are put to her likely by opponents.

The source of the values of modern society Habermas guesses universalistic morality, i.e., the morality, which is the same for all people without exception as members communicative association. The means of this research of this universalistic morality, according to Habermas, is discursive ethics, i.e., ethics, which studies mechanisms of mutual understanding between people. Habermas also emphasizes the need to introduce a category, which he calls «communicative reason», that marks certain communicative space, principles which make possible the most communicative action.

Keywords: values, universalist values and discourse ethics, communication, discourse, rational argument, communicative association.

Попович Н. Д., доктор философских наук, доцент, заведующий кафедрой истории и философии, Подольский государственный аграрно-технический университет (Украина, Каменец-Подольский), mykhai@ukr.net

Специфика исследования ценностей в трансцендентальной прагматике К.-О. Апеля и теории коммуникативного действия Ю. Хабермаса

Анализируются особенности подхода коммуникативной философии к проблеме ценностей как мотивирующей и организующей составляющей коммуникации. Осуществлен сравнительный анализ концепций ценностей в трансцендентальной прагматике Карла-Отто Апеля и теории коммуникативного действия Юргена Хабермаса.

Апель доказывает, что отношение к ценностям в современном научном мире ошибочно и бесперспективно. Апель утверждает, что не стоит отказываться от попыток понять человека и в этом нам должна помочь наука, которая исходит из установок не столько на саморефлексию, сколько на коммуникацию. Апель отмечает параметры таких «гипотетических императивов», которые фактически и составляют те основы возможности коммуникации (в смысле возможности понимания) между людьми. Он показывает, насколько ценности необходимы для возможности рациональной аргументации. Он выводит это из такого размышления: чтобы наука была, нужен научный дискурс, ведь даже если открытие делает один человек, она без дополнительного запроса готовит ответы на вопросы, которые ей могут поставить вероятные оппоненты.

Источником ценностей современного общества Хабермас называет универалистскую мораль, то есть ту мораль, которая одинакова для

всех без исключения людей как участников коммуникативной сообщества. Средством изучения этой универсалистской морали, по мнению Хайермаса, является дискурсивная этика, то есть этика, которая изучает механизмы взаимопонимания между людьми. Также Хайермас подчеркивает необходимость введения определенной категории, которую он называет «коммуникативный разум», то есть определенное коммуникативное пространство, принципы которого делают возможными самые коммуникативные действия.

Ключевые слова: ценности, универсалистские ценности, дискурсивная этика, коммуникация, дискурс, рациональная аргументация, коммуникативное сообщество.

* * *

УДК 294.3

Колесник І. М.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
теорії та історії культури, Львівський національний
університет ім. І. Франка (Україна, Львів),
ikkimarsan@gmail.com

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК БУДДІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ТА МЕДИТАТИВНИХ МЕТОДИК ЯК ФУНДАМЕНТ ДЛЯ ПРАКТИЧНОГО ФІЛОСОФУВАННЯ

Досліджено основні аспекти взаємодії буддійської філософії та медитативних методик як фундаменту для практичного філософування. Проаналізовано генетичний зв'язок у розвитку філософських доктрин буддизму та медитації у школах Тхеравади, Махаяни та Ваджраяни. Виокремлено основні формати, в яких буддійські школи реалізують медитативні методики. Здійснено класифікацію основних видів медитації та відповідних елементів філософського вчення, які актуалізуються у свідомості практикуючого.

Ключові слова: буддійська медитація, філософія, Тхеравада, Махаяна, Ваджраяна.

Зацікавлення буддійським вченням та філософськими аспектами у західній академічній науці має тривалу історію. Вже майже півтора століття перекладаються фундаментальні першоджерела, організовуються наукові конференції, завдяки яким докладно проаналізовано основні доктрини та концепції філософії буддизму. Інший аспект буддизму, який почали досліджувати із другої половини ХХ ст., – це буддійські медитативні методики. Причини малодослідженості буддійської медитації тривалий час полягали у відсутності безпосередніх носіїв вчення на Заході і відповідної методології, яка би враховувала специфіку традиції східного та західноєвропейського типів мислення.

Перші спроби дослідження буддійської медитації у її різноманітті було здійснено у площині психології та психотерапії. Серед найвідоміших і вже класичних слід згадати праці Чарльза Тарта [11], Артура Дж. Дейкмана [11], Еріха Фрома [14], Володимира Козлова [3] та ін. У площині академічної буддології та з-поміж авторів, що популяризували буддійське вчення, слід згадати праці Анагаріки Говінди [1], Євгенія Торчинова [12;13], Вікторії Лисенко [5; 6], Едварда Конзе [17], Чжана Чжень-цзи [15], Деніела Гоулмена [2], Александра Вінна [22] та ін. Про зв'язок буддійської філософії із медитацією писали Джордж Дрейфус [18], Девід Джермано [19], Джефрі Хопкінз [20] та ін. Однак згадані підходи торкаються зазначеної нами проблематики взаємодії філософії та медитації в буддизмі лише побіжно. Метою нашого дослідження є виявлення тісного зв'язку між буддійською філософією та її практичною реалізацією завдяки буддійським медитативним методикам.

Розглянемо у загальних рисах розвиток буддійської медитації у контексті філософської доктрини. Відомо, що буддизм розвивається під впливом і у взаємодії із брахманізмом [22, с. 154]. Відомо, що принц Сідгартта перед пробудженням навчався у відомих шраманив Алари

Калами і Уддаки Рамапутти, завдяки яким засвоїв основні техніки індійської йоги. Проте, як стверджує А. Вінн, звільнення, згідно з Буддою, є не лише медитативним досвідом, але інсайтом в медитативному досвіді. Будда вчив, що медитація повинна супроводжуватися увагою до основи досвіду індивіда – чуттів, спричинених внутрішніми та зовнішніми об'єктами – й, зрештою, інсайтом щодо природи цього медитативного досвіду [22, с. 95]. На відміну від філософів-брамінів, Будда пропонував не усувати світ чи свідомість, а покладати їх водночас у основу інсайту життєвого досвіду. На цій стадії розвитку буддизму світ перетворюється на лабораторію для свідомості.

Згідно із філософською доктриною Будди є кілька необхідних складових, які слід осмислювати, аналізувати та застосовувати у площині власної свідомості кожному монаху або мирянину: 1) Чотири шляхетні істини; 2) Вісімковий шлях; 3) вчення про дгарми і карму; 4) доктрина не-Я (анатмавада); 5) миттєвість дгарм (кшанікавада); 6) причинно-залежне походження (пратіт'я самутпада) [4, с. 110].

Дослідники виділяють широке та вузьке значення буддійської медитації. У широкому значенні – це Вісімковий шлях взагалі. Вузьке – практика усвідомлення (санскр. «сміті»), концентрація уваги (санскр. «самадгі») та інтуїтивне прозріння (санскр. «праджня»). Власне новаторськими для Індії стали практика сміті та перша ступінь споглядання (санскр. «дг'яна»), яка пов'язувала зосередження не із болісними переживаннями, а відчуттями радості та захвату [5, с. 464].

У ранньому буддизмі та Тхераваді медитативні техніки поділяються на дві великі групи: шаматта та віпаш'яна. Перша з них має на меті викорінення афектів та прив'язаності до звичних переживань. Друга – це рефлексивний процес осмислення філософських засад буддійської традиції [8, с. 225], адаптації цих засад до будь-яких ситуацій та поведінки. Практики Тхеравади та списки об'єктів для концентрації розглянуто у Сатіпаттгана-сутті [10] й трактаті Будгахоси «Шлях очищення» [16]. Кожна група об'єктів концентрації (всього об'єктів виділено 40), у свою чергу, мала певне призначення і полегшувала роботу монаха над найважчими філософськими доктринами та, водночас, внутрішніми афектами в контексті шаматти.

Розвиток ранніх ідей буддизму продовжується у школах двох великих напрямів буддизму Махаяни та Ваджраяни. У Магаяні змінюється сприйняття сутр – відтепер істинним було не лише те, що казав Будда, а все, що істинне – було в різний спосіб сказане Буддою. На думку естонського буддолога Л. Мялля, філософські та доктринальні тексти Магаяни об'єктивують пробуджений стан свідомості практикуючого медитацію і можуть породжувати схожий стан у читача [12, с. 67]. Нові філософські ідеї, які внесла Магаяна в буддизм можна узагальнити таким чином: 1) сутності не має не лише особистість, але й дгарми; 2) перебування живих істот у сансарі – ілюзія; 3) Будда – не людська істота, а синонім істинної реальності як вона є (санскр. бхутататта); 4) істинна реальність не може бути описана чи визначена; 5) істинна реальність досягається завдяки йогічній інтуїції, яка і є праджня-парамітою.

У межах Магаяни розробкою філософських позицій та медитативних практик займалися дві визначні школи: шун'явада (мадг'ямака) на чолі із Нагарджуною та віджнянавада (йогачара) на чолі із Асангою та

Васубандгою [13, с. 316]. Якщо школа Нагарджуни послідовно руйнувала міф про існування «Я» та усіх, пов'язаних із цих поняттям, категорій (час, простір тощо), то його ученики займалися проблемами інтуїції та позавербального сприйняття світу.

Третім важливим напрямом у буддизмі є Ваджраяна або тантричний буддизм. Ця форма буддизму зазнала найбільшого впливу ідей індійського тантризму, що відобразилося в особливому розумінні ролі тіла у досягненні пробудженого стану. У тибетській традиції тантричного буддизму медитація засвоюється монахами завдяки специфічній педагогіці – вихованню свідомості. Насамперед вивчаються основи доктрини (стадія «слухання»), потім монахи аналізують і застосовують елементи вчення до власного випадку (стадія «рефлексії») і лише після цього переходять до складніших технік (стадія «медитації») [19, с. 1284].

У межах шкіл Ваджраяни розробляють методи, які ґрунтуються на практичному використанні функцій тіла та свідомості. Якщо у попередніх напрямках акцент робився на роботі зі свідомістю, то тибетський буддизм приймає парадигму інструментального використання тілесності та чуттєвості людини на шляху до пробудження та фундаментального переосмислення власного буття. Наприклад, зір орієнтувався на сприйняття мандал (символічних зображень буддійської космології), слух – слухання співу молитовних формул–мантр, здатність до мовлення та співу – горлове виконання мантр, також нормальними супровідними матеріалами для медитації стають запахи та аромати [1, с. 143]. Головна ідея полягала у тому, що будь-які феномени можна використовувати як джерело інтенсивного досвіду, а отже тантричні медитації значно розширюють текстуальну площину пізнання.

Поступова систематизація тантричного буддизму його наставниками спричинила фіксацію методик. Однією із найвідоміших класичних систем є «Шість його Наропи», хрестоматія по якій сформована Гленом Муліном [7]. Згідно із цією системою практика буддиста виглядає таким чином: 1) tummo – йога внутрішнього (містичного) тепла; 2) gyulu – йога ілюзорного тіла; 3) ösel – йога чистого світла; 4) milam – йога сновидіння; 5) bardo – йога проміжного стану; 6) phowa – йога переносу свідомості у чистий світ Будди.

Згідно із тибетськими буддистами, людина повинна використовувати усі можливі ресурси та час (наприклад, сон, споживання їжі тощо) для осмислення основних ідей Будди та досягнення стану пробудження, тому спектр можливих методів зміни свідомості значно розширюється, порівняно із Теравадою та Магаєюною.

Завдяки налагодженню міжкультурного діалогу, західні дослідники поступово знайомляться із медитативними методиками та філософськими інтерпретаціями доктрин Будди. Серед буддійських шкіл найбільшою увагою користувалися Теравада, дзен–буддизм, школи карма–кагью, гелуг–па, дзогчен та ін. Їхні традиційні методики медитації формують частину сучасного культурного ландшафту Заходу. Окрім традиційних шкіл, буддійська філософія та медитація набувають секулярних форм. Виникають методики на основі буддійського вчення, однак з яких вилучені елементи релігійного характеру.

Адаптація практик буддійської медитації на Заході відбувається завдяки семінарам, ретрітам, конференціям і відсутності «релігійного» характеру у цієї практики. Наприклад «Рух Віпасани» – це наслідок реформування

традиційної школи Теравада і використання медитативної практики безвідносно до будь-якої релігії. Засновниками кількох форм реформованої віпасани можна вважати Магасі Саядева («Новий бірманський метод»), Анагаріку Муніндру і С. Н. Гоєнка [21, с. 320]. Основною рисою цих методів є орієнтація на людей сучасності, чий темп життя перетинається із темпом глобального інформатизованого світу.

Таким чином, можна виділити кілька площин, в яких філософія буддизму та медитативні методики інтенсивно вступають у взаємодію: 1) монастирі та храми; 2) ізольовані ретритні центри у віддалених від цивілізації місцевостях (печери, гірські поселення тощо); 3) ретритні центри, які перебувають у межах населених пунктів і використовують дисципліну різного ступеня регламентації. Якщо перші дві площини є невідірваними від традиційного контексту школи, то третя – це явище, яке виникає на Заході в результаті секуляризації.

Спробуємо узагальнити буддійські медитативні практики та основні філософські доктрини, які вони покликані реалізувати у межах свідомості. Отже, основні види медитації в буддизмі (при написанні термінів ми опираємося на санскритський варіант): 1) шаматга – заспокійлива медитація. Мета – розвиток здатності до концентрації, загальне заспокоєння мислення та спокійне сприйняття потоку свідомості; 2) віпаш'яна – інсайт. Мета – проникнення свідомості у дгармічну природу буття. Цю методику називають ще аналітичною медитацією, оскільки акцент робиться на мінливому характері усього, включно із думками, думаючого та об'єкту мислення; 3) медитація на Пустоті. Мета – сприйняття факту відсутності будь-яких ізольованих сутностей в дійсності та їхню взаємозалежність. Ця методика розвивається на основі вчення Нагарджуни і досі популярна у тибетських школах; 4) медитація на співчутті. Мета – розвиток відчуття причетності до життя інших істот, невіддільності власного буття від буття світу та долання егоцентричності; 5) аналітична медитація на чотирьох ідеях: благо народження людиною, духа, мінливість усього та карма. Ця методика є найближчою до європейської рефлексії і відіграє роль підготовчої стадії у подальшій практиці; 6) тантричні та пост–тантричні медитативні практики (йога Наропи, Дзогчен, Магамудра). Основний акцент тантричних методик – інтеграція тілесного досвіду та зміна перцепції буття як такого; 7) медитація дзадзен та медитація на коані у дзен–буддизмі. Автентична система школи дзен–буддизму використовує сидячу медитацію для підсилення внутрішнього напруження та коан як метод для боротьби із обмеженістю лише дискурсивним сприйняттям дійсності.

Зазначимо, що у традиційних школах буддійський монах перетворював власну свідомість на простір, в якому основні ідеї вчення експериментально перевірялися шляхом медитативного експериментування.

Одна із фундаментальних вимог до практикуючого буддійського вчення – це здійснення аналізу власної природи, характеру буття навколишнього світу та кармічних зв'язків між усіма живими істотами. Свідомість практикуючого перетворювалася на своєрідну філософську майстерню або лабораторію, в якій аналіз, методика та здатність концентруватися породжували певний результат, перевірений часом та досвідом вчителів.

Для буддистів свідомість залишається впродовж усієї історії розвитку вчення єдиною справді важливою

«експериментальною площиною», де відбуваються фундаментальні зміни у сприйнятті, мисленні.

У підсумку зауважимо, що особливістю буддійської філософії є її тісний зв'язок із безпосередньою духовною практикою, яка виражалася у медитативних методиках. При цьому школи основних напрямів буддизму розвивали конкретні аспекти вчення в залежності від контексту, акцентів та ідеалу, що покладалася в основу всього шляху буддиста. Розвиток філософської системи спричинював зміни у методах роботи зі свідомістю і, навпаки, – революції у медитативній площині спричинювали переосмислення усієї сукупності буддійських концепцій. Характер взаємодії між філософією та медитацією не обов'язково передбачає релігійні елементи, саме тому поява секулярних методик, що ґрунтуються на світоглядних засадах буддизму є також результатом органічного розвитку буддійського вчення в сучасних умовах.

Список використаних джерел

1. Говинда А. Творческая медитация и многомерное сознание / Анагарика Говинда. – М., 2003. – 340 с.
2. Голумен Д. Висуддхимагга – буддийская карта более высоких состояний сознания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svter.ru/buddismmenu/tkheravada/412-visuddkhimagga-buddijskaya-karta-bolee-vysokikh-sostoyaniy-soznaniya.html>
3. Козлов В. Психотехнологии измененных состояний сознания / Владимир Козлов. – М., 2005. – 544 с.
4. Колесник И. Буддійська ідентичність у вимірі соціолого-релігієзнавчого дослідження / Ігор Колесник. – Релігієзнавчі студії, №3, Львів, 2011. – С.110–117.
5. Лысенко В.Г. Медитация в буддизме / Виктория Лысенко // Философия буддизма: энциклопедия. – М., 2011. – С.464.
6. Лысенко В. Опыт введения в буддизм: ранняя буддийская философия / Виктория Лысенко. – М., 1994. – 159 с.
7. Мулин Г. Хрестоматия по Шести йогам Наропы / Гленн Мулин. – М., 2009. – 336 с.
8. Парибок А. Випашьяна / Андрей Парибок // Философия буддизма: энциклопедия. – М., 2011. – С.225.
9. Розенберг О. О мирозерцании современного буддизма на дальнем востоке / Оттон Розенберг // Труды по буддизму. – М., 1991. – 295 с.
10. Сатипаттхана сутта. Мадджхима Никая 10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dhamma.ru/canon/mn/mn10.htm>
11. Тарт Ч. Измененные состояния сознания / Чарльз Тарт. – М., 2003. – 288 с.
12. Торчинов Е. Введение в буддологию. Курс лекций / Евгений Торчинов. – СПб., 2000. – 432 с.
13. Торчинов Е. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния / Евгений Торчинов. – СПб., 2007. – 544 с.
14. Фромм Э. Дзен-буддизм и психоанализ / Эрих Фромм. – Москва, 2010. – 320 с.
15. Чжэнь-цзи Ч. Практика дзен / Чжуан Чжэнь-цзи. – СПб., 2004. – 302 с.
16. Buddhaghosa. The Path of Purification (Visuddhimagga) / Buddhaghosa. – Kandy, 2010. – 794 p.
17. Conze E. Buddhist meditation / Edward Conze. – London, 1972. – 190 p.
18. Dreyfus G. The Sound of Two Hands Clapping: The Education of a Tibetan Buddhist Monk / George Dreyfus. – Berkeley, Calif., 2003. – 460 p.
19. Germano D. Buddhist Meditation / David Germano, Gregory A. Hillis // Encyclopedia of Religion, vol.2 – 2005. – P.598–1339.
20. Hopkins P.J. Emptiness Yoga: The Tibetan Middle Way / Jeffrey P. Hopkins. – Ithaca, N.Y., 1987. – 536 p.
21. McMahan D.L. The Making of Buddhist Modernism / David McMahan. – Oxford, 2008. – 320 p.
22. Wynne A. The Origin of Buddhist Meditation / Alexander Wynne. – New York, 2007. – 154 p.
23. Goulmen D. Visuddhimagga – buddijskaya karta boleye vysokikh sostoyaniy soznaniya [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.svter.ru/buddismmenu/tkheravada/412-visuddkhimagga-buddijskaya-karta-bolee-vysokikh-sostoyaniy-soznaniya.html>
24. Kozlov V. Psichotekhnologiiyi izmenennykh sostoyaniy soznaniya / Vladimir Kozlov. – M., 2005. – 544 s.
25. Kolesnyk I. Buddijs'ka identychnist' u vymiri socioloho-relihiyeznavchoho doslidzhennia / Ihor Kolesnyk // Relihiyeznavchi studiyi, №3, L'viv, 2011. – S.110–117.
26. Lysenko V. Meditatsyya v buddizme / Viktoriya Lysenko // Filosofiya buddizma: encyklopediya. – M., 2011. – S.463–469.
27. Lysenko V. Opyt vvedeniya v buddizm: rann'aya buddijskaya filosofiya / Viktoriya Lysenko. – M., 1994. – 159 s.
28. Mulinn G. Chrestomatiya po shesti yogam Naropy / Glenn Mulinn. – M., 2009. – 336 s.
29. Paribok A. Vipashyana / Andrey Paribok // Filosofiya buddizma: encyklopediya. – M., 2011. – S.225.
30. Rozenberg O. O mirosozercaniyi sovremennogo buddizma na Dal'nem Vostoke / Otton Rozenberg // Trudy po buddizmu. – M., 1991. – 295 s.
31. Satipathana sutta. Maddzhima Nikaya 10 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dhamma.ru/canon/mn/mn10.htm>
32. Tart Ch. Izmenennyye sostoyaniya soznaniya / Charl'z Tart. – M., 2003. – 288 s.
33. Torchynow Y. Vvedeniye v buddologiyu. Kurs lekcyj / Yevgenij Torchynow. – SPb., 2000. – 432 s.
34. Torchynow Y. Religii mira: Opyt zapredel'nogo. Psichotekhnika I transpersonal'nyye sostoyaniya / Yevgenij Torchynow. – SPb., 2007. – 544 s.
35. Fromm E. Dzen-buddizm i psichoanaliz / Erich Fromm. – Moskva, 2010. – 320 s.
36. Chzhen'-tzy Ch. Praktika dzen / Chuan Chzen'-tzy. – SPb., 2004. – 302 s.
37. Buddhaghosa. The Path of Purification (Visuddhimagga) / Buddhaghosa. – Kandy, 2010. – 794 p.
38. Conze E. Buddhist meditation / Edward Conze. – London, 1972. – 190 p.
39. Dreyfus G. The Sound of Two Hands Clapping: The Education of a Tibetan Buddhist Monk / George Dreyfus. – Berkeley, Calif., 2003. – 460 p.
40. Germano D. Buddhist Meditation / David Germano, Gregory A. Hillis // Encyclopedia of Religion, vol.2 – 2005. – P.598–1339.
41. Hopkins P.J. Emptiness Yoga: The Tibetan Middle Way / Jeffrey P. Hopkins. – Ithaca, N.Y., 1987. – 536 p.
42. McMahan D.L. The Making of Buddhist Modernism / David McMahan. – Oxford, 2008. – 320 p.
43. Wynne A. The Origin of Buddhist Meditation / Alexander Wynne. – New York, 2007. – 154 p.

Kolesnyk I. M., PhD, assistant professor of theory of culture Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), ikkimarsan@gmail.com

Interconnection between Buddhist philosophy and meditation as fundament for practical philosophizing

There are researched main aspects of interconnection between Buddhist philosophy and meditative techniques as fundament for practical philosophizing. Author analyzes the nature of genesis of philosophical doctrines and meditation in traditions of Theravada, Mahayana and Vajrayana. Also there are distinguished formats for practice of meditation in traditional schools and modern Buddhism. And most important part of the article is classification of types of meditation and elements of philosophical doctrine, which are actualized in conscious of practitioner.

Keywords: Buddhist meditation, philosophy, Theravada, Mahayana, Vajrayana.

Колесник И. Н., кандидат философских наук, доцент кафедры теории и истории культуры, Львовский национальный университет им.И.Франко (Украина, Львов), ikkimarsan@gmail.com

Взаимосвязь буддийской философии и медитативных методик как фундамент для практического философствования

Исследовано основные аспекты взаимодействия буддийской философии и медитативных методик как фундамент для практического философствования. Проанализировано генетическую связь между развитием философских учений буддизма и медитации в школах Тхеравады, Махаяны и Ваджраяны. Автор определяет основные форматы, в которых буддийские школы реализуют медитативные методики. Осуществлена классификация основных видов медитации и соответствующих элементов философской доктрины, которые актуализируются в сознании практикующего.

Ключевые слова: буддийская медитация, философия, Тхеравада, Махаяна, Ваджраяна.

* * *

References

1. Govinda A. Tvorcheskaia meditatsiya i mnogomernoe soznanie / Anagarika Govinda. – M., 2003. – 340 s.

УДК 261.8:235

Бондарчук В. О.,
здобувач кафедри релігієзнавства і теології,
Національний університет «Острозька академія»
(Україна, Острог), Vitaliy_Bondarchuk@ukr.net

**ВІДОБРАЖЕННЯ В ПОЛЕМІЧНИХ ТВОРАХ
«АПОКРИСИС» І «АНТИРИЗИС» ФАКТІВ
МІЖРЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
НАПРИКІНЦІ XVI СТ. – ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Досліджено відображення у полемічних творах «Апокрисис» і «Антиризис» ключових аспектів міжконфесійної боротьби наприкінці XVI ст. В Речі Посполитій. Дослідник користується двома автентичними джерелами та верифікує отриману з них інформацію з уже відомими історіографічними даними. Для точності результатів роботи він застосовує порівняльно-історичний, а також методи узагальнення і хронологізації. В підсумку пошуків встановлено головні, на думку Христофора Філалета і Іпатія Потія, проблеми, які спричинили конфронтацію між Православною та Католицькою Церквами й здійснено порівняння шляхів розв'язання конфлікту пропонованих полемістами. Встановлено, що жертвами боротьби котра зазнала ескалації після Берестейської унії стають, як духовенство, так і миряни. Водночас доведено кардинальну різницю між точками зору богословів щодо цілей протистояння католицької та православної церков. Отримані дані можна використовувати, як практичні матеріали при вивченні історії християнської церкви та суспільства України кінця XVI ст.

Ключові слова: «Апокрисис», «Антиризис», полемічна література, міжконфесійна боротьба, Берестейська унія.

Починаючи з 60-х рр. XVI ст. і до його закінчення конфлікт між православною та католицькою церквами на українських територіях Речі Посполитої, що до цього перебував у латентному стані, розгорається із новою силою. Боротьба набуває всезагального, комплексного характеру і в підсумку одним із її результатів стає проведення Берестейської унії та утворення нової сторони конфлікту – уніатської церкви. Для неупередженого розуміння тодішньої ситуації сучасною наукою важливим є залучення до вже існуючих даних про тодішню міжконфесійну боротьбу точки зору уніатів адже їхню церкву можна розглядати і як об'єкт, і як суб'єкт тодішньої конфронтації. Одночасно необхідно провести компаративне дослідження структури конфлікту уніатів, православних та іншими причетними до нього сторонами.

Актуальність матеріалу статті полягає в тому, що дозволяє зробити відповідний внесок і частково розв'язати проблему емпіричного характеру пов'язану з церковною історією України – продемонструвати бачення в відомих зразках полемічної літератури конфлікту між конфесіями Речі Посполитої кін. XVI ст. Варто доповнити, що нагальність вивчення питання схвалюють науковці сфера праці, яких лежить у цій або близьких до неї тематиках. Так, М. Дмитрієв вказує на неоднозначне ставлення до унії навіть серед католицьких богословів – представників конфесії, що здавалося б чи не найбільше сприяла об'єднанню [5, с. 51]. В. Ульяновський твердить, що нерівність між католицькою та православними церквами існувала фактично завжди, як і втручання світської влади у справи Київської митрополії [9, с. 36]. Однак, В. Пері висловлює думку про Берестейську унію, як результат й реалізацію утвердження «двох еклезіологій («усучаснених» односторонньо), тобто щораз більше відмінних між собою» [8, с. 8].

Опрацювання рівня розробки теми показує прогалину у її вивченні, однак демонструє наявність ряду праць синтетичного характеру та таких, що досліджують близькі до означеної проблеми питання. У контексті Реформації та Контрреформації розглядає конфлікт між

церквами та їх вірянами Борис Гудзяк [3, с. 101, 105–107; 4, с. 102, 144–145]. Впливові світських осіб на розгортання релігійного протистояння у своїх працях приділяє деяку увагу С. Плохій [9, с. 98–105, 111–112; 10, с. 10–11]. Аналогічну проблему, тільки вже у постберестейський період вивчає М. Шкрібляк [14]. Аспект участі у конфлікті чернецтва досліджує В. Климов [7, с. 93]. Окремі згадки про означену тему можна зустріти у працях С. Яковенка [15, с. 145] (відбиття конфлікту конфесій в соціумі), В. Пері [8, с. 16–20] (боротьба з точки зору католиків), М. Дмитрієва, Б. Флорі [5, с. 43–47; 6, с. 189–190] (причини нетерпимості, роль короля Речі Посполитої) та В. Шевченка [12, с. 96; 13, с. 105] (Реформація, як причина дестабілізації). Окремо варто зазначити про дослідження теми міжконфесійного протистояння в двох монографіях присвячених твору Христофора Філалета авторства М. Скаланичова та П. Яременка. Попри безсумнівні професійні характеристики, конкретно означена проблема в працях не піднімається [11] або описана у апологетичному стилі [16, с. 4].

Метою статті є здійснити порівняння думок представників православної та уніатської церков щодо ескалації напруженості стосунків між конфесіями Речі Посполитої наприкінці XVI ст. Матеріал дослідження дозволяє окреслити головні постулати бачення протистояння двома найбільш проінформованими представниками сторін конфлікту – Христофором Філалетом та Іпатієм Потієм. Для ефективного виконання вказаної мети її варто розділити на наступні завдання: 1) визначити основні проблеми, які турбують богословів; 2) співставити пропоновані ними варіанти вирішення цих перепон; 3) перевірити можливість впливу особистісної ворожнечі полемістів на об'єктивність їхніх суджень.

Причиною новизни публікації є те, що із двох репрезентативних автентичних джерел вперше здійснюються наукові вибірка, опрацювання і компаративне дослідження інформації, яка має пряме відношення до озвученого на початку статті питання. Це збільшить об'єм існуючої бази даних історіографії про конфлікт у релігійному житті Речі Посполитої кін. XVI ст. і рефлексію на нього у полемічній літературі.

Наукові результати статті було здобуто завдяки застосуванню порівняльно-історичного, методів узагальнення та хронологізації.

Перейдемо безпосередньо до розгляду предмету обговорення. Із усіх складових частин даного комплексу проблем першим варто виділити питання переслідування представників православ'я. Прикладом такого є лист Сигізмунда III від 28 липня 1595 р. З наказом затримувати посланців патріархів грецької церкви до її ж єпископів і конфісковувати знайдені у них листи під приводом безпеки коронних земель. Також подібними листами короля, отриманими обманним чином, уніати забороняють православній церкві будувати церкви, про що свідчить послання монарха від 29 серпня 1596 р., адресоване війтові, бурмістрові, радникам і лавникам міста Вільно. Троїцьке братство з цього міста обвинувачується, що використовує церкву не для служби Божої, а підбурювання населення [2, Стб. 1769–1779].

Рішенню про заборону будівництва церков Потій висловлює свою підтримку. Король у цьому випадку керується 83 правилом Карфагенського собору, яке не дає права будувати церкви без дозволу єпископа. До того

ж, у тому конкретному випадку з братством м. Вільно, розпорядження не було виконано і храм збудували. Причиною цього ним називається дія Варшавської конфедерації, яка дає можливість для кроків без огляду на думку монарха.

Зазнає посягань вже існуюче майно Церкви: у Київського архімандрита намагаються забрати Печерський монастир, у Львівського владика – Жидичинський [2, Стб. 1785–1786]. При цьому митрополит Рогоза, коментуючи обвинувачення в незаконності керування Печерським монастирем, запевняє, що під тимчасове управління останній був переданий йому королем [2, Стб. 1057–1060].

Тиск на прихильників православ'я посилюється з наближенням собору в Бересті. Серед інших ним займається особисто Іпатій Потій: 3 жовтня 1596 р. він виступає проти Берестейського церковного братства із обвинуваченнями у недотриманні правил літургії, проведенні її не в храмі, участі у «єретицьких» службах. Як покарання берестейському протопопу і священникам наказується не проводити жодних таїнств відносно порушників та членів їх сімей.

Христофор Філалет твердив, що Берестейський собор не вирішив нагальних проблем у цій сфері, на ньому самому було зроблено ще більше порушень: арешт протосинкела Никифора, прийняття митрополитом і владиками унії, публікація королівських універсалів (15 грудня 1596 р.), забороняючих опозицію унії та прокляття львівського й перемиського владик, що йде у розріз із королівським присягами про свободу віросповідання. Також православних пастирів б'ють на вулицях, померлих вірян викопують з могил, переривають служби Божі в церквах. Найгіршим Христофор Філалет вбачає те, що до відступництва ряду колег православна церква мала відносний спокій, не були такими сильними [2, Стб. 1767–1786].

Варто відзначити – у запалі суперечки полемісти висловлюють не тільки конкретні аргументи по суті тієї чи іншої проблеми, а й вдаються до особистісних обвинувачень один проти одного. Наприклад, у подібному стилі Христофор Філалет характеризує Кирила Терлецького – той називається головним будівничим «недогледної унії». Край де живе автор «Апокрисису» знає про злочини Терлецького. До прикладу з поїздки до Риму, котра повинна була виправити його у крашу сторону він привозить книги блудливого змісту котрі, окрім особистого перегляду, демонструє жінкам.

Протилежної думки про свого колегу дотримується Іпатій Потій вважаючи того «добрим та неприкаяним» [1, Стб. 925–926].

Проте все ж частіше супротивники приділяють увагу більш нагальним на той момент питанням. Крім духовенства переслідування за релігійною ознакою зазнають і віряни протиправних конфесій. Утиски православних проявляються у вигляді заборони проводити літургії в дні свят за старим календарем шляхом унеможливлення доступу для них до культових споруд, вигнання людей із церков, атаками на пресвітерів і священників, намаганнях завадити проводити таїнства згідно правил. Хто протривав цьому зазнає нових нападів. Також відбуваються репресії в сфері освіти – примусове переведення учнів з православних до уніатських шкіл [2, Стб. 1763–1766].

За словами Потія, «єретики» молилися Богу, що для них краще потрапити під турецьку неволю, ніж об'єднатися з Римською церквою. Думку Христофора Філалета про те, що їх було покарано через відмову йти за уніатами, він вважає невірною [1, Стб. 937–942].

Христофор Філалет наполягає, що гоніння на мирян відбуваються і в нецерковній, економічній сфері: людей грецької віри відсторонюють від займаних посад, не дають займатися своїм ремеслом [2, Стб. 1763–1766]. Найбільш показовим прикладом перерахованих вище утисків стає справа щодо майна пані Брацлавської, княжни Збаразької. Вона демонструє, що репресії торкаються не тільки міщан, проте людей шляхетського стану. Напад на маєток пані здійснює сам Іпатій Потій. Попри скарги Брацлавської на нього нападник є невідомим: юрисдикції польських судів він не підлягає, розслідування за участі Папи Римського у підпорядкуванні котрого єпископ буде затратним фінансово і по часу [2, Стб. 1767–1768].

Іпатій Потій пропонує для читача альтернативну версію конфлікту. Згідно неї священник цієї та інших навколишніх церков за традицією при підході своєї черги повинен був служити та виконувати ряд повинностей у соборі. Один з панотців порушує цей багаторічний звичай і припиняє відвідини собору. Так і не вирішивши це питання шляхом переговорів владика разом з протопопом і декількома пресвітерами здійснює особистий візит до церкви. Єпископ знімає з престолу антимінс та забороняє місцевому священнику проводити літургії у зв'язку із небажанням останнього підкорятися владі єпископа і канонам [1, Стб. 929–932]. Виходячи з вищесказаного все вчинене володимирським єпископом автор «Антиризиса» вважає законним, здійсненим у рамках владних повноважень сановника. Пані Брацлавська фактично до церкви не має жодного відношення, остання, як і інші, завжди перебувала у підпорядкуванні короля і єпископа [1, Стб. 931–932].

Переслідувань за релігійною ознакою також зазнають і прихильники уніатів. Гострого резонансу набуває суд над митрополитом та владиками, які примкнули до унії. Христофор Філалет вважає, що опонент побачивши завідома програвний характер будь-яких тверджень висловлених проти позбавлення владик-уніатів їхніх маєтностей православним собором вирішує не сперечатися, а дискредитувати сам суд називаючи його «кам'яничним (хатнім – В. Б.) зборищем» і каже, що нижче за рангом духовенство не може судити вищого – митрополита та владик [2, Стб. 1259–1264].

На думку Іпатія Потія, цей суд порушує духовну та світську владу, церковні канони. Останній використовує догми на власний розсуд, не дотримується їх. До того ж, не було таких осіб, які мали право викликати владик до суду: «Никифор зрадник і відступники» не могли робити цього, старший за рангом митрополит був разом із уніатами, король не мав традиції оформлення таких викликів. Якщо припустити законність існування виклику, то до всіх адресатів він все одно не дійде через різницю між конфесійним та світським правом: в останньому для залучення до судового процесу підданого виклик направляється до його пана, а в цьому конкретному випадку виклик для митрополита не може розповсюджуватися на підлеглих йому єпископів [1, Стб. 811–814].

Христофор Філалет твердить, що право судити митрополита та владик на православному соборі

мали не лише церковні високопосадовці, а й учасники з нижчим соціальним статусом. Лист патріарха Єремії, підтверджений королем, зокрема, надавав таку преференцію членам Троїцького церковного братства. Полеміст визнає, що не всі, хто був 6–10 жовтня 1596 р. у Бересті, належали до братства, однак їхня присутність у заході ще не означає участі в самому суді над уніатами [2, Стб. 1269–1270].

Корумпованість патріархів при призначенні на посаду митрополита та неприязне відношення перших до другого вважає Потій причиною появи згаданого листа. Переведення митрополита під світську владу порушує церковні канони: останні забороняють при вирішенні духовних справ звертатися до світських. Особливо нечужою є передача під владу світських не рядового духовенства, а єпископів та митрополитів й наявність серед цих світських простолудинів. На користь його слів дане питання регулюють 13 правил Мілевітанського (Африканського, 416 р. – В. Б.) та 8 Матишконського (Маконського, 585 р. – В. Б.) собору, 9 норма III Карфагенського собору, 3 (9) у рішеннях Халкідонського собору 451 р., 32 Аггатовського (Агденський, 506 р. – В. Б.). Такі права належать церковному суду та королю, як опікуну і оборонцю церков Божих. Єремія II знає про існування зазначених правил й порушує їх [1, Стб. 825–830].

Підсумовуючи статтю можна зробити висновок, що у матеріалах трактатів «Апокрисис» і «Антиризис» знаходиться своє відображення в тому числі силова конфронтація між католицькою та православною церквами, яка характеризується активними діями обох сторін із залученням до боротьби й обранням у якості цілей боротьби і духовенства, і мирян. Авторами творів протистояння позиціонується у нерозривному зв'язку з Берестейською унією та створенням уніатської церкви. Тільки Іпатій Потій вважає дану зв'язку однією з причин унії, а Христофор Філалет – одним із способів знищення православної церкви. Поза всяким сумнівом така боротьба тільки шкодить для загального стану християнської церкви.

Список використаних джерел

1. «Антиризис» или апология против Христофора Филалета в двух текстах: западно-русском (1599 г.) и польском (1600 г.) // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга третья / Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией под редакцией П. Гильтербрандта. – С.-Петербург, 1903. – Т. XIX. – Стб. 477–982.
2. «Апокрисис». Сочинение Христофора Филалета // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга вторая / Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией под редакцией П. Гильтербрандта. – С.-Петербург, 1882. – Т. VII. – Стб. 1003–1820.
3. Гудзяк Б. Київська ієрархія, Берестейські синоди і укладення Берестейської унії [Текст] / Б. Гудзяк // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління (Матеріали Перших «Берестейських читань»). Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р.). – 1995. – С. 101–136. – ISBN 5–7707–8216–1.
4. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії [Текст] / Б. Гудзяк; [пер. з англ. М. Габлевич, під ред. О. Турія]. – Львів: Ін-тут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – XVI + 426 с. – ISBN 966–7034–17–8.
5. Дмитрієв М. В. Концепція унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. [Текст] / М. В. Дмитрієв // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління (Матеріали Перших «Берестейських читань»). Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р.). – 1994. – С. 39–101.

6. Дмитриев М. В. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. [Текст] / М. В. Дмитриев, Б. Н. Флора, С. Г. Яковенко. – М.: Изд-во «Индрик», 1996. – Ч. I: Брестская уния 1596 г. Исторические причины события. – 1996. – 199 с. – ISBN 5–85759–045–0.

7. Климов В. В. Осмысления православным чернецством церковно-религиозных, між церковних, соціальних проблем передунійної доби в чернечо-монастирських джерелах [Текст] / В. В. Климов // Українське релігієзнавство / Гол. ред. А. Колодний. – К., 2007. – № 43. – 167 с. – ISSN 2306–3548.

8. Пері В. Берестейська унія у Римському баченні [Текст] / В. Пері // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління (Матеріали Перших «Берестейських читань»). Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1–6 жовтня 1994 р.). – 1994. – С. 7–38. – ISBN 5–7707–8216–1.

9. Плохій С. М. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні [Текст] / С. М. Плохій; [пер. з англ., ред. С. Грачова]. – К.: Критика, 2005. – 496 с. – ISBN 966–7679–76–4.

10. Плохій С. М. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини [Текст] / С. М. Плохій // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII ст. (Матеріали Других «Берестейських читань»). Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1–6 лютого 1995 р.). – 1996. – С. 1–49.

11. Скабаланович Н. А. Об Апокрисисе Христофора Филалета [Текст] / Н. А. Скабаланович. – Санкт-Петербург: Типография К. В. Трубинова. Литейная, № 42, 1873. – 225 с.

12. Шевченко В. В. Передберестейський унійний процес 1590–1593 років: мотиви, проблематика, перспективи [Текст] / В. В. Шевченко // Українське релігієзнавство / Гол. ред. А. Колодний. – К., 2002. – № 24. – 117 с. – ISSN 2306–3548.

13. Шевченко В. В. Унійні ініціативи в житті православної церкви Речі Посполитої початку контрреформації, їхній мотиваційний підтекст та суспільне сприйняття [Текст] / В. В. Шевченко // Українське релігієзнавство / Гол. ред. А. Колодний. – К., 2002. – № 22. – 125 с. – ISSN 2306–3548.

14. Шкрібляк М. В. Роль і місце «світського елементу» у збереженні церковно-релігійного життя православних у постберестейський період [Текст] / М. В. Шкрібляк // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці: Рута, 2011. – № 2 (6). – С. 87–95.

15. Яковенко С. Г. Політика Римської курії на сході Європи у другій половині XVI століття і підготовка церковної унії [Текст] / С. Г. Яковенко // Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку. Матеріали міжнародного наукового діалогу про Берестейську унію фундації PRO ORIENTE (третя зустріч: Львів, 21–23 серпня 2006 р.) та Міжнародного наукового симпозиуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету «Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу» (Львів, 24–27 серпня 2006 р.) / За ред. Йогана Марте й Олега Турія. – Львів, 2008. – С. 130–168.

16. Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його «Апокрисис» [Текст] / П. К. Яременко. – Львів: Вид-во Львівського у-ту, 1964. – 109 с.

References

1. «Antyryzys» ili apologia protiv Khristofora Philaleta v dvuh tekstah: zapadno-russkom (1599 g.) i polskom (1600 g.) // Pamyatniki polemicheskoy literatury v Zapadnoi Rusi. Kniga tretia / Russkaya istoricheskaya biblioteka izdavaemaya Arheographicheskoi komissiei pod redaktsiei P. Gylterbrandta. – S.-Peterburg, 1903. – T. XIX. – Stb. 477–982.
2. «Apokrysys». Sochinenie Khrystofora Philaleta // Pamyatniki polemicheskoy literatury v Zapadnoi Rusi. Kniga vtoraya / Russkaya istoricheskaya biblioteka izdavaemaya Arheographicheskoi komissiei pod redaktsiei P. Gylterbrandta. – S.-Peterburg, 1882. – T. VII. – Stb. 1003–1120.
3. Gudziak B. Kyivska ierarhia, Beresteyski synody i ukladennya Beresteiskoi unii [Tekst] / B. Gudziak // Istorychnyi kontekst ukladennya Beresteyskoi unii i pershe pouniynne pokolinnya (Materialy Pershyh «Beresteyskyh chytan»). Lviv, Ivano-Frankivsk, Kyiv, 1–6 zhovtynya 1994 r.). – 1995. – S. 101–136. – ISBN 5–7707–8216–1.
4. Gudziak B. Kryza i reforma: Kyivska mytropoliya, Tsarhorodskyy patriarkhat i geneza Beresteyskoi unii [Tekst] / B. Gudziak; [per. z anhl. M. Hablevych, pid red. O. Turiya]. – Lviv: In-tut Istoriyi Tserkvy Lvivskoyi Bohoslovskoyi Akademii, 2000. – XVI + 426 s. – ISBN 966–7034–17–8.

5. Dmytriiev M. V. Kontseptsia unii v tserkovnykh i derzhavnykh kolakh Rечи Pospolytoi kintsya XVI st. [Tekst] / M. V. Dmytriiev // Istorychnyi kontekst, ukladennya Beresteyskoi unii i pershe pouinne pokolinnya (Materialy Pershykh «Beresteyskykh chytan». Lviv, Ivano-Frankivsk, Kyiv, 1–6 zhovtnia 1994 r.). – 1994. – S.39–101.

6. Dmytriiev M. V. Brestskaya unia 1596 h. v obshchestvenno-politycheskoi borbe na Ukrainy v Belorussii v kontse XVI – nachale XVII v. [Tekst] / M. V. Dmytriiev, B. N. Floria, S. H. Yakovenko. – M.: Izd-vo «Indryk», 1996. – Ch.I: Brestskaia unia 1596 h. Istorycheske prychny sobytia. – 1996. – 199 s. – ISBN 5–85759–045–0.

7. Klymov V. V. Osmyslennia pravoslavnym chernetstvom tserkovno-relihiinykh, mizh tserkovnykh, sotsialnykh problem pereduniinoi doby v chernecho-monastyrskykh dzherelakh [Tekst] / V. V. Klymov // Ukrainse relihiieznavstvo / Hol. red. A. Kolodnyi. – K., 2007. – №43. – 167 s. – ISSN 2306–3548.

8. Peri V. Beresteiska unia u Rymskom bachenni [Tekst] / V. Peri // Istorychnyi kontekst, ukladennia Beresteyskoi unii i pershe pouinne pokolinnya (Materialy Pershykh «Beresteyskykh chytan». Lviv, Ivano-Frankivsk, Kyiv, 1–6 zhovtnia 1994 r.). – 1994. – S.7–38. – ISBN 5–7707–8216–1.

9. Plokhii S. M. Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v rannomodernii Ukraini [Tekst] / S. M. Plokhii; [per. z anh., red. S. Hrachova]. – K.: Krytyka, 2005. – 496 s. – ISBN 966–7679–76–4.

10. Plokhii S. M. Sviashchennne pravo povstannia: Beresteiska unia i relihiia lehtymatsiia Khmelnychchyny [Tekst] / S. M. Plokhii // Derzhava, suspilstvo i Tserkva v Ukraini u XVII st. (Materialy Druhykh «Beresteyskykh chytan». Lviv, Dnipropetrovsk, Kyiv, 1–6 liutoho 1995 r.). – 1996. – S.1–49. – ISBN 5–7707–9327–9.

11. Skabalanovych N. A. Ob Apokrysyse Khrystofora Fylaleta [Tekst] / N. A. Skabalanovych. – Sankt-Peterburh: Typohrafiia K. V. Trubnykova. Lyteinaia, №42, 1873. – 225 s.

12. Shevchenko V. V. Peredberesteyskii uniinyi protses 1590–1593 rokiv: motyvy, problematyka, perspektivy [Tekst] / V. V. Shevchenko // Ukrainse relihiieznavstvo / Hol. red. A. Kolodnyi. – K., 2002. – №24. – 117 s. – ISSN 2306–3548.

13. Shevchenko V. V. Uniinyi initsiatyvy v zhytti pravoslavnoi tserkvy Rечи Pospolytoi pochatku kontsreformatsii, yikhni motyvatsiiny pidtekst ta suspilne spryiniattia [Tekst] / V. V. Shevchenko // Ukrainse relihiieznavstvo / Hol. red. A. Kolodnyi. – K., 2002. – №22. – 125 s. – ISSN 2306–3548.

14. Shkribliak M. V. Rol i mistse «svitskoho elementu» u zberezheni tserkovno-relihiinoho zhyttia pravoslavnykh u postberesteyskii period [Tekst] / M. V. Shkribliak // Relihiia ta Sotsium. Mizhnarodnyi chasopys. – Chernivtsi: Ruta, 2011. – №2 (6). – S.87–95.

15. Yakovenko S. H. Polityka Rymskoi kurii na skhodi Yevropy u druhii polovyni XVI stolittia i pidhotovka tserkovnoi unii [Tekst] / S. H. Yakovenko // Beresteiska unia (1596) v istorii ta istoriografii: sprobna pidsumku. Materialy mizhnarodnoho naukovooho dialohu pro Beresteysku uniu fundatsii PRO ORIENTE (tretia zustrich: Lviv, 21–23 serpnia 2006 r.) ta Mizhnarodnoho naukovooho sympoziumu Instytutu istorii Tserkvy Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu «Beresteiska tserkova unia: perspektivy naukovooho konsensusu v konteksti natsionalno-konfesiinoho dyskursu» (Lviv, 24–27 serpnia 2006 r.) / Za red. Yohana Marte i Oleha Turiiia. – Lviv, 2008. – S.130–168. – ISBN 5–7707–9328–7.

16. Yaremko P. K. Ukrainskyi pysmennyyk-polemist Khrystofor Filalet i yoho «Apokrysys» [Tekst] / P. K. Yaremko. – Lviv: Vyd-vo Lvivskoho u-tu, 1964. – 109 s.

Bondarchuk V. O., Applicant at the Department of Religious and Theology Studies, National University «Ostroh Academy» (Ukraine, Ostroh), Vitaliy_Bondarchuk@ukr.net

Displaying facts of interreligious conflicts in polemical writings «Apokrysys» and «Antyryzys» in the Polish-Lithuanian Commonwealth late 16th century – comparative analysis

The author of this article has set the goal to explore mapping of key aspects of inter-religious denomination struggle in polemical writings «Apokrysys» and «Antyryzys» in 16th century. The researcher uses two authentic sources and verifies received information with already known historiographical data. The author uses the comparative and historical methods to reach the accuracy of the work. As a result of the reserch the main issues were set which according to Christopher Filalet's and Hypatii Potii's opinion caused confrontation between the Orthodox and Catholic churches. Comparison of ways of conflict resolution offered by polemicist is realized. It was established that the victims of struggle escalated after the Union of Brest were both clergy as laity. At the same time, a radical difference between the opinions of theologians on the objectives confrontation the Catholic against Orthodox and vice versa churches was proved. The obtained data can be used as practical materials for studying the history of the Christian church and Ukraine society in late 16th century.

Keywords: «Apokrysys», «Antyryzys» polemical literature, interconfesnal struggle, the Union of Brest.

Бондарчук В. А., соискатель кафедры религиоведения и теологии, Национальный университет «Острожская академия» (Украина, Острог), Vitaliy_Bondarchuk@ukr.net

Отражение в полемических произведениях «Апокрисис» и «Антиризис» фактов межрелигиозных конфликтов в Речи Посполитой в конце XVI в. – сравнительный анализ

Исследовано отражение в полемических произведениях «Апокрисис» и «Антиризис» ключевых аспектов межконфессиональной борьбы кон. XVI в. в Речи Посполитой. Исследователь пользуется двумя аутентичными источниками и верифицирует полученную из них информацию с уже известными историографическими данными. Для точности результатов работы он применяет сравнительно-исторический, а также методы обобщения и хронологизации. В итоге поисков установлено главное, по мнению Христофора Филалета и Ипатия Потия, проблемы, которые вызвали конфронтацию между православной и католической церквями и проведено сравнение путей решения конфликта предлагаемых полемистами. Установлено, что жертвами борьбы, которая претерпела эскалацию после Брестской унии, становятся, как духовенство, так и миряне. В то же время доказано кардинальную разницу между точками зрения богословов относительно целей противостояния католической и православной церквей. Полученные данные можно использовать, как практические материалы при изучении истории христианской церкви и общества Украины кон. XVI в.

Ключевые слова: «Апокрисис», «Антиризис», полемическая литература, межконфессиональная борьба, Брестская уния.

* * *

УДК 140.8

Гоцалюк А. А.,
кандидат історичних наук, доцент,
Міжрегіональна академія управління персоналом
(Україна, Київ), lepan@ukr.net

ГЕНЕЗИС КАЛЕНДАРНОЇ ОБЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ ЯК ФАКТОР СВІТОГЛЯДНОГО І СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

Розвиток етнопонаціональних традицій, світогляду і соціокультурного буття є взаємозумовленим процесом: кожен із факторів постає водночас суб'єктом і об'єктом впливу. Дослідницька інтрига полягає в тому, що практично ніколи не існує балансу суб'єктності та об'єктності: в одні історичні періоди той чи інший чинник виконує функцію в основному детермінативного суб'єкта, а в інші періоди – об'єкта.

Ключові слова: генезис, фактори впливу, традиції, соціокультурний розвиток, світоглядні пріоритети, цільові орієнтири.

В українській культурі особливе місце належить традиційним звичаям та обрядам. В наш час стає все більш актуальним науковий інтерес до витоків та розвитку українських традицій, звичаїв. Вивчення української традиційної культури, її збереження в умовах прискореної урбанізації та поширення «масової культури» – це турбота про її розвиток у сьогоденні та майбутті нашого народу. Адже традиційна календарна обрядовість відображає етнічне, соціальне, історико-культурне життя людей.

Гуманістична ідея є домінуючою в традиційній календарній обрядовості українського народу. Дослідження трансформаційних процесів, які відбувались в календарній обрядовості впродовж тисячоліть, впливу міграційних факторів, заборон святкування народних обрядів за радянських часів виявляє необхідність аналізу формування новачів в сучасній календарній обрядовості.

Мета і завдання статті полягають у вивченні специфіки календарної обрядовості українців у процесі змін і під впливом чинників політичного і соціального характеру.

До пам'яток сивої давнини відносяться колядки про створення світу й визначальні сили життя – сонце, дощ, місяць. В них чітко можна простежити відгомін космогонічних уявлень. У багатьох гуцульських колядках зоря є символом дощу з неба. Особливо виразними є символи світового дерева і птахів – творців світу, які

можна віднести до найдавнішого пласту. Характеризуючи колядкові пісні за їх віковими ознаками й змістом, відомий письменник і вчений І. Франко накреслив такі основні групи: «Найстарші колядки, заховані переважно в глухих кутах Галичини, оповідають про створення світу в дусі не християнської, а властиво двоєвірної міфології, і не виявляють слідів богумильських вірувань. Трохи пізніше верства колядок малює нам досить вірно князівсько-дружинні часи з їх вербованим військом і походами в далекі краї, за Дунай і до Царгорода. За ними йдуть численні колядки побутового характеру, що малюють спокійне хліборобське життя великих родин у дворицях, з принагідними радощами стрілецтва або рибальства. Ще пізніші колядки містять неясні спомини про татарські напади та козацькі війни» [10, с. 68].

Колядки можна вважати культурно-історичним документом про прадавні та первісні ідеї. Українське Різдво-Коляду можна порівняти з міфом про народження світу.

Розглядаючи першу групу колядок, хочемо звернути увагу на уявлення наших пращурів про утворення світу. В цих колядках йдеться про те, що брати з глибокої води засновують світ і наповнюють його усім існуючим. З них досить яскраво постають вогонь і вода як світотворчі елементи [9, с. 50]. Такі зразки колядок про створення світу найбільше збереглися в Карпатах серед горян (можливо, від тих далеких часів колядників на Гуцульщині називають «брати»).

Звичайно, культ води як світотворчий елемент був притаманний й багатьом іншим народам. Зокрема, він розвинений у народів Південної Азії. Культ святої води священної ріки Ганг і до нинішнього часу використовують під час своїх календарних свят народи Індії, священним водам Нілу поклоняються єгиптяни.

Українські колядки цікавлять вчених такою архаїчною особливістю, як уявлення про творчу силу вогню у сполучі з водою, де вогонь був першим і своєю творчою силою викликав воду, і разом вони стали творчим чинником у заснуванні світу.

Якщо далі аналізувати символ вогню в українських колядках, то в них основною є символіка астральної сили вогню: місяця, сонця, зірок. Найсильнішим в цій трійці виступає місяць, бо, за народними віруваннями, він впливає на родючість рослинного й тваринного світів. Зоря виконує роль Божої посланниці до людей. Міфологічні образи солярної символіки особливо підсилені у колядках про творення світу, де світила відіграють визначальну роль: місяць, сонце, дощ, зорі є вісниками людського добра, врожайності.

Але окремо в українській традиції постає досить велика група колядок (яка не має аналогії в інших народів) про міфологічне творення людської родини з тріади небесних світил: місяця, сонця, зірок. Класичною із цієї групи є колядка «Ой сивая та зозуленька».

Протягом віків відбулися певні зміни в розвитку календарної обрядовості українців. Важко заперечити дослідникам, які вважають, що «На жаль тільки, ми й сього нашого старого календаря не маємо в його повній і чистій передхристиянській формі і мусимо рахуватись на кожному кроці не тільки з спустошеннями і виломами, але із змінами, переборами і переносами, спричиненими в старій системі церквою і церковним календарем. Гострі заборони, напади, погрози, котрими духовенство било по

святках, які не встигли себе зв'язати в тій чи іншій формі з святами християнськими, поставити свої останки під їх протекторат або асимілюватися з ними, – факт загально відомий» [4, с. 170]. В XX столітті традиційна народна обрядовість зберігає в собі ще багато старих магічно-натуралістичних елементів, обрядову поезію, пов'язану з сільськогосподарським життям селянина. Власне сільськогосподарська основа народного календаря є своєрідним «скелетом», на якому трималися різні обрядодії та церемонії релігійно-поетичного і громадського життя.

Дослідження структури різдвяно-новорічних обрядів та звичаїв українців Гуцульщини показує, перш за все, органічний зв'язок традиційної культури Карпат з культурою всього українського народу. Такі ланки структури обрядів зимового циклу, як підготовка до Святого Вечора, Святвечорові страви, звичаї, пов'язані з ритуальною вечерею, ворожіння про шлюб, урожай, долю характерні для всіх етнографічних зон України. На Гуцульщині вони мали лише певні локальні особливості, пов'язані з основним заняттям гуцулів та впливом навколишнього середовища, а також з етнокультурними зв'язками з народами Балканського регіону.

На творенні і побутуванні етнокультурних явищ горян позначилися такі фактори, як тип гуцульських поселень з великою розкиданістю і віддаленістю жител одне від одного, послабленість форм громадського спілкування в силу певної ізольованості дворів. Ці природні фактори сприяли особливому урізноманітненню форм обрядового спілкування, значній ролі окремих осіб, які організовували і проводили обряди, збереженню архаїчних форм звичаїв, родинних цінностей, шануванню культів прашурів, природних стихій, рослинності.

Що стосується таких структурних ланок, як звичаї колядування, щедрування, маланкування, то тут помітні особливо унікальні законсервовані форми культури, які вчені небезпідставно відносять до первісної архаїчності. Насамперед, це помітно у змісті і формах обрядової поезії різдвяно-новорічних свят.

У змісті колядок збережено чимало рис, які вказують на генетичну пов'язаність з культом сонця; вони також промовисто вказують на аграрно-магічну і величальну функцію звичаю колядування. Віншування після співання колядок спрямовані на прагнення й досягнення господарського добробуту і щасливої долі людини.

Вивчення процесів еволюції обрядовості засвідчило, що, незважаючи на те, що з утвердження християнства, наприклад, обряд Коляди був приурочений до свята народження Христа і що церква впродовж тривалого часу намагалася підпорядкувати собі давні народні звичаї, збереження унікальних давніх культурних форм тривало. До середини XX століття збереглися тексти колядок, у яких християнсько-релігійні мотиви або зовсім відсутні, або звучать лише в деякій частині. Біблійні сюжети, образи Діви Марії, Христа, які зустрічаються і звучать в рефрені, трансформуються не в християнсько-канонічному, а здебільшого в апокрифічному плані [5, с. 121].

Звичаї й обряди різдвяно-новорічного циклу на Гуцульщині свідчать про відносно добру збереженість давньої традиційної основи, її певне співіснування з християнськими нашаруваннями.

Перевага давньої традиції простежується у сакральності ритуальної вечери, у синкретизмі співанок, музики, танців, віншівок, у звичаї колядувати усіма членами родини – від

господаря до найменшої дитини в хаті, у пошануванні пращурів, у відхідних танцях під хатою, на пасіці тощо. Гуцульські звичаї колядування й щедрування добре зберегли стародавню структуру. Варто відзначити, що в гуцульських колядках зберігся унікальний матеріал для реконструкції давніх дохристиянських звичаїв.

Одночасно із збереженням цілісності структури обряду, не можна не побачити, що протягом XIX–XX століть поступово відбувалися процеси трансформації в народній обрядовості, що позначилося на скороченні певних фрагментів обряду, заміні і осучасненні текстів обрядової поезії, втраті або й зміні мотивації окремих обрядодій народних свят зимового циклу на Гуцульщині.

70–80-ті роки XX століття ознаменувалися зацікавленням академічних вчених переважно матеріальною культурою українців Гуцульщини, але лише у зв'язку з європейською програмою створення історико-етнографічних атласів. В цей час вивчалась народна архітектура, одяг. Культурологічними студіями займаються окремі аматори, краєзнавці, письменники, зокрема, Іван Прокопів, Юрій Чорі.

В розумінні розвитку календарної обрядовості та процесів трансформації святково-обрядової культури українців постає цілий ряд малодосліджених проблем. Одна з них – культурний симбіоз давніх пластів обрядовості з християнськими елементами. Сам складний процес поєднання, втручання різних інституцій у вигляді заборон народних звичаїв дуже позначилися на процесах трансформації обрядової культури в XX столітті. Дуже важливою є думка П. Богатирьова про те, що народні традиційні обряди протягом часу змінюються, вони втрачають, в залежності від обставин, певні елементи, а інші запозичують. В сучасному середовищі ці факти залежать і від рівня освіченості людей, від міграційних потоків, тому метод вченого і його наукові настанови є актуальними при дослідженні сучасних процесів в обрядовості українців. Так, П. Богатирьов зауважив, що «точні факти, проаналізовані синхронним методом із врахуванням сучасного стану обрядів, дозволять нам, насамперед, висвітлити їх історію і, в усякому разі, похитнути гіпотези, не засновані на реальних даних» [1, с. 176].

В XX столітті нову класифікацію обрядової поезії новорічно-різдвяних свят запропонував В. Гнатюк. Він згрупував колядки і щедрівки за принципом їх побутування, а не за призначенням (для кого виконуються), як це було зроблено його попередниками. Гнатюк розглядав колядки і щедрівки в динаміці розвитку. Він подав таку класифікацію: а) обряд повністю зник; б) трансформувався; в) зберігся частково чи повністю; г) має літературне походження [3, с. 3–14]. Цей принцип систематизації фольклорно-етнографічного матеріалу є особливо важливим, оскільки неможливо зрозуміти процеси трансформації в традиційній культурі другої половини XX століття без врахування наукових здобутків Гнатюка. Його дослідження питання збереження дохристиянських звичаїв та обрядів на Гуцульщині актуально і для сучасного періоду.

Важливим компонентом різдвяно-новорічної обрядовості в західних регіонах України є давня традиція ритуального рядження, карнавалу. Широке розуміння карнавалу як універсального обрядово-видовищного і світоглядного феномену властиве певною мірою майже

усім цивілізованим народам світу [7, с. 15]. В Україні ця традиція найкраще збереглася в Карпатському регіоні.

Найбільш повний опис гуцульської «Маланки» здійснив Володимир Шухевич, який писав, що перед Василем, перед старим Новим роком, парубки збиралися до хати і перевдягалися «один за князя – Василя, а другий за княгиню – Маланку, інший за цигана, за циганку...» [12, с. 195]. В другій половині XX століття детально проаналізував звичай маланкування під час щедрівок відомий український етнолог, професор Георгій Кожоляноко. Він вважає, що обряд «Маланки» був у наших предків ще до прийняття християнства [6, с. 152]. Саме в карпатському регіоні, на Буковинській Гуцульщині, обряд ходіння з Маланкою зберігся до початку XXI сторіччя, хоч також пережив заборони церкви і радянської влади.

До кінця XX століття в українців збереглося чимало вірувань про те, що зоря є вісницею людського щастя на землі. З'явилася зірочка на небі – нове життя народилося на землі, зірка, що падає, символізувала, що хтось покинув земний світ. Вчені небезпідставно вважають, що українська святвечірня зірка, яка в дохристиянських віруваннях символізувала народження життя, світу, пізніше, у поєднанні з християнськими впливами, стала звісткою про народження Ісуса Христа.

У 60-х роках XX століття на Гуцульщині радянська влада заборонила колядувати під хатами. У зв'язку з невдоволенням селян та під впливом шістдесятників, які організовували співи колядок у містах, такі заборони послаблювалися, але, в залежності від ідеологічних настанов з'їздів та пленумів партії, знов посилювалися.

У 1959–1961 роках відомий збирач фольклорно-етнографічних матеріалів Іван Прокопів записав багато колядок з давнім змістом, без нашарування християнських елементів. Етнографічні записи XX століття свідчать, що структура цих складових різдвяно-новорічних свят, звичаї колядування на Різдво ще досить повно зберігали свою основу, хоч і були позначені певними змінами. Переважно ці зміни стосувалися скорочення або переробки словесних формул-замовлянь.

Радянська пропагандистська машина вважала українську обрядовість елементом формування національної ідентичності, й саме тому була розгорнута широкомасштабна боротьба з українськими обрядами. Наступ на церкву був лише елементом залякування, адже насправді більшість українських обрядів мали набагато більш глибоке і давнє походження, ніж християнство.

Головним завданням радянської тоталітарної системи була ліквідація природних зв'язків всередині суспільства, побудованих на тисячолітньому досвіді традиційної культури. Крім того, боротьба з обрядами також мала на меті підірвати морально-етичні принципи взаємостосунків у суспільстві, щоб їх було легше підмінити класовою доцільністю. Зменшенню сакрального навантаження в символіці новорічно-різдвяного циклу сприяла і непроста економічна ситуація. В радянській практиці укорінилася звичка оголошувати святкові дні робочими. В ці дні селяни були змушені обов'язково працювати у колгоспі, за чим пильно стежило місцеве керівництво. До того ж, не було й необхідних продуктів, що могли б наповнити особливим змістом святкову вечерю. Так, мешканці заможного села Ільці згадували, що за потрібними продуктами доводилося вистоювати довжелезні черги, а борошно можна було придбати лише перед державними святами [2].

Усі спроби радянських ідеологів трактувати народні обряди і звичаї як віджили форми феодального суспільства не витримували жодної критики. Традиційна обрядовість була мало пов'язана із соціальними формами і демонструвала зв'язок людини із природою. Людина, чие життя було повністю залежне від природи, у поетичній, символічній, високохудожній формі реагувала на зміни пір року, невіддільні жодним соціальним катаклізмам.

Незважаючи на перепони, які чинило партійне керівництво, наприкінці 1980-х років почалось відродження української традиційної культури. Так, в 1990 році у пресі Гуцульщини з'явилися «реабілітовані» колядки та заклики до відродження справжніх, а не штучних обрядів: «Гуцули часто називають свої пісні співанками, поділяють їх на малі та великі. Фольклорні традиції змогли пронести ці стародавні образи й відгуки ідеології родового ладу через століття тому, що знаходили певний ґрунт і в нових історичних умовах» [8].

Трансформаційні процеси відбувалися протягом усього часу, але особливо помітні зміни, характерні для переломних моментів. Після великого тиску, заборон народних свят у 60–70-ті роки ХХ століття починається поступове переосмислення народних звичаїв. У другій половині 80-х років ХХ століття (часи перебудови) серед гуртів «Маланки» з'являються цілком нові історичні персонажі. Серед ряджених тепер «фінінспектори», «обліковці», «міліціонери», «даїшники», які у гумористичних промовах під час маланкування закликали людей вступати до колгоспу, давати позику, здавати збіжжя у колгоспи.

В процесі історичного розвитку етнокультурний досвід кожного народу безумовно зазнає змін, але етнофонд культури продовжує жити у інших системах професійної і традиційної культури, виконуючи свої важливі пізнавальні, виховні, соціалізуючі функції. Відбувається трансформація обрядовості, багато магічних елементів переходять в ігрові, розважальні.

Епоха глобалізації внесла деякі негативні зміни в погляди на сімейні цінності. Легковажність щодо шлюбних обов'язків, порушення морально-етичних норм у стосунках між батьками, дітьми та онуками актуалізує необхідність звернення до етновиховної системи в традиційній культурі. Здавна виховання етики, поведінки в сім'ї певною мірою формувалося й засобами святково-обрядової культури. Особлива виразність щодо сімейних цінностей простежується у святах та обрядах зимового циклу Гуцульщини. Про обрядову поезію зимових свят у гуцулів Гнат Хоткевич писав як про прекрасні образи, котрі захоплюють душу [11, с. 4]. Про символ Дідуха – вівсяного снопа на Святий вечір як прашура роду – писало чимало дослідників. Зокрема, Ксенофонт Сосенко пише, що «Дідух се безперечно прадід, перший предок народу...» [9, с. 64–65]. Господар, господиня та їхні діти виступають в ідеальних зображеннях, їх величають як нащадків роду. Варто зазначити, що значення родинних цінностей у колядках та щедрівках ще не було достатньо вивчене, а цей чинник є досить актуальним для зміцнення родини в сучасному суспільстві.

Незрівнянним багатством образів в українських колядках виступає первісна людська рідня, родина. На це вказує безліч колядок, що побутують на Гуцульщині. Іdealізуючи первісну прародину, колядки порівнюють господаря, його дружину та дітей

з місяцем, сонцем, зорями. Ця група колядок найкраще збережена в українців, хоча має аналогії в народів південнослов'янської групи.

У колядках та щедрівках Гуцульщини виразно постає господар, його вдача. Його постать велична, він багатий, у дорогих шатах, з калиткою грошей. Він заможний, як справжній пан, і обдаровує усіх.

Не випадково в колядках так детально оспівується двір, майно господаря, оскільки вимріяне, бажане мало стати дійсним за допомогою вербальної магії. В колядках виступає концепція людини з великим почуттям самодостатності. Господар в українській народній творчості виступає нарівні з найвищими чинами. Він може заручити свою доньку з царевичем, його сини – слуги самого царя, і вони вільні у спілкуванні з царською родиною. Господар у колядках має стільки червінців, що їх годі порахувати, шуби у нього «соболевії», оздобі з горностая, жупани й кунтуші не інакше, як панські.

Після проголошення незалежності України остаточно відійшли в минуле переслідування та заборони традиційних свят українців. На хвилі національно-культурного відродження зростає інтерес до традицій, народних обрядових дійств. Відродження національних традицій співпало із відродженням національної свідомості. Український народ зміг зберегти свої давні звичаї, що яскраво проявляється у відродженні давніх традицій уже в незалежній Україні.

Відродження традиційної культури дає основу для успішного розв'язання культурних та соціально-економічних проблем, які постали перед українцями в час розбудови незалежної України. Етнокультурні процеси, які відбуваються сьогодні в урбанізованому середовищі наших міст хвилюють науковців. Українська духовна культура складалася упродовж всього формування української нації.

У наш час зникають деякі елементи традиційної української культури. В ХХІ столітті відбувається взаємопроникнення національних культур. Здебільшого культура твориться у містах. Внаслідок цього відбувається процес знекровлення села. Найбільш поширене це явище в Східній Україні, в деяких місцевостях якої відбувається нівелювання національних традицій.

Список використаних джерел

1. Багатырев П. Вопросы теории народного искусства / П. Г. Багатырев. – М.: Искусство, 1971. – 544 с.
2. Бець Д. Гуцульське село Ільці: Історичні нариси, спогади, народні оповіді, легенди, обряди, традиції та побут с. Ільці Верховинського району Івано-Франківської області / Д. Бець, М. Бойчук. – Івано-Франківськ: Гуцульщина, 2002. – 111 с.
3. Гнатюк В. Колядки і щедрівки. Зібрав Володимир Гнатюк; Т.1 / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – Л.: Наукове товариство імені Шевченка, 1914. – Т.35. – 266 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Либідь, 1993. – Т.1. – 392 с.
5. Кирчів Р. Усна народна словесність гуцулів / Роман Федорович Кирчів // Із фольклорних регіонів України: нариси й статті; НАН України; Інститут народознавства. – Л.: [б. и.], 2002. – 350 с.
6. Кожолянюк Г. Духовна культура українців Буковини / Г. К. Кожолянюк; Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Буковинське етнографічне товариство. – Чернівці: «Прут», 2007. – 403 с.
7. Курочкін О. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка»: (З історії народних масок) / Олександр Курочкін. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – 377 с.
8. Очистити замулені джерела // Радянська Гуцульщина. – 1990. – №3. – 11 січня.

9. Сосенко К. Культурно-історична постаць староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора / Ксенофонт Сосенко. – Львів: Сінто, 1994. – 360 с.

10. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Якович Франко. – Львів: [б.и.], 1910. – 444 с.

11. Хоткевич Г. Гуцули й Гуцульщина. – Нью-Джерсі: З друкарні «Свободи», 1920. – 218 с.

12. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Л.: Накладом Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1904. – Ч.4. – 306 с.

References

1. Bagatyrev P. Voprosy teorii narodnogo iskusstva / P. G. Bogatyrev. – M.: Iskusstvo, 1971. – 544 s.

2. Bets D. Gutsul'ske selo It'si: Istorichni narisi, spogadi, narodni opovidi, legendi, obryadi, traditsiyi ta pobut s. It'si Verhovinskogo rayonu Ivano-Frankivskoyi oblasti / D. Bets, M. Boychuk. – Ivano-Frankivsk: Gutsul'shchina, 2002. – 111 s.

3. Gnatyuk V. Kolyadki i shchedrivki. Zibrav Volodimir Gnatyuk; T.1 / Volodimir Gnatyuk // Etnografichnyi zbirnik. – L.: Naukove tovaristvo imeni Shevchenka, 1914. – T.35. – 266 s.

4. Grushevskiy M. Istoriya ukraïnskoyi literatury: v 6. t. / Mihaylo Sergiyovich Grushevskiy. – K.: Libid, 1993. – T.1. – 392 s.

5. Kirich R. Usna narodna slovesnist gutsuliv / Roman Fedorovich Kirich // Iz folklornih regioniv Ukrainy: narisi y statii; NAN Ukrainy; Institut narodoznavstva. – L.: [b. i.], 2002. – 350 s.

6. Kozholyanko G. Duhovna kultura ukraïntsiv Bukovini / G. K. Kozholyanko; Naukovo-doslidnyi institut ukraïnoznavstva Ministerstva osviti i nauki Ukrainy, Chernivetskiy natsionalniy universitet imeni Yuriya Fedkovicha, Bukovinske etnografichne tovaristvo. – Chernivtsi: «Prut», 2007. – 403 s.

7. Kurochkin O. Ukraïnski novorichni obryadi: «Koza» i «Malanka»: (Z istoriyi narodnih masok) / Oleksandr Kurochkin. – Opishne: Ukraïnske narodoznavstvo, 1995. – 377 s.

8. Ochistiti zamuleni dzhherela // Radyanska Gutsul'shchina. – 1990. – №3. – 11 sichnya.

9. Sosenko K. Kulturno-istorichna postat staroukraïnskikh svyat Rizdva i Shchedrogo Vechora / Ksenofont Sosenko. – Lviv: Sinto, 1994. – 360 s.

10. Franko I. Naris istoriyi ukraïnsko-ruskoyi literatury do 1890 r. / Ivan Yakovich Franko. – Lviv: [b. i.], 1910. – 444 s.

11. Hotkevich G. Gutsuli y Gutsul'shchina. – Nyu-Dzherzi: Z drukarni «Svobodi», 1920. – 218 s.

12. Shuhevich V. Gutsul'shchina / V. Shuhevich. – L.: Nakladom Naukovogo Tovaristva im. T. G. Shevchenka, 1904. – Ch.4. – 306 s.

Gocalyuk A. A., *Candidate of historical sciences, the Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine, Kyiv), lepan@ukr.net*

The genesis of the Ukrainian calendar ritualism in the 20th century and in the early 21st century as a factor of philosophical and socio-cultural development

The development of ethno-national traditions, philosophical and socio-cultural life is an interdependent process: each factor appears to be both as a subject and object of the impact. The research intrigue is that there is almost never a balance between subjectivity and objectivity: some of the factors in some historical periods perform a function of the determinative subject, and in other periods – a function of the object.

Keywords: genesis, influencing factors, traditions, social and cultural development, philosophical priorities, target reference points.

Гоцалюк А. А., кандидат исторических наук, доцент, Межрегиональная академия управления персоналом (Украина, Киев), lepan@ukr.net

Генезис календарной обрядности украинцев в XX – начале XXI века как фактор мировоззренческого и социокультурного развития

Развитие этнонациональных традиций, мировоззрения и социокультурного бытия является взаимообусловленным процессом: каждый из факторов оказывается одновременно субъектом и объектом воздействия. Исследовательская интрига заключается в том, что практически никогда не существует баланса субъектности и объектности: в одни исторические периоды тот или иной фактор играет роль в основном детерминативного субъекта, а в другие периоды – объекта.

Ключевые слова: генезис, факторы влияния, традиции, социокультурное развитие, мировоззренческие приоритеты, целевые ориентиры.

* * *

УДК 291.37:796.5

Приймак Д. Й.,
пошукувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Косів), priymak_dmytro_art@ukr.net

РЕЛІГІЙНЕ ПАЛОМНИЦТВО ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ТУРИЗМУ

Туризм, на відміну від паломництва, визначається більшою формою інституалізації. Якщо паломництво вписується в контекст практики, яку здійснює релігійна громада, то туризм – це багато розвинутіша сфера індустрії, подорожування, перевезення пасажирів та ін. Адже в контексті технології туристичної діяльності, що взаємодіє з паломництвом, виникає децю проміжна сфера, яку вдало чи не вдало називають «релігійним туризмом». Багато людей не сприймають цю дефініцію, визначають її суто шутливою, маркетингово-зазначеною, але інші вважають, що вона цілком виправдана, характеризує одну з сфер туристичної діяльності, яка описується виїздом людей до місць, які пов'язані з поклонінням.

Ключові слова: туризм, інституалізація, індустрія, дефініція.

Втім це перевезення не завжди завершується поклонінням. Тобто може функціонувати суто як пізнавальна, навіть розважальна і видовищна програма. Це характеризує багато тих пам'яток, які первинно були сакральними, а потім вже втратили свою сакральну функцію. Так, це піраміди Давнього Єгипту, той же Стоунхендж та інші пам'ятки культури, які з самого початку народилися як сакральні епіцентри тієї ж самої культури, яку зараз презентують. Важливо зазначити, що особливо гостро постає проблема співвідношення паломництва і туризму саме в пострадянському просторі, де відбувається оновлення традицій, а інститут паломництва потрапляє в рамки туристичної специфікації.

Проща використовує всі технології туристичної діяльності, але не завжди йому дорівнює. Отже, паломництво і релігійний туризм є двома різними видами діяльності, які орієнтовані на одну й ту ж функцію, яку визначають як подорож до святих місць, але ця функція не вичерпує зміст як паломництва, так і релігійного туризму. Якщо в паломництві подорож є лише переддією і завершується спілкуванням з святими місцями, молитвою, ритуалом, то в релігійному туризмі, або в туристичній діяльності, яка пов'язана з подорожжю до сакральних місць, цей факт є необов'язковим.

Так, С. Житеньов вважає, що туризм визначається як соціально-економічна реальність, а паломництво як реальність релігійна [1, с. 160]. Але це так, якщо розглядати релігію суто в конфесійному, інституалізованому вигляді, а також, якщо розглядати туризм, як ми це робили у першому розділі, в широкому контексті – як феномен religare, зв'язування, то зрозуміло, що ця дефініція є суто функціональною структурно-герметичною.

Проблема прощі та туризму аналізувалася у дослідженнях С. Житеньова, В. Заблоцького, Р. Захарової, А. Зейб [1; 2; 3, 4], адже мало визначені культурологічні аспекти інституалізації культурних практик.

Мета статті – визначити культурологічний контекст формування культурних практик прощі та туризму в контексті глобалізаційних проблем.

Можна піддавати критиці саму категорію релігійний туризм, можна приймати її, але сутність полягає в тому, що це є паломництво, як універсалізована, технолавізована діяльність в плані проведення подорожі, а також це паломництво редуковане, де в певній мірі елімінований феномен Бога. Може зберігатись ритуал, навіть туристи можуть приймати участь в цьому ритуалі, але не бути

паломниками. Фактично не можна визначити якісь загальні критерії, ані візуальні, функціональні, тим паче економічні як складові того чи іншого комплексу. Але можна зазначити, що єдиним фактором, який уводить від феноменологічно-структурних визначень, є феномен віри.

Паломник – це віруюча людина, а турист не завжди вірить, він може бути віруючим, але не виявляти саме свою віру в тому чи іншому туристичному турі, навіть, якщо цей тур пов'язаний з так званими відвідуваннями релігійних пам'яток і сакральних місць. «Релігійний туризм, котрий отримав широке розповсюдження в останні десятиліття, має передумову відвідувань різних місць, де туристи можуть побачити релігійні об'єкти, що діють. Культурні архітектурні пам'ятки, музейні експонати є творами мистецтва, що відображають побут в сучасному світі, приваблюють туристів, також приваблює участь в релігійних святах, церемоніях в якостях глядача. Зарубіжна й вітчизняна туристична реклама в теперішній час має багато поїздок на Різдво, Пасху інші релігійні свята. Релігійний туризм сприяє пізнанню історії і людських цінностей, вихованню гуманізму і культурному зростанню людини, взаєморозумінню розвитку міжнародного співтовариства.

У теперішній час багато подорожей можна віднести до поїздок з релігійними цілями, в тому числі і до релігійного туризму. За оцінкою експертів біля 70% об'єктів культури світу презентують туристичний інтерес, так або інакше пов'язаний з релігійною тематикою. Адже певні об'єкти вже втратили своє первинне релігійне значення, тому необхідно визначити поняття «релігійного туризму», його роль в житті суспільства, виявити його потенціал, осмислити ефективність форм діяльності і запропонувати можливий прогноз його розвитку», – відмічає С. Житенков [1, с. 159–160].

Тобто всесвітня туристична організація (ВТО) визначає релігійний туризм як діяльність, пов'язаний з наданням послуг щодо задоволення потреб туристів, що прямують до святих місць релігійних центрів, які знаходяться на відстані від їх місця проживання. Така суто функціональна дефініція мало що дає для розуміння саме тих паломницьких вимірів, які генетично передують релігійному туризму, але в певній мірі вона характеризує ті банальні засади, які дають можливість визначити контакти, насамперед, міжнародні, як своєрідний тип, що актуалізує їх як діючі та існуючі тут зараз релігійні культи, мотивації щодо богослужіння, так і втрачені релігійні мотивації, які можуть бути реконструйовані у вигляді театральних сценаріїв, у вигляді презентаційних акцій вже суто мистецького типу.

Такі науково-презентаційні семінари часто відбуваються під час проведення наукових конференцій. Все це свідчить про те, що туризм розгортається і специфікується, на відміну від простого переміщення до місць, які є епіцентрами світових релігій, до участі у наукових співтовариствах. Це два виміри та два способи діяльності. Один можна визначити як суто споживацький, який належить до масової культури, інший можна визначити як феномен, що здійснюється в рамках герметичної діяльності наукових товариств, спеціально діючих програм і інших звужених форматів туристичної діяльності. Адже ця діяльність залишається туристичною, а не паломницькою, залишається науково-репрезентивно

туристичним феноменом, який потім може в рамках візуалізації цього проекту набути широкого розголосу і перетворитися на візуальний, віртуальний туризм, де оновлюються культурні зв'язки, ритуали, які виносяться на екран вже як певне театральне видовище.

Всі ці ознаки загострюють дихотомію паломництва і туристичних просторів. Паломництво здійснюється як справжня релігійна реальність, що орієнтована на богоспількування, на молитву, літургію. А туристична діяльність в будь-якому вимірі, або в споживацько-буденному, чи в науково-презентативному, театралізованому, видовищному, орієнтована в більшості на релаксацію, пізнавально-екскурсійні виміри, на весь простір, що так вдало чи не вдало описується як релігійний туризм. Втім релігійний туризм визначає короткочасні проекти зустрічі з святинями, що не мають на меті саме тих глибоких актів занурення в сакральне, яке традиційно є прирогатиивою паломництва.

Адже релігійне паломництво стає фактором розвитку релігійного туризму і, взагалі, туризму як такого, що розуміється в широкому сенсі як феномен культури, феномен глобалізації культури, феномен реконструкції екологічної і етнологічної репрезентативності втрачених елементів культуротворчості. Все це разом дає можливість визначити, що паломництво є тим донним, глибинним, фундаментальним засадничим принципом, який створює вісь людина – Абсолют і дає можливість технологізувати цю вісь, насичувати її функціями: спонукальними, пізнавальними, презентативними, культотворчими, але всі вони залишаються в рамках профанного світу, в рамках втраченого шляху до сакрального.

Це є важлива відмінність, і фактично вона здійснює ту демаркацію, яку важливо визначити для розуміння характеристик як паломництва, так і туристичної діяльності. Але набагато складніше визначити феноменологію, саму подієву тканину сучасної туристичної діяльності, яку звуть релігійним туризмом, бо вона частіше всього саме і стає частиною паломницького циклу, допомагає паломникам включитися в потік всіх інших функцій, що пов'язані з туристичною діяльністю, тобто пізнавальних, релаксаційних, оздоровлюючих, а також не забувати про головну мету звернення до святого місця, до занурення в простір богоспількування.

Ми потрапляємо в парадоксальну ситуацію, коли феномен паломництва дає більш об'ємне уявлення про реальність туристичної діяльності. По-перше, сама дія пов'язана з подієвістю, презентаційністю дії, яка не є лише пересуванням в просторі і часові, а є певний діалог, певне розсіювання, донесення цінностей. Це донесення відбувається шляхом того, що з самої місцевості відбуваються інформаційні стимули, поштовхи, інтенції, які пов'язані з релігійною свідомістю, з пам'яттю міста, пам'яттю сакральних реальностей, які презентуються в подорожі, описується в рамках туристичної діяльності. Але ця діяльність визначається в рамках її маркетингового простору, або маркетингу-мікс як універсуму дії функціональних ознак, що презентують сам туризм.

Потребує вихід дослідження на культурну матрицю. Якщо культурав суб'єктовим вимірі є єдність дії (діяльності, що призводить до визначення суб'єкта дії, засобів дії та цілі діяльності), а також є поведінка і стан, то звичайно сам комплекс туристичного простору заповнюється тими недостатніми культурними артефактами, які усуваються

або елімінуються із туристичної діяльності. Це стан – афективний, збуджуючий, підтримуючий настрій, це поведінка, яка відзначається як спілкування в просторі подорожі, в просторі самого контакту з святими місцями.

Тобто можна стверджувати, що розвиток туристичної діяльності відбувається як її наповнення тими недостатніми елементами, що усуваються в контексті визначення діяльності як певної специфічної події. Тобто сенс релігійного туризму, функціонально обґрунтований як пізнавальна, релаксаційна, релігійна діяльність потребує своєї системотворчої домінанти. Так, ми можемо стверджувати, що паломництво стає тим системотворчим, культуротворчим, духовним епіцентром, який допомагає визначити туристичну діяльність не лише в рамках її функціональної прагматики, що вже зазначається дефініцією релігійний туризм, а в рамках культурної цілісності, системних уявлень туристичного простору як єдності функцій дії, події, тобто образної презентаційної діяльності людини, а також стану і поведінки.

Цього достатньо, щоб побачити, як сама дефініція «релігійний туризм» стає одною із економічних та рейтингових оцінок у порівняльній шкалі туристичної діяльності в цілому. Можна стверджувати, що в пострадянському просторі релігійний туризм стає одним із визначних типів пересувань і туристичної діяльності в цілому. Це свідчить про те, що відбувається певний релігійний ренесанс, межі між паломництвом і релігійним туризмом розмиваються, тому що сама практика паломництва або втрачена, або знаходиться на реанімації. Характеристики віруючої або невіруючої людини виглядають лише як суб'єктні самоознаки людини, яка приймає участь в богослужінні. Тобто не досконалість проведення культурних, літургійних ознак як та естетична і етична настанова, з якої людина попадає в святе місце, призводить лише до її подієвого тлумачення.

Тобто ми можемо визначити сам феномен релігійності лише в рамках позарелігійних реалій, які визначаються як етичні, естетичні, тобто феноменологічні культурні реалії відвідування святих місць. Тому і так важко провести демаркацію між прощеною та релігійним туризмом, зокрема культури посткомуністичних країн. Можна стверджувати, що поширюється сама географія того релігійного мотиву подорожування, яка визначається в туристичній діяльності. Не лише християнські, буддистські, мусульманські і інші святині приваблюють, але і національно–релігійні об'єкти, оригінальні пам'ятки, які зберігаються в Азії, Африці, Америці, що в певній мірі вписуються в етнокультурні ареали релігійних місцевих культів. Це свідчить про те, що релігійний туризм набуває експоненційного росту саме в плані науково–презентативних і етнологічно орієнтованих турів.

Але ще раз підтвердимо, що цей аспект є надзвичайно маргінальним, визначає надзвичайно малий відсоток того широкого феномену, який вписується в простір пересувань людей до місць, які зазначаються як релігійний епіцентр світових релігій. Отже, експерти визначають релігійний туризм за такими складовими, як подорожування до релігійних destinations, якщо destination розуміти як місця, які приваблюють туристів. Ці місця виглядають релігійними саме в контексті функціональних особливостей суто туристичної діяльності. Це поїздки на релігійні зібрання і події, це подорожування з місіонерськими або гуманітарними цілями, а також

поїздки релігійних однодумців. Місіонерські місії важко назвати релігійно–туристичними, вони в певній мірі здійснюються як певна інверсія паломництва, тобто тут діє місіонер, який є своєрідною антитезою паломника, бо він переносить святість місць своєї релігії в інше місце, а своєю поведінкою презентує як святість.

Втім можна стверджувати, що цей зворотний бік діалогу культур можна визначити як розсіювання, як впевнення, як залучення до свого релігійного кола дії місіонерської функції. Важливо зазначити, що зараз на Заході місіонерські функції обмежені законодавством тоді, як в пострадянському просторі такого законодавства просто не існує. Тому сюди буквально гуртами почали приїжджати місіонери різних сект, абсолютно не природних ані культурі пострадянських країн. Не можна їх заперечувати загалом, але дуже важко зазначити, як важко визначити, наскільки весь строкатий контекст місіонерської діяльності, яка підтримується багатьма західними організаціями, в пострадянському просторі виглядає лише безобідною реальністю, так званого, релігійного туризму.

Це антипаломництво, це інвертоване паломництво, це абсолютно явно визначений контекст експансії релігійних впливів, які відбуваються саме в контексті релігійного туризму, а саме під цією маркою дозволяється ця місіонерська діяльність. Фактично, подорож однодумців, релігійних однодумців – це той же локальний маргінальний простір туристичної діяльності, який не визначається в широких реаліях релігійного туризму. Можна стверджувати, що такі проміжні дефініції як релігійна destination, з одного боку, несуть в собі ознаки туристичної реальності, маркетинг–мікс, де географічні експоненти, тобто ландшафт в його культурному визначенні, функціоналізується, презентується як релігійно приваблива географічна зона. Адже, як вона приваблює викликає дуже багато нарікань.

Вона може приваблювати тим, що там традиції релігійного життя втрачені, саме тут набуває свого широкого розголосу новітня сакральність, а може бути просто місією, з якою здійснюється місіонерська діяльність. Ці місця обираються, стуктуризуються в рамках туристичної діяльності, але сакральний топос заперечується з самого початку тим, що туристична діяльність стає носієм іншої функції, яка є суто релігійною. Так, паломництво і туризм не можна характеризувати саме в рамках об'єктних диференцій, таких як destination, в рамках засобів туристичної діяльності. Важливо також помітити певні синкретизми, які виникають на межі освітянських програм, молодіжних туристичних турів, екуменістичних проєктів, що здійснюються в зовсім різних економічних контекстах туристичної, зокрема туристично–релігійної діяльності.

Висновки. Відомо, у Франції діє екуменістичний табір Тезе, де збираються дуже багато молоді, що приїжджає туди автобусами циклічно на два тижні, а потім знов розїжджається. Там вони створюють екуменістичні богослужіння, що можна презентувати як синтез, де здійснюється редукція православного обряду і своєрідна апроксимація католицького обряду, де місія собору займає читців, співаків, а також бачимо ікони у вигляді майже рекламних агіток, які розвішані в різних місцях цього архітектурного простору, який дуже важко визначити як храм. Тобто відбувається певна релігійна екзальтація на підставі псевдорелігії, ешелонованої релігійної

туристичної діяльності, яка ніякого відношення до релігії не має. Втім утворюється простір religare, але редукативний, що створюється саме як певні клубні події, певні синкрети, які використовують паломницькі, туристичні функції і сфери діяльності, але відводять їх від справжнього туризму і справжнього паломництва.

Наскільки вони дієві, наскільки вони можливі, настільки мають попит? Релігійна форма, ритуал, саме паломництво, святість місць усувається, заміщається редукованим культом, якщо не театралізованою подією. Все це сприймається за своєрідну новітню релігію, що пов'язана із релігійними подорожами, які здійснюють ті чи інші волонтерські організації, або релігійні громади, так званих, катакомбних церков, які не є легітимними і до сакрального простору культури не мають відношення.

Культурні просторові артефакти як візуальні, так і віртуальні, вербальні, що характеризують людину на шляху, шляху цивілізації, шляху досягнення Абсолюту, дають можливість того паломницького досвіду богооткровення, який не можна функціоналізувати зробити автентичною моделлю, описують в рамках паломництва або релігійного туризму, як це зараз прийнято. Культурний сенс, сакральний сенс, і більше того, антропосмологічний сенс святих місць як ландшафту, в якому відбувається зустріч з абсолютним, технологізується, стає автоматично здійсненою картинкою. Адже це ще не свідчить про те, що відбувається сам Абсолют, відбувається симулякр, віртуальна копія Абсолюту.

Список використаних джерел

1. Житенев С. Ю. Религиозное паломничество в христианстве, буддизме и мусульманстве: социальные, коммуникационные и цивилизационные аспекты / С. Ю. Житенев. – М.: Идрик, 2012. – 263 с.
2. Заблоцкий В. П. Подорож як метафора / В. П. Заблоцкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.koris.com.ua/other/3318/index>.
3. Захарова Р. Г. Рекреационные потребности: сущность и факторы развития / Р. Г. Захарова. – Свердловск: Урал. научн. центр, 1984. – 31 с.
4. Зейб А. Туризм – средство прямого диалога между культурами и народами / А. Зейб // Диалог цивилизаций: исторический опыт и перспективы XXI века. Доклады и выступления. – М.: РУДН, 2002. – С. 223–228.

References

1. Zhytenev S. Yu. Religioznoe palomnichestvo v khristianstve, buddizme i musulmanstve: sotsyalnye, kommunikatsionnye i tsyvilizatsionnye aspekty / S. Yu. Zhytenev. – M.: Idrik, 2012. – 263 s.
2. Zablotskii V. P. Podorozh yak metafora / V. P. Zablotskii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.koris.com.ua/other/3318/index>.
3. Zakharova R. G. Rekreatsionnye potrebnosti: sushchnost i factory razvitiya / R. G. Zakharova. – Sverdlovsk: Ural. nauchn. tsentr, 1984. – 31 s.
4. Zeib A. Turizm – sredstvo priamogo dialoga mezhdu kulturami i narodami / Doklady i vystupleniya. – M.: RUDN, 2002. – S. 223–228.

*Pryimak D. Yo., post-graduate student of the Dragomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kosiv),
Pryimak_Dmytro_art@ukr.net*

Religious pilgrimage as the factor of modern tourism development

Tourism unlike pilgrimage is defined by a larger form of institutionalization. While pilgrimage suits the context of practices performed by a religious community, tourism is a more developed sphere of industry, travelling, passenger traffic, etc. In the context of technology of tourist activity dealing with pilgrimage there appears somewhat intermediate sphere, which is appropriately or inappropriately named religious tourism. A lot of people do not accept the definition and define it as a solely artificial, marketing-like one, though the others believe it to be correct as it characterizes one of the spheres of tourism activity, which can be described as people's travels to the places of worship.

Keywords: tourism, institutionalization, industry, definition.

*Приймак Д. И., соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Косов),
prymak_dmytro_art@ukr.net*

Религиозное паломничество как фактор развития современного туризма

Туризм, в отличие от паломничества, определяется большей формой институализации. Если паломничество вписывается в контекст практики, которую осуществляет религиозное общество, то туризм – это намного более развитая сфера индустрии, путешествия, перевозки пассажиров и др. Ведь в контексте технологии туристической деятельности, которая взаимодействует с паломничеством, возникает промежуточная сфера, которую удачно или не удачно называют «религиозным туризмом». Многие люди не воспринимают эту дефиницию, определяют ее сугубо искусственной, маркетингово-отмеченной, но другие считают, что она полностью оправдана, характеризует одну из сфер туристической деятельности, которая описывается выездом людей к местам, которые связаны с поклонением.

Ключевые слова: туризм, институализация, индустрия, дефиниция.

* * *

УДК 248.153:282

Осташук І. Б.,
доктор філософських наук, професор
кафедри культурології, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), ostaszczyk@ukr.net

ХРЕСНА ДОРОГА В ПАСІЙНОМУ КУЛЬТІ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Досліджується релігійна католицька практика Хресної дороги, зокрема її філософсько-теологічна й психологічна основа, виникнення, становлення та різновиди культурно-релігійного функціонування. Розкривається сутність Хресної дороги, домінуючого пасійного культу Католицької церкви, як психологічно-духовного наслідування й переживання страждань Ісуса Христа. Аналізується мистецький вимір кальварій у культурному просторі західної культури.

Ключові слова: Хресна дорога, пасійний культ, народна побожність, кальварія, санктуарії, Католицька церква.

Особливою позалітургійною практикою Католицької церкви є обряд т.зв. Хресної дороги, що бере свій початок у релігійному житті Єрусалима від найдавніших часів, адже відомо, що перші християни приходили до місць, пов'язаних із життям Ісуса Христа. Ця позалітургійна традиція належить до виразних прикладів народної побожності, що базується біблійному тексті, а також на психологічно-емоційних мотиваціях та не суперечить християнському теологічному базису.

Метою представленої статті є розкриття філософсько-теологічної основи, виникнення, формування й культурного функціонування релігійної практики Хресної дороги в Католицькій церкві.

Хресна дорога – це особлива адораційна побожність, в якій символічно відтворено дорогу, якою Ісус Христос прямував від преторії Понтія Пилата до розп'яття на Голгофі. До сьогоднішнього дня вона є найпоширенішою формою пошани й адорації страждань Христових, а її сучасний вигляд є наслідком тривалої еволюції, що відображає як зміни христології, так і народну (передусім католицьку) побожність різних епох. У цілому світі є більш чи менші санктуарії, присвячені саме цьому культу Католицької церкви. З кінця IV ст., часів відомої іспанської паломниці Егерії, відомо про це богослужіння. Із завершення періоду Хрестових походів символічна дорога цієї практики проходить на точно визначеній трасі, котра з XVI ст. була відома як «Страсна Дорога» (Via Dolorosa).

З релігієзнавчо-культурологічного аспекту важливо розкрити цю практику як одну з найбільш поширених

у народній побожності традиційно католицьких народів. Кальварії як паломницькі об'єкти та позалітургійні практики були популярні й серед тієї частини населення українських земель, що сповідувала католицизм – як латинського, так і візантійського обрядів.

В українському релігієзнавстві культовий вимір католицизму практично не був предметом наукового зацікавлення, тому його дослідження є актуальним із точки зору поглиблення як конкретного розуміння позалітургійної латинської побожності, так і загального контексту текстово-символічного й культурно-практичного вимірів релігійності.

Богослужіння Хресної дороги, що зародилося у Західній Європі під впливом натхнення подорожей до Святої Землі, є формою духовного паломництва на Голгофу. Оразу слід виділити три основних значення поняття «хресна дорога», яке йому надає католицька побожність. Перше значення стосується т.зв. кальварій, тобто місцевостей, зазвичай монастирів, що топографічно відтворюють єрусалимські ландшафти й дорогу на Голгофу Ісуса Христа. Ця форма побожності виникла у XV ст. Друге значення – це медитаційні тексти, що розважають страждання Ісуса Христа. Вони відмовляються як приватно, так і публічно, в храмах або й по вулицях окремих населених пунктів. Третьою формою є відзначення етапів страждань Спасителя в окремих т.зв. стояннях. У католицьких храмах обов'язково є ікони чи скульптури стоянь хресної дороги, біля яких під час Великого посту відбувається відправлення цієї культової позалітургійної практики. Наявність таких зображень свідчить про особливе значення цієї форми народної побожності в Католицькій церкві.

Передусім слід розкрити історію найпопулярнішої християнської пасійної практики, що відбувається у Єрусалимі. Слід відзначити, що попри те, що його сформували й розвинули францисканці, вона популярна не тільки серед католиків, але й поміж представників інших християнських конфесій.

Вулицями Єрусалиму молитовні процесії проводили з найдавніших часів, відколи паломники прагнули пройти тією самою дорогою, котрою прямував Ісус Христос на Голгофу. Із відомих до сьогодні найдавнішим є опис паломниці Егерії (лат. *Egeria, Aetheria*; IV ст.), про особистість якої досі немає єдиної думки (є версії, що вона була галльською чи галлекською монахинєю або ж просто заможною аристократкою). Ця жінка здійснила паломництво до Святої Землі, ймовірно, у 381–384 рр., розповідь про що залишила у записках до своїх близьких. Цей лист IV ст. відомий під кількома назвами: «*Itinerarium Egeriae*» («Подорож Егерії»), «*Peregrinatio Aethariae*» («Паломництво Етерії») або «*Peregrinatio ad Loca Sancta*» («Паломництво до святих місць»). Ця пам'ятка збереглася у значно пізнішому історичному документі XI ст. – *Codex Aretinus*, що був складений у відомому бенедиктинському монастирі Монтекассіно, де зародилося західне монашество. Слід зауважити, що початок та кінець «Подорожі» втрачені, а саме ім'я авторки не згадується, про нього ми довідуємося з листа, котрий написав у VII ст. галісійський монах Валерій із Б'єрсо (*Valerius Bergidensis*). Починаючи свою подорож з Єгипту, Егерія три роки прожила в Палестині, зокрема в Єрусалимі, звідки здійснювала окремі паломництва по різних біблійних місцях. «*Itinerarium Egeriae*» написано

за взірцем до анонімною подорожі т.зв. Бордоського Паломника (біля 333 р.). Лист побожної жінки був своєрідним довідником по святих місцях та водночас духовною настановою для читачів. Документ можна розділити на дві частини. Перша з них розпочинається описом підготовки до підйому на Синай та завершується поверненням до Константинополя. Друга частина твору стосується опису єрусалимського богослужіння, зокрема хрещення, правил посту. Цінним є опис деталей богослужінь Єрусалимської церкви, її річного циклу, що має важливе значення для історії літургії й народної обрядової побожності ранньохристиянської епохи. В одному з фрагментів пам'ятки читаємо: «І коли прийдуть у Гетсиманію, спершу промовляється відповідна молитва, потім співається пісня та читається те місце з Євангелії, де взято Господа. І коли читається це місце, то весь народ із плачем піднімає такий крик та стогін, що, можливо, цей стогін всього народу чути в місті» [2].

Етерія у середині IV ст. однією з перших описала святкування Великої п'ятниці в Єрусалимі. На світанку християни йдуть, співаючи гімни, на те місце, де молився перед стражданнями Ісус Христос. Уже тоді на тому місці був храм, до якого входили єпископ та всі вірні, промовляли прохальну молитву та зачитували той фрагмент Євангелії, де Ісус сказав учням: «Відійшов від них так, як кинути каменем і, ставши на коліна, почав молитися» (Лук. 22, 41). Після цього разом йдуть пішки в Гетсиманський сад зі співами гімнів. Після прибуття на місце завершують моління, співають гімн, а також читають той фрагмент Святого Письма, де розповідається про затримання Ісуса Христа (Мт. 26, 47–56). Паломниця відзначала, що тоді, коли зачитується ця частина Євангелія, люди дуже голосно плакали, що було чути навіть у Єрусалимі. Весь цей обряд відбувається вночі. Коли богослужіння закінчуються, то вже світає. Люди повертаються в місто, разом із єпископом прямують до місця зберігання хреста. Там зачитують ту частину Біблії, де оповідається про суд Понтія Пилата (Мт. 27, 1–26).

Після закінчення обряду адорації хреста, практично перед світанком, всі присутні йдуть молитися на Сіон біля того стовпа, де бичували Ісуса Христа. Як уже згадувалося, одне із перших паломницьких свідчень належить Етерії – аристократці із земель, що належать тепер Іспанії. Інша представниця цього європейського народу Наталена Королева, котра прославилась в історії культури, як українська письменниця, у своєму романі «*Quid est veritas?*» описує, що іспанці шанували як важливу реліквію саме той стовп, до якого було прив'язано Ісуса Христа під тортур бичування. Це було одне із локальних іспанських місць паломництва, яке знаходилося в маєтку однієї з аристократичних фамілій [див.: 4].

У латинському обряді Католицької церкви у літургійних обрядах Великої п'ятниці окремо здійснюється адорація (поклоніння) хресту. Мабуть, що ця традиція бере свій початок із давньої Церкви.

Звичай чування у Католицькій церкві зберігся і до сьогоднішнього дня. Біля декорованих композицій т.зв. темниці (з вечора Великої четверга до вечора Великої п'ятниці) й Гробу Господнього (від вечора Великої п'ятниці до ранку неділі Пасхи) чимало людей залишається на молитву поклоніння Ісусові, страсті якого саме переживає Церква у ці особливі дні т.зв. Пасхального тридення (*Tridium*).

Після завоювання Єрусалиму мусульманами християнські процесії припинилися, але відновилися з приходом хрестоносців, про що можемо довідатися з твору «Хроніка Ернула і Бернара скарбника» (1228), де згадується про ворота, через котрі вивели Ісуса Христа, що ніс хрест на Голгофу.

Домініканський монах і мандрівник Рікольдо да Монтекроче (по-іншому, Рікольдо Пенніні) у книзі «*Liber peregrinationis*» («Книга мандрів», 1288–1291) у традиційному для середніх віків жанрі ітінерарія (лат. *iter*, gen. *itineris* – мандрівка) приділив чимало уваги описам святих місць. Ймовірно, що перша згадка про *Via Dolorosa* («шляху, по котрому йшов Христос, несучи хрест»), належить саме цьому місіонерові.

Генеральна капітула ордену францисканців заохочувала до набоженств Хресної дороги у 1688 р. Проте особливо їх популяризувало встановлення відпустів під час проведення цих культових практик. Рішення про це прийняли папи Інокентій XI та Бенедикт XIV. 1859 р. Пій IX визнав повний відпуст за кожноразове відмовляння Хресної дороги.

З точки зору католицької духовності, переходячи від стояння до стояння Хресної дороги, християнин повинен пригадувати й розважати відповідні події дороги страждань Сина Божого. Читання текстів і споглядання зображень повинні викликати відчуття співпричетності до муки Христа, що є важливою частиною християнського розуміння страждання, а також бажання покаятися, оскільки саме людські гріхи є причиною смерті Ісуса. Сучасний католицький теолог Тімоті Редкліф ОР так пише про важливість готовності прийняття образу оголеного страждаючого Христа і в третьому тисячолітті у сміливому й радісному сповіданні християнської віри: «Шлях в Єрусалим призводить до зривання одягу з Ісуса, до його оголення <...> кульмінація подорожі в тому, що ми дивимося на Ісуса, оголеного під нашим поглядом. Ось найважливіший із образів нашої віри» [5, с. 93–94].

Вважаємо, що виникненню пасійної культової практики Хресної дороги сприяла загальна тогочасна духовна атмосфера Католицької церкви. Святий Престол через політично-церковні чвари змушений був перебратися із Риму до Авіньону (1309–1377); «Столітня війна» між Англією та Францією (1337–1453); пандемія чуми («чорна смерть»), що в середині XIV ст. забрала 60 млн. людських життів. Безумовно, такі історичні явища сприяли заглибленню людини в проблеми смерті й страждань.

Проте основними джерелами формування побожності Хресної дороги, на нашу думку, було осмислення страждань Христових як джерела життя й спасіння в тогочасній теології й художній творчості. Так, св. Бернард Клервоський (1090–1153) закликав поклонятися п'ятьом ранам Спасителя; св. Франциск Асизький (1182–1226) у своїх глибоких внутрішніх переживаннях та прагненні долучитися до страждань Ісуса був відзначений особливим видимим символом болю – стигматами на власному тілі; св. Бонавентура (1221–1374) в своїй концепції про три рівні бачення, що дані людині (око тілесне, око мисленнєве й око споглядальне), акцентує на важливості серця (око споглядальне), що здатне досягнути страсті Христові, в чому й полягає шлях душі до Бога; францисканець Якопоне да Тоді OFM (1230(?)–1306) створює знаменитий гімн «*Stabat Mater dolorosa*»; св. Гертруда Велика (1256–

1302) на основі своїх містичних видінь закликала до культу Ісусового серця.

Композиційними елементами хресної дороги є окремі т.зв. стояння (стації). Варто розкрити етимологічні конотації цієї латинської лексики. У латинській мові слово *statio* (onis f [sto]) мало ряд значень: 1) стояння, стояти нерухомо, не рухатися, зупинитися; 2) тверда позиція, бойове положення; 3) положення, стан; 4) місце, місцеперебування; 5) належне місце, порядок; 6) військовий пост, караул, сторожа; 7) відділ у караулі; 8) військове місце розташування, квартири, якірна стоянка, бухта, рейд; 9) державний пост, положення, звання, сан; 10) суспільне місце, місце зібрань; 11) встановлення, звичайний порядок та ін. [8].

Термін «стації», відповідно, був наділений передусім швидше військовими конотаціями, ніж за взірцем сучасного слова «станція» (автобусна, метро і т.п.). Нічого особливого тут немає, адже в конфесійній лексиці Католицької церкви чимало слів виникли саме з військової лексики, що, на нашу думку, пов'язано з прагненням максимальної відданості в відправлянні окремих ритуально-культових практик. Наприклад, традиційна церковна процесія була імітацією давньоримської тріумфальної ходи після переможних військових походів.

Отже, вірні усвідомлювали важливість стійкого, незворушного «стояння», за аналогією до військового посту, в пригадуванні страждань Христових.

Після передання у першій половині XIV ст. святих місць ордену братів менших було визначено порядок відвідання святих Єрусалиму – т.зв. *sanctus circulus* («святий коло»). Слід зазначити, що кількість традиційних на сьогодні у Католицькій церкві стоянь хресної дороги тоді не було визначено, як і їхня локалізація. Окрім того, шлях розпочинався у Храмі Гробу Господнього, а потім паломники виходили в місто. Тільки у XVIII ст. в Єрусалимі було сформовано обряд здійснення хресної дороги у сьогоднішньому вигляді [див.: 6].

Особливою літургійно-культовою й організаційно-структурною формою розвитку пасійного культу хресної дороги є т.зв. кальварії (лат. *Calvaria* – Голгофа), виникнення котрих було зумовлене прагненням віруючих символічно відтворити топографію Єрусалиму для того, щоб поглибити власне переживання страстей Господніх. З такою метою обиралися такі ландшафти в європейських країнах, що нагадували Єрусалим. Кальварійний культ поширювався і в центральній Європі, зокрема у Польщі, котру в ті часи називали «*antemurale christianitatis*» («бастіон християнства»). Британський історик Норман Дейвіс зараховує заснування кальварій (і ширше – паломництва) у Польщі в Польщі у XVII ст. як вияву «крайньої внутрішньої побожності» [1, с. 172], оскільки для польського католицизму не була властива зовнішня войовничість, як це було, скажімо, в Іспанії, Італії або Чехії.

Орден братів менших був основним поширювачем хресної дороги. Послідовники святого Франциска просили Апостольську Столицю встановити особливі індульгенції для віруючих, що брали участь у цьому богослужінні. Спочатку хресні дороги відтворювалися лише при францисканських парафіях, про що наголошувалося у папському декреті 1723 р. У дієцезіальних парафіях вони встановлювалися лише за рішенням єпископа-ординарія. Зазвичай це було після реколекцій, які проводили

францисканці, що наголошували про важливість цього культу. Тільки з 1871 р. було видано дозвіл встановлювати Хресні дороги у всіх католицьких храмах. Папа Пій IX у 1878 р. дозволив встановлювати повну індульгенцію для всіх, що брали участь у цьому богослужінні. І з цього часу зображення стоянь Хресної дороги у католицьких храмах набуло справді масового характеру. З 1901 р. почали з'являтися групи т.зв. «живої хресної дороги», створені за взірцем «живого розарія» [див.: 6].

На сьогоднішній день завдяки засобам масової комунікації богослужіння Хресної дороги, що проводиться щороку у Великий четвер (за латинським літургійним календарем) під проводом папи у римському Колізеї, стали відомим навіть для людей, далеких від Католицької церкви. Для цього кожного року пишеться текст, авторами якого є і духовні, й світські особи, що при роздумах стоянь звертається до актуальних суспільно-культурних проблем.

Основу сюжету Хресної дороги становить Біблія, проте джерела пасійного культу присутні не тільки в Святому Письмі, але й в апокрифах, які зафіксовані, зокрема, в давньоукраїнських рукописах. У легенді про святу Вероніку, котра витерла обличчя Ісуса Христа під час Хресної дороги хусткою, на якій потім відобразився образ Спасителя, розповідається про виникнення одного з основних топосів пасійного культу західного християнства – платка із образом Ісуса в терновому вінку. І. Франко так пояснює цю легенду: «Легенда про св. Вероніку – досить пізня і повстала мабуть а posteriori тоді, коли вже був розширений візерунок лица Ісусового «на убрисі». Дехто догадується, що само ім'я Вероніка є тільки попсоване слів vera icon – правдива ікона; інші думають, що се попсоване ім'я Береніки – кровоточивої жінки, що мала була поставити бронзову статую Ісуса в Панадї» [7, с. 239].

Відзначимо, що у східних церквах не сформувався тип різьблених зображень кальварії та хресної дороги, які так поширилися в Католицькій.

Хресна дорога становить одну з найвідоміших культових пасійних практик Католицької церкви, поширення і популярність якої детермінована її характером наслідування страждань Ісуса Христа й впровадження в містерію Пасхи. Хресна дорога до сьогодні зберегла свій сенс, цінність та значення серед католицьких релігійних практик як традиційна форма побожності, у якій підкреслено медитаційний вимір віри та поглиблення теологічного змісту в загальній народній традиції побожності як у вимірі паломництва, будівництва та організації монастирів-кальварій, так і у загальнопоширеному звичаї становлення зображень сюжету Via Dolorosa в латинських храмах чи приватної медитаційної пасійної молитовної практики.

Список використаних джерел

1. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі; пер. з англ. П. Тарашук / Н. Дейвіс. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
2. Етерія (Сильвія Аквитанка). Паломничество по святым местам конца IV века / Изданное, переведенное и объясненное И. В. Помяловским [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tvereparhia.ru/publikaczii/voprosy-k-pravoslavnyum/6373-eteriya-silviya-akvitanka-palomничество-po-svyatym-mestam-kontsa-iv-veka-peregrinatio-ad-locam-sanctam-saeculi-iv-exeuntis>
3. Іванчо І. Ікона і літургія / Пер. з угорськ. о. Л. Пушкеш / І. Іванчо. – Львів: Свічадо, 2009. – 500 с.

4. Мишанич О. Дивосвіти Наталени Королевої / О. Мишанич // Предок: Іст. повісті; Легенди старокиїв. – К.: Дніпро, 1991. – С.633–654.

5. Рэдклифф Т. ОР. Быть христианином: в чем тут суть? / Пер. с англ. А. Дубининой / Т. Рэдклифф ОР. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 288 с.

6. Фатеев М. История богослужения Крестного пути / М. Фатеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.francis.ru/index.php/frantsiskanskij-orden-miryan/46-frantsiskanskij-orden-miryan/materialy-fom/dukhovnost/274-viacruz01>

7. Христові муки і свята Веронка (Керестурський співанник) // Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т. II.: Репринт видання 1899 року. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – С.237–239.

8. Statio // Большой латинско-русский словарь / по материалам словаря И. Х. Дворецкого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://linguaeterna.com/vocabula/show.php?n=42950>

References

1. Deivis N. Bozhe igryshche: istoriia Pol'shchi; per. z angl. P. Tarashchuk / N. Deivis. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2008. – 1080 s.
2. Eteriia (Sil'viia Akvitanka). Palomничество po sviatym miestam konsta IV veka / Izdannoe, pierieviedionnoie i obiasnionnoie I. V. Pomialovskim [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tvereparhia.ru/publikaczii/voprosy-k-pravoslavnyum/6373-eteriya-silviya-akvitanka-palomничество-po-svyatym-mestam-kontsa-iv-veka-peregrinatio-ad-locam-sanctam-saeculi-iv-exeuntis>
3. Ivancho I. Ikona i liturgiia / Per. z uhors'k. o. L. Pushkash / I. Ivancho. – L'viv: Svichado, 2009. – 500 s.
4. Myshanych O. Dyvosvity Nataleny Korolevoiii / O. Myshanych // Predok: Ist. povisti; Lehendy starokyiiv. – K.: Dnipro, 1991. – S.633–654.
5. Redklif T. OP. Byt' khristianinom: v chiom tut sut'? / Per. s angl. A. Dubinnoi / T. Redklif OP. – K.: DUKH I LITERA, 2015. – 288 s.
6. Fatieiev M. Istoriia bogoslužheniia Krestnoho puti / M. Fatieiev [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.francis.ru/index.php/frantsiskanskij-orden-miryan/46-frantsiskanskij-orden-miryan/materialy-fom/dukhovnost/274-viacruz01>
7. Khrystovi muky i s'viata Veronka (Keresturs'kyi spivanyk) // Apokryfy i legendy z ukrains'kykh rukopysiv / Zibrav, uporiadkuvav i poiasnyv dr. Ivan Franko. – T. II.: Reprynt vydannia 1899 roku. – L'viv: L'vivs'kyi natsional'nyi universytet imeni Ivana Franka, 2006. – S.237–239.
8. Statio // Bol'shoi latinsko-russkii slovar' / po materialam slovaria I. Kh. Dvoreckoho [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://linguaeterna.com/vocabula/show.php?n=42950>

Ostaszchuk I. B., Doctor of Philosophy Science, Professor of the Chair of Culturology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), ostaszczuk@ukr.net

Stations of the Cross in the passion cult of Catholic Church

In the article the religious practice of the Catholic practice of the Stations of the Cross, in particular, its philosophical and theological and psychological base, appearance, formation and variety of cultural and religious functioning is examined. The essence of the Stations of the Cross, dominant passion cult of the Catholic Church, both mentally and spiritual inheritance and experience the suffering of Jesus Christ is revealed. The artistic dimension of the Calvary in the cultural space of Western culture is analyzed.

Keywords: Stations of the Cross, passion cult, popular piety, the Calvary, sanctuary, Catholic Church.

Остащук І. Б., доктор філософських наук, професор кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), ostaszczuk@ukr.net

Крестный путь в пассийном культе Католической церкви

Исследуется религиозная католическая практика Крестного пути, в частности ее философско-теологическое и психологическое основание, возникновение, становление и разновидности культурно-религиозного функционирования. Раскрывается сущность Крестного пути, доминантного пассийного культа Католической церкви, как психологически-духовного наследования и переживания страданий Иисуса Христа. Анализируется художественное измерение кальварий в культурном пространстве западной культуры.

Ключевые слова: Крестный путь, пассийный культ, народная набожность, кальвария, санктуарий, Католическая церковь.

* * *

УДК 165.241+111.32+168

Стеценко В. І.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри теорії та історії культури, Львівський
національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), kafedra_kultury@mail.ru

Галуйко Р. М.,
кандидат філософських наук, асистент
кафедри Теорії та історії культури, Львівський
національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), kafedra_kultury@mail.ru

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ: ІСТОРИКО–ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ ПОГЛЯД

Мета дослідження – визначити, що розуміється в існуючій історико–філософській та релігійнознавчій літературі під змістом філософії екзистенціалізму, які ідейні джерела його теорії та внесок у неї найбільш відомих персоналій, включно з українським контекстом. Застосовані методи дослідження: принципи історизму та системності, загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, а також філософсько–антропологічний, герменевтичний та історико–компаративний методи. Розглянуто головні ідейні джерела та концептуальний зміст екзистенціалізму, його різновиди та персоналій, що їх репрезентують. Проаналізовано особливості осмислення цією «філософією існування» екзистенції та її структур. Досліджено методи та найважливіші категорії, що використовуються екзистенціалізмом у витлумаченні проблеми людини та специфіки її існування. З'ясовано обґрунтованість його претензій на роль єдиної істинної «філософії людини ХХ ст.».

Ключові слова: екзистенція, екзистенціалізм, Dasein, час, темпоральність, ніщо, трансцендування.

Екзистенціалізм, або «філософія існування» (від пізнюлат. *exsistentia* – існування) – одна з найбільш особистісно орієнтованих філософських течій, що претендує на роль єдиної істинної «філософії людини ХХ ст.». Звідси той особливий інтерес до екзистенціалізму в історико–філософській літературі, численні публікації в якій присвячені дослідженню різноманітних аспектів його феномену. Спільним лейтмотивом цих розвідок є констатація того, що покоління інтелігенції, яке пережило першу світову війну, ця філософія зацікавила перш за все тим, що вона зосереджувала увагу на кризових ситуаціях у житті людини і людства, пробувала розглянути людину в умовах складних історичних випробувань [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 14; 15; 16; 17; 18; 19].

Водночас потребує свого продовження розгляд й порівняння того, що є спільного, а що відмінного в історико–філософських та релігійнознавчих публікаціях, присвячених осмисленню філософії екзистенціалізму так само як це стосується і необхідності продовження аналізу особливостей інтерпретації його ідей в творчості конкретних персоналій, репрезентуючи його. Звідси метою даної розвідки є спроба висвітлення сучасного історико–філософського та релігійнознавчого погляду на вищевказані проблеми.

Це тим більш важливо, враховуючи значення, яке відіграють головні категорії, поняття та методи екзистенціалізму в сучасній постмодерністській філософії. Хоча ідейні джерела екзистенціалізму в історико–філософській літературі традиційно вбачають ще у релігійно–містичному вченні данського християнського мислителя Сьорена К'єркегора (1813–1855), який у своїх творах першим сформулював поняття «екзистенція» – «внутрішнє» буття людини, що поступово переходить у її зовнішнє буття [7, с. 192; 18, с. 25–159; 19, с. 554–555]. Розглядаючи людину як «екзистенцію», він аналізує її «буттєву, онтологічну структуру», вводячи такі поняття, як «страх», «відчай», «рішучість» тощо, згодом розвинуті екзистенціалістами [9; 10; 11].

Тобто, К'єркегор шукає, підкреслює І. Бичко, не об'єктивну, а екзистенціальну істину [3, с. 44]. Заперечуючи об'єктивізм і раціоналізм, він здійснює вирішальний поворот до «прояснення» питоми гуманітарного, антропологічного стилю мислення. Тож недаремно, розмірковує А. Дахній, що саме К'єркегора оголошують ідейним предтечею екзистенціалізму, підставою чого є такі висунуті ним положення, як неподолана трагічність людського існування, абсолютна неповторність, унікальність людини, співвіднесеність екзистенції з трансценденцією, розвиток категорій страху, відчаю, вини, парадоксу, стрибка [6, с. 25]. По–суті, він був, характеризує С. К'єркегора Ліса Маккалу, одним із першопрохідців в «екзистенціалізації» філософії. Пройняте смутком усвідомлення руйнування «Я», внутрішньої ідентичності, індивідуальної цінності перебуває в самому центрі К'єркегорової битви за конкретного суб'єкта [7, с. 192].

Значно вплинули на формування та розвиток екзистенціалізму своєю особистісною орієнтацією, антропологічними вимірами свого концептуального змісту також «філософія життя» Вільгельма Дільтея (1833–1911) та Фрідріха Ніцше (1844–1900), почасти інтуїтивізм Анрі Бергсона (1859–1941), а надто – феноменологія німецького філософа Едмунда Гусерля (1859–1938). Особливо це стосується, як підкреслюється в історико–філософській літературі, основної ідеї феноменології – неможливості взаємного зведення і в той же час нерозривності свідомості і людського буття, що трансформувалась у теорію екзистенціалізму [15, с. 47–76, 77–107, 125–145, 280–318; 19, с. 40–41, 105, 128, 322, 505–506, 511–512, 554–555].

У підсумку свого розвитку в ХХ ст. екзистенціалізм склався як найбільш впливовий напрямок гуманістичної думки. Водночас особлива поширеність екзистенціалізму в інтелектуальних колах західноєвропейського суспільства, як відомо, була пов'язана з надзвичайною «ризношерстністю» цієї філософської течії, існуванням у ній різноманітних напрямів і тенденцій, що нерідко суперечили одна одній. Одні екзистенціалісти виступали під прапором атеїзму, інші, навпаки, обґрунтовували релігійний світогляд. Звідси дослідники філософії екзистенціалізму розрізняють у ньому екзистенціалізм атеїстичний (Ж.–П. Сартр, А. Камю, С. Бовуар) і релігійний (К. Ясперс, Г. Марсель, М. Бубер, Р. Бульман, Е. Бруннер, Ф. Гогартен, П. Тілліх, Н. Аббаньяно, О. Больнов) [4, с. 198–211; 8, с. 6–9; 14, с. 32–33, 43–44, 106; 15, с. 5–7, 149–204, 246–279, 319–396; 19, с. 554–555].

Варто додати, що й в Україні у середовищі представників православної філософії «російського духовного Ренесансу» на поч. ХХ ст. склався такий його напрям, як філософія « нової релігійної свідомості », що значною мірою розроблявся під впливом європейського екзистенціалізму. У цьому контексті, як вважає І. Бичко, можна говорити про складання у підсумку специфічної Київської екзистенціально–гуманістичної школи російської православної філософії, ідейно–мислительним підґрунтям якої був синтез православ'я, екзистенціалізму та української ментальності [2, с. 29–52]. До її найбільш відомих представників належали Лев Шестов (Шварцман, 1866–1938) та Микола Бердяєв (1874–1948), які розробляли особливий варіант антропології та антроподицеї релігійного екзистенціалізму [15, с. 430–449; 16, с. 254–258; 17, с. 237–242].

Особливе місце в екзистенціалізмі займає фундаментальна онтологія одного з найвідоміших й найсуперечливіших філософів ХХ ст. Мартіна Гайдегера (1889–1976), яку важко однозначно віднести ні до релігійного, ні до атеїстичного екзистенціалізму [14, с. 362–363; 19, с. 528, 555]. На формування філософських поглядів цього німецького екзистенціаліста значний вплив мали ідеї Ріккєрта, Brentano, неосхоластики (суарезіанізму) католицизму, пізніше – феноменологічні викладки Гусерля та філософська антропологія Шелера. Це не могло не вплинути на еволюцію творчості Гайдегера, шлях якої згідно характеристики Беатрис Скорділі пролягав від екзистенціально поданої філософії через феноменологічну зануреність до положень фундаментальної онтології [7, с. 78–80]. Остання у підсумку й стала гайдегеровою спробою відповісти на таке визначальне для екзистенціального вчення про людину питання, як, «що таке буття?» (буття людини) та які його структури (виміри), тобто – як воно «розкриває» себе?

Такі особливості ідейних джерел та складових екзистенціалізму, не зважаючи на всебічне висвітлення його змісту в історико-філософській літературі, все ж вимагають продовження дослідження обґрунтованості претензій екзистенціалістів на витлумачення свого філософування як єдиної істинної «філософії людини». Цьому, на нашу думку, сприяє аналіз специфіки осмислення представниками даного філософського напрямку самої екзистенції як способу буття (існування) людської особистості та її структур. Власне, це і складає мету даної розвідки.

Безумовно, інтерес філософії екзистенціалізму до проблем людського буття не є випадковим. Його прибічники вважають, що катастрофічні події новітньої історії оголили нестійкість, слабкість, кінцевість людського існування, усвідомленість власної смертності й недосконалості [8, с. 4–19; 14, с. 106; 15, с. 5–46; 19, с. 555].

Не дивно, що, виходячи з таких антропологічно-онтологічних засад своєї філософії, представники екзистенціалізму зосередили свою увагу на питаннях провини, рішення та вибору, ставлення людини до свободи та відповідальності, до смерті як найпотаємнішої суті людського існування та часу як характеристики людського буття. Основними проблемами антропологічного виміру, які з'ясовуються екзистенціалізмом, є також конкретність людського існування, діалог Я–Ти, проблеми темпоральності, трансцендування, співвідношення особистості і суспільства, відчуження, спілкування [8, с. 19–61; 14, с. 106; 15, с. 77–107, 125–204, 280–318; 19, с. 555].

Наша теорія, підкреслював французький письменник і філософ Жан-Поль Сартр (1905–1980), характеризує антропологічно-гуманістичні виміри екзистенціалізму, єдина теорія, яка надає людині гідності, єдина теорія, яка не робить із неї об'єкта [15, с. 246–247]. Екзистенціалізм прагне досягнути буття як повну нерозчленовану цілісність суб'єкта і об'єкта. Він стверджує буття як безпосередню даність людського існування, як «екзистенцію», що означає спосіб буття людської особистості, ототожнений з її іманентними переживаннями, актами свідомості людини, й оголошений первинним у структурі буття [14, с. 106; 15, с. 47–76, 125–148, 280–318; 19, с. 555].

Саме в такому значенні термін «екзистенція» вперше був використаний К'єркегором і саме це його значення стало визначальним для антропологічних вимірів теорії екзистенціалізму. Згідно останньої, екзистенція являє собою серцевину людського «Я», завдяки якій «Я» виступає не просто як окремий емпіричний індивід і не як «мислячий розум» (у класичній раціоналістичній філософії Нового часу), тобто як щось всезагальне (загальнолюдське), а саме як конкретна неповторна особистість. Людське існування в контексті екзистенціалізму тлумачиться як щось безпосереднє, як той принцип, який долає традиційне (для класичної філософії) розмежування суб'єкта і об'єкта [14, с. 106; 15, с. 47–76, 125–245; 280–318; 19, с. 555–556].

Для того, щоб описати структури екзистенції, філософи-екзистенціалісти зверталися до феноменологічного методу Е. Гусерля. Так, відомий французький феноменолог і творець оригінальної версії екзистенціалізму Моріс Мерло-Понті (1908–1961) у своєму есе «Око і дух» ставить парадоксальне (й водночас характерне для феноменологічного методу екзистенціалізму завдання – побачити видиме, осмислити смислоутворення, уявити саме уявлення у всій динаміці їх існування в просторі і часі, тобто в бутті [13, с. 9–57].

Проблема часу не випадково стала предметом спеціального аналізу у найважливіших дослідженнях європейського екзистенціалізму, насамперед таких, як відомі праці М. Гайдеггера «Буття і час» та Ж.-П. Сартра «Буття і ніщо» [21; 22]. Зокрема, у філософії Гайдеггера категорії, що відносяться до специфічно людського способу буття – екзистенції («екзистенціали»), необхідно вводяться через час. «Екзистенціали», згідно цієї точки зору, коріняться зовсім в іншій сфері, ніж сфера фізичного, біологічного чи соціального. Всі явища, що стосуються людського буття-«існування», складають галузь так званого «онтологічного», яке протиставляється об'єктивному, «предметному» світу, або «онтичному». А онтологічне як буття, у свою чергу, безпосередньо пов'язане з часом (часовістю) свого існування та його межею – кінцем (кінцевістю), або «ніщо» [8, с. 6–7]. Екзистенція, вважали Гайдеггер і Сартр, є буттям, яке спрямоване до «ніщо» і яке усвідомлює цю свою кінцевість [15, с. 108–124].

Визнаючи екзистенцію через її скінченність, екзистенціалісти, відтак, тлумачать її як «часовість», реальною точкою відрхунку якої є смерть. Тому саме час, вважає Гайдеггер, є найсуттєвішою характеристикою буття, оскільки люди сприймають себе в часі й приречені вмерти [7, с. 79]. Отже, на думку Гайдеггера, «справжність» людини немислима без усвідомлення нею часу, тому що час є форма прояву і, суворо кажучи, спосіб існування людської свідомості. При найближчому розгляді виявляється, що саме свідомість, «Я», виявляється базисом часу. А оскільки повсякденному мисленню, не здатному досягнути власні глибини, час уявляється чимось зовнішнім і чужим, Гайдеггер онтологічне (буття) характеризує не через час взагалі, а через час людського існування – «часовість» («темпоральність»), яка розуміється ним як своєрідний «вихід-із-себе» мислячого суб'єкта [8, с. 7]. Як пише Гайдеггер: «Часовість є від самого початку «вихід-із-себе» в себе і для себе самого» [21, с. 329].

Неважко побачити, як справедливо зауважує А. Каримський, що час в екзистенціалізмі розуміється

суб'єктивно-ідеалістично [8, с. 7]. Згідно Гайдеггера, так звані модулі часу – минуле, сучасне, майбутнє – суть не що інше, як зв'язані між собою форми «виходу-із-себе», або екстатичності, часовості. Остання у Гайдеггера – онтологічна база існування людини (екзистенції) і структура «турботи» як особливо важливого «екзистенціала». Саме в турботі (Sorge), тобто в нашій стурбованості (заангажованості) проблемами світу, об'єктів та інших людей буття розкриває себе [21, с. 246–329].

Фізичний час для Гайдеггера є вторинним, він виводиться з часовості. У книзі «Буття і час» проголошується парадоксальна думка, що минуле, сучасне і майбутнє – тотожні. Ця думка є абсурдною щодо фізичного часу, але вона цілком правомірна і змістовна, вважає М. Гайдеггер, щодо часу людського існування – часовості. Три модулі часу (минуле, сучасне, майбутнє) є лише трьома структурними формами існування людини (екзистенції). Водночас людині притаманне дійсне існування лише в тому випадку, коли панівною формою є майбутнє як головний модус часу, основа всіх інших, оскільки такі головні риси людського існування, як вибір, проект, турбота, смерть тощо, так чи інакше зв'язані з майбутнім [21, с. 246–329]. Майбутнє, яке реальне у сучасному, є властивістю дійсного («справжнього») існування (у гайдеггерівській термінології, Dasein, що протистоять стану не дійсного – «не справжнього», безособистісного існування – Man), воно онтологічне [8, с. 30–31].

Все це повною мірою стосується і смерті, яка не відокремлена від життя суб'єкта, що зацікавлено відноситься до свого існування. «Смерть у самому широкому сенсі слова є феномен життя», – вважає М. Гайдеггер [21, с. 246]. Для людини смерть є завжди екзистенційною, оскільки вона для людини завжди можлива. Через усвідомлення такої можливості смерті людина усвідомлює своє існування як буття-до-смерті і набуває таку властивість дійсного («справжнього») існування, як турботу. Онтологічний сенс турботи, згідно із Гайдеггером, і є часовістю. Турбота ж починається з передчуття (антиципації) можливості смерті і викликаной цим рішучості, як наслідку усвідомлення такої можливості. Отже, дійсне («справжнє») існування у Гайдеггера знаходить свій вираз в «антиципаторській рішучості», основою якої є відкрита тепер людині реальність майбутнього. Таким чином, автентичність (тотожність собі) неможлива в «течії» об'єктивного (фізичного) часу, вона можлива лише в людському існуванні, яке генерується антиципацією смерті, турботою, страхом, тобто – у часовості. А основою і вихідною формою часовості є саме майбутнє [8, с. 32–33]. В силу цього первинним є майбутнє, а сучасне і минуле – похідні від нього. Як пише Гайдеггер: «Дійсна часовість від самого початку визріває з майбутнього...» [21, с. 329].

Як і у Гайдеггера, первинним (по відношенню до фізичного часу) у Ж.-П. Сартра виступає часовість («темпоральність»). У своїй книзі «Буття і ніщо» Сартр надає виключного значення здатності людини відчужатися від «об'єктивного» (фізичного) часу буття і увійти в поле людського існування, або в «ніщо», в якому відкривається і таємниця часу, і сенс свободи. На його думку, природного, «об'єктивного» часу взагалі не існує, час існує через нашу свідомість і в рамках людської діяльності. Відповідно до

цього Сартр радикально вирішує проблему минулого: якщо час не є існуючою поза людиною «течією», в якій можна було б реально відокремити те, що було, від того, що є, минулого взагалі не існує [22, с. 88]. Тобто, Сартр вважає, що природний (фізичний) світ існує лише в сучасному, у ньому немає минулого, яке набуває сенсу тільки через людську пам'ять.

На думку Сартра, «минуле» в якості певного результату дій і процесів, що мали місце, до яких суб'єкт байдужий, є всього лише «фактуальною дійсністю», яка не має реального зв'язку з іншою «фактуальною даністю» – сучасним. Тому у світі речей час відсутній, в такому світі і сама людина просто «річ», або, в термінології Сартра, «буття-в-собі». Це становище змінюється, коли людина з «буття-в-собі» перетворюється в усвідомлююче себе існування – «буття-для-себе». Тоді пробуджена самосвідомість може подолати байдуже ставлення людини до минулого, що й знаходить свій вираз в сартрівській тезі «людина є своє минуле». Однак, це не «речове» (об'єктивне, фізичне), а суб'єктивне, екзистенціальне минуле [8, с. 38–39]. В якості властивості свідомості минуле парадоксальне, продовжує Сартр. З одного боку, пише він, я не сприймаю себе без минулого, оскільки я є тим, ким став, і в цьому сенсі я є своє минуле. З іншого боку, моє минуле може існувати тільки у формі «я є», тобто в сучасності. Вирішення цього парадоксу зводиться Сартром до наступного пояснення. Я – вільна істота. Моя свобода знаходить вираз у виборі та відповідальності за свій вибір. Останній визначається метою, яку я ставлю, тобто моїм проектом, майбутнім, а виходячи у майбутнє, ми сучасне перетворюємо у минуле. Тому «якість минулого виходить з мого сучасного вибору майбутнього», – висновує Сартр [22, с. 473].

Ще одним важливим визначенням екзистенції є трансцендування, тобто вихід за свої межі. Проте поняття «трансцендентне» розглядається представниками екзистенціалізму неоднозначно. З точки зору Сартра і Камю, трансценденція є «ніщо», яке виступає як найглибша таємниця екзистенції [15, с. 119–122]. А Ясперс і Марсель визнають реальність трансцендентного, пов'язуючи з ним життя і долю людини [12, с. 111–115, 170–197; 15, с. 105–107]. Таке неоднозначне тлумачення трансцендентного й дає змогу дослідникам виділяти два основних напрямки в екзистенціалізмі: релігійний (Г. Марсель, К. Ясперс та ін.) та атеїстичний (Ж.-П. Сартр, А. Камю) [14, с. 106; 15, с. 6–7; 19, с. 554–555].

Зокрема, трансцендування мислять представником французького католицького екзистенціалізму Габріелем Марселем (1889–1973) як акт, завдяки якому людина здатна покинути межі свого замкнутого, егоїстичного «Я», або як «схоплення мене Богом». При цьому Божественне в людині реально існує лише в акті її віри [12, с. 31–46, 96–110, 137–142]. А німецький філософ-екзистенціаліст Карл Ясперс (1883–1969) вчення про трансценденцію і трансцендування розглядає як теоретичне підґрунтя для створення сучасного варіанту «комунікації людини з Богом» [12, с. 170–197; 15, с. 106–107].

У свою чергу Микола Бердяєв подолання глибокої кризи сучасного людства, вбачав у трансцендуванні як знищенні всіх перегородок між суб'єктом (людиною) та об'єктом (Богом–Абсолютом). Бердяєв стверджує, що «перше одкровення» Бога–Отця (Старий Заповіт) і «друге одкровення» Бога–Сина (Новий Заповіт) ще залишали

Бога «трансцендентним» (потойбічним) людині. Тому «третє одкровення»... «має здійснити сама людина, що живе в душі, здійснити вільним, творчим актом» [1, с. 101].

Атеїстичний екзистенціалізм, на думку Ж.-П. Сартра, є значно послідовнішим. Він вчить, що навіть, коли Бога немає, то все ж є, принаймні, одне – буття, яким є людина, людська реальність. Цим атеїстичний екзистенціалізм відає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування. Тим самим атеїстичний екзистенціалізм проводить важливу ідею індивідуальної відповідальності людини за все, що відбувається з нею та іншими людьми, тобто – за людське буття [22, с. 473, 529].

Як бачимо, концептуальний зміст екзистенціалізму свідчить, що це дійсно один з найбільш людиновимірних, особистісно орієнтованих напрямів сучасної філософської думки, який прагне пояснити сутність людини у нерозривній єдності з усіма структурами її екзистенції. Гуманістичний потенціал екзистенціалізму незалежно від свого релігійного чи атеїстичного контексту утверджує людину як самодостатню особистість.

Список використаних джерел

- Бердяев Н. А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека / Н. А. Бердяев. – М.: ООО Изд-во АСТ; Харьков: Фолио, 2004. – 678 с.
- Бичко І. В. Київська школа екзистенції філософії // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М. О. Бердяєва); Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. – К.: Вид. ПАРАПАН. – 2003. – Вип.1. – С.29–52.
- Бичко І. Сьорен К'єркегор і Микола Гоголь: екзистенціальні паралелі мислення // Українська К'єркегоріана. Доповіді міжнародного семінару, присвяченого пам'яті Григорія Маланчука, Сьорен К'єркегор і його роль в інтелектуальному житті Європи (Львівський державний університет ім. І. Франка, 26–27 листопада 1997), переклади і документальні матеріали. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1998. – С.36–49.
- Визгин В. П. Філософія надії Габрієля Марселя // Марсель Габріель. Опыт конкретной философии / Пер. с фр. В. П. Большакова и В. П. Визгина; общ. ред., послесл. и примеч. В. П. Визгина. – М.: Республика, 2004. – С.198–211.
- Вільчинська С. Антропологічні розвідки Сьорена К'єркегора та Памфіла Юркевича: аналогії і паралелі // Українська К'єркегоріана. Доповіді міжнародного семінару, присвяченого пам'яті Григорія Маланчука, Сьорен К'єркегор і його роль в інтелектуальному житті Європи (Львівський державний університет ім. І. Франка, 26–27 листопада 1997), переклади і документальні матеріали. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1998. – С.50–62.
- Дахний А. Людина ХХ століття крізь призму філософії Сьорена К'єркегора // Українська К'єркегоріана. Доповіді міжнародного семінару, присвяченого пам'яті Григорія Маланчука, Сьорен К'єркегор і його роль в інтелектуальному житті Європи (Львівський державний університет ім. І. Франка, 26–27 листопада 1997), переклади і документальні матеріали. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1998. – С.25–29.
- Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Е. Вінквіста та В. Е. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
- Каримский А. М. Антиисторизм «философии существования». – М.: Знание, 1980. – 64 с.
- К'єркегор С. Заключительное ненаучное послесловие к «Философским крохам» [Текст]: пер. с дат. яз. Н. Исаевой и С. Исаева / Сьорен К'єркегор. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 680 с.
- К'єркегор С. Наслаждение и долг [Текст] / С. К'єркегор. – Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1998. – 416 с.
- К'єркегор С. Страх и трепет [Текст]: пер. с дат. / С. К'єркегор. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
- Марсель Габріель. Опыт конкретной философии / Пер. с фр. В. П. Большакова и В. П. Визгина; общ. ред., послесл. и примеч. В. П. Визгина. – М.: Республика, 2004. – 224 с.
- Мерло-Понти М. Око и дух / Пер. с фр., предисл. и коммент. А. В. Густыря. – М.: Искусство, 1992. – 63 с. – ISBN 5–210–02206–4.
- Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 393 с.
- Современный экзистенциализм. Критические очерки / Ред. кол. Л. Н. Митрохин, А. Г. Мысливченко, Т. И. Ойзерман (рук. авт. кол.) – М.: Мысль, 1966. – 567 с.
- Тімченко О. Теософія М. Бердяєва та сучасність // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2006 рік. Кн. II. – Львів: Логос, 2006. – С.254–258.
- Тімченко О. Християнський світогляд як метод пізнання світу (на матеріалах духовної спадщини М. Бердяєва) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2007 рік. Кн. II. – Львів: Логос, 2007. – С.237–242.
- Українська К'єркегоріана. Доповіді міжнародного семінару, присвяченого пам'яті Григорія Маланчука, Сьорен К'єркегор і його роль в інтелектуальному житті Європи (Львівський державний університет ім. І. Франка, 26–27 листопада 1997), переклади і документальні матеріали. – Львів: Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка, 1998. – 197 с.
- Философский словарь / Под. ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
- Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Время и бытие. – М.: Мысль, 1993. – С.195–204.
- Heidegger M. Sein und Zeit. – Halle, 1931. – 440 s.
- Sartre J.-P. Being and Nothingness. – N.Y., 1965. – 560 p.

References

- Berd'aev N. A. Smysl tvorchestva: Opyt opravdaniya cheloveka / N. A. Berd'aev. – M.: ООО Izd-vo AST; Har'kov: Folio, 2004. – 678 s.
- Bychko I. Kyivs'ka schkola ekzystenciji filosofiji // Metamorfozy svobody: spadchyna Berg'ajeva u suchasnomy dyskursi // Ukrains'kyi chasopys rosiyskoji filosofiji. – K., 2003. – S.29–52.
- Bychko I. S'oren Kjerkegor i Mykola Berd'ajev: ekzystencial'ni paraleli myslenja. – L'viv, 1998. – S.36–49.
- Vizgin V. P. Filosofija nadezdy Gabriel'a Marsel'a // Opyt konkretnoj filosofiji. – M., 2004. – S.198–211.
- Vil'chynska S. Antropologichni rozvidky S'orene Kjerkegora ta Pamfila Jurkevycha: analogiji i paraleli. – L'viv, 1998. – S.50–62.
- Dakhnij A. Ljudyna XX stolitja kriz' pryzmu filosofiji S'orena Kjerkegora. – L'viv, 1998. – S.25–29.
- Encyklopedija postmodernizmu / za red. Ch. Vinkvista ta V. Tejlora. – K., 2003. – 503 s.
- Karymskyj A. M. Antiistorizm «filosofiji suchestvovanija». – M.: Znaniye, 1980. – 64 s.
- Kjerkegor S. Zakluchitel'noje nenauchnoje poslesloviye k «Filosofskim krocham» / perevod s dats. jazyka N. Isaevoy. – SPb., 2005. – 680 s.
- Kjerkegor S. Naslagdenije i dolg. – Rostov-na-Donu, 1998. – 416 s.
- Kjerkegor S. Strach i trepet. – M., 1993. – 383 s.
- Marsel' G. Opyt kokretnoj filosofiji / perevod s fr. V. P. Bol'chakova i V. Vizgina. – M., 2004. – 224 s.
- Merlo-Ponti M. Oко i duch / per. s franc. A. Gustur'a. – M., 1992. – 63 s.
- Religieznavchij slovnyk / za red. A. Kolodnogo i B. Lobovyka. – K., 1996. – 393 s.
- Sovremennyj ekzystencializm. Kriticheskiye ocherki / red. L. Mitrochin. – M.: Mysl', 1996. – 567 s.
- Timchenko O. Teosofija M. Berd'ajeva ta suchasnist' // Istorija religij v Ukraini. – L'viv, 2006. – S.254–258.
- Timchenko O. Chrystyjans'kij svitoglad jak metod piznanja svitu // Istorija religij v Ukraini. – L'viv, 2007. – S.237–242.
- Ukrainska Kjerkegoriana. Dopovidi miznarodnogo seminaru, prysvachenogo pamjati Grygorija Malanchuka. – L'viv, 1998. – 197 s.
- Filosofskij slovar' / pod red. I. Frolova. – M.: Politizdat, 1987. – 590 s.
- Hajdeger M. Pis'mo o gumanizme // Vremja i bytije. – M.: Mysl', 1993. – S.195–204.
- Heidegger M. Sein und Zeit. – Halle, 1931. – 440 s.
- Sartre J.-P. Being and Nothingness. – N.Y., 1965. – 560 p.

Stetsenko V. I., candidate of philosophical sciences, associate professor, assistant professor of the department of theory and history of culture, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), kafedra_kultury@mail.ru

Galuiko R. M., candidate of philosophical sciences, assistant of the department of theory and history of culture, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), kafedra_kultury@mail.ru

Existentialism: historical–philosophical and religious view

The aim – to define what is understood in the current historical–philosophical and theological literature as the meaning of the philosophy of existentialism, which ideological sources of his contribution to the theory and its most famous personalities, including Ukrainian context. Applicable methods: principles of historicism and systematic, general methods of analysis, synthesis, generalization, and philosophical and anthropological, hermeneutic, historical and comparative methods. The article considers main ideological sources and conceptual essence of existentialism, its subtypes and representatives. The author analyses the peculiarities of rethinking of existence and its structures by this philosophy. Methods and most important categories used by existentialism in treating the problem of a man and peculiarities of its existence have been investigated. The grounds of its claims to the role of a single truthful «philosophy of a man of the 20th c.» have been cleared out.

Keywords: existence, Existentialism, Dasein, time, temporality, nothing, transcending.

Стеценко В. І., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри Теорії і історії культури, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), kafedra_kultury@mail.ru

Галуїко Р. М., кандидат філософських наук, асистент кафедри теорії і історії культури, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), kafedra_kultury@mail.ru

Экзистенциализм: историко–философский и религиозный взгляд

Цель исследования – определить, что понимается в существующей историко–философской и религиозной литературе под содержанием философии экзистенциализма, какие идейные источники его теории и вклад в нее наиболее известных персоналий, включительно с украинским контекстом. Использованные методы исследования: принципы историзма и системности, общенаучные методы анализа, синтеза, обобщения, а также философско–антропологический, герменевтический и историко–компаративный методы. Рассмотрены главные идейные источники и концептуальное содержание экзистенциализма, его разновидности и персоналии, что их репрезентируют. Проанализированы особенности осмысления этой «философией существования» экзистенции и ее структур. Исследованы методы и наиболее важные категории, используемые экзистенциализмом в интерпретации проблемы человека и специфики его существования. Выяснено обоснованность его претензий на роль единственно истинной «философии человека XX в.».

Ключевые слова: экзистенция, экзистенциализм, Dasein, время, темпоральность, ничто, трансцендирование.

* * *

показателей и реализации положений об открытом доступе к определенной информации. Население Украины имеет право быть информированным о пагубных последствиях, которые могут иметь место в случае игнорирования субъективных возможностей распространения информации, в частности информации о реальных экологических угрозах. Готовность личности к восприятию и внедрению экобезопасной информации определяется принципом гуманизма, реализация которого обеспечивает формирование человека, для которого приоритетными являются задачи сохранения жизни на Земле, спасения человечества от экологических катастроф.

Ключевые слова: информатизация, экологическая информация, экологическое воспитание, экологическое сознание.

(статья друкється мовою оригіналу)

Рассмотрение отечественного и зарубежного опыта позволяет определить общие составляющие информационного обеспечения процесса формирования экологического сознания общества. Первой составляющей этой системы является подсистема формирования информационных ресурсов, охватывает сбор информации, ее обработку и приведение в формат, удобный для использования заинтересованными лицами. Главным аспектом управления на стадии формирования информации должен стать принцип ее актуальности, то есть реального отражения ситуации, который доведен до сведения субъекта управления в кратчайшие сроки. Очевидно, что далеко не все субъекты хозяйствования готовы добровольно заявлять о своих недостатках в работе, особенно если это связано со штрафными санкциями, административными взысканиями, а иногда и уголовной ответственностью. Таким образом, сбор информации не должен ограничиваться теми данными, которые будут предоставлять сами субъекты экономической деятельности [1, с. 83].

Возможным вариантом решения данной проблемы является составление социально-экологического рейтинга субъектов (предприятий). Уровень рейтинга в данном случае будет определяться как сумма социологических показателей, получающихся при наложении вертикальной структуры социума (способности, потребности, деятельность, отношений, институтов) на горизонтальную (экономики, экологии, искусства, педагогики, управления). В результате анализа динамики показателей возможно оценивать эффективность воздействия на различные сферы деятельности.

Вторая составляющая информационного обеспечения экологического менеджмента и аудита предусматривает создание системы – проводника информации [2, с. 107]. Речь идет об определенной системе баз данных, в которых должны учитываться, по меньшей мере, два основных условия:

- доступность информации;
- комплексность данных, охватывающих правовой, технический, технологический, организационный, ресурсный аспекты.

Третья составляющая информационного обеспечения экологического менеджмента и аудита реализуется в практическом применении собранных и обработанных данных. Потребителями информационных ресурсов на данной стадии является как субъекты, так и объекты управления [3].

Осуществление анализа реальных возможностей общества в доступе к экологообеспечивающей информации должно опираться как на объективные, так и на субъективные возможности. Объективные возможности человека получить необходимую

* * *

УДК 1:316.3

Попова И. В.,
кандидат технических наук, доцент,
Национальный университет пищевых технологий
(Украина, Киев), ivrova@bigmir.net

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ОБЩЕСТВА

Главные признаки экологической информации – ее открытость, прозрачность, самодостаточность и эффективность доступа к ней. Но абсолютизировать указанные признаки не стоит, поскольку это может привести к игнорированию субъективных возможностей распространения экологической информации, в том числе доступу к закрытым данным о реальных экологических угрозах. Во многих случаях информация о состоянии окружающей среды и чрезвычайные ситуации тесно связаны с реляциями о деятельности предприятий, учреждений, организаций, которая включает различные виды тайн. Это обуславливает необходимость выработки требований по охране

информацию (в частности, экологообеспечивающую) прежде всего определяются *общим состоянием информатизации общества*.

Понятие информатизации охватывает организационный социально-экономический и научно-технический процесс создания оптимальных условий для удовлетворения информационных потребностей и реализации прав граждан, органов государственной власти, местного самоуправления, организаций, общественных объединений на основе формирования и использования информационных ресурсов. Информатизация – совокупность взаимосвязанных политических, социально-экономических, организационных, научно-технических, производственных процессов использования информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) во всех сферах социально-политической, социально-экономической, культурной жизни общества, направленных на автоматизацию производственных процессов, процессов управления, на обеспечение прав юридических и физических лиц получать, хранить и распространять информацию [4, с. 6].

Процесс информатизации создает основу для осуществления экологического мониторинга – современной формы реализации процессов экологической деятельности с помощью соответствующих средств, обеспечивает регулярную оценку и прогнозирование состояния среды жизнедеятельности общества и условий функционирования экосистем для принятия управленческих решений по экологической безопасности, сохранения природной среды и рационального природопользования. Целью экологического мониторинга является оптимизация отношений человека с природой и экологическая ориентация хозяйственной деятельности [5]. Стоит проанализировать, какая законодательная база для такого осуществления экологического мониторинга создана в нашем государстве.

Запрет засекречивать экологическую информацию установлен Конституцией Украины (статья 50). Закон Украины «О государственной тайне» не относит к государственной тайне информацию: о состоянии окружающей среды, о качестве пищевых продуктов и предметов быта; об авариях, катастрофах, опасных природных явлениях и других чрезвычайных событиях, которые произошли или могут произойти и угрожают безопасности граждан; о состоянии здоровья населения, его жизненном уровне, включая питание, одежду, жилье, медицинское обслуживание и социальное обеспечение [6]. Кроме того, Кабинет Министров Украины своим постановлением от 9 августа 1993 определил Перечень сведений, не составляющих коммерческую тайну. В этот перечень внесена и информация о загрязнении окружающей природной среды, о реализации продукции, причиняющей вред здоровью [7, с. 265].

Опираясь на указанные выше положения, часть исследователей придерживается мнения относительно открытости, прозрачности, достаточности и эффективности доступа к экологической информации в качестве основных признаков последней. В частности, открытость экологической информации заключается в том, что такая информация не может быть ни тайной, ни отнесенной к информации с ограниченным доступом, а должна быть общедоступной. Прозрачность экологической информации заключается в том, что процедура ее предоставления должна

быть четкой, последовательной, логично изложенной, полностью освещенной в нормативно-правовых актах, регулирующих порядок предоставления экологической информации. Достаточность экологической информации предусматривает, что субъекты, в распоряжении которых находится экологическая информация, обязаны сообщать общественности о видах и объемах такой информации, основные условия ее предоставления и доступ к ней, а также процесс ее получения. Эффективность доступа означает, что на запрос о предоставлении экологической информации гражданам должна предоставляться адекватная, достоверная и полная информация, которая полностью раскрывает вопросы, поставленные в запросе [8, с. 11–12]. Однако, по нашему мнению, абсолютизация принципов открытости, прозрачности, достаточности и эффективности доступа к экологической информации создает проблему игнорирования *субъективных возможностей распространения определенной информации*, в частности – существование *закрытой информации о реальных экологических угрозах*.

Во многих случаях информация о состоянии окружающей среды и чрезвычайные ситуации (особенно в части мер предупреждения чрезвычайных ситуаций, охраны окружающей среды) тесно связана с информацией о деятельности предприятий, учреждений, организаций, которая содержит данные ограниченного доступа, составляющих государственную, военную, служебную, коммерческую, налоговую и другие виды тайн. При сборе необходимой информации о предприятии, подлежащего аудиту, возможны коллизии норм законодательства, определяющего требования по охране данных и положений об открытом доступе к определенной информации. Особенно остро эта коллизия обнаруживается при обеспечении ядерной и радиационной безопасности при осуществлении оборонной, военной, космической деятельности, при уничтожении химического и биологического оружия, в связи с Чернобыльской аварией, локализацией химических веществ.

Указанные проблемы актуализируются в связи с угрозой экологической войны, которая принадлежит к реалиям современного мира. Ее последствиями встают как прямое уничтожение объектов окружающей среды, так и невозможность решения ряда традиционных экологических задач. Известны многочисленные факты уничтожения лесов, парков, гибели животных в ходе военных столкновений в межнациональных конфликтах, причинение масштабных убытков ландшафтам, заповедникам, загрязнение водных источников. В частности, широкомасштабная экологическая война велась американцами во Вьетнаме в 1965–1973 гг. Где леса на огромной территории были выжжены напалмом, гербицидами и дефолиантами уничтожена растительность на 360 тыс. га обрабатываемых земель, было поражено более 40% посевных площадей. К тяжелым экологическим последствиям привела и война Ирака против Кувейта в 1990–1991 гг. Хотя в течение нее не было зафиксировано целенаправленного применения экологического оружия, последствиями этих событий стали озера нефти, пожелтевшие манговые заросли на побережье, а клубы дыма и копоти существенно снизили урожай в южных районах Азии [9, с. 150].

Следует учитывать, что подобные пагубные последствия могут иметь место и в Украине в случае игнорирования

субъективных возможностей распространения информации, в частности – информации о реальных экологических угрозах (в связи с Чернобыльской аварией, локализацией химических веществ и т.п.). По поводу ограничения доступа к информации в экологической сфере существуют разные мнения даже на международном уровне. Для оценки возможных последствий ограничения доступа к информации в экологической сфере могут проводиться независимые экспертизы.

Международное экологическое законодательство определяет возможные ситуации ограничения доступа к экологической информации. В частности, в ч. 4 ст. 4 Орхусской конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (1998 г.) указано, что в запросе о предоставлении экологической информации может быть отказано, если разглашение такой информации отрицательно повлияет на:

- конфиденциальность деятельности государственных органов в случаях, когда такая конфиденциальность предусматривается национальным законодательством;
- международные отношения, национальную оборону или государственную безопасность;
- правление правосудия, возможность для лиц подвергаться справедливому судебному разбирательству или способность государственных органов проводить расследование уголовного или дисциплинарного характера;
- конфиденциальность коммерческой и промышленной информации в случаях, когда такая конфиденциальность охраняется законом в целях защиты законных экономических интересов. В этом контексте информация о выбросах, относящаяся к охране окружающей среды, подлежит раскрытию;
- права интеллектуальной собственности;
- конфиденциальность личных данных и / или архивов, касающихся физического лица, если это лицо не дало согласия на предоставление такой информации в соответствии с положениями национального законодательства;
- интересы третьей стороны, которая предоставила информацию, если эта сторона не связана обязательством поступать подобным образом, или если на эту сторону не могут быть возложены такие обязательства, и в тех случаях, когда эта сторона не дает согласия на обнародование соответствующего материала;

- окружающую среду, к которой относится эта информация, например места размножения редких видов [10, с. 16–17].

Согласно п. 6 ст. 4 Орхусской конвенции каждая из Сторон гарантирует, что в случаях, когда информация, не подлежащая раскрытию в соответствии с пунктами 3 и 4, может быть отделена от остальной информации без ущерба для конфиденциальности информации, не подлежащей раскрытию, государственные органы представляли остальную экологическую информацию. Поэтому, в каждом конкретном случае в случае подтверждения факта конфиденциальности информации необходимо устанавливать реальную возможность такого отделения для частичного удовлетворения запроса и обеспечения права на информацию. Указанные действия в первую очередь должны соответствовать действующему законодательству. В частности, Доктрина

информационной безопасности Украины определяет такие меры, необходимые для обеспечения информационной безопасности нашего государства:

- проведение комплексного анализа экологического состояния территорий и их производственного потенциала с целью выработки информационной политики по внедрению концепции устойчивого развития;
- применение современных аэрокосмических, компьютерно-телекоммуникационных и геоинформационных средств и технологий для комплексного мониторинга, профилактики, своевременного реагирования на чрезвычайные ситуации;
- создание базы данных экологически безопасных технологий и продукции, их разработчиков, производителей и поставщиков, результатов маркетинговых исследований экологического рынка;
- повышение уровня информатизации области страхования для аккумулирования средств на возмещение убытков от чрезвычайных ситуаций, а также на долгосрочное инвестирование мероприятий по минимизации рисков жизнедеятельности и хозяйствования;
- аккумулирование средств на возмещение ущерба от чрезвычайных ситуаций, а также на долгосрочное инвестирование мероприятий по минимизации рисков жизнедеятельности и хозяйствования [11].

Анализируя реальные возможности общества в доступе к экологообеспечивающей информации, стоит уделить внимание и психолого-педагогическим аспектам этого процесса, определяющим *готовность личности к восприятию и внедрению экологообеспечивающей информации*. В общем виде понятие готовности к профессиональной деятельности (в частности – и к восприятию и внедрению экологообеспечивающей информации) характеризует уровень саморазвития специалиста, при котором тот владеет профессиональными знаниями и умениями, необходимыми для выполнения профессиональной деятельности, является мотивированным к ней из-за ее эмоциональной привлекательности и осознание его личностной и общественной значимости. Структуру готовности к профессиональной деятельности составляют такие составляющие:

- личностно-мотивационный блок, который охватывает профессионально важные качества, детерминирующие направленность и отношение к профессиональной деятельности;
- целевой блок, содержащий свойства, определяющие понимание задач, целей профессиональной деятельности;
- содержательный блок, определяет знания и умения, необходимые для выполнения профессиональной деятельности;
- информационный блок, который обозначает качества, обеспечивающие восприятие, анализ и хранение информации, необходимой для профессиональной деятельности;
- управленческий блок, содержащий качества, обеспечивающие планирование, контроль, оценку, коррекцию собственной профессиональной деятельности [12, с. 1445].

Специфика готовности в аспекте экобезопасного развития общества может быть рассмотрена как комплексное состояние личности, основанное на ее психологических, моральных и профессиональных качествах и обеспечивает полноценную способность

специалиста реализовывать основные положения стратегии устойчивого развития в дальнейшей профессиональной деятельности. Г. Непеина определяет три компонента, положенные в основу готовности личности к реализации стратегии экобезопасного развития в профессиональной деятельности:

- мотивационный компонент (набор психологических, профессиональных, этических, эстетических мотивов: осознание функций природы в жизни человека, самооценки природы, чувство личной причастности к сохранению природных богатств, ответственности за них; критическая оценка потребительского отношения к природе, которое приводит к нарушению природного равновесия, проявления экологического кризиса);

- когнитивный компонент (формирование экологического мышления, экологического сознания в системе «природа–человек»: спектр знаний об окружающей среде, способы взаимодействия человека с природой, рациональное природопользование, устойчивое развитие общества, понимание поставленных профессиональных целей);

- операционный компонент (достижение профессионального экологического уровня знаний с целью решения локальных и глобальных проблем охраны природы: профессиональные умения, которые помогают применять все знания на практике и внедрять основные положения стратегии устойчивого развития в повседневную профессиональную деятельность, способность личности гармонично сосуществовать с природой, вести компетентно, экологически безопасно, принимать активное участие в практических природоохранных мероприятиях, осуществлять природоохранную деятельность по собственной инициативе, проводить активное экологическое просвещение) [13].

Понятие готовности личности к восприятию и внедрению экологообеспечивающей информации имеет комплексный характер. Чтобы свободно ориентироваться в потоке появляющейся информации, личности необходимо иметь широкий кругозор. Игнорирование научных фактов, приводит к экологическим катастрофам, которые происходят не только из-за отсутствия конкретных знаний по экологии, но и из-за разрушения эмоционально–ценностного отношения к окружающему миру и человеческой деятельности, непонимание внутренней сущности процессов, которые происходят в окружающей среде. Опыт эмоционально–ценностного отношения личности к миру, природе, человеческой деятельности – сложный, многоплановый компонент, который определяет отношение к окружающему миру, стимулирует человеческую активность. Эмоционально–ценностное отношение к миру, к природе представляет собой совокупность таких характеристик личности, как социальная активность, доброжелательность, стремление сохранять природу, умение видеть ее красоту, принятие общечеловеческих нравственных гуманистических норм общения с Природой [14, с. 238].

Готовность личности к восприятию и внедрению экологообеспечивающей информации определяется принципом гуманизации, что предусматривает формирование человека с новым типом мышления, способного к экологически целесообразной деятельности, для которого приоритетными являются задачи

сохранения жизни на Земле, спасения человечества от экологических катастроф. Речь идет не только о количественном увеличении экологической информации, но и о формировании экологического мышления и как следствие – о принятии экологического императива. Экологический императив может быть определен как совокупность запретов, нарушение которых приведет к ухудшению и даже разрушению благоприятных для жизни свойств окружающей среды. Обычно их (запреты) рассматривают в контексте глобальных экологических проблем. Но при этом в сознании они носят абстрактный, обобщенный характер. Осознание экологического императива должно определять нормы поведения каждой личности, обеспечивать формирование экологической нравственности в период экологического кризиса [15, с. 77]. Тем самым обеспечивается дальнейшее развитие готовности личности к восприятию и внедрению экологообеспечивающей информации.

Психологической основой такой личностной готовности становится экологическая ответственность – духовное качество личности, выражающееся в отношении к окружающей среде, как к части самого человека. Именно духовность и ответственность существенно отличают человека от всего животного мира, которым управляют биологические инстинкты. Человек заботится о себе, своей семье, а значит должен заботиться и о среде, в которой он живет, о природе, с которой он неразрывно связан. Движущей силой в практическом процессе слияния человека с природой выступает стремление к устранению противоречия между существующим уровнем гармонии (во внутреннем и внешнем мире) и уровнем гармонии, субъективно определенным, как идеальный. Достижения этого идеального уровня обуславливают направленность личности на самосовершенствование, расширение собственных возможностей для принесения пользы природе, следовательно, и себе. Для такой личности жизненно важными смыслами Бытия становится самопознание (самосознание), познания мира, творчество, направленное как на улучшение мира, так и на самосовершенствование. В структуре личности активизируются, прежде всего, такие компоненты, как направленность и самосознание, закрепляются на эмоционально–чувственном уровне и обуславливают ориентацию и потребность в соответствующей деятельности [16]. Их развитие напрямую зависит от того, насколько личность способна оперировать экологообеспечивающей информацией.

Готовность личности к восприятию и внедрению экологообеспечивающей информации, по нашему мнению, прежде всего, определяется успешностью экологического воспитания, которое является важной составляющей общего процесса воспитания личности. Целью экологического воспитания является формирование личности, имеющей высокий уровень экологической культуры, то есть обладающей новым экологическим сознанием, экологическим мировоззрением, согласно которому человек должен взаимодействовать с миром природы на основе понимания его законов, сотрудничать с природой, а не управлять ею [17].

Социально и экологически ориентированная личность способна к усвоению экологических знаний одновременно со сложной самооценкой собственной деятельности, что требует с психологической точки зрения сложной

рефлексии. Главной специфической чертой такой личности выступает умение выбора варианта действия, его оценка, принятие решения, а также готовность нести ответственность за это решение. Такой устойчивый комплекс психологических характеристик может быть определен как экологическая установка – готовность личности к восприятию и взаимодействию с объектами природной среды, и характеризуется направленностью, активностью, устойчивостью [18].

Особое место в структуре готовности личности к восприятию и внедрению экологообеспечивающей информации занимает эмоциональное отношение личности к каждой экологической ситуации, которое проявляется в единении человека с природой, ее гармонией и цельностью, в переживании страдания от уничтожения гармонии и красоты природы. Важную роль в структуре готовности также играет инициативность, добровольное участие в определенной экологической ситуации, желание довести эту ситуацию до экологически положительного результата. Ведь само отношение к практической деятельности в сфере экологии является одним из основных показателей высокого уровня сформированности ответственного отношения к окружающей среде [19, с. 42]. Эти психологические составляющие готовности личности к восприятию и внедрению экологообеспечивающей информации являются неотъемлемыми компонентами экологического воспитания личности.

Понятие экологического воспитания характеризует такую степень развития воли, чувств, черт характера, которые проявляются в правильном (этическом) поведении в природной среде. Экологическое воспитание должно быть добровольным и непрерывным в течение всей жизни человека. Стержнем экологического воспитания является понятие экологической морали – сбалансированности между восприятием окружающей среды, его подъемом и поведением людей по отношению к нему. Особую актуальность экологическое воспитание как усвоение человеком этики отношений между природой и человеком приобретает на современном этапе развития человечества [20, с. 12]. Оно осуществляется в условиях постоянного роста объема и усложнения информации, оперирование которой должно обеспечить главные принципы экобезопасного развития человечества.

К основным характеристикам экологического воспитания могут быть отнесены:

- рассмотрение окружающего пространства во всей его полноте (как природного и созданного человеком, технологического и социально-экологического, политического, культурно-исторического, нравственного, эстетического);
- постоянство и продолжительность процесса воспитания;
- формирование целостной сбалансированной перспективы для личности как субъекта воспитания;
- изучение главных проблемы окружающей среды с учетом местных, национальных, региональных, международных точек зрения, чтобы получить знания об условиях окружающей среды в других географических регионах;
- сосредоточение на текущих и возможных ситуациях окружающей среды с учетом исторической перспективы;

- осознание значения местного, национального, международного сотрудничества в решении проблем окружающей среды и предотвращении их;

- понимание различных аспектов окружающей среды в процессе социально-экономического планирования и развития;

- применение своих знаний и опыта в планировании, принятии решений и определении их последствий;

- уделение особого внимания трудностям решения проблем окружающей среды и в этой связи – развитие критического мышления и приобретение навыков решения возникающих проблем;

- использование разнообразия окружающей среды для усвоения знаний, внимание к практической деятельности [17].

Реализация всех указанных характеристик обеспечивается, прежде всего, готовностью личности к восприятию экообеспечивающей информации, и ее внедрения в практику. Пропаганда экологических знаний, воспитание у людей любви к природе, формирование навыков культуры рационального природопользования относятся к первоочередным задачам общегосударственного уровня. Поэтому насущной необходимостью, требованием времени возникает создание многоступенчатой непрерывной системы экологического воспитания. Его принципами должны быть:

- системность;
- комплексность;
- непрерывность;
- связь с практикой.

Азбуку природоохранных знаний, прикладные аспекты экологии следует доводить до сознания людей, начиная с детства. Воспитывая у малышей любовь к природе, родной земле, мы тем самым способствуем формированию экологического и нравственного сознания будущей личности, духовности и гуманизма как неотъемлемых личностных характеристик. Проблема экологического воспитания, будучи по своему содержанию мировоззренческой, должна предусматривать и формирование эстетических взглядов, этических норм, позиции гражданина. В процессе экологического образования и воспитания важная роль должна быть уделена формированию здорового образа жизни. Здоровый образ жизни должен стать нормой поведения каждого гражданина нашей страны [21, с. 50–51]. Распространение соответствующей информации должно обеспечить рост экологического сознания личности, развитие ее экологической культуры.

Литература

1. Твердохліб М. Г. Інформаційне забезпечення менеджменту / М. Г. Твердохліб. – К. : КНЕУ, 2000. – 208 с.
2. Галушкіна Т. П. Економічні інструменти екологічного менеджменту (теорія і практика) / Т. П. Галушкіна. – Одеса: Інститут проблем ринка і економіко-екологічних досліджень НАН України, 2000. – 280 с.
3. Кочерга М. М. Інформаційний фактор екологічного менеджменту і аудиту в аграрному секторі економіки [Електронний ресурс] / М. М. Кочерга. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1822>.
4. Пожув В. І. Інформатизація як ресурс розвитку сучасного українського суспільства / В. І. Пожув // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 38. – С. 4–12.
5. Ільків Л. А. Система екологічного моніторингу довкілля в Україні [Електронний ресурс] / Л. А. Ільків. – Режим доступу :

<http://intkonf.org/ken-ilkiv-la-sistema-ekologichnogo-monitoringu-dovkilliya-v-ukrayini/>

6. Закон України «Про державну таємницю» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.

7. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2005. – 848 с.

8. Будзан Л. Поняття екологічної інформації / Л. Будзан // Вісник екологічної адвокатури. – 2006. – №30. – С. 9–12.

9. Приборович А. А. Экологический контекст современных военных конфликтов / А.А. Приборович // Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции). – Минск: БГУ, 2011. – С. 148–153.

10. Поширення та надання екологічної інформації: правові аспекти. Посібник для державних службовців / За заг. ред. А. Л. Петріва. – Львів: ЕПІ, 2010. – 56 с.

11. Доктрина інформаційної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>.

12. Ибрагимова Т. В. Готовность будущего педагога к осуществлению эколого-просветительской деятельности в школе / Т.В. Ибрагимова // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 11. – Ч. 7. – С. 1444–1448.

13. Непейна Г. В. Готовність до реалізації стратегії сталого розвитку в професійній діяльності як стратегічний орієнтир фахової освіти екологів [Електронний ресурс] / Г.В. Непейна. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/ecology/2012/179-167-2.pdf>.

14. Родзевич Н. Н. Геоэкология и природопользование / Н.Н. Родзевич. – М.: Дрофа, 2003. – 256 с.

15. Андреев М. Д. Экологическое воспитание и просвещение как эмоционально-ценностное отношение к природе / М.Д. Андреев // Фундаментальные исследования. – 2009. – №7. – С. 76–78.

16. Білик Л. І. Екологічна відповідальність як духовна якість особистості [Електронний ресурс] / Л.І. Білик. – Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2005-1/01_Biluk.pdf.

17. Курняк Л. М. Формування екологічної культури як пріоритет сучасної освітньої політики [Електронний ресурс] / Л.М. Курняк. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Kurniak.htm.

18. Ефимова И. А. Особенности экологических установок современных подростков мегаполиса и малого города [Електронний ресурс] / И.А. Ефимова. – Режим доступу: <http://www.emissia.org/offline/2012/1796.htm>.

19. Титов Е. В. Формирование готовности старшеклассников к исследовательской деятельности в сфере экологии / Е.В. Титов // Педагогика. – 2003. – №9. – С. 39–45.

20. Семенюк Н. В. Філософія екобезпечного поступу людства в епоху глобалізації та інформаційної революції: автореф. дис. ... к. ф. н.: 09.00.10 / Н.В. Семенюк; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – К., 2009. – 18 с.

21. Ігнатенко М. Г. Екологія і економіка природокористування: навчальний посібник / М.Г. Ігнатенко, В.О. Малєєв. – К.–Херсон: Айлант, 2002. – 287 с.

References

1. Tverdokhlib M. H. Informatsiynе zabezpechennya menedzhmentu / M.H. Tverdokhlib. – K.: KNEU, 2000. – 208 s.

2. Halushkyna T. P. Ekonomicheskyye ystrumenty ekologicheskoho menedzhmenta (teoriya y praktika) / T.P. Halushkyna. – Odessa: Ynstitut problem rynku y ekonomiko-ekologicheskyykh yssledovanyu NAN Ukrainy, 2000. – 280 s.

3. Kocherha M. M. Informatsiynyy faktor ekologichnoho menedzhmentu i audytu v ahrarnomu sektori ekonomiky [Elektronnyy resurs] / M.M. Kocherha. – Rezhym dostupu: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1822>.

4. Pozhuyev V. I. Informatyziatsiya yak resurs rozvytku suchasnoho ukayins'koho suspil'stva / V.I. Pozhuyev // Humanitarnyy visnyk ZDIA. – 2009. – Vyp. 38. – S. 4–12.

5. Il'kiv L. A. Systema ekologichnoho monitorynhu dovkilliya v Ukraini [Elektronnyy resurs] / L.A. Il'kiv. – Rezhym dostupu: <http://intkonf.org/ken-ilkiv-la-sistema-ekologichnogo-monitoringu-dovkilliya-v-ukrayini/>

6. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu tayemnytsyu» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.

7. Ekologichne pravo Ukrainy. Akademichnyy kurs: Pidruchnyk / Za zah. red. Yu.S. Shemshuchenka. – K.: Yurydychna dumka, 2005. – 848 s.

8. Budzan L. Ponyattya ekologichnoyi informatsiyi / L. Budzan // Visnyk ekologichnoyi advokatury. – 2006. – № 30. – S. 9–12.

9. Pryborovych A. A. Ekologicheskyy kontekst sovremennykh voennykh konfliktov / A.A. Pryborovych // Rol' lychnosty v istoryy: real'nost' y problemy yzuchennya: nauch. sb. (po materyalam 1-y Mezhdunarodnoy nauchno-praktycheskoy Ynternet-konferentsyy). – Mynsk: BHU, 2011. – S. 148–153.

10. Poshyrennya ta nadannya ekologichnoyi informatsiyi: pravovi aspekty. Posibnyk dlya derzhavnykh sluzhbovtiv / Za zah. red. A.L. Petryva. – L'viv: EPL, 2010. – 56 s.

11. Doktryna informatsiynoyi bezpeky Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>.

12. Ybrahymova T. V. Hotovnost' budushcheho pedahoha k osushchestvleniyu ekoloho-prosvetytel'skoy deyatel'nosti v shkole / T.V. Ybrahymova // Fundamental'nye yssledovanyia. – 2013. – № 11. – Ch. 7. – S. 1444–1448.

13. Nyeppeyina H. V. Hotovnist' do realizatsiyi stratehiyi staloho rozvytku v profesiyiniy diyal'nosti yak stratehichnyy oriyentyr fakhovoyi osvity ekologiv [Elektronnyy resurs] / H.V. Nyeppeyina. – Rezhym dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/ecology/2012/179-167-2.pdf>.

14. Rodzevych N. N. Heoekolohyya y pryrodopol'zovanye / N. N. Rodzevych. – M.: Drofa, 2003. – 256 s.

15. Andreev M. D. Ekologicheskoe vospityanie y prosveshchenye kak emotsional'no-tsennostnoye otnoshenye k pryrode / M.D. Andreev // Fundamental'nye yssledovanyia. – 2009. – № 7. – S. 76–78.

16. Bilyk L. I. Ekologichna vidpovidal'nist' yak dukhovna yakist' osobystosti [Elektronnyy resurs] / L.I. Bilyk. – Rezhym dostupu: http://novyn.kpi.ua/2005-1/01_Biluk.pdf.

17. Kurnyak L. M. Formuvannya ekologichnoyi kul'tury yak priorytet suchasnoyi osvityniy polityky [Elektronnyy resurs] / L. M. Kurnyak. – Rezhym dostupu: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Kurniak.htm.

18. Efymova Y. A. Osobennosti ekologicheskyykh ustanovok sovremennykh podrostkov mehapolysa y maloho horoda [Elektronnyy resurs] / Y.A. Efymova. – Rezhym dostupu: <http://www.emissia.org/offline/2012/1796.htm>.

19. Tytov E. V. Formyrovanye hotovnosti starsheklassnykov k yssledovatel'skoy deyatel'nosti v sfere ekolohyy / E.V. Tytov // Pedahohyika. – 2003. – № 9. – S. 39–45.

20. Semenyuk N. V. Filosofiya ekobezpechnoho postupu lyudstva v epokhu hlobalizatsiyi ta informatsiynoyi revolyutsiyi: avtoref. dys. ... k. f. n.: 09.00.10 / N.V. Semenyuk; Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M.P. Drahomanova. – K., 2009. – 18 s.

21. Ihnatenko M. H. Ekolohiya i ekonomika pryrodokorystuvannya: navchal'nyy posibnyk / M.H. Ihnatenko, V.O. Mal'yeyev. – K.–Kherson: Aylant, 2002. – 287 s.

Popova I. V., PhD tehnycheskyh Sciences, National University of Science and Technology (Ukraine, Kiev), ivpopova@bigmir.net

World outlook aspects of information support environmental awareness of society

The main features of environmental information – its openness, transparency, self-sufficiency and efficiency access. However, these signs are not absolute necessary, as this may lead to neglect of subjective possibilities dissemination of environmental information, including access to private data on real environmental threats. In many cases, information on environmental emergencies and closely linked to the correlation of the activity of enterprises, institutions and organizations, which contains different kinds of secrets. This leads to the need for working out requirements for the protection and performance of the implementation of the public access to certain information. The population of Ukraine has the right to be informed about the harmful effects that may occur in the case of ignoring the subjective possibilities of disseminating information, including information on the actual environmental threats. The willingness of the individual to accept and implement ecosafety information determined by the principle of humanity, the realization of which ensures the formation of the person for whom the priority task is the preservation of life on Earth to save mankind from ecological disasters.

Keywords: informatization, environmental information, environmental education, ecological consciousness.

Попова І. В., кандидат технічних наук, доцент, Національний університет харчових технологій (Україна, Київ), ivpopova@bigmir.net

Світоглядні аспекти інформаційного забезпечення формування екологічної свідомості суспільства

Головні ознаки екологічної інформації – її відкритість, прозорість, самодостатність і ефективність доступу до неї. Але абсолютизувати зазначені ознаки не варто, оскільки це може призвести до ігнорування суб'єктивних можливостей поширення екологічної інформації, у тому числі доступу до закритих даних про реальні екологічні загрози. У багатьох випадках інформація

про стан довкілля та надзвичайні ситуації тісно пов'язані з реляціями про діяльність підприємств, установ, організацій, яка включає різні види тасмичи. Це обумовлює необхідність вироблення вимог щодо охорони показників та реалізації положень про відкритий доступ до певної інформації. Населення України має право бути поінформованим про згубні наслідки, які можуть мати місце в разі ігнорування суб'єктивних можливостей поширення інформації, зокрема інформації про реальні екологічні загрози. Готовність особистості до сприйняття і впровадженню екобезпеки інформації визначається принципом гуманізму, реалізація якого забезпечує формування людини, для якого пріоритетними є завдання збереження життя на Землі, порятунку людства від екологічних катастроф.

Ключові слова: інформатизація, екологічна інформація, екологічне виховання, екологічна свідомість.

* * *

УДК 165.242.1:782:141.7

Лазарович Н. В.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
теорії та історії культури, Львівський національний
університет імені Івана Франка,
nadiya.lazarovych@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті автор ставить мету дослідити вплив процесів глобалізації та цінностей техногенної культури на сучасний український соціокультурний простір, використовуючи міждисциплінарний та системний підходи, метод компаративного аналізу, загальнонаукові методи абстрагування, синтезу, узагальнення та ін. Встановлено, що полівекторність та «амбівалентність» українського соціокультурного простору підсилює постмодерністський дискурс як механічна аплікація теоретичних західноєвропейських концептів до філософсько-культурологічного контексту, а також постколоніальна спадщина української культури. Проаналізовано засадничі принципи діалогічної парадигми, а також концепцію «міжкультурного полілогу», що передбачає збереження та розвиток культурних цінностей, норм, парадигм, виходячи з діалогічної взаємодії. Розглянуто зміст культурного плюралізму, репрезентованого концепціями мультикультуралізму, транскультурності та інтеркультурності. Проаналізовано шляхи інтеграції мозаїчності сучасного соціокультурного простору на основі глибинних субстанційно-духовних надбань української культури.

Ключові слова: глобалізація, культурний плюралізм, мультикультуралізм, транскультурність, інтеркультурність, постмодернізм, постколоніалізм, діалогічна парадигма, міжкультурний полілог.

Виклики сьогодення актуалізують питання філософського осмислення впливів масштабних трансформаційних процесів на формування світоглядних засад сучасного українського соціокультурного простору. У наш час особливо актуальним є ґрунтовний аналіз нелінійних процесів глобалізації та бурхливого розвитку інформаційно-технічної культури в контексті постколоніальної спадщини українського суспільства. Відтак, неабиякої гостроти набуває проблема «духовно-морального оновлення» та пошуку нових аксіологічних пріоритетів соціокультурного простору України. На особливу увагу заслуговує звернення до буттєвої вкоріненості української людини, адже особа в контексті цивілізаційних зрушень сьогодення, втрачаючи зовнішнє опертя, шукає надійну «підоснову» якраз у глибинах духовних надбань – світі культури. Відтак, завданням даної публікації постає спроба здійснення соціально-філософського аналізу цивілізаційних маркерів епохи, окресливши магістральні тенденції розвитку сучасного українського соціокультурного простору та залучаючи до дискурсу світоглядні засади діалогічної парадигми, яка є основою міжкультурного полілогу.

Висвітлюючи публікації праць авторів, залучених до написання даної статті, варто зазначити, що феномен культурного плюралізму та нелінійності

сучасного соціокультурного простору репрезентований дослідженнями Ж. Бодріяра, К. Герца, а також працями українських вчених – С. Кримського, Т. Кулікової, О. Пахльовської та ін. Постколоніальні риси в сучасному українському соціокультурному просторі аналізують у своїх дослідженнях П. Іванишин, М. Жулинський, М. Павлишин, М. Рябчук. Діалогічна парадигма буття українського соціокультурного простору отримала висвітлення у теоретичних напрацюваннях вчених – С. Кримського, О. Наконечної, Л. Озадовської, В. Табачковського та ін. Духовні виміри та глибинні пласти української культури як актуалізації ціннісно-смыслового потенціалу висвітлюють М. Жулинський, Л. Костенко, О. Пахльовська, В. Шевчук та ін.

Отож, сучасна українська культура втягнена у цивілізаційний вир процесів глобалізації – нелінійних масштабних взаємодій міжкультурної асиміляції та інтеграції. Глобалізація, що торкається передусім «квінтесенції» національної культури, змінює її ціннісно-нормативні основи та світоглядне підґрунтя етнічної самобутності. За словами М. Жулинського, «на культуру лягає космічне навантаження, оскільки глобалізація, мов космічна «чорна діра», втягує народи і культури у всесвітній комунікаційний «котел». З одного боку, цей процес глобальної комунікації сприяє розповсюдженню культур, інтенсивному культурному діалогові, з іншого – задіює механізми культурної уніфікації, стираючи національний образ із цивілізаційної матриці» [3, с. 88].

Глобальні цивілізаційні процеси, стрімкі інноваційні зрушення, вражаючий інформаційно-технологічний прогрес, виняткова цінність наукової раціональності, а також бурхливий розвиток техніки і технології у зв'язку зі систематичним впровадженням наукових знань у виробництво приводить до глибинних процесів зміни соціального життя, динаміки соціальних зв'язків, швидкої трансформації стилів життя та мислення, формування нових світоглядно-ціннісних орієнтирів, перманентної генерації нових візців, ідей і концепцій, які є невід'ємними складовими аксіологічних пріоритетів сучасного соціокультурного простору України.

Водночас принципи універсалізму та стандартизації, зумовлені процесами глобалізації, з одного боку, а також пережитки «подвійних стандартів» та постколоніальної спадщини радянського минулого – з іншого, тільки підсилюють проблемність соціокультурної ситуації сьогодення на шляху формування гуманістичної системи ціннісних орієнтирів в сучасному українському суспільстві. Так, світ, який постійно змінюється, вимагає нових моделей адаптації до соціального середовища. Сучасна людина зіткнулася із проблемою «футурошоку» – феномену стрімкого темпу змін у суспільстві: «Він виникає через накладання нової культури на стару. Це – культурний шок у нашому власному суспільстві. Сьогодні людина зіткнулась саме з такою перспективою. Зміни лавиною обрушилися на наші голови, і більшість людей до них виявилися не готовими» [16, с. 14].

Традиційна система цінностей української людини, котра донедавна ще була інтегративно-організуючим началом життя особи, надавала їй гуманістичну цінність і осмисленість, раптово почала втрачати свою виваженість і переконливість. Не даремно у наш час постулюється симптоматична тенденція сучасної культури – етап деградації, занепаду, оскільки в сучасному технізованому

світі сама людина не витримує інтенсивності змін: вона не в змозі жити в координатах динамічної цивілізації, коли в суспільстві панують настрої «життєвої дезорієнтації». Ці зміни спричиняють активні трансформації соціальних зв'язків між людьми, оскільки внаслідок техніко-технологічного розвитку постійно змінюються типи спілкування між людьми, форми їхньої комунікації, а також спосіб життєдіяльності людини в соціумі: «це світ буденних людських турбот, когнітивно-прагматичний за своїм характером, світ техніки, підприємництва, користування, науково-технічних розробок, соціальних пошуків і експериментів, світ зазвичай зовнішніх для нас речей... Відповідно, цілком зрозуміло, що в системі саме такого спілкування людина стає річчю серед речей і не може вирватися за межі власних рольових функцій. Цей світ атомізує людину і спрямовує на усамітнення, відчуження від усіх інших, виокремлює, викривляє і замкає на собі людське буття і людське ество [8, с. 163–164]. Зрештою, у сучасному соціокультурному просторі виникає особливий тип автономії особистості: людина може змінювати свої корпоративні зв'язки, не будучи до них жорстко прив'язаною; вона здатна дуже гнучко встановлювати свої відносини з іншими людьми, долучатися до різних соціальних спільнот та культурних традицій.

Однак можна констатувати і той факт, що пришвидшений розвиток соціотехносфери сучасної культури обриває численні коріння минулого, змушуючи людину пристосовуватись до перманентно змінних обставин, традицій та цінностей, нівелюючи у такий спосіб культурну й історичну пам'ять національних традиційних надбань. Сучасна соціотехносфера, котра постає насамперед «матеріальним тілом культури», часто нівелює її іманентно-духовні виміри, внаслідок чого можна простежити загальну дегуманізацію та кризу духовних цінностей у межах «ойкумени культури». «Майбутнє все більше підпадає під логіку технічної раціональності – логіку перманентних перетворень, що випливають з природи техносфери» [6, с. 199].

Соціокультурна динаміка сьогодення зумовлює розмивання традиційних цінностей, соціальних і релігійних норм, часто перетворюючи людину на «засіб», «функцію», носія соціальних ролей. У культурі техногенного світу виникають явища деконструктивного характеру, котрі породжують процеси втрати персоніфікації, глибоку кризу особистісної та соціальної ідентичності. Адже технократичний спосіб діяльності та панування раціоцентризму як світоглядної доміанти задають новий вектор організації життєдіяльності людини і формування ціннісних орієнтацій, основу котрих становлять цілорациональне перетворення та привласнення, що, у свою чергу, зумовлює численні проблеми відчуження та глибоку суспільну духовну кризу сьогодення.

Зазначимо, що в сучасному соціокультурному просторі з його високим рівнем соціальної динаміки і темпами прогресу, стрімкими соціальними змінами, людина відчуває потребу певної сталості та унормованості, пошуку внутрішнього «доміна» (за словами Дж. Фаулза), котрий би зміг інтегрувати мозаїчність сучасного соціокультурного буття. Саме тому сьогодні, коли соціотехносфера сучасної культури з її пріоритетами лінійної систематизації та універсалізації сприяє

поширенню тотальних процесів панування та відчуження, особливої гостроти набуває звернення до діалогічної парадигми людської життєдіяльності. За словами української дослідниці О. Наконечної, «діалог є синонімом взаємної творчості, співбуття і самотворення, в якому індивіди одночасно виступають вибраними і такими, що вибирають, страждаючими і активними, бо вони самі мають визначити й обрати, як саме змінювати своє життя, розкриваючи нові, непередбачувані навіть для самих себе, грані особистості» [9, с. 17]. Адже діалогічність буття сучасної людини постає формою «мислення і пізнання дійсності. При цьому діалог розглядається не просто як реальна розмова двох його учасників, а як поліфонія різних голосів, що існують у різні часи», – стверджує Л. Озадовська [10, с. 12].

Екстраполюючи цю ідею на сучасний український соціокультурний простір, варто зазначити, що магістральні перспективи розвитку української культури повинні дотримуватись позицій «міжкультурного полілогу», що неодмінно передбачає збереження та розвиток розмаїття культурних цінностей, норм, парадигм і форм діяльності, виходячи з діалогічної взаємодії різних культур.

Ідеї культурного розмаїття, культурного плюралізму втілюються передусім у концепціях мультикультуралізму, транскультурності, інтеркультурності та ін. Відтак сучасну українську культуру неможливо розглядати без урахування цих соціокультурних цивілізаційних маркерів епохи. Отже, феномен транскультуралізму орієнтує сучасну людину на систему цінностей, яка формується на наднаціональному, транснаціональному рівні, зумовлюючи розвиток тенденцій уніфікації соціокультурного простору. Натомість інтеркультуралізм постає явищем активної міжкультурної взаємодії, що ґрунтується на діалогічній парадигмі співбуття різноманітних культур. Відповідно, мультикультуралізм можна визначити як ідеологію, політику та соціальний дискурс, що визнає правомірність та цінність культурного плюралізму, значущість різноманіття культурних форм. Це дає змогу формувати єдиний соціокультурний простір на засадах толерантного співбуття традиційних етнічних чи національних культур. Мультикультуралізм, підґрунтя якого становлять загальногуманістичні цінності, може стати також основою гармонійного співіснування самотутніх суб'єктів культури у полікультурному і фрагментарному українському соціумі – поліетнічному, поліконфесійному, білінгвістичному.

У свою чергу, глобальні процеси, у вир яких втягнуто український соціокультурний простір, посилюють внутрішню суспільну диференціацію, внаслідок чого сучасна людина опиняється у велетенському мозаїчному та фрагментарному колажі культурних традицій. «Замість диференціації та розсортування за чітко окресленими комірками, осередками (тобто за соціально-просторовою ознакою з певними визначеними межами), – зауважує К. Герц, – абсолютно різні підходи до життя починають перемішуватися на нечітко окреслених просторах (тобто в соціальних просторах, межі котрих – рухливі, розмиті й важковизначені)... Мати справу з пейзажами і натюрмортами – це одне, а з панорамами і колажами – цілком інше» [2, с. 182]. За влучним визначенням Т. Кулікової, така риса сучасної культури «як ідеологія-апологія плюралістичності є результатом виникнення постмодерної реальності з притаманними їй процесами

множення та диференціації в усіх секторах соціального буття» [7, с. 9].

Полівекторність соціокультурного розвитку українського суспільства підсилює формування моделей постмодерністських практик. До слова, західна філософсько-культурологічна традиція постмодернізму, рецепція якої здійснюється в контексті українського постмодерністичного дискурсу, ґрунтується на низці титульних концептів – ідея «занепаду гранднарративів» (Ж.-Ф. Ліотар), поняття «різми» та «культурного номадизму» (Ж. Дельоз, Ф. Гватарі), принцип «реконструкції» (Ж. Дерріда), ідея «смерті суб'єкта» й, зокрема, «смерті автора» (Р. Барт, М. Фуко, Ф. Джеймсон та ін.), принципи інтертекстуальності (Ю. Крістева) та гіпертекстуальності (У. Еко, М. Павіч) тощо. Магістральною постмодерністською ідеєю постає феномен «симулякра» – це, на переконання Ж. Бодріяра, – «муляж, видимість, імітація образу, символу, знаку, за якою не постає ніякої дійсності, ...порожня оболонка, що маніфестує принципову присутність відсутньої реальності» [1, с. 49].

Так, постмодернізм – це багатогранний соціокультурний феномен, якому загалом притаманні наступні характеристики: абсолютизація феномену гри; інституалізація парадигми, котра ґрунтується на утвердженні підходу рівноцінності та синхронності різних культурницьких систем (принцип «і-і» на противагу «або-або»); амбівалентність; відсутність цілісності текстуальних утворень; гра смислами, навмисне уникання однозначності у висловлюваннях та визначеннях; принцип «подвійного кодування»; зневажливе ставлення до авторитетів; сумнів щодо адекватності зв'язків людини і зовнішнього світу; заперечення однозначного взаємозв'язку причини і наслідку, а в підсумку взагалі будь-яких статичних зв'язків; втрата «чистоти» стилю, еклектичність стилів і напрямків; деканонізація традиційних цінностей; використання цитування як методу художньої творчості, фрагментарності й принципів монтажу, форм пастішу (попури, колаж); принципи іронії, пародійності, «карнавалізації» життя, буфонади і театралізації; форми палімпсесту та бріколажу; гедонізм, естетизація потворного, змішування «високих» і «низьких» жанрів, взірців елітарної та масової культур; тиражування, орієнтація на споживацьку естетику, запозичення принципів інформаційних технологій та ін.

Постмодернізм в контексті української культури зазвичай розглядається як закономірний етап її розвитку, водночас український варіант постмодернізму є своєрідним намаганням подолати ідеологічні та естетичні стереотипи соцреалізму, які довгий час були глибоко вкоріненими в українську культуру. Однак в українському теоретичному дискурсі часто висувуються гіпотези про те, що варіант західного постмодернізму надто штучно «вплетений» в теоретичну канву українського соціокультурного простору. У свою чергу, відома дослідниця О. Пахльовська називає український варіант постмодернізму «клонуванням без правил». Адже інерційне засвоєння взірців західної культури зумовило механічну аплікацію цих парадигм до специфіки українського культурного контексту, що й занурило українську критичну думку в теоретичний, методологічний та термінологічний хаос, а також зумовило тотальне розповсюдження культу епігонства.

Так, дослідники одностайно зазначають, що український постмодернізм є вторинним явищем щодо західного. Відповідно, в українській культурі ми можемо вести мову, радше, про «пострадянське», «посттоталітаризм» тощо. Нерідко український варіант постмодернізму зіставляють зі світоглядними моделями «постколоніалізму».

Відтак, як стверджує дослідник П. Іванишин, у межах постколоніальної критики існують два кардинально відмінні між собою типи метадискурсу: постмодерний (ліберальний, космополітичний) та націологічний (націоцентричний, націоналістичний, національний) колоніалізми. За словами автора, «постмодерний постколоніалізм лише декларує своє «протистояння» колоніалістичному, але це дивне протистояння, бо насправді він не руйнує, а абсорбує імперські структури, консервує їх. І навпаки, концепти національної культури, через прирівняння їх до колоніальних, втрачають у цьому постколоніалізмі своє іманентне значення, вони свідомо релятивізуються через перманентну пародію та іронію. Як наслідок, замість реставрації пошкодженої імперіалізмом національної ідентичності ця ідентичність остаточно руйнується – через утвердження космополітичних ідеалів іншого різновиду імперіалізму, у нашому випадку – постмодерного демолібералізму» [4, с. 196]. У свою чергу, «націологічний постколоніалізм саме захист і утвердження національної культури робить вихідним регулятивним принципом власних розмірковувань. І тільки об'єктивна потреба протекції національної ідентичності (а не постмодерна зацикленість на метрополії) змушує його поборювати (руйнувати) деструктивні концепти різних імперських стратегій і практик. Саме цей національний пост колоніалізм... доцільно вважати власне постколоніалізмом, покликаним до життя не інтелектуальною модою чи імперськими інтенціями, а самою історико-культурною дійсністю, «історично здійснюваним тут-буттям народу», як сказав би Мартін Гайдеггер, для виявлення та вирішення актуальних екзистенційних проблем підколоніальних і постколоніальних народів» [4, с. 196–197].

У сучасному українському теоретичному дискурсі часто постають питання щодо «структурної неповноти української культури» (І. Дзюба), її «загубленості» (В. Шевчук) та перманентного перебування «у вимірі пост» (О. Пахльовська), що зумовлені постколоніальною спадщиною української культури, її тривалим колоніальним статусом та рецесивним становищем. Зокрема, відомий український дослідник М. Павлишин пропонує об'єднати під поняттям «постколоніальна культура» всі культурні явища, що постали під впливом колонізації... Постколоніальне, не відмежовуючись від колоніального, рівночасно вбирає в себе його історичний досвід, а то й співіснує з ним в одному часі, місці і навіть в одному культурному явищі [12, с. 532]. Внаслідок цього український соціокультурний простір переповнений явищами тотального конформізму, коли «мовчазна більшість, вирощена на перекислих дріжджах колективізму і розчинена в масі задля самозбереження. Сучасна соціальна система організована на ідеологічно «величких» руїнах старої системи. Вона еклектична, ідейно не організована, хаотична, мов брунівський рух, вона намагається організуватися в щось ідеальне, європейське, «виписане» за теоріями західних цивілізацій та, на жаль, без свого національного обличчя, енергійної

тенденції до саморозвитку» [3, с. 65]. Відтак, «замість прямолінійної опозиції «або–або» постколоніальний підхід передбачає гнучкіший і відкритіший до нюансів погляд за принципом «і–і». Замість рішучого і здебільш примітивного «ні», що унеможливає подальшу дискусію, постколоніальний метод пропонує толерантнішу відповідь «так, але» [15, с. 188].

Як стверджує М. Павлишин, «у політиці постколоніалізм створює свободу орієнтуватися на прагматизм, звільнений від ідеології, а у творі мистецтва він відкриває можливість використовувати старі колоніальні міти й гратися ними – не так заперечуючи чи стверджуючи їх, як використовуючи для власних, нових, естетичних задумів. У цьому процесі нерідко відіграють роль прийоми іронії, пародії та карнавалу» [11, с. 227]. Адже, на переконання М. Рябчука, колоніальна спадщина в українському суспільстві та українській культурі є глибше вкоріненою у суспільну свідомість, аніж комуністично–тоталітарна. Відтак, у соціокультурній царині вона передусім породжує «амбівалентність» українського посткомуністичного й постколоніального суспільства, його світоглядну розгубленість, «шизофренічність», одночасну зорієнтованість на протилежні, взаємовиключні цінності... ця «амбівалентність» не є лише «спадком» – закономірним наслідком різкого переходу суспільства від однієї системи цінностей до іншої, а й свого роду набутком – результатом цілеспрямованої діяльності посткомуністичних еліт, спрямованої на атомізацію та дезорієнтацію суспільства» [15, с. 45].

З–поміж чинників, які мали вплив на формування постколоніальної спадщини українського суспільства, М. Рябчук виокремлює наступні: по–перше, це «етатистська спадщина радянських часів, звичка населення до державного патерналізму, його громадянська пасивність та відчуженість. По–друге – це мовно–культурна різноманітність населення, яка великою мірою розділяє інституції громадянського суспільства за мовно–етнічним принципом, замість робити їх загальнонаціональними / загальногромадянськими. І по–третє – це відсутність справжніх економічних реформ, а отже, й відсутність економічних підстав для емансипації громадян від тотально регулюючої – розподіляючої, патерналістської держави [14, с. 16].

Невід’ємним прагненням української культури до подолання колоніального статусу в контексті репрезентацій власної культури постає, за словами Л. Костенко, завдання налагодження «своєї оптики», «своєї системи дзеркал». Для цього необхідно «розробити свою гуманітарну політику, її стратегію та пріоритети. Зафіксувати себе у свідомості людства парадоксом молодшої держави з тисячолітньою культурою, що була досі заблокована в силу історичних причин. Бути відкриттям для світу, а не морально ущербним народом в абераціях чужих віддзеркалень» [5, с. 11].

Тому, за словами О. Пахльовської, потрібно «інтегрувати в масив української культури той знищений її творчий потенціал, який так сором’язливо називається нині «забутими іменами», «білими плямами», хоч «плями» ті швидше криваві» [13, с. 42–43]. Адже тільки відповівши на запитання «Чи потрібні ми нам?» (брати А. і Б. Стругацькі), український народ та його культура можуть влитися у справжній міжкультурний полілог. Відтак, «Україна може вижити як Україна поки що завдяки

лише культурі. Економічних її потужностей на сьогодні не достатньо для рівноправного діалогу зі світом. Лише духовні її потужності можуть забезпечити повноцінну присутність на сцені сучасної історії. Культура – єдиний посланець, який може дати духовне, психологічне, моральне – і, врешті, наукове – обґрунтування нашому давньому прагненню бути самостійною державою. Культура – посланець душі України та її інтелекту, її людська і творча суть. Лише культура може відстояти національну ідентичність нашої Батьківщини [13, с. 117]. Тому саме сьогодні нам так важливо не втратити ті глибинні субстанційно–духовні надбання української культури, які складають основу національного буття України та самобутнього життєбачення українського народу. Адже втрата смислотворчих іманентно–бутійних етнонаціональних цінностей породжує сурогат духовного життя українського народу, посилює процеси соціальної маргіналізації та манкуртизації, що зумовлюють постколоніальне становище української людини у вимірах культури. У свою чергу, усвідомлення ролі етнонаціональних детермінант людського буття є важливою субстанційною основою духовної генези українського суспільства, адже, на переконання В. Шевчука, «лише культура може стати плеканням духовного зерна, необхідного для творення духовного хліба, від якого зможемо віднайти кожен у собі і всім разом у народі, в якому судилося нам народитися, світло світу, котре й учинить нас повновартісними людьми без комплексів меншовартості та пригнобленості» [17, с. 73].

Таким чином, наголосимо, що лінія напруги у світовідчутті сучасної української людини виявляється у площині сфери зустрічі та взаємодії системоутворювальної, традиційно–етнонаціональної та позитивно–самозберігаючої складової буття людини і суспільства, з одного боку, й інноваційно–змінюючої, глобально–універсалізуючої ознаки культури – з іншого. Відповідно, «межовість» сучасної соціокультурної ситуації сьогодення зумовлює звернення до етнонаціонально–духовних надбань українського народу, котрі здатні слугувати вагомою аксіологічною константою у бутті нашої нації, визначаючи парадигмальні світоглядні орієнтири сучасного українського соціокультурного простору.

Список використаних джерел

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр // Философия эпохи постмодерна. – Мн. : Красико–принт, 1996. – С. 48–73.
2. Герц К. Польза разнообразия / К. Герц ; пер. с англ. В. Иванова и Э. Соловьева // THESIS, 1993. – Вып. 3. – С. 168–184.
3. Жулинський М. Нація. Культура. Література / М. Жулинський. – К. : Наукова думка, 2010. – 557 с.
4. Іванишин П. Два постколоніалізми: національно–екзистенційна диференціація / П. Іванишин // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 33. – Ч. 2. – С. 191–198.
5. Костенко Л. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – 2–ге вид. / Л. Костенко. – К. : Видавничий дім «Києво–Могилянська Академія», 2005. – 32 с.
6. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
7. Кулікова Т.М. Мультикультуралізм: соціально–методологічний аспект: Автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.03 / Т.М. Кулікова. – Х. : Харк. нац. ун–т ім. В. Каразіна, 2006. – 18 с.
8. Людина в есенційних та екзистенційних вимірах / Відп. ред. Табачковський В. Г. – К. : Наукова думка, 2004. – 247 с.

9. Наконечна О.П. Естетичне як тип духовності. Автореф. дис. д-ра філософ. наук: 09.00.08 / О.П. Наконечна; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 34 с.
10. Озадовська Л.В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні / Л.В. Озадовська. – К.: ПАРАПАН, 2007. – 164 с.
11. Павлишин М. Канон та іконостас : Літературно-критичні статті / М. Павлишин. – К.: Час, 1997. – 447 с.
12. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія / М. Павлишин // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Л.: Літопис, 1996. – С.531–535.
13. Пахльовська О. Ave, Europa! : статті, доповіді, публіцистика / О. Пахльовська. – К.: Пульсари, 2008. – 653 с.
14. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 272 с.
15. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження / М. Рябчук. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2011. – 288 с.
16. Тоффлер А. Футурошок / А. Тоффлер. – СПб.: Лань, – 1997. – 464 с.
17. Шевчук В. Загублена українська культура за тисячу років / В. Шевчук. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 74 с.

References

1. Bodryjyar Zh. Symulyakry symulyacyi / Zh. Bodryjyar // Fylosofyya epohy postmoderna. – Mn.: Krasyno-prynt, 1996. – S. 48–73.
2. Gercz K. Polza raznoobrazyya / K. Gercz; per. s angl. V. Yvanova i E. Solov'eva // THESIS, 1993. – Vyp. 3. – S. 168–184.
3. Zhulynskiy M. Naciya. Kul'tura. Literatura / M. Zhulynskiy. – K.: Naukova dumka, 2010. – 557 s.
4. Ivanyshyn P. Dva postkolonializmy: nacionalno-ekzystenciynna dyferenciacya / P. Ivanyshyn // Visnyk Lvivskogo universytetu. Seriya filologichna. – 2004. – Vyp. 33. – Ch.2. – S.191–198.
5. Kostenko L. Gumanitarna aura nacyi abo defekt golovnoho dzerkala. – 2-ge vyd. / L. Kostenko. – K.: Vydavnychyi dim «Kiyev-Mogylyanska Akademiya», 2005. – 32 s.
6. Krymskiy S.B. Zapyty filosofskiyh smysliv / S. B. Krymskiy. – K.: Vyd. PARAPAN, 2003. – 240 c.
7. Kulikova T.M. Multykulturalizm: socialno-metodologichnyy aspekt: Avtoref. dys. kand. filosof. nauk: 09.00.03 / T.M. Kulikova. – Kh.: Khark. nacz. un-t im. V. Karazina, 2006. – 18 s.
8. Lyudyna v esencijnyh ta ekzystenciynnyh vymirax / Vidp. red. Tabachkovskiy V.G. – K.: Naukova dumka, 2004. – 247 s.
9. Nakonechna O.P. Estetychne yak typ duxovnosti. Avtoref. dys. d-ra filosof. nauk: 09.00.08 / O.P. Nakonechna; Kiyiv. nacz. un-t im. T.Shevchenka. – K., 2004. – 34 s.
10. Ozadovska L.V. Paradygma dialogichnosti v suchasnomu myslenni / L.V. Ozadovska. – K.: PARAPAN, 2007. – 164 s.
11. Pavlyshyn M. Kanon ta ikonostas : Literaturno-krytychni statyi / M. Pavlyshyn. – K.: Chas, 1997. – 447 s.
12. Pavlyshyn M. Postkolonialna krytyka i teoriya / M. Pavlyshyn // Slovo. Znak. Dyskurs: Antologiya svitovoyi literaturno-krytychnoy dumky XX st. / Za red. M. Zubryczkoyi. – L.: Litopys, 1996. – S.531–535.
13. Pakhlovskaya O. Ave, Europa! : statyi, dopovidi, publicystyka / O. Pakhlovskaya. – K.: Pulsary, 2008. – 653 s.
14. Ryabchuk M. Dylemy ukraiyinskogo Fausta: gromadyanske suspilstvo i «rozbudova derzhavy» / M. Ryabchuk. – K.: Krytyka, 2000. – 272 s.
15. Ryabchuk M. Postkolonialnyy syndrom. Sposterezhennya / M. Ryabchuk. – K.: Vyd-vo «K.I.S.», 2011. – 288 s.
16. Toffler A. Futuroshok / A. Toffler. – SPb.: Lan, 1997. – 464 s.
17. Shevchuk V. Zagublena ukraiyinska kultura za tysyachu rokiv / V. Shevchuk. – K.: Vydavnychyi dim «Kiyev-Mogylyanska akademiya», 2008. – 74 s.

Lazarovych N. V., PhD, assistant professor, chair of Theory and History of Culture, Ivan Franko National University of Lviv, nadiya.lazarovych@gmail.com

Ukrainian socio-cultural space in the context of transformation processes: social and philosophical analysis

The aim of this article is to research the impact of globalization and technological values on the modern Ukrainian socio-cultural space. For research was used a multidisciplinary and systemic approach, the method of comparative analysis, methods for abstraction, synthesis, generalization and other. It was revealed that multi-vector and «ambivalence» of Ukrainian socio-cultural space deepens postmodern discourse

as a mechanical application of theoretical concepts to Western philosophical and cultural context and postcolonial heritage of Ukrainian culture. The fundamental principles of dialogic paradigm and the concept of «intercultural polylogue», which involve the preservation and development of cultural values, norms, paradigms, based on dialogic interaction has been analyzed. The content of the cultural pluralism, which represents concepts of multiculturalism, transculturalism, interculturalism was reviewed. The ways of integration of socio-cultural fragmentations of modern space based on substantial depth and spiritual heritage of Ukrainian culture were analyzed.

Keywords: globalization, cultural pluralism, multiculturalism, transculturalism, interculturalism, postmodernism, postcolonialism, dialogical paradigm, intercultural polylogue

Лазарович Н. В., кандидат философских наук, доцент кафедры теории и истории культуры, Львовский национальный университет имени Ивана Франко, nadiya.lazarovych@gmail.com

Украинское социокультурное пространство в контексте трансформационных процессов: социально-философский анализ

В статье автор ставит перед собой задачу исследовать влияние процессов глобализации и ценностей техногенной культуры на современное украинское социокультурное пространство, используя междисциплинарный и системный подходы, метод сравнительного анализа, общенаучные методы абстрагирования, синтеза, обобщения и др. Установлено, что поливекторность и «амбивалентность» украинского социокультурного пространства углубляет постмодернистский дискурс как механическая аппликация теоретических западноевропейских концептов на философско-культурологический контекст, а также постколониальное наследие украинской культуры. Проанализированы основные принципы диалогической парадигмы, а также концепция «межкультурного полилога», что предполагает сохранение и развитие культурных ценностей, нормы, парадигм, исходя из диалогического взаимодействия. Рассмотрено суть культурного плюрализма, представленного концепциями мультикультурализма, транскультурности и интеркультурности. Проанализированы пути интеграции мозаичности современного социокультурного пространства на основе глубинных субстанционально духовных основ украинской культуры.

Ключевые слова: глобализация, культурный плюрализм, мультикультурализм, транскультурность, интеркультурность, постмодернизм, постколониализм, диалогическая парадигма, межкультурный полилог.

* * *

УДК 339.9(477)

Олексенко Р. І., доктор філософських наук, професор кафедри філософії, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького (Україна, Мелітополь), roman.xdsl@rambler.ru

ФІЛОСОФІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розкрито філософію сталого розвитку в період глобалізації та інформаційної революції. Проаналізовано процеси які протікають в епоху глобалізації. Окреслено місце «людини» в епоху сталого розвитку.

Ключові слова: філософія, сталий розвиток, глобалізація, гармонія.

Новітня філософія економічного розвитку розгортається як філософія людини в системі економічних відносин. Принцип людиноцентризму в сучасному світі набуває ознак ключового не лише в ідеологічно-пропагандистському сенсі, а й у сфері реальної життєдіяльності. Принаймні, ця теза коректно поширюється на розвинені демократичні країни. В Україні ж зазначений принцип поки що більшою мірою лише декларується. Однак, він є тим світоглядно-цілепокладаючим осердям, яке детермінує закономірності й особливості розгортання процесів в економіці й політиці, культурі й побуті. Саме тому стрижневою основою нової філософії економічного зростання для України постає ідеологія сталого людського розвитку.

Проблема гармонійного розвитку людства як частини біосфери в природному середовищі має давню історію. Зі стародавніх часів філософи однією з головних проблем розглядали місце людства в природі. Варто пригадати, що ще Діоген-Кінік (400–325 pp. до н.е.) закликав до

обмеження споживання, до зближення людини з природою як імперативної умови успішної життєдіяльності. Через півтора тисячоліття ця теза набула нового полемічного посилення. Ж. Кельвін найкращими вважав такі людські риси, як помірність та бережливість, тому проповідував принципи мирського аскетизму. Італійський філософ Т. Кампанелла у праці «Місто сонця» вважав за необхідне «рахуватися із законами природи», обмеживши побут лише найбільш необхідним. На противагу цим поглядам емпіризм та раціоналізм Нового часу (Ф. Бекон, Р. Декарт, Д. Дідро, Б. Спіноза) проголошували метою знань збільшення влади людини над природою, «зміну природи за людським розумінням» [6, с. 115].

Як зазначає український дослідник питань сталого розвитку Л. Мельник, «людина залежить від природи – це аксіома. Але це тільки частина істини. В сучасних умовах і сама природа опинилася в залежності від діяльності людини. Відповідно її стан можна вважати за такий, що підтримується людиною. Тому сталий розвиток – це підтримуючий розвиток» [17, с. 23].

Концепція сталого розвитку була сформульована на Конференції ООН з довкілля і розвитку (ЮНСЕД) в 1992 році в Ріо-де-Жанейро. Спочатку вона зосередила вістря своєї уваги на вирішенні глобальних проблем виживання людства на тлі взаємодії природи і суспільства. Історія самого терміну «сталий розвиток» фактично бере початок із Декларації Конференції ООН по довкіллі (Стокгольм, 1972 р.), а також з доповідей Римського клубу, коли була виразно усвідомлена проблема негативних наслідків техногенних трансформацій соціоприродних систем. Створена Міжнародна комісія при ООН з довкілля і розвитку поставила завдання сформувати відповідну програму, для назви якої було запропоновано поняття «сталий розвиток» [20, с. 4].

Цей термін значною мірою став продовженням концепції ноосфери, сформульованої академіком В. Вернадським. Суть його полягає в обов'язковій узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не зменшувалися якість і безпека життя людей, не погіршувався стан довкілля й відбувався соціальний прогрес, який забезпечить потреби кожної людини [7].

Таким чином, сталим людським розвитком є такий розвиток, що, по-перше, базується на справедливості, свободі й творчості, по-друге, забезпечує незворотність економічного, політичного і соціокультурного зростання поколінь. Необхідність справедливого розподілу благ у процесі людського розвитку, врахування перспектив майбутніх поколінь, зміщення акцентів у напрямку розширення прав і свобод людини за умови коеволюції з навколишнім світом, узгодження на цій основі векторів розвитку соціуму та природного середовища об'єктивно призводять до формування нового концептуального підходу – теорії сталого людського розвитку. Утвердження цієї концепції потребує особливого ставлення до людини як ключової фігури в процесі будь-якого розвитку, а також всебічного аналізу сутності, цільових орієнтирів і особливостей сталого людського розвитку як головної рушійної сили будь-якого соціально-економічного прогресу [8, с. 35].

Сам термін «сталий розвиток» чимало дослідників вважають невдалим, оскільки «сталість» і «розвиток» певною мірою виключають один одного. Проте, поняття

«сталий розвиток» отримало загальне визнання. Сталий розвиток – складне й багатоаспектне поняття. В ньому інтегруються як природні й соціально-економічні параметри навколишнього середовища, так і етичні, правові норми справедливого розподілу спільного природного спадку між поколіннями [15, с. 56].

Сучасні глобалізаційні процеси відбуваються за умов, коли «основним ресурсом стає інформація, а фактором, що стимулює чи обмежує розвиток суспільства, – *знання*» [16, с. 75]. За умов глобалізму розростається «новий клас» – «люди повітря» [13], які латентно підпорядковують собі владні позиції в сучасному суспільстві. Вони володіють більшою свободою і незалежні від різних ієрархій уже хоча б тому, що знаходяться *над* ними. Ці люди успішно використовують переваги отриманої незалежності у власних цілях.

Глобалізація – це не лише нові можливості й перспективи, а й також небезпеки, виклики і проблеми. І чим більше те чи інше суспільство нехтує можливостями і перспективами, тим виразніше воно посилює небезпеки, виклики і проблеми. Це схоже на швидкісний вид транспорту, завдяки якому можна істотно заощадити час, а можна потрапити в аварію. Як слушно нагадує Зигмунт Бауман, «глобальні фінансові ринки диктують усій планеті власні закони й правила; фактично «глобалізація» постає тоталітарним поширенням певної логіки на всі аспекти життя» [2, с. 241].

Поняття глобальних проблем як загальноприйнятого терміну з'явилося в 70-х роках ХХ сторіччя після появи першої доповіді Римському клубу під назвою «Межі зростання» (1972 рік). Доповідь підготувала група вчених під керівництвом Д. Медоуза, який опрацював набір ідей, висунутих його вчителем – професором кібернетики Д. Форестером за рік до цього в книзі «Світова динаміка». Відтоді глобальними називають проблеми, які охоплюють весь світ, все людство, створюють загрозу для його сьогодення і майбутнього, а також вимагають для свого розв'язання об'єднаних зусиль, спільних дій всіх держав і народів.

Аналітики стверджують, що для сталого розвитку людства населення Землі не повинно перевищувати 8 млрд. чоловік. Втім, навіть у цьому випадку потрібні істотні зміни характеру виробництва та стилю життя. Необмежене зростання населення здійснює такий тиск на природу, який може виявитися сильнішим за будь-які зусилля забезпечити надійне майбутнє. Якщо ми хочемо зупинити руйнування природного середовища, то потрібно дотримуватись певних меж цього зростання. Згідно з оцінками Всесвітнього банку, населення Землі не стабілізується на рівні нижчому, ніж 12,4 мільярдів чоловік, а відповідно до розрахунків ООН, можливе досягнення відмітки в 14 мільярдів.

Основні підходи до визначення сутності поняття сталого людського розвитку зводяться до наступного: «Сталий людський розвиток являє собою такий розвиток, який приводить не лише до економічного зростання, а й до справедливого розподілу його результатів, який відновлює навколишнє середовище, а не знищує його, який підвищує рівень відповідальності людей, а не перетворює їх на бездушних виконавців» [8, с. 35]. На думку фахівців Інституту сталого розвитку, сталий людський розвиток – це можливість задоволення фізичних, духовних та інших потреб розвитку сучасної людини впродовж всього

життя. Такий розвиток повинен бути тривким у часі і не відбуватись за рахунок погіршення можливостей наступних поколінь людей [12, с. 7].

Окрім того, дослідники визначають, що поняття «сталості» означає не конечність відповідних показників, а їх необмежений характер, спрямованість суспільного розвитку через їх нарощування. До цих показників відносяться: економічна ситуація, зайнятість населення та соціальний захист, динаміка народонаселення (демографічний фактор), харчування та охорона здоров'я, охорона довкілля (екологія), освіта, наука і культура. Збалансованість показників засвідчує рівень цивілізованості розвитку держави [3, с. 5].

Розкриваючи сутність сталого розвитку, необхідно враховувати відмінність між поняттями «розвиток» та «зростання». Розвиток – це зміна до більш повного, важливішого і кращого стану. Тут присутні як кількісні, так і якісні характеристики. Зростання стосується тільки кількісного збільшення у фізичному вимірюванні. Ця відмінність важлива для розуміння не тільки розвитку загалом, а й сталого, якісного розвитку [4, с. 66].

Звичайно, сталий розвиток не є зафіксованим станом гармонії. Тут немає ні фіксації, ні гармонії – є постійний процес еволюції, в процесі якої людина відіграє вирішальну роль. Саме вона є тим чинником, який забезпечує не просто розвиток, а задоволення потреб прийдешніх поколінь. Розвиток, який не керується таким функціонально-життєдіяльним принципом, не може вважатися сталим і прийнятним [1, с. 10].

Інтенсифікація глобального економічного прогресу висуває на перший план проблеми дослідження, ефективного використання і можливостей управління ресурсами для сталого розвитку економік на національному і глобальному рівнях. Провідні країни світу визнали, що на сьогодні саме розвиток людського потенціалу є основним ресурсом сталого економічного зростання і конкурентоспроможності у довгостроковій перспективі. Людський потенціал постає головним фактором виробництва товарів і послуг в контексті переходу до інформаційного суспільства і економіки, заснованої на знаннях. Наприкінці XX століття науковці Махбуб уль Хак і Амартія Сен розробили концепцію людського розвитку ПРООН, основним принципом якої є твердження, що основним багатством є люди, людські ресурси, людський капітал [8, с. 40].

Традиційно до основних складників сталого людського розвитку відносять економічне зростання (у значенні розвитку – тобто кількісних і якісних показників), яке ґрунтується не на поляризації суспільств та збагаченні меншості за рахунок більшості, а на справедливому розподілі результатів економічного зростання; відновлення та збереження стійкого стану довкілля; підвищення добробуту людей, оскільки стан довкілля та добробут знаходяться у взаємозалежності; опора на відновлення й зрощення культурного потенціалу нації за умов глобалізаційних викликів суспільства.

У наш час економічне зростання часто руйнує природне середовище, а екологічна деградація підриває економіку та унеможливує процес розвитку. Цей фундаментальний зв'язок набув очевидних ознак лише у 80–ті роки XX століття в процесі виявлення кризових явищ в економіці та екології. Екологія і економіка переплелися між собою на всіх рівнях: місцевому, регіональному, національному

і глобальному – формуючи надскладну систему причин і наслідків.

Розвиток економіки не може здійснюватися за умов деградації її ресурсної бази. Неможливо забезпечити збереження довкілля, коли зростання не враховує фінансові збитки, пов'язані з руйнуванням довкілля. Ці проблеми не можна вирішити у відриві одна від одної. Вони взаємозв'язані в єдиній системі природа–суспільство–людина. Не існує автономних екологічних та економічних проблем: сучасне людство має справу із єдиними проблемами розвитку людини і довкілля. Тому екологія і економіка мають бути повністю інтегровані в процесі ухвалення рішень і підготовки законів задля збереження природного середовища і забезпечення соціально–економічного розвитку [10, с. 129].

Таким чином, сучасний економічний підхід до економічного зростання полягає в оптимальному використанні обмежених ресурсів, у застосуванні природо–, енерго– і матеріалозберігаючих технологій для забезпечення щонайменше збереження сукупного капіталу (фізичного, природного та людського), з використанням якого сукупний прибуток створюється. Водночас перехід до інформаційного суспільства призводить до зміни структури сукупного капіталу на користь людського, збільшуючи нематеріальні потоки фінансів, інформації та інтелектуальної власності [7].

Економічний сталий розвиток не має сенсу без справедливого розподілу його результатів. Головні принципи сталого розвитку: по–перше, принцип «задоволення потреб» – на перший план висуваються потреби найбідніших прошарків населення; по–друге – принцип «встановлення обмежень»: на розвиток людства та стан технологій накладаються обмеження задля збереження довкілля. Сталий розвиток передбачає ощадливе ставлення до довкілля, коли люди братимуть від природи лише необхідне для їхнього життя, обов'язково зважаючи на те, чи зможе природа відновити даний ресурс [14, с. 11]. На перший план виходить фактор соціальної складової економічного зростання, який може гарантувати людині гідне існування.

Соціальна складова орієнтована на людський розвиток, на збереження стабільності суспільних і культурних систем, на зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Людина має стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Вона повинна брати участь у процесах формування своєї життєдіяльності, прийнятті й реалізації рішень, контролі за їх виконанням. Важливе значення для забезпечення цих умов має справедливий розподіл благ між людьми, плюралізм думок та толерантність у стосунках між ними, збереження культурного капіталу і його розмаїття, насамперед спадщини не домінуючих культур.

Системне узгодження та збалансування цих трьох складових – завдання величезної складності. Зокрема взаємний зв'язок соціальної та екологічної складових приводить до необхідності збереження однакових прав сьогодишніх і майбутніх поколінь на використання природних ресурсів. Взаємодія соціальної та економічної складових вимагає досягнення справедливості при розподілі матеріальних благ між людьми й надання цілеспрямованої допомоги бідним прошаркам суспільства [7].

Забезпечення громадянам належного рівня доходів є концентрованим виразом спроможності суспільства захищати право людини на гідне життя. Вирішення

завдань підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, зменшення майнового та соціального розшарування створюють підґрунтя для ефективного збереження і відтворення трудового потенціалу, розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, інших галузей соціальної інфраструктури [9].

Людський розвиток виходить за межі зростання національного доходу; він передбачає створення такого середовища, в якому людина має можливість повністю розкрити свій потенціал, жити продуктивно і творчо в гармонії зі своїми потребами та інтересами. Таким чином, люди є справжнім багатством суспільства і людський розвиток є процесом розширення можливостей і вибору для кожного члена суспільства [19, с. 26].

Що стосується України, то в період кардинальних трансформаційних змін соціально-економічної системи однією з найважливіших проблем суспільства є не лише збереження, а й примноження людського потенціалу країни. Це завдання може бути реалізовано лише за умови забезпечення сталого та динамічного людського розвитку, що має відбуватись на якісно новій основі і який потребує адекватного та соціально гарантованого економічного забезпечення [18, с. 3].

Осмислення якості життя в парадигмі людських цінностей та сталого людського розвитку постало актуальним завданням української державотворчої теорії, ширше – української політології й гуманітарної думки загалом. Означений підхід розглядався як модернізаційний, як такий, який поряд із збереженням позитивних аспектів формаційного аналізу, розширює наші оціночні й прогностичні можливості, дозволяє поглибити теоретичне бачення нових суспільних реалій і одночасно здійснити прогноз їх розвитку в більш-менш віддаленій перспективі [3, с. 3].

За умов сучасного процесу глобалізації важливою умовою сталості людського розвитку є відродження й зрощення культурного потенціалу нації. Культура є саме тим формуючим чинником, який створює невинний розвиток людини. Людина фактично почалася із появою в його предків перших елементів культури у вигляді своєрідних психічних утворень. Адаптивна роль останніх в процесі філогенезу невинно підвищувалася, надавши з часом реальне підґрунтя для ствердження, що, на відміну від тварини, людина народжується двічі: перший раз фізично, вдруге – в духовному реакторі культури. І цей другий етап народження, як правило, постає більш важливим: нездійснене культурне народження «відміння» фізичне буття [5, с. 187].

Для створення умов сталого людського розвитку на підґрунті національно-культурних інтересів потрібен збалансований розвиток не тільки держави в цілому, але і будь-якого регіону, що зумовлює вирішення трьох основних задач:

1. Економічної – забезпечення збалансованого з екологічними і соціальними вимогами ефективного розвитку виробництва.

2. Екологічної – відновлення первинної якості стану природного середовища до рівня, що не шкодить здоров'ю людини і природним екосистемам, збереження його на цьому рівні, досягнення його максимально можливого поліпшення.

3. Соціальної – поліпшення умов життєдіяльності і відтворення населення, поліпшення його генофонду,

підвищення його матеріального забезпечення і якості життя [15, с. 61]. До цих завдань додається ще й формування відповідної культури сталого розвитку, яка ґрунтується на системі цінностей сталого розвитку людства. Можна нескінченно створювати концепції та ідеї, але без втілення їх у суспільну та індивідуальну свідомість, без створення мотивації кожного на усталений розвиток людини та саморозвиток ці ідеї залишаться філософсько-теоретичним надбанням.

Таким чином, створення умов сталого розвитку людини без культури неможливо, оскільки в умовах розширення можливостей маніпулювання свідомістю на підставі руйнації старих ідеологічних ціннісних систем і штучного створення нових духовних й політичних кумирів сьогодення роль вищих цінностей як духовної основи усталеності суспільства значно зростає. Тому значення духовних цінностей як фактору усталеності й безпеки суспільства зумовлюється, на нашу думку, також специфічними ідеологічними функціями. Духовні ідеали визначають вищі сенси існування і спрямованість суспільного розвитку, складаючи «духовний код» нації, виконують функцію її духовного єднання і зміцнення.

Список використаних джерел

1. Аюпян В. Концептуальні ідеї сталого людського розвитку / В. Аюпян // Вісник Інституту розвитку дитини. – 2011. – №15. – С.5–12.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество: пер. с англ. / Зигмунт Бауман; ред. В. Л. Иноземцев. – М.: «Логос», 2005. – 390 с.
3. Белобров Б. Д. Идеология сталого людського розвитку в Україні в період соціальних трансформацій: проблема становлення: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Б. Д. Белобров; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 19 с.
4. Білорус О. Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетингові дослідження) / О. Г. Білорус, Ю. М. Мачейко. – К.: МАУП, 2003. – 492 с.
5. Гридасова Н. Місце і роль економічної культури у структурі загальної культури особистості / Наталя Гридасова // Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал. – 2011. – №2 (73), лютий. – С.141–145.
6. Добровольський В. В. Екологічні знання: Навч. посіб. / В. В. Добровольський. – К.: Професіонал, 2005. – 304 с.
7. Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку [Електронний ресурс] / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – №19. – Режим доступу: http://dt.ua/SCIENCE/ukrayina_u_globalnih_vimiraх_stalogo_rozvitku-46725.html.
8. Іващенко Т. Ю. Сталий людський розвиток: концептуальний підхід / Т. Ю. Іващенко // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. – №3. – С.34–38.
9. Концепція гуманітарного розвитку України: Проект [Електронний ресурс] / Керівн. акад. НАН Укр. Жулинський М. Г. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/Table/konsep.htm.
10. Кузнецов О. Л. Система природа – общество – человек: устойчивое развитие / О. Л. Кузнецов, П. Г. Кузнецов, Б. Е. Большаков. – Дубна, 2000. – 228 с.
11. Курій Л. О. Значимість показників людського потенціалу у формуванні конкурентоспроможності країни / Л. О. Курій // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2011. – Вип. III (43). – Економічні науки. – С.40–44.
12. Ландик В. І. Проект Концепції переходу України до сталого розвитку / В. І. Ландик, С. В. Семенець, Т. М. Яхєєва. – К.: Інститут сталого розвитку, 2004. – 64 с.
13. Неклеса А. Homines Aeris. Люди воздуха, или Кто строит мир? – М.: Институт экономических стратегий, 2005. – 224 с.
14. Підліснюк В. Сталий розвиток суспільства: роль освіти. Путівник / І. Рудик, В. Кириленко, І. Вишенька, О. Маслюківська / За ред. В. Підліснюк. – К.: Видавництво СПД «Ковальчук», 2005. – 88 с.
15. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми: Монографія / С. П. Сонько. – К.: Ніка Центр, 2003. – 287 с.
16. Сохраняева Т. В. Гуманистические ориентиры развития системы образования // Философские науки. – 2005. – №9. – С.72–79.

17. Социально-экономический потенциал устойчивого развития / Учебник / Под ред. проф. Л. Г. Мельника, проф. Л. Хенса. – Сумы: Университетская книга, 2007. – 1120 с.

18. Томчук Н. В. Система соціально-економічного забезпечення людського розвитку в умовах трансформаційної економіки: Дис... канд. економ. наук 08.00.01 / Н. В. Томчук; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 214 с.

19. Україна: на шляху до соціального залучення: Національна доповідь про людський розвиток 2011 [Електронний ресурс] / Під ред. Ру Гріффітс. – К.: ПРООН, 2011. – 125 с. – Режим доступу: undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf.

20. Урсул А. Д. Філософія науки і концепція устойчивого развития / А. Д. Урсул // Філософія науки. – 2000. – №2. – С.3–12.

References

1. Akopjan V. Konceptual'ni idei' stalogo ljuds'kogo rozvytku / V. Akopjan // Visnyk Instytutu rozvytku dytyny. – 2011. – №15. – S.5–12.

2. Bauman Z. Individualizirovannoe obshchestvo: per. s angl. / Zigmunt Bauman; red. V. L. Inozemcev. – M.: «Logos», 2005. – 390 s.

3. Bjelobrov B. D. Ideologija stalogo ljuds'kogo rozvytku v Ukraini v period social'nyh transformacij: problema stanovlennja: Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.03 / B. D. Bjelobrov; Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. – K., 2005. – 19 s.

4. Bilorus O. G. Global'na perspektyva i stalij rozvytok: (Systemni marketologichni doslidzhennja) / O. G. Bilorus, Ju. M. Macejko. – K.: MAUP, 2003. – 492 s.

5. Grydasova N. Misce i rol' ekonomichnoi' kul'tury u strukturi zagal'noi' kul'tury osobystosti / Natalija Grydasova // Molod' i rynok. Shhomisjachnyj naukovy-pedagogichnyj zhurnal. – 2011. – №2 (73), ljutyj. – S.141–145.

6. Dobrovol's'kyj V. V. Ekologichni znannja: Navch. posib. / V. V. Dobrovol's'kyj. – K.: Profesional, 2005. – 304 s.

7. Zgurovs'kyj M. Ukraini u global'nyh vymirah stalogo rozvytku [Elektronnyj resurs] / M. Zgurovs'kyj // Dzerkalo tyzhnja. – 2006. – №19. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/SCIENCE/ukrayina_u_globalnih_vimiraх_stalogo_rozvytku-46725.html.

8. Ivashchenko T. Ju. Stalij ljuds'kyj rozvytok: konceptual'nyj pidhid / T. Ju. Ivashchenko // Rynok praci ta zajnatist' naselennja. – 2011. – №3. – S.34–38.

9. Konceptcija humanitarnogo rozvytku Ukrainy: Proekt [Elektronnyj resurs] / Kerivn. akad. NAN Ukr. Zhulyn's'kyj M. G. – Rezhym dostupu: old.niss.gov.ua/Table/konsep.htm.

10. Kuznecov O. L. Sistema priroda – obshchestvo – chelovek: ustojchivoe razvitie / O. L. Kuznecov, P. G. Kuznecov, B. E. Bol'shakov. – Dubna, 2000. – 228 s.

11. Kurij L. O. Znachymist' pokaznykiv ljuds'kogo potencijalu u formuvanni konkurentospromozhnosti kraji / L. O. Kurij // Visnyk Chernivce'kogo torovel'no-ekonomichnogo instytutu. – Chernivci: ChTEI KNTU, 2011. – Vyp. III (43). – Ekonomichni nauky. – S.40–44.

12. Landyk V. I. Proekt Konceptcii' perehodu Ukrainy do stalogo rozvytku / V. I. Landyk, S. V. Semenec', T. M. Jahejeva. – K.: Instytut stalogo rozvytku, 2004. – 64 s.

13. Neklessa A. Homines Aeries. Ljudi vozduha, ili Kto stroit mir? – M.: Institut jekonomicheskijh strategij, 2005. – 224 s.

14. Pidlisnjuk V. Stalij rozvytok suspil'stva: rol' osvity. Putivnyk / I. Rudyk, V. Kyrylenko, I. Vyshens'ka, O. Masljukivs'ka / Za red. V. Pidlisnjuk. – K.: Vydavnytstvo SPD «Koval'chuk», 2005. – 88 s.

15. Con'ko S. P. Prostorovyj rozvytok socio-prirodnyh system: shljah do novoi' paradygmy: Monografija / S. P. Son'ko. – K.: Nika Centr, 2003. – 287 s.

16. Sohranjaeva T. V. Gumanisticheskie orientiry razvitija systemy obrazovaniya // Filosofskie nauki. – 2005. – №9. – S.72–79.

17. Social'no-jekonomicheskij potencial ustojchivogo razvitija: Uchebnik / Pod red. prof. L. G. Mel'nika, prof. L. Hensa. – Sумы: Universitetskaja kniga, 2007. – 1120 s.

18. Tomchuk N. V. Systema social'no-ekonomichnogo zabezpechennja ljuds'kogo rozvytku v umovah transformacijnoi' ekonomiky: Dys... kand. ekonom. nauk 08.00.01 / N. V. Tomchuk; Kyi'vs'kyj nac. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2009. – 214 s.

19. Ukraini: na shljahu do social'nogo zaluchennja: Nacional'na dopovid' pro ljuds'kyj rozvytok 2011 [Elektronnyj resurs] / Pid red. Ru Griffits. – K.: PROON, 2011. – 125 s. – Rezhym dostupu: undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf.

20. Ursul A. D. Filosofija nauki i konceptcija ustojchivogo razvitija / A. D. Ursul // Filosofija nauki. – 2000. – №2. – S.3–12.

Oleksenko R. I., doctor of philosophy, professor, department of philosophy, Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky (Ukraine, Melitopol), roman.xdsl@rambler.ru

Philosophy of sustainable development in the globalization era

In the article the philosophy of sustainable development in the period of globalization and the information revolution. The process occurring in an era of globalization. Outlined place of «man» in the era of sustainable development.

Keywords: philosophy, sustainable development, globalization, harmony.

Олексенко Р. И., доктор философских наук, профессор кафедры философии, Мелитопольский государственный педагогический университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Мелитополь), roman.xdsl@rambler.ru

Философия устойчивого развития в эпоху глобализации

Раскрыто философию устойчивого развития в период глобализации и информационной революции. Проанализированы процессы протекающие в эпоху глобализации. Определено место «человека» в эпоху устойчивого развития.

Ключевые слова: философия, устойчивое развитие, глобализация, гармония.

* * *

УДК 141.7:316.42

Старовойт О. В., кандидат філософських наук, докторант, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ), helenst0001@rambler.ru

ІННОВАЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ПОТРЕБА І РЕАЛЬНОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Аналізується потреба та реальність інноваційного розвитку особистості; його ініціюють глобалізація та інформаційна революція, що формують інноваційний тип прогресу; автор наголошує на формуванні «інноваційної культури» особистості, що зростає освітою, культурою, вихованням; розглядаються економічні, політичні і особливо соціокультурні стандарти інноваційної культури; соціальні стандарти інноваційної культури треба визначати через мотивацію людини до інновацій, яка створюється суспільством та внутрішньою спрямованістю людини на створення, що є її екзистенційною сутністю.

Ключові слова: людина, культура, інновації, глобалізація, інформаційна революція, інноваційний розвиток особистості.

Термін «інновація» був запропонований великим австрійським економістом Джозефом Шумпетером, який визначив його як комерціалізацію нових ідей на основі: застосування нових ідей і технологій; введення нових процесів; відкриття нових ринків; створення нових організаційних форм і структур. У цей перелік, на жаль, не включений ще один важливий фактор – готовність людей до змін.

Перманентна інновація та диверсифікація (різноманітність) діяльності – найбільш ефективні способи забезпечити стійку конкурентну перевагу для більшості сучасних організацій. Однак інноваційні процеси є нелегким випробуванням для залучених в них людей. Вони повинні успішно справлятися з адаптацією і постійними змінами, бути готовими до навчання, вдосконалення і високої результативності в умовах дефіциту часу і ресурсів. Ключові складові етики управління процесом інновацій – це управління людьми в умовах постійних змін і подолання опору змінам.

Інноваційна культура означає частину загального процесу, який характеризує ступінь сприйняття індивіда чи групи або суспільства діапазону різних новацій, щоб перетворити їх на інновації. Інтенсивне формування соціальних процесів зробило можливим розвиток окремих

аспектів цього надзвичайно багатогранного явища: *по-перше*, інноваційний культура як окрема особлива форма культури в цілому; *по-друге*, нова історична реальність, яка породжується свідомим бажанням суспільства до духовного і матеріального самооновлення; *по-третє*, необхідна умова для якісних змін в житті людини; *по-четверте*, основа прогресу та методологічної гармонізації всіх сфер людської діяльності [1, с. 310].

При аналізі концепції «інноваційної культури» можна виділити наступні її завдання в системі інновацій: визначення творчих сил і здібностей, розвиток і реалізація творчого потенціалу талановитих людей; оптимізація людських ресурсів, виробництва, фінансового, наукового та технічного потенціалу для інновацій та інноваційних процесів; стимулювання інтелектуальної та творчої діяльності для досягнення певних цілей шляхом використання інноваційних ідей; активація та оптимізація інноваційних процесів; розробка та впровадження інноваційних стратегій розвитку підприємств; застосування демократичного стилю управління.

Багатогранність та різновекторність інноваційної культури впливає на її типологію та віддзеркалює її види, а саме: за об'єктом: внутрішня (всередині організації), зовнішня (з внутрішнім середовищем); горизонтальна (децентралізована, матрична), вертикальна (ієрархічна); за суб'єктом: колективістська, індивідуальна (особистісна); за динамікою організаційних змін: революційна (миттєва), еволюційна (поступова, поетапна); за потенціалом: радикальна (базова), комбінаторна (симбіоз культур організації), доповнююча; за ступенем формалізації: формальна (нормативна, регламентована – в інноваційному процесі), неформальна (ситуаційна – на етапі інноваційного процесу); за ступенем спостереження: експліцитна (видима частина, яка включає матеріальну культуру організації, тобто продукти людської праці – інновації), імпліцитна (невидима частина, що складається із норм, цінностей, мотивів, інтересів в інноваційному процесі інтелектуально-творчий пошук, інноваційні ідеї); за ступенем ринковості: ринкова (можливість купівлі–продажу), неринкова (специфіка моделей поведінки, закріплена у нормах, правилах реалізації інноваційного процесу, які притаманні лише материнській організації і не може перейти у власність іншої організації); за локалізацією: культура якості; культура управління проектами; культура знань. [там же, с. 312]

Зазвичай, у науковій літературі термін інновації пов'язаний із науковою або економічною підсистемами суспільства. В економіці інновації розглядаються з боку теорії ефективності організації та орієнтовані на розвиток людини – фахівця з одного боку, та використання нею новітніх технологій, з іншого.

З точки зору інновацій у науковій області є дві протилежні позиції, які виходять з ролі науки у розвитку сучасного світу, а також містять у собі етичний компонент наукових інновацій.

Перша орієнтація називається сциентизм. Він приходить від абсолютно позитивної ролі науки у вирішенні актуальних проблем пізнання і перетворення природного, соціального, духовного та психічного. Сциентизм розглядає науку як найвищу цінність, що, безумовно, може вирішити всі проблеми, які стоять перед людством, в тому числі і безсмертя. Зазвичай представниками сциентизму є вчені з технічних

дисципліни. Вони вважають, що тільки точні науки можуть забезпечити людині успішне вирішення основних проблем її індивідуальної та соціального життя.

Друга орієнтація – антисциентизм. Це філософська та ідеологічна позиція, що применшує або повністю заперечувати позитивну роль науки в суспільстві і культурі. Антисциєнтисти підкреслюють той факт, що неможливо побудувати соціальний світ на наукових та раціональних моделях та інтерпретаціях і наполягають на ірраціональній природі суспільного життя. Вони постулюють принцип обмеження науки в знаннях і розумінні людського існування. Антисциентизм виходить з позиції фундаментальної обмеженості науки у вирішенні корінних людських проблем, часто оцінює науку як ворожу людині силу, яка значно збільшує ризик загибелі людства [2, с. 31].

«Людським виміром» культури інновацій є те, що вся культура і весь досвід в його класичному сенсі – це відчуття переваги особистості, яка охоплює нескінченні можливості світу, щоб задовольнити загальний розвиток особистості. Положення екзистенціалізму, тенденції, яка бачить сенс людини як онтологічне явища, полягає в ідентифікації себе. Споконвічне існує в людині, і її мета досягти цю нерухомість через свої зусилля, які відповідають уявленням про себе, відповідне положення свого власного існування форм достатніх людських сутностей. Створення себе як людині не можливо без свідомого представлення себе в якості світу. Ці зусилля індивіда спрямовані до самого себе, щоб знайти людську природу є універсальними визначеннями духовності в цілому. Маючи це на увазі, ми обгрунтовано вважаємо, що найбільш ефективно розкрити сутність життєвого світу людини може зв'язок з його специфікою в національних умовах.

Людина, насамперед, є духовною і творчою істотою, яка освоює зовнішній світ – не тільки природу, виробництво чи торгівлю, але й духовність, інтелект, мова, характерні культурні традиції, цінності та інноваційні мотиви, орієнтації, відповідні стратегії. Людина може жити і працювати в органічній єдності не тільки з матеріальною (неживою або живою) природою, але і з духовним світом, особливо з суспільством як природним компонентом світу.

Впевненість в основах соціальних стандартів «культури інновацій» в загальнолюдських цінностях у поєднанні з національними культурними особливостями можлива тільки в дискурсі філософсько-антропологічного підходу. Аналіз культури як певного формату забезпечує зв'язок культурного і соціального, культурного і національного. У зв'язку з цим А. Моль розглядає культуру як інтелектуальний стан індивідуума, механізм організації, збереження і передачі соціально значимої інформації через культуру особистої відповідальності, в якому індивідуальна діяльність генерує значимий зміст національного життя. Він підкреслює гомеостатичну функцію культури і логічно пов'язує соціогенезу розвитку форм соціального та культурного життя особистості із визначальним характером етнічного культурного життя [3, с. 180].

У своїй всеохоплюючій формі антропологічний підхід передбачає розгляд як універсальних, екзистенціальних просторово-часових характеристик, так і різноманітності властивостей антропологічних укладів народів і суспільств. Таким чином, способи і методи

і практики людини не можуть бути стандартизовані, адже кожна людина автономна істота, здатне до вибору, відповідальності, зв'язків, знання про світ і вільна змінити їх власне існування.

Найбільш повно реалізована людина перебуває в процесі національного життя і спільно вирішує сенсубуттєві проблем тих, хто найбільш зацікавлений у реалізації спільної ідеї та участь у ній. Очевидно, реальне те, що людина має можливість обмежити реальність життя та особистості іншого. «Участь в діалозі» (Бахтін) і «філософська віра» (Ясперс) стають все більш визначальними соціально-антропологічними парадигмами розвитку.

Відповідно, філософська рефлексія повинна охоплювати людину в її зв'язку з іншими людьми, з її повсюдною практикою організації динамічних соціальних структур та автономію, і не тільки духовну, а й цілісно-життєву. Зрештою, людина може знайти негайну опору тільки в певному типі людського суспільства, яке є найстабільнішим – в нації.

Таким чином, соціальні стандарти інноваційної культури треба визначати через мотивацію людини до інновації, яка створюється суспільством та внутрішньою спрямованістю людини на створення, що є її екзистенційною сутністю. Ще К. Маркс чітко вказав на найважливіші соціальні якості людини: її духовність і здатність до творчості. Він розрізняв поняття «роботи» (за наймом) від поняття «праці». Робота руйнує людину, призводить до її деградації. На відміну від цього, праця створює відразу два «продукту» – зовнішній предмет або послугу, які йдуть на продаж, а також внутрішній продукт – особистість самої людини.

Маркс назвав роботу відчуженою працею, і його теорія відчуження є неперевершеним зразком наукової теорії за всю історію людства. Подальші спроби розвитку цієї теорії були зроблені в роботах Теодора Шульца і Гері Беккера (нобелівських лауреатів), які спробували точно і кількісно окреслити список суспільно важливих соціальних стандартів людини, які визначають її «живий капітал». Цей капітал Т. Шульц назвав «людським капіталом», він досліджував, які якості найбільше цінують у своїх працівниках роботодавці і, в цілому, дійшов висновку, що такими якостями є три види здоров'я (фізичне, психічне та соціальне), два види інтелекту (критичне мислення і творча інтуїція) і соціальна відповідальність (совість). Г. Беккер продовжив цю роботу і його список найбільш важливих соціальних якостей людини в невиробничій сфері практично збігся з аналогічним списком у виробничій сфері. [4, с. 96] Отже, соціальні стандарти інноваційності людини – це її так званий соціальний капітал, що вона вкладає у процес створення соціальних, матеріальних та духовних благ та вмотивовано використовує для створення нових щаблів розвитку суспільства, нації, держави та самої себе тощо.

Зростання інноваційної культури безпосередньо пов'язане з поточним станом нашої країни. Незважаючи на те, що у законі «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» цей напрям був визначений стратегічним пріоритетом держави, в нашій країні, на жаль, не приділялося належної уваги до практичного аспекту впровадження інновацій. В перспективі це може мати дуже негативний вплив на інноваційний розвиток як економіки, так і суспільства в цілому. В середньостроковій

перспективі пропонується ключові зусилля зосередити на трьох областях:

1) поліпшити популяризацію наукових знань, наприклад, організація державної підтримки науково-популярних видань, створення популярних наукових програм на радіо і телебаченні, запровадження пільгових умов і фінансових стимулів для написання і публікації науково-популярних книг;

2) поліпшити освітні програми з урахуванням останніх наукових досягнень, таких як: спеціальні заходи щодо інформування вчителів/викладачів середньої та вищої освіти про останні досягнення науки і сучасних технологій, створення національної системи дистанційної освіти за участю найбільш кваліфікованих і авторитетних вчених;

3) ріст культури управління інноваційною системою: організація навчання працівників міністерств і відомств принципам інноваційного менеджменту, організація лекцій для державних службовців з проблем розробки та впровадження досягнень науки і техніки та інноваційної політики, заснованої на зовнішньому і внутрішньому досвіді [5, с. 24].

Отже, під інноваційним розвитком розуміється не просто теоретичне розмірковування, а, насамперед, ланцюг реалізованих нововведень. Він є більш успішним, коли охоплює не одну вузьку галузь (наприклад, виробництво деталей), а включає до себе також сфери, що впливають на загальний результат (управління, маркетинг, навчання персоналу, фінанси, продаж тощо). Отже, інноваційний розвиток має носити комплексний характер. «Будь-який інноваційний розвиток – це не тільки основний інноваційний процес, а й розвиток системи факторів та умов, необхідних для його здійснення, тобто інноваційного потенціалу» [6].

Список використаних джерел

1. Вікарчук О. І. Еволюція формування інноваційної культури / [Електронний ресурс] / О. І. Вікарчук // Сталый розвиток економіки. – 2013. – № 3. – С. 310–314. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sre_2013_3_68.pdf
2. Сластенко Є. Ф. До питання співвідношення науки і моралі / Є. Ф. Сластенко, І. П. Скиба // Специфика современной науки: матер. XXV Междунар. науч.–практ. конф. по философским, филологическим, юридическим, педагогическим, экономическим, психологическим, социологическим и политическим наукам (Украина, г. Горловка, 20–21 сентября 2012 г.). – Горловка: ФПІ Пантюх Ю.Ф., 2012. – С. 30–35.
3. Воропаєва В. Г. Культура як предмет соціально-філософського дискурсу / В. Г. Воропаєва // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / гол. ред. В.Г. Воронкова. – Вип. 51. – Запоріжжя: вид-во ЗДІА. – 2012. – С. 177–186.
4. Николаев А. Инновационное развитие и инновационная культура / А. Николаев // Проблемы теории и практики управления. – 2011. – № 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://masters.donntu.edu.ua/2004/fem/kladchenko/library/index8.htm>.
5. Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» / Відомості Верховної Ради України. – 2012. – 19–20. – ст.166.
6. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.

References

1. Vikarchuk O. I. Evolyutsiya formuvannya innovatsiynoyi kul'tury / [Elektronnyy resurs] / O. I. Vikarchuk // Stalyy rozvytok ekonomiky. – 2013. – № 3. – S. 310–314. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sre_2013_3_68.pdf
2. Slastenko Ye. F. Do pytannya spivvidnoshennya nauky i morali / Ye. F. Slastenko, I. P. Skyba // Spetsyfyka srovennoy nauky: mater. XXV Mezhdunar. nauch.–prakt. konf. po fylosofskym,

fylohicheskym, yurydicheskym, pedahohicheskym, ekonomicheskym, psykhohicheskym, sotsylohicheskym y polytycheskym naukam (Ukrayna, h. Horlovka, 20–21 sentyabrya 2012 h.). – Horlovka: FLP Pantyukh Yu.F., 2012. – S. 30 – 35.

3. Voropayeva V. H. Kul'tura yak predmet sotsial'no-filosof's'koho dyskursu / V. H. Voropayeva // Humanitarnyy visnyk Zaporiz'koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi: zbirnyk naukovykh prats' / hol. red. V. H. Voronkova. – Vyp. 51. – Zaporizhzhya: vyd-vo ZDIA. – 2012. – S. 177 – 186.

4. Nykolaev A. Ynnovatsyonnoe razvytye y ynnovatsyonnaya kul'tura / A. Nykolaev // Problemy teoryy y praktyky upravlenyya. – 2011. – № 5 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa : <http://masters.donntu.edu.ua/2004/fem/kladchenko/library/index8.htm>.

5. Zakon Ukrainy «Pro pryoritetni napryamy innovatsiynoyi diyal'nosti v Ukraini» / Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy. – 2012. – 19–20. – st.166.

6. Ukrain's'kyi sotsium / Vlasnyuk O.S., Krysachenko V.S., Stepyko M.T. ta in. / Za red. V.S. Krysachenka. – K.: Znannya Ukrainy, 2005. – 792 s.

Starovoi E. V., PhD, Doctoral, National Pedagogical University M. P. Dragomanov (Kyiv, Ukraine), helenst0001@rambler.ru

Innovation culture as the need and reality of personality

Analyzes the need and reality of innovation development of the individual; it initiated globalization and the information revolution, which form an innovative type of progress; the author emphasizes the formation of «innovation culture» personality; merging education, culture and education; considered the economic, political and especially social and cultural standards of innovation culture; Social standards must define innovation culture through human motivation to innovate, created society and human internal focus to create that ekzistentsiynoyi is its essence.

Keywords: people, culture, innovation, globalization, information revolution, the innovative development of the individual.

Старовойт Е. В., кандидат философских наук, докторант, Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова (Киев, Украина), helenst0001@rambler.ru

Иновационная культура как потребность и реальность развития личности

Анализируется потребность и реальность иновационного развития личности; его инициируют глобализация и информационная революция, формируют иновационный тип прогресса; автор отмечает формирование «иновационной культуры» личности, сращивается образованием, культурой, воспитанием; рассматриваются экономические, политические и особенно социокультурные стандарты иновационной культуры; социальные стандарты иновационной культуры надо определять через мотивацию человека к иновации, которая создается обществом и внутренней направленности человека на создание, является ее экзистенциальной сущностью.

Ключевые слова: человек, культура, иновации, глобализация, информационная революция, иновационное развитие личности.

УДК 130.122

Шаповалова І. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
Національний університет кораблебудування
ім. адмірала Макарова (Україна, Миколаїв),
ira.shapovalova@gmail.com

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ТА САМОВИХОВАННЯ ЯК УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ВІЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Досліджуються найбільш вагомі чинники морального виховання людини, аналізуються співвідношення виховання і самовиховання у процесі формування вільної особистості.

Ключові слова: виховання, самовиховання, моральне виховання, особистість, моральні якості, свідомість, культура.

Цілеспрямовану діяльність з формування у людей програмованих характеристик, як правило, називають «вихованням». Виховання призначене пом'якшити, скоригувати стихійні негативні впливи соціального середовища на людину, посилити і використати позитивні впливи для виконання соціального

замовлення на відповідний тип особистості. Воно носить конкретно-історичний характер, має соціально-класову спрямованість, яка концентрує загальнолюдські цінності й класовий, груповий інтерес. За суб'єктом дії виховання можна розділити на суспільне і сімейне. Суспільне виховання можна визначити як цілеспрямовану духовну і практичну діяльність з формування розвинутих особистостей і колективів, що мають активну життєву позицію.

Розвиток суспільства забезпечується завдяки фізичному та духовному відтворенню його членів, виробництву засобів життя. Людина набуває людських рис, формується як особистість шляхом включення в діяльність, суспільні відносини, через привласнення накопиченого попередніми поколіннями досвіду, спілкування з сучасниками, самовдосконалення.

Зміст складного, суперечливого процесу становлення і розвитку соціального індивіда, окремих його складових може бути розкрито за допомогою низки понять. Поняття «формування особистості» означає сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників (природних, соціальних, що спонтанно, стихійно діють і цілеспрямовано використовуються), які справляють істотний вплив на становлення і розвиток людини, її соціальних характеристик, соціально-психологічних властивостей. Таким чином, поняття «формування особистості» включає соціальне середовище, моральне виховання, самовиховання, діяльність і спілкування.

Педагог А. Столяренко зазначає: «гідність людини, її цивілізованість, справжня самореалізація і самоствердження нерозривно пов'язані з її моральною сформованістю» [2].

У словнику з етики моральне виховання розглядається як «одна з важливих сторін багатогранного процесу становлення особистості, засвоєння індивідом моральних цінностей; вироблення ним моральних якостей, здатності орієнтуватися на ідеал, жити згідно з принципами, нормами і правилами моралі, коли переконання і уявлення про належне втілюються в реальних вчинках і поведінці» [1, с. 290].

Перші кроки людства в організації суспільного життя були невіддільні від усвідомлення необхідності морального виховання, що зумовлювалося перш за все потребою передати моральний досвід старших поколінь молоді. Разом з тим кожне суспільство через системи виховання, які включають формування у особистості певних моральних якостей, стимулювало спосіб життя своїх членів, котрий відповідає ідеалам цього суспільства, його моральним принципам, нормам і правилам. Зрештою, значною мірою моральне виховання сприяло створенню та постійному підтриманню морально-психологічної атмосфери, яка сприятливо впливає на життєдіяльність людей. Не слід залишати поза увагою й ідеологічну функцію морального виховання. Мова йде про те, що в антагоністичних суспільствах моральне виховання мало на меті також згладжування, затушовування класових суперечностей.

Виховання, як вже зазначалося, це й залучення людини до діяльності, і організація її, і розкриття її мети й сенсу для суспільства і особистості. Через виховання індивід одержує більшу частину знань, норм, умінь, моральних принципів, ідеалів, що являють собою теоретично узагальнений досвід суспільства. Але людина засвоює

не лише цінності свого оточення та сучасного йому світу. Її ціннісні орієнтації виробляються з урахуванням усіх досягнень людської культури. Засвоєння досвіду, знань, системи цінностей завжди індивідуальне. Це не просто засвоєння, а перетворення свідомістю індивіда на унікальну, неповторну комбінацію.

Виховання повинне розкрити зміст суспільних цінностей, сприяти усвідомленню суспільних і особистих інтересів, розумінню суспільних інтересів як інтересів особистості, сутності суспільних вимог до неї, формуванню розумних потреб, застерегти від помилок, навчити людину бачити себе збоку, правильно оцінювати себе і свої вчинки. Завдання суспільного виховання полягають у засвоєнні суспільного ідеалу, визначенні свого місця у боротьбі за його досягнення, у формуванні здатності регулювати свою діяльність, поведінку відповідно до норм і принципів гуманізму, у створенні умов для збагачення особистості.

Головна особливість морального виховання як одного із напрямів суспільного виховання полягає у спрямованому перетворенні зовнішніх для людини нормативних вимог на систему особистих характеристик, які стверджують добро і справедливість. На моральне виховання спираються всі інші види виховної діяльності, оскільки, врешті-решт, будь-яка діяльність є формою, способом функціонування моральних цінностей. Виховання таких рис, як самодисципліна, почуття обов'язку, відповідальність, совість виступають важливою складовою частиною професійної підготовки працівників. Метою морального виховання є розвиток у людини свідомого ставлення до суспільно необхідних норм поведінки, перетворення моральних принципів на особисті переконання, які складають ядро індивідуальної свідомості, що організує інші його елементи: знання, уявлення, погляди, почуття. Моральне виховання націлене на досягнення єдності інформативних, ціннісних та вольових сфер свідомості (поєднання знань, переконань та дій). Оволодіння моральними принципами у процесі виховання означає перетворення вищих цінностей суспільства на факт свідомості і поведінки людини. Єдність свідомості та діяльності складає основу моральної культури особистості.

Я. Ягупов звертає увагу на такі елементи системи моральних цінностей виховання як: «абсолютно вічні, які мають універсальне значення та необмежену сферу застосування і загальнолюдський характер (доброта, чесність, любов, гідність, мудрість, краса, справедливість тощо); національні, які є значущими для одного народу і не завжди поділяються іншими народами (патріотизм, почуття національної гідності); громадянські, які ґрунтуються на визнанні гідності людей і застосовуються в демократичних суспільствах; сімейні та особистісні, які щонайперше торкаються особистого життя людини, визначають риси її характеру, особливості поведінки, стиль життя тощо» [4].

Формування в індивідів моральних здібностей поряд з моральними потребами становить найвищу мету морального виховання. Моральне виховання, як і будь-який виховний процес, складається з єдності послідовних завдань: етичної освіти, перетворення етичних знань на моральні переконання, вироблення навичок належної поведінки, формування потреби та здатності до морального самовдосконалення, вироблення непримиренного

ставлення аморальності, виховання готовності й уміння протистояти злу. Виховання, таким чином, орієнтує, переконує, прилучає. Моральна дієздатність, культура людини виявляються у тому, що вона знає, бажає, вміє досягти бажаного. У процесі духовно-практичної діяльності та спілкування накопичується моральний досвід, закріплюються переконання, набуваються звички моральної поведінки. У системі виховних засобів особливе місце посідають сила позитивного прикладу, моральна оцінка вчинків, громадська думка.

Отже, у процесі суспільного виховання формуються свідомість і самосвідомість людини в єдності її пізнавальної, емоційно-оцінної, дієво-вольової та регулятивної сторін, суспільна орієнтація індивіда, його світогляд, потреба у самовихованні, відбувається становлення особистості відповідно до існуючих і створюваних умов, наближення його світогляду та поведінки до характеру цих умов. У досягненні мети виховання дедалі більшого значення набувають свідомі зусилля самої особистості. Залишаючись об'єктом виховної дії суспільства, індивід у процесі самовиховання, самовдосконалення стає більш активним суб'єктом виховання. Без його внутрішнього прагнення, активності виховання малоефективне і недовге.

Отже, виховання закономірно доповнюється й завершується самовихованням. Самовиховання за формою – суб'єктивний процес, за метою та змістом, зрештою, – обумовлене потребами суспільного розвитку. Соціальне середовище й виховання детермінують самовиховання і сприяють створенню необхідних соціально-психологічних передумов для нього. У суспільстві вони підпорядковані єдиним цілям і вимогам. Вирішення будь-якого завдання виховання особистості неможливе без самовиховання.

Самовиховання – це вища духовно-практична здатність особистості до програмування та регулювання особистістю поведінки і діяльності.

Процес самовиховання не можна відокремлювати від процесу виховання. По суті, це два боки єдиного процесу розвитку особистості. Можна сказати, що виховання готує та спрямовує самовиховання, а самовиховання, у свою чергу, піднімає виховання на новий, вищий рівень. В. Сухомлинський писав: «Виховання, що спонукає до самовиховання – це і є, за моїм глибоким переконанням, справжнє виховання» [3, с. 241–252]. Самовиховання забезпечує різноманітність предметної і практично-духовної діяльності людини відповідно до конкретно-історичного ідеалу і способу життя і спрямоване на вироблення, удосконалення соціальних та фізичних якостей людини для забезпечення її ефективної життєдіяльності: усунення відживших, негативних (пов'язаних із впливом середовища, природного схильністю), удосконалення психічних процесів (уваги, пам'яті, уявлення тощо), подолання фізичних, психічних вад, зміцнення здоров'я, розвиток волі, характеру, емоційної, інтелектуальної сфери, моральних якостей.

Робота над собою – самовиховання – починається з усвідомлення в прийнятті об'єктивної цілі як суб'єктивного, бажаного мотиву своєї діяльності. Суб'єктивна постановка зазначеної цілі поведінки, або своєї діяльності породжує свідоме напруження волі, визначення плану діяльності на завтра. Здійснення цієї мети неминуче супроводжується перешкодами, об'єктивними і суб'єктивними.

Отже, на певному щаблі розвитку особистості, її інтелектуальних здібностей і суспільної самосвідомості людина починає розуміти не лише зовнішні для неї цілі, а й цілі свого власного виховання. Вона починає ставитися до себе самої як до суб'єкта виховання. З виникненням цього нового, досить своєрідного у формуванні особистості фактора людина сама стає вихователем.

Процес самовиховання може бути ефективним лише за умови відповідності завданням і цілям виховання, власним бажанням особистості. Тільки в такому разі цей процес не сприймається людиною як ідейно-психологічний вантаж, не обтяжує її, а навпаки, задовольняє морально. Самовиховання – це спосіб виявлення індивідуальності людини, сугубо особистий засіб її розвитку, власного самоздійснення. Без цього суб'єктивного чинника практично неможливе становлення соціально зрілої, суспільно активної особистості з життєвою позицією гуманістичної спрямованості. Самовиховання виступає системною характеристикою особистості й важливим показником її культури, свідомості усвідомлення відповідальності перед суспільством за формування свого обличчя, якості діяльності та поведінки. Однією з необхідних умов роботи з самовиховання є вивчення людиною самої себе, знання своїх особистісних якостей, позитивних сторін своєї особистості та її недоліків.

На різних етапах життєдіяльності індивіда співвідношення зовнішнього та внутрішнього чинників змінюється. Якщо до підліткового віку зовнішні виховні дії відіграють визначну роль, то у міру соціального змужніння дедалі більшої питомої ваги набуває самовиховання: особистість поступово перетворюється з об'єкта на суб'єкт власного виховання. У зрілому віці у кожного індивіда це співвідношення залежить від ступеня засвоєння культури, рівня соціальної зрілості особистості, розвиненості окремих її структур (інтелектуальної, емоційної, вольової сфер, світогляду тощо). У соціально зрілої особистості самовиховання стає головною рушійною силою її розвитку, у конформістської – зовнішні чинники завжди будуть займати домінуюче становище і пригнічувати внутрішні.

Самовиховання, оскільки воно залежить від способу життя певної спільності й системи виховання у колективі, сім'ї, відносно самостійне и за певних умов може мати асоціальну спрямованість. Суперечливі впливи соціального макросередовища та різних його елементів, а також мікросередовища та вихователів можуть створювати суперечність між вихованням та самовихованням. Великою мірою це залежить від рівня педагогічної та загальної культури різних суб'єктів виховання, включаючи й саму особистість.

На єдність суспільного виховання і самовиховання можуть впливати світогляд індивіда, слабкість або бездіяльність вольового чинника. Без волі перетворення бажаного у дійсне неможливе. Слабкість волі – основна або одна з основних причин поразки особистості у самовихованні, що призводить її до внутрішнього розладу. Така неспроможність виявляється у невмінні концентрувати свої духовні, діяльні зусилля для вироблення й удосконалення у себе фізичних, психічних властивостей, соціальних та моральних характеристик. Крім цього, можлива неспроможність працювати над собою, здійснювати самовиховну діяльність. Цій діяльності, як і будь-якій іншій, слід навчатися, накопичувати досвід.

Отже, нерозвиненість особистості, суперечливість її світогляду, слабкість волі, відсутність досвіду роботи над собою можуть стати причинами нездатності людини до самовиховання, трансформації програми виховання у програму власного розвитку. Важливо, щоб зовнішні впливи на особистість та її внутрішня робота над собою не протистояли, а доповнювали одна одну, щоб самовиховання стимулювалося соціальним середовищем, розвивалося у межах програми виховання. Але така єдність не завжди забезпечується на практиці.

Рівень розвитку самовиховання, самовдосконалення є одним з показників соціально-морального здоров'я суспільства, ефективності й дієвості виховної роботи. Аналіз виховної практики дозволяє зробити висновки, що можливість, самовиховний потенціал особистості у її формуванні та розвитку значною мірою ще не використовуються. До того ж, перебільшується вплив зовнішніх чинників у розвитку особистості, що призводить її до соціальної пасивності, морального утримання, безвідповідального ставлення індивіда до власного розвитку, діяльності та стилю життя.

Самовиховання має зміцнювати й розвивати здатність до добровільного виконання зобов'язань, особистих і тих, що базуються на вимогах колективу, формувати моральні почуття, необхідні звички поведінки, вольові якості. Самовиховання – складова частина і результат виховання і всього процесу розвитку особистості. Воно залежить від конкретних умов, у яких живе людина.

Форми і методи самовиховання: самокритика, самонавіювання, самозобов'язання, самопереключення, емоційно-мишленнєве перенесення у становище іншої людини та ін. а мистецтво виховання у зв'язку з проблемою самовиховання в тому, щоб якомога раніше пробудити прагнення до самовдосконалення.

Таким чином, можна зробити висновок, що поява в сучасному суспільстві вільної особистості – це результат поєднання як морального виховання, так і процесу самовиховання (самовдосконалення) людини. Означена тема нині активно досліджується, але в подальшому потребує не тільки педагогічного, а й поглибленого філософського осмислення.

Список використаних джерел

1. Современная книга по эстетике. [Текст]: антология / Пер. с англ. Э. Н. Глаголева, В. М. Закладная, Ю. С. Иванов; Общ. ред., вступ. ст. А. Егоров. – М.: Иностранная литература, 1957. – 603 с.
2. Столяренко А. М. Психология и педагогика / А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 423 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alleng.ru/d/psy/psy047.htm>.
3. Сухомлинский В. А. Избранные произведения: в 5 т. / В. А. Сухомлинский. – К.: Радянська школа, 1980. – Т.5. – 542 с.
4. Ягупов В. В. Педагогика: Навчальний посібник / В. В. Ягупов. – К.: Либідь, 2002. – 560 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=267.

References

1. Sovremennaja kniga po jestetike. [Tekst]: antologija / Per. s angl. Je. N. Glagoleva, V. M. Zakladnaja, Ju. S. Ivanov; Obshh. red., vstup. st. A. Egorov. – M.: Inostrannaja literatura, 1957. – 603 s.
2. Stoljarenko A. M. Psihologija i pedagogika / A. M. Stoljarenko. – M.: JuNITI-DA NA, 2004. – 423 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.alleng.ru/d/psy/psy047.htm>.
3. Suhomlinskij V. A. Izbrannye proizvedenija: V 5 t. / V. A. Suhomlinskij. – K.: Radjans'ka shkola, 1980. – T.5. – 542 s.
4. Jagupov V. V. Pedagogika: Navchal'nyj posibnyk / V. V. Jagupov. – K.: Lybid', 2002. – 560 s. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=267.

Shapovalova I. V., PhD, Associate Professor, National University of Shipbuilding, Admiral Makarov (Ukraine, Nikolaev), ira.shapovalova@gmail.com

Moral education and self-education as conditions of free personality making

The most important factors of moral education of personality have been examined. The correlation of education and self-education in the process of free personality training have been analyzed.

Keywords: education, self-education, moral education, personality, moral qualities, consciousness, culture.

Шапалова И. В., кандидат философских наук, доцент, Национальный университет кораблестроения им. адмирала Макарова (Украина, Николаев), ira.shapovalova@gmail.com

Моральное воспитание и самовоспитание как условия становления свободной личности

Исследуются наиболее важные факторы морального воспитания личности. Анализируется соотношение воспитания и самовоспитания в процессе формирования свободной личности.

Ключевые слова: воспитание, самовоспитание, моральное воспитание, личность, моральные качества, сознание, культура.

* * *

УДК 316.6:347.156

Фатхутдінова І.,
здобувач кафедри філософії,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет ім. Григорія Сковороди (Україна,
Переяслав-Хмельницький), bazaluk@ukr.net

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ
ТА ФУНКЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї В УМОВАХ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Розглянуто еволюцію соціального призначення та функцій української сім'ї в умовах становлення пострадянської української державності. Розгляд цього питання передбачає розуміння різниці між еволюцією родини в СРСР, в якій панувала авторитарна система правління, і в пострадянський період, в якій з 1991 року, як це зазначається в різних нормативно-правових документах, Україна як незалежна держава вступила на шлях демократичних перетворень.

Ключові слова: українська сім'я, соціальне призначення сім'ї, функції сім'ї, демократія, соціальне середовище.

У статті розглянемо еволюцію сім'ї в умовах становлення пострадянської української державності. Розгляд цього питання передбачає розуміння різниці між еволюцією родини в СРСР, в якій панувала авторитарна система правління, і в пострадянський період, в якому з 1991 року, як це зазначається в різних нормативно-правових документах, Україна як незалежна держава вступила на шлях демократичних перетворень.

На початку визначимо необхідні умови для успішного демократичного розвитку суспільства і будь-якого соціального інституту держави.

Основи демократії не тільки давно досліджені в масштабах сучасної цивілізації, а й через численні освітні програми вже довгий час успішно використовуються в освітніх системах, з дитинства готуючи підрастаючі покоління до розуміння правил життя в демократичному суспільстві і практики співіснування на демократичних засадах. Наприклад, програма «Жити в умовах демократії: Виховання демократичної громадянськості і освіта в галузі прав людини в шкільній практиці». Планування уроків з ВДГ / ОПЧ для основної школи в шести томах [3].

У західному світі, на який орієнтується українське суспільство в своєму розвитку і по стандартам якого вибудовує свою державність і інститут сім'ї, існує

чітке розуміння трьох основних елементів демократії: прав, відповідальності і справедливості. Ці елементи відносяться до трьох взаємозалежних і важливих умов, необхідних для успішного демократичного розвитку будь-якого суспільства і державного інституту. Ці три необхідних та ключових умови побудови демократичних засад суспільства означають наступне: громадяни будь-якої країни повинні отримати і активно використовувати основні права людини, які дозволяють їм брати участь у процесах прийняття рішень в державі. Наприклад, право голосу, свобода вираження думок, свобода преси, рівність перед законом і право на правління більшості. Демократія заснована на суперництві – існує конкуренція між інтересами, ідеями і цінностями – при цьому по-справжньому цінні речі рідкісні. Проте можливості впливати на процес прийняття рішень, особливо в ринкових економіках, побудованих на принципах конкуренції, розподілені нерівномірно, і в суспільстві існує нерівний розподіл соціальних благ і можливостей. І тому питання, чи потрібно і в якій мірі коригувати результати економічного і соціального розподілу (соціальна справедливість) – є політичним. Саме тому громадяни можуть і повинні використовувати свої права для захисту власних інтересів, але жодне суспільство не може вижити, якщо його члени не хочуть піклуватися один про одного або про свої спільні інтереси (відповідальність) [3].

Цей короткий огляд основ демократії показує, що поняття права, відповідальності і справедливості в демократичному суспільстві існують не окремо, а щільно пов'язані один з одним і вимагають постійної підтримки рівноваги, що неможливо без факту свідомого вибору. Саме відсутність гармонії між трьома необхідними умовами демократичних перетворень в українському суспільстві, перекося пов'язані то з відсутністю прав, то справедливості, то відповідальності, стали причиною виникнення «особливостей» у розвитку інституту української родини.

Як показує наш аналіз, вплив демократичних процесів на природу і сутність сім'ї все більше зростає. Сім'я в нових реаліях постмодернізму вже не виглядає як цілісна мікросоціальна основа держави. Вона вже розщеплена і фрагментована на різні суб'єктивні інтереси, де право кожного закріплено на рівні законодавства. В першому розділі нашого дослідження ми вже відзначали, що під впливом демократичних перетворень протягом останнього століття в усьому світі традиційний тип сім'ї поступово замінюється модернізованим типом сім'ї, а традиційні форми шлюбно-сімейних відносин змінюються формами, альтернативними традиційним формам шлюбно-сімейних відносин. Деякі вчені вважають (наприклад, Л. Карцева, М. Лукашевич, М. Торопігіна та ін.), що з точки зору соціології той комплекс радикальних змін, який спостерігається в сучасній сім'ї ставить під сумнів сам факт існування інституту сім'ї. І така «радикальна» точка зору обґрунтовується цілим рядом відповідних факторів, наприклад:

1. зросла економічна та соціальна незалежність жінок, яка виділила їх з другорядних сімейних ролей на ролі рівноправні з чоловіками (подекуди – і домінуючі), особливо у прийнятті важливих, доленосних рішень;

2. змінилися погляди на інтимну сторону шлюбно-сімейних відносин (сексуальна революція, зміна моралі в питаннях інтимних стосунків між чоловіком і жінкою,

нові (більш вільні) погляди на тіло, відданість, сімейний обов'язок та ін.);

3. робота стала розглядатися як другий центр життя, що конкурує з сімейними відносинами. Нормою повсякденного життя стала самореалізація в роботі яка розглядається спільнотою як більш важливе досягнення, ніж самореалізація в буденності сім'ї і не завжди вдячному вихованні нащадків;

4. сучасні медичні технології дозволили розділити секс і зачаття, звільнивши жінок від «обов'язкового» в таких випадках материнства. Для жінок вперше чуттєво-емоційні стосунки з чоловіком перестали залежати з подальшою вагітністю та пологами.

Всі ці (а також інші) чинники привели до нових тенденцій у розвитку сім'ї: 1) знизилася середня тривалість шлюбних союзів; 2) члени сім'ї менше йдуть на компроміс, а більше проявляють принциповість, що приводить сім'ї до розлучень; 3) збільшилася кількість розлучень; 4) зросла кількість неповних сімей; 5) збільшилася кількість пар, які офіційно не реєструють свої стосунки (співжиття); 6) зменшення кількості дітей в сім'ї; 7) збільшився відсоток сімей члени яких свідомо відмовилися від репродуктивних функцій; 8) збільшилася кількість самотніх людей, та ін.

Тенденції у розвитку сім'ї, що ми перерахували вище, лежать в основі переходу від традиційних форм шлюбно-сімейних відносин (до числа яких відносяться: законні сімейні відносини; сімейні стосунки з наявністю і бажанням мати дітей; стабільні відносини; сімейні відносини з установкою на верховенство чоловіка; відносини з сексуальною вірністю партнерів, гетеросексуальні стосунки і діадичні сімейні відносини) до нетрадиційних форм шлюбно-сімейних відносин: самотність і незареєстроване співжиття, свідомо бездітний шлюб, повторний шлюб, відкритий шлюб, позашлюбні сексуальні зв'язки і свінгерство, гомосексуальність, груповий шлюб та ін.

В умовах докорінних трансформацій інституту сім'ї в сучасному суспільстві в фамілістиці (яка, як ми вже зазначали раніше, намагається акумулювати в собі увесь міждисциплінарний обсяг знань про сім'ю, її структуру, функції, особливості розвитку) сформувалися дві домінуючі концепції розвитку сім'ї в постмодерні: кризова концепція моногамної сім'ї («парадигма кризи») і еволюційна концепція трансформації сім'ї в рамках процесу модернізації («парадигма модернізації»).

Кризова концепція моногамної сім'ї при аналізі особливостей розвитку соціального призначення та функцій сім'ї в умовах демократизації суспільства розглядає різноманітність форм сімейної організації в сучасну епоху як найважливішу ознаку загальної і остаточної кризи сім'ї у світі (і в Україні зокрема). Кризова концепція розвитку сім'ї за даними М. Торопигіної, переважно робить акцент на розгляді наступних тенденцій: 1) розпаді нуклеарного ядра сім'ї; 2) втраті традиційного кількісного мінімуму членів сім'ї; 3) зникненні традиційних сімейних відносин; 4) «революції моралі» та загальної кризи соціального інституту сім'ї [7]. Всі ці зміни в кінцевому підсумку призводять до зникнення сім'ї як соціального інституту.

Представники еволюційної концепції трансформації сім'ї вбачають в тих змінах, що охопили сім'ю у постмодерні не фатальність, а закономірність, пов'язану

з еволюційним рухом. У еволюційному розвитку сім'ї провідним типом сім'ї стає материнська сім'я. За нею йдуть: неповна, однодітна, бездітна та інші альтернативні традиційним формам типи шлюбно-сімейних відносин. Еволюційна концепція розглядає сім'ю як соціокультурний феномен що трансформується, який на сьогоднішній час має найрізноманітніші форми своєї організації.

Тенденції трансформації соціального призначення та функцій сім'ї, що відзначаються науковцями по всьому світу, наочно проглядаються і в історії української родини. Як вказує дослідниця Г. Абілова: «Вдумливе вивчення ряду явищ показує, що під впливом соціально-економічних і політичних перетворень, сім'я як соціально-правова і духовно-моральна організація в системі суспільства переживає гостру кризу. Сучасна сім'я наповнена тим змістом, який надає їй дане суспільство, соціальні інститути якого далекі від досконалості» [1].

Сім'я протягом своєї історії на теренах сучасної України зазнала значних змін. Процес трансформації сім'ї почався в радянські часи з розкритості (фемінізації) жінки та побудови багатонаціональної радянської держави. У пострадянський період ці процеси відбуваються на новій основі – побудові демократичного, правового, світського суспільства, в якому відсутня єдина домінуюча ідеологія.

У статті ми розглянемо два питання:

1. Особливості розвитку соціального призначення української родини за роки незалежності України;

2. Особливості розвитку функцій сім'ї в умовах демократизації українського суспільства.

1. Особливості розвитку соціального призначення української родини за роки незалежності України.

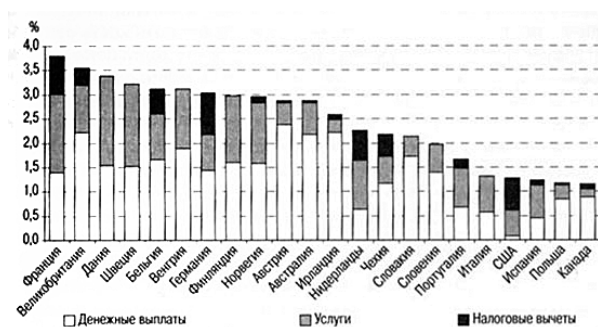
Дослідженню питання розвитку соціального призначення української родини в пострадянський період присвячено достатня кількість наукових робіт. Відзначимо дослідження Г. Дворецької, Н. Лавринович, М. Лукашевич, М. Мацковського, А. Тиндик та ін.

При аналізі розвитку соціального призначення української родини дослідники роблять акцент на зміщенні цінностей у бік автономності, незалежності та відокремленості. Динаміка еволюції сім'ї як малої соціальної групи за останнє століття, як у світі в цілому, так і в Україні зокрема, постала у вигляді типів сім'ї, що змінюють один одного в наступному вигляді: 1) патріархальна сім'я; 2) сучасна, в центрі якої знаходяться діти; 3) постсучасна сім'я (подружній союз).

В ідеалі сім'я – це школа любові, в якій підростаючі покоління проходять уроки людяності й люднолюбства. Одним з найважливіших соціальних призначень сім'ї є можливість закласти в дитину основи людського буття і життєвої мудрості, прищепити їй обов'язкові навички комунікації та спілкування: відповідальність, порядність, чуйність, чесність, доброту, ввічливість, шанобливість, милосердя.

Як зазначає М. Торопигіна однією з особливостей розвитку соціального призначення сім'ї в пострадянський період, є автономізація всіх шлюбно-сімейних інститутів. Так, на її думку, інститут шлюбу трансформується (без перетворення шлюбного союзу в сімейну спільність) в пробний шлюб, відкритий шлюб, шлюби-відвідування. Інститут родини трансформується в таку сім'ю, в якій немає подружньої пари. Інститут батьківства змінюється таким чином, що в ньому не залишається місця відносинам між чоловіком і жінкою як подружжям, але є відносини

В якості підтвердження своєї думки А. Тиндик наводить порівняльний аналіз сімейної політики в країнах Європи, Північної Америки та Австралії (на 2000–і роки). Виявляється що держави, в яких соціальне призначення сім'ї є найбільш вагомим і актуальним, в яких сімейні традиції відіграють дійсно визначальну роль, витрачають на різні соціальні програми та допомогу сім'ям набагато більші суми. Виявляється, що найбільш розвинутою сімейною політикою відрізняються західноєвропейські країни. У середньому державні витрати на різноманітні сімейні програми–допомоги становлять 2–2,5% ВВП, але співвідношення між видами витрат варіює по країнах досить істотно (Мал. 1). Частка витрат на надання послуг на всю сімейну підтримку коливається від 13,7% у Канаді до 55,9% в Іспанії [8].

Малюнок 1. Соціальні витрати на сімейну підтримку, надану у формі грошових допомог, послуг і податкових відррахувань у ряді країн, 2005, у % від ВВП (Джерело: дані Social Expenditure Database (www.oecd.org/els/social/expenditure))

Узагальнюючи дослідження провідних фахівців з даної проблеми (А. Буковинського, Є. Білик, А. Галович, С. Глазунова, О. Гомілко, В. Добренькова, А. Кравченко та ін.), до числа основних функцій сім'ї віднесемо наступні функції: репродуктивну, виховну, економічну, господарсько-побутову, соціально-статусну, рекреаційну і психотерапевтичну.

Розглянемо особливості розвитку визначених нами функцій сім'ї в умовах демократизації українського суспільства більш детально.

1. *Розвиток репродуктивної функції української сім'ї в пострадянський період.*

На жаль, з цілого ряду причин (соціальних, економічних, політичних) в незалежній Україні репродуктивні функції сім'ї відійшли навіть не стільки на другий план, скільки зійшли нанівець. У норму української повсякденності увійшли сім'ї, які свідомо відмовилися від відтворення нащадків (репродуктивних функцій) і пріоритетними поставили інші функції: економічні, господарсько-побутові, соціально-статусні та ін. Але зовсім недавно, в тому ж Радянському Союзі, репродуктивна функція була основною функцією сім'ї. Державна сімейна політика СРСР була побудована таким чином, що зі шкільної лави в світосприйняття дитини (майбутнього громадянина СРСР) закладалася установка на створення сім'ї, основне призначення якої вбачалося в народженні дітей та в їх якісному вихованні.

У дисертаційному дослідженні «Репродуктивна поведінка молодого сім'ї» дослідник О. Поймалов вказав на суттєву зміну ієрархії цінностей молодого сім'ї в пострадянський період. На відміну від недавнього радянського минулого, цінності сьогодення відрізняються наступним [5]:

- егоцентричною спрямованістю;
- відповідністю вимогам постіндустріальної епохи;
- віддаленістю від цінностей батьківської сім'ї;
- меркантильністю;
- прагненням до задоволень, радощів життя.

О. Поймалов зазначає, що за результатами його дослідження на перше місце молоді подружжя виносять цінності суб'єктивного, особистісного характеру: любов і ніжність подружжя, любов до дітей і бажання їх мати, вміння прийти на допомогу у важкий момент, вірність і відданість у шлюбі. На другому місці – професійна кар'єра, високе положення на службі; на третьому – сексуальна досвідченість, хороші відносини з батьками і найближчими родичами, вміння вести домашнє господарство, здатність зберігати хорошу фізичну форму, привабливість; на четвертому – задоволення, життєві радощі у всіх їх проявах; і лише на п'ятому місці – прагнення зберегти шлюб і сім'ю у що б то не стало [5]. О. Поймалов зазначає, що діти в сучасному суспільстві для молодого подружжя – не головна справа життя. Швидше вони її прикраса, до якої відносяться вибірково, і можна сказати вимовливо. Їх поява має бути обумовлена багатьма причинами, у тому числі духовного порядку [5].

2. *Розвиток виховної функції української сім'ї в пострадянський період.*

Сім'я, на думку дослідниці Л. Карцевої – це міні-лабораторія з «виробництва» особистостей. Педагогічна місія сім'ї поширюється як на дітей, так і на дорослих. Члени родини впливають один на одного, більш-менш помітно змінюють уявлення про сімейні ролі, функції, вдосконалюють тактику і стратегію своєї поведінки в усіх сферах сімейного співіснування – інтимно-дружньої, спорідненої, культурної, інформаційної, господарсько-побутової та ін. [4].

У пострадянський період виховна функція української родини значно змінилася. По-перше, вона стала ґрунтуватися на історичних і культурних

традиціях нашого народу, що дозволило позначити та ідентифікувати соціальну приналежність підростаючих поколінь українців в різноманітні світових культур. По-друге, через виховну функцію в підростаючі покоління стала закладатися постмодерна мораль, яка спиралася на принципи рівності і свободи, прав і відповідальності та ін. Ті демократичні перетворення в державі, які були анонсовані правлячими політичними елітами у різні роки незалежності України, були адаптовані родиною і через різні прояви сімейної комунікації знайшли своє відображення в розвитку світогляду підростаючих поколінь. Питання соціалізації підростаючих поколінь через вдосконалення виховної функції сім'ї, досить повно розглянуто, наприклад, в роботі О. Базалука «Філософія освіти» [2].

В іншому документі: «Про концепцію державної сімейної політики» (від 17 вересня 1999 року) вказується на цілий ряд деструктивних проявів у розвитку виховної функції української сім'ї в пострадянський період [6]:

- значне зменшення часу спілкування між батьками і дітьми (що викликано як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами);
- зниження часу спільного сімейного дозвілля;
- відсутність культури сімейного співіснування та спілкування: терпіння, прощення, пошуку компромісів та ін.

Всі ці причини (а також інші) призвели нажалі до розриву внутрішньосімейних стосунків, зниження престижу сім'ї та її значущості в житті підростаючих поколінь.

3. *Розвиток економічної функції української сім'ї в пострадянський період.*

Аналіз змін, що відбулися у розвитку економічних функцій сім'ї в пострадянський період, теж не викликає оптимізму. Червоною смугою через усі роки незалежності України пройшла послідовна відмова держави від допомоги сім'ям та безальтернативне залучення української родини в ринкові відносини. Якщо у Радянському Союзі економічний розвиток сім'ї та гідне утримання дітей були захищені державою то в незалежній Україні, держава відмовилася від підтримки сім'ї. З кожним роком незалежності України відповідальність за утримання, виховання, навчання та лікування дітей перекладалася на плечі батьків. А з урахуванням того, що економічне становище нашої держави з кожним роком погіршувалося, то на виході в Україні створилося ще одне проблемне поле: батьки не в змозі забезпечити своїх дітей елементарним мінімумом умов, необхідних для їх повноцінного розвитку. Тому значна частина українських сімей стала вибирати бездітність або відкладати народження дітей до кращих часів. Цей вибір потягнув за собою каскад наступних проблем: зниження народжуваності населення, збільшення смертності, зниження середньої тривалості життя та ін.

4. *Розвиток господарсько-побутової функції української сім'ї в пострадянський період.*

У розвитку господарсько-побутової функції української сім'ї в пострадянський період відбулася велика диференціація. З одного боку, з кожним роком в побут української родини входили нові та найсучасніші атрибути європейського побуту, які в значній мірі полегшували і розширювали не тільки господарські можливості сім'ї, але й сприяли більш повній реалізації

інших функцій сім'ї. Умови ринкової економіки сприяли розвитку господарства та побуту родини. Але з іншого боку, по мірі економічного зубожіння держави і народу, скористатися цими елементарними для європейської сім'ї умовами ведення домашнього господарства і побуту, для українців ставало все важче і не реальніше. Держава економічно не підтримувала сім'ю, а сім'я все частіше виявлялася не в змозі вести своє господарство і організувати побут на тому рівні, який би дозволив їй в повну силу виконувати інші функції, пов'язані з народженням і вихованням дітей.

5. *Розвиток соціально-статусної функції української сім'ї в пострадянський період.*

Якщо в роки існування Радянського Союзу соціально-статусні функції сім'ї відмічались в досить рідкісних випадках, то в пострадянський період, соціально-статусні функції сім'ї стали одним із мотивів одруження сімейних пар з великою різницею у віці. У кінці 1990-х, а особливо у 2000-і роки в повсякденне життя українців увійшли шлюби зарозрахунком, коли молоді дівчата (рідше – юнаки) виходили заміж за самодостатніх 40–50-річних чоловіків, причому претендуючи не стільки на вже гарантований матеріальний достаток, скільки на можливість більш сприятливою самореалізації. Соціально-статусне положення одного з подружжя гарантувало задоволення соціальних амбіцій іншого члена родини.

6. *Розвиток рекреаційної функції української сім'ї в пострадянський період.*

Рекреаційна функція, як і інші функції української родини в пострадянський період істотно змінилася. На абсолютно новий рівень розвитку вийшли послуги із забезпечення психологічного здоров'я членів сім'ї, значно урізноманітнювалися форми відпочинку, змінилася якість харчування, культура відновлення фізичних і психічних сил. Українці отримали можливість частіше виїжджати сім'ями або поодинокі за межі України і порівнювати якість організації життя в інших державах світу, збагачуватися культурами інших народів. Все це, безумовно, сприяло розвитку рекреаційної функції сім'ї та соціального призначення української родини.

7. *Розвиток психотерапевтичної функції української сім'ї в пострадянський період.*

Психотерапевтична функція української сім'ї – це нова функція, яку стали виділяти тільки в пострадянський період. Психотерапевтична функція пов'язана із задоволенням чуттєво-емоційних потреб подружжя. Виявляється, що емоції, пов'язані з самоствердженням в суспільстві, повазі, радості, симпатії та ін. можна достатньою мірою отримувати в родині. Психологічна підтримка сім'ї достатньою мірою компенсує нервозність та деструктивність зовнішнього соціального середовища, що дозволяє психіці задовольнятися, розслаблятися та набиратися нових сил.

Таким чином, розглянувши особливості розвитку соціального призначення та функцій сім'ї в умовах демократизації суспільства, ми прийшли до наступних висновків: у розвитку української сім'ї, як соціальної організації, можна виділити наступні причини, які і визначили особливості розвитку української родини:

– рівність статей (егалітарність): прагнення чоловіків і жінок займати рівне положення в соціальній групі, мати рівні частки в соціальній владі, рівний доступ до суспільних ресурсів.

– зміна мотивації сімейно-шлюбних відносин: батьківська воля (батьківське благословення) і чуттєво-емоційні переживання замінилися на модерну мотивацію: прагматизм (вигоду), гедонізм та ін.

– подвійний початок історико-культурних традицій: з одного боку (Південно-Східна Україна і частково Центральні регіони) домінування традицій перемішаних з російською культурою, з іншого боку (частково регіони Центральної України і Західна Україна) – домінування традицій заснованих на європейських цінностях.

– загострене бажання позначити власні критерії самоідентифікації: після 70-річної історії знеособлення власної культури в період радянської влади, український соціум методом проб і помилок вишукував маркери, що полегшують впізнавання споруджуваної соціально-правової організації в масштабах цивілізації.

Ці тенденції розвитку української сім'ї викликані особливостями становлення української державності в пострадянський період, безпосереднім впливом з боку Росії та Європи. Україна знаходиться на розломі двох цивілізацій (за Хантінгтоном): російської культури – переважно азійської, авторитарно-тоталітарної, та європейської – домінуванням демократичних цінностей. Вплив цих двох цивілізацій (культур), а також ментальність правлячої української еліти зумовили особливості розвитку соціального призначення і функцій української родини.

Список використаних джерел

- Абилова Г. С. Духовно-нравственные основы семьи: на примере Республики Таджикистан: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Абилова Гуландом Сардоровна; [Место защиты: Ин-т философии им. акад. А. М. Богоутдинова АН Респ. Таджикистан]. – Душанбе, 2011. – 143 с.
- Базалук О. А. Философия образования в свете новой космологической концепции. Учебник / Олег Базалук. – Киев: Кондор, 2010. – 458 с.
- Жить в условиях демократии: Том III из серии ВДГ/ОПЧ, Тома I–VI Воспитание демократической гражданственности и образование в области прав человека в школьной практике. Планирование уроков по ВДГ/ОПЧ для основной школы (8–9 й классы) / Под редакцией Рольфа Голлоба и Петера Крапфа. – Страсбург: Издательство Совета Европы, 2010. – 223 с.
- Карцева Л. В. Психология и педагогика социальной работы с семьей: Учебное пособие / Лидия Валерьевна Карцева. – 2-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2013. – 224 с.
- Поймалов А. В. Репродуктивное поведение молодой семьи: социологический анализ: дисс. ... канд. соц. наук: 22.00.03 / Александр Викторович Поймалов; [Место защиты: Пенз. гос. ун-т]. – Пенза, 2010. – 160 с.
- Про концепцію державної сімейної політики: Постанова Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року №1063–XIV / [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>.
- Торопыгина М. В. Институт семьи в современной России: социально-философский анализ: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / М. В. Торопыгина; [Место защиты: Моск. гос. техн. ун-т им. Н. Э. Баумана]. – Москва, 2011. – 206 с.
- Тындик А. О. Обзор современных мер семейной политики в странах с низкой рождаемостью / А. О. Тындик // *Spero*. – 2010. – №12. – С.157–176.
- Фатхутдинова И. Влияние идеологического аппарата примуса на роль украинской женщины в сфере шлюбно-семейных отношений в период социально-политических потрясений / *Future Human Image 2* (5): academic journal – Kiev: ISPC, 2015 – С.46–58
- Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанський / Пер. с польск. М. М. Гуренко под общ. ред. и послеслов. акад. А. М. Румянцева. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.

References

1. Abilova G. S. Duhovno–nравstvennye osnovy sem'i: na primere Respubliki Tadjikistan: diss. ... kand. filos. nauk: 09.00.11 / Abilova Gulandom Sardorovna; [Mesto zashhity: In–t filosofii im. akad. A. M. Bogoutdinova AN Resp. Tadjikistan]. – Dushanbe, 2011. – 143 s.
2. Bazaluk O. A. Filosofija obrazovanija v svete novoj kosmologicheskij konceptii. Uchebnik / Oleg Bazaluk. – Kiev: Kondor, 2010. – 458 s.
3. Zhit' v uslovijah demokratii: Tom III iz serii VDG/OPCh, Toma I–VI Vospitanie demokraticeskij grazhdanstvennosti i obrazovanie v oblasti prav cheloveka v shkol'noj praktike. Planirovanie urokov po VDG/OPCh dlja osnovnoj shkoly (8–9 j klassy) / Pod redakciej Rol'fa Golloba i Petera Krapfa. – Strasburg: Izdatel'stvo Soveta Evropy, 2010. – 223 s.
4. Karceva L. V. Psihologija i pedagogika social'noj raboty s sem'ej: Uchebnoe posobie / Lidija Valer'evna Karceva. – 2–e izd. – M.: Izdatel'sko–torgovaja korporacija «Dashkov i K», 2013. – 224 s.
5. Pojmalov A. V. Reprodukivnoe povedenie molodoj sem'i: sociologicheskij analiz: diss. ... kand. soc. nauk: 22.00.03 / Aleksandr Viktorovich Pojmalov; [Mesto zashhity: Penz. gos. un–t]. – Penza, 2010. – 160 s.
6. Pro koncepciju derzhavnoi' simejnoi' polityky: Postanova Verhovnoi' Rady Ukrainy vid 17 veresnja 1999 roku №1063–XIV / [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1063–14>.
7. Toropygina M. V. Institut sem'i v sovremennoj Rossii: social'no–filosofskij analiz: diss. ... kand. filos. nauk: 09.00.11 / M. V. Toropygina; [Mesto zashhity: Mosk. gos. tehn. un–t im. N. Je. Bauman]. – Moskva, 2011. – 206 s.
8. Tyndik A. O. Obzor sovremennyh mer semejnoi polityki v stranah s nizkoj rozhdaemost'ju / A. O. Tyndik // Spero. – 2010. – №12. – S.157–176.
9. Fathutdinova I. Vplyv ideologichnogo aparatu prymusu na rol' ukrai'ns'koi' zhinky u sferi shljubno–simejnyh vidnosyn v period social'no–politychnyh potrasin' / Future Human Image 2 (5): academic journal – Kiev: ISPC, 2015 – S.46–58
10. Shhepan'skij Ja. Jelementarnye ponjatija sociologii / Ja. Shhepan'skij / Per. s pol'sk. M. M. Gurenko pod obshh. red. i posleslov. akad. A. M. Rumjanceva. – M.: Progress, 1969. – 240 s.

Fathutdinova I., competitor of the Department of Philosophy, Perejaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named after Skovoroda (Ukraine, Perejaslav–Khmelnitsky), bazaluk@ukr.net

Features of the development of social purpose and functions of the Ukrainian family in the conditions of democratization of society

The article reviews the evolution of social purpose and functions of the Ukrainian family in conditions of post–Soviet Ukrainian statehood. Review of this issue involves understanding the difference between the evolution of the family in the Soviet Union, which dominated authoritarian system of government, and in the post–Soviet period, in which since 1991, as noted in various legal documents, Ukraine as an independent state entered the path of democratic reforms.

Keywords: Ukrainian family, social purpose of family, functions of family, democracy, social environment.

Фатхутдинова И., соискатель кафедры философии, Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет им. Григория Сковороды (Украина, Переяслав–Хмельницкий), bazaluk@ukr.net

Особенности развития социального назначения и функций украинской семьи в условиях демократизации общества

Рассмотрено эволюцию социального назначения и функций украинской семьи в условиях становления постсоветской украинской государственности. Рассмотрение этого вопроса предусматривает понимание разницы между эволюцией семьи в СССР, в котором господствовала авторитарная форма правления, и в постсоветский период, в котором с 1991 года, как это отмечается в разных нормативно–правовых документах, Украина как независимое государство вступила на путь демократических преобразований.

Ключевые слова: украинская семья, социальное назначение семьи, функции семьи, демократия, социальная среда.

УДК 316.42

Разуменко О. О.,
кандидат філологічних наук, докторант кафедри
філософії, Харківський національний педагогічний
університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків)

КОМУНІКАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК НЕОБХІДНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Розглядаються питання щодо розуміння сутності поняття «комунікативна діяльність». Автор звертає увагу на те, що комунікативна діяльність виступає як багатоплановий процес та результат встановлення і розвитку продуктивних контактів та обміну інформацією між індивідами.

В роботі розглянуті такі поняття як «педагогічна комунікація», «соціальний інтелект», «діяльність», «активність», «комунікативна діяльність», «суб'єктність». Здійснено аналіз поняття «суб'єктність»: суб'єктність є динамічною характеристикою буття особистості, і в той же час, може бути зрозуміла як процес. Акцентовано увагу на роль педагогічної комунікації в процесі становлення суб'єктності.

Ключові слова: комунікація, педагогічна комунікація, соціальний інтелект, діяльність, активність, комунікативна діяльність, суб'єктність.

Розвиток глобальних зв'язків в сфері інформації і культури ХХІ століття, інтенсивний розвиток ділових контактів нашої країни зі світовою спільнотою, гостра конкуренція на ринку праці, різкі та драматичні повороти в духовному та економічному житті визначають зміни системи підготовки молоді до соціально–корисної діяльності.

У наявності сьогодні окреслилась певна дилема. З одного боку, переважає «соціальний інфантізм», який є породженням масової культури та інформаційних технологій, а з іншого, збільшується потреба суспільства у підвищенні якості людського потенціалу, ініціативних і компетентних випускників вузів, які мають індивідуальність і високо розвинутий соціальний інтелект. Але сучасні освітні установи не готові задовольнити данні вимоги у зв'язку з нестабільністю відповідних педагогічних моделей. Тому проблеми вдосконалення української освіти в умовах її модернізації та комп'ютеризації сьогодні набувають особистісний та соціальний характер. Тому, професійні освітні заклади повинні вирішувати завдання формування відповідальності та суб'єктності майбутнього спеціаліста в контексті соціального змісту його діяльності.

У працях вітчизняних та зарубіжних дослідників знайшли відображення питання становлення особистості та індивідуальності. Цю тематику досліджували Л. С. Виготський, А. Н. Леонтьєв, З. Фрейд, К. Юнг, К. Роджерс, Е. Еріксон та інші. Вивчалися педагогічні можливості та проблеми комунікативної діяльності в навчальному процесі такими вченими як О. А. Абдулліна, О. Є. Антонова, С. С. Вітвицька, Б. С. Гершунський, О. А. Дубасенюк, І. О. Зимня, Є. І. Пассов, В. О. Сластьонін, В. В. Рибалка, І. А. Зязюн, К. Д. Ушинський та інші. До питань розробки комунікативних технологій у професійній підготовці вчителів зверталися А. І. Ковлер, Т. М. Пушкар, В. М. Шепель, В. А. Мойсєєв, Т. Б. Юрко та інші.

Разом з тим, педагогічні стратегії комунікативної діяльності в процесі формування суб'єктності студента недостатньо досліджені. Тому метою даної праці є розкриття сутності поняття «комунікативна діяльність», що розуміється як багатоплановий процес та результат встановлення і розвитку продуктивних контактів та обміну інформацією між індивідами, які породжуються

цінностями освіти та включає в себе живий обмін інформацією та спілкування, напрацювання стратегій взаємодії та подолання конфліктів в процесі стратегій цілепокладання, планування, реалізації планів і оцінювання результатів дій в навчанні.

Модернізація освіти в сучасній Україні відбувається на тлі складного переплетіння як економічних, так і соціокультурних проблем глобального масштабу. В цій ситуації роль людини як суб'єкта діяльності різко зростає. А, отже, різко зростає і роль освіти, головним завдання якої сьогодні є підвищення якості людського потенціалу, забезпечення її адекватності новим умовам. Майбутніх фахівців необхідно навчити раціональній організації людської взаємодії, що вимагає від кожної людини дотримання певних, часом досить високих, стандартів і правил комунікативної поведінки, а також необхідних для цього суб'єктних якостей. Між тим, філософи, соціологи і педагоги відзначають, що нинішня культура знань молодих відрізняється «дезінтеграцією», вузьким утилітаризмом і прагматизмом. Засилля масової культури, інформаційні технології, мережеві комунікації, Інтернет, ведуть до децентралізації, детериторіалізації і деконструкції свідомості молоді.

Перш ніж перейти до розгляду педагогічної комунікації у функціонуванні надскладних соціальних систем розглянемо такі поняття як «діяльність», «активність» та «комунікативна діяльність». Категорії, «діяльність» та «активність», слабо диференційовані в педагогічній науці. Якщо категорія «діяльність» робить акцент на взаємодії мети, засобів і мов, а також соціальної нормативності та відтворенні досвіду, то категорія «активність» – на здатності суб'єкта до виходу за межі заданих умов життєдіяльності: ініціативи, творчості, пошуку, подолання тощо [2, с. 25].

Комунікативна діяльність – специфічно культурна форма спілкування, живий обмін інформацією між людьми за допомогою знаків і символів, при якому інформація передається цілеспрямовано, приймається вибірково, а взаємодія здійснюється у відповідності з певними правилами і нормами, у відповідності з рівнем соціального інтелекту учасників комунікацій.

У природній комунікативній діяльності відбувається взаємне «підстроювання» поведінки. Характер взаємодії впливає на поточну «організаційну» поведінку і на особистість студента в цілому, на процес організації спільної діяльності.

Основними функціями комунікативної діяльності, на думку вчених є ті, які дозволяють формувати довгострокові, тривалі взаємини з людьми з перспективою розвитку та позитивного взаємовпливу на основі усвідомлення рівня і характеру взаємовідносин. Ці функції полягають у наступному: мотиваційна і мобілізаційна функція; забезпечення адекватності, адаптивності та активності студента в мінливих умовах освітнього процесу; формування особистих планів успішної взаємодії в тактичному і стратегічному напрямках, подолання конфліктів і вирішення поточних завдань взаємодії з педагогами та однокурсниками; формування організаційно-комунікативної культури.

З рівнем соціального інтелекту і функціями комунікативної діяльності тісно пов'язана дієвість мотивації соціального успіху, прагнення до успіху в значущій діяльності. Так, можна зазначити, що

провідними особливостями студентів з враженням мотивом соціального успіху є навчальна активність і впевненість у собі, висока самооцінка з твердою впевненістю в своїй чарівності, високорозвинутий соціальний інтелект. Разом з тим, розвинений соціальний інтелект може мати специфічні риси: поряд з комунікативними вміннями та навичками у невеликого числа старшокласників і студентів спостерігається збільшення маніпулятивних тенденцій, завищена самооцінка, догматичність мислення.

На відміну від комунікаційної діяльності, що визначається інформаційними технологіями та комп'ютерними програмами, комунікативна діяльність – багатоплановий процес і результат встановлення і розвитку контактів між студентами і викладачем, між самими студентами. Це процес, який виникає на основі потреб освітньої діяльності та включає в собі обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, спілкування, подолання конфліктів, зміни позицій і прийняття рішень.

Можна зазначити, що соціально-значущі і професійно значущі новоутворення особистості детермінуються переорієнтацією на різні види комунікативних дій у спілкуванні з вчителем (викладачем) і однолітками: в процесі особистого сприйняття, усвідомлення і передачі повідомлень; пошуку, осмисленні, кодуванні та обміну інформацією, – коли змінюються його емоційні стани і ставлення до знання. Дійсно, справжнє життя особистості, відповідно М. М. Бахтіну, доступне тільки діалогічному проникненню в нього, якому воно саме відповідно і вільно відкриває себе [1].

Дослідження комунікативної діяльності в цілому неминуче веде до постановки питання про суб'єкта діяльності. Суб'єкт, від латини, носій прав і обов'язків; людина, що пізнає зовнішній світ (об'єкт) і впливає на нього у своїй практичній діяльності.

Під суб'єктом розуміється особистість, здатна не тільки привласнювати світ ідей (і предметів), але й виробляти їх і змінювати. Суб'єкт як носій свідомості і самосвідомості характеризується здатністю до адаптації, самовизначення і самореалізації, і комунікативна діяльність виступає як найважливіша форма активності суб'єкта, що організує і реалізує способи існування його суб'єктності. У такому випадку, «антисуб'єктність», пасивність – це байдужа, позбавлена самостійності, якість поведінки, яка не проявляє діяльності. А «суб'єктивність» – на відміну від суб'єктності – особисте, упереджене ставлення до чого-небудь.

Отже, можна сказати, що суб'єктність індивіда розглядається як «причина себе», вона проявляється в таких якостях, як участь, свобода та відповідальність. Наприклад, представники екзистенціалізму (С. Керк'єгор, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр) трактують свободу суб'єкта не тільки як право, а й як фундаментальну характеристику людського існування [7]. В активності, відповідно А. Н. Леонтьєву, відбувається як би подвійне звільнення суб'єкта від детермінуючих впливів оточуючого середовища від його ж власних найпростіших потреб, тим самим він виступає дійсним суб'єктом самоцілеполагання, самовизначення, самореалізації [5, с. 224]. Слідом за С. Л. Рубінштейном та представниками гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс) ми вважаємо, що людина детермінована та вільна одночасно.

Вихідними поняттями при визначенні сутності понять «суб'єкт», «суб'єктність» ми беремо основні положення теорії діяльності індивіда як суб'єкта: від самовизначення – до самопрояву та самоконтролю. При цьому, суб'єктність розуміється як динамічна характеристика буття студента та може бути зрозуміла як процес. І таке розуміння суб'єктності в педагогіці приводить до необхідності виокремлення процесуальних характеристик формування суб'єктності: стадійності, нелінійності та ситуативності. Перехід від однієї стадії до іншої вимагає розуміння механізмів саморозвитку суб'єктності.

У сучасних дослідженнях пропонується наступне співвідношення понять «особистість», «суб'єкт», «індивідуальність»: кожна особистість як результат соціалізації різною мірою реалізує себе як «причина себе», як суб'єкт життя і в якості такого суб'єкта виявляє свій спосіб життя, пізнавальну активність, свою індивідуальність. Активність особистості співвідноситься з поняттями самостійності і свідомості людини, а з точки зору загальної психології, найголовнішою характеристикою суб'єктності є здатність до саморегуляції, що забезпечує подолання протиріч і функціонування особистості в діяльності [6].

Розглядаючи певного індивіда як суб'єкта, можна визначити і певні якості:

- суб'єктні якості студента – це якості, що виражають рівень професійної свідомості;

- особисті якості – характеризують його ставлення до природи, суспільства, праці, людей, рівень готовності розвивати свій інтелект, зростати духовно;

- індивідуальні якості – виражають статевікові і нейродинамічні характеристики психіки, властивості темпераменту.

Класичний психоаналіз З. Фрейда, теорія стадіального розвитку інтелекту Ж. Піаже підкреслюють у розвитку особистості фактор спадковості, а біхевіоризм (від Д. Уотсона до Б. Ф. Скіннера) акцентує увагу на зовнішньому «стимулюванні» (але, слід зазначити, що в цьому підході майже не знайшлося місця проблемі волі). Концепція соціокультурного розвитку психіки Л. С. Виготського, теорія діяльності А. М. Леонтьєва та ін. виділяють як найважливіший – соціальний фактор психічного розвитку [5].

Сучасний вчений Колін Купер, узагальнюючи новітні дані психогенетики, приходять до висновку про те, що суб'єктність молодого людини детермінується спільними діями генетичних чинників та особливостями індивідуального середовища людини, що включає вплив певних вчителів на неї, «особливі» в кожному випадку відносини з членами сім'ї і вплив друзів [4, с. 224].

Вплив індивідуального середовища є дуже значим в студентському віці. В індивідуальному середовищі явно виражається такий чинник розвитку, як власний, активний вибір суб'єктом індивідуально значущих елементів середовища. Разом з цим середовищем суб'єкти виокремлюються з родового, сімейного середовища, відстоюючи і розвиваючи свою індивідуальність, свій індивідуальний стиль активності. Взаємодія 3-х факторів формування суб'єктності – генетичного, оточуючого середовища і активно-вольового простежується у проявах індивідуального стилю активності в пізнавальній діяльності студента.

В індивідуальному стилі активності домінують не внутрішні його умови, які лише забезпечують

індивідуальну своєрідність діяльності та її регулювання, а орієнтація на відповідність зовнішнім вимогам. Індивідуальний стиль активності суб'єкта – це шлях «по-своєму» творчого пізнання і перетворення середовища, діяльності й самого себе.

Отже, суб'єктність студента – це якісна і динамічна характеристика людини, що представляє собою індивідуальний стиль активності, «цілісний образ себе» у діяльності: сукупність професійних ціннісно-вольових установок, здатності бути активним стратегом своєї освітньої діяльності, досвіду усвідомленої саморегуляції у взаємодії з людьми, які ставлять позитивну спрямованість процесу його самореалізації. Найважливішим, об'єднуючим елементом усіх компонентів суб'єктності студента є його суб'єктна позиція як стійка, гуманістично орієнтована система відносин до світу і самого себе.

Суб'єктність студента формується і розвивається найбільш інтенсивно як орієнтація на відповідність вимогам діяльності і середовища і складається з таких компонент як: ціннісно-емоційний, когнітивно-змістовий і діяльнісно-соціальний.

Ціннісно-емоційний компонент суб'єктності студента визначається як «причина себе», тобто є базовою потребою будувати своє життя відповідно до вимог освітньої діяльності і маючи свою індивідуальність, емоційно-особистісним ставленням до інформації, яка постійно оновлюється; «органічної» потреби у розвитку, зростанні, спілкуванні, «укріпленні» себе, потреби вільно визначити себе по відношенню до цілісного ходу життя. Різноманітні природні інтелектуальні потреби і ресурси, різноманітність способів, якими людина сприймає та переробляє інформацію, «множинність інтелектів» відповідно Р. Гарднеру, визначають ціннісно-мотиваційну і емоційну сферу студента, множинність його «моделей виживання» в світі.

Так, наприклад, Р. Гарднер назвав сім типів інтелектуальної діяльності, які розвиваються у вищій школі на Заході, (вони розвинені неоднаково у різних людей): вербально-лінгвістичний, логіко-математичний, внутрішньоособистісний (рефлексія «Я»), міжособистісний (спілкування і взаємодія), візуально-просторовий (здатність бачити об'єкти, створювати образи); тілесно-кінестетичний, музично-ритмічний [3, с. 48].

З урахуванням вище сказаного, ми розглядаємо суб'єктність студента і як інтелектуальну характеристику людини, і як сукупність складних мотивів, різних внутрішніх установок, що розвивають її самість або пригнічують її самостійність.

Процеси дорослішання індивіда, формування життєвої перспективи, ділових і життєвих планів, тобто життєве самовизначення, культурне, професійне, моральне та громадське актуалізується у спілкуванні з батьками, з іншими людьми, у вольових актах пошуку та осмисленні нового знання, в подоланні опору середовища. Отже, ціннісний вибір – це дія, яка впливає на формування у людини здатності самостійно приймати рішення.

Ціннісне самовизначення індивіда передбачає три діапазони: вибір, пошук, оцінку. Побудова образу «Я – професіонал», «Успішний Я», для студента неможливо без пошуку, вибору і проєкції еталонного образу професіонала, особистості. Наприклад, потреба «бути особистістю», потреба в самореалізації (персоналізації) забезпечують активність включення

студента в систему соціальних зв'язків, в комунікативні відносини, і разом з тим студент виявляється залежним від цих відносин. Потреба у самовизначенні, самовираженні це одночасно глибинний соціальний мотив, причому така специфічна мотивація може проявитися як домінування, лідерство.

У процесі формування особистості завжди є чинники, що стримують прояв суб'єктності. А саме: занижена Я – концепція, недостатньо інформації, оригінальних ідей, немає комунікативних вмінь, немає готовності до спілкування, діалогу.

Таким чином, можна зазначити, що ситуативні і «абсолютні системи» ієрархії цінностей у студентів різні. Реальні системи мотивів і цінностей студента (пріоритети, уподобання) – «нелінійні», вони пов'язані з певним набором особистих (інтелектуальних, психофізіологічних) і ситуативних факторів. У той же час існує «інваріантний набір» переваг цінностей, що характеризує певний біосоціальний тип особистості, тип професійної сутності, національно-культурної спільності.

Мотиваційно-вольовий критерій стає ключовим у дослідженні ціннісно-емоційного компонента суб'єктності індивіда, оскільки він дозволяє безпосередньо оцінити цінності і уявлення студента про людей, явища, ідеї, зону цілей, що відповідають мотиву; зміст та інтенсивність емоційних реакцій. Показником щодо мотиваційно-вольового критерію, отже, можуть стати: осягнення сенсу діяльності та професійне самовизначення, вираженість потреб у досягненні певної цілі.

Наступним компонентом структури суб'єктності студента є когнітивний (змістовий) компонент, що включає навчально-пізнавальну активність, пізнавальну самостійність, рефлексивну активність, самоосвітню активність. Всі ці види активності об'єднані характером самопрояву, самовираження студента в навчанні, спілкуванні і взаємодії з педагогом, іншими студентами.

Критерієм даного компонента стає індивідуально-когнітивний критерій, ознаками якого є не тільки базові знання з дисциплін, що вивчаються, індивідуальний рівень пізнавальної самостійності, але і рівень соціального інтелекту студента, що включає рівні психічної і фізичної енергії і витривалості, здатності до розуміння людей, моделювання соціальних явищ, рівень відкритості до нових ідей, здатність розв'язувати задачі на суб'єкт-суб'єктному рівні (і суб'єкт-об'єктному рівні); зміст психічних труднощів, які відчуває студент.

Значуще місце в даній структурі суб'єктності студента займає третій, власне діяльнісний (соціальний) компонент. Комунікативна діяльність виступає, насамперед, як найважливіша форма активності студента як «автора» свого життя, що організує і реалізує способи існування цього «авторства» у суспільстві, в пізнанні, навчанні, спілкуванні. Головне в ній – ефективно брати участь у складній міжособистісній взаємодії; володіти когнітивними, емоційними та моторними способами поведінки, що ведуть до позитивного мобільного зростання.

Комунікативний компонент суб'єктності студента включає: володіння системою знань про соціальну дійсність і про себе; комплекс організаційно-комунікативних умінь; орієнтацію в комунікативних засобах, притаманних національному та професійному

менталітету і виражають засвоєний рольовий репертуар; здатність до саморегуляції та самоконтролю у спілкуванні.

Критерієм даного компонента стає комунікативний (поведінковий) критерій. Показником його є самоконтроль і організаційно-комунікативні вміння. Організаційні (мобілізаційні, інформаційні) вміння студента проявляються в характері активності: це вміння самонавчатися спілкуванню, індивідуальні навички і прийоми пізнавальної діяльності у взаємодії з іншими людьми; застосування проблемних і конфліктних ситуацій одержуваних знань про людину і про соціум; прийоми самооволодіння, розумне використання прийомів заохочення, схвалення, несхвалення, підтримки у навчальних дискусіях; вміння здобувати інформацію з різних джерел, у тому числі електронних, узагальнювати, систематизувати; структурувати її з метою передачі обміну; логічно правильно будувати процес трансляції інформації; володіти культурою постановки питань; умінь розв'язувати конфлікти; ефективно використовувати технічні засоби та засоби наочності (графіки, схеми, малюнки). Продуктами освоєння і побудови досвіду «свідомих комунікацій» в освітньому процесі стане соціальна (та професійна) компетентність, володіння технологією співробітництва.

Розглянувши компоненти, які впливають на формування суб'єктності, зупинимось не просто на комунікативній, а саме на педагогічній комунікації.

Педагогічна комунікація синтезує в собі елементи світоглядних, моральних, професійних, емоційно-вольових і фізичних властивостей особистості, які роблять значний вплив на прийом, засвоєння, використання та передачу навчально-виховної інформації. Крім того, у педагогічній комунікації поєднуються теоретичні, технологічні, практичні та впроваджувальні складові всього педагогічного процесу, тому вона перетворюється на універсальну, системоутворюючу концепцію, яка має всі ознаки нової парадигми в педагогіці, тому що вона об'єднує в собі специфічну, сутнісну систему понять, з її допомогою можна описати модель циркуляції інформації в навчально-виховному процесі та використовувати в сукупності різноманітні методи педагогічного дослідження.

Із сутності і закономірностей педагогічної комунікації випливає принцип комунікативності в педагогіці. Комунікативність – інтегральна властивість природи, тому що нею володіють різною мірою всі явища і предмети дійсності. Комунікативність необхідна однаковою мірою як вчителю, так і учню при моральному, естетичному, трудовому та фізичному вихованні, вона ж відіграє провідну роль в навчальному процесі. При реалізації принципу комунікативності в педагогіці робиться акцент на суб'єктивній стороні навчального і виховного процесів, на дослідженні процесу комунікації і його провідного компоненту – спілкуванні, тому що спілкування є основою для формування високої комунікативності вчителя і його педагогічної майстерності.

Таким чином, поняття «комунікативна діяльність» і «суб'єктність студента» взаємодетерміновані. Філософська спільнота, педагоги українських вузів і наукова громадськість усвідомлюють необхідність створення педагогічних стратегій формування і розвитку активності студента як суб'єкта діяльності, тому що в Україні, особливо зараз, потрібні активні, компетентні та відповідальні особи.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Наука, 1975. – 207 с.
2. Волочков А. А. Активность студента как фактор психического развития (гипотеза, модели, факты) // Психологический журнал. – 2003. – Т.24. – №3. – С.22–31.
3. Войцванг П. Десять заповедей творческой личности. – М.: Прогресс, 2001. – 242 с.
4. Купер К. Индивидуальные различия. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 282 с.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1975. – 224 с.
6. Немов Р. С. Психология. Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. В 2 кн. Кн.1. Общие основы психологии. – М.: Владос, 1994. – 576 с.
7. Новейший философский словарь. Под ред. А. А. Грещанова. – Минск, 1999. – 322 с.

References

1. Bahtin M. M. Voprosy literatury i jestetiki. – M.: Nauka, 1975. – 207 s.
2. Volochkov A. A. Aktivnost' studenta kak faktor psicheskogo razvitiya (gipoteza, modeli, fakty) // Psihologicheskij zhurnal. – 2003. – T.24. – №3. – S.22–31.
3. Vojcvang P. Desjat' zapovedej tvorcheskoy lichnosti. – M.: Progress, 2001. – 242 s.
4. Kuper K. Individual'nye razlichija. – M.: Aspekt Press, 2000. – 282 s.
5. Leont'ev A. N. Dejatel'nost', soznanie, lichnost'. – M.: Politizdat, 1975. – 224 s.
6. Nemov R. S. Psihologija. Ucheb. dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij. V 2 kn. Kn.1. Obshhie osnovy psihologii. – M.: Vlados, 1994. – 576 s.
7. Novejsijij filosofskij slovar'. Pod red. A. A. Greshhapova. – Minsk, 1999. – 322 s.

Razumenko O. O., Candidate of Philology, doctoral student in philosophy, Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda (Ukraine, Kharkiv)

Communicative activity as a necessary factor in the formation of subjectivity of a person

The article deals with the issue of understanding the essence of the concept of «communication activities». The author points out that communicative activity acts as a multifaceted process and outcome of the establishment and development of productive contacts and exchange of information between individuals.

In this work the notions of «educational communication», «social intelligence», «activity», «activity», «communicative activity», «subjectivity». The analysis of the concept of «subjectivity»: subjectivity is a dynamic characteristic of being the person, and at the same time, can be understood as a process. The attention to the role of teacher communication in the process of subjectivity.

Keywords: communication, pedagogical communication, social intelligence, action, activity, communicative activity, subjectivity.

Разуменко О. О., кандидат филологических наук, докторант кафедры философии, Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды (Украина, Харьков)

Коммуникативная деятельность как необходимый фактор формирования субъектности личности

Рассматриваются вопросы понимания сущности понятия «коммуникативная деятельность». Автор обращает внимание на то, что коммуникативная деятельность выступает как многоплановый процесс и результат установления и развития продуктивных контактов и обмена информацией между индивидами.

В работе рассмотрены такие понятия как «педагогическая коммуникация», «социальный интеллект», «деятельность», «активность», «коммуникативная деятельность», «субъектность». Осуществлен анализ понятия «субъектность»: субъектность это динамическая характеристика бытия личности и в то же время может быть понята как процесс. Акцентируется внимание на роли педагогической коммуникации в процессе становления субъектности.

Ключевые слова: коммуникация, педагогическая коммуникация, социальный интеллект, активность, коммуникативная деятельность, субъектность.

* * *

УДК 141.7: [130.2:796]

Білогур В. Є.,

доктор філософських наук, професор кафедри теорії і методики фізичного виховання та спортивних дисциплін, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького (Україна, Мелітополь), bilovlada@mail.ru

СПОРТ ЯК ВИРАЖЕННЯ ДУХУ АКТИВНОСТІ І САМОРОЗГОРТАННЯ СУТІСНИХ СИЛ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Подано аналіз спорту як вираження духу активності і саморозгортання сутнісних сил особистості. В статті розкрито сутність спорту як вираження духу активності, що сприяє трансформації фізичного в духовне і навпаки; продемонстровано, як у спортивному світі розпредмечуються сутнісні сили людини як самотворчої особистості та подано визначення спорту як вираження духу активності особистості, що впливає на її укріплення своїх сил, відкриває межі до постійної досконалості, а головне – фізичної активності, в основі якої дух; розкрито основи соціалізації та формування спортивної компетентності особистості; розкрито категорії «дух» і «душа», що є визначальними у формуванні парадигми спорту, а саме вираження духу активності і саморозгортання сутнісних сил особистості.

Ключові слова: спорт, дух, душа, активність, людина, сутнісні сили, спортивна діяльність, творчість, спортивне буття, людське тіло.

Актуальність дослідження спорту у тому, що спорт – це вираження духу активності під кутом зору, що сприяє трансформації фізичного в духовне і навпаки з метою відстоювати себе у спортивному світі та розпредмечувати свій спортивний світ як діяльність самотворчої особистості. Як процес єднання фізичного і духовного, опредмечування і розпредмечування спортивний дух виступає в об'єктивній та суб'єктивній формах [1]. Спортивний дух – це інтегральне визначення людського «Я» як ідеального спортивного буття, що реалізується через світ особистості, як результат переведення зовнішнього універсалу у внутрішній світ особистості. Об'єктивний дух є зворотним процесом опредмечування в предметне спортивне буття суб'єкта до самореалізації особистості як окремого спортивного світу. Спортивний дух постає і у вигляді інтерсуб'єктивного колективного досвіду суб'єкт – суб'єктної взаємодії, яка притаманна суб'єкту спортивної дії. Отже, об'єктивний і суб'єктивний дух у спорті постають в органічній єдності, в контексті якої відбуваються трансформаційні взаємопереходи суб'єктивного та об'єктивного, що сприяє формоутворенню та змістонаповненню. До атрибутів спортивного духу належить активність спортсмена як смислоутворююча діяльність, що реалізується на перетині буттєвості і свідомості, та реалізуються у смислах спортивного життя. Не випадково, за гегелівською традицією, яку розділяв і Маркс, дух зіставляється з працею, що імпонує виявленню спортивного духу, що характеризується специфічними особливостями. Останнє означає у Г. В. Ф. Гегеля, що дух є важливим для людини, у кожному її здобуткові–результаті, так як є стартовою умовою, передумовою руху, творчою передумовою, як такою, що живить будь-яку діяльність [2; 3].

Спортивна діяльність виступає як здійснення певних, наперед визначених спортивних показників та завдань, тобто набуває вигляду цілепокладання та цілереалізації на межі реального і можливого. Отже, спортивна діяльність має антропологічний статус, відноситься до атрибутивних характеристик людини, а спорт як дух активності направлений на створення проекту своєї власної спортивної життєдіяльності для реалізації свого спортивного життєвого проекту.

Спортивна арена перетворює життєвий проект особистості в спортивний проект і визначає його функції. Відтак, спортивна діяльність людини має матеріальний, предметний та потенційний аспекти, в контексті яких спорт проявляється як дух активності особистості. Перший з них характеризує предметно-змінюючу активність, другий – розкривається певними потенціалами: а) інтернаціональності, що визначається мірою залученості до спортивного духу та самодіяльності; б) екстенсивності, що визначається простором чи сферою випробування різних можливостей дії; в) потенціал організації, що характеризується цілепокладанням, смисловизначеністю взагалі. Єдність матеріально-практичного та потенційного аспектів спортивної діяльності визначається взагалі духом активності людини. В цілому спортивна діяльність характеризується перетворенням потенційного в актуальне; трансформацією зовнішнього у внутрішнє; єдністю опредмечування і розпредмечування [4].

Для нашого дослідження важливою є проблема гри, яка закладена в основу змагальності спорту, в основі якої онтологія гри як предмета філософської рефлексії, серед яких можна виділити Платона, Аристотеля, І. Канта, Ф. Шіллера, Й. Хейзингу, Е. Фінка, Х.-Г. Гадамера, Дж. Міда, Ж. Бодрійара, М. Бахтіна, Ж.-М. Брома, М. Вебера, А. Гутманна, Е. Даннінга, Н. Еліаса. Слід виділити роботи, які присвячені можливостям філософського підходу до аналізу впливу спортивної діяльності на особистість і соціум, до аналізу засад розуміння феномена спортивної події як філософської категорії. Це такі роботи, як Р. Грюно, Х. Ленка, Г. Люшена, П. Вейса. З іншої сторони, у XX ст. отримала розвиток тенденція спорту як частини (структури) соціального системного світу, у якому спорт виконує певні функції. Це роботи П. Бурдьє, К. Л. Стівенсона, Н. Еліаса, Е. Майнберга. За межами цього – вихід в «інший» простір – криза самосвідомості, травма, навіть смерть, що вносить порушення у феномен людиновимірності момент антигуманності і приводять до руйнації тіла, психіки, свідомості, неврозів, депресії. Початок розробки даної проблеми здійснений Ф. Шилером в його «Листах про естетичне виховання людини» і Г. Спенсером в «Основах соціології». Так, Ф. Шиллер розглядав фізичні вправи як важливу характеристику суті людського буття. Спорт, маючи естетичну природу, визначається як виявлення сил. Для Г. Спенсера характерний еволюційний підхід до фізичного стану людини; в марксистській літературі поняття фізичного стану людини як гри розробляв Г. Плеханов. Як фактор виховання, спорт розроблявся в роботах таких філософів, як А. Виготський, Д. Ільєнков, А. Леонтьєв. Істотний вклад в поняття гри як всезагальної характеристики людської діяльності здійснив нідерландський філософ і культуролог Йоган Хейзинга (1872–1945), автор фундаментального доробку «*Homo ludens*» (людина граюча). Він вперше здійснив підхід до гри як всезагального принципу функціонування культури і спорту. Особлива увага поняттю гри приділялася М. М. Бахтіним (1895–1975), яку він розглядає як особливу форму буття, як спосіб життя широких народних мас на противагу офіційному, соціально і юридично закріпленому суспільному порядку. Гра, по Бахтіну, – це святкове буття народу, яке виступає невичерпним джерелом народної мудрості, свободи, фольклору, мистецтва. Значне місце займає гра, як одна з підвалин буття у творчості Є. Фінка

(1905–1975), учня і співробітника Е. Гуссерля у його праці «Головні феномени людського буття». Для нього гра являє собою специфічно людський феномен, який в той же час розглядається як загальнолюдська цінність. Всі ці твори мають першочергове значення для розуміння спорту як вираження духу активності і саморозгортання сутнісних сил особистості.

Основна мета наукового дослідження – сформулювати парадигму спорту як вираження духу активності і саморозгортання сутнісних сил особистості.

Завдання статті:

- розкрити сутність спорту як вираження духу активності, що сприяє трансформації фізичного в духовне і навпаки;

- показати, як у спортивному світі розпредмечуються сутнісні сили людини як самотворчої особистості;

- надати визначення спорту як вираження духу активності особистості, що впливає на укріплення сил, відкриває межі до постійної досконалості, а головне – фізичної активності, в основі якої дух;

- розкрити основи соціалізації, яка виражається у формуванні спортивної компетентності особистості;

- розкрити категорії «дух» і «душа», що є визначальними у формуванні парадигми спорту як вираження духу активності і саморозгортання сутнісних сил особистості.

Отже, спортивна діяльність, що є вираженням активності духу як самоперетворюючої діяльності, в основі якої сутнісні сили людини, характеризується трансформацією зовнішнього світу у внутрішній і є невід’ємним актом присутності людини у світі спорту. Так, акцентуація на актах самодіяльності та духу у спортивній діяльності окреслює такі характеристики особистості, як витривалість, працелюбність, фізична загартованість індивіда, що детерміновані потребами життєзабезпечення людини взагалі, що в цілому слугує вираженням сутнісних сил спортивної людини. Дух в системі спортивної діяльності характеризує явище вищої спортивної цінності. Це поняття означає умови становлення спортивної особистості, націленої духом, що залучена у потік спортивного світу. Спорт проявляється як процес творчої діяльності, в межах якої відбувається не тільки фізичне загартування індивіда, але й духовне збагачення новими цінностями, як самотворення людини як суб’єкта культурно-історичного процесу. Ми солідарні з вченими, які вважають, що спорт – це діяльнісний процес, що є виявленням діяльнісно-практичної єдності. Спорт – це «спосіб способу», в основі якого виявлення духу особистості через спортивне опосередкування між собою та світом. Спорт виражений спортивними цінностями, котрий формує спортивні співтовариства, в яких відбувається самостановлення людини як особи, усвідомлення нею своєї свободи та творчості.

Спортивне буття відкривається людині через спортивні смисли, втілюючи їх у собі спортивній практиці і тим самим стаючи феноменами спортивної культури. Завдяки своєму вираженню спеціально створених спортивних формах спорт стає надбанням багатьох людей і передається від покоління до покоління. Відтак у спорті творчі досягнення не втрачаються, а навпаки, розвиваються, стаючи відправною точкою нової спортивної культури. Спорт – це реалізація активності людської творчості і свободи, а звідси багатоманітність форм спортивного розвитку.

Спорт як вираження духу активності особистості – це особливий зріз спортивного існування людини у світі спорту, в якому формуються сутнісні сили людини. Таке відношення до світу спорту є тим «життєвим світом» особистості, що загартовує її і відіграє значну роль у становленні психіки людини, свідомості, мислення, культури. Людина набуває свідомості і власного «Я» лише у спільній спортивній дії, тобто як соціальний об'єкт, спосіб людського буття, що є самим буття, вираженням світом спорту, який не є надбудовою, а самим буття [5, с. 216–226].

Спорт є визначальним моментом тілесного єства людини та базисом продуктивної спортивної діяльності, необхідних форм мобілізації спортивного потенціалу людської особистості. У нашому розумінні спорт – це освоєння природи чи протистояння їй, що й потребує адаптації до могутніх сил природи, освоєння спортивних цінностей людського буття, що забезпечує це буття. Адже світ людини – це навколишня природа в освоєному людиною предметно-матеріальному світі і предметно створеному, спортивному, соціокультурному бутті. Не випадково діяльнісну сутність духу В. В. Ф. Гегель визначав поняттями «опредмечування» і «розпредмечування», «відчуження і «зняття відчуження». Але вони повинні ввійти у життя індивідів, в їх соціокультурний і спортивний світ. Людина тільки тією мірою стає людиною як соціально-культурна істота, якщо вона опановує природу, долає зовнішню природну необхідність, стихійну гру ворожих дій природних сил і створює свій світ, цивілізує й окультурює умови свого життя. Однак свобода людини, її опанування над силами природи завжди мають свої межі. Спорт як вираження духу активності особистості – це особливий зріз спортивного полю (способу) існування людини у світі спорту, в якому формуються сутнісні сили людини. Таке відношення до світу спорту є тим «життєвим світом» особистості, що загартовує її, відіграє значну роль у становленні психіки людини, свідомості, мислення, культури. Людина набуває свідомості і власного «Я» лише у спільній спортивній дії, тобто як соціальний об'єкт, джерелом якого є колективний спортивний досвід [6].

У нашому розумінні спорт як вираження духу активності особистості має наступні визначення: 1) описові, що містять спроби перелічити аспекти спортивного життя і діяльності, які висвітлюють спорт; 2) історичні – акумуляція традицій у процесі існування спортивних культур, починаючи з античності, коли мав зародитися олімпізм (культурно-спортивна спадщина); 3) нормативні – норми і правила, що мають місце у правовому спортивному законодавстві; 4) психологічні – психологічні феномени спортсменів, наприклад, пристосування, культурна адаптація, розв'язання проблем, навчання, навички; 5) структурні – моделі організації спортивного життя як способу функціонування структурних субструктурних рівнів спорту; 6) генетичні – ґрунтуються на походженні чи генезі спортивної культури, що включають результат адаптації групи до середовища.

Тому у нашому розумінні спортивна культура – це комплекс створених людьми об'єктивних та суб'єктивних елементів буття спорту, котрі забезпечують виживання людини у даному виді соціуму, що потребує перемоги, а інколи і «будь-якою ціною», створюють особливий спосіб бачення спортивного середовища і формують елементи спортивної культури. Особливості середовища

створюють умови для розвитку особливостей спортивної культури, поведінки та навичок соціалізації у світі спорту. Спортивні феномени є колективними, перебувають поза індивідуальною людиною, а звідси термін – надорганічність спорту, що дає можливість використовувати не лише індивідуальний, а й груповий аналіз впливу спорту на індивідуальну поведінку, що є основою соціалізації. Остання виражається у формуванні спортивної компетентності особистості, впливаючи на укріплення сил, що відкриває межі до постійної досконалості, а головне – фізичної активності, в основі якої дух спортсмена [7].

Так як в основі нашої тези категорія «дух активності», то розглянемо дану категорію. Із звичайної точки зору все уявляється просто: душа знаходиться в тілі, а дух – у душі і все це у сукупності є «людина». Тіло людини знаходиться в душі, що і складає сукупність сутнісних сил людини, які слід розвивати. Згідно зі своєю природою, дух – це явище надзвичайно складне, дух – це те, що обіймає собою тіло, а душа – одухотворене тіло, над розвитком якого треба працювати.

Можливо у нашому аналізі будуть деякі ідеалістичні мотиви до трактування вище означених явищ, проте без ідеалізації неможливо, так як дух як стан активності людини є категорією духовності, в основі якої дух, що проявляється в особистості і завдяки особистості. Людина є лише носій духу, яка завдяки духу протестує проти негативних сторін дійсності і культивує у собі ті ідеальні цінності (у нашому випадку спортивні), які повинні здійснювати особисте життя людини і конституювати її як особистість. Дух як стан активності перетворює біологічного індивіда на культурного і духовного, робить її людиною. Напроти, душа є творчий процес, який людина трансцендує і піднімається завдяки ньому до того, що вище людини. І лише тоді людина не зникає, не губиться у натовпі, а реалізує себе завдяки станам самоутвердження і самодосконалості. «Меж душі не віднайти – така глибинна її основа», – говорив ще Геракліт. «Дух є внутрішнє світло у всіх живих істотах, початок, завдяки осмисленню якого людина приходить до свого очищення», – говорив І. Ільїн. І якщо людина уподібнюється духу, то душа і дух є зустріч двох дихань. Тоді дух предстає не просто як атмосфера, не просто як матеріал для душебудівництва, але і як засіб для улаштування своєї душі. Душа як модус людської активності чи людської суб'єктивності представляє собою особливу, соціальну здатність людини до перетворення свого буття [8].

Дух є не тільки субстанція, але й реальність, що представляє собою сукупний (колективний) інтелект. Дух проривається у спортивний світ, який є складовою частиною природи і вищою якісною вартістю людини. Жити духом – це означає бути вільним і визначати, що є «Я», тому людина, яка не має генетично духовного стрижня, не здатна вибирати. Згідно Аристотеля, Фоми Аквінського, душа є форма людини, «у собі – безкінечна форма, у якій живе людина», а дух людини лежить в основі спортивного буття. Духовність є результат «тонкої» дії процесів об'єктивації різних проявів суб'єктивності у спорті, який є невід'ємною частиною культури і включає у себе особливі культурні коди, що виробляють духовно-моральні і ціннісні орієнтації, установки, типові для спортивної діяльності соціальні практики. Саме соціальні практики формують людське тіло, яке немислиме без культурних,

соціальних та політичних установок, експериментів самореалізації тілесної організації, так як людське тіло є і продуктом торгівлі, і інструментом професійної кар'єри, і засобом аргументації у формуванні спорту як вираження духу активності. Спорт в умовах індустріального і постіндустріального розвитку товариств розвиває цивілізаційні соціально-культурні трансформації, включаючись в загальну систему міжнародної взаємодії, комунікативно-інформаційного обміну [9].

Таким чином, спорт відображає сьогодні істотні сторони устремління людини до досягнення високих фізичних результатів у змаганнях самого різного виду. Це багатоманітне явище, що складає невід'ємний елемент культури суспільства, один із засобів і методів укріплення здоров'я нації, підготовки до праці і оборони, що включають фізичні вправи, змагання. Поряд з укріпленням здоров'я і загальним фізичним розвитком людини мета спорту – досягнення високих результатів і перемог у змаганнях. В сучасному розумінні спорт – устремління людини до розширення меж своїх фізичних можливостей, участь у змаганнях. Спорт – це сукупність найбільш дієвих засобів етичного і естетичного виховання, задоволення духовних запитів суспільства, це цілий світ емоцій, породжених успіхами і невдачами у змаганнях, складний комплекс міжлюдських відносин і, на кінець, найпопулярніше видовище, суспільна значимість якого постійно зростає.

Підведемо підсумки. Парадигма спорту як вираження духу активності і саморозгортання сутнісних сил особистості направлена на посилення тілесності і духовності свого «Я», яке намагається вийти за свої межі свого «Я», розширяє горизонти своєї екзистенції, фізичні і творчі (креативні) можливості своєї буттєвості. Спорт – це вся багатоманітність природи, краси, гідності, самоцінних, смислових засобів життєдіяльності людини, що вказують на особисте самозростання особистості в образах людини майбутнього [10].

Парадигма спорту як вираження духу активності і саморозгортання сутнісних сил особистості включає парадигму спорту як культурного явища – амбівалентного і суперечливого, у рамках якого проявляються і формуються як кращі людські якості, відбувається становлення людини як духовно-тілесної істоти, так і якості, що приводять до руйнації психіки, волі, з'являються і негативні стимули для розвитку особистості. У спорті людина розкриває і «вимірює» свій дух активності, проте в нього включається і загроза виходу за межі своїх можливостей, за межі допустимої для індивіда напруги сил, яка обертається проявами «негативної волі».

Являючись певною формою діяльності, спорт виступає у різних формах: символічних, знакових, вербальних, ідеальних, предметних, включає норми, цінності, систему соціальних ролей та інститутів. Спорт являється багатовимірним явищем, представляє собою складне, гетерогенне і різноманітне явище, що включає багато підрозділів, видів, напрямів. Вся ця багатоманітність напрямів дозволяє індивіду визначити себе і виміряти свої можливості в залежності від того, яких фізичних кондицій він досяг, якими володіє задатками і здібностями, в якій мірі вони розвинуті, як особистість оволоділа майстерністю і технікою. Саме культура трансформує природні сили людини, переводячи їх в інший спосіб існування, здійснюючи

людинотворчість і забезпечуючи тим самим відтворення всього суспільства. Спорт приймає участь в усіх процесах, демонструючи вищі досягнення людини у розвитку фізичних, ментальних, особистісних якостей.

Список використаних джерел

1. Аристотель. Метафізика // Аристотель. Сочинения: в 4-х т. – М.: Мысль, 1975. – Т.1. – С.63–367.
2. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. – Соч. Т. IV. – М.: ИФ ФН СССР, 1959. – 347 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: в 3-х т. / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1974. – Т.1. Наука логики. – 452 с.
4. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. Соч. в 6-и томах, Т.3. – М.: Мысль, 1964. – 799 с.; Кант И. Критика практического разума / И. Кант. Соч. в 6-и т. Т.4. – Ч.2 [ред. Асмус В. Ф. и др.]. – М.: Мысль, 1965. – С.313–501.
5. Білогур В. Є. Формування культурних засад становлення цілісної особистості у світі спорту (філософсько-антропологічний дискурс) / В. Є. Білогур // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2015. – Вип.60. – С.216–226.
6. Білогур В. Є. Філософія спорту: теоретико-методологічний контекст: Монографія / В. Є. Білогур. – Дніпропетровськ: Акцент ПП, 2014. – 264 с.
7. Воронкова В. Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть) / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя: Павел, 2000. – 176 с.
8. Визитей Н. Н. Социология спорта / Н. Н. Визитей. – Киев: Олимпийская литература, 2005. – 248 с.
9. Воронкова В. Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст: монографія / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2012. – 262 с.
10. Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях? Коллективная монография / Под ред. О. А. Базалюка. – К.: Издательский дом «Скиф», 2012. – Т.2. – 408 с.

References

1. Aristotel'. Metafizika // Aristotel'. Sochineniya: V 4-h t. – M.: Mysl', 1975. – T.1. – S.63–367.
2. Gegel' G. V. F. Fenomenologiya duha / G. V. F. Gegel'. – Soch. T. IV. – M.: IF FN SSSR, 1959. – 347 s.
3. Gegel' G. V. F. Jenciklopedija filosofskih nauk: v 3-h t. / G. V. F. Gegel'. – M.: Mysl', 1974. – T.1. Nauka logiki. – 452 s.
4. Kant I. Kritika chistogo razuma / I. Kant. Soch. v 6-i tomah, T.3. – M.: Mysl', 1964. – 799 s.; Kant I. Kritika prakticheskogo razuma / I. Kant. Soch. v 6-i t. T.4. – Ch.2 [red. Asmus V. F. i dr.]. – M.: Mysl', 1965. – S.313–501.
5. Bilogur V. Je. Formuvannja kul'turnyh zasad stanovlennja cilisnoi' osobystosti u sviti sportu (filosofs'ko-antropologichnyj dyskurs) / V. Je. Bilogur // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2015. – Vyp.60. – S.216–226.
6. Bilogur V. Je. Filosofija sportu: teoretyko-metodologichnyj kontekst: Monografija / V. Je. Bilogur. – Dnipropetrovsk: Akcent PP, 2014. – 264 s.
7. Voronkova V. G. Metafizychni vymiry ljuds'kogo buttja (problemy ljudy ny na zlami tysjacholit') / V. G. Voronkova. – Zaporizhzhja: Pavel, 2000. – 176 s.
8. Vizitej N. N. Sociologija sportu / N. N. Vizitej. – Kiev: Olimpijskaja literatura, 2005. – 248 s.
9. Voronkova V. G. Filosofija rozvytku suchasnogo suspil'stva: teoretyko-metodologichnyj kontekst: monografija / V. G. Voronkova. – Zaporizhzhja: RVV ZDIA, 2012. – 262 s.
10. Obraz cheloveka budushhego: Kogo i Kak vospityvat' v podrastajushih pokolenijah? Kollektivnaja monografija / Pod red. O. A. Bazaluka. – K.: Izdatel'skij dom «Skif», 2012. – T.2. – 408 s.

Bilogur V. E., Doctor of Philosophy, professor of Department theory and methodology of physical education and sport of disciplines, Melitopol State Pedagogical University named after Bogdan Khmelnytsky (Ukraine, Melitopol), bilovlada@mail.ru

Sport as an expression of spirit activity and amarasooriya essential powers of man: theoretical and methodological context

The article presents the theoretical and methodological context of the study of sport as an expression of spirit activity and samorastvoreniya intrinsic forces of the person. The essence of sport as an expression of the spirit activity that contributes to

the transformation of the physical into the spiritual, and Vice versa; demonstrated conditions raspredsetevaya essential powers of man as amotorcycle personality and presents the definition of sport as an expression of the spirit of personal activity, which affects the strengthening of the forces, opens the borders for permanent improvements, and more importantly, physical activity, based on the spirit. In the article the conditions of socialization, which are expressed in the change of man to the world and yourself, the formation of sports competence of the individual; and discloses the category of «spirit» and «soul», which is decisive in shaping the theoretical and methodological context of sport, namely, the manifestation of spirit activity and samorastvorennya essential forces of personality.

Keywords: sports, spirit, soul, activity, person, entity power, sports activities, work, sports life, human body.

Билогур В. Е., доктор философских наук, профессор кафедры теории и методики физического воспитания и спортивных дисциплин, Мелитопольский государственный педагогический университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Мелитополь), bilovlada@mail.ru

Спорт как выражение духа активности и саморазворачивания сущностных сил человека: теоретико-методологический контекст

Представлен теоретико-методологический контекст исследования спорта как выражения духа активности и саморазворачивания сущностных сил личности. Раскрыта сущность спорта как выражения духа активности, которая способствует трансформации физического в духовное и наоборот; продемонстрированы условия распрямления сущностных сил человека как самостроительной личности и представлена разработка определения спорта как выражения духа активности личности, который влияет на укрепление сил, открывает границы для постоянного совершенствования, а главное – физической активности, в основе которой дух. В статье раскрыты условия социализации, которые выражаются в изменении человека к миру и самому себе, формирования спортивной компетентности личности; раскрыты категории «дух» и «душа», которые есть определяющими в формировании теоретико-методологического контекста спорта, а именно выражения духа активности и саморазворачивания сущностных сил личности.

Ключевые слова: спорт, дух, душа, активность, человек, сущностные силы, спортивная деятельность, творчество, спортивное бытие, человеческое тело.

* * *

УДК 796.011+141

Шеремет Л. А.,
кандидат философских наук, доцент, докторант,
Институт вищої освіти НАПН України
(Україна, Київ), lyubasha1971@mail.ru

ГУМАНІЗАЦІЯ СПОРТУ ЯК ЧИННИК ОПТИМІЗАЦІЇ ЛЮДИНОМІРНОСТІ

Аналізуються можливості подолання кризових явищ в сучасному спорті шляхом гуманізації як його сутнісних, так і організаційних сторін. Метою даної статті є виявлення можливості гуманізації спорту як соціальної практики в якості фактора оптимізації його людиномірності. Особливу роль у досягненні поставленої мети зіграли такі загальнонаукові методи, як системний, аналіз та синтез.

Подальші дослідження спорту, безумовно, повинні бути пов'язані з якомога більш глибоким вивченням проблеми гуманізації спорту і з визначенням способів їх вирішення. Тут особливо виділяється завдання виявлення та актуалізації таких стратегій розвитку спортивної практики, в яких в найбільшій мірі виявлялася б гуманістична природа спорту.

Ключові слова: спорт, спортивна діяльність, гуманізм, олімпізм, технократизм, змагання, принципи чесної гри.

Спорт розглядається як сфера суспільного життя, в рамках якої формуються і виявляються кращі людські якості, відбувається становлення людини як духовно-тілесної цілості. Разом з тим стає все більш виразною здатність спорту створювати й негативні стимули для розвитку особистості. У спорті людина розкриває і «вимірює» свої фізичні та ментальні можливості, однак у ньому міститься також і небезпека виходу за межі цих можливостей, за межі допустимої для індивіда напруги сил.

Таким чином, назріває криза сучасного спорту, сутність якої полягає в тенденції порушення ним меж людиномірності, вона є вагомим спонукальним чинником дослідження даного феномена, визначення перспектив

його розвитку і головне – виявлення тих засобів, застосування яких оздоровить і гуманізує сферу спорту.

Основні колізії, що виникають в області сучасного спорту, так чи інакше, пов'язані з технократичними тенденціями особливо потужно проявляють себе в суспільстві на нинішньому етапі його розвитку, про що розмірковує в своїх працях М. О. Бердяєв. Для філософського осмислення різноманітних аспектів широкого проблемного поля сучасного спорту, що включають різні сторони людиномірності соціальної практики спорту, особливе значення мають роботи М. М. Візителя та В. І. Столярова. Проблема гуманізації спорту піднімається в роботах В. І. Столярова, Ю. Т. Черкесова, П. де Кубертена. Л. П. Матвєєв відзначає суперечливість та антигуманність сформованої практики «спортивної селекції», що з одного боку сприяє активізації пошуку спортивних талантів, але з іншого – стає бар'єром для багатьох людей. Ціннісний аналіз спорту становить собою зміст досліджень таких сучасних українських філософів як М. М. Ібрагімова та С. В. Могільова, формуючи собою започаткування цілого напрямку «гуманітарного спортивного наукознавства», яке сприяє пізнанню людиною своєї сутності та смислового призначення. Та все ж в широкому списку літератури, присвяченій теоретичній рефлексії фізичної культури й спорту, поки що немає дослідження, в якому була б розкрита проблема розуміння спорту як способу прояву і визначення людиномірності в широкому контексті – розумінні світу як людиномірності буття.

Метою даної статті є виявлення можливості гуманізації спорту як соціальної практики в якості фактора оптимізації його людиномірності.

Особливу роль у досягненні поставленої мети зіграли такі загальнонаукові методи, як системний, аналіз та синтез.

Теоретична проробка і практична реалізація системи ідей, рішень та заходів, пов'язаних з гуманізацією спорту, є, мабуть, найскладнішим і разом з тим актуальним завданням спортивної науки та суспільного дискурсу з проблем спорту.

Виникає необхідність не лише осмислення всього комплексу питань, пов'язаних з розвитком дегуманізуючих тенденцій в спорті, але й вироблення практичних, таких, що піддаються реалізації, рекомендацій. І найбільша складність полягає в тому, що найпрекрасніші наміри та теоретичні конструкції тут стикаються з тією обставиною, що гуманізації спорту часто протистоять самі інтенції спортивної діяльності, пов'язані з прагненням її суб'єкта до визначення меж людиномірності.

Онтологічна природа спорту така, що він пов'язаний із встановленням деяких визначеностей, з перебуванням всередині ареалу Антропологічної Межі. Якщо вилучити з спорту його провідну змістовну ознаку – служити способом фіксації міри розвиненості людської тілесності (враховуючи, звичайно, що тілесність є соціальною характеристикою людини, маючи на увазі нерозривний зв'язок з духовністю), – то зникне спорт як такий, як явище культури.

Саме тому викликає сумнів думка деяких аналітиків і практиків спорту, можливо очевидна з погляду необхідності гуманізації спорту, але навряд чи реалізована, ідея відмови від змагальності взагалі. Зокрема, прихильники руху, назва якого перекладається з англійської як «спорт

в душі співробітництва» припускають припинити поділяти учасників на переможців та переможених, оцінювати, насамперед, здатність до співпраці, їх допомогу один одному у досягненні спільної мети [6, с. 6].

Але вся справа в тому, що змагання є найадекватнішим завданням спорту «міркою» фізичних і ментальних сил індивіда. Якщо воно буде відсутнє, значить, буде відсутнє й порівняння результатів, а, отже, зникне можливість об'єктивної фіксації певних показників. Швидше за все «зустрічі», подібні тим, на які вказували В. І. Столяров, І. В. Барінова, С. І. Курило, не знайдуть широкого розповсюдження, або можна висловити припущення про ймовірність перетворення їх у звичайні змагання, просто засновані на основі нових правил (або домовленостей).

Подібне рішення проблеми гуманізації спорту неприродне для нього самого і є проявом своєрідного «насилення» по відношенню до даної сфери суспільного життя й виду діяльності. По суті воно являє собою заборону, оголошення «вето» на реалізацію змістовних і формальних характеристик спорту.

Проблема, пов'язана з явними тенденціями до переходу за межі Антропологічної Межі, що визначилася в спорті, виникає на певній цивілізаційній ціннісно-нормативній основі. Вона є проекцією глибинних, але певним чином модифікованих соціокультурних смислів, а також розділової натуралістичної парадигми соматичної свідомості. Отже, коріння вирішення цієї проблеми лежать значно глибше того рівня буття, на якому можливе здійснення вибору тієї чи іншої форми змагального процесу.

Ці корені – у розвитку технократичних тенденцій, в культурі сили і безмежного активізму, в уподібненні соціальних процесів природним і в натуралістичному підході до людини, в перетворенні індивіда в «слабку ланку» людино-машинних комплексів, створюваних соціотехнічним суспільством. А тому вирішення проблеми гуманізації спорту, в кінцевому рахунку, пов'язане з повільним і поступовим усвідомленням небезпечних перспектив реалізації технократичної парадигми мислення і породжуваних нею форм практики, а також з подоланням тенденцій, що розвиваються.

У кінцевому рахунку, гуманізація спорту пов'язана з торжеством ставлення до людини як цілості, тілесної й духовної прояви якої являють собою нерозривну єдність. Але вся проблема в тому, що таке ставлення є, безумовно, серцевиною нескінченно віддаленого ідеалу.

Та все ж слід вітати всякий рух в сторону наближення до цього ідеалу. І початок цьому руху може бути покладено самим фактом виникнення розуміння необхідності поставити «заборони» спробам подолання меж людиномірності в спорті.

Про наявність ознак такого розуміння і навіть початку його опредметнення в практичній сфері свідчить досить багато.

До найважливіших серед цих ознак відноситься активізація на рубежі XX і XXI століть боротьби з допінгом, пов'язана значною мірою з об'єднанням зусиль МОК та міжнародних спортивних федерацій, але головне – з формуванням відповідної громадської думки, що схиляється в бік встановлення меж штучного форсування тих процесів, що протікають всередині людського організму й психіки, які призводять до рекордів.

Проводяться профільовані міжнародні конференції, формується, в ході громадського обговорення проблеми

(в тому числі в ЗМІ), специфічний тип громадськості, розробляється антидопінгова програма, створюється правове поле діяльності в даній сфері. У 1999 році прийнятий Антидопінговий кодекс олімпійського руху, зростають масштаби допінг-контролю. Робляться й інші кроки.

Треба визнати, що далеко не всі тренери, лікарі, самі атлети, а тим більше спонсори зацікавлені в тому, щоб «очистити» спорт від допінгу. Про це свідчать численні скандали, пов'язані з позбавленням чемпіонів нагород і передачею їх титулів представникам інших команд, а також відсторонення різних спортсменів від змагань. Тим не менш, даного роду робота дуже важлива, якщо її не проводити, то сфера спорту із змагання, в ході якого виявляються найбільш талановиті й тренувані атлети, перетвориться на арену боротьби фармакологічних фірм.

Крім проведення заборонної діяльності, спрямованої проти штучного плекання спортивних результатів, здійснення низки практичних заходів відповідного характеру, ведеться й позитивна робота. Остання розвивається в декількох напрямках. Розробляються нові, більш відповідальні вимогам сучасності, моделі та методики тренувального та змагального процесу. Цікава, зокрема, концепція, в основу якої покладено установку на те, щоб створити такі умови підготовки та проведення змагань, при яких реакція організму спортсмена на отримуване навантаження не буде виходити за межі оптимуму.

Справа в тому, що в основі більшості захворювань, пов'язаних зі спортивною діяльністю, знаходиться невідповідність використовуваних навантажень можливостям організму. Звідси виникають перевтома, перенапруга, перетренування, вони супроводжуються зниженням імунітету й опірності організму [1, с. 52].

Деякі науковці формулюють цікаві пропозиції щодо необхідності такої організації тренувань і змагань, при якій спортсмену буде зараховуватися результат лише в разі виконання рухових дій в рамках оптимальної роботи організму [8, с. 44].

Безумовно, подібного роду організація змагання й підготовки до нього вимагають великих зусиль та потужного технічного забезпечення. Але головною перевагою для масового впровадження даних ідей є все ж стереотипи спортивного мислення, що містять установку на те, що спортсмен зобов'язаний «вичавити» з себе перемогу, навіть нехтуючи сигналами про неадекватність навантаження його силам, що посилюються організмом.

Вже зараз здійснюється певна робота, спрямована на корекцію і подолання подібного роду стереотипів.

Мова в даному випадку йде про протиставлення процвітаючому в технократичному суспільстві принципу «перемоги», який містить у своїх смислових глибинах установку на подолання спортсменом меж своїх можливостей, принципу «чесної гри», що орієнтує на неприпустимість застосування таких засобів і прийомів, які можуть забезпечити перемогу навіть нечесним шляхом. Поняття «перемога» і «чесна гра» є смислотворчим ядром даних принципів і, стаючи складовими категоріального ладу сучасного спортивного мислення, отримують специфічні риси і тлумачення.

Поняття чесної гри і перемоги являють собою, перш за все найважливіші категорії олімпізму. Включаючись в ієрархію смислів даного типу свідомості, вони знаходять

також статус світоглядних універсалій, які задають певне бачення світу спорту та коригуючих направлення його розвитку. Вони визначають контури і перспективи розвитку спортивної практики, виступають в якості базисних положень, що обґрунтовують її доцільність. При цьому (на сучасній цивілізаційній основі) зі змісту даних світоглядних універсалій випливають протилежні один одному визначення та судження, виводяться принципи антитетичності.

Отже, виникає необхідність визначити складові принципу «чесної гри» і виявити особливості його практичної актуалізації.

Цей принцип є основоположним для практики спорту, що розвиваються на базі ідей олімпізму. На це неодноразово вказував П. де Кубертен, найбільші представники керівництва в спорті, діячі культури. Його найважливіші положення розкриті в базових документах світового спортивного, в тому числі олімпійського, руху, перетворені на норми, впорядковують практику сучасного спорту.

У Передмові до «Маніфесту про спорт», прийнятому в 1964 році Міжнародною Радою фізичного виховання і спорту (СІЕПС), президент Ради, срібний олімпійський медаліст і лауреат Нобелівської премії миру Ф. Ноель-Бейкер писав: «Чесна гра є сутністю, необхідним елементом всякого спорту, гідного цієї назви. Вона лежить в основі як аматорського, так і професійного спорту. Принцип чесної гри вимагає не тільки строго, але й добровільно дотримуватися духу і букви правил. Він передбачає повагу до супротивника і самому собі. Без чесної гри змагання стає грубим і принизливим» [3, с. 10].

Далі в даному Маніфесті говориться: «Якби в силу якоїсь катастрофічної обставини принцип чесної гри зник зі спортивного світу, змагання стали б місцями брехні, обману та брутальності. Спорт з будівельника людських відносин перетворився б на їх руйнівника і, таким чином, втратив би головний сенс свого існування» [10, с. 31].

В іншому найважливішому документі, «Маніфесті про чесну гру», який був розроблений і опублікований в 1977 році Міжнародною Радою спорту та фізичного виховання при ЮНЕСКО, відзначається, що чесна гра виражається, насамперед, в поведінці самого спортсмена. Вона характеризує його образ дій, що впливає з почуття власної гідності й включає в себе чесність, сумлінність, рішучу та гідну поведінку в ситуаціях, коли інші поводяться нечесно; позитивну, що виражається в постійному прагненні до співпраці, повагу до партнера, противника, судді; уміння залишатися скромним після перемоги і спокійно сприймати поразку.

Разом з тим звертається увага на те, що дотримання принципів чесної гри необхідне не тільки для спортсменів, але також для тренерів, спортивних керівників, глядачів і всіх інших осіб, пов'язаних зі спортом [4, с. 10].

Вивчення особливостей практики сучасного спорту показує, що серед спортсменів чимало таких, які справді демонструють на змаганнях, у тому числі олімпійських, поведінку, відповідну принципу «чесної гри». Разом з тим виявляються досить істотні труднощі в його практичному втіленні.

Молодь у своїй реальній поведінці часто орієнтується не на даний принцип, а на інші цінності. Спортивні змагання привертають все більше число спортсменів лише можливістю заробити гроші, придбати інші матеріальні

блага, славу. Молоді люди часто проявляють жорстокість, агресивність, грубу фізичну силу, демонструють свої переваги.

Таке ставлення молоді до принципів «чесної гри» пов'язане значною мірою з позицією тих, в чій обов'язки входить завдання формування у спортсменів певного типу поведінки. Тобто, ні викладачі фізичного виховання, а ні тренери не прививають своїм вихованцям поняття чесної гри. Основний акцент вони роблять на успіх спортсмена, а не на порушення ним правил спортивної етики.

Все це свідчить про те, що в залученні членів спортивної спільноти до принципу «чесної гри» існують серйозні труднощі. І, насамперед, складність полягає в тому, що спорт не вдається цілковито прив'язати до принципів чесного змагання в силу природи самого спорту і особливостям змагальної діяльності, які вимагають і здійснюють порівняння результатів і, тим самим, спонукають до все нових рекордів. І, на жаль, завжди знайдуться люди, які будуть прагнути досягти цих рекордів будь-якою ціною.

Тому зміцнення й розширення сфери розповсюдження принципу «чесної гри» вимагає постійного опору силі впливу принципу «перемоги», в основу якого закладена ідея зведення нового спортивного результату, рекорду, перемоги над суперником і досягнення успіху в ранг мети і сенсу спортивної боротьби.

У силу цього істотно значимими видаються різноманітні, описані в науковій літературі і поступово впроваджувані в спортивне життя, форми і методи свідомого і цілеспрямованого впливу на даний вид суспільної практики.

Вважається, що для олімпійського спорту й спорту вищих досягнень істотно значущим є завдання розробки та актуалізації програм, що забезпечують обґрунтування спортивної практики принципами «чесної гри».

На сьогоднішній день ці програми включають пропозиції:

- змінити девіз олімпійського руху, пов'язавши його з гуманістичними цінностями (з погляду скульптора Р. Тейта Маккензі девіз має звучати так: «Швидкість, легкість, відвага, справедлива гра», а колишній президент Міжнародної асоціації шкіл фізичного виховання вважає, що його слід сформулювати як «краще, прекрасніше, людяніше», є й інші пропозиції);

- розширити практику вибору на олімпійських іграх спортсменів, що втілюють олімпійський ідеал, а після закінчення ігор вручати спеціальну медаль з написом: «Гуманізм за посередництвом спорту»;

- активізувати і пропагувати діяльність міжнародних комітетів «Фейр Плей» («Чесної гри») та інших близьких їм за духом асоціацій;

- вдосконалювати норми суддівства, вносячи в них зміни, що стосуються якомога більш точної та об'ємної класифікації порушень правил змагань;

- розвивати нові змагання та ігри у бік їх гуманізації. У зв'язку з цим висловлюються пропозиції щодо розширення області проведення ігор, в яких попускались би зміни правил змагання (за домовленістю самих учасників), вони стали б більш демократичними, гуманними, доступними для всіх людей незалежно від їх віку, рівня підготовленості, стану здоров'я (інвалідності) і т.д. Причому цей підхід припускає збереження орієнтації на такі, мабуть, іманентні для спорту, принципи як

конкуренція, перевага, максимальна результативність, вимір і порівняльність результатів, і т.д., але разом з тим ставити своїм завданням трансформацію «жорсткої» моделі в більш гуманну [6, с. 6].

Істотно важливим завданням є дослідження та вирішення проблем, що виникають у галузі соціально-правових взаємин у спорті. У даній сфері суспільної практики реально існує складний комплекс колізій, зумовлених конфліктністю інтересів спортсмена і різних організацій, корпоративних, кланових, політичних та економічних структур.

На сьогодні права атлета враховуються недостатньо через його власний невисокий рівень правової культури. Це посилює його залежність від адміністрації та «правил гри», що нав'язуються нею, породжує помилки у вирішенні конфліктних ситуацій та беззахисність спортсмена.

Необхідно розширювати правове забезпечення професійно комерційного спорту. Але для цього треба, насамперед, визначити саму область його існування, принципи функціонування, допустимі форми спонсорської допомоги, комерційної діяльності, рівень відповідальності перед державою й суспільством та інше.

Внесення ясності в цю сферу важливо ще й тому, що багато спеціалістів та діячів спорту заявляють, що професіоналізація підготовки атлета у великому спорті сягає нині настільки високого рівня, що ні про яке аматорство взагалі не може йти мови. Тому створення правового простору великого спорту є необхідною складовою частиною процесу його гуманізації. Тільки чітка артикуляція та законотворче оформлення всього комплексу відносин у цій сфері може стати основою ліквідації адміністративного свавілля та хабарництва в спорті, захисту прав спортсмена як в області взаємин з керівниками команд і змагань, так і в контексті проблеми визначення умов безпечної для його здоров'я діяльності.

Також необхідно враховувати, що спорт існує не тільки у своїй олімпійській або «досягненській» іпостасі (як «великий» спорт). Є й інший, «масовий» його різновид. При цьому суспільство потребує гуманізації та цієї сфери спорту, зокрема, в її розширенні, в створенні більш доступних форм участі, синтезуванні в ній традиційності й сучасності. Саме завдяки цьому різновиду спорту, можливості його поєднання з цінностями та цілеорієнтирами інших сфер фізичної культури є найбільш актуалізовуваними.

Стає все більш очевидним, що саме в цій своїй іпостасі практика спорту в найбільшій мірі стає вираженням його гуманістичної суті. Цільовий результат спортивної діяльності не зводиться до досягнення рекорду, а втілюється в тому, що сприяє фізичному й особистісному розвитку, підвищує загальну життєздатність і здоров'я індивіда.

У нашій країні розвиток загальнодоступного спорту не обходиться без протиріч і проблем.

Головна проблема в тому, що «масовий» спорт, по суті, не такий вже й масовий, як це декларується. Якщо в розвинених країнах загальне число залучених до сфери загальнодоступного спорту становить від 30% і більше від загальної чисельності населення, то в нашій країні цей показник дорівнює близько 13% [9].

Головна соціально-економічна причина цього – низький рівень життя більшої частини населення. Однак існують і психологічні причини, які полягають

у формальному характері фізичного виховання і тренувань, до яких залучається наша підростаюча молодь ще в школі, і які, за відгукми нині вже дорослих людей, «відбивають» бажання продовжувати заняття спортом.

Значне місце серед факторів, що заважають розвитку сфери кондиційного, загальнодоступного спорту, займає стресогенний характер розвитку нашого суспільства. У поєднанні з досить низьким рівнем культури дозвілля, цей фактор діє в напрямку розвитку таких моделей дозвілля, для яких пріоритетними є пасивні форми відпочинку.

Важливу роль відіграє й індиферентність держави до проблеми масового спорту при загальних декларативних установах на його розвиток.

На Заході в останні десятиліття XX століття виник і розвивається рух «Спорт для всіх». Зараз до нього залучено велику увагу громадськості. Завдяки цьому руху вдається, по-перше, зробити спорт дійсно масовим явищем. По-друге, зменшується небезпека руйнування як людської духовності, так і тілесності, пов'язана з можливістю подолання меж людиною мірності, що міститься в самому спорті, з ескалацією психології «рекордизму» та зі ставленням до самого спорту з погляду «перемогочентризму».

У зв'язку з організацією цього руху розробляються засоби кондиційного тренування, методики їх самостійного використання, створюється система масових спортивних змагань, фестивалів та інших фізкультурних акцій, здійснюється потужне інформаційне забезпечення, за допомогою листівок, плакатів, тематичних друкованих видань для фізкультурного самоосвіти і т.д. [2, с. 34].

В Україні прийнята Постанова Кабінету Міністрів України №49 від 18 січня 2003 р. «Про утворення центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх» для підвищення рівня фізкультурно-оздоровчої роботи серед населення і створення умов для реалізації права громадян на заняття фізичною культурою та спортом [7].

Відповідно забезпечуються організаційні умови і мотивація спорту для всіх. Продовжуючи радянські традиції, в цю мотивацію вноситься обманне начало, що полягає у твердженнях, ніби саме в масовій спортивній діяльності розкриваються можливості індивіда, відбувається формування життєвих перспектив, пов'язаних з великим спортом.

Насправді, природна взаємодія загальнодоступного спорту і спорту великих досягнень, коли найбільш обдаровані спортсмени приходили зі школи, армії, вузівської або заводської команди, практично закінчилася. Високі вимоги щодо до рівня майстерності припускають багаторічну спортивну підготовку, а отже, включення до її орбіти дітей і підлітків та їх спрямованого, спеціалізованого розвитку.

В істотному зв'язку з даним явищем знаходиться формування далекої від гуманістичних ідеалів механізмів відбору і жорсткої, що калічить фізично і морально, системи виховання майбутніх чемпіонів.

У відносинах держави до загальнодоступної спортивної діяльності весь час домінує прагнення підпорядкувати їй її, а не тільки великий спорт, нестримній гонці за престижем. Така практика тільки підсилює тенденції, що ведуть до підміни мети розвитку спорту для людини іншої мети – відбору людини для спорту.

Практика масового спорту, в якому домінує тренувальний процес, не варто па місці, і в ній з'являються надзвичайно цікаві та перспективні новації.

Вони багато в чому пов'язані з соціальними і технічними нововведеннями.

Сфера інноваційних процесів сучасного суспільства різноманітна і насичена; надзвичайно цікавим елементом цього різноманіття є нові моделі способу життя. Серед цього роду моделей можна виділити ті, які містять орієнтацію на фізичну активність спортивного типу.

Все більш пріоритетними стають цінності здорового способу життя. Нарощування в масовій свідомості орієнтації на дані цінності обумовлюють розвиток, а в іншому відношенні є його наслідком, індустрії спортивно-оздоровчого дозвілля.

У зв'язку з цим і в сферу масового, а не тільки великого, спорту проникають нові технології, тренажери і комп'ютери. Вони дозволяють спортсмену разом з тренером, або навіть самостійно, створювати індивідуальні програми тренувань. Завдяки цьому до спортивного життя починають залучатися ті, хто не був схильний до занять спортивними іграми (особливо це відноситься до жінок), які раніше були переважно формою фізичної активності у сфері спорту (приблизно до 90-х років XX століття).

У зв'язку з цим фахівці багатьох країн відзначають, що у багатьох людей, особливо важливо, що у жінок, – раніше вельми пасивних та індиферентних по відношенню до спорту, – з'являється бажання займатися тренінгом самостійно. Активізувалася ця тенденція переважно після появи нових видів фізичних занять, таких як аеробіка, шейпінг і т.д. Поступово розширюється сфера сімейного спорту.

Фахівці називають такі форми розвитку спорту для всіх «комбінаційними» або «гібридними», так як вони виникають при взаємопроникненні спортивної, кондиційної, оздоровчої та інших форм фізичної культури. Виявляються «сценарії» їх розвитку в майбутньому.

Це майбутнє проглядається, по-перше, в оптимізованому поєднанні різних форм фізичної культури з регламентованою змагально-ігровою діяльністю, в інтегративному використанні загальнодоступних чинників фізичної культури з метою досягнення та реалізації тих функціональних і адаптаційних можливостей індивіда, які сприяють повноцінній життєдіяльності й нормальному розвитку рухових здібностей. По-друге, передбачається, що можливості індивіда в прояві неабияких фізичних і психічних здібностей можуть бути розширені за допомогою спеціалізованої системи спортивної підготовки та участі в змаганнях [5, с. 10–11].

Але для того, щоб ці паростки нового способу життя розвивалися, необхідно відповідне фінансування, але головне – потрібна продумана пропаганда подібного роду занять і дозвілля. І ця пропаганда повинна бути розрахована на звичайних людей з невисоким рівнем фізичної підготовки, а не на спортсменів.

Але головне – змінити ставлення населення до питань свого здоров'я, ролі спорту в способі життя. Спорт дуже демократичний, і, незважаючи на різного роду ілюзії й спроби простого виправдання своїх лінощів, не вимагає розкішних умов і надмірних фінансових витрат для багатьох проявів фізичної активності.

Та все ж найважливішою умовою формування способу життя, орієнтованого на самореалізацію особистості як гармонічної цілості, для якої тіло й дух являють собою рівноцінні атрибути людського буття, є розвиток свідомості.

Адже людська поведінка визначається свідомістю, а обираються форми і способи життєдіяльності – цілеорієнтації, потребами й іншими проявами духовного світу особистості. На його формування впливає безліч факторів, у тому числі мода, масові захоплення, що існують у суспільстві стереотипи свідомості та поведінки, в тому числі уявлення про фізичну привабливість людини, престижність дозвілля, «стильність», «імідж» і т.д. і над формуванням цих образів, уявлень і напрямків моди треба цілеспрямовано працювати.

Зокрема, для розвитку загальнодоступного спорту величезне значення має розробка, прийняття та підтримка на державному рівні програм, насамперед розвитку здорового способу життя, пропаганда і укріплення матеріальних основ кондиційної та тренувальної спортивної практики, рекреативного фрагмента соціальної дійсності, адаптивного спорту (насамперед спорту інвалідів), валеологічного виховання (спрямованим на оволодіння комплексу заходів з управління індивідуальним здоров'ям).

Необхідна розробка методик диференційованого підходу до різного контингенту населення, регламентація поведінки учасників змагань за неантагоністичними принципами боротьби, чітке й обґрунтоване лімітування режимів тренувань і параметрів навантаження.

Необхідно активізувати роботу зі спортивної орієнтації населення, розробляти методики більш точного визначення та вибору видів рекреативного і загально-кондиційного спорту, що підходить як для дорослих людей, так і для дітей. Суспільство й держава повинні покласти на себе обов'язки по створенню умов для вільного вибору виду занять і підготовки кваліфікованих тренерів, які могли б стимулювати бажання займатися допомогою організації оптимального режиму тренувань. Від того, в якому напрямку відбувається розвиток цих факторів, будуть залежати й відповідні «моделі» переважного типу особистості, способу життя, формуватися відповідна аксіологія тіла.

Звичайно, спорт являє собою складне й поліморфне явище. У ньому не можна виділяти головні і другорядні, пріоритетні і малоцінні види, напрямки та сфери існування. Тому необхідно визначати й актуалізувати такі стратегії розвитку та спортивної практики як цілісності, і всіх її підрозділів, в яких найбільшою мірою проявлялась би гуманістична природа спорту.

Найбільш важливим, глибинним і комплексним фактором розширення практики спорту і розвитку її гуманістичного потенціалу є розвиток тих цінностей, які складають смисловий каркас гуманізму, і включення їх в простір буття свідомості, подолання або хоча б звуження сфери дій технократичних тенденцій, що активно проявляють себе в сучасному суспільстві.

В якості визначених передумов становлення сучасного спорту можна розглядати системи ліберальних і демократичних уявлень, норм і цінностей. Альтернативою негативним тенденціям, що виявляються в сучасному спорті може виступати тільки реальне вирішення проблеми гуманізації спорту, яке, в кінцевому рахунку, пов'язано з повільним і поступовим усвідомленням небезпечних перспектив реалізації технократичної парадигми мислення і породжуваних нею форм практики. Це безпосередньо пов'язано з необхідністю визначати й актуалізувати такі стратегії розвитку та спортивної практики як цілісності,

і всіх її підрозділів, у яких найбільшою мірою проявлялася б гуманістична природа спорту.

Висновок: найбільш важливим, глибинним і комплексним фактором розширення практики спорту і розвитку її гуманістичного потенціалу є розвиток тих цінностей, які складають смисловий каркас гуманізму, і включення їх в простір буття свідомості, подолання або хоча б звузнення сфери дії технократичних тенденцій, активно проявляють себе в сучасному суспільстві. У кінцевому рахунку, гуманізація спорту пов'язана з торжеством ставлення до людини як цілісності, тілесні і духовні прояви якої являють собою нерозривну єдність.

Список використаних джерел

1. Граевская Н. Д. Спорт и здоровье // Теория и практика физической культуры. – 1996. – №4. – С.52.
2. Дутчак М. В. Спорт для всіх в Україні: теорія та практика / М. В. Дутчак. – К.: Олімп. л-ра, 2009. – 279 с.
3. Манифест о спорте. – М.: Советский спорт, 1971.
4. Манифест СИЕПС о честной игре // Информационный вестник ВНИИФКа. – 1977. – №10.
5. Матвеев Л. П. Что же все-таки это такое – «спорт дня всех»? // Спорт для всех. – 2000. – №3. – С.8–12.
6. Черкесов Ю. Т. Как обезвредить спорт // Теория и практика физической культуры. – 1996. – №3. – С.44.
7. Столяров В. И. Гуманистическая теория спорта и проблема её практического использования в спортивном и олимпийском движении // Спорт для всех. – 1999. – №4. – С.9–12.
8. Столяров В. И., Баранова И. В., Курило С. И. Молодежь и олимпийская идея «Фейр плей» // Теория и практика физической культуры. – 1994. – №8. – С.3–7.
9. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту» (Із змінами, внесеними згідно з Указом Президента №1505/2005 (1505/2005) від 21.10.2005).
10. <http://ridna.ua/2013/11/blyzko-13-ukrajintsiv-rehulyarno-zajmayutsya-sportom-minsportu/>

References

1. Graevskaja N. D. Sport i zdorov'e // Teorija i praktika fizicheskogo kul'tury. – 1996. – №4. – С.52.
2. Dutchak M. V. Sport dlja vsih v Ukrai'ni: teorija ta praktyka / M. V. Dutchak. – K.: Olimp. l-ra, 2009. – 279 s.
3. Manifest o sporte. – M.: Sovetskij sport, 1971.
4. Manifest SIEPS o chestnoj igre // Informacionnyj vestnik VNIIFKa. – 1977. – №10.
5. Matveev L. P. Chto zhe vse-taki jeto takoe – «sport dnja vseh»? // Sport dlja vseh. – 2000. – №3. – С.8–12.
6. Cherkesov Ju. T. Kak obezredit' sport // Teorija i praktika fizicheskogo kul'tury. – 1996. – №3. – С.44.
7. Stoljarov V. I. Gumanisticheskaja teorija sporta i problema ego praktičeskogo ispol'zovanija v sportivnom i olimpijskom dvizhenii // Sport dlja vseh. – 1999. – №4. – С.9–12.
8. Stoljarov V. I., Baranova I. V., Kurilo S. I. Molodezh' i olimpijskaja ideja «Fejr plej» // Teorija ja praktika fizicheskogo kul'tury. – 1994. – №8. – С.3–7.
9. Ukaz Prezidenta Ukrai'ny «Pro Nacional'nu doktrynu rozvytku fizychnoi' kul'tury i sportu» (Iz zminamy, vnesenymy zgidno z Ukazom Prezidenta №1505/2005 (1505/2005) vid 21.10.2005).
10. <http://ridna.ua/2013/11/blyzko-13-ukrajintsiv-rehulyarno-zajmayutsya-sportom-minsportu/>

Sheremet L. A., Ph.D., Associate Professor Habilitation fellow, Institute for Higher Education, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lyubasha1971@mail.ru

Humanization of sport as a factor for optimizing human-commensurability

The article is dedicated to analyzing the possibilities of overcoming the crisis phenomena in the contemporary sports by the humanization of its both essential and organizational aspects. The goal of the paper is to expose the possibilities for humanizing sports as social practices as a factor for optimizing its human-commensurability. Especial role at reaching that goal is given to such general-scientific methods as system method, analysis, and synthesis.

Further studies of sports are surely to be related to the as deep as possible investigation of the problem of humanization of sports and the ways for solving it. Special tasks here are found to be manifestation and actualization such strategies

for the development of sport practices that express humanistic nature of sports to the greatest extent.

Keywords: sports, sport activity, humanism, the Olympics, technocracy, competition, «fair play» principles.

Шеремет Л. А., кандидат философских наук, доцент, докторант, Институт высшего образования НАПН Украины (Украина, Киев), lyubasha1971@mail.ru

Гуманізація спорту як фактор оптимізації членокорозмірності

Анализируются возможности преодоления кризисных явлений в современном спорте путем гуманизации как его сущностных, так и организационных сторон. Целью данной статьи является выявление возможности гуманизации спорта как социальной практики в качестве фактора оптимизации его человекообразности. Особую роль в достижении поставленной цели сыграли такие общенучные методы, как системный, анализ и синтез.

Дальнейшие исследования спорта, безусловно, должны быть связаны с как можно более глубоким изучением проблемы гуманизации спорта и с определением способов их решения. Здесь особенно выделяется задача выявления и актуализации таких стратегий развития спортивной практики, в которых в наибольшей степени проявлялась бы гуманистическая природа спорта.

Ключевые слова: спорт, спортивная деятельность, гуманизм, олимпизм, технократизм, соревнования, принципы честной игры.

* * *

УДК 378.014.024

Степаненко І. В.,
доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу Інтернаціоналізації вищої освіти,
Інститут вищої освіти НАПН України
(Україна, Київ), stepan@voliacable.com

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ УЗГОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО, ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО І ГЛОБАЛЬНОГО У ПРОЦЕСАХ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті ключові для розуміння інтернаціоналізації вищої освіти питання, – чому, навіщо, що вона означає і як має здійснюватись – розглянуто на підставі застосування системи філософсько-методологічних настанов: 1) вимоги системного і комплексного підходу до інтернаціоналізації та її оцінювання; 2) вимоги контекстуального і диференційованого підходу до розуміння причин, змісту, впливу і механізмів інтернаціоналізації вищої освіти; 3) методологічного космополітизму, який дозволяє подолати бінарне протиставлення національного і загальноєвропейського, і переміщує глобальне у внутрішній національний контекст, додаючи при цьому ще й загальноєвропейську перспективу; 4) підходу до інтернаціоналізації як процесу, що розвивається; 5) вимоги узгодження і синтезу основних підходів до розуміння суті інтернаціоналізації вищої освіти і мети її здійснення; 6) вимоги враховувати як позитивні, так і негативні наслідки інтернаціоналізації вищої освіти, її зиски і ризики.

Ключові слова: інтернаціоналізація вищої освіти, глобалізація, європейський простір вищої освіти, методологічний космополітизм, конкуренція, співробітництво, підходи до інтернаціоналізації вищої освіти, ризики інтернаціоналізації вищої освіти.

Інтернаціоналізація, за визнанням більшості дослідників, є «мейнстрімом» – одним із головних напрямів розвитку вищої освіти у сучасному світі. Ступень інтернаціоналізації активно використовується як один із базових індикаторів при розробці міжнародних та вітчизняних університетських рейтингів, наприклад, таких, як започаткований у 2010 році рейтинг Таймс – Томсон Рейтер, рейтинг QS, новий багатомірний рейтинг університетів світу U–Multirank, розроблений на замовлення Європейського Союзу та інші [1, с. 10]. Починаючи із 2009 року в усіх документах «пост Болонського» процесу інтернаціоналізація вищої освіти визначається як одне із ключових завдань для розвитку Європейського простору вищої освіти на наступне десятиріччя. Так, серед чотирьох цілей для вищої освіти, визначених для нинішнього десятиліття

Європейськими міністрами вищої освіти на конференції у Левені у 2009 році, є забезпечення того, щоб не менше 20 % випускників в Європейському просторі вищої освіти (ЄПВО) провели навчання або стажування за кордоном [2].

При нагоді зазначимо, що в Україні ця кількість, за даними моніторингового дослідження інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження, здійсненого під керівництвом Т.В. Фінікова і О.І. Шарова зараз знаходиться в межах 5000–10 000 осіб на рік, тобто 0,5–1,0% від контингенту студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації денної форми навчання, а з урахуванням літніх шкіл, мовних курсів, волонтерської роботи, закордонної практики вищою може перевищувати 20 000 (2%). Причому, студенти ВНЗ I–II рівнів акредитації та заочники участі в програмах мобільності практично не беруть. Але наведені цифри є приблизними, оскільки даних про власне студентську міжнародну мобільність в Україні не збираються. Практично зовсім немає зведеної статистики по академічній мобільності викладачів [3, с. 118]. Навіть само чітке визначення академічної мобільності вперше з'явилося тільки в новій редакції Закону України «Про вищу освіту» (2014 рік) [3, с. 116], а саме: «академічна мобільність – можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами» [4, с.2]. Усе це вже само по собі є доволі симптоматичним і свідчить як про недостатню увагу в Україні до вимоги інтернаціоналізації вищої освіти, так і про недостатню розвиненість самого цього процесу. Про це свідчить також і той факт, що у «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки» серед стратегічних напрямів розвитку освіти інтернаціоналізація та розвиток міжнародного співробітництва не згадуються, так само, як вони не згадуються і серед переліку основних проблем, викликів і ризиків вітчизняної освіти. Міжнародне співробітництво фігурує лише як останній, 12 пункт у розділі III, присвяченому механізмам реалізації Національної стратегії розвитку освіти. Але і тут його покликання тлумачиться дещо абстрактно – «забезпечити інтеграцію національної системи освіти в міжнародний освітній простір» [5, с. 35]. І хоча у новій редакції Закону України «Про вищу освіту» (2014 рік) міжнародна інтеграція та інтеграція системи вищої освіти України у Європейський простір вищої освіти, за умови збереження і розвитку досягнень та прогресивних традицій національної вищої школи належить до основних принципів, на яких ґрунтується державна політика у сфері вищої освіти, а розділ XIII присвячений міжнародному співробітництву, але поняття «міжнародне співробітництво», «міжнародна інтеграція», «інтернаціоналізація» не включені у статті 1 до переліку основних термінів і у Законі за межами названих підрозділів практично не вживаються, а поняття «інтернаціоналізація» взагалі відсутнє [4].

Ситуація ускладнюється тим, що у світі інтернаціоналізація не обмежується лише мобільністю студентів, а розуміється значно ширше – як **складний і багатовимірний процес, який потребує всеосяжної стратегії свого здійснення** [6, с. 6]. Наприклад, у рейтингу Таймс – Томсон Рейтер інтернаціоналізація, як один із п'яти основних критеріїв успішності ВНЗ, із 2011 року

вираховується на підставі: «а) співвідношення іноземних студентів до загальної кількості студентів (2,5%); б) співвідношення іноземних викладачів до загальної кількості викладачів (2,5%) та в) співвідношення наукових праць, надрукованих у співавторстві з іноземними дослідниками до загальної кількості наукових праць (2,5%). Подібні ж показники використовуються і у рейтингу QS – відсоток іноземних студентів (5%) та іноземних викладачів (5%)» [1, с. 10].

У цілому, всеосяжна стратегія інтернаціоналізації має приділити увагу ключовим сферам, які можна згрупувати по трьох категоріях: **1) інтернаціональна студентська і академічна мобільність; 2) інтернаціоналізація і вдосконалення курикулуму і цифрове навчання (digital learning); 3) стратегічна кооперація, партнерство і нарощування потенціалу.** Причому, ці категорії не повинні розглядатися як ізольовані, а як інтегративні елементи всеосяжної стратегії [6, с. 6].

Але будь-яка стратегія, тим більше всеосяжна повинна спиратися на чітко визначені філософсько-методологічні засновки і обґрунтування, оскільки вона має дати відповідь на передумови, суттєві особливості, призначення і механізми здійснення процесу, що перебуває у фокусі уваги. У випадку інтернаціоналізації це питання – чому інтернаціоналізація, що таке інтернаціоналізація, навіщо вона і як її здійснювати. Усе це коло питань, якщо його позначити мовою оригіналу, – Why? What for? What is? How? Internationalized higher education – повною мірою представлено і широко обговорюється науковцями усього світу. Без перебільшення можна твердити, що сформувалося розгорнуте глобалізоване міждисциплінарне дискурсивне поле інтернаціоналізації, представлене публікаціями тисяч авторів з усього світу [див., наприклад 7], серед яких найбільш авторитетними є Ф. Альтбах, У. Бранденбург, Е. Джонс, Х. де Вітт, Дж. Е. Лейн, Дж. Найт, П. Скотт, Х. Янг та інші. Тут спеціально застосовано поняття «поле», щоб підкреслити наявність певної ідейної спільності і, водночас, змістовних, методологічних і програмно-праксеологічних розбіжностей у відповідях на вище поставлені питання. Причому, ці розбіжності передусім інспіруються різним розумінням і реально існуючою конфігурацією співвідношення національного, загальноєвропейського і глобального у процесах інтернаціоналізації вищої освіти. Зміна ландшафту інтернаціоналізації не розвивається однаковою чиною в системі вищої освіти по всій Європі і в світі в цілому. Є різні акценти і підходи. Як свідчать результати порівняльного аналізу стратегій інтернаціоналізації різних європейських університетів (Фреліх і Вега (2005), де Віт (2005, 2007), вони фільтруються і контекстуалізуються відповідно до специфічного внутрішнього контексту університету, типу університету, і як вони впроваджуються на національному рівні [8].

Виходячи з усього вище зазначеного і була визначена **мета** нашої розвідки – розглянути деякі філософсько-методологічні проблеми узгодження національного, загальноєвропейського і глобального у процесах інтернаціоналізації вищої освіти.

Перша філософсько-методологічна настанова, яку можна виокремити вже на підставі попередніх зауважень, – це **вимога системного і комплексного підходу до інтернаціоналізації та її оцінювання.**

Друга, – це вимога контекстуального і диференційованого підходу до розуміння причин, змісту, впливу і механізмів інтернаціоналізації вищої освіти.

Обидві ці вимоги зумовлені тим, що фактори, які сприяють або перешкоджають інтернаціоналізації, що здійснюється на інституційному рівні, не можна розглядати фрагментарно та ізольовано один від одного, тільки в національному або міжнародному контексті. Можна цілком погодитись із де Вітом, що «є впливи, що глибоко вкорінені в нормативних та культурних ідеях, такі як історія і культура; навчальні дисципліни і предмети; інституційні профілі вищої освіти та індивідуальна ініціатива; національні політики; нормативно-правова база; фінанси; європейські проблеми і можливості; та глобалізація» [8].

Стратегії інтернаціоналізації формуються на програмному рівні за допомогою різних відносин, які ці програми повинні мати до ринку і суспільства. Стратегії інтернаціоналізації можуть істотно відрізнятись для навчальної програми вчителя, для школи стоматології або бізнес-школи. І в результаті Болонського процесу все більше і більше стратегії інтернаціоналізації можуть бути різними за рівнем: кандидат наук або доктор філософії, магістр та бакалавр. Йоріс (2009) заявляє з посиланням на розробку переліку заходів або індикаторів для оцінки якості інтернаціоналізації для Фламандських установ вищої світи, що різні інститути роблять різні політики вборю, по-різному організовані, мають різні типи і роботу в різних контекстах [8].

Ще однією вихідною і ключовою філософсько-методологічною настановою має виступити, на нашу думку, **методологічний космополітизм** у тому сенсі, як він був розроблений і впроваджений Ульріхом Беком для соціальних наук. Методологічний космополітизм Бека не слід змішувати з його узвичаєним розумінням як ідеології чи теорії, яка пропонує відмовитись від своєї національної локалізації і патріотичних почуттів і замінити їх аналогічними по відношенню до світу, усієї планети. Саме в останньому розумінні космополітизм оцінювався у суспільній свідомості здебільшого негативно, що виражалося у відомому вислові радянських часів: «безбідний космополіт». Натомість, Бек спеціально підкреслює, що «космополітизм являє собою сукупність глобальних відносин і транснаціональний словник символів, але також і глибоке залучення в локальну діяльність, локальну свідомість, зв'язок з локальним населенням. У нього одночасно є і коріння, і крила» [9, с. 180]. У результаті, національне перестає бути національним, як таким. «Національне» повинно бути по-новому досліджено як інтернаціоналізоване, із застосуванням глобальної перспективи.

За усієї неоднозначності цієї методології і наявності певної критики на її адресу, у нашому випадку методологічний космополітизм дозволяє сформувати таку теоретико-методологічну оптику, яка дозволяє утримати у полі зору і національний, і загальноєвропейський, і глобальний контексти. Якщо методологічний націоналізм фокусує увагу на національних аспектах, особливостях і факторах, методологія глобалізму на глобальних, то **методологічний космополітизм дозволяє їх поєднати, долаючи бінарне протиставлення національного і загальносвітового, і переміщуючи глобальне**

у внутрішній національний контекст, додаючи при цьому ще й загальноєвропейську перспективу.

Щоб переконатися у цьому, наведемо пояснення самого У. Бека: «Глобальна взаємозалежність і ризики, доступні для пізнання, змінюють суспільну і політичну якість національних суспільств. Саме цим визначається особливість космополітизації: вона є внутрішньою, тобто такою, що впливає зсередини національних суспільств або локальних культур, вона також є самістю – як завжди деформованою – і виникає в національній свідомості. Точно так само змінюються основи повсякденної свідомості та ідентичності. Теми, що мають глобальне значення, стають інтегральною частиною повсякденного досвіду і «моральних життєвих світів». Вони ставлять під сумнів форми національної свідомості та інституцій» [10, с. 113]. Якщо говорити узагальнено, то новий космополітизм переоцінює обидві ключові опори саморозуміння сучасного суспільства – національну і глобальну.

Згідно Беку, ідея космополітизації є методологічним прийомом, який допомагає нам подолати методологічний націоналізм, однією із головних вад якого є монолітизм. Але «космополітизм не тільки відкидає націоналізм, але й передбачає його в якості попередньої умови. Без стабілізуючих факторів, який надає націоналізм для управління відмінністю, космополітизму загрожує небезпека загубитися у філософській пустелі» [11, с. 26].

Методологічну збитковість глобалізму У. Бек вбачає у тому, що «Якщо – аналітично! – існує тільки світове суспільство, немає ніякої необхідності, наприклад, вивчати нові реалії півстолітньої європейської інтеграції (Europeanization). І в цьому криється ще одна причина того, чому соціальна теорія «сліпа» до Європи. Світ-системна теорія Іммануїла Валлерстайна передбачає дуалізм національного і міжнародного, так само як і концепція «світової політиї» Джона Меєра» [11, с. 22].

Заслужовує на увагу також те, що методологічний космополітизм Бек доповнює теоретичним конструктом «реалістичний космополітизм», який «повинен розумітися, розвиватися і практикуватися не як щось існуюче саме по собі, але в інклюзивному зв'язку з універсалізмом, контекстуальністю, націоналізмом, транснаціоналізмом і т. д. Це саме та особлива комбінація семантичних елементів, яку космополітичний кут зору розділяє з універсалістським, релятивістським і національним підходами і яка водночас відрізняє його від них. Реалістичний космополітизм передбачає наявність універсалістського мінімуму, що охоплює ряд субстанціальних норм, які повинні підтримуватися будь-якою ціною» [11, с. 26].

Нарешті, ще одна настанова, що міститься у методологічному космополітизмі і має непересічне значення для розуміння інтернаціоналізації. Методологічний космополітизм **пропонує процесуальне розуміння сучасного світу**, становлення і розгортання якого Бек і визначає як процес космополітизації. На відміну від найвищих уявлень про космополіс, така космополітизація, на думку Бека, є «нелінійним діалектичним процесом, у якому необхідно розуміти універсальне і контекстуальне, подібне і відмінне, глобальне і локальне не як культурні полярності, а як взаємопов'язані принципи, що переходять друг у друга» [10, с. 113]. Методологічний космополітизм означає, що «нам потрібно задатися питанням: як ми можемо осмислити світ у контексті глобальної

динаміки, коли залишаються неясними наслідки все більше радикальної модернізації, які фактично усувають наріжні камені і логіки дій – певні історично вироблені фундаментальні розрізнення і базові інститути – національно державного порядку?» [11, с. 15].

Задамося і ми цими питаннями і спробуємо із застосуванням оптики методологічного космополітизму дати відповідь на ті питання, які ми визначили як ключові для розуміння інтернаціоналізації вищої освіти – чому, навіщо, що вона означає і як має здійснюватись. При розгляді цих питань ми будемо виходити з того, що інтернаціоналізація у її інституційному вимірі, за визначенням Джейн Найт, яке по суті з часу його появи у 1994 році стало канонічним, зазнавши лише незначних уточнень, – «це процес інтеграції міжнародного/міжкультурного аспекту у викладання, дослідницькі і сервісні функції вищої освіти», або мовою оригіналу: «Internationalization is the process of integrating the international / intercultural dimension into the teaching, research and services function of higher education» [2008, 12, с. 19].

Маючи на увазі логічну обумовленість відповідей на питання «чому?» і «навіщо?», розглянемо їх у безпосередньому взаємозв'язку. Щодо питання «чому?», то на перший погляд відповідь на нього є достатньо очевидною і загально прийнятою – **тому, що глобалізація**. Як наголошується в аналітичній доповіді «Підтверджуючи академічні цінності в інтернаціоналізації вищої освіти: заклик до дії», яку оприлюднила Міжнародна асоціація університетів, що являє собою Міжнародну спеціальну групу експертів по переосмисленню інтернаціоналізації, – «Глобалізація в даний час є найбільш важливим контекстуальним чинником формування інтернаціоналізації вищої освіти» [13]. Цю думку поділяє більшість авторитетних дослідників інтернаціоналізації вищої освіти [Knight, 2013; Leask & Bridge, 2013; Bourn, 2011; Jiang, 2008; Scott, 2000], які саме глобалізацію визнають визначальною рушійною силою, що найбільше впливає на трансформацію міжнародного аспекту вищої освіти. Але якщо застосувати вище запропоновану оптику із її вимогами системного і комплексного, контекстуального і диференційованого, космополітичного і процесуального підходів, то відповіді ми отримаємо значно більш розгалужені і складні.

Університети з моменту свого виникнення у середньовічній Європі завжди містили у своїй діяльності виражений міжнародний аспект. Вони завжди були схильні до впливу світових тенденцій і певною мірою управлялися в рамках більш широкого міжнародного співтовариства академічних установ, вчених і досліджень. Однак, реалії ХХІ століття, як на тому наполягають Альтбах, Ризберг і Рамблей (Altbach, Reisberg and Rumbley), суттєво піднесли значення глобального контексту. У своїй доповіді на Всесвітній конференції ЮНЕСКО з Вищої освіти, вони звернули увагу, що «Підйом англійської мови як домінуючої мови наукового спілкування став безпрецедентним вперше з часів домінування латинської в академії в середньовічній Європі. Інформаційно-комунікаційні технології створили універсальний засіб миттєвого контакту і спрощення наукової комунікації. У той же час, ці зміни допомогли сконцентрувати власність видавців, баз даних, і інших ключових ресурсів в руках найсильніших університетів і деяких багатонаціональних компаній, які знаходяться

майже виключно в розвинених країнах» [14, с. 7]. Як можна побачити, у даному твердженні зафіксовано, по суті те, що визнається усіма дослідниками глобалізації університетської освіти – цей процес є складним, багатовимірним і неоднозначним за своїми наслідками. Він поєднує у собі як тенденції інформатизації та інтеграції університетської освіти, так і її комерціалізації та вестернізації, оскільки лідерство у царині вищої освіти належить розвиненим країнам Заходу, серед яких першість зберігають США. Таким чином, інтернаціоналізація вищої освіти у глобальному контексті розгортається у діапазоні глобального співробітництва і глобальної конкуренції, де провідне значення набуває остання, перетворюючи знання і освіту на міжнародний товар (Ф. Альтбах). Звідси інтернаціоналізація університетської освіти, як відповідь на виклики її глобалізації і відповідь на питання «**навіщо?**», мала суттєво підсилити конкурентоспроможність національних систем освіти на світовому ринку освітніх послуг. Тому на початковому етапі глобалізації увага теоретиків і практиків зосереджувалась, насамперед, на більш активному і цілеспрямованому залученні іноземних студентів і науковців до освітніх установ, а підвищення академічної мобільності стало першим пріоритетом інтернаціоналізації університетської освіти.

Для країн Європи відповідь на питання «чому?» мала свою специфіку. При усвідомленні значення вимог глобалізації, тут на перший план висувається вимога євроінтеграції, актуалізована утворенням Європейського Союзу. Саме мета побудови єдиного простору європейської освіти стала визначальною у Болонській декларації 1999 року і зумовила цілі і механізми розгортання інтернаціоналізації університетської освіти у країнах, які приєдналися до Болонського процесу. Інтернаціоналізація як чинник євроінтеграції вищої освіти була спрямована на те, щоб структури вищої освіти у Європі стали більш сумісними і співставними, кваліфікації і дипломи визнавалися б в усіх країнах ЄС і країнах-учасниках Болонського процесу, що забезпечило б підтримку великомасштабної студентської мобільності та мобільності робочої сили, а також сприяло б європеїзації вищої освіти для підвищення її якості і трансляції через неї європейських цінностей. Звідси у відповіді на питання «навіщо?» у діапазоні глобального співробітництва і глобальної конкуренції першість набуло співробітництво для побудови єдиного простору європейської освіти, як необхідного чинника євроінтеграції і європеїзації країн-членів ЄС, а також для підвищення її конкурентоспроможності і привабливості на світовому ринку освітніх послуг. У доповіді «Європейський простір вищої освіти в глобальному контексті» (2009) було спеціально підкреслено, що «Країни, які беруть участь у Болонському процесі, так само як і окремі інститути вищої освіти, можуть конкурувати на світовому ринку, але тут немає внутрішнього протиріччя між конкуренцією і співпрацею – вони можуть розглядатися як дві сторони однієї медалі. Баланс між конкуренцією, співпрацею та солідарністю набуває все більшого значення в глобальному контексті з метою задоволення глобальних суспільних потреб» [15, с. 13]. Тут також було запропоновано розглядати просування і маркетинг вищої освіти не як комерційні практики, несумісні з академічними цінностями, а як природний елемент національної та Європейської державної політики [15, с. 6].

Для України вимоги глобалізації та євроінтеграції тривалий час залишалися доволі абстрактними, що повною мірою позначилось і на процесах інтернаціоналізації вищої освіти. У 80–ті роки, перебуваючи у складі Радянського Союзу, Україна, як і інші радянські республіки, не сприймала вимогу інтернаціоналізації вищої освіти не тільки як пріоритетну, а взагалі як власно вимогу. Міжнародна складова радянської системи вищої освіти переважно обмежувалася залученням іноземних студентів як засіб трансляції і поширення радянських цінностей на міжнародній арені. У 90–ті роки, набувши незалежності, Україна болісно переживала пострадянські трансформації, а процеси державо–і націо–творення актуалізували і утвердили у стратегії реформування вищої освіти методологічний націоналізм. У 2000–х роках ситуація суттєво не змінилася. Риторика реформування освіти поступово змінилася риторикою її модернізації із врахуванням міжнародного досвіду, але навіть на рівні риторики, не кажучи вже про реальну практику, інтернаціоналізація так і не була осмислена як пріоритет державної освітньої політики. Навіть після приєднання України до Болонського процесу у 2005 році ситуація суттєво не змінилася, оскільки євроінтеграційні перспективи країни залишалися ще доволі невизначеними і примарними. У межах імплементації Болонської угоди превалювали не стільки змістовні, скільки формальні аспекти, пов'язані із впровадженням системи кредитів і двоступеневого навчання. Але якщо у європейських країнах таке впровадження розглядалося як інструмент забезпечення широкомасштабної студентської мобільності, то в Україні суттєвого підвищення академічної мобільності не відбулося і до сьогодні, а ці інструменти значною мірою сприймалися як самодостатні цілі. Таким чином, питання «навіщо інтернаціоналізація?» по суті зливалось із питанням «чому?» і отримувало досить розпливчату відповідь – так треба, оскільки того вимагають глобалізація та євроінтеграція. Але ці вимоги залишались зовнішніми і не інтегрувалися належним чином до національної стратегії розвитку вищої освіти. У першій декаді XXI ст. ситуація поступово почала змінюватись і вимога інтернаціоналізації вищої освіти почала усвідомлюватись як нагальна, і на державному рівні, і на рівні окремих інститутів, хоча, як зазначалося на початку статті, ще не стала сприйматися як справжній пріоритет розвитку вищої освіти. Щоб стати таким пріоритетом, питання «навіщо інтернаціоналізація?» має отримати у національній стратегії цілком реалістичні і достатньо прагматичні відповіді. Завдання набути через інтернаціоналізацію конкурентоспроможності на світовому ринку освітніх послуг є для України сьогодні надмірно амбітним і може сприйматися як завдання на довготривалу перспективу. Тоді як завдання підвищити якість вищої освіти відповідно до світових і європейських стандартів за рахунок розробки і впровадження нових міжнародних освітніх програм та інтеграції до навчальних програм міжнародних елементів і освітніх стандартів є значно більш реалістичним і безпосередньо нагальним. Те саме можна сказати і про інтеграцію до європейського простору вищої освіти через цілеспрямоване розширення програм міжнародного співробітництва і партнерства на індивідуальному та інституціональному рівнях, створення стратегічних освітніх альянсів.

Для виправлення цієї ситуації важливе значення має зміна перспективної оптики бачення процесу реформування вітчизняної системи освіти. Насамперед,

ця зміна вбачається в тому, що методологічний націоналізм має поступитися місцем методологічному космополітизму. Тільки за таких умов інтернаціоналізація вищої освіти в Україні може бути осмислена як пріоритетне стратегічне питання, яке не суперечить національним інтересам, чи є формальною зовнішньою рамкою для їх забезпечення, а само є наскрізним національним інтересом у глобальному контексті і контексті євроінтеграції. Така оптика допоможе і більш точно відповісти на запитання «що таке інтернаціоналізація?» і «як її здійснювати?». Ці питання так само, як і попередні, доцільно розглянути у взаємозв'язку.

Насамперед слід враховувати, що існують різні інституціональні підходи до визначення інтернаціоналізації [8, 116–118]: **діяльнісний підхід**, який описує інтернаціоналізацію в розрізі категорій або видів діяльності; підхід, який визначає інтернаціоналізацію з точки зору її **цілей або очікуваних результатів**; **компетентнісний** підхід, який описує інтернаціоналізацію з точки зору розвитку нових навичок, поглядів і знань у студентів, викладачів та співробітників; **процесний** підхід і якісний підхід – інтернаціоналізація як процес, який інтегрує міжнародний аспект або аспекти в основні функції установи. Перші три підходи, зокрема діяльнісний підхід, є найбільш поширеними в інтернаціоналізації. На думку де Віта, враховуючи зростаюче значення інтернаціоналізації у сфері вищої освіти, можна було б припустити, що це призведе до більшого розвитку процесного підходу до інтернаціоналізації. Це виявилось справедливо і для ситуації в Європі, де можна було спостерігати в кінці дев'яностих тенденцію до актуалізації інтернаціоналізації, а також ініціативи у Сполучених Штатах Америки для сприяння інтернаціоналізації університетського містечка такими організаціями, як американська Рада з освіти і NAFSA.

Нашу думку, процесний підхід є найбільш придатним для осмислення і здійснення інтернаціоналізації на інституційному рівні. Але у тому випадку, коли розуміння того, що таке інтернаціоналізація конкретизується через чітке усвідомлення навіщо вона здійснюється. При цьому, можливі зиски від інтернаціоналізації не можуть осмислюватися як виключно інституційні – зміцнення інституційного статусу і потужності за рахунок додаткових фінансових надходжень від навчання іноземних студентів, підвищення позицій у таблицях міжнародних рейтингів, збільшення кількості міжнародних угод і впровадження системи подвійних і більше дипломів тощо. Ми повністю поділяємо думку Дж. Найт (2011), що «мета інтернаціоналізації університету не може зводитись до спроби просунути свій бренд або позиціонування на глобальний рівень. Це змішує міжнародну маркетингову кампанію з планом інтернаціоналізації. Перша діяльність покликана рекламувати і просувати, а друга – це стратегія по інтегуванню в міжнародному, міжкультурному та інтелектуальному напрямку для досягнення цілей у викладанні, дослідженні, соціальної відповідальності університету. Цілі, очікувані результати та інвестиції в глобальну ініціативу брендингу відрізняються від тих, які потрібні для міжнародної інтернаціоналізації. Таким чином, міфом є те, що міжнародна маркетингова схема еквівалентна плану інтернаціоналізації. Це не відкидає того факту, що стратегічний і успішний розвиток інтернаціоналізації може призвести до більшої

міжнародної впізнаваності, але визнання – це не самоціль, а побічний продукт» [17, с. 15].

Аналізуючи п'ять міфів про інтернаціоналізацію Дж. Найт доходить висновку, що їх загальним елементом є зосередження уваги виключно на вигодах інтернаціоналізації і переконання, що її ступінь може бути «кількісно виміряна – кількість студентів, зарубіжних професорів, міжнародних договорів, спільних освітніх програм, дослідницьких програм, зарубіжних акредитацій, філій і так далі. Намагаючись виміряти результати, використовуючи кількісні показники, вони не розглядають незбагненні людські показники студентів, ПБС, вчених і суспільства, які приносять значну користь для інтернаціоналізації» [17, с. 15]. Коли при здійсненні процесу інтернаціоналізації вищої освіти поза межами уваги залишаються його людський вимір і ціннісне підґрунтя це призводить до того, що нівелюється його вихідна і головна мета – краще підготувати студентів для життя і праці у глобалізованому світі. Відтак інтернаціоналізація перетворюється «із процесу, заснованого на цінностях співробітництва, партнерства, обміну, взаємних зисків і розширення можливостей на процес, що все більше характеризується конкуренцією, комерціалізацією, особистісною вигодою і підвищенням статусу», – як це констатувала Дж. Найт [18, с. 5].

На необхідності враховувати якісні показники при осмисленні і здійсненні інтернаціоналізації наголошують і інші дослідники. Так Бранденбург і де Віт у своєму відомому есе «Кінець інтернаціоналізації» висунули пропозицію переосмислити інтернаціоналізацію через «відмову від підходу, що спирається на вихідні умови і результат, і прийняти підхід, орієнтований на довготривалі результати і наслідки» (Outcomes and Impacts Approach). Замість того, щоб вихвалитися кількістю студентів, які виїжджають за кордон, і кількістю іноземних студентів, які сплачують за навчання, а також кількістю курсів, що читаються англійською мовою, і робити абстрактні заяви про перетворення студентів на громадян світу» вони пропанують «зосередитись на результатах навчання» [19, с. 5–6].

Якісні показники і людський вимір інтернаціоналізації вищої освіти найкраще, на нашу думку, здатен виразити компетентнісний підхід. Тому цілком природно, що в останні роки компетенції стали більш важливими факторами в обговоренні інтернаціоналізації, з посиленням акценту на інтернаціоналізацію навчальних планів та навчального процесу, тобто інтернаціоналізацію вдома [8]. Компетентнісний підхід в інтернаціоналізації вищої освіти передбачає, що університетами мають бути чітко сформульовані спеціальні якості, якими повинні володіти випускники, що завершують освіту за будь якою із запропонованих їм програм підготовки. Багато із цих якостей включають до себе компетенції глобального громадянства, мультикультуралізму і інші аспекти міжкультурного спілкування. Так, наприклад університет Сіднея проголошує, що «випускники університету – майбутні громадяни світу, котрі будуть прагнути сприяти зростання добробуту суспільства через реалізацію своїх соціальних ролей в місцевих, національних і глобальних спільнотах [20]. Якісні характеристики випускників включають до себе не тільки результати навчання, але можуть розглядатися як відмінна риса навчання у кожному окремому університеті

у доповнення до отриманого у процесі навчання багажу знань. Ці характеристики визначаються як «особливі якості, навички і здатність розуміти явища, котрі мають бути розвинуті у студентів протягом часу, проведеного у стінах навчального закладу. Ці особливі якості ширше тих знань, котрі студент отримує у процесі традиційної університетської освіти. Це ті якості, котрі допомагають підготувати випускників як творців соціального блага у невизначеному майбутньому» [21, с. 1].

Але у цілому, якщо згадати нашу першу методологічну настанову щодо **вимоги системного і комплексного** підходу до інтернаціоналізації та її оцінювання, то усі вище згадані підходи доцільно розглядати не як такі, що виключають, а як такі, що доповнюють один одного. Те саме стосується і можливих зисків від інтернаціоналізації, які оцінюють також за різними показниками. Їх можна поєднати у такі групи: політичні, економічні, культурні, соціальні, академічні. Тільки застосування системного підходу і усього комплексу показників дає можливість отримати цілісну картину інтернаціоналізації вищої освіти і розробити її всеосяжну стратегію, насамперед на державному рівні.

Потребують також узгодження і синтезу ще два основних підходи до розуміння суті інтернаціоналізації вищої освіти і мети її здійснення – неолібералізм і неоконсерватизм. Перший наголошує на підвищенні конкурентоспроможності національної системи вищої освіти і окремих ВНЗ, а другий – на кооперації та співробітництві. За усієї відмінності їх вихідних і кінцевих настанов, вони можуть бути синтезовані на ґрунті визнання кінцевою метою інтернаціоналізації вищої освіти підвищення її якості у сполученні із відповідальністю перед суспільством. По суті можливість такого синтезу була зафіксована вже у Празькій декларації «Європейські університети – очікуючи із впевненістю» (2009 р.), де серед 10 факторів успіху (що певною мірою можна тлумачити як конкурентоспроможність) у наступному десятилітті було виокремлено: «Просування інтернаціоналізації: через підсилення глобального співробітництва, партнерства і присутності за межами Європи як пріоритет для будь якої кількості університетів із різними місіями, з метою забезпечення стратегічної присутності і просування більш інтернаціональних перспектив як серед студентів, так і серед персоналу, і, зокрема, під час глобальної кризи для демонстрації активної солідарності і кооперації» [22]. Таким чином у синтезованому вигляді вище названі підходи можна було б представити так: підвищення конкурентоспроможності через розвиток партнерства і співробітництва і розвиток партнерства і співробітництва як запорука підвищення конкурентоспроможності.

Синтез цих двох настанов є важливим не тільки на державному рівні, а і на рівні розробки стратегії інтернаціоналізації на рівні вищих закладів освіти, їхнього керівництва і викладачів. Адже саме на останньому рівні відбувається конкретизація форм, методів та інструментів здійснення цього процесу/діяльності. Саме університет знаходить і призводить у дію оптимальний для себе механізм інтернаціоналізації, виходячи із визначеної ним власної місії і наявних ресурсів, а також власної відповіді на питання «що таке інтернаціоналізація і навіщо вона». Тут по суті ми знов повернулися до нашої другої методологічної настанови вимоги контекстуального

і диференційованого підходу до розуміння причин, змісту, впливу і механізмів інтернаціоналізації вищої освіти. Або інакше кажучи, перед нами постала одна із п'яти істин про інтернаціоналізацію, сформульована Дж. Найт, – «по суті, це процес змін, адаптований до індивідуальних потреб та інтересів кожного вищого навчального закладу. Відповідно, «безрозмірної» моделі інтернаціоналізації не існує. Прийняття комплексу «модних» задач і стратегій з метою «просування бренду» зводить нанівець принцип, що кожна програма, ВНЗ чи країна повинні визначати свій індивідуальний підхід до інтернаціоналізації на основі своїх чітко сформульованих обґрунтувань, цілей і очікуваних результатів» [18, с. 5]. В Україні таке чітке формулювання відсутнє як на рівні держави, так і на рівні окремих ВНЗ, які тільки з прийняттям нового «Закону про вищу освіту» у 2014 році отримали автономію, але і до сьогодні механізми її повної та ефективної реалізації ще не відпрацьовані. На державному рівні інтернаціоналізація більше постулюється як вимога до ВНЗ, викладачів і науковців, ніж постає як розгорнута програма дій по просуванню інтернаціоналізації із врахуванням не тільки чітко сформульованих цілей і очікуваних результатів, а і наявних і необхідних ресурсів для її успішного здійснення.

Ситуація ускладнюється тим, що «інтернаціоналізація вищої освіти – це динамічний процес, що безперервно формується і переформатовується відповідно до міжнародного контексту, в якому він відбувається. Разом із зміною цього контексту змінюються цілі, завдання, зміст та стратегії інтернаціоналізації», яка сьогодні кардинально відрізняється від інтернаціоналізації вищої освіти 25–20 років тому [8, 13]. Ці відміни фіксуються навіть у зміні назв цього процесу. Якщо у 80–90-ті роки переважно застосовувався термін «міжнародна освіта», який фіксував міжнародний вимір освіти як би у статистичній, то будучи стимульованою в 1980-х європейськими програмами співробітництва і обміну у сфері освіти і науки, інтернаціоналізація за ці роки перейшла від пасивного до активного стратегічного питання, від додаткової цінності до мейнстріму, а її розуміння, спрямованість, обсяг і зміст суттєво розвинулись [8]. Термін «інтернаціоналізація» давав можливість розглянути міжнародну освіту процесуально. Зовсім недавно «глобалізація» стала більш часто використовуватись як термін, пов'язаний з інтернаціоналізацією, чи навіть як її синонім. Все частіше застосовують і такі терміни, як транснаціональна освіта, освіта крізь кордони, мультикультурна освіта, тощо. Тут вже більш наголошується інтегративний характер міжнародної освіти. Ці трансформації фіксуються і у документах «пост Болонського процесу». Так у Бухарестському Комюніке (2012) наголошується на завданні консолідації європейського простору вищої освіти для отримання максимальної користі від її потенціалу [23].

В останні роки змінюється і розуміння місця мобільності в інтернаціоналізації освіти. Поступово утверджується визнання того, що мобільність є лише одним із інструментів і елементів інтернаціоналізації. Таке розуміння фіксується у виокремленні двох основних форм інтернаціоналізації – внутрішньої, або інтернаціоналізація вдома (internationalization at home) і зовнішньої, або інтернаціоналізації за кордоном (internationalization abroad). Саме остання форма найбільш

співвідносна із академічною мобільністю, але і вона нею не вичерпується. Як підкреслює де Віт, під керівництвом «інтернаціоналізації вдома» увага більше зосереджується на інтернаціоналізації навчальних планів та графіку навчального процесу: як ми готуємо наших студентів – як національних або іноземних – для майбутнього із врахуванням вимог інтернаціоналізації кар'єри і життя в умовах все більш взаємозалежного знання, економіки і суспільства. Утверджується розуміння, що розвиток мобільності не є самоціллю, а одним із способів досягти цього (виділено нами – І.С.) [8]. Ще одним не менш важливим засобом є інтернаціоналізація навчальних планів. Така міра, як зауважують Джон Елспет і Ханс де Віт, – «поплекана запропонувати «глобальну перспективу» в освіті тим, хто не бере участі в міжнародній освіті або не включений в будь-які інші форми транскордонної освіти, і допомогти студентам сформувати міжкультурні компетенції. Це також дає можливість створювати всеосяжні та прийнятні навчальні плани, більш доступні для іноземних студентів» [24, с. 31–32]. Оскільки ж інтернаціоналізація навчальних планів «включає набір цінностей, такі як відкритість, толерантність та культурно обумовлене поведінка, які необхідні для того, щоб культурні відмінності були почуті і вивчені» [25], це надає освіті культурно-гуманітарного характеру.

Міжнародна освіта стає більш взаємопов'язаною з культурами, де перетин кордону – це не нагальна потреба, але тільки плюс для отримання міжнародного та міжкультурного досвіду (виділено нами – І.С.). Цей досвід також може бути досягнутий шляхом міжнародного/міжкультурного співробітництва у класній кімнаті, в міжнародній компанії або організації та/або міжкультурному соціальному середовищі (наприклад, міжнародно – / культурно різноманітні райони). У цьому контексті заслуговує на увагу також недавня ініціатива американської Ради з освіти щодо подолання існуючого розриву між інтернаціоналізацією і мультикультурною освітою [8].

Для України дуже важливо враховувати усі ці зміни, для того, щоб уникнути, так би мовити «наздоганяючої» інтернаціоналізації, коли наша вища освіта, розпочавши цей процес пізніше, ніж розвинуті західні країни, буде як пріоритетні відтворювати і застосовувати ті форми і вирішувати ті завдання, які вже перестали бути пріоритетними у світовому і європейському освітньому просторі. Для цього потрібне вже, насамперед, застосування перспективи методологічного космополітизму. Як вже зазначалося, вона дозволяє врахувати не тільки вимоги глобалізації, а й специфічні умови функціонування і розвитку європейської вищої освіти, осмисливши і ті, й інші з позицій національних інтересів.

Щодо європейського контексту, то тут слід приймати до уваги, що само поняття «Європа» є дещо відносним і багатозначним – географічним, політичним, економічним, культурним, власно освітнім тощо. Можна погодитись із І. Ференц, що «з точки зору вищої освіти більш релевантним є термін «Європейський простір вищої освіти» – European Higher Education Area – ENEA). Цей простір включає до себе 47 європейських держав (деякі з яких географічно розташовані в Азії), що є членами Болонського процесу, і 27 країн Європейського союзу плюс декілька інших країн (таких як Норвегія, Ліхтенштейн, Швейцарія, Ісландія,

Туреччина і Хорватія), що приймають участь у програмах Європейського союзу» [26, с. 163]. Крім того, розглядаючи сучасні тенденції інтернаціоналізації у Європі, вірніше буде казати про інтернаціоналізації чи «різношвидкісну інтернаціоналізацію, перефразуючи термін «різношвидкісна Європа», що лежить в основі концепції європейської інтеграції» [26, с. 164]. Нарешті, слід також враховувати, що «ландшафт сучасної Європи у галузі вищої освіти регулюється двома нормативними рамками, що багато у чому перетинаються: Європейського союзу (ЄС) і Європейського простору вищої освіти. У якомусь ступені це незвичайна ситуація: крайньою мірою 27 країн, що є членами Євросоюзу і Європейського простору вищої освіти, мають дотримуватися двох паралельних порядків денних і системи цілей на наднаціональному рівні. І якщо порядки і пріоритети більш менш синхронні, то поведінка офіційних представників європейських країн на цих двох форумах є суперечливою. «Офіційні представники є «щедрими» і «сповнені ентузіазму» у контексті Європейського процесу (де наявний тільки «пряник» і практично немає «батога»), але вони стають надзвичайно стриманими і орієнтованими на ставлення завдань у контексті Європейського союзу і на національному рівні де на них покладається відповідальність» [26, с. 165].

При осмисленні перспектив, механізмів і наслідків здійснення інтернаціоналізації у взаємозв'язку національного і європейського контексту слід враховувати ще один момент до якого привертає увагу У. Тайхлер (Teichler, 2009). У європейській моделі інтернаціоналізації вищої освіти він виділяє два основних напрями: з одного боку, діяльність пов'язану із співробітництвом і мобільністю, з іншого боку, ініціативи, спрямовані на створення більш тісної інтеграції і зближення різних секторів європейської вищої освіти [27]. Перший напрям він пов'язує із програмами ЄС (Еразмус і Темпус), а другий – із створенням європейського простору вищої освіти. Для України важливо було б розгорнути процес інтернаціоналізації в обох цих напрямках, які взаємодоповнюють і підсилюють один одного. Але поки що наголос у нашій країні робиться на першому напрямі, причому із дотриманням переважно вертикального типу мобільності і співробітництва, тоді як у Європі усе більше утверджується горизонтальний тип, який більше відповідає цілям, що реалізуються у межах другого напрямку [27, с. 99]. При реалізації вертикального типу мобільності і співробітництва Україні слід враховувати, що, за зауваженням У. Тайхлера, цей тип може призвести до побудови стосунків в освітній сфері на нерівноправній основі, коли більш розвинуті країни будуть здійснювати експорт своїх університетських систем і освітніх моделей у менш розвинуті країни. Якщо такий тип стане домінуючим то це буде становити загрозу освітнього неоколоніалізму. Тут ми знову повертаємося до необхідності враховувати не тільки можливі зиски від інтернаціоналізації вищої освіти, а і її ризики. Найчастіше у цьому зв'язку згадують про «відтік мозків». Але зараз, коли загострюється боротьба за студентів і їх гроші, – це і спустошення аудиторій, відтік студентів. Наприклад, за спостереженнями аналітиків, кількість українських студентів, що отримують вищу освіту у Польщі в останні роки постійно зростає, причому у геометричній прогресії. До негативних наслідків і ризиків інтернаціоналізації дослідники також відносять

«коммодифікація і комерціалізацію освітніх програм», «культурну гомогенізацію» [28, с. 88], ризик бути «англосаксонізованими, англо-американізованими чи вестернізованими» [29, с. 351].

У цілому, можна зробити **висновок**, що процес інтернаціоналізації має значний модернізуючий потенціал і, водночас, містить суттєвий виклик системі національної вищої освіти та університетам як її головним структурним елементам. Академічні ієрархії, форми і структури навчального процесу і наукових досліджень, які склалися і тривалий час визначали університетське життя країни, отримують нові перспективи для свого розвитку, але і стикаються з новими формами конкуренції і у глобальному освітньому полі, і у європейському просторі вищої освіти. Те, що вважалося якісними освітніми і науковими продуктами у національному контексті, може виявитися неконкурентоспроможним у світовому і європейському контекстах. Але це не означає, що національні наукові і освітні здобутки і доробки мають поступитися місцем інтернаціональним (глобальним і європейським). Тут як раз і має бути актуалізована і застосована перспектива методологічного космополітизму, яка дозволить не зруйнувати національну систему вищої освіти, керуючись абстрактними вимогами її інтернаціоналізації, а суттєво підвищити її ефективність, інтегрувавши у національний контекст нові і найкращі міжнародні стандарти якості і механізми її забезпечення.

Список використаних джерел

1. Рейтинг вищих навчальних закладів України «КОМПАС-2012» http://www.diat.edu.ua/files/2012_compas.pdf
2. The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28–29 April 2009).
3. Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг дослідж.: аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, О. І. Шарова – К. : Таксон, 2014. – 144 с. – Бібліогр.: с. 130–143.
4. Закон України «Про вищу освіту» // <http://bctdatu.zp.ua/zakon-pro-vishhu-osvitu>
5. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки // <http://www.osvita-ks.edukit.kiev.ua/Files/downloads/Національна%20стратегія.pdf>
6. European higher education in the world Communication from the Commission to European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. Brussels, 11.7.2013. COM (2013) 499 final. – 28 p.
7. Internationalization of higher education // http://www.academia.edu/Documents/in/Internationalization_of_higher_education?page=32
8. Hans de Wit Internationalisation of Higher Education in Europe and its assessment, trends and issues // http://www.nvaio.net/page/downloads/Internationalisation_of_Higher_Education_in_Europe_DEF_december_2010.pdf
9. Beck U. Qu'est-ce que le cosmopolitisme? – Paris: Aubier, 2006.
10. Beck U. Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden. Frankfurt am M.: Suhrkamp, 2004.
11. Бек У., Шнайдер Н. Открывая космополитизм для общественных наук: исследовательская повестка дня // Полития № 3 (70). – С. 6–30.
12. Knight J. Higher Education in Turmoil. The Changing World of Internationalization. Rotterdam, the Netherlands: Sense Publishers, 2008.
13. Affirming Academic Values in Internationalization of Higher Education: A Call for Action: International Association of Universities (International Ad Hoc Expert Group on Re-thinking Internationalization) http://ecahe.eu/w/index.php/Affirming_Academic_Values_in_Internationalization_of_Higher_Education

14. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. A Report Prepared for the UNESCO 2009 World Conference on Higher Education Philip G. Altbach, Liz Reisberg, Laura E. Rumbley. Published in 2009 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183219e.pdf>
15. The European Higher Education Area (EHEA) in a Global Context: Report on overall developments at the European, national and institutional levels. Approved by BFUG at its meeting in Prague, 12–13 February 2009 // http://eurosvita.osp-ua.info/userfiles/file/2012/3%20-%202009_EHEA_in_global_context.pdf
16. De Wit H. Internationalisation of Higher Education in the United States of America and Europe : A Historical, Comparative and Conceptual analysis. Westport, CN: Greenwood Press. 2002.
17. Knight J. Five Myths about Internationalization INTERNATIONAL HIGHER EDUCATION Number 62 Winter 2011 http://ecahe.eu/w/images/d/d5/Knight_-_Five_myths_about_Internationalization_-_IHE_no_62_Winter_2011.pdf
18. Knight J. Five truths about internationalization. International Higher Education // Boston College Magazine. Fall 2012. № 69.
19. Brandenburg, Uwe, and De Wit, Hans. The end of internationalisation. In International Higher Education. Winter 2010.
20. Statement of Generic Attributes of Graduates // University of Sydney, 2011. URL: http://www.itl.usyd.edu.au/graduateAttributes/policy_framework.pdf (date of access: 27/02.2013).
21. Bowden J., Hart G., King B. Et al. Generic capabilities of ATN University Graduates. 2000/ URL: http://www.clt.uts.edu.au/ATN_Grad_cap.project.index.html (date of access: 27/02.2013).
22. Prague declaration [«European Universities – Looking forward with confidence». – Brussels: European University Association, 2009. – 8 p.
23. Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area. Bucharest Communiqué. FINAL VERSION // [http://www.ehea.info/Uploads/\(1\)/Bucharest%20Communique%202012.pdf](http://www.ehea.info/Uploads/(1)/Bucharest%20Communique%202012.pdf)
24. Элспет Дж., де Вит Х. Глобализация интернационализации: размышления об устоявшейся концепции // Императивы интернационализации / Отв. ред. М.В. Ларионова, О.В. Перфильева – М.: Логос, 2013. – С. 21–52.
25. Webb G. Internationalisation of Curriculum: an Institutional Approach // Teaching International Students, Improving Learning for All / J. Carroll, J. Ryan (eds). London: Routledge, 2005.
26. Ференц И. Развитие политики в области интернационализации высшего образования в Европе или «разноскоростная» интернационализация // Императивы интернационализации / Отв. ред. М.В. Ларионова, О.В. Перфильева – М.: Логос, 2013. – С. 162–185.
27. Teichler, U. Internationalisation of higher education: European experiences. Asia Pacific Education Review, 10 (1), 2009. – p.p. 93–106.
28. Knight, J. The changing landscape of higher education internationalization – for better or worse? Perspectives: Policy and Practice in Higher Education, 17 (3), 2013. – p.p. 84–90.
29. Jiang, X. Towards the internationalisation of higher education from a critical perspective. Journal of Further and Higher Education, 32 (4), 2008. – p.p. – 347–358.
20. Economic and Social Committee and the Committee of the regions. Brussels, 11.7.2013. COM (2013) 499 final, – 28 p.
7. Internationalization of higher education // http://www.academia.edu/Documents/in/Internationalization_of_higher_education?page=32
8. Hans de Wit Internationalisation of Higher Education in Europe and its assessment, trends and issues // http://www.nvao.net/page/downloads/Internationalisation_of_Higher_Education_in_Europe_DEF_december_2010.pdf
9. Beck U. Qu'est-ce que le cosmopolitisme? – Paris: Aubier, 2006.
10. Beck U. Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden. Frankfurt am M.: Suhrkamp, 2004.
11. Beck U., Shnader N. Otkruvaya cosmopolitism dlya obshestvennykh nauk: issledovatel'skaya povestka dnya // Politiya № 3 (70). – S. 6–30.
12. Knight J. Higher Education in Turmoil. The Changing World of Internationalization. Rotterdam, the Netherlands: Sense Publishers, 2008.
13. Affirming Academic Values in Internationalization of Higher Education: A Call for Action: International Association of Universities (International Ad Hoc Expert Group on Re-thinking Internationalization) http://ecahe.eu/w/index.php/Affirming_Academic_Values_in_Internationalization_of_Higher_Education
14. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. A Report Prepared for the UNESCO 2009 World Conference on Higher Education Philip G. Altbach, Liz Reisberg, Laura E. Rumbley. Published in 2009 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001832/183219e.pdf>
15. The European Higher Education Area (EHEA) in a Global Context: Report on overall developments at the European, national and institutional levels. Approved by BFUG at its meeting in Prague, 12–13 February 2009 // http://eurosvita.osp-ua.info/userfiles/file/2012/3%20-%202009_EHEA_in_global_context.pdf
16. De Wit H. Internationalisation of Higher Education in the United States of America and Europe : A Historical, Comparative and Conceptual analysis. Westport, CN: Greenwood Press. 2002.
17. Knight J. Five Myths about Internationalization INTERNATIONAL HIGHER EDUCATION Number 62 Winter 2011 http://ecahe.eu/w/images/d/d5/Knight_-_Five_myths_about_Internationalization_-_IHE_no_62_Winter_2011.pdf
18. Knight J. Five truths about internationalization. International Higher Education // Boston College Magazine. Fall 2012. № 69.
19. Brandenburg, Uwe, and De Wit, Hans. The end of internationalisation. In International Higher Education. Winter 2010.
20. Statement of Generic Attributes of Graduates // University of Sydney, 2011. URL: http://www.itl.usyd.edu.au/graduateAttributes/policy_framework.pdf (date of access: 27/02.2013).
21. Bowden J., Hart G., King B. Et al. Generic capabilities of ATN University Graduates. 2000/ URL: http://www.clt.uts.edu.au/ATN_Grad_cap.project.index.html (date of access: 27/02.2013).
22. Prague declaration [«European Universities – Looking forward with confidence». – Brussels: European University Association, 2009. – 8 p.
23. Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area. Bucharest Communiqué. FINAL VERSION // [http://www.ehea.info/Uploads/\(1\)/Bucharest%20Communique%202012.pdf](http://www.ehea.info/Uploads/(1)/Bucharest%20Communique%202012.pdf)
24. Elspet J., de Wit X. Globalizatsia internationalizatsii: razmushlenia ob ustoyavsheisya concepicii // Imperativy internationalizatsii / Otв. red. M.V. larioнова, O.V. Perfliava – M.: Logos, 2013. – S. 21–52.
25. Webb G. Internationalisation of Curriculum: an Institutional Approach // Teaching International Students, Improving Learning for All / J. Carroll, J. Ryan (eds). London: Routledge, 2005.
26. Ferents I. Rasvitie politiki v oblasti internationalizatsii vishego obrazovaniya v Evrope ili «raznoskorostnaya» internationalizatsii / Otв. red. M.V. larioнова, O.V. Perfliava – M.: Logos, 2013. – S. 162–185.
27. Teichler, U. Internationalisation of higher education: European experiences. Asia Pacific Education Review, 10 (1), 2009. – p.p. 93–106.
28. Knight, J. The changing landscape of higher education internationalization – for better or worse? Perspectives: Policy and Practice in Higher Education, 17 (3), 2013. – p.p. 84–90.
29. Jiang, X. Towards the internationalisation of higher education from a critical perspective. Journal of Further and Higher Education, 32 (4), 2008. – p.p. – 347–358.

References

1. Reiting vushch navchalnuch zakladiv Ukrainy «COMPAS–2012» http://www.diat.edu.ua/files/2012_compas.pdf
2. The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28–29 April 2009).
3. Monitoring integratsii ukrainskoy systemy vyshoi osvity v Evropeyskyi prostrir vyshoi osvity ta naykovogo doslidjeniya: monitoring. doslidj.: analit. zvut / mijnarod. blagod. Fond «Mijnarod. Fond doslidj. osv. politiki»; za zag. red. T.V. Finikova, O.I. Sharova – K. : Tacson, 2014. – 144 s. – Bibliogr.:s. 130–143.
4. Zacon Ukrainy «Pro vyshy osvity» // <http://bctdatu.zp.ua/zakon-pro-vishhu-osvitu>
5. Nationalna strategiya rozvitky osvity v Ukrainy na 2012–2021 roku // <http://www.osvita-ks.edu.kiev.ua/Files/downloads/Natsionalna%20strategiya.pdf>
6. European higher education in the world Communication from the Commission to European Parliament, the Council, the European

Stepanenko I. V., doctor of the philosophical sciences, professor, a head of the department of the internationalization of higher education of the Institute of higher education NAES of Ukraine (Ukraine, Kiev), steppan@voliacable.com

Philosophical and methodological problems of harmonization of national, European and global in the processes of the internationalization of higher education

*In the article the key for understanding the internationalization of higher education questions – Why? What for? What is? How? Internationalized higher education – examined on the basis of application of the system of philosophical and methodological principles: 1) the requirements of a systematic and integrated approaches to internationalization and its measurement; 2) contextual requirements and differentiated approach to the understanding of the causes, content, effects and mechanisms of internationalization of higher education; 3) methodological cosmopolitanism, which allows to overcome the binary opposition of national and global, and global moves in the internal national context, adding even a pan-European perspective; 4) approach to internationalization as a developing process; 5) harmonization of requirements and synthesis of the main approaches to understanding the essence of internationalization of higher education goal and its implementation; 6) requirements to take into account both positive and negative consequences of internationalization of higher education, its benefits and risks. *

Keywords: internationalization of higher education, globalization, European space of higher education, methodological cosmopolitanism, competition, cooperation, approaches to internationalization of higher education, the risks of internationalization of higher education.

Степаненко И. В., доктор философских наук, профессор, заведующий отделом интернационализации высшего образования Института высшего образования НАПН Украины (Украина, Киев), steppan@voliacable.com

Философско-методологические проблемы согласования национального, общеевропейского и глобального в процессах интернационализации высшего образования

В статье ключевые для понимания интернационализации высшего образования вопросы – почему, зачем, что она означает и как должно осуществляться – рассмотрены на основании применения системы философско-методологических установок: 1) требования системного и комплексного подхода к интернационализации и ее оценке; 2) требования контекстуального и дифференцированного подхода к пониманию причин, содержания, последствий и механизмов интернационализации высшего образования; 3) методологического космополитизма, который позволяет преодолеть бинарное противопоставление национального и общеевропейского, и перемещает глобальное во внутренний национальный контекст, добавляя при этом еще и общеевропейскую перспективу; 4) подхода к интернационализации как к развивающемуся процессу; 5) требования согласования и синтеза основных подходов к пониманию сущности интернационализации высшего образования и цели ее осуществления; 6) требования учитывать как позитивные, так и негативные последствия интернационализации высшего образования, ее выгоды и риски.

Ключевые слова: интернационализация высшего образования, глобализация, европейское пространство высшего образования, методологический космополитизм, конкуренция, сотрудничество, подходы к интернационализации высшего образования, риски интернационализации высшего образования.

УДК 101

Bak Miroslaw,
PhD, Uniwersytet Opolski, Katedra Inżynierii
Procesowej (Polska), gileya.org.ua@gmail.com

**WYZWANIA SPOŁECZEŃSTWA WIEDZY W ŚWIELE
BIEŻĄCYCH KRYTERIÓW OCENY PRACY NAUCZYCIELI**

Najbardziej znaczącym procesem rozwoju nowoczesnej cywilizacji jest globalizacja. Podstawowe tendencje rozwojowe systemów kształcenia na świecie mają na celu wzmocnienie roli wiedzy zatrudnionego jako głównej części składowej jego warsztatu pracy, często dużo bardziej cennej niż ta materialna część, pochodząca od pracodawcy. W Polsce aktualna ustawa w sprawie kryteriów i trybu dokonywania oceny pracy nauczyciela, nie odpowiada na te szybkie zmiany. Niniejszy referat zawiera odniesienie do pewnych aspektów systemu oceny nauczycieli i proponuje w tym zakresie zasadnicze zmiany.

Słowa kluczowe: społeczeństwo wiedzy, globalizacja, system oceny nauczyciela.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Procesy prowadzące do coraz większej współzależności i integracji państw, społeczeństw, gospodarek i kultur charakteryzuje rosnąca dynamika. Procesy te określone

zwyczajowo pojęciem *globalizacja* zaczynają mieć fundamentalne znaczenie w rozwoju współczesnych społeczeństw. Prowadzą do redukcji przestrzeni społecznej, zmiany narodowego charakteru państw, wzrostu znaczenia organizacji ponad narodowych, w tym korporacji i organizacji gospodarczych, wzrostu tempa interakcji społecznej i powszechnej standaryzacji, przyjmowania ogólnych regulacji prawnych nieodpowiadających [1, s. 273] regionalnym normom lub ich nadmierne uszczegóławianie. Obok pozytywnych zmian rozwojowych występują zjawiska niepożądane, jak na przykład te związane nowymi, trudnymi do oszacowania formami ryzyka, zwiększonym bezrobociem, nierówności społeczne przejawiające się między innymi rozwarstwieniem dochodów, bądź ich «równaniem w dół», powszechnym, kontrolowanym psuciem jakości produktów w celu wymuszenia zwiększonego popytu itd.. Wspomniane procesy są bezpośrednią konsekwencją globalnych trendów ekonomicznych oraz związanej z tym wymiany towarów, usług i transferu technologii, migracji ludności, ekspansji kultury uniwersalnej, wymiany informacji na niespotkaną wcześniej skalę. Jako taka zatem, globalizacja jest zjawiskiem realnym i jej ocena, nawet bardzo sceptyczna [2, s. 87–91] ma znaczenie wtórne wobec potrzeby podjęcia działań dostosowawczych bądź ograniczających niepożądane trendy.

W oczywisty sposób globalne i lokalne procesy integracyjne są wzmocnione i zintensyfikowane przez rozwój nowoczesnych technologii teleinformatycznych. Ewolucja globalnej sieci komputerowej Internet, innowacje w dziedzinie urządzeń mobilnych i cyfrowych technologii dostarczają wszystkim jednostkom społecznym, które posiadły odpowiedni stopień kompetencji narzędzia do bezpośredniej integracji, a interakcja społeczna przybiera charakter globalny. Narzędzia te mają olbrzymi potencjał mogący wpłynąć na wszystkie sfery ludzkiej aktywności i są intensywnie wykorzystywane w obszarach mających fundamentalne znaczenie społeczne takich jak ekonomia, nauka i edukacja. Dlatego we współczesnym społeczeństwie informacja, sposób jej udostępniania i dystrybucji oraz metody jej użycia i ochrony stały się priorytetem. Informacja traktowana jako specyficzny zasób stała się ekwiwalentna, a często nawet bardziej istotna i pożądana niż zasoby materialne. Tak zwane *społeczeństwo informacyjne* zostało zdefiniowane jako społeczeństwo, w którym informacja stanowi kluczowy element jego społeczno-ekonomicznej aktywności i rozwoju [3].

W takim społeczeństwie informacja stała się zasobem produkcyjnym określającym nowe przewagi konkurencyjne i wraz z wykorzystywaniem technologii informacyjnej (IT) w kreatywny i produktywny sposób zapewnia wysoki poziom adaptacyjności społecznej do zmieniającego się dynamicznie otoczenia. Globalna gospodarka w coraz większym stopniu opiera się na zinwentaryzowanej, cyfrowej wiedzy, przetwarzaniu olbrzymiej ilości informacji oraz związanej z jej analizą i przesyłaniem komunikacji. Gwałtowny wzrost konkurencyjności przedsiębiorstw zwiększył istotnie zapotrzebowanie na wysoko wyspecjalizowanych fachowców, posiadających unikalną wiedzę i dużą sprawność w posługiwaniu się narzędziami IT oraz zwrócił uwagę menadżerów na «pracownika wiedzy» jako jeden z najważniejszych zasobów firmy. Koncepcja *społeczeństwa wiedzy* została przedstawiona przez Petera F. Drucker'a i oznacza społeczeństwo, w którym wiedza i informacja stały się zasobem wytwórczym, dzięki któremu zwiększa się

wydajność i uzyskuje się nowe przewagi konkurencyjne w odniesieniu do szybko zmieniającego się otoczenia. Wtedy władza w organizacjach gospodarczych w naturalny sposób przechodzi z rąk ludzi dysponujących kapitałem, w ręce ludzi którzy posiadli odpowiednią wiedzę i informacje. Biedny jest tylko ten, kto nie ma wiedzy. Zatem o pozycji społecznej i zawodowej decyduje posiadana wiedza i umiejętność jej wykorzystania. O przyjęciu do pracy decydują, poza wiedzą zawodową (*coreskills*), umiejętności społeczne, cywilizacyjne (*soft skills*).

Taki pracownik do ochrony swoich interesów nie potrzebuje związków zawodowych, bo jego interes chroni rynek pracy. Już obecnie wiele grup zawodowych działa w takich uwarunkowaniach. Wystarczy wspomnieć o maklerach giełdowych, zarządzających funduszami powierniczymi, bankami bądź wdrażaniem dużych projektów, czy wreszcie o licznych przedstawicielach wolnych zawodów (pisarzy, inżynierów, chirurgów itp.). Ich umiejętności oraz wyrafinowanej wiedzy nie da się osiągnąć wyłącznie korzystając z akademickich podręczników. W rozwiniętych i wykształconych społeczeństwach obywatele są skłonni bardziej liczyć na siebie niż na państwo. Państwo nie sprawdza się, ani w roli inwestora, ani zarządzającego. Cechą charakterystyczną takich społeczeństw jest *przedsiębiorczość obywatelska* rozumiana jako dominujące angażowanie się firm, organizacji pozarządowych, itp. w rozwiązywanie lokalnych problemów społecznych. W takim razie znaczenie partii politycznych, administracji centralnej będzie marginalizowane. Cytując głęboką myśl Amartya Sen'a [4] to «społeczeństwo wolne przez zdolności», korzystające z różnorodności form kulturowych oraz potencjału swojego umysłu. Nowoczesna edukacja, musi zatem zapewnić uzyskanie kwalifikacji umożliwiających podjęcie nowych wyzwań w przedsiębiorstwach opartych na wiedzy i w *społeczeństwie ryzyka* [5, s. 288].

Proponując model społeczeństwa wiedzy Drucker upatruje w nim formacji, która zastępuje kapitalizm. Wielu autorów, jak na przykład Castelfranchi [6] podkreśla różnicę pomiędzy społeczeństwem wiedzy, a społeczeństwem informacyjnym. Różnica polega na zasadniczo na tym, że to pierwsze przekształca informacje w zasoby pozwalające społeczeństwu na wykonanie skutecznych działań, podczas gdy to drugie upowszechnia jedynie surowe dane. Ponieważ wytwarzanie przedmiotów materialnych typowe dla produkcji fabrycznej zostanie zmarginalizowane przez wytwarzanie i przetwarzanie wiedzy to stanie się ona również głównym atybutem władzy. W praktyce może to oznaczać znaczące rozproszenie ośrodków decyzyjnych i dużą dynamikę zmian ich wpływów związaną z przejmowaniem i wytwarzaniem nowych pojęć i rozwiązań. Odwołując się do znanego powiedzenia Nielsa Bohra «*Wiedza to władza, ale niewiedza, niestety, nie oznacza jeszcze braku władzy*», można spodziewać się nasilenia działań zawłaszczających i reglamentujących wiedzę oraz manipulujących informacją. W systemie demokracji przedstawicielskiej oznacza to dla edukacji zwiększoną rolę przedmiotów humanistycznych takich jak ekonomia, socjologia, psychologia, politologia w celu wyeliminowania tych patologicznych zjawisk.

Miliardy ludzi na świecie są pozbawione dostępu do «dygitalizowanej wiedzy» i dostęp do niej powinien być zapewniony. Jak podaje B. Sanou [7]: «dostęp do Internetu jest osiągalny dla 39% światowej populacji». Ekonomiczne nierówności pomiędzy krajami, ich establishmentami,

grupami społecznymi w obszarze wykorzystania i dostępu do informacji oraz technik komunikacyjnych jest określane jako «wykluczenie cyfrowe». Zapobieganie temu wykluczeniu jest jedną z najważniejszych kwestii współczesnych (nie tylko tych ubogich) społeczeństw i coraz bardziej znaczącym problemem społecznym. W jednym z raportów [8] UNESCO znajduje się odniesienie do definicji, znaczenia pojęć i przyszłości społeczeństwa wiedzy, a mianowicie ustalono cztery zasady, które są kluczowe dla rozwoju sprawiedliwego społeczeństwa opartego na wiedzy:

- różnorodność kulturową
- równy dostęp do edukacji
- powszechny dostęp do informacji (w domenie publicznej)
- wolność słowa

W formacji określanej jako społeczeństwo wiedzy każdy zatrudniony wnosi do przedsięwzięcia wiedzę będącą bardzo istotnym wkładem w jego warsztat pracy, umniejszając przy tym rolę kapitału. Wiedza organizacji oraz indywidualne doświadczenie wysokokwalifikowanego pracownika, których nie można kupić w gotowej postaci jest najważniejszym zasobem –ważniejszym od tradycyjnych zasobów materialnych i kapitału. Dzięki synergii, odpowiednio zsynchronizowane współdziałanie wiedzy i wysokich umiejętności poszczególnych pracowników organizacji gospodarczej daje w efekcie ponadprzeciętne korzyści, istotnie większe niż suma działań jednostek. Wielu przedsiębiorców i menadżerów (w tym również polskich [9]) zgadza się z tą koncepcją i zaleca zwracanie uwagi na pracownika wiedzy jako jeden z najważniejszych zasobów firmy. W modelu tym, pomiędzy pracownikiem i pracodawcą wytwarza się naturalna równowaga sił, a źródłem jego konkurencyjnej przewagi jest zdolność do uczenia się szybciej niż inni. Wiele już obecnie działających metod zarządzania włącza pracownika organizacji do rozwiązywania problemów i poprawy jakości, bezpieczeństwa oraz zmniejszania kosztów. Dobrym przykładem jest sposób zarządzania firmy Toyota z o którym często mówi się jako systemie ludzi myślących (z ang. Thinking People System). Strategia jaką obrała organizacja gospodarcza, która chce się utrzymać na rynku to przede wszystkim orientacja na przetrwanie, a nie jest wyłącznie zysk, jak to ujmuje archaiczna już obecnie definicja przedsiębiorstwa. Jeżeli przyjąć, że celem ogólnym przedsiębiorstwa jest strategiczna maksymalizacja jego wartości rynkowej to *wiedza organizacji*, (a co za tym idzie również kwalifikacje i umiejętności poszczególnych pracowników) staje się podstawowym czynnikiem zwiększającym jego wycenę. Inne cele główne, takie jak: zysk długookresowy, płynność finansowa, pozycja na rynku, bezpieczeństwo socjalne, prestiż i wizerunek firmy mogą być traktowane jako jej pochodne. O skali potrzeb wdrażania nowoczesnych form zarządzania można się przekonać obserwując rynek oprogramowania Zintegrowanych Systemów Zarządzania ERP i Zarządzania Relacjami z Klientem CMR, który można traktować jako swoisty marker uzyskiwania cech społeczeństwa wiedzy.

Systemy te początkowo projektowane dla dużych firm produkcyjnych mimo swojej bardzo wysokiej ceny coraz częściej są wdrażane w administracji publicznej oraz w średnich i małych przedsiębiorstwach, w tym w firmach z branży usługowej. Światowy rynek oprogramowania ERP był szanowany w roku 2012 na ok. 25 mld USD. W 2013 roku z rozwiązań klasy ERP korzystało w Polsce już 19 tysięcy firm. Wśród 500 największych firm w Polsce 51% posiada systemy ERP, a 19% nie posiada, ale planuje ich wdrożenie [10]. Na

podstawie przedstawionych danych można stwierdzić, że systemy te przestały być czynnikiem budowania przewagi konkurencyjnej, a stanowią element powszechnie stosowanych standardów. Systemy ERP bardzo dynamicznie rozwinęły się ze zbioru aplikacji opartej na bazie danych, wspólnej dla wszystkich modułów tematycznych do spójnego systemu opartego na funkcjonalności [11]. Zaletą takiego rozwiązania jest wyższa wydajność, pełne współdzielenie danych w czasie rzeczywistym. Dzięki temu, że nie wymagają one dodatkowej integracji danych możliwe jest ich udostępnianie przez przeglądarkę internetową, a wymiana może odbywać się «w chmurze». Wyposażone dodatkowo w interfejsy do systemów analitycznych typu *Business Intelligence* do aktywnego modelowania procesów gospodarczych umożliwiają przekształcanie danych w informacje, a następnie informacji w wiedzę pozwalającą na optymalizację procesów biznesowych. Nic więc dziwnego, że **systemy ERP są wykorzystywane coraz częściej przez coraz mniejsze przedsiębiorstwa**. Również w organizacjach o rozproszonej strukturze systemy ERP pozwalają na łatwą integrację danych i procesów. Sprzyja temu chmurowy model dostarczania usług, model rozproszonej sprzedaży czy pracy zdalnej oraz brak przymusu ponoszenia nakładów na własną infrastrukturę IT. Tradycyjne systemy ERP są już standardem, dopiero wdrożenie systemu typu *Business Intelligence* pozwala na uzyskanie przewagi strategicznej nad konkurencją. Na powyższym przykładzie widać, jak szybko zmieniają się rozwiązania, jak coraz bardziej zostają one ukierunkowane na indywidualne umiejętności pracowników oraz jak stają się one powszechne. Przykładem rozszerzania opisywanych rozwiązań na inne dziedziny funkcjonowania społeczeństwa jest oprogramowanie AMMS sprawiające kłopoty wolniej dopasowującym się do zmian lekarzom, a służące do wspomagania działalności średnich i dużych placówek medycznych, głównie szpitali. Portal Edukacyjny tego systemu daje wyobrażenie o potencjalnych możliwościach edukacji przez Internet na polskich uczelniach, przy założeniu zniesienia istniejących barier finansowych.

Wielka dynamika zmian oznacza, że oprócz opisywanego wcześniej wzrostu znaczenia kapitału społecznego, który jest podłożem rozwoju kapitału intelektualnego i indywidualnych umiejętności zastosowanie wiedzy w praktyce, do najważniejszych cech tworzącego się społeczeństwa wiedzy zaliczyć należy permanentną edukację oraz nową funkcję nauki.

Obecny szybki rozwój ICT wyprzedza inne procesy zachodzące w obszarach rozwoju społecznego tak, że nie tylko tradycyjne poglądy na system edukacji, ale również te dotyczące nauczania na odległość muszą zostać przewartościowane i powiązane z równie szybkimi (jak postęp i powszechna dostępność nowych technologii) działaniami w sferze organizacji nauczania i otoczenia edukacyjnego.

Współczesne systemy oświatowe wyznaczają cele edukacyjne opierając się (jak to się określa w dokumentach urzędowych) na idei kompetencji i umiejętności. Kompetencje kluczowe w kształceniu to właściwe połączenie wiedzy, umiejętności i postaw [12]. Kompetencje kluczowe w kształceniu na odległość włączono w zakres kluczowych kompetencji w tzw. kształceniu ustawicznym. Zalecenia Parlamentu Europejskiego i Rady Europy z 2006 roku określają ramy edukacyjne w tej dziedzinie [13].

Administracyjną inicjatywę w krajach europejskich określa Wydział Edukacji i Kultury Komisji Europejskiej (EAC), którego priorytety, programy oraz wyznaczone cele i ich ramy finansowe mają zasadniczy wpływ na politykę edukacyjną

we wszystkich krajach Wspólnoty Europejskiej, w tym również polską. Komisja Europejska negocjuje też w imieniu Wspólnoty Europejskiej konwencje oraz podejmuje inicjatywy edukacyjne i precyzuje ich formy. Pomimo postępu, jaki dokonał się w obszarze wykorzystania nowoczesnych środków nauczania, w tym nauczania w formie *e-learningu*, stwierdza się, że nie jest on wystarczający i podjęto w związku z tym szereg programów, związanych głównie z tzw. «learningiem continuum» czyli doskonaleniem przez całe życie.

Z wyzwań zawartych w dokumentach roboczych EAC [14] dotyczących kształcenia na odległość wyłaniają się trzy priorytety, a mianowicie:

- a) konsolidacja i rozciągnięcie (głównego nurtu) stosowania ICT zarówno na podstawy edukacji jak i szkoleń;
- b) ustanowienie potencjału ICT jako instruktora kształcenia ustawicznego (przez całe życie);
- c) zwiększenie możliwości ICT jako kluczowego operatora innowacyjności i kreatywności.

Ze stanem prawnym i działaniami w ramach kształcenia na odległość w wyróżniających się pod tym względem krajach europejskich (w tym również w Polsce), można zapoznać się na podstawie raportu biura analiz sejmowych [15]. Ogólne regulacje prawne dotyczące kształcenia na odległość w Polsce zawarte są w kilku aktach prawnych, w tym w ustawach o systemie oświaty z 27 lipca 1991 roku i o szkolnictwie wyższym z 27 lipca 2005. Jeśli pominąć będące w otwartej, stosunkowo ograniczonej ofercie zdalne kursy informatyczne, zawodowe lub językowe, to można stwierdzić, że metody kształcenia zdalnego w Polsce wykorzystują głównie uczelnie akademickie [16]. Druga z wymienionych wcześniej ustaw, pozawala (można nawet użyć określenia, że jest wywierany administracyjny nacisk) na prowadzenie zajęć dydaktycznych w formie kształcenia zdalnego także w uczelniach akademickich. To jakie formalne warunki powinny być spełnione przez uczelnie wyższe, aby zajęcia dydaktyczne mogły być prowadzone przy wykorzystaniu metod kształcenia na odległość określają rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 25 lipca 2007r. oraz rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z 25 września 2007. Uniwersyteckie centra kształcenia, oprócz przygotowywania i prowadzenia kursów zdalnych w sieci Internet, skupiają się głównie na zadaniu promowania i koordynowania edukacji z wykorzystaniem Internetu oraz współpracy z ośrodkami realizującymi podobne zadania w kraju i zagranicą, np. współpracy z popularyzującym wiedzę Warszawskim Uniwersytetem Otwartym. Należy przy tym podkreślić, że duża ilość materiałów dydaktycznych (o różnej wartości dydaktycznej) jest spontanicznie tworzona i udostępniana w ramach sieci akademickiej przez studentów uczelni.

Rząd planuje upowszechnić metody zdalnego nauczania adresowane do ludzi po 45. roku życia, którzy stracili pracę, a do podjęcia nowej formy zarobkowej potrzebują zmiany swoich kwalifikacji. Nie wszystkie przedsięwzięcia, nawet te bardzo kosztowne, których podejmuje się polska administracja wydają się udane. Przykładem jest projekt *Scholaris*, który pochłonął łącznie 19,2 mln zł. Portal, który był w 75 proc. sfinansowany z unijnego Europejskiego Funduszu Społecznego upadł z końcem grudnia 2006 roku, kiedy to skończyła się umowa na zarządzanie serwisem i portal przeszedł we władanie Ministerstwa Edukacji Narodowej (MEN). Podstawową sprawą w nauczaniu na odległość jest zapewnienie odpowiedniej infrastruktury technicznej, drogiego oprogramowania i dużej ilości materiałów. Ciężar

kosztów został przeniesiony na systemy udostępniania usług przez wielofunkcyjne platformy wyposażone serwery takie jak np. **Lotus LearningSpace**, **WebCT**. Z oczywistych przyczyn w Polsce największą popularność zdobyło nie komercyjne oprogramowanie, ale te będące w tzw. domenie publicznej jakim jest **Moodle**. Mimo wspomnianych wyżej preferencji promujących zdalnego nauczania jakoś oprogramowania i stopień jego wykorzystania odbiega od ERP. Należy podkreślić, że omawiane w następnym rozdziale rozporządzenie w sprawie kryteriów i trybu dokonywania oceny nauczyciela nie odnosi ogółem do formy nauczania zdalnego.

Obok działań o charakterze ekonomicznym, technicznym i społecznym mających na celu sprostanie nowym wyzwaniom aspekt edukacyjny należy uznać za najważniejszy. Jak twierdzi Peter M. Senge z Massachusetts Institute of Technology w USA: «Na dłuższą metę jedynym pewnym źródłem konkurencyjnej przewagi przedsiębiorstwa jest jego zdolność do uczenia się szybciej niż inni». W tym kontekście rola nauczyciela, wpasowana w schemat relacji *mistrz– uczeń* wydaje się nie do przecenienia. Problematykę formowania nowego oblicza nauczyciela w europejskich krajach transformacji ustrojowej rozwinął V. Andruszchenko [17]. Na dobór kompetencji nauczyciela wobec wyzwań globalnej cywilizacji należy również spojrzeć systemowo z perspektywy oceny, motywacji oraz dopasowanie nauczycieli. W Polsce formalne kryteria i tryb dokonywania oceny pracy nauczyciela reguluje Rozporządzenie [18] Ministra Edukacji Narodowej z dnia 21 grudnia 2012 roku. Rozporządzenie to było poprzedzone Rozporządzeniem [19] Ministra Edukacji Narodowej z dnia 2 listopada 2000 r., które z dniem wejścia w życie nowego rozporządzenia straciło moc prawną. Zmiany w swojej istocie miały charakter formalno-prawny i nie wiązały się zasadniczo ze sposobem oceniania nauczycieli. Podtrzymano fundamentalne założenie, że «oceny pracy nauczyciela dokonuje dyrektor szkoły, w której jest zatrudniony nauczyciel». Jak zdiagnozowano w badaniach TALIS 2013 [20] w Polsce 93 % nauczycieli deklaruje, że formalnej oceny, jak przekazywania mniej formalnych informacji zwrotnych dokonuje dyrektor szkoły, wobec średniej w badanych krajach 54%. W innych krajach w procesie oceniania biorą udział różne osoby, na przykład inni nauczyciele, członkowie zespołu zarządzającego szkołą (w tym rodzice), wyznaczeni mentorzy czy też zewnętrzne osoby lub instytucje. Administracyjne podejście do problemu w przypadku Polski jest nadrzędne. Z rozporządzenia wynika bowiem, że ocena nauczyciela ma z konieczności charakter bardziej formalny niż merytoryczny i w tym sensie, zdaniem autora, koncepcja oceniania jest spójna, bo dyrektorzy szkół nie mogą być dobrze przygotowani do oceny merytorycznej nauczycieli różnych przedmiotów. Trzeba pamiętać przy tym, że dyrektorami są najczęściej osoby w wieku 56–65 lat – ich odsetek zwiększył się w porównaniu z rokiem 2008 z 29 do 49% [21]. W pewnym uproszczeniu można przyjąć, że jedynie w trybie odwoławczym mogą (ale nie muszą) powstać miarodajne opinie merytoryczne. W rozporządzeniu mówi się bowiem wyraźnie «*na wniosek nauczyciela dyrektor szkoły zasięga, a z własnej inicjatywy – dyrektor szkoły może zasięgnąć, opinii właściwego doradcy metodycznego na temat pracy nauczyciela, a w przypadku braku takich możliwości – opinii innego nauczyciela dyplomowanego lub mianowanego...*». Zwróćmy też uwagę, że sytuacje kiedy nauczyciel pracuje w różnych szkołach albo jest doradcą metodycznym (czyli jest w naszym rozumieniu *pracownikiem*

wiedzy) są potraktowane marginalnie. Taki ewentualny *nauczyciel wiedzy* w zasadzie jest przypisany do szkoły, a inicjatywę do jego oceny oprócz dyrektora szkoły posiada urzędnik z organu prowadzącego szkołę, rada szkoły lub rada rodziców oraz organ sprawujący nadzór pedagogiczny. W praktyce, w przypadku wykluczenia dyrektora szkoły, który zazwyczaj w pełni kontroluje radę szkoły i radę rodziców oraz podlega bezpośrednio organowi prowadzącemu szkołę, do oceny merytorycznej pozostaje organ sprawujący nadzór. Tylko, że wśród bardzo wielu zadań stałych (dodajmy *stricte* administracyjnych) realizowanych przez wizytatorów [22], a rozpoczynających się od słów: analiza zgodności z przepisami prawa, gromadzenie informacji, uczestnictwo w posiedzeniach, monitorowanie organizacji, wydawanie zgody, przygotowywanie przetargów itd., tylko jeden punkt dotyczy «rozpatrywania odwołań nauczycieli od oceny pracy dokonanej przez dyrektora szkoły /placówki». W przypadku procedury odwoławczej, według rozporządzenia w skład powołanego przez organ sprawujący nadzór pedagogiczny zespołu wchodzi przedstawiciel organizacji związkowej wskazanej przez ocenianego nauczyciela. Paradoksalnie, w pewnych dość oczywistych sytuacjach, ta atawistyczna z punktu widzenia modelowego społeczeństwa wiedzy organizacja, może obecnie być jedynym rzecznikiem, rzetelnej i merytorycznej oceny wartości pracy dydaktycznej. W rozporządzeniu cztery z pięciu wymienionych kryteriów oceny to klasyczne kryteria behawioralne. Tym niemniej, ocena «aktywności nauczyciela w doskonaleniu zawodowym» jest jak najbardziej zbieżna z aspiracjami w społeczeństwie wiedzy. Jednak mimo wysokiego odsetka nauczycieli uczestniczących w różnych formach doskonalenia zawodowego (z 90 do 94%) nauczyciele korzyści z udziału w tych zajęciach oceniają raczej krytycznie [23]. Ich wpływ na sposób nauczania określiło jako «umiarkowany», w zależności od obszaru, od 44% do 58% osób co może oznaczać niski poziom szkoleń i ich brak dopasowania do oczekiwań. Kryteria behawioralne są ostatnio traktowane przez środowisko pedagogów traktowane z pewną uzasadnioną rezerwą [24] w opozycji do kryteriów efektywnościowych oraz tzw. konstruktywistycznych. Piąte z wymienionych w rozporządzeniu, a mianowicie ocena «działań nauczyciela w zakresie wspomagania wszechstronnego rozwoju ucznia, z uwzględnieniem jego możliwości i potrzeb» można przy dużej ilości dobrej woli uznać, za lakonicznie sformułowane kryterium tego rodzaju. Umiejętność porządkowania przez ucznia informacji oraz rozumienie reguł w celu samodzielnego dochodzenia do rozwiązania problemów daje się bowiem podciągnąć pod wymieniony wcześniej zakres działań.

W Polsce formalna ocena pracy nauczycieli dokonywana jest stosunkowo rzadko – raz na dwa lata lub rzadziej ocenę pracy otrzymała ponad połowa polskich nauczycieli. Dla porównania: praca 70% nauczycieli w Malezji i 62% nauczycieli z Rumunii jest oceniana przez ich dyrektorów aż dwa lub więcej razy w roku, a w większości państw Europy – raz na rok (we Francji – 82%, w Niemczech – 60%, Norwegii – 64%, Szwecji – 59%, Anglii – 53%, Finlandii – 50%) [25]. Ale trzeba przyznać, że w przeciwieństwie do innych krajów uczestniczących w badaniu w Polsce oceniani są wszyscy nauczyciele przy czym, zdaniem nauczycieli ocena ich pracy w praktyce nie pociąga za sobą konsekwencji w postaci nagród, podwyżki płac, zwolnienia z pracy, itp.. W tym rozumieniu obecne rozwiązania wydają się archaiczne i nie przystające do szybko zmieniającej się rzeczywistości.

Obecnie niezbędne wydaje się pilne oddzielenie sfery administracyjnej od dydaktycznej. W tej pierwszej powinny zacząć obowiązywać typowe dla tego typu podmiotów, nowoczesne formy zarządzania. W ramach tych działań kompetencje dyrektorów do oceny formalnej powinny być zachowane. Natomiast w sferze dydaktyki nauczyciele powinni podlegać ocenie niezwiązanych z administracją, merytorycznie przygotowanych, zewnętrznych ośrodków. Takimi organizacjami, strukturalnie powiązanymi ze szkołą, mogłyby być na przykład rozwinięte ośrodki metodyczne, ośrodki doradztwa i szkoleń nauczycieli, ogólnopolskie, certyfikowane stowarzyszenia nauczycieli przedmiotu, parki technologiczne, ośrodki szkoleń w dużych zakładach pracy czy wręcz uczenie wyższe. Otwieraloby to perspektywę dwustopniowej oceny merytorycznej. Pierwszej częstszej (np. raz na rok) według kryteriów behawiorystycznych. Drugą (np. raz na trzy lata) według kryteriów efektywnościowych i tzw. konstruktywistycznych.

Reasumując, do najważniejszych cech tworzącego się modelu społecznego można zaliczyć permanentną edukację, w tym edukację zdalną; nową rolę nauki, opartą o innowacyjne i praktyczne zastosowanie wiedzy z wykorzystaniem zaawansowanych środków technicznych; wzrost znaczenia kapitału społecznego opartego na demokratycznych i liberalnych relacjach, który jest podłożem rozwoju kapitału intelektualnego. Cechy te mogą okazać się atutem w warunkach wysokiej globalnej konkurencji jedynie wtedy gdy w systemie edukacyjnym, dzięki starannej selekcji spowodowanej właściwym ocenianiem i motywowaniem, pracować będą świetnie wykształceni, dynamiczni i kreatywni dydaktycy, a nie powielający schematy, bierni odtwórcy biurokratycznych procedur.

Literatura

1. Danuta Walczak-Duraj: Podstawy współczesnej socjologii. Pabianice: Omega-Praxis, 2006.
2. Anthony Giddens: Socjologia. Warszawa: PWN, 2004.
3. Kiepas A.: Podmiotowość człowieka w perspektywie rozwoju rzeczywistości wirtualnej. W: Media i edukacja w globalizującym się świecie. Teoria. Praktyka. Oddziaływanie. Red. M. Sokołowski. Olsztyn 2003.
4. Harvey David, (1989): The condition of postmodernity : an enquiry into the origins of cultural change. New York: Blackwell.
5. Drucker F. Peter, (1969): The Age of Discontinuity: Guidelines to our changing society, New York, (New York: Harper & Row).
6. Sen K. Amartya, (1999): Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press.
7. Beck U., Giddens A., Lash S., Modernizacja refleksyjna. Polityka, tradycja i estetyka w porządku społecznym nowoczesności, tłum. Konieczny Jacek, Warszawa 2009, Wydawnictwo Naukowe PWN.
8. Castelfranchi Cristiano (2007). Six critical remarks on science and the construction of the knowledge society, Journal of Science Communication, 6(4).
9. Sanou B. (2013): The world in 2013: ICT fact and figures. Retrieved from <http://www.itu.int/en/ITU/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2013.pdf>.
10. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2005). Toward knowledge societies. UNESCO World Report. Condesur-Noireau, France: Imprimerie Corlet.
11. Blikle A., J., Doktryna jakości. Rzecz o skutecznym zarządzaniu. Warszawa 2014 (Książka in statu nascendi udostępniana w kolejnych edycjach w domenie publicznej Aktualna wersja do pobrania na www.mozmainaczej.com.pl)
12. «Rynek ERP w Polsce» : <http://it consulting.pl/php/html/modules.php?name=News&file=print&sid=31>
13. Januszewski A., Funkcjonalność informatycznych systemów zarządzania. Tom 1 Zintegrowane systemy transakcyjne. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
14. http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/lifelong_learning/c11090_pl.htm
15. Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady 2006/962/WE z 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (Dz.Urz. L 394 z 30 grudnia 2006 r.).
16. Van den Brande G., Learning, innovation and ICT; A New discourse for Learning, Closing Conference of the European eLearning Forum for Education 2, projekt (ELFE 2), 14.09.2009; http://etuce.homestead.com/publications2009/11.09_Report_Final_Conference_ELFE2_eng.pdf
17. Dziewulak D., Kształcenie na odległość w wybranych państwach europejskich, Analizy BAS Nr 18/2012, Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu.
18. Bąk M., Nauczanie na odległość w perspektywie modernizacji oświaty Polski i Ukrainy, Inż. Proc.w Ochr. Środ., Tom III, Opole 2013.
19. Andrushchenko V., The Dawn of Europe. Problem of Forming a New Teacher for the United Europe of the XXI Century, Kraków 2013.
20. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 21 grudnia 2012 r. w sprawie kryteriów i trybu dokonywania oceny pracy nauczyciela, trybu postępowania odwoławczego oraz składu i sposobu powoływania zespołu oceniającego (Dz.U. 2012 poz. 1538).
21. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 2 listopada 2000 r. w sprawie kryteriów i trybu dokonywania oceny pracy nauczyciela, trybu postępowania odwoławczego oraz składu i sposobu powoływania zespołu oceniającego (Dz. U. Nr 98, poz. 1066, z 2001 r. Nr 131, poz. 1459 oraz z 2009 r. Nr 123, poz. 1022).
22. Polscy nauczyciele i dyrektorzy na tle międzynarodowym. Główne wyniki badania TALIS 2013. <http://eduentuzjasci.pl/publikacje-ee-lista/raporty/>
23. <http://eduentuzjasci.pl/publikacje-ee-lista/raporty/195-raport-z-badania/polscy-nauczyciele-i-dyrektorzy-na-tle-miedzynarodowym-glowne-wyniki-badania-talis-2013/1054-polscy-nauczyciele-i-dyrektorzy-na-tle-miedzynarodowym-glowne-wyniki-badania-talis-2013.html>
23. j.w.
24. Hurlo L.(red), Klus-Stańskiej D.(red), Łojko M.(red), Paradygmaty współczesnej dydaktyki, IMPULS, Kraków 2009.
25. The Teaching and Learning International Survey (TALIS) 2013 http://ec.europa.eu/education/library/reports/2014/talis_en.pdf

Bak Miroslaw, PhD, University of Opole, Department of Process Engineering (Poland), gileya.org.ua@gmail.com

The challenges of knowledge society in view of the current evaluation criteria for teachers

The most significant process of the modern civilization advancement is globalization. The crucial tendencies of the world educational system development aim at strengthening the main role of knowledge as a component of employee workshop, often much more precious than the material part, originating from the employer. Present Polish law, regarding the evaluation work of teachers, does not respond to these rapid changes. This paper describes some aspects of that evaluation teacher system and proposes some fundamental changes.

Keywords: knowledge society, globalization, teacher evaluation system.

Бака Мирослав, доктор філософії, Університет Ополь, Департамент технологічного процесу (Польща), gileya.org.ua@gmail.com

Проблеми суспільства знань з урахуванням існуючих критеріїв оцінки для вчителів

Найбільш важливим процесом у сучасній цивілізаційній прогресу є глобалізація. Вирішальні тенденції світової освітньої системи спрямовані на зміцнення головної ролі знань як компонента в роботі співробітників, часто набагато цінніше, ніж матеріальної частини. Польське законодавство, щодо оцінки роботи вчителів, не реагує на ці швидкі зміни. Ця стаття описує деякі аспекти цієї системи педагогічної оцінки і пропонує деякі фундаментальні зміни.

Ключові слова: суспільство знання, глобалізація, система оцінки вчителя.

Бака Мирослав, доктор філософії, Університет Ополь, Департамент технологічного процесу (Польща), gileya.org.ua@gmail.com

Проблемы общества знаний с учетом существующих критериев оценки для учителей

Наиболее важным процессом в современном цивилизационном прогрессе является глобализация. Решающей тенденцией мировой образовательной системы направлены на укрепление главной роли знаний как компонента сотрудников, часто гораздо более ценное, чем материальной части. Польское законодательство, в отношении оценки работы учителей, не реагирует на эти быстрые изменения. Эта статья описывает некоторые аспекты этой системы педагогического оценка и предлагает некоторые фундаментальные изменения.

Ключевые слова: общество знания, глобализация, система оценки учителя.

* * *

Тарабасова Л. Г.,
доцент кафедри корекційної педагогіки,
Дніпропетровський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти (Україна, Дніпропетровськ),
kaf-kor-ped@yandex.ua

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ В КОНТЕКСТІ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Досліджуються теоретико-методологічні засади соціалізації особистості дитини дошкільного віку. Особистість людини формується та розвивається в результаті впливу різних факторів, об'єктивних і суб'єктивних, природних і суспільних. Дитина виступає як суб'єкт формування власної особистості, тобто становлення себе, як соціальної істоти в результаті взаємовпливу на неї оточуючого середовища та системи виховання. У середовищі дитина соціалізується. З одного боку індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми, установки, властиві соціуму, суспільству і соціальним групам до яких він належить, а з іншого – активно входить у систему соціальних зв'язків, завдяки яким і набуває соціального досвіду. Важливим виховним фактором є найближче соціальне оточення, в якому проходить життя і діяльність дитини, тобто середовище у вузькому розумінні цього слова – сім'я, дитячий садок, товариші, дорослі люди, з якими безпосередньо спілкується дитина.

Становлення України як самостійної незалежної держави вимагає критичного осмислення досягнутого та вирішення проблем, які стримують розвиток освітньої галузі. Серед цих проблем особливе місце посідає відсутність цілісної системи виховання, фізичного, морального і духовного розвитку, соціалізації дітей та молоді.

Ключові слова: соціалізація, соціальна ситуація розвитку, соціальне середовище, соціальна компетентність, компетенції.

Демократичні перетворення в Україні обумовили глобальні зміни у філософії освіти, визначенні її мети, завдань, методів діяльності. Сьогодні завдання навчальних закладів – виховання громадянина з високим рівнем громадянської свідомості, патріотизму, активності, поваги до прав і свобод демократичного суспільства.

Сучасна демократія вимагає від людини готовності і здатності до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків, себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни.

У національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. робиться наголос на тому, що одним з пріоритетних напрямків державної освітньої політики має стати побудова ефективної системи національного виховання, розвитку і соціалізації дітей та молоді. Це передбачає розроблення нових державних програм та ефективних механізмів взаємодії органів управління освітою, сім'ї, освітніх установ, дитячих і молодіжних громадських організацій у напрямі розвитку, виховання і соціалізації дітей та молоді.

Інтерес до проблеми соціалізації особистості виник давно. Про це свідчать праці учених ХХ століття Л. С. Виготського, Л. П. Буєвої, І. С. Кона, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, С. Л. Рубінштейна, в яких вони вказували на взаємозалежність між умовами соціального середовища та розвитком особистості. Проблеми соціалізації особистості висвітлювали в наукових працях І. А. Язын, Л. Г. Коваль, О. Л. Кононко, І. С. Кон, Л. В. Максименко, О. В. Киричук, Т. І. Поніманська; зарубіжні вчені Р. Байярд, А. Біне, О. Нейл, С. Френе.

Мета дослідження: теоретико-методологічне дослідження соціалізації особистості дитини дошкільного віку.

Процес соціалізації індивіда – необхідний атрибут життєдіяльності кожної людини, який продовжується все життя. Суспільна сутність людини проявляється і в тому, що вона залучена до реального історичного процесу та бере участь у суспільному житті.

Процес соціалізації характеризується такими ознаками, як періодичність та динамічність протікання. Найбільш важливим періодом соціалізації є дошкільний та шкільний вік, коли дитина не лише набуває знання, формує власний світогляд, але й отримує навички самоконтролю, взаємодії з колективом, вміння вирішувати складні життєві ситуації.

Саме в навчально-виховному процесі відбувається розвиток усіх складових самовдосконалення особистості, у першу чергу потреби у самоствердженні та самореалізації, що є невід'ємною частиною соціального становлення сучасної людини. Кінцевою метою виховання особистості є її підготовка до виконання комплексу ролей, необхідний для суспільного життя: громадянина, трудівника, громадського діяча, сім'янина, товариша.

Для розуміння сутності поняття процесу адаптації важливим стає питання про співвідношення понять соціальної адаптації і соціалізації. По І. С. Кону соціалізація являє собою процес засвоєння індивідом соціального досвіду, визначеної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства [4]. Т. К. Кончанін дотримується думки, що адаптація є одним із етапів соціалізації особистості.

У широкому сенсі «соціальність» є інтегрованою характеристикою, яка фіксує відкритість дитини соціальному довкіллю, її спрямованість на гармонійні та конструктивні взаємини з людьми, що її оточують. Бути соціальним у певній життєвій ситуації означає проявляти готовність та здатність контактувати з різними за віком, статтю, спорідненістю, родом діяльності, характерологічними особливостями людьми.

Дошкільника з розвинутою соціальністю можна кваліфікувати як соціально компетентну особистість, яка характеризується здатністю: приймати соціальні правила і норми, знаходити правильні орієнтири для побудови своєї соціальної поведінки; виявляти гнучкість у сприйнятті нових вражень та їх оцінюванні, прилаштовуватися до вимог соціальної групи та водночас зберігати власне обличчя.

Поняття «соціалізація», «соціальна адаптація» в нашій країні почали широко використовуватися з середини 60-х років минулого століття, проте саме ці терміни розуміються різними авторами неоднаково.

Соціалізація (від лат. *socialis* – суспільний) – процес становлення особистості, навчання та засвоєння індивідом цінностей, норм установок, зразків поведінки, властивих певному суспільству, соціальній спільноті, групі [3].

Соціалізація – від лат. *socialis* – суспільний – історично обумовлений, що здійснюється в діяльності і спілкуванні процес та результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду [5].

Соціалізація – процес засвоєння та активного відтворення особистістю соціального досвіду [4].

Термін соціалізація в сучасній психології означає «процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків та відносин». В процесі соціалізації людина отримує переконання, суспільно схвалювальні норми поведінки необхідні їй для нормального життя в суспільстві. Як наслідок люди оволодівають нормами спільного проживання та праці, навчаються ефективно взаємодіяти один з одним. Поняття соціалізації стосується якостей, які людина отримує засвоюючи культуру людських стосунків, в процесі формування певних

соціальних норм, ролей, функцій. Провідне значення для процесу соціалізації відіграє суспільне виховання.

В якості джерел соціалізації індивіда виступає передача культури через сімейні та інші соціальні інститути, перш за все через систему виховання та освіти, а пізніше – через взаємний вплив людей в процесі спілкування та сумісної діяльності. Важливим є досвід, пов'язаний з періодом раннього дитинства, з формуванням основних психічних функцій та елементарних форм суспільної поведінки.

Структура процесу соціалізації збігається з хронологією розвитку індивіда: народження, вік немовляти, раннє дитинство, дошкільний вік, шкільне дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість, старість. На кожному з цих етапів є свій провідний спосіб соціалізації, який знаходить своє вираження у провідних різновидах діяльності – грі, навчанні, входженні в систему сімейних, групових, фахових, етнічних, виробничих та інших відносин.

До початку кожного вікового періоду складаються своєрідні, специфічні для даного віку, єдині та неповторні відносини між дитиною та навколишньою дійсністю, перш за все соціальною. Ці відносини Л. С. Виготський назвав «соціальною ситуацією розвитку» [2, с. 258–259].

Соціальна ситуація розвитку є вихідним моментом для всіх динамічних змін, які відбуваються в розвитку упродовж даного періоду. Вона визначає повністю ті форми, той шлях, йдучи по якому, дитина отримує все нові властивості особистості, черпаючи їх із соціальної дійсності, як з основного джерела розвитку, це шлях, по якому соціальне стає індивідуальним.

Соціальна ситуація розвитку, специфічна для кожного віку, визначає суворо закономірно увесь образ життя дитини, або його соціальне буття. З'ясувавши соціальну ситуацію розвитку, яка складається на початку певного віку, що визначається відносинами між дитиною та середовищем, ми визначаємо, як в житті дитини виникають та розвиваються новоутворення, властиві цьому віку. Новоутворення свідомої особистості дитини призводить до того, що змінюється сама ця особистість. Якщо спочатку дитина проходила шлях від соціального буття до зміненої структури свідомості, то тепер – шлях зворотного руху, від зміненої структури свідомості до перебудови її буття. Дитина, яка змінила будову особистості, це вже інша дитина, соціальне буття якої не може суттєво не відрізнятися від буття дитини більш раннього віку.

Таким чином, соціальна ситуація розвитку не є нічим іншим, окрім системи стосунків між дитиною певного віку та соціальною дійсністю.

Аналіз літератури щодо проблематики соціального розвитку відображає сучасний компетентнісний підхід до розвитку особистості дитини. У руслі цього підходу як українські, так і зарубіжні автори основною метою соціального розвитку дитини вбачають її соціальну компетентність. Багатий науковий матеріал авторів Ж. Піаже, Л. С. Виготського, О. Л. Кононко, Н. В. Гавриш, Т. І. Поніманської, С. Н. Курінної та ін. дає змогу обґрунтувати такі компоненти соціальної компетентності:

1) компетенція «розвиток комунікативних здібностей», яка являє собою передумову формування комунікативного компоненту соціальної компетентності згідно з О. Л. Кононко (уміння знайомитися, просити однолітка чи дорослого про допомогу або пропонувати допомогу;

уміння вербально виражати потреби та інтереси, розуміти вербальні інструкції, чути, ставити запитання);

2) компетенція «розвиток емоційного інтелекту», яка становить передумову формування емоційного компоненту соціальної компетентності згідно з структурою О. Л. Кононко та Т. І. Поніманської (уміння відтворювати почуття, розпізнавати почуття інших, співчувати, розпізнавати власні почуття, регулювати власний емоційний стан);

3) компетенція «готовність адекватно реагувати у ситуації стресу та конфлікту», яка є передумовою формування поведінкового компоненту соціальної компетентності згідно з структурою Т. І. Поніманської (уміння вибрати адекватний стиль вирішення конфлікту, говорити «ні» та адекватно реагувати на відмову; уміння впоратися зі збентеженням, програвати в іграх, впоратися зі стресом за допомогою рухової активності);

4) компетенція «готовність бути частиною колективу», яка утворює передумову формування поведінкового соціально-когнітивного компоненту компетентності відповідно до структури О. Л. Кононко (спроможність запитувати про дозвіл та ділитися враженнями, уміння приєднуватися до загальної діяльності групи).

Одним із засобів соціалізації особистості дошкільника є предметно-розвивальне середовище. Психологи пов'язують механізм впливу середовища на особистість з поняттям соціальної ситуації розвитку, тобто, відповідно віку, стосунками між дитиною та навколишнім його світом. Дитина знаходить своє друге життя в предметах культури, у взаємовідносинах людей один з одним (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов).

В психосоціальному становленні дитини переважна роль віддається грі. Згідно з фундаментальними психологічними теоріями С. Л. Рубінштейна, Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконіна, гра створює благодатне поле соціалізації, є провідною діяльністю у розвитку дитини, допомагає їй перейти від одного ступеню розвитку до іншого.

Державний стандарт дошкільної освіти України – Базовий компонент дошкільної освіти, який реалізується програмами та навчально-методичним забезпеченням у розділі «Дитина в соціумі», визначає державні вимоги до формування у дітей навичок соціально визнаної поведінки, вміння орієнтуватися у світі людських взаємин, готовності співпереживати та співчувати іншим. Завдяки спілкуванню з дорослими, як носіями суспільно-історичного досвіду людства, в дитини з'являється інтерес та вміння розуміти інших, долучатися до спільної діяльності з однолітками та дорослими, об'єднувати з ними свої зусилля для досягнення спільного результату, оцінювати власні можливості, поважати бажання та інтереси інших людей. Взаємодія з іншими людьми є своєрідним видом входження дитини в людський соціум, що вимагає уміння узгоджувати свої інтереси, бажання, дії з іншими членами суспільства [1].

Існуючі програми розвитку дітей дошкільного віку орієнтують педагогів на соціалізацію особистості дошкільника:

- **програма «Я у Світі»** у розділі «Дитина в соціумі»;
- **програма «Впевнений старт»** у розділі «Соціальна ситуація розвитку» (Вступ);
- **програма «Українське дошкілля»** в розділі «Соціально-моральний розвиток»;

– програма «Оберіг» в розділі «Емоційно-соціальний розвиток»;

– програма «Дитина» у розділі «Дитина у дошкільці»;

– програма «Соняшник» у розділі «Розвиток і виховання душі та серця» у підрозділі «Соціальне виховання»;

– програма «Дитина в дошкільні роки» питання соціалізації прописані у розділах «Гендерна соціалізація» та «Соціалізація».

Висновки: отже, формування в дошкільника соціальної компетентності – найактуальніше завдання сьогодення. Українці важливо гармонізувати процес входження кожної дитини в новий колектив однолітків, формувати почуття солідарності, згуртованості, відданості. Саме в дошкільному закладі дитина вперше починає відчувати себе членом соціальної групи і навчатися зберігати при цьому свою індивідуальність. Не випадково дошкільний заклад вважають першим інститутом соціалізації, соціального виховання малюка.

Список використаних джерел

1. Базовий компонент дошкільної освіти. – К., 2012. – 30 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений. Т.4. – М.: Педагогика, 1984.
3. Гвишиани Д. М., Лапина Н. И. Краткий словарь по социологии. – М.: Политиздат, 1988.
4. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника. – К.: Світич, 2009. – 201 с.
5. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Краткий психологический словарь. – М., 1985.

References

1. Bazoviy komponent doshkil'noi' osvity. – K., 2012. – 30 s.
2. Vygot'skij L. S. Sbranie sochinenij. T.4. – M.: Pedagogika, 1984.
3. Gvishiani D. M., Lapina N. I. Kratkij slovar' po sociologii. – M.: Politizdat, 1988.
4. Kononko O. L. Vyhovujemo social'no kompetentnogo doshkil'nyka. – K.: Svitych, 2009. – 201 s.
5. Petrovskij A. V., Jaroshevskij M. G. Kratkij psihologicheskij slovar'. – M., 1985.

Tarabasova L. G., associate Professor of the Department of correctional pedagogy, Dnipropetrovsk regional Institute of postgraduate pedagogical education (Ukraine, Dnipropetrovsk), kaf-kor-ped@yandex.ua

Socialization child in the preschool education

We study the theoretical and methodological principles of socialization of the child of preschool age. The human being is formed and develops as a result of various factors, objective and subjective, natural and social. Child serves as the subject of formation of self, that of becoming themselves as social beings as a result of interference of her environment and education system. Among socialized child. On the one hand the individual learns social experience, values, norms, attitudes, characteristic of society, society or social group to which he belongs, on the other – actively included in the system of social relations, thanks to which acquires social experience. An important educational factor is the closest social environment, where a child's life and work, that environment in the narrow sense of the word – family, kindergarten, friends, adults with whom the child communicates directly.

The formation of Ukraine as an independent state requires an independent critical thinking and problem solving achieved that hinder the development of the educational sector. Among these problems special place is no integrated system of education, physical, moral and spiritual development and socialization of children and youth.

Keywords: socialization, social situation of development, social environment, social competence, competence.

Tarabasova L. G., доцент кафедри корекційної педагогіки, Дніпропетровський обласний інститут післядипломного педагогічного образования (Україна, Дніпропетровськ), kaf-kor-ped@yandex.ua

Социализация личности ребенка в контексте дошкольного образования

Исследуются теоретико-методологические основы социализации личности ребенка дошкольного возраста. Личность человека формируется и развивается в результате воздействия различных факторов, объективных

и субъективных, природных и общественных. Ребенок выступает как субъект формирования собственной личности, то есть становление себя, как социального существа в результате взаимодействия на нее окружающей среды и системы воспитания. В среде ребенок социализируется. С одной стороны индивид усваивает социальный опыт, ценности, нормы, установки, свойственные обществу, обществу и социальным группам к которым он принадлежит, а с другой – активно включается в систему социальных связей, благодаря которым и приобретает социальный опыт. Важным воспитательным фактором является ближайшее социальное окружение, в котором проходит жизнь и деятельность ребенка, т.е. среда в узком смысле этого слова – семья, детский сад, товарищи, взрослые люди, с которыми непосредственно общается ребенок.

Становление Украины как самостоятельного независимого государства требует критического осмысления достигнутого и решения проблем, сдерживающих развитие образования. Среди этих проблем особое место занимает отсутствие целостной системы воспитания, физического, нравственного и духовного развития, социализации детей и молодежи.

Ключевые слова: социализация, социальная ситуация развития, социальная среда, социальная компетентность, компетенции.

* * *

УДК 1: [316.7:316.324.8]

Нікітенко В. О.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри іноземних мов,
Запорізька державна інженерна академія
(Україна, Запоріжжя), vitalina2006@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ГЕОЦІННОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Стаття присвячена пошуку методологічних основ та наукових підходів до дослідження геокультурних цінностей та власне геокультури на етапі сьогодення; здійснено теоретичний аналіз і запропоновано досвід практичної реалізації вивчення вищезазначених культурних феноменів.

Ключові слова: геоцінності, геокультурні дослідження, загальнофілософські принципи, методологічна основа, антропологічна рефлексія, ціннісний світ, українська мова як іноземна.

Філософія і наука вступили в новий постнеокласичний етап розвитку. У центрі уваги опинилися такі фундаментальні закономірності процесів у саморозвиваючих системах, як стохастичність, невизначеність, біфуркації. Побудова імітаційних моделей еволюції складних систем зажадала визнання принципів теоретичної варіабельності, пробабілізму, неприводимих алгоритмів, багатокритеріальної оптимізації і таке ін. Систематизація, класифікація і глокалізація геоцінностей – одна із таких проблем. Однак сучасна соціальна філософія сприймає їх непросто і насторожено. Багатовимірність досліджуваного явища зумовлює міждисциплінарний характер дослідження, яке базується на різних загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методах, які взаємодіють, взаємодоповнюються та визначають один одного, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів.

Ступінь наукової розробки проблеми геокультури, що формує нові цінності, у розвитку соціальних систем є малодослідженим. Тому вихідними одиницями аналізу мають стати праці М. Бердяєва, С. Булгакова, В. Соловйова, В. Розанова, Е. Фромма, В. Франка, Ю. Хабермаса та П. Юркевича. Своєрідний аксіологічний драматизм характеризує філософські роздуми М. Вебера і А. Швейцера, О. Шпенглера і М. Гадамера, Х. Ортега-і-Гассета і К. Ясперса, З. Фрейда і К.-Г. Юнга, Ж.-П. Сартра і А. Камю, Й. Хайзінґа і А. Тойнбі. Становлення досліджень культури у XIX–XX століття (Е. Тайлор, Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Б. Маліновський, Ф. Боас, А. Л. Крюбер і К. Клакхон). Засновниками класичної геокультурної школи є праці Ф. Ратцеля, Р. Челлена, А. Мехена,

Х. Макіндера, Н. Спайкмена, в роботах яких центральне місце відводилось географічному розташуванню елемента міжнародної політики. Засновником цивілізаційного підходу в геокультурних дослідженнях є М. Я. Данілевський. Проблеми цивілізацій також досліджували К. Леонтєв, О. Шпенглер, П. Савицький, Л. Гумільов, А. Тойнбі. Військово-стратегічні теорії геокультурних і геополітичних досліджень розробляли К. Клаузевіц, М. Медем, Г. Жоміні. На законах географічного детермінізму вибудовували свої теорії Ж. Боден, Ш. Л. Монтеске, І. Гердер, О. Гумбольдт. Спроби географічного синтезу людської історії містяться в роботах відомого російського дослідника І. Мечникова. Вивчення взаємостосунків землі і людини знаходимо в працях Реклю, Відаль де ля Бланш, Ж. Брюн, А. Деманжон. Ідеї А. Мехена стосовно концепції атлантизму продовжували розвивати Н. Спайкмен, У. Ліппман, Дж. Кіффер, Р. Клайн, Д. Мейнінг, С. Коен, Р. Страус–Хюпе та ін. Ідеї становлення геокультурної та геополітичної парадигми світового розвитку належать перу І. Валлерстайна, З. Бжезинського, Ф. Фукуями, С. Гантінгтона. Серед російських дослідників геокультури слід зазначити М. Ільїна, Д. Замятіна, В. Колосова, Р. Туровського, М. МIRONЕНКА, Б. Межуєва, А. Панаріна, Б. Парахонського. Наприкінці ХХ століття з'явилися перші роботи із проблем української геокультури і геополітики, серед яких праці Ф. Рудича, В. Кременя, В. Ткаченка, М. Михальченка, В. Врублевського, В. Воронкової, В. Хорошковського, В. Дергачова, Д. Табачника, І. Кураса, А. Кудряченка, В. Мадіссона, Б. Пархонського, Ф. Рудича, О. Шаблія, М. Шульги та ін. З'являються підручники і монографії українських авторів, серед яких М. Култаєва, В. Храмов, В. Мадіссон, В. Шахов, О. Білорус, О. Василевський, М. Гончар, А. Гальчинський, Д. Лук'яненко, М. Гончаренко та ін.

Мета дослідження – проаналізувати методологічні підходи та наукові основи дослідження геокультурних цінностей.

Задачі дослідження:

- виявити загальнофілософські принципи та методи дослідження геокультурних цінностей як складного антропологічного феномена;

- обґрунтувати інформаціологічний підхід до аналізу геокультурних цінностей, суть якого полягає у визначенні закономірностей розвитку наукового пізнання;

- розкрити ціннісний аспект процесів глобалізації і дефрагментації планетарної спільноти, що відбувається завдяки висвітленню проблем саморозгортання планетарної культури.

Методологічною основою геціннісних і геокультурних досліджень є загальнофілософські принципи об'єктивності й історизму, всезагального зв'язку та розвитку, історичного і логічного, діалектичний, аксіологічний та герменевтичний методи і системний підхід, що ґрунтується на універсальних законах розвитку природи і суспільства. З огляду на те, що соціальний організм планети – це об'єкт функціонального походження, то позитивну роль у якості інструменту когнітивного аналізу відіграють сучасні методологічні основи дослідження організації систем, що базуються на принципі цілісності, співвідношенні системності й організованості і розглядають функціональність як основну властивість організації.

Крім того, важливої ролі відіграє акцент на пошуки засад антропологічної рефлексії осмислення нових

тенденцій інтеграції–дизінтеграції. Одним із наукових принципів і методологічних підходів є принцип холізму, що орієнтує дослідження на багатоаспектний аналіз антропологічних явищ. Важливим методологічним прийомом дослідження є також аналіз інтеграції і дезінтеграції загальнолюдських цінностей матеріального та духовного походження на регіональні і національні.

У зв'язку з цим представляється ефективним задіяти метод моделювання, при якому «базова модель» проектується на конкретний – планетарний, регіональний і національний рівні. Оскільки в сучасному гуманітарному знанні панує методологічний плюралізм, то традиційні філософські методи (діалектичний, феноменологічний, герменевтичний, аксіологічний, культурологічний, синергетичний) у цих умовах найбільш плідно діють на основі принципу композиції (взаємодоповнення). Культура є поняттям складним і тому, задля її ретельного дослідження необхідно застосувати якомога більше наукових підходів, оскільки у такому випадку ми зможемо відтворити найбільше і найглибше різні атрибутивні риси предмету дослідження.

За допомогою загальнологічних методів наукового пошуку – аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, індукції, дедукції, моделювання – доцільно визначити спільні риси окремих концептуальних моделей політичної комунікації та основні механізми практичної реалізації комунікації на рівні свідомості її учасників. Застосування історичного методу має допомогти нам проаналізувати генезу геоцінностей і концепцій інтегративної комунікації на основі загальнолюдських цінностей у поєднанні з критичним логічним аналізом протистояння локалізованих спільнот у регіональному вимірі. Біхевіористський метод має забезпечити можливість розглянути поведінку суб'єктів політичної комунікації, зокрема, проаналізувати показники й чинники електоральної поведінки індивідів і груп, явище політичного відчуження, абсентеїзму тощо. Творче поєднання системної, структурно–функціональної та синергетичної методології дозволило увияти політичну комунікацію як цілісну динамічну систему, проаналізувати її структуру та функції, нарешті, ризики і структурні суперечності, що накопичуються і спонтанно вирішуються на перехідному етапі становлення планетарного соціального організму. Аксіологічний метод дозволяє розкрити цінності та ідеали держав, регіональних і етнопонаціональних спільнот, що локалізуються і мають дезінтеграційний характер, які покладено в основу сучасної політичної комунікації. У дослідженні політичної комунікації держав і їх блоків слід застосувати метод моделювання в рамках теорії ігор, який дозволить проаналізувати стратегії учасників взаємодії і виявити їх найоптимальніші варіанти, а також підібрати ефективні політичні технології для впливу на суспільну свідомість громадян.

У дослідженні геоцінностей і геокультури має бути використано інформаціологічний підхід, суть якого полягає у визначенні закономірностей розвитку наукового пізнання, що зумовлено необхідністю більш глибокого та точного відображення інформаційних зв'язків і відносин складних систем, що розвішаються й самоорганізуються, насамперед, соціальних систем, що інтегруються на основі становлення онтологічної, організаційної, інформаційної і аксіологічної єдності. Поєднання можливостей порівняльного аналізу, комунікативно–

дискурсивного підходу з низкою методів емпіричних досліджень є основою для пояснень відносин різних рівнів і висновків щодо значної технологізації сучасної політичної комунікації у планетарному просторі.

Крім того, предмет даного дослідження гостро потребує використання методів і категоріального апарату географії. Про що свідчить приставка «гео» у наших одиниць аналізу – геоцінності, геокультура і геополітика. Зазначимо, що презентація географічних знань – новий напрямок у гуманітарних наукових дослідженнях, які є невід’ємними складовими сучасних культурних, політичних та антропологічних досліджень. Культурна географія – зовсім молода наука для нашої країни і досить часто вона натикається на неприйняття, нерозуміння, долаючи забобони, особливо зі сторони географів. Культурна географія має величезне значення як наукове, так і практичне, як нова гуманітарна наука та дисципліна, оскільки є одним провідних методів дослідження геокультурного поля, вивчаючи семантику геокультурного простору, геополітичного простору в контексті культури, проблему співвідношення культурних регіонів і місцевої свідомості, проблему культурного ландшафту та його складових. Також актуально зазначити, що тематика описання мандрів є дуже популярною і в сучасній геокультурі, і як науковий метод є чи найпопулярнішою.

Класична філософія, сучасна соціальна філософія і філософія культури віддзеркалюють процес ціннісного аспекту процесів глобалізації і дефрагментації планетарної спільноти завдяки висвітленню проблем саморозгортання планетарної культури. Усвідомлення ролі культури в житті людини і суспільства в цілому поставило під питання концепції, що абсолютизували роль економічного або політичного фактора. Більш того, став очевидним факт того, що самі по собі економіка і політика в певній мірі визначаються культурою. Одні й ті самі форми економічного і політичного життя функціонують по-різному в суспільствах із різним типом культури. Характером культури визначається механізм запозичення певним суспільством тих чи інших форм життєвої організації у інших суспільств. Найближчою до геоцінностей є філософія культури, тому приділимо їй більше уваги. По суті справи, філософія культури (сам термін з’явився лише на початку XX ст.) починається із досократиків, с вирізнення того, що «від природи», від того, що існує «завдяки встановленим нормам або закону». Геоцінності і геокультура – це лише один із елементів цього природного руху розумної живої речовини [1].

Філософська антропологія та історія культури є продуктивним джерелом у цій науково-пошуковій роботі, оскільки «культура взагалі існує лише в історії, то філософія культури в багатьох пунктах співпадає із філософією історії і навіть часто ідентична із нею» [6]. Зазначений науковий підхід дослідження культури є своєрідним симбіозом історичної науки і культурологічної, в контексті якого досліджуються явище і процеси, що пов’язані з розвитком та взаємодією всіх аспектів людської діяльності, які мають безпосереднє відношення до культури. Предметом досліджень зазначеного наукового підходу є ціннісний світ історичних епох, індивідів та інших носіїв історичного процесу. Історична типологія культур – класифікація культур за типом, визначення їх місця в культурно-історичному процесі наводять й інші словники, наприклад, «Філософський словник соціальних

термінів» за редакцією В. П. Андрущенка [4]. У скарбниці світової наукової думки накопичено значний матеріал про геокультуру і геоцінності що стоять за геополітикою.

Місток між геокультурою і геополітикою перекидає явище «інтереси народу», що досліджувались В. В. Дубініним [2, с. 5–6]. Ключ до розуміння зв’язків, якими характеризується будь-яка система, у даному випадку – геоцінностей, лежить в основі того процесу розвитку, результатом якого вона є – формування геокультури і результатом цілеспрямованої геополітики. В свою чергу, зв’язки, взаємодії, що лежать в основі системи геоцінностей / геокультури, є основою й передумовою її подальшого розвитку. Геокультура як явище зародилося давно, але її буття не носило тотального характеру, оскільки її носієм були окремі, навіть видатні особистості, наприклад, філософи або воєначальники такі як, наприклад, Олександр Македонський, Наполеон та ін. І тільки на початку XXI століття процес їх формування набрав критичної потужності і почав проявлятися поряд зі становленням онтологічної, організаційної і інформаційної єдності світової спільноти. Геоцінності – це лише один із елементів цього природного руху розумної живої речовини.

Посилення прояву явища спостерігається по шкалі часу завдяки значному зростанню просторового континууму протягом тривалого часу, а з наростанням нині глобалізаційних тенденцій слід очікувати агресивного прояву її організаційних властивостей у формі інтеграційно-деінтеграційних процесів і негативних психологічних наслідків серед локалізованих суб’єктів культурно-історичного процесу, що не готові морально сприймати становлення всесвітнього громадянського суспільства, чіпляються за власні етнонаціональні цінності, наприклад, шариат, не розуміють головних тенденцій саморозгортання планетарної спільноти – оволодіння інтелектуальною енергією, формування космополітичної свідомості і адекватного їй світогляду, створення інтелектуальної цивілізації і, на кінець, вихід людства за межі планетарного буття.

При оцінці і виборі принципів дослідження слід зазначити, що вони є найзагальнішими і універсальними інструментами будь-якого дослідження. Тож, у даному випадку ми будемо орієнтованими на традиційні принципи філософського дослідження. Найбільш поширеними серед яких є: синергетичний, діалектичний, системний принципи або підходи. Кожен з них має свої переваги над іншими і, одночасно, кожен з них є не замінним у своєму діапазоні вивчення властивостей геоцінностей і геокультури взагалі.

Специфікою гносеологічного аналізу породження геоцінностей і геокультури є те, що він має бути виконаний за допомогою ірраціональних засобів, оскільки породження геоцінностей взагалі є прихований від очей дослідника процес – його неможливо змодельовати, знайти аналоги в макросвіті або навести інші приклади. За таких умов у дослідженні породження геоцінностей треба використати можливості апарату синергетики, яка з часом дістає усе більшого поширення та авторитету у вирішенні проблем вивчення алгоритмів саморозгортання соціальних явищ [3]. Ця теза обумовлена тим, що основне навантаження при проведенні гносеологічного аналізу даного соціального явища припадає на поняття «самоорганізація». «Самоорганізація – процес, в ході

якого створюється, відтворюється або удосконалюється організація складної динамічної системи. Процеси самоорганізації можуть мати місце тільки в системах, що відрізняються високим рівнем складності і великою кількістю елементів, зв'язки між якими мають не жорсткий, а імовірнісний характер» [5, с. 566].

Це означає, що процес утворення цінностей у структурі соціального організму планети є, судячи з ключових слів наведеного визначення, складним, і тією чи іншою мірою свідомим, навіть якщо й завжди можна говорити про наявність в ньому власне чіткої усвідомленості, але завжди треба говорити про неминучу присутність хоча б і в надслабких формах її проявів, які можна визначити як квазисвідомість; імовірнісним або випадковим, який можна визначити у математичних виразах, за А. Колмогоровим, як максимальну складність; спонтанним, тобто таким, що характеризується непередбачуваністю змін основних своїх параметрів. Іншими словами, самоорганізація соціального світу – це процес вільної гри інтелектуальних сил, що не підкоряються жорсткій детермінації ані з боку субстанціональної основи, ані з боку оточуючого середовища.

Системний підхід тут конче потрібен, оскільки цього вимагає, з одного боку, стан предметного поля дослідження, а з іншого – його мета – подати геоцінності як певну систему протистоячих сил, що розірвані на інтеграційні і дезінтеграційні процеси і локалізовані у географічному просторі планети. Це відносно новий науковий підхід, що дозволяє почати вивчення складних самоорганізуючих систем з нелінійними зворотними зв'язками (термодинаміка необоротних процесів, синергетика, теорія катастроф). До числа таких систем відносяться біосфера, ноосфера і сама людина.

Резюмуючи вищезазначене, слід зробити висновок, що предмет дослідження потребує використання досягнень усіх вищеперелічених підходів, оскільки тільки інтегроване знання про нього може з достатньо високою мірою вірогідності пояснити процес породження геоцінностей, функціонування геокультури і їх продукт – геополітику, а також сприяти науковому прогнозуванню подальшому розвитку світової спільноти у парадигмі спонтанних інтегративних–дезінтегративних процесів, що притаманні сучасним перетворенням структури планетарної спільноти. Аналіз наукових підходів до геоцінностей і геокультури довів, що вони мають смислові, ціннісні, психологічні, соціальні, політологічні характеристики, які проявляють ціннісно–смислову матрицю планетарного життя у просторово–часовому вимірі і вона стає більш помітною і більш впливовою на життєустрій планетарного людства.

При оцінці і виборі принципів дослідження автор спирається на традиційні принципи філософського дослідження: синергетичний, діалектичний, системний принципи або підходи. Кожен з них має свої переваги над іншими і, одночасно, кожен з них є не замінним у своєму діапазоні вивчення властивостей геоцінностей і геокультури взагалі. **Системний підхід** є корисним, оскільки цього вимагає, з одного боку, стан предметного поля дослідження, а з іншого – подає геоцінності як певну систему протистоячих сил, що розірвані на інтеграційні і дезінтеграційні процеси і локалізовані у географічному просторі планети. Вибір методів дослідження обумовлений змістом конкретної ситуації, що аналізується. Багатовимірність досліджуваного

явища зумовлює міждисциплінарний характер дослідження, яке базується на різних загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методах, які взаємодіють, взаємодоповнюються та визначають один одного, що дозволило забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів. Автор детально обґрунтовує основні інструментальні засоби – категорії даного аналізу, – оскільки вони є достатньо маловживаними. Серед таких понять: геокультурний простір, культурна географія, географія груп, етнічна геокультура, економічна геокультура, геотопоніміка і геосемантика, геокультурні зв'язки, геокультура альтернатива, геокультурні спільноти, геокультурапериферія, геокультурний образ, геокультурний потенціал, геокультура різноманітність, геокультурний розвиток та ін.

Геоцінності – стрижень, острів будь-якої геокультури та будь-якого різноманіття її модифікацій – субгеокультур. Автор звертається до філософських, культурологічних, історичних, політологічних, соціологічних, психологічних, аксіологічних і ін. джерел, що застосовуються нами при викладанні української мови як іноземної для іноземних студентів.

Щодо актуальності технологій e-Learning в системі навчання іноземних громадян. Технології сучасності надають людству широкі можливості для пошуку нових, більш ефективних форм вирішення різних завдань. І навчання не є винятком. Підвищення доступності знань, прискорення процесу навчання, а головне – підвищення його ефективності і отримання швидкої віддачі при одночасному скороченні витрат – це актуальні потреби для більшості вищих навчальних закладів на сьогоднішній день. Для освітніх установ, які залучені до процесу навчання іноземних громадян, пошук нових і більш досконалих методів передачі знань є одним із провідних завдань системи e-Learning. Електронне навчання сьогодні є найбільш прогресивною формою отримання знань. Європейська комісія визначає e-Learning як «використання нових технологій мультимедіа та Інтернет для підвищення якості навчання за рахунок поліпшення доступу до ресурсів і сервісів, а також віддаленого обміну знаннями та спільної роботи».

До переваг навчання іноземних громадян із застосуванням технологій системи e-Learning слід віднести наступне: свобода доступу – студент має можливість доступу через мережу Internet до електронних курсів, підручників, завдань із будь-якого місця де є вихід в глобальну інформаційну мережу; можливість навчання студента–іноземця за індивідуальним планом відповідно до власних можливостей і потреб (практика на батьківщині); можливість консультації із викладачем в процесі виконання завдання, особливо якщо на початковому етапі виникають труднощі перекладу; об'єктивна методика оцінки знань, отриманих в процесі навчання (технології системи e-Learning дозволяють виставляти чіткі критерії, за якими оцінюються знання, отримані в процесі навчання); гнучкість навчання (тривалість і послідовність вивчення теми, розділу тощо студент–іноземець обирає самостійно, адаптуючи таким чином процес навчання під свої можливості); можливості професійно–інтелектуального розвитку, як для студентів–іноземців, так і для викладачів, що залучені до роботи із ними (студенти і викладачі розвивають навички і знання відповідно до новітніх сучасних технологій); своєчасність

оновлення навчальних матеріалів, що представлені в електронних курсах; компетентність освіти, оскільки частіше всього електронні кузи створюються цілою командою фахівців; цільова економія витрат на навчально-методичне забезпечення, що є актуальною рисою системи e-Learning в умовах сьогодення.

Не слід забувати, що за умови застосування будь-яких технологій системи e-Learning з'являються додаткові можливості подачі матеріалу студентам, що безперечно дозволяє суттєво підвищити рівень підготовки іноземців. Не дивує той факт, що технології системи e-Learning завойовують все більшу популярність у процесі навчання іноземних громадян, оскільки є відмінним доповненням підвищення якості та ефективності традиційного навчання. Звичайно, в будь-якому явищі чи процесі можна віднайти як позитивні сторони так і негативні. В зазначеному контексті слід говорити про правові проблеми, що пов'язані із захистом інтелектуальної власності, та кадрові, що пов'язані із підготовкою викладачів, здатних розробляти і постійно оновлювати вищезазначені курси. Сьогодні вже стало очевидно, що система e-Learning не є тимчасовим захопленням і вирішення її проблем вимагає комплексного підходу, а саме: створення міжвузівських центрів підготовки викладачів, комплексна інформатизація вузів, формування пунктів із оцінки якості електронних курсів.

Інтегроване знання про явище геокультури сприяє: а) проясненню породження геоцінностей, функціонування геокультури та її продукту – геополітики, а також сприяння науковому прогнозуванню подальшому розвитку світової спільноти у парадигмі спонтанних інтегративних–дезінтегративних процесів, що притаманні сучасним перетворенням структури планетарної спільноти; б) має смислові, ціннісні, психологічні, соціальні, політологічні характеристики, що проявляють ціннісно–смислову матрицю планетарного життя у просторово–часовому вимірі; вона стає більш помітною і більш впливовою на життєустрій планетарного людства; в) прогнозує посилення його прояву по шкалі часу, а з наростанням глобалізаційних тенденцій – агресивного прояву його організаційних властивостей у формі соціальних конфліктів і негативних психологічних наслідків серед локалізованих суб'єктів культурно–історичного процесу.

Перспективи подальшого дослідження – аналіз геоцінностей при викладанні української мови як іноземної.

Список використаних джерел

1. Базалук О. А. Разумное вещество / Базалук О. А. – К.: Наукова думка, 2000. – 363 с.
2. Дубінін В. В. Інтереси народу як предмет соціально–філософського аналізу // Автореф. ... доктора філос. наук за спец. 090003 – соціальна філософія та філософія історії. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 34 с.
3. Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов / Отв. ред. В. И. Аршинов, В. Г. Буданов, В. Э. Войцехович. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 536 с.
4. Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко [та ін.]; заг. ред. В. П. Андрущенко. – 3. вид., доп. – К.; Х.: Видавництво «Р.І.Ф.», 2005. – 672 с.
5. Філософский энциклопедический словарь / Под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб – Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2–е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
6. Філософский энциклопедический словарь / [ред.–сост. Е. Ф. Губский и др.]. – М.: ИНФА, 1997. – 576 с.

References

1. Bazaluk O. A. Razumnoe veshhestvo / Bazaluk O. A. – K.: Naukova dumka, 2000. – 363 s.

2. Dubinin V. V. Interesy narodu jak predmet social'no–filosofskogo analizu // Avtoref. ... doktora filos. nauk za spec. 090003 – social'na filosofija ta filosofija istorii'. – K.: NPU im. M. P. Dragomanova, 2011. – 34 s.

3. Sinergeticheskaja paradigma. Mnogoobrazie poiskov i podhodov / Отв. ред. В. И. Аршинов, В. Г. Буданов, В. Э. Войцехович. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 536 s.

4. Filosofov's'kyj slovnyk social'nyh terminiv / V. P. Andrushhenko [ta in.]; zag. red. V. P. Andrushhenko. – 3. vyd., dop. – K.; H.: Vydavnytstvo «R. Y. F.», 2005. – 672 s.

5. Filosofovskij jenciklopedicheskij slovar' / Pod red. S. S. Averinceva, Je. A. Arab – Ogly, L. F. Il'icheva i dr. – 2–e izd. – M.: Sov. jenciklopedija, 1989. – 815 s.

6. Filosofovskij jenciklopedicheskij slovar' / [red.–sost. E. F. Gubskij i dr.]. – M.: INFA, 1997. – 576 s.

Nikitenko V. O., Candidate of Philosophical Sciences (PhD), Assistant Professor of Foreign Languages Department, Zaporizhzhya State Engineering Academy (Ukraine, Zaporizhzhya), vitalina2006@ukr.net

Geovalues forming in the teaching process of Ukrainian language as a foreign one

The article is devoted to methodological foundations and scientific approaches to the study of geo-cultural values and geoculture itself in modern conditions; The theoretical analysis and practical implementation experience of cultural phenomena study are offered.

Keywords: geo values, geo-cultural research, general philosophical principles, methodological basis, anthropological reflection, the world of value, Ukrainian language as a foreign one.

Никитенко В. А., кандидат философских наук, доцент кафедры иностранных языков, Запорожская государственная инженерная академия (Украина, Запорожье), vitalina2006@ukr.net

Формирование геоценностей в процессе преподавания украинского языка как иностранного

Статья посвящена поиску методологических основ и научных подходов к исследованию геокультурных ценностей и геокультуры на современном этапе; осуществлен теоретический анализ и предложено опыт практической реализации изучения вышеуказанных культурных феноменов.

Ключевые слова: геоценности, геокультурные исследования, общеприкладные принципы, методологическая основа, антропологическая рефлексия, ценностный мир, украинский язык как иностранный.

* * *

УДК 1(082.2)

Дашдамирова Ч. Ф.,
докторант, Бакинский государственный
университет (Азербайджан, Баку),
q.abbasova@mail.ru

Об элементарных основах жизнедеятельности

Важная особенность развивающихся объектов – их имманентное свойство. Любые системы выступают как определенное единство энергетического потенциала системы–субстрата и пространственных характеристик системы – структуры. В этом плане, в биологическом познании это положение конкретизировалось, представив двухуровневость органических систем. В биологии выявляется вещественный уровень – скрученные аминокислотные цепочки, белки и информационный уровень нуклеотидов, состоящий как бы из атомов кодирования вероятных будущих состояний вещественного уровня, т.е. имеющий потенциальную природу. В данной статье предпринята попытка показать элементарные основы жизнедеятельности и выявить их диалектический характер.

Ключевые слова: жизнедеятельность, целостность, элементарность, клетка, биоорганизация, процесс, эволюция, материя, белки, структура.

(статья друкється мовою оригіналу)

Живое вещество есть природное тело или процесс в биосфере. Понятие природного тела и природного явления мало исследовано, представляет основное понятие естествознания. Вещи, тела, явления, состояния, образующиеся природными процессами,

выступают в свою очередь как природные объекты. В определенных состояниях, характерная особенность которых является «пластичность», изменчивость, приспособляемость к изменениям среды, живые объекты отличаются от неживых своей способностью к: 1. метаболизму; 2. воспроизведению (с передачей генетической информации). Так как все живые существа являются составной частью природы, следовательно, они подчиняются всем основным законам природы – закон сохранения массы, энергии, законы термодинамики.

С этой точки зрения живые объекты представляют собой открытые системы (с точки зрения термодинамики или теории относительности) и закрытые с точки зрения кибернетики. Живые системы участвуют в обмене с окружающей средой. Такой обмен осуществляется с помощью источников и приходящей извне информации. Это обстоятельство может быть characterized, как динамическое состояние, при котором в каждый данный промежуток времени система получает от окружающей среды те же количества вещества и энергии, что и возвращает в нее (концентрация их внутри системы остается неизменной). Данное обстоятельство является одной из важнейших черт живых систем, которые отличают их от неживых систем, где все количества вещества и энергии в главном остаются неизменными. Живые имеют свой процесс эволюции, проявляющийся в изменении с ходом геологического времени вне зависимости от изменения среды. Необратимость эволюционного процесса является проявлением характерного отличия живого вещества в геологической истории планеты от различных ее вещественных тел и процессов [1, с. 25–33].

Действительно, процессы создающие живое естественное тело, необратимы во времени. Это – следствие особого структурного состояния материи пространства–времени. Она создается сложными биохимическими процессами. Понятие структуры в биосистеме охватывает вопреки распространенному среди ученых мнению, не только пространственную организацию строения, но и весь процесс функционирования «поведения» живой природы (систем, ее компонентов) которая в свою очередь зависит от прямых и качественных ее отношений и связей с наличными, непосредственно действующими на нее внешними условиями и событиями.

Сказанное выше о неживой материи, о несводимости целого к простой сумме частей должно быть справедливо также и по отношению к процессам в живой природе. Здесь сказываются глубокие различия, существующие между отдельно взятыми звеньями циклов процессов, актами элементарных взаимодействий и целостными процессами, которые протекают в клетке и во всем организме. В то же время законы жизнедеятельности живой природы несводимы к простым реакциям и законам элементарных физико–химических взаимодействий.

Имеется еще одна важнейшая особенность биоструктур – способность хранения, усиления слабых взаимодействий извне или со стороны небольших групп молекул и атомов, входящих в состав организма: размножение и усиление импульсов и информации. Здесь господствует исключительно своеобразное положение для больших систем: сравнительно ничтожные изменения всего в одной молекуле ДНК, приобретают способность к сохранению, вызывают изменения, распространяющиеся и усиливающиеся в разветвленных цепях реакций,

охватывающие сложнейший многоклеточный организм в целом и даже весь вид этих организмов [2, с. 232–233].

Рассмотрим живую сущность с точки зрения современной биологии. Современная биология это, прежде всего, сложно дифференцированные науки. Вместе с тем наряду с дифференциацией в биологии идет также все более ускоряющимися темпами и процесс интеграции научного знания. В этом плане генетика (которая возникла лишь в начале XX в.) в настоящее время разделилась на ряд таких частных направлений как цитогенетика, эволюционная генетика, генетика популяции и т.д. Развитие генетики и прежде всего хромосомной теории наследственности приводит к становлению молекулярной биологии, которая развивается как на основе интеграции идей и методов генетики, так и на основе химии, физики, математики. Единому процессу дифференциации и интеграции в отдельных биологических направлениях можно отнести также развитие генетической теории селекции животных и растений, возникшей на базе частной генетики отдельных видов (включая генетику количественных признаков и конкретных методов селекции хозяйственно полезных форм организмов). Развитие биологии можно характеризовать не только числом открытий, но также их актуальностью и научной значимостью. Исследование механизмов наследственности и индивидуального развития животных и растений открывает огромные возможности в решении очень главной и сложной проблемы – проблемы управления процессом формообразования живых организмов.

Отметим важную особенность развивающихся объектов, их имманентное свойство. Любые системы выступают как определенное единство энергетического потенциала системы–субстрата и пространственных характеристик системы – структуры. В этом плане, в биологическом познании это положение конкретизировалось, представив двухуровневость органических систем. В биологии выявляется вещественный уровень – скрученные аминокислотные цепочки, белки и информационный уровень нуклеотидов, состоящий как бы из атомов кодирования вероятных будущих состояний вещественного уровня, т.е. имеющий потенциальную природу. Итак, современная биология характеризуется не клеточным, а молекулярным уровнем развития. Такая наука, как электробиология, в наши дни тоже перешла к изучению роли отдельных молекул в создании биопотенциалов. Изучение механизма поддержания ионной концентрации является одной из важнейших задач биоэнергетики (раздел молекулярной биологии, изучающий механизмы и закономерности преобразования энергии в процессах жизнедеятельности организмов). Биоэнергетика, целью которой является изучение: откуда живая клетка получает энергию и на что ее тратит, имеет непосредственную связь с задачами электробиологии.

В живых организмах, в клетках происходят разнообразные электрические процессы. Электрические явления играют важную роль в работе всех органов человека и животных: желудка, почек, желез и т.д. Более того, кого бы из представителей живой природы мы не взяли: мельчайшую бактерию или самого большого слона, их жизнедеятельность неразрывно связана с разнообразнейшими электрическими явлениями.

Разъясняя механизм поддержания ионной концентрации, отметим и следующее. В наружной клеточной мембране имеются различного рода белковые

молекулы, некоторые из которых выполняют роль так называемых ионных насосов (закачивают ионы калия внутрь клетки и «изгоняют» ионы натрия за пределы клетки). Эти белки имеют два активных центра, один из которых может захватывать ион калия, а другой – натрия. Известно и «топливо», на котором они (белки) работают. Имеется в виду особое химическое соединение – аденозинтрифосфорная кислота (АТФ). «Коэффициент полезного действия» такого «топлива» ионы с радиоактивными изотопами показали, что энергии распада одной молекулы АТФ достаточно для вытеснения наружу трех ионов натрия «закачивания» внутрь клетки двух ионов калия.

Так выглядит работа мембранных белков натрий–калиевого насоса. Анализируемое явления не встречается в физике, химии, оно представляется как результат биологической эволюции [4; 5, с. 925–927; 6, с. 93–98; 7, с. 156–157]. Такого рода система (с размером в одну молекулу) способна перекачать ионы через мембрану. Работа такой молекулы зависит и от регулирования поставки энергии, а также и от ситуации окружающей действительности.

Функционирование любого организма λ , определяется эволюционной историей, и детальное описание процессов, протекающих в данном организме, обязательно полностью приложим и к другому организму. Все клетки индивидуального организма наследуют одну и ту же информацию, которая закодирована в ДНК. Несмотря на это, в процессе развития высшего организма из оплодотворенного яйца формируется множество разнообразных различного рода клеток. В основе такого процесса имеется выборочное использование генов – явление, носящее название регуляции генов. В различные моменты развития клетки (руководствуясь внешними сигналами), избирательно используется тот или иной набор генов и следует по тому или иному пути развития.

Модельно для изучения этой проблемы является жизненный цикл фага Х. Данный вирус избирает определенный путь развития, зависящий от внеклеточных сигналов. Такие вирусы называются бактериофагами, т.е. пожирателями бактерий, или просто фагами. Освободившиеся λ – фаги заражают все новые бактерии и так размножаются. Основная масса зараженных бактерий вскоре тоже лизируется, высвобождая новые фаговые частицы, а некоторые из них выживают и несут фаг λ в латентной (скрытой) форме. Такие бактерии продолжают расти и делиться, пока культура еще раз не обучится. В результате чего каждая из таких бактерий, аналогично исходным, лизируется и дает новый урожай фаговых частиц.

Структуру всех молекул, из которых состоит живая клетка, определяют гены. При этом в каждый момент времени любая клетка использует лишь часть генов для образования различных молекул. Таким образом, экспрессирующиеся гены включены. Другие не экспрессирующиеся считаются выключенными, или иными словами процесс экспрессии генов регулируется.

Сказанное имело своей целью пояснить, что от элементарной основы жизнедеятельности к организму идет непрерывная цепь прямых и обратных взаимодействий, соединяющих в единое целое все уровни организации (молекулярный, клеточный, органный, организменный). Развивающийся организм представляет собой

определенные последовательности сложноорганизованных комбинированных актов (например, включение и выключение ген) состоящих из событий – состояний – процессов (носящий целостный характер). Эти акты – совокупность физико–химических реакций, проявляющих свойства саморегулирования и самовоспроизведения.

Живая клетка «представлена» не столько в качестве вещества, а сколько в качестве процесса, элементарной основой которой являются сотни нуклеидов, которые в свою очередь выступают в качестве элементарного объекта генетического материала. Так, ген обычно состоит из 1000 пар оснований (100 иатков) и входит в состав более длинной молекулы ДНК [8, с. 93–104; 9, с. 44–58].

Здесь мы встречаемся с новыми аспектами бытия, находящимися в прямой зависимости от отношений, мгновения, представляющие ее основные положения. На основе биологических явлений выявляются основные изменения и положения изучаемой реальности. Реальные явления вскрываются как неустойчивые находящиеся в не сложившимся состоянии – «волнении», а элементарная реальность тесно связывается с понятием состояние.

Различного рода изменения, имеющие место в живой клетке порой носят и индивидуальный характер. Ясно одно: в информационном плане клетка является наиболее сложным образованием, и процессуальный контекст идеи элементарности более адекватно отражает ее самоорганизующуюся динамику развития.

Список использованных источников

1. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
2. Григорьев В. И., Мякимов Г. Я. Силы в природе. – М.: Наука, 1988. – 448 с.
3. Франк – Каменский М. Д. Самая главная молекула. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
4. Пташе М. Переключение генов. Регуляция генной активности и фаз. – М.: Мир, 1989. – 160 с.
5. Hochschild A., Ptashne M. The recognition helix of ? repressor and acro make homologous contract with the operator, Ge II, 44, 1996. – P.925–933.
6. Cussin G., Johnson A., Pabo C., Sover R. Repressor and Cropten structure, function, and role in iyogenization In: Lambdu J., R. M. Hendrich, J. W. Roberts, F. W. Stohl and R. Weisbery, eds. – New York: Cold Spring Horbor, 1983. – P.93–193.
7. Ptashne M., Baskman K., Humoyun V. Z., Jeffrey A., Manrer R., Meyer B., Saver R. T. Autoregulation and function of a repressor in bacteriophage. Sciece, 194 (1996). – P.156–161.
8. Is Evolutionary Biology Strategic? Science, Thomas R. Mengner in Evolution. – 2007. – Vol.61. – №1. – P.239–244.
9. Момзин А. С. Редукция, интеграция, эвомазионном в современной биологии // Вопросы философии. – 2013. – № 8. – С.93–104.
10. Агомева Е. Б., Новоселов М. М. Интервальность в структуре научных теорий // Вопросы философии. – 2013. – №4. – С.44–58.
11. Степин А. С. Саморазвивающиеся системы и постклассическая рациональность // Вопросы философии. – 2003. – №8. – С.5–17.

References

1. Vernadskij V. I. Filosofskie mysli naturalista. – M.: Nauka, 1988. – 520 s.
2. Grigor'ev V. I., Mjakymov G. Ja. Sily v prirode. – M.: Nauka, 1988. – 448 s.
3. Frank – Kamenskij M. D. Samaja glavnaja molekula. – M.: Nauka, 1988. – 176 s.
4. Ptashe M. Pereklyuchenie genov. Reguljacija gennoj aktivnosti i faz. – M.: Mir, 1989. – 160 s.
5. Hochschild A., Ptashne M. The recognition helix of ? repressor and acro make homologous contract with the operator, Ge II, 44, 1996. – P.925–933.
6. Cussin G., Johnson A., Pabo C., Sover R. Repressor and Cropten structure, function, and role in iyogenization In: Lambdu J.,

R. M. Hendrich, J. W. Roberts, F. W. Stohl and R. Weisbery, eds. – New York: Cold Spring Harbor, 1983. – P.93–193.

7. Ptashne M., Baskman K., Humoyun V. Z., Jeffrey A., Manrer R., Meyer B., Saver R. T. Autoregulation and function of a repressor in bacteriophage. *Science*, 194 (1996). – P.156–161.

8. Is Evolutionary Biology Strategic? *Science*, Thomas R. Mengner in *Evolution*. – 2007. – Vol.61. – №1. – P.239–244.

9. Momzin A. S. Redukcija, integracija, jevomazionnom v sovremennoj biologii // *Voprosy filosofii*. – 2013. – №8. – S.93–104.

10. Agomeva E. B., Novoselov M. M. Interval'nost' v strukture nauchnyh teorij // *Voprosy filosofii*. – 2013. – №4. – S.44–58.

11. Stepin A. S. Samorazvivajushhiesja sistemy i postklassicheskaja racional'nost' // *Voprosy filosofii*. – 2003. – №8. – S.5–17.

Dashdamirova Ch. F., Baku State University (Azerbaijan, Baku), q.abbasova@mail.ru

About the elementary basics of vital activity

An important feature of developing objects is their immanent property-component. Any systems act as a definition of a unity of the energy potential of substrate and spatial characteristics of the system – structure. In this regard, in the biological knowledge this conception was clarified by introducing a two-level organic system. Biology reveals the real level – amino acid chains, proteins, nucleotides and information level, as it consists of atoms coding like future state of the real level, i.e. having the potential nature.

Keywords: vital function, integrity, cell, disorganization, process, evolution, matter, proteins, structure.

Дашидамірова Ч. Ф., докторант, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), q.abbasova@mail.ru

Про елементарні основи життєдіяльності

Важлива особливість об'єктів що розвиваються – їх іманентна властивість. Будь-які системи виступають як певна єдність енергетичного потенціалу системи-субстрату і просторових характеристик системи – структури. У цьому плані, в біологічному пізнанні це положення конкретизувалося, представивши дворівненість органічних систем. У біології виявляється речовинний рівень – скручені амінокислотні ланцюжки, білки і інформаційний рівень нуклеотидів, що складається як би з атомів кодування ймовірних майбутніх станів речового рівня, тобто що має потенційну природу. У даній статті зроблена спроба показати елементарні основи життєдіяльності та виявити їх діалектичний характер.

Ключові слова: життєдіяльність, цілісність, елементарність, клітина, біоорганізація, процес, еволюція, матерія, білки, структура.

УДК 7.78

Бабир Зейнал,
младший научный сотрудник,
Институт Архитектуры и Искусства НАНА
(Азербайджан, Баку) rus_rahimli@yahoo.com

МУГАМ В СИТУАЦИИ ПОСТМОДЕРНИЗМА В КОНТЕКСТЕ ЕДИНСТВА ВОСТОК–ЗАПАД

Мугамная традиция является одним из величайших образцов мировой нематериальной культуры. Эта традиция, в целом, заключая в себе универсальную форму мирового духовного мышления, вместе с тем является музыкальным выражением мировоззренческой культуры Ближнего и Среднего Востока. В современной стадии глобализма, в пору «Диалога культур», когда осознается необратимость планетарного видения единства традиционной и авангардной культуры, мугам представляет большой интерес. Особо интересным было развитие мугама в стадии постмодерна, в котором он развивался последние несколько десятков лет. В этом плане мугам и постмодернизм должны быть рассмотрены в контексте своей концептуальной целостности, и в формате исторического развития.

Ключевые слова: мугамная традиция, постмодернизм, иррациональное, рациональное, Восток–Запад, духовное мышление, искусство, универсальность, постмодернизм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Постмодернизм – это не конкретное течение в искусстве или мировоззрение в философии. Это идейная концепция, доминирующая в мировой общественно-культурной жизни со второй половины XX века. Французское «postmodernisme» означает после модернизма. Он возник

как антитезис модернизму, когда формат второго не мог удовлетворить объективные творческие требования времени.

Концепция постмодернизма зародилась на Западе. В своем зарождении, формировании и развитии эта концепция является логическим продолжением объективного историко-диалектического развития, когда западное традиционное мышление трансформировалось в новый «авангард» или же «модерн» мышление. В целом переход на новую форму мышления был ознаменован Великой французской революцией (1798 г.), которая ликвидировала феодальный абсолютизм, провозгласила идею общественного равенства – Республику. Основными критериями западного общественного развития становятся принципы либеральных свобод, социальных равенств. Основопологающим предстает положение «свобода личности». Все это открыло новые перспективы в плане культуры, философии, искусства и др.

Цель данной статьи – изучить особенности мугама в ситуации постмодернизма в контексте единства восток–запад.

В искусстве, классицизм, выдвигающий концепцию идеальной целостности, уступает место романтизму, утвердившему распад этой целостности. На первый план выходят индивидуальные взгляды, чувства, переживания личности, человека. Творческая интеллигенция выступает в новом ракурсе. Так Сен-Симон заявлял: «Это мы, художники, будем служить вам авангардом» [1]. В ряду ярких художников нового мышления – Байрон, Шиллер, Берлиоз, Вагнер и др.

Во второй половине XIX века, в рационально-либеральной ситуации, начинается новый этап фундаментального анализа концепций «Человек» и «Общество». Появляются дарвинизм, марксизм, прагматизм, и др. Нигилизм получает новое развитие. На этом подъеме Ницше делает свое «сверхчеловеческое» заявление о «Смерти Бога» [2]. В свою очередь герой Достоевского задается вопросом: «Если нет бога, то значит все дозволено?» В искусстве художники уже не удовлетворяются выражением «свободы личности». Искусство переходит из средства в цель. Девиз «Искусство ради искусства» (фр. l'art pour l'art), выдвинутый в начале XIX века, приобретает еще более острую форму. Символист Артур Рембо выдвигает свой знаменитый лозунг: «Надо быть абсолютно во всем современным» [3]. Появляются импрессионизм, символизм, фовизм, примитивизм, постимпрессионизм и др.

В XX веке, в итоге этой тенденции, в свои права вступает «модернизм». Это, в первую очередь, объясняется техническим развитием Запада: вход в социально-культурную жизнь радио, телефона, телевизора, автомобиля, самолета и т.д.; развитием робототехники; а также выдвинутой Альберт Эйнштейном теорией относительности, ставшей альтернативой 200-летней механике Ньютона. Все это кардинально перевернуло сознание человечества. На фоне таких преобразований Ортега-и-Гассет заявлял: «...традиция исчерпала себя и что искусство должно искать другую форму» [4]. В искусстве «авангард–модерн» начинается принципиальный отказ от «естественно-очевидных» образов, выражений. На первый план выносятся штрих, ракурс, нюанс, деталь, посредством которых представляется концепция завуалированных идей. Особое значение приобретает

«символизм». В том числе используются элементы традиционной культуры, вынесенные на адекватный уровень. Определяются новые сочетания «контраста»: предпочтение индивидуального над общественным, частного над общим. На этой основе делаются новые синтезы. Формируются новые течения: дадаизм, акмеизм, экспрессионизм, футуризм, сюрреализм, кубизм, баухауз, всечество, конструктивизм, орфизм, беспредметность, супрематизм и др. В секуляризированном развитии в «модерн» культуре начинается неизбежный отход от традиционных религиозных канонов. В этой ситуации Папа Пий X занял осуждающую позицию в отношении модернизма [5]. Отход от духовных позиций показал себя и в общественно-политической жизни Запада. Так, политическую сцену Европы заняли российский большевизм, германский национал-социализм, итальянский фашизм. Одна идеология в отношении определенной части человечества применяла понятие «недочеловек», а другая называла коммунистов «людьми из особой материи». Появились и соответствующие выражения этих концепций в искусстве. Примером тому служит сочиненный С. Покрассом и П. Горинштейном «Марш красной Армии»:

Мы раздуваем пожар мировой,
Церкви и тюрьмы сравниваем с землей.

Куда страшнее оказалось переплетение отхода от духовности с научно-техническим развитием, представшим на факте применения ядерного оружия.

Было очевидно, что академический модернизм не в состоянии выразить всю объективную многогранность мира. Так начали говорить о необходимости концепции нового творческого формата, чем и стал «постмодернизм». В 1914 году Р. Панвица в своей работе «Кризис европейской культуры» ввел понятие «постмодернизм». В 1934 году литературовед Ф. де Онис в своей книге «Антология испанской и латиноамериканской поэзии» применил этот термин для обозначения реакции на модернизм. А в 1947 году А. Тойнби в книге «Постижение истории» придал этому понятию культурологический смысл [6]. Но все это были первые заявления о постмодернизме. Свое широкое распространение данная концепция нашла во второй половине XX века. Вторая половина XX века была особым этапом, как в развитии самого Запада, так и в целом ситуации Запад–Мир. Величайшим достижением этого времени, безусловно, стало освоение космоса. Экономическая глобализация, объявленная К. Марксом еще в середине XIX века, с научно-технической революцией вступила в постиндустриальную фазу [7]. Появляется кибернетика, нанотехнологии и др. Маршалл Маклюэн отмечал, что посредством телекоммуникаций, средств массовой информации и компьютеров электричество превращает весь земной шар в глобальную деревню [8]. Вместе с тем, с одной стороны, технологически развитый Запад, а с другой – никак до конца не поддающийся рационализации, продолжающий хранить свое иррациональное ядро, Восток, с которым было необходимо строить отношения. В этой ситуации постмодернизм берет свое. Основопологающий принцип постмодернизма это категорическое выступление против доминирования любых идей, концепций, позиций. Принципиальным отличием художников модернизма от постмодернизма является то, что если первые хотели найти «абсолютную истину» в искусстве посредством

«модерн» (рационального) подхода, то вторые смирились с тем, что эта «абсолютная истина» не может быть найдена. Постмодернизм – это, по сути, усталость от модернизма. Исходя из этого основными признаками постмодернизма стали: ирония, игра, использование готовых форм и др. Постмодернизм, так же как и модернизм, выступает за синтез. Однако, если модернизм выступает за академический синтез, то в постмодернизме это проявляется во влечении к всевозможным мыслимым и немислимым синтезам: традиционного и авангарда, эстетики и духовности, Востока и Запада, т.е. «никаких границ». В ряду ярких образцов постмодернизма можно назвать работы Хорхе Луис Борхеса «Борхес и Я», Курта Воннегута «Завтрак для чемпионов», Джона Барта «Химера», Жака Дерриды «Структура, знак и игра», Ихаба Хассана «Расчленение Орфея», Владимира Набокова «Ада» и др. В ситуации доминирования «преходящих», «мимолетных» постулатов постмодернизма, особо интересным предстает мугам, подразумевающий «вечное», «постоянное». Мугамная традиция, может быть постигнута во всей своей концептуальности лишь на основе духовно-мыслительного процесса Востока, а еще конкретнее Ближнего и Среднего Востока. (Отметим, что в ближневосточной духовности и мировоззренческой культуре доминирует трансцендентальное, а в дальневосточной пантеистическое восприятие мира.)

Основу мугамной традиции составляет та сакральная музыка (не путать с культовой), которая развивалась в кругах «посвященных». (Последователями этой традиции в исламской культуре были суфии, дервиши и др.) Но это «явление» неверно было бы назвать исключительно «музыкой» в привычном для нас значении данного термина. Оно выражает собой принцип духовного мышления и познания. С формированием общеисламской культуры на основе этого универсального «ядра» музыка Ближнего и Среднего Востока нашла свою общую систематизацию. На систематизацию этой традиции, в том числе, оказала влияние и античная музыкальная теория, нашедшая свое широкое изучение в исламской культуре. О сложившейся устно-профессиональной традиции Узеир Гаджибеков в своем труде «Основы азербайджанской народной музыки» пишет: «Музыкальная культура народов Ближнего Востока достигла своего высшего расцвета к XIV столетию и гордо возвысилась в виде двенадцати колонного и шестибашенного «сооружения» (dəstgāh), с высоты которого открывался вид на все четыре стороны света: от Андалузии до Китая и от средней Африки до Кавказа. 12 колонн, на которых, казалось, прочно держалось музыкальное «сооружение», представляли собою 12 основных мугамов, а 6 башен – 6 авазат. 12 основных мугамов были следующие: Ушшак, Нава, Буселик, Раст, Ирак, Исфаган, Зирафканд, Бозург, Зангуле, Рахави, Усейни и Хиджаз. 6 авазат следующие: Шахназ, Майе, Селмек, Новруз, Гердание, Кувашт» [9, с. 18–19]. Начало мугамной традиции «Бардашт» – это духовный поиск, который перейдя на «Майе», трансформируется в стадию «духовного мышления». В свою очередь, «духовное мышление», посредством последовательности разных «отделов», и его составляющее «гюще» (в общей концептуальности образующее развитие процесса духовного мышления), выстраиваясь восходящей линией к кульминации (путь к озарению), достигает духовного

познания – совершенства. Следует особо подчеркнуть, что в формировании и разработке этой традиции все подчинено принципу «Батил–Захир». То есть когда внешнее совершенство строится на абсолютной (математически выверенной) внутренней соразмерности [10, с. 85, 109]. (Этот же принцип ставил во главу угла и Пифагор). В этом смысле мугамную традицию нельзя рассматривать как фольклорный жанр. Принцип духовного мышления, как восходящая линия к познанию, в целом носит универсальный характер. При этом в разных культурах, исходя из конкретных региональных мировоззренческих особенностей, этот процесс принимал разные формы. Задолго до того, как это положение находит свое выражение в духовной практике суфиев и дервишей, оно было ядром мугской музыки в Древнем Иране, даосской музыки в Древнем Китае, пифагорейской музыки в Древней Греции. Этот же принцип лежит и в основе западного симфонизма. Проводя параллели между мугамной традицией и симфонической музыкой можно подчеркнуть ряд общих признаков: цикличность, контраст, восходящая линия к кульминации (музыкальная драматургия). Принципиальное отличие этих форм состоит в том, что в иррациональном полюсе (Восток) (в своей первичной форме зарождения и становления) этот принцип представляет концептуальный акт духовной гармонии. В рациональном полюсе (Запад) (в результате трансформации духовного мышления в логическое) приняв светскую форму, он перешел в категорию эстетического познания. Исходя из этого, классическую мугамную традицию нельзя рассматривать и в контексте искусства. В этом плане развитие мугамной традиции, в том числе и в ситуации «постмодерн», с ее универсальными и региональными особенностями, может быть понято в контексте культурной целостности Восток–Запад (Иррациональное – Рациональное). «Восток» является полюсом духовно–традиционной культуры. В этом смысле «Восток» подразумевает не географический полюс, а полюс «Мышления и Познания». Эта универсальная культура, являющаяся основой мирового развития. На основе принципов и достижений этой культуры нашел свое развитие «Запад» – полюс рациональной культуры. В этом полюсе, на основе причинно–следственного (логического) мышления, получили свое развитие вся светская наука, философия. Запад – это результат развития Востока. Вместе эти полюсы, составляя единое целое, образуют общемировую гармонию «Восток–Запад» [11, с. 68–69]. Взаимообогащения между Востоком и Западом были на протяжении всей истории. Ярким примером тому служит деятельность представителей александрийской школы: Эвдор, Ямвлих, Порфирий, Эратосфен Киренский, Климент Александрийский, Филон Александрийский; неоплатонисты: Гипатия, Давид Анахт, Иоанн Филопон, Синезий, Эдесия, Стефан Византийский, Аммоний Гермий; восточные перипатетики: Аль–Кинди, Аль–Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд. В рамках нового времени можно перечислить представителей европейской иррациональной философии: Шопенгауэр, Ницше, Шеллинг, Кьеркегор, Якоби, Шпенглер, Дильтей, Бергсон. Особенность этих культур адекватно выражается и в художественном мышлении этих полюсов. Если на Востоке художественное мышление в целом носит духовный характер, то на Западе оно имеет эстетическую

оболочку. Все предстает очевидным на примере двух шедевров восточной и западной литературы: «Лейли и Меджнун» Физули и «Ромео и Джульетта» Шекспира. В «Лейли и Меджнун» нет внешнего сюжетного конфликта, есть развитие монолитной духовно–моральной драматургии. У Шекспира вся художественная целостность произведения построена на драматургической линии внешнего конфликта, нашедшего свое разрешение в превосходной эстетической форме. В этом плане, выражаясь фигурально, ядро восточной духовной концепции составляет принцип круга, тогда как западное эстетическое мировоззрение отражает себя в форме квадрата. То, что эти полюса наделены потенциалом творить свою особую культуру, созданных на Западе, – двух картин Малевича: «Черный квадрат», завоевавшего широкое признание, и «Черный круг», оставшегося почти незамеченным. В том, что «Черный круг» не смог найти такого же признания, конечно, есть своя логика. В идеальной форме концепция «Круг» может найти свое полноценное выражение в контексте духовно–концептуального мышления «Восток» (Иррациональное). В таком случае и цвет его не обязательно должен быть черным. А само по себе изображение фигуры «черного круга», вне этого контекста, не представляет серьезной художественной ценности. В этой полюсовой бинарности протекает и развитие мугамной традиции. В XIX и в особенности XX веке, в силу доминирования рационального полюса, западная культура находит свое широкое распространение и развитие на Востоке. В этой ситуации мугам выходит на новый уровень, найдя свое альтернативное развитие в «модерн» и «постмодерн» культуре. Естественно, принципы и критерии «модерн» и «постмодерн» культур проявляются и на примере развития мугама. Если в модерн культуре мугам предстает в контексте искусства, то в постмодернизме легко допускаются синтезы классического (духовного) мугама с любой другой формой музыки, искусства. Выход мугамной традиции в «модерн» культуру на позиции искусства наблюдается во всей полноте на примере развития азербайджанского мугама – ярчайшего образца восточной мугамной традиции. Развитие этой тенденции именно в Азербайджане, в первую очередь, связано с ростом национального сознания, которое привело к созданию первой республики мусульманского Востока. В начале XX века Узеир Гаджибеков на основе мугамной традиции создал жемчужину восточной музыки – мугам–оперу «Лейли и Меджнун». Плеяда композиторов и исполнителей, продолжив эту тенденцию, представило новые «модерн» формы и интерпретации мугама. В середине века Фикрет Амиров, соединив «мугам» и «симфонизм» в новом жанре «симфонический мугам», создает свою блестящую дилогию «Шур» и «Кюрд–Овшары». Вагиф Мустафазаде на основе общего принципа мугама и джаза – импровизации представил новую форму «джаз–мугам». Новым стали исполнения целого ряда азербайджанских ханенде и инструменталистов, представивших мугам в контексте искусства, то есть в форме эстетического выражения. Совершенство голоса и незаурядная манера исполнения обеспечили высокое признание их искусства. В этом ряду можно выделить творчество Хан Шушинского, Муталлим Муталлимова, Абульфат Алиева, Ахсан Дадашова, Габиль Алиева и др.

Развитие мугама в стадии «постмодерн» предстает в двух формах: исполнение модерн мугама, то есть мугам как искусство (в этой форме могут быть применены все признаки классического «постмодернизма»), и синтез классического (духовного) и модерн мугама.

Классической формой разрешения мугама в ситуации постмодерна можно назвать известную композицию «When The Music Dies», исполненную Сабиной Бабаевой вместе с Алим Гасымовым на конкурсе «Евровидение 2012». Композиция построена на синтезе. На фоне мугама (иррациональное) звучит современная европейская поп-музыка (рациональное), в общей сложности выражающая единство «Восток–Запад». Интересной формой является звучание мугама в фильме Андрея Тарковского «Сталкер» (1979 г.). В картине «модерн мугам» творческим замыслом используется как стилевая форма, способствующая раскрытию идеи фильма. Притом, это не просто «модерн мугам», а «модерн мугам» в постмодернизме. В качестве альтернативного примера можно привести и факт обращения к форме классического мугама. Лучшим образцом тому служит использование мугама в известном фильме Ридли Скотта «Гладиатор» (2000 г.). Тут мугам служит не в качестве особой художественной формы эстетического воздействия, а выражает универсальную форму духовного поиска, духовного мышления, что способствует раскрытию идеи картины на совершенно другом уровне. Мугам прошел большой путь развития. При этом его интровертное ядро (батил) не изменилось и не изменится. Преобразовывалась лишь экстравертная (захир) оболочка. Это исходит из потенциально-метафизической структуры мугамной традиции [12, с. 6, 35]. В силу этой особенности, на современном этапе, когда западное классическое музыкальное искусство предстает в многосложной академически-профессиональной форме, мугамная традиция, как выражение универсальной формы традиционного духовного мышления и трансцендентальной мировоззренческой концепции Востока, продолжает служить ей фундаментальной альтернативой. Между тем, можно сказать, что в современном мире постмодернизм уступил свои права «пост-постмодернизму». Термин «пост-постмодернизм» следует считать относительно условным, поскольку само явление находится ещё в процессе формирования, и на данный момент уже имеет несколько альтернативных вариантов своей формулировки: «псевдомодернизм», «цифромодернизм» и «метамодернизм».

Выводы. Конечно же, нетрудно предположить, что так или иначе, и в этой перспективе будут найдены много новых форм, интерпретаций, синтезов мугама. Однако, однозначно и другое – духовная основа мугама есть и останется неизменной.

Список использованных источников

1. Saint-Simon H. de. Opinions litteraires, philosophiques et industrielles. – P., 1825.
2. Можейко М. А. Смерть бога / История философии. Энциклопедия. – Мн., 2002. – 1376 с. – ISBN 985-6656-20-6.
3. http://www.lib.ru/POEZIQ/REMBO/rembo1_4.txt (Артур Рембо. Одно лето в аду. XIX)
4. <http://philosophy.ru/library/ortega/iss.html> (Х. Ортега-и-Гассет. Искусство в настоящем и прошлом. I)
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sedmitza.ru/lib/text/441695/
6. Энциклопедический словарь / Под редакцией А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

7. Аттали Ж. Карл Маркс. Мировой дух. – М., 2008.
8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.countries.ru/library/era/kom.htm>
9. Гаджибеков У. Основы азербайджанской народной музыки. – Б.: Язычы, 1985.
10. Шамилли Г. Б. Классическая музыка Ирана. – М.: Издательский Дом «Композитор», 2007. – 448 с.
11. Фархадова С. Муга-монодия как тип мышления. – Б.: Элм, 2001. – 368 с.
12. Абдуллазаде Г. Музыка, человек, общество. – Б.: Язычы, 1991. – 245 с.

References

1. Saint-Simon H. de. Opinions litteraires, philosophiques et industrielles. – P., 1825.
2. Mozhejko M. A. Smert' boga / Istoriya filosofii. Jenciklopedija. – Mn., 2002. – 1376 s. – ISBN 985-6656-20-6.
3. http://www.lib.ru/POEZIQ/REMBO/rembo1_4.txt (Artjur Rembo. Odnno leto v adu. XIX)
4. <http://philosophy.ru/library/ortega/iss.html> (H. Ortega-i-Gasset. Iskusstvo v nastojashhem i proshlom. I)
5. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: www.sedmitza.ru/lib/text/441695/
6. Jenciklopedicheskij slovar' / Pod redakciej A. A. Ivina. – M.: Gardariki, 2004.
7. Attali Zh. Karl Marks. Mirovoj duh. – M., 2008.
8. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.countries.ru/library/era/kom.htm>
9. Gadzhibekov U. Osnovy azerbajdzhanskoj narodnoj muzyki. – B.: Jazychy, 1985.
10. Shamilli G. B. Klassicheskaja muzyka Irana. – M.: Izdatel'skij Dom «Kompozitor», 2007. – 448 s.
11. Farhadova S. Muga-monodija kak tip myshlenija. – B.: Jelm, 2001. – 368 s.
12. Abdullazade G. Muzyka, chelovek, obshhestvo. – B.: Jazychy, 1991. – 245 s.

Babir Zeinal, research associate, Institute of Architecture and Art of ANAS (Azerbaijan, Baku), rus_rahimli@yahoo.com

Mugam in the situation of post-modernism in the context of the unity of the East–West

Condition of mugham tradition as an universal spiritual phenomenon and a form of art in postmodernism stage and peculiarity of its development are analyzed in the article. Mugham has come a long way of development. However, his introverted kernel (batil) has not changed and will not change. Of course it is easy to assume that in the future will be found many new forms, interpretations, syntheses of mugham.

The classical form of resolution of mugham in the postmodern situation can be called a well-known song «When The Music Dies», performed by Sabina Babayeva, together with Alim Gasimov in the «Eurovision 2012». The composition is based on a synthesis. Against the background of mugham (irrational) sounds modern European Pop (rational), a total of expressing the unity of the «East–West». An interesting form of a sound mugham in Andrei Tarkovsky's film «Stalker» (1979). In the painting «modern mugham» creative concept is used as stylistic form, will reveal the idea of the film. Moreover, it is not just «modern mugham» and «modern mugham» in postmodernism. Generally, the analysis is carried out on Eastern–Western cultural context, as well as on principles of artistic thinking of both continents. The article especially deals with development of Azerbaijan mugham in modern and postmodern periods.

Keywords: mugham tradition, postmodernism, irrational, rational, East–West, spiritual thinking, art, universality.

Бабір Зейнал, молодший науковий співробітник, Інститут архітектури та мистецтва НАНА (Азербайджан, Баку), rus_rahimli@yahoo.com

Мугам в ситуації постмодернізму в контексті єдності Схід–Захід

Мугамна традиція є одним з найбільших зразків світової нематеріальної культури. Для традиції, в цілому, укладаючи в собі універсальну форму світового духовного мислення, разом з тим є музичним виразом світоглядної культури Близького і Середнього Сходу. У сучасній стадії глобалізму, в пору «Діалогу культур», коли усвідомлюється незворотність планетарного бачення єдності традиційної та авангардної культури, мугам представляє великий інтерес. Особливо цікавим був розвиток мугама в стадії постмодерну, в якому він розвивався останні кілька десятиріч. У цьому плані мугам і постмодернізм повинні бути розглянуті в контексті своєї концептуальної цілісності, і у форматі історичного розвитку.

Ключові слова: мугамна традиція, постмодернізм, ірраціональне, раціональне, Схід–Захід, духовне мислення, мистецтво, універсальність, постмодернізм.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.351

Григор О. О.,
кандидат наук з державного управління,
доцент, докторант, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ТЕХНОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОГО СПІЛКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН

Глобалізація викликала до життя низку процесів, які потребують глибокого переосмислення. Серед них – крах блокової системи розмежування держав, мінімізація тоталітарного мислення і світобудови, зростання сили й значення філософії миру та співробітництва, піднесення авторитету і активізація діяльності демократичних інститутів тощо. Ці зміни спричинюють необхідність встановлення нових «правил гри» щодо вирішення проблем, які виникають у глобалізованому світі. На зміну «авторитету сили» приходить «авторитет розуму», а разом з ним – нові технології дипломатії, котрі ґрунтуються на толерантності та взаємному розумінні. Водночас зміна світових реалій детермінує запровадження такого принципу політичної взаємодії як консенсус. Усе це зумовлює необхідність належного теоретичного осмислення природи і технологій політичного спілкування.

Ключові слова: людина, політика, глобалізація, консенсус, політичне спілкування, політичні технології.

Сучасна глобалізація припускає зрощення економік (і, водночас, інститутів політики, ідеології, системи управління) усіх країн в одну єдину економічну систему з перспективою подібної політичної та ідеологічної уніфікації й можливої (хоча й не завжди бажаної), культурно–духовної стандартизації. Величезну роль відіграють у цьому транснаціональні корпорації (ТНК). Глобалізація перш за все виявляється у вільному, нічим не обмеженому переміщенні ідей, капіталу, товарів і грошей з країни в країну. Найбільше просування відбулося у сфері фінансів: вже зараз виникла і набула гігантського впливу на все економічне життя світу глобальна фінансова система.

У політиці поняття глобалізму застосовується для визначення такого стилю, коли певне питання розглядається і вирішується у контексті загальних для людства проблем, котрі стосуються всіх і потребують для свого розв'язання спільних зусиль.

Цей термін у 60–х роках ХХ ст. запровадили в науку відомі теоретики Римського клубу Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Месарович, А. Печчеї та ін. Глобалізація сприяє взаємозв'язку і взаємозалежності всіх країн, «спресовує» світ у єдине ціле, перетворює планету на «світове село» («global village») із спільними проблемами.

На межі тисячоліть людство зіткнулося з надзвичайно гострими проблемами, які дістали назву «глобальні» і під якими розумітимемо сукупність суперечливих процесів, що є змістом сучасної кризи світової цивілізації. Глобальні проблеми створюють загрозу нормальному розвитку і навіть існуванню країн світу, потребують для відвернення цих катастрофічних наслідків спільних зусиль, тобто мають всеохоплюючий, планетарний, глобальний характер.

Ф. Фукуяма у своїй гучній статті «Кінець історії?» (1989), а потім у книзі «Кінець історії та остання людина»

(1992) писав про наставшу у світі незаперечну перемогу ідей економічного і політичного лібералізму. А оскільки, на його думку, світ ідей визначає і створює матеріальний світ, то це означає прийдешню у самому недалекому майбутньому повну перемогу капіталізму на усій земній кулі. Капіталізм є найвищим досягненням людства, далі за яке воно піти не може і не піде. Тому з переможним пануванням капіталізму у всьому світі прийде кінець людської історії. «Тріумф Заходу, західної ідеї, – пише він, – очевидний перш за все тому, що у лібералізмі не залишилося ніяких життєздатних альтернатив... Те, чому ми, ймовірно, свідки, – не просто кінець холодної війни або чергового періоду післявоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління» [1, с. 290–291]. Як обмовляється Ф. Фукуяма, це не означає, що надалі взагалі не відбуватиметься ніяких подій. Адже від перемоги лібералізму у сфері ідей до його перемоги у реальному світі ще далеко. Світ у цей перехідний час буде розділений на дві частини: одна належатиме вже до постісторії, а інша поки що ще до історії. Тому будуть конфлікти в ще існуючій історичній частині світу, а також між постісторичною та історичною його частинами. Але все це дрібниці. Для серйозного конфлікту потрібні крупні держави, що все ще знаходяться в межах історії; а вони – то якраз і йдуть з історичної сцени.

«Кінець історії, – робить висновок автор, – сумний. Боротьба за визнання, готовність ризикувати життям заради суто абстрактної ідеї, ідеологічна боротьба, що вимагає відваги, уяви та ідеалізму, – замість усього цього – економічний розрахунок, нескінченні технічні проблеми, турбота про екологію і задоволення витончених запитів споживача. У постісторичний період немає ні мистецтва, ні філософії; є лише музей людської історії, що ретельно оберігається» [1, с. 310]. У цілому настає царство загальної міщанської радості і вічної нудьги. Як запевняє автор, він не перший, хто проголосив прийдешній кінець історії. Колись, мовляв, завзятым пропагандистом цієї ідеї був К. Маркс. Але тільки останній вважав, що кінець історії настане з пришествям комунізму, який вирішить усі протиріччя. Тут у Фукуяму відбувається те ж саме, що можна спостерігати у нього у випадку з посиланнями на ідеї М. Вебера. Про останнього він знав з чуток. Такий же характер його знайомства і з К. Марксом. Основоположник марксизму ніколи не вважав і не писав, що з перемогою комунізму настане кінець людської історії. Навпаки, К. Маркс стверджував, що з цієї миті тільки і почнеться справжня історія людства. Все, що було до цього, – це лише передісторія людського суспільства [2, с. 7–8]. До речі, Ф. Фукуяма не перший, хто приписав К. Марксу ідею кінця історії. До нього з подібного ж роду твердженнями виступали Л. фон Мізес [3, с. 264] і К. Поппер [4, с. 481].

Але хоча посилання на К. Маркса невірне, автор дійсно не оригінальний. Ідея кінця історії обґрунтовувалася

свого часу Г. В. Ф. Гегелем, а у XX ст. – шанувальником великого німецького філософа російським емігрантом О. В. Кожевниковим, що відомий як Кожев (1902–1968) у цілому ряді робіт, зокрема у книзі «Вступ у читання Гегеля», «Ідея смерті в філософії Гегеля» [5]. «Насправді, – писав А. Кожев, – кінець людського Часу або Історії, тобто остаточне знищення власне Людини або вільного та історичного Індивіда означає просто припинення Дії у найсильнішому сенсі цього слова. Що практично означає наступне: зникнення кривавих революцій і воєн. А також і зникнення Філософії: раз Людина по суті своїй більше не змінюється, то немає більше підстав і для того, щоб змінювати (істинні) принципи, що знаходяться в основі пізнання Світу і Я» [6, с. 31]. Але всупереч і А. Кожеву, і особливо Ф. Фукуямі є усі підстави вважати, що людство в кінці XX – на початку XXI ст. вступило у період найбільших потрясінь, які і визначають його майбутнє.

Ще на початку XX ст. визначний італійський економіст Вільфредо Парето (1848–1923) звернув увагу на те, що *обсяги фінансових угод набагато випереджають число реальних товарних операцій*. До теперішнього часу розрив між фінансовими і товарними ринками настільки посилювався, що перші втратили безпосередній зв'язок з другими. Відомий російський економіст академік Д. С. Львов порівнює сучасну світову фінансову систему з перевернутою пірамідою. Нижня її основа – фінанси, обслуговуючі реальний сектор або потік товарних благ. На їхню частку припадає не більше 10–12% від загального обороту світових фінансових ресурсів. Решта усього грошового капіталу знаходиться у вільному плаванні, не має реального матеріального накопичення. «Це ринок, – пише Д. С. Львов, – де гроші роблять гроші, тобто ринок гравців в рулетку» [7, с. 14]. Об'єм операцій зі спекулятивним (фіктивним) капіталом на світовому фінансовому ринку, у десятки раз перевищує об'єм операцій по обслуговуванню сфери виробництва і безперервно зростає. Якщо об'єм валютних операцій в глобальній фінансовій системі за один день у 1997 р. складав суму у 600 млрд. доларів, в 1998 р. – 800 млрд., в 2003 р. – 1 трлн., то в 2006 і 2007 рр. по 1,25 трлн. У 2008 р. він перевищив рівень у 1,5 трлн. доларів [8, с. 10]. Таким чином, оборот засобів в глобальній фінансовій системі за один тільки тиждень рівний річному валовому продукту США, а за час трохи менше місяця – всьому світовому валовому продукту [9, с. 9].

У блискавичних переміщеннях цих гігантських фінансових ресурсів, – пише відомий російський фінансовий експерт Л. М. Макаревич, – беруть участь щодня тисячі транснаціональних і національних банків, корпорацій, фінансових і брокерських компаній, інвестиційних інститутів, пенсійних, пайових і хедж-фондів... Вони озброєні новітніми технічними засобами, фінансовими технологіями і продуктами, для яких не існує державних кордонів» [10, с. 3]. Саме цей спекулятивний капітал (а головну роль у ньому грає американський) визначає зараз динаміку світової економіки. Його «таранна» сила величезна. У будь-який момент фінансовий шквал може обрушитися на економіку будь-якої слабкої країни, включеної у цю глобальну систему, і привести її до катастрофи. Світова фінансова система перетворилася, по суті, у глобальний спекулятивний конгломерат, що функціонує не на користь розвитку національних економік, зростання промислового

виробництва і рівня життя людей, а на користь зміцнення позицій країн золотого мільярда. «Це ракова пухлина на живій тканині світової економіки. Масштаби її постійно розростаються. Метастази пронизують фінансові системи усе більшого числа країн. Небезпека розростання цієї фінансової чуми XX ст. стає все більш очевидною. Якщо її не зупинити, то, як передбачають прогресивні мислителі сучасності, вона може вибухнути у глобальну світову кризу XXI століття» [7, с. 15].

Світовий капіталістичний ринок, який існував вже давно, був системою національних капіталістичних ринків. Суб'єктами цього ринку, що діють, були національні підприємства і корпорації. Виникаючий глобальний ринок є нероздільним єдиним цілим, яке надбудовується над національними ринками, втягує їх у себе і поглинає. Його діючими суб'єктами у першу чергу є ТНК і різного роду транснаціональні ж фінансові утворення. Якщо національні ринки грошей і товарів до початку процесу глобалізації певною мірою контролювалися і регулювалися урядами, то глобальна економічна система не контролюється і не регулюється ніким. У ній панує анархія, що надає можливість найбільшим фінансовим ділкам і господарям транснаціональних корпорацій не тільки діяти без будь-яких обмежень і перешкод, але і нав'язувати свою волю керівникам держав. Глобальний ринок крок за кроком почав підминати під себе уряди країн, залучених у нього. Глобалізація неминує веде до применшення, а потім і до втрати спочатку економічного, а потім і політичного суверенітету залучених у цей процес держав. Як сказав на Всесвітньому економічному форумі у Давосі в лютому 1996 р. глава Бундесбанку Ганс Тітмайер, проблема зараз полягає лише в тому, що «політики в більшості своїй все ще не розуміють, до якого ступеня вони вже знаходяться під контролем грошових ринків і навіть управляються ними» [11, с. 91].

Поняття «глобальні проблеми» походить від французького слова «Global», що означає «всезагальний», «той, що охоплює усю земну кулю». Кожна з глобальних проблем породжена специфічними причинами, зумовленими, з одного боку, специфікою розвитку продуктивних сил, географічним середовищем, рівнем прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, тобто речовим змістом суспільного способу виробництва, а з іншого – специфічною суспільною формою, особливістю розвитку відносин власності. За всієї різноманітності причин глобальних проблем існують також спільні для них причинно-наслідкові зв'язки, властиві розвиткові технологічного способу виробництва.

Серед глобальних проблем найчастіше фігурують сировинна, продовольча, екологічна, демографічна, енергетична, проблеми миру та роззброєння, подолання бідності та відсталості, які не нові для людства. З розвитком людської цивілізації можуть виникати і вже виникають нові глобальні проблеми. До глобальних стали зараховувати проблему освоєння та використання ресурсів Світового океану, Космосу. Їх аналіз дає змогу відзначити, що вони тісно взаємопов'язані. Так, енергетична та сировинна проблеми співвідносяться з екологічною, екологічна – з демографічною, демографічна – з продовольчою і т.д. Важливою ознакою як не нових, так і нових проблем розвитку людської цивілізації є їх глобальний характер, адже вони зачіпають життєво важливі інтереси всіх держав і народів світу, виступають потужним фактором

посилення взаємозалежності та цілісності світу, надаючи йому нових інтеграційних рис.

Розвиток глобалізації світового господарства змінює пріоритети глобальних проблемах. Якщо у 70–80-х роках ХХ ст. головною вважалась проблема запобігання світовій ядерній війні, то нині пріоритетною окремі фахівці вважають екологічну проблему, інші – демографічну, а треті – проблему бідності та відсталості. Однак усі ці проблеми можна вважати пріоритетними, адже вони безпосередньо пов'язані з виживанням людства, хоча і породжені дією різних факторів, а отже, є об'єктами дослідження таких наук, як міжнародна економіка, соціологія, право, біологія, географія, екологія, океанологія та ін.

Загострення глобальних проблем людської цивілізації викликане безсистемною, безконтрольною утилізацією природних ресурсів, низькою технологічною культурою матеріального виробництва, максимізацією, а не оптимізацією темпів економічного зростання, домінуванням технократичного підходу над соціальним, масштабним впливом людської цивілізації на навколишнє середовище, необмеженим вторгненням людства в біосферу. Суттєвими причинами цього загострення також є швидка урбанізація населення планети, зростання гігантських мегаполісів і агломерацій, що супроводжується скороченням сільськогосподарських угідь, лісів, бурхливою автомобілізацією, поглибленням суперечностей між світовим економічним розвитком та соціальним прогресом.

З'ясовуючи сутність глобальних проблем, по-різному трактують причини їх загострення і природу цих явищ.

Сутність глобальних проблем – комплекс зв'язків і відносин між державами та соціальними системами, суспільством і природою у загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані їх спільними зусиллями.

Так, американські науковці [12; 8]. головними причинами зростання мілітаризації капіталістичної економіки вважають природно-історичні умови розвитку людини, її психологію, прагнення до насильства. Причину кризи довкілля західні вчені вбачають у притаманному людині інстинкті до руйнування. Більшість західних ідеологів такою причиною називають лише зростання кількості населення, сучасну НТР, збільшення промислового виробництва [13–17].

Такі тлумачення, по-перше, ігнорують соціальну сутність людини, є ознакою одностороннього підходу до неї лише як до біологічної істоти. Насправді, як уже зазначалося, хоч у людині органічно поєднуються біологічне та соціальне, але її сутність – це насамперед сукупність усіх суспільних відносин. По-друге, пояснювати загострення екологічних проблем лише розгортанням НТР, зростанням промислового виробництва означає перебувати на позиціях технологічного детермінізму. Суто біологізаторське пояснення таких причин характерне для тих науковців, які вбачають загострення глобальних проблем тільки у зростанні народонаселення.

Ці автори ігнорують вирішальну роль у виникненні глобальних проблем людства соціально-економічної форми суспільного способу виробництва – відносин власності, системи виробничих відносин. Мета таких концепцій – вину капіталістичної системи за загострення глобальних проблем перекласти на все населення планети, його зростання.

Тому є необхідним класифікувати глобальні проблеми сучасності. Зокрема, за походженням, характером і способом розв'язання глобальні проблеми класифікуються на декілька видів.

До *першої групи* належать проблеми, які виникають у сфері взаємодії природи і суспільства. Серед них слід виділити надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством тощо, раціональне природокористування і збереження природного навколишнього середовища, раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору. Вони спричинені закономірностями розвитку світових продуктивних сил, що створює можливості для зростання масштабів господарської діяльності, потребує все більшої кількості світового видобутку сировини, використання прісної води, вирубування лісів, збільшення навантаження на природний потенціал сільського господарства. Це сприяє задоволенню потреб людини в засобах існування, зростанню старих виробничих потреб та виникненню нових.

Друга група проблем – це глобальні проблеми у сфері суспільних взаємовідносин, які пов'язані із роззброєнням, конверсією військового виробництва і збереженням миру, відверненням світової термоядерної війни, недопущенням локальних, регіональних і міжнародних криз та забезпечення стабільного миру; подолання економічної відсталості частини регіонів і країн світу.

Серед глобальних проблем, які нині постали перед людством, збереження миру – найактуальніше питання, яке потребує невідкладного розв'язання. Хоча закінчення «холодної війни» призвело до припинення протистояння двох антагоністичних соціально-політичних систем і зняло гостроту та неминучість прямої загрози знищення людства у глобальній війні, війна не зникла з арсеналу засобів розв'язання суперечностей між країнами, націями, релігіями. В останні роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. зросли кількість та масштаби військових конфліктів локального характеру щодо територіальних, етнічних, релігійних розходжень, що загрожують перетворитись у регіональні або загальносвітові конфлікти з відповідним втягуванням нових учасників. За підрахунками, на кінець 1990-х років ХХ ст. у світі налічувалось близько 50 конфліктів, де велись бойові дії та проливалась кров. Це, зокрема, конфлікти в Іраці, Африці, Південно-Східній Азії, Афганістані, колишній Югославії, деяких державах СНД.

Новою загрозою існування людства стало розширення «клубу» ядерних держав. У 1998 р. Індія та Пакистан здійснили випробування ядерної зброї. До держав, які здійснюють реалізацію програм зі створення ядерної зброї, належать ПАР, Ізраїль, Іран, КНДР, а до потенційно ядерних держав належать Японія, Тайвань, Бразилія, Аргентина.

До *третьої групи* належать глобальні проблеми у сфері розвитку людини забезпечення її майбутнього існування. Вони охоплюють проблеми пристосування людини до умов природного і соціального середовища, яке динамічно змінюється під впливом НТР, подолання таких тяжких захворювань, як онкологічні, СНІД, серцево-судинні, різноманітних епідемій; культурно-моральні проблеми втрати окремою людиною довіри до соціальних інститутів, нестабільності сім'ї та послаблення зв'язку поколінь; боротьба з міжнародною злочинністю,

наркобізнесом, торгівлею людьми, тероризмом; проблеми демократизації та охорони прав людини.

Глобальні проблеми розвитку людської цивілізації відрізняються загальнопланетарним характером, пов'язані із забезпеченням життєвих потреб народів усіх країн незалежно від їх соціального ладу, рівня соціально-економічного розвитку, географічного місцезнаходження і можуть бути вирішені шляхом співробітництва та взаємодії всіх держав, їх невирішеність породжує загрозу для майбутнього нашої цивілізації. Наприклад, науково-технічна революція призвела до небаченого розвитку засобів знищення людини, національного багатства, військової справи та гонки озброєнь.

Протягом XX ст. світові воєнні витрати зросли більше ніж у 30 разів. Якщо в період між двома світовими війнами воєнні витрати людства становили від 20 до 22 млрд. дол. США щорічно, то нині ця сума перевищує 1 трлн. дол.

Отже, глобальні проблеми досить різноманітні за своїм змістом, їх розвиток має суперечливий та багатовимірний характер. Водночас вони мають цілий ряд загальних специфічних рис, що виділяє їх на фоні інших проблем світової економіки. Специфіка глобальних проблем полягає в наявності низки притаманних їм спільних рис:

- 1) кожна з цих проблем і всі разом відіграють важливу роль для майбутнього людства. Тому затримка з їх вирішенням призведе до деградації умов життя і виробничої діяльності на планеті, що несе в собі смертельну небезпеку для існування людської цивілізації;
- 2) у процесах і явищах глобальних проблем проявляється поглиблення та ускладнення світогосподарських зв'язків, інтернаціоналізація інших суспільних процесів на Землі;
- 3) розв'язання цих проблем можливе лише за умови об'єднання зусиль усіх держав і народів.

Знайти основні шляхи та засоби вирішення глобальних проблем – це означає забезпечити умови виживання всіх народів і подальший соціально-економічний розвиток людської цивілізації.

Наприклад, основними шляхами розв'язання глобальних проблем країн, що розвиваються, є такі:

- здійснення системи заходів, спрямованих на забезпечення динамічного соціально-економічного розвитку цих країн у науково-технічній і соціально-економічній сферах;
- формування нового світового порядку, який би гарантував реальну допомогу країнам, що розвиваються, у вирішенні їхніх проблем;
- істотне трансформування у межах світового господарства механізму ціноутворення на природні ресурси шляхом відходу від їх визначення гігантськими ТНК, що контролюють природні багатства країн, що розвиваються;
- нарощування випуску готової продукції цими країнами, що дало б змогу навіть за існуючої кон'юнктури на світовому ринку значно збільшити доходи від експорту;
- надання економічно розвинутими державами світу країнам, що розвиваються, значних фінансових, людських, технічних та інтелектуальних ресурсів для розвідування і розробки природних ресурсів, їх переробки, транспортування та реалізації за трансформованими цінами з метою збільшення валютних доходів, встановлення ними економічного суверенітету над цими ресурсами. Зазначені кошти спрямувати на інтенсивний розвиток сільського господарства, подолання

його нераціональної монокультури. З цією метою у 2000 р. країни-члени ООН ухвалили «Цілі розвитку для нового тисячоліття», а з 2002 р. – «Монтерейський консенсус», в якому обумовлюються конкретні зусилля триразового збільшення допомоги найбільш біднішим регіонам світу для забезпечення міжнародної мети: підвищення обсягу зовнішньої допомоги до рівня 0,7% від сукупного ВВП заможних країн; здійснення прогресивних аграрних перетворень у сільському господарстві цих країн та ліквідація неокolonіальних форм господарювання в цій галузі.

Розв'язання глобальних проблем сучасності вимагає розробки і реалізації колективних програм для забезпечення майбутнього людської цивілізації.

Глобальні проблеми – це не хаотичні явища і процеси: вони тісно взаємопов'язані. Для їх вирішення потрібні нові підходи і практичні заходи, які б виходили із цілісності світу, необхідності співробітництва в планетарному масштабі.

Між країнами світового співтовариства існують суперечності, що часто призводять до регіональних і міжрегіональних конфліктів із застосуванням зброї. У XXI ст. глобальні проблеми ставлять перед людством завдання, яке має доленосне значення: подолати політичні і воєнно-політичні суперечності і конфлікти заради успішного вирішення глобальних проблем. Треба будь-що зберегти мир на планеті. А це означає, що народи світу мають засвоїти нове політичне мислення.

Нове політичне мислення знаменує усвідомлення важливості і негайного вирішення глобальних проблем, включаючи розробку системи ефективних міжнародних процедур і механізмів, здатних забезпечити збереження і розвиток людської цивілізації в цілому.

Глобальні проблеми неможливо вирішити швидко на рівні окремих країн. Потрібен єдиний міжнародний механізм їх розв'язання і регулювання, визначення міжнародних правових та економічних норм. Великі надії у вирішенні глобальних проблем покладаються на ООН, МВФ, ВТО, регіональні і галузеві організації, котрі мають великий досвід координації міжнародних зусиль, використання ресурсів, регулювання міжнародних економічних зусиль.

Із глобальними проблемами людство може впоратися. Для цього воно вже має в розпорядженні достатні науково-технічні і матеріальні досягнення. Можна навести численні приклади успішних спроб щодо розв'язання, хоча б часткового, ряду глобальних проблем. Так, на міжнародному рівні приділяється велика увага екологічним проблемам. Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку розробляє програми покращання якості природного середовища та загального екологічного стану. Ця комісія і ряд інших міжнародних організацій визначають критерії екологічної безпеки, розробляють короткострокові та довгострокові програми. У 2000–х рр. витрати на природоохоронні заходи зросли приблизно у 6 разів проти рівня витрат 1970–х рр.

Необхідність пошуку шляхів розв'язання глобальних проблем людства породжена тими реальними загрозами, які виникли перед світовим співтовариством. Їх небезпечний характер для подальшого існування людства та пошук шляхів розв'язання настановлює на два висновки.

Шляхи розв'язання таких глобальних проблем, як екологічна, паливно-енергетична та сировинна

пов'язуються зі швидким розвитком і використанням основних видів відновлюваної енергії, як сонячна, вітрова, океанічна та гідроенергія річок; структурними змінами у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії: зростання частки вугілля в енергобалансі національних економік та зменшення газу і нафти, оскільки запасів останніх на планеті менше. А їх цінність для хімічної промисловості набагато більша. Свою роль у регулюванні зазначених процесів, у розв'язанні глобальних проблем повинні відіграти ООН, МВФ, СОТ, регіональні та галузеві організації, котрі мають великий досвід координації міжнародних зусиль, використання ресурсів, регулювання міжнародних економічних зусиль.

Для розв'язання глобальних проблем людство має в розпорядженні достатні науково-технічні і матеріальні досягнення, напрацьовано відповідні форми. Серед останніх слід назвати міжнародну комісію з навколишнього середовища і розвитку, яка розробляє програми покращання якості природного середовища та загального екологічного стану. Ця комісія і ряд інших міжнародних організацій визначають критерії екологічної безпеки, розробляють короткострокові та довгострокові програми захисту навколишнього середовища.

Складність розв'язання глобальних проблем сучасності не означає, що світова спільнота не усвідомлює згубної небезпеки їх ігнорування, потреби комплексного міждержавного підходу їх вирішення.

Відбулася колосальна зміна структури світової спільноти з її крихким, але стійким балансом сил, системою стримувань і противаг. У книзі Семюела Хантінгтона, що вийшла у 1996 р., «Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку» змальований новий тип суспільно-глобального ворога на рівні проєктів світових історичних альтернатив майбутнього розвитку – зіткнення християнства і ісламу. Їх відносини взаємно ворожі. Кожен вбачає в супротивнику свого ворога. Конфлікт ХХ століття між ліберальною демократією і марксизмом-ленінізмом, – на думку Хантінгтона, – є не більше ніж швидкоплинний і протиприродний історичний феномен у порівнянні з постійними антагоністичними відносинами між ісламом і християнством [18, с. 13].

Однак вагомішим і глобальнішим є вибір суспільно-історичних альтернатив сучасного міжнародного розвитку – це зіткнення альтернатив майбутнього економіко-суспільного розвитку.

Питання про можливість зіткнення цивілізацій і його наслідки, яке виникло сьогодні, отримає свою відповідь лише на протязі ХХІ століття. Проте вже ясно, що в принципі він не може бути вирішений силою. Не може він вирішуватися і шляхом нав'язування однією цивілізацією своїх цінностей іншій. Шлях до виходу з наростаючої загрози в іншому – у визнанні рівноцінності і самодостатності різних цивілізацій, господарсько-економічних моделей, у відмові від їх поділу на вищі і нижчі, в готовності поважати і визнавати чужі права. Все це і вимагає вже згаданої кардинальної зміни парадигми економіко-суспільного мислення, а разом з нею і революційного оновлення міжнародної культури глобальних людських відносин. І лише на такій основі, якщо говорити гранично чесно, може скластися новий світовий порядок міжнародних відносин і міжнародної економіки. Без цього він виявиться прекрасною, але всього лише мрією, для здійснення якої будуть потрібні нові жертви.

Список використаних джерел

1. Фукуяма Ф. Конец истории? // Философия истории. Антология. – М., 1995. – С.290–310.
2. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.13. – С.1–167.
3. Мизес Л. фон. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 295 с.
4. Поппер К. Открытое общество и его враги. – Т.2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. – М.: Феникс, 1992. – 528 с.
5. Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля. – М.: Издательство «Логос», 1998. – 208 с.
6. Декомб В. Современная французская философия. – М.: Весь мир, 2000. – 344 с.
7. Львов Д. Предисловие к русскому изданию // Мартин Г.–П., Шуман Х. Западная глобализации: атака на процветание и демократию. – М.: Издательский дом «Альпина», 2001. – 335 с.
8. Henwood D. Wall Street. How It Works and for Whom. – London and New York: Verso, 2009. – 372 p.
9. Долгов С. И. Глобализация экономики: новое слово или новое явление? – М.: «Изд-во «Экономика», 1998. – 215 с.
10. Макаревич Л. Спекулятивный капитал берет на прицел российские стратегические позиции // «Финансовые известия». – 02.04.1998. – №23 (473). – С.3.
11. Мартин Г.–П., Шуман Х. Западная глобализации. Атака на процветание и демократию. – М.: Издательский дом «Альпина», 2001. – 335 с.
12. Evans–Pritchard A. Shut Down the Fed (Part II). – Daily Telegraph, Sept. 27th, 2010.
13. Чумаков А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира. – М.: Проспект, 2009. – 432 с.
14. Engdahl W. A century of war. Anglo–American oil politics and the New World Order. – Wiesbaden: Dinges & Frick, 2011. – 356 p.
15. Engdahl W. Oil collapse signals next phase of global depression. – «Executive Intelligence Review». – Jan. 1, 2009. – Vol.26. – №1. – P.4–5.
16. Krugman P. The Return of Depression Economics and the Crisis. – New York: W. W. Norton; First Edition edition, 2009. – 224 p.
17. Kurz R. Kollaps der Modernisierung: vom Zusammenbruch des Kasernensozialismus zur Krise der Weltökonomie. – Frankfurt am Main: Eichborn, 2009. – 288 s.
18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

References

1. Fukujama F. Konec istorii? // Filosofija istorii. Antologija. – М., 1995. – S.290–310.
2. Marks K. K kritike politicheskoj jekonomii // Marks K., Jengel's F. Sochinenija. – T.13. – S.1–167.
3. Mizes L. fon. Teorija i istorija: Interpretacija social'no-jekonomicheskoj jevoljucii. – М.: JuNITI–DANA, 2001. – 295 s.
4. Popper K. Otkrytoe obshhestvo i ego vragi. – T.2. Vremja lzheprorokov: Gegel', Marks i drugie orakuly. – М.: Feniks, 1992. – 528 s.
5. Kozhev A. Ideja smerti v filosofii Gegelja. – М.: Izdatel'stvo «Logos», 1998. – 208 s.
6. Dekomb V. Sovremennaja francuzskaja filosofija. – М.: Ves' mir, 2000. – 344 s.
7. L'vov D. Predislovie k russkomu izdaniju // Martin G.–P., Shuman X. Zapadnja globalizacii: ataka na procvetanie i demokratiju. – М.: Izdatel'skij dom «Al'pina», 2001. – 335 s.
8. Henwood D. Wall Street. How It Works and for Whom. – London and New York: Verso, 2009. – 372 p.
9. Dolgov S. I. Globalizacija jekonomiki: novoe slovo ili novoe javlenie? – М.: «Izd-vo «Jekonomika», 1998. – 215 s.
10. Makarevich L. Spekuljativnyj kapital берет на pri cel rossijskie strategicheskie pozicii // «Finansovye izvestija». – 02.04.1998. – №23 (473). – S.3.
11. Martin G.–P., Shuman X. Zapadnja globalizacii. Ataka na procvetanie i demokratiju. – М.: Izdatel'skij dom «Al'pina», 2001. – 335 s.
12. Evans–Pritchard A. Shut Down the Fed (Part II). – Daily Telegraph, Sept. 27th, 2010.
13. Chumakov A. N. Globalizacija. Kontury celostnogo mira. – М.: Prospekt, 2009. – 432 s.
14. Engdahl W. A century of war. Anglo–American oil politics and the New World Order. – Wiesbaden: Dinges & Frick, 2011. – 356 p.

15. Engdahl W. Oil collapse signals next phase of global depression. – «Executive Intelligence Review». – Jan. 1, 2009. – Vol.26. – №1. – P.4–5.

16. Krugman P. The Return of Depression Economics and the Crisis. – New York: W. W. Norton; First Edition edition, 2009. – 224 p.

17. Kurz R. Kollaps der Modernisierung: vom Zusammenbruch des Kasernensozialismus zur Krise der Weltökonomie. – Frankfurt am Main: Eichborn, 2009. – 288 s.

18. Hantington S. Stolknoenie civilizacij. – M.: ООО «Izdatel'stvo ACT», 2003. – 603 s.

Grigor O. O., PhD in Public Administration, associate professor, doctoral candidate, the National Pedagogical University. Dragomanov (Kyiv, Ukraine), gileya.org.ua@gmail.com

Technology policy dialogue in the context of contemporary globalization changes

Globalization has brought to life a series of processes that require deep rethinking. Among them – the collapse of a block of differentiation, minimizing the totalitarian thought and creation, increase in strength and values philosophy of peace and cooperation, enhance the credibility and revitalization of democratic institutions and the like. These changes make it necessary to establish new «game rules» to address problems in a globalized world. In place of the «power of authority» comes «the authority of reason», and along with it – new technology diplomacy, which is based on tolerance and mutual understanding. At the same time changing world realities determines the introduction of the principle of political interaction as a consensus. All this calls for a proper theoretical understanding of technology and political communication.

Keywords: people, politics, globalization, consensus, political communication, political technologies.

Григор О. А., кандидат наук по государственному управлению, доцент, докторант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Технологии политического общения в контексте современных глобализационных изменений

Глобализация вызвала к жизни ряд процессов, которые требуют глубокого переосмысления. Среди них – крах блочной системы разграничения государства, минимизация тоталитарного мышления и мироздания, рост силы и значения философии мира и сотрудничества, повышения авторитета и активизация деятельности демократических институтов и тому подобное. Эти изменения вызывают необходимость установления новых «правил игры» по решению проблем, возникающих в глобализованном мире. На смену «авторитета силы» приходит «авторитет разума», а вместе с ним – новые технологии дипломатии, которые основываются на толерантности и взаимном понимании. В то же время изменение мировых реалий детерминирует введение такого принципа политического взаимодействия как консенсус. Все это вызывает необходимость должного теоретического осмысления и технологий политического общения.

Ключевые слова: человек, политика, глобализация, консенсус, политическое общение, политические технологии.

* * *

УДК 327:342.2(303.4)

Дашевська О. В.,

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри політології, соціології та гуманітарних наук, Дніпропетровський університет ім. Альфреда Нобеля (Україна, Дніпропетровськ), dashevskay@mail.ru

ГЕОПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА КРАЇН СВІТУ: ПОШУКИ УНІВЕРСАЛЬНОЇ МОДЕЛІ РОЗПОДІЛУ

В сучасності склалась практика поділу світового геополітичного простору на групи країн з різним геополітичним статусом або місцем. В даному напрямку працюють багато міжнародних організацій, наукових установ та окремих дослідників. Критеріями поділу виступають і економічні, і політичні, і соціальні, і правові, і географічні фактори. Найбільш популярними є моделі ООН, МВФ, Всесвітнього банку, Всесвітнього економічного форуму. Останнім часом спостерігається зацікавленість до проектів «Freedom House», індексів трансформації, глобалізації та геополітичної потужності. В статті проаналізовано методику розрахунків індексів розвитку людського потенціалу, Polity IV, демократизації, глобалізації. Наведено приклади комплексних моделей оцінки світового геополітичного простору: типологія неосоціалістичних країн, політичний атлас сучасності, національна потужність країн світу. Зроблено висновок про актуальність пошуку універсальних моделей та необхідність врахування в них основних геополітичних факторів.

Ключові слова: структура світу, індекс глобалізації, індекс демократизації, національна потужність, політичний атлас сучасності.

Провідними акторами світової політики вважаються держави. Саме держави володіють легітимним правом на використання сили у власних інтересах. Всі держави де-юре виступають як суверенні незалежні соціальні інститути. Водночас, де-факто, часто-густо менші держави залежать від більших, відбувається об'єднання держав у блоки (ЄС, Митний союз) та ін. Крім того, значний вплив на зовнішню політику держав здійснюють економічні фактори. В цій ситуації склалась міжнародна практика поділу світового політичного простору на групи: розвинені країни та ті, що розвиваються; наддержави та мікродержави тощо. Геополітичну структуру світу представляють з різних боків: відносно демократичних процесів; відносно рівня глобалізації чи трансформації; відносно релігій та цивілізаційних засад. Єдиної прийнятої усіма членами міжнародної спільноти моделі такого поділу немає.

Дослідженню даної проблематики займаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці: Т. Алексеева, І. Бураковський, Т. Ванханен, Т. Гурр, Г. Екстайн, М. Ільїн, М. Маршалл, А. Мельвіль, В. Ткаченко та ін.

Вагомі результати були досягнуті експертами міжнародних організацій та інститутів, зокрема: ООН, МВФ, Світовий банк, Всесвітній економічний форум, ОЕСР та іншими.

Динамічні зміни геополітичного простору змушують науковців, експертів, дипломатів шукати нові моделі, які б були сприйняті та впроваджені всіма членами клубу ООН.

Мета статті – аналіз існуючих моделей структурування світового геополітичного простору.

Загальноприйнятими концепціями структурування держав по ієрархічних сходах світу є моделі ООН, МВФ та Світового банку, які ґрунтуються на показниках економічного розвитку. Дані класифікації виступають основними орієнтирами і у світовій політиці та міжнародних відносинах.

За методикою ООН країни класифікуються за двома групами: розвинені країни та країни, що розвиваються. Основними критеріями віднесення до тієї чи іншої групи є [1]:

- ВВП на душу населення, ВВП;
- частка продукції обробної промисловості і сфери послуг у ВВП;
- рівень освіти населення;
- тривалість життя населення.

За класифікацією МВФ, країни розподіляються за двома основними групами: індустріальні або промислово розвинені країни та країни, що розвиваються. В рамках названих груп виділяється багато підгруп. Наприклад, в групі промислово розвинених країн виділяють країни G8, країни євро, нові індустріальні країни Азії тощо. Друга група має набагато більше підгруп і їх виділення залежить від цілей аналізу. Так, тут виділяють країни:

- за географічним критерієм (країни СНД, країни Азії, країни Латинської Америки та ін.);
- о за аналітичними критеріями країни розподіляються відносно джерела експортних доходів; відносно чистого кредитора чи дебітора та ін. [2].

Світовий банк виділяє чотири групи країн за ВВП на душу населення: країни з низьким рівнем доходу; країни з доходом нижче середнього; країни з доходом вище середнього; країни з високим рівнем доходу.

Згідно до названих класифікацій до розвинених країн з високим рівнем доходу відносять країни Європи, США, Японію, Австралію, Нову Зеландію та ін. До країн з перехідною економікою та середнім рівнем доходу відносять країни Центрально-Східної Європи, СНД, Китай. Всі інші країни відносять до країн, що розвиваються.

У країнознавстві прийнято дещо іншу класифікацію або типологізацію держав. Тут основним критерієм найчастіше виступають географічні, демографічні та культурні показники. Так, країни поділяються:

- за розмірами (масштабами) території та чисельністю населення: найбільші, великі, середні, малі та мікро;
- за географічним положенням: морські, острівні, континентальні та ін.

Разом із зручністю подібних класифікацій, вони не дозволяють сформувати системне уявлення про розташування країн в світовому геополітичному просторі. Це пов'язано з використанням обмеженого набору критеріїв, які відображають лише одну чи декілька сфер життєдіяльності держави.

Більш комплексні дослідження, які враховують і економічні, і соціально-демографічні та інші фактори, що дозволяють досягнути повну картину саме геополітичного простору ведуться вже більше ніж пів століття.

Під егідою ООН було запропоновано визначення індексу розвитку людського потенціалу, який відображає рівень життя у країнах світу і може слугувати орієнтиром для побудови ієрархії: чим вищий рівень життя, тим більше значення має держава у світовій політиці та міжнародних відносинах.

Оцінка індексу розвитку людського потенціалу здійснюється за трьома групами показників:

1. Очікувана тривалість життя (довголіття);
2. Рівень грамотності населення (середня кількість років витрачених на навчання) та очікувана тривалість навчання;
3. Рівень життя (ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності).

Зрозуміло, що даний індекс не може слугувати обґрунтованим підґрунтям для складання геополітичної ієрархічної карти світу, але як один з індикаторів він довів свою корисність.

Більш близьким до геополітики є проект «Політія» Г. Екстайна та Т. Гурра, які встановили, що «ефективність прийнятих політичних рішень сприяє легітимності політичних режимів та знижує імовірність внутрішньополітичних конфліктів» [3, с. 30]. Тед Роберт Гур організував науковий проект «Polity», метою якого стало збір, аналіз, індексація даних щодо політичних інститутів та режимів незалежних держав. Під керівництвом М. Мршалла Центр міжнародного розвитку та управління конфліктами при Університеті Меріленда та Центр глобальної політики при Університеті ім. Джорджа Нейсона реалізується вже четвертий проект «Polity IV» [8]. В рамках проекту розраховується індекс Polity IV, який заснований на оцінці адитивного показника, що розраховується як різниця між показником DEMOC (вимірює інституціоналізованість демократії) та AUTOC (вимірює інституціоналізованість автократії). Компонентами даних показників виступають:

1. Змагальність процесу формування органів виконавчої влади (від неврегульованості до конкуренції);

2. Відкритість каналів формування органів виконавчої влади (від неврегульованості до конкуренції);

3. Система обмежень, які накладені на органи виконавчої влади (від необмеженої влади до паритету чи субординації);

4. Інституціоналізованість конкурентної політичної участі (від повної не конкурентності до повної конкурентності);

5. Регулювання участі (від неврегульованості до урегульованості).

Індекс Polity IV грається за 21-бальною шкалою, яка описує різні типи державної влади: від повних автократій до повних демократій [9]. Найчастіше даний індекс використовується як показник розвитку демократичних процесів, що дозволяє багатьом дослідникам довести свої гіпотези [6; 10]. Більш детально про досвід використання даного індексу наведено в [1].

Аналіз показників індексу Polity IV засвідчує його переваги та широкі можливості для застосування, водночас він не є достатнім для відображення ієрархічності світового геополітичного простору.

Цікавими є проекти Хельсинського університету під керівництвом Т. Ванханена. В пошуках відповіді на питання – чому одні країни є демократичнішими за інші Т. Ванханен висунув гіпотезу про те, що рівень демократизації залежить від ступеня розподілу ресурсів [12]. В дослідженнях даного вченого представлено два показники:

- 1) Безпосередньо індекс демократизації, який розраховується як відсоткове відношення показника участі (відсоток голосувавших відносно загальної кількості населення) до показника конкуренції (відсоток голосів чи місць у парламенті, отриманих всіма партіями відносно партії-лідера);

- 2) Пояснювальний індекс розподілу ресурсів, який включає в себе наступні змінні: рівень урбанізації (відсоток міського населення); відсоток населення, яке не залучено до сільськогосподарської діяльності; кількість студентів ВНЗ на 100 тис. населення; відсоток грамотного населення; частка сімейних сільських господарств відносно інших форм володіння сільськогосподарськими угіддями; ступінь децентралізації несільськогосподарських економічних ресурсів (частка державних підприємств у несільськогосподарському господарстві, частка підприємств з іноземним капіталом, частка у несільськогосподарському виробництві підприємств, що належать великим приватним власникам) [3, с. 37–38; 1, с. 104].

За висновками Т. Ванханена, широкий розподіл соціально-економічних ресурсів сприяє розвитку демократії. Не дивлячись на важливість та обґрунтованість індексу демократизації, його використання знов таки не дозволяє оцінити геополітичний статус країни. Водночас, даний індекс разом з індексом Polity IV показують наявність залежності геополітичного статусу держави від розвитку демократичних процесів, тобто – чим більш розвинена демократія, тим вищу сходинку у геополітичній ієрархії займає країна.

3 точки зору мети дослідження викликає інтерес індекс глобалізації, який розраховується KOF Swiss Economic Institute і дозволяє оцінити залученість країн у глобалізований світ. Методика розрахунку даного індексу носить кумулятивний характер. Для розрахунку

індексу глобалізації використовується 24 показники за трьома основними групами [7]:

1. Економічна глобалізація (36%): обсяги міжнародної торгівлі, рівень міжнародної ділової активності, міжнародні інвестиції, тарифна політика, обмеження та податки на міжнародну торгівлю;

2. Соціальна глобалізація (39%): телефонний трафік, перекази коштів, міжнародний туризм, іноземне населення, міжнародне листування, користувачі інтернету (на 1000 чоловік), телебачення (на 1000 чоловік), торгівля газетами з новинами, кількість МакДональдсів, кількість магазинів IKEA, торгівля книгами;

3. Політична глобалізація (25%): посольства в країні, членство у міжнародних організаціях, участь у місіях Ради безпеки ООН, міжнародні угоди.

Індекс глобалізації є більш широким і включає оцінку трьох важливих сфер держави: економічну, соціальну та політичну. Водночас, деякі показники викликають недовіру або неоднозначне розуміння (наприклад, кількість магазинів IKEA). При цьому, тут зовсім не враховані географічні та демографічні особливості, що не відповідає геополітичній концепції світо устрою.

Розгляд вищенаведених та інших індексних/рейтингових моделей оцінки країн показав неможливість за їх допомогою побудувати геополітичну структуру світу за ієрархічним принципом. Однак, всі ці індекси дозволяють висунути ряд умов, яким повинна відповідати універсальна модель, серед яких обов'язковість врахування найважливіших економічних, політичних, соціальних, демографічних та географічних показників.

Подібні моделі активно розробляються науковою спільнотою. Одна з таких моделей була запропонована ще Академією наук СРСР в 1968 р. (Л. Гордон, В. Тягуненко, Л. Фридман) [4]. Як пишуть російські вчені «це була свого роду відповідь на серію подібних праць, які з'явилися за кордоном (монографія американського вченого Б. Рассета 1967 р., роботи японських вчених Ю. Кіюоку та Х. Іноуе 1964 р., дослідження експертів ООН Д. Макгранакса, С. Рішар-Пруста, Н. Совані 1969 р.)» [3, с. 40]. Метою даної роботи було створення типології капіталістичних країн світу на основі їх соціально-економічного устрою. Для виконання завдань проекту було запропоновано сім груп змінних, які включали 31 показник:

1. Узагальнені показники соціально-економічного розвитку (національний дохід на душу населення, накопичення на душу населення, дохід на одного працездатного);

2. Галузева структура економіки (частка населення в різних секторах економіки – промисловість, сільське господарство, торгівля);

3. Показники ступеня розповсюдженості найманої праці;

4. Рівень людського розвитку (освіченість, калорійність харчування, тривалість життя, число студентів, число мешканців на одного лікаря, розвиненість масових комунікацій);

5. Техніко-економічний рівень виробництва (споживання енергії та сталі на душу населення, число тракторів та автомашин, виробництво синтетичних волокон, протяжність залізничних доріг, потужність атомних станцій);

6. Роль держави в економіці та ступінь мілітаризації народного господарства (відношення витратної частини

бюджету до національного доходу, відношення військових витрат до національного доходу, чисельність військових сил);

7. Соціально-демографічні показники (частка працездатного населення, ступінь урбанізації, щільність населення).

Отримані дані були оброблені за допомогою багатомірного статистичного аналізу, що дозволило виділити три головні компоненти, на основі яких була графічно представлена структура країн (рис. 1).

Джерело: Типология несоциалистических стран [4].

За допомогою кластерного аналізу були виділені типи країн: розвинені, ті, що розвиваються та перехідний варіант. Кожна з цих груп поділялась на підгрупи, що дозволило охарактеризувати різні типи країн світу та порівняти їх між собою.

Дана модель цікава з точки зору використаної методології дослідження, яка майже виключила суб'єктивні фактори з аналізу. Подібний до цього підхід представлений в іншому, але вже російському дослідженні «Політичний атлас сучасності» [3]. Автори даного проекту (А. Мельвіль, М. Ільїн, Т. Алексеева) поставили за мету дати емпіричне обґрунтування сучасній структурі світової політики, розробивши багатомірну класифікацію країн-членів ООН.

«Політичний атлас сучасності» має ряд первісних умов, а саме:

- різновекторний характер політичного розвитку країн;
- різні моделі та траєкторії розвитку країн;
- відсутність уніфікованих зразків розвитку сучасного світу;
- розширення політичного простору;
- національні держави залишаються базовими акторами світової політики тощо.

В рамках даного проекту було розроблено взаємозв'язану систему багатомірних і комплексних показників, які в сукупності характеризують місце тієї чи іншої держави у світі, її положення в структурі світових відносин [3]:

1. Індекс державності, який включає в себе: частка зовнішньої допомоги у ВВП держави; вплив внутрішніх конфліктів на стабільність режиму; зовнішня торгова залежність; час існування суверенної державності; внутрішні конфлікти – наявність і масштаби жертв; відношення заявок на патенти резидентів та нерезидентів; територіальне вираження внутрішніх конфліктів; наявність на території країни іноземних військових контингентів; режим прив'язки національної валюти; частка домінуючого етносу в структурі населення країни;

2. Індекс зовнішніх та внутрішніх загроз: проблем з забезпеченням населення питною водою; присутність на території країни нелегальних сепаратистських чи антиурядових рухів; спроби неконституційної зміни влади чи державні перевороти; проблеми недоїдання чи голоду (нестача раціону харчування за нормами FAO); розміщення території країни в зоні підвищеної небезпеки стихійних лих; епідемія ВІЧ/СПІД; незбалансований експорт – переважання одного/двох товарів в структурі експорту (50% і більше); наявність територіальних вимог з боку інших держав; хронічне від'ємне сальдо платіжного балансу; наявність в країні легальних сепаратистських рухів; наявність загрози військової агресії (за оцінками

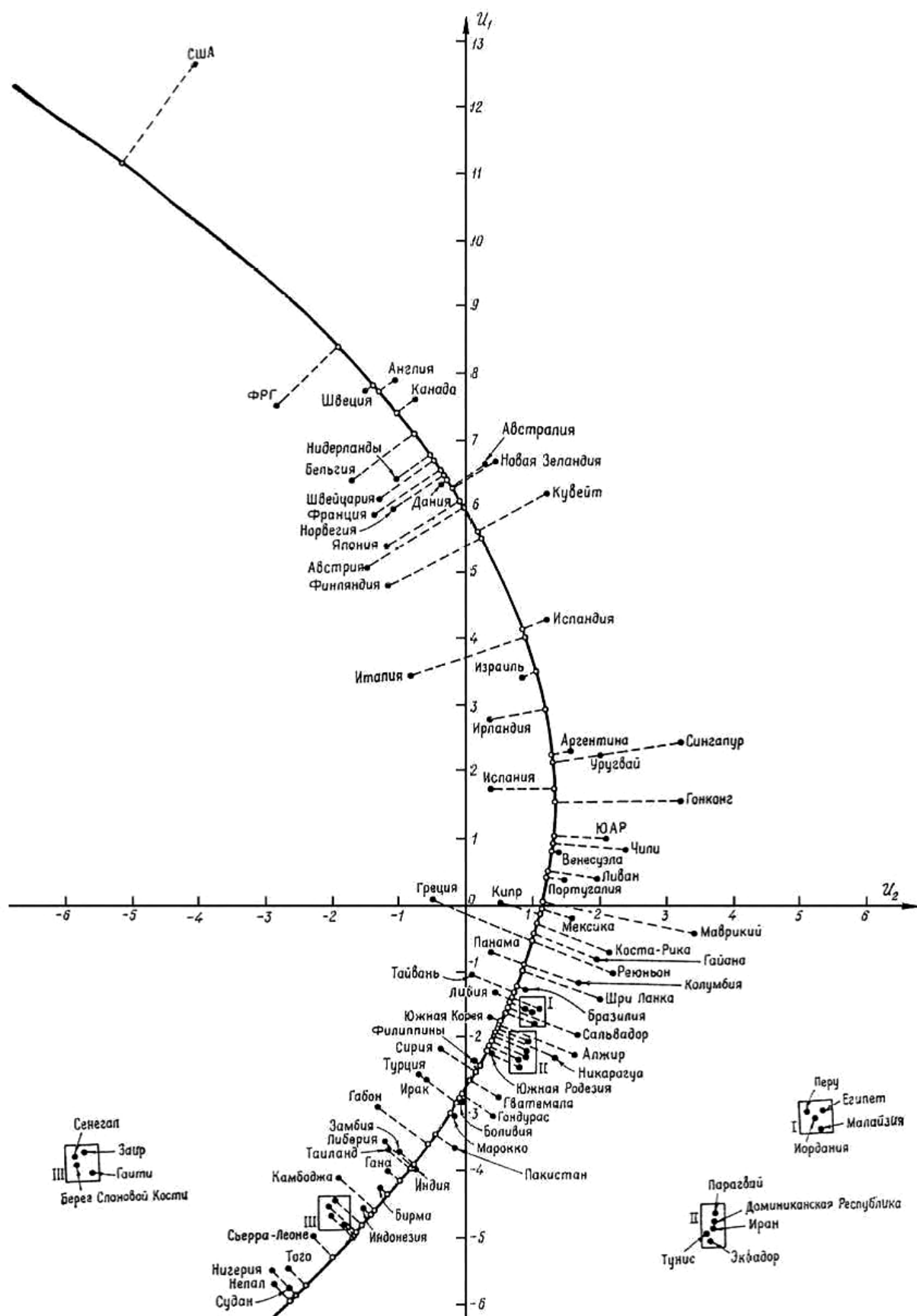

Рис.1. «Дуга розвитку» за Типологією неосоціалістичних країн

уряду); наявність загрози тероризму; надлишкова міграція (за оцінками уряду); залежність від енергоносіїв; скорочення чисельності населення;

3. Індекс потенціалу міжнародного впливу: військові витрати (в дол. США); частка голосів країни при прийнятті колективних рішень МВФ (%); частка у світовому ВВП (%); частка у світовому експорті товарів та послуг (%); фактори посилення міжнародного впливу (наявність статусу постійного члена Ради безпеки ООН; членство країни в Паризькому клубі країн-кредиторів, наявність ядерної зброї, наявність винищувачів четвертого/п'ятого покоління (50 і більше одиниць), наявність Нобелівських премій (не менше 10), постійне розміщення за кордоном значних контингентів (більше 500 військовослужбовців), за виключенням миротворців під егідою ООН, операцій коаліційних сил в Іраку та Афганістані); частка внесків країни в регулярний бюджет ООН (%); чисельність регулярної армії; частка населення країни від загальної чисельності населення світу (%);

4. Індекс якості життя: (ВВП на душу населення (в дол. США за ПС); очікуємо тривалість життя при народженні; витрати на охорону здоров'я на душу населення (в дол. США по ПКС); включеність населення в систему початкової, середньої та вищої освіти; дитяча смертність до 1 року; смертність від хвороб, які передаються (на 100 тис. населення країни); смертність від травм (нещасних випадків, вбивств, самогубств тощо (на 100 тис. населення країни);

5. Індекс інституційних засад демократії: характер (рівень) конкуренції при формуванні виконавчої влади; фактори зміцнення/послаблення інституційних засад демократії (безперервність демократичних традицій після Першої світової війни, відсутність чи підрив конкуренції при формуванні виконавчої влади, порушення конституційного порядку (неконституційна зміна влади, перевороти чи їх спроби, громадянські війни, окупації

та ін., оголошення виконавчої влади більше двох строків підряд, вплив парламенту на формування уряду); вік безперервної мінімальної електоральної традиції (1945–2005 рр.); характер (рівень) парламентської конкуренції; включеність громадян у виборчий процес; частка жінок у нижній палаті парламенту.

У даній моделі використано декілька методів: багатомірний статистичний аналіз, метод головних компонент, кластерний аналіз. Завдяки цьому було отримано важливі висновки, серед яких виділимо наступні:

– виділені лідери «державності» та держави, які мають ускладнення у виборі самостійної стратегії національного розвитку. Останні в значному ступені залежні та керовані ззовні. Визначено, що «лідери державності» – це країни демократичного вибору, відносно високої якості життя та низьких загроз;

– у лідерів за індексом внутрішніх та зовнішніх загроз спостерігається переважно низька якість життя та слабка державність. За невеликим виключенням – це країни авторитарного режиму правління;

– відсутність чи мінімальний рівень загроз лише частково корелює з міжнародним впливом;

– явну більшість країн складають такі, що мають найменший міжнародний вплив. Істотно впливають на хід світового процесу обмежене коло країн, інші мають лише частково впливати в тій чи іншій сфері. Потенціал міжнародного впливу пов'язаний з рівнем державності. Приналежність до країн високого впливу майже не співвідноситься з типом їх політичних режимів та якістю життя населення.

– демократія не приживається в ситуаціях високих загроз і практично не пов'язана з потенціалом міжнародного впливу країни, але якщо демократичні засади отримують розвиток, одним з конкретних результатів є висока якість життя [3].

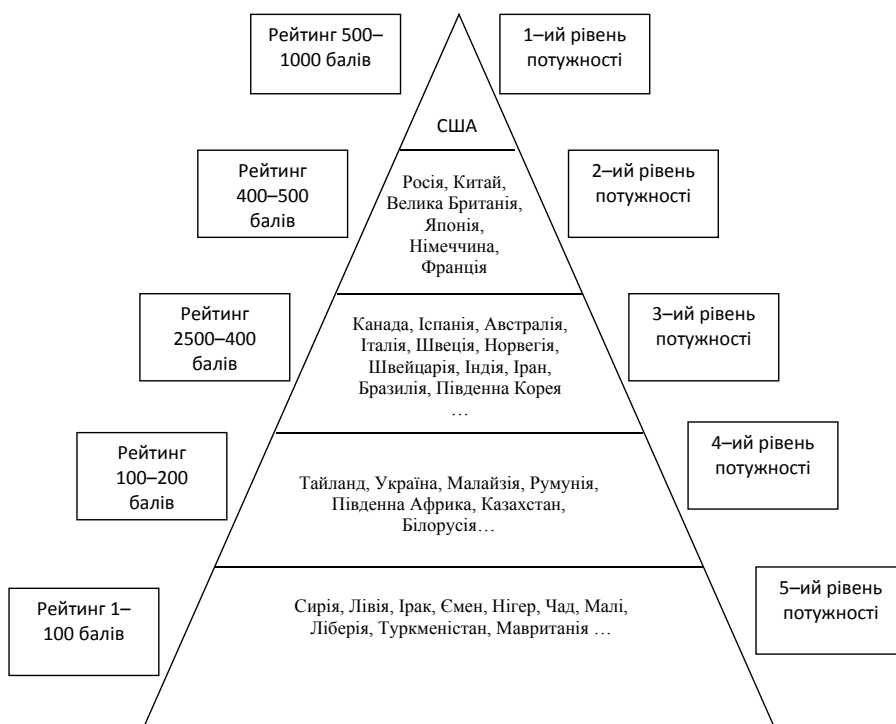

Рис. 2. Глобальна геополітична структура світу за Джерело: S. H. Zarghani, 2007 [5, p. 238].

На основі цих та інших висновків російські дослідники виділили групи країн з різним геополітичним статусом. Дана модель оцінки найбільш наближена до геополітичної концепції і включає в себе достатньо широкий спектр показників.

Іранські вчені у 2007 р. запропонували модель оцінки національної могутності (потужності) країн світу, який покликаний охарактеризувати саме геополітичну ієрархію світу. Проаналізувавши 28 теоретичних моделей автори даного підходу виділили 9 ключових факторів: економічні, політичні, культурні, соціальні, військові, територіальні, науково-технічні, транснаціональні, аерокосмічні. Обравши 87 критеріїв, які характеризують виділені фактори науковці проаналізували 140 країн. Оцінка країни розраховувалась залежно від її частки у загальному обсязі конкретної змінної, а загальний результат – це проста сума балів за кожним з факторів [5]. За результатами оцінки всі країни розподілились між 5 рівнями, що дозволило авторам скласти глобальну геополітичну структуру світу (рис. 2).

Висновки. Проаналізовані моделі оцінки країн та їх розподіл в структурі світу показав неабиякий інтерес до даного питання з боку дослідників та урядовців різних країн світу. Можливості порівняльної політології та міждисциплінарний підхід відкривають простір для подальших досліджень та розробки універсальної моделі геополітичної структури світу з методичними поясненнями щодо кожного рівня.

Список використаних джерел

1. Индексы развития государств мира [Текст]: справочник / О. Т. Гаспарян, Р. У. Камалова, Е. А. Кочешкова и др.; под ред. Ю. А. Нисневича; Науч. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 247 с.
2. Перспектива развития мировой экономики: наследие кризиса, угрозы, неопределенность // Международный валютный фонд [Текст]. – 2014, октябрь. – Вашингтон, округ Колумбия. – 256 с.
3. Политический атлас современности: Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств. – М.: Изд-во «МГИМО–Университет», 2007. – 272 с.
4. Типология несоциалистических стран мира (опыт многомерного статистического анализа). – М.: Наука, 1976. – 250 с.
5. Hafeznia M. R., S. H. Zarghani, Z. Ahmadipor and A. R. Eftekhari. Presentation a new model to measure national power of the countries. J. Applied Sci. – 2008. – №8. – 230–240.
6. Jalles J. T. Does Democracy Foster or Hinder Growth? Externe – Type Political Regimes in a Large Panel // Economics Bulletin. – 2010. – Vol.30. – No.2. – P.1359–1372.
7. KOF Index of Globalization / KOF, ETH Zürich, 2010 [Web recourse]. – URL: <http://globalization.kof.ethz.ch/>. – Data: 30.08.2015.
8. Polity IV [Web recourse]. – URL: www.cidcm.umd.edu/inscr/polity. – Data: 27.08.2015.
9. Polity IV Project: Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2013 / Monty G. Marshall // Polity IV. – 2014. – June, 6 [Web recourse]. – URL: www.systemicpeace.com/polity/polity4.htm. – Data: 24.08.2015.
10. Sandberg M. Soft Power, World System Dynamics, and Democratization: A Bass Model of Democracy Diffusion 1800–2000 // Journal of Artificial Societies and Social Simulation. – 2011. – Vol.14. – No.1 [Web recourse]. – URL: <http://jasss.soc.surrey.ac.uk/14/1/4.html>. – Data: 10.07.2015.
11. United Nations Statistical Yearbook – Fifty-seventh Issue [Web recourse]. – URL: <http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>. – Data: 30.08.2015.
12. Vanhanen T. The Emergence of Democracy: A Comparative Study of 119 States, 1850–1979. – Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1984.

References

1. Indeksyy razvitiya gosudarstv mira [Tekst]: spravochnik / O. T. Gasparyan, R. U. Kamalova, E. A. Kocheshkova i dr.; pod red. Yu. A. Nisnevicha; Nauch. issled. un-t «Vysshaya shkola ekonomiki». – M.: Izd. dom Vysshay shkoly ekonomiki, 2014. – 247 s.

2. Perspektiva razvitiya mirovoy ekonomiki: nasledie krizisa, ugrozy, neopredelennost // Mezhdunarodnyy valyutnyy fond [Tekst]. – 2014, oktyabr. – Vashington, okrug Kolumbiya. – 256 s.

3. Politicheskiy atlas sovremennosti: Opyit mnogomernogo statisticheskogo analiza politicheskikh sistem sovremennyih gosudarstv. – M.: Izd-vo «MGIMO–Universitet», 2007. – 272 s.

4. Tipologiya nesotsialisticheskikh stran mira (opyit mnogomernogo statisticheskogo analiza). – M.: Nauka, 1976. – 250 s.

5. Hafeznia M. R., S. H. Zarghani, Z. Ahmadipor and A. R. Eftekhari. Presentation a new model to measure national power of the countries. J. Applied Sci. – 2008. – №8. – 230–240.

6. Jalles J. T. Does Democracy Foster or Hinder Growth? Externe – Type Political Regimes in a Large Panel // Economics Bulletin. – 2010. – Vol.30. – No.2. – P.1359–1372.

7. KOF Index of Globalization / KOF, ETH Zürich, 2010 [Web recourse]. – URL: <http://globalization.kof.ethz.ch/>. – Data: 30.08.2015.

8. Polity IV [Web recourse]. – URL: www.cidcm.umd.edu/inscr/polity. – Data: 27.08.2015.

9. Polity IV Project: Political Regime Characteristics and Transitions, 1800–2013 / Monty G. Marshall // Polity IV. – 2014. – June, 6 [Web recourse]. – URL: www.systemicpeace.com/polity/polity4.htm. – Data: 24.08.2015.

10. Sandberg M. Soft Power, World System Dynamics, and Democratization: A Bass Model of Democracy Diffusion 1800–2000 // Journal of Artificial Societies and Social Simulation. – 2011. – Vol.14. – No.1 [Web recourse]. – URL: <http://jasss.soc.surrey.ac.uk/14/1/4.html>. – Data: 10.07.2015.

11. United Nations Statistical Yearbook – Fifty-seventh Issue [Web recourse]. – URL: <http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>. – Data: 30.08.2015.

12. Vanhanen T. The Emergence of Democracy: A Comparative Study of 119 States, 1850–1979. – Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1984.

Dashevsk'a O. V., PhD, docent, head of the Department of Political Science, Sociology and Humanities, Alfred Nobel University in Dnepropetrovsk (Ukraine, Dnepropetrovsk), dashevskay@mail.ru

Geopolitical structure of countries of the world: search for a universal distribution model

In modern practice has been the division of the world's geopolitical space in the group of countries with different geopolitical status or location. In this direction work, many international organizations, research institutions and individual researchers. The criteria are the separation of both economic and political, and social, and legal and geographical factors. The most popular model of the UN, IMF, World Bank, World Economic Forum. Recently there has been interest in the project «Freedom House», the index of transformation, globalization and geopolitical power states. The article analyzes the methods of calculation of the indices of human development, Polity IV, democratization and globalization. Examples of integrated assessment modeling of global geopolitical space: Type of non-socialist countries, Political Atlas, the national power of the world. The conclusion about the relevance of search for universal models and the need to incorporate in their main geopolitical factors.

Keywords: structure of the world, the globalization index, the index of democratization, national power, the political world atlas.

Дашевская О. В., кандидат экономических наук, доцент, заведующая кафедрой политологии, социологии и гуманитарных наук, Днепропетровский университет им. Альфреда Нобеля (Украина, Днепропетровск), dashevskay@mail.ru

Геополитическая структура стран мира: поиски универсальной модели распределения

В современности сложилась практика разделения мирового геополитического пространства на группы стран с разным геополитическим статусом или местом. В данном направлении работают многие международные организации, научные учреждения и отдельные исследователи. Критериями разделения выступают и экономические, и политические, и социальные, и правовые, и географические факторы. Наиболее популярны модели ООН, МВФ, Всемирного банка, Всемирного экономического форума. В последнее время наблюдается заинтересованность к проектам «Freedom House», индексов трансформации, глобализации и геополитической мощности государства. В статье проанализированы методики расчетов индексов развития человеческого потенциала, Polity IV, демократизации, глобализации. Приведены примеры комплексных моделей оценки мирового геополитического пространства: типология несоциалистических стран, политический атлас современности, национальная мощь стран мира. Сделан вывод об актуальности поиска универсальных моделей и необходимости учета в них основных геополитических факторов.

Ключевые слова: структура мира, индекс глобализации, индекс демократизации, национальная мощь, политический атлас мира.

* * *

Денисюк А. В.,
студентка факультету політології та права,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
anastacia-zzz@mail.ru
Корнієнко В. О.,
доктор політичних наук, професор,
Вінницький національний технічний університет
(Україна, Вінниця), valkorney@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ, ЗНАЧЕННЯ ТА УМОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДІАЛОГУ В ПРОСТОРІ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Проаналізовано політичний діалог як соціальне явище і наукову категорію. Визначено сутність цього поняття та чинники, що сприяють його побудові. Виокремлено умови реалізації і функції політичного діалогу у суспільстві. Акцентовано увагу на принципах політичного діалогу, які виступають визначальними чинниками змінення єдності політичної еліти та інститутів громадянського суспільства, узгодження різнопланових суспільних інтересів, зростання політичної і соціально-економічної стабільності суспільства.

Ключові слова: діалог, політичний діалог, принципи політичного діалогу, довіра, комунікація.

З розвитком людства, активізацією політико-комунікативних процесів, посиленням конфліктних і кризових явищ на різних рівнях усе актуальнішою і вельми необхідною як у практичному, так і теоретичному сенсах виявляється потреба в політичному діалозі. Діалог стає центральною категорією у політичних відносинах, тому важливим є вивчення політичного діалогу між державами, політичними партіями, громадянами і владою, різними політичними акторами тощо. Широкий спектр практичного використання терміна «політичний діалог» нерідко призводить до спрощення у тлумаченні його змісту, що й зумовлює актуальність теоретичного осмислення цього поняття.

Політичний діалог у різних його формах і проявах виявляється вже не якоюсь ексклюзивною практикою, а повсякденною та всеохоплюючою реальністю. Відповідно, оволодіння мистецтвом діалогу перестає бути абстрактним моральним закликом, але стає необхідністю, насамперед, у політичній сфері, що актуалізує також дослідження його особливостей, складових і функцій у політиці.

Політичний діалог є предметом дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Інтерес до його осмислення зустрічається ще у працях Платона, Г. Сковороди, В. Соловйова, М. Бубера, М. Бахтіна, Е. Левінаса та ін.

Важливим для нашого дослідження є наукові розробки сучасних російських та вітчизняних учених: Р. Аксельрода, Т. Андрущенко, О. Бабкіної, Л. Владиченко, К. Гарнага, Н. Гринчишин, В. Давиденка, Т. Колокольцевої, О. Котовської, О. Марченко, М. Остапенко, О. Петров, Л. Ушкалова, М. Шахбанди та ін.

У наукових працях найчастіше аналізуються різні психологічні категорії, що виступають основою політичного діалогу. Йдеться про певні цінності, традиції, особливості політичної культури і свідомості, які можуть бути підґрунтям для побудови діалогічних відносин. Проте бракує цілісного аналізу політичного діалогу як наукової категорії.

Виходячи з актуальності і ступеня розробки теми, метою статті є аналіз функцій, видів і чинників побудови політичного діалогу.

У науковій літературі поняття «діалог» має різне наповнення, зокрема, під ним розуміються: розмова, висловлювання двох або більше осіб на певну тему;

вільний обмін думками, переговори [1, с. 233]; обмін ідеями або точками зору щодо специфічного предмета з метою досягнення розуміння [2, с. 756]. Стосовно походження поняття, то воно утворене із префікса «діа...» [грец. dia – через], що означає наскрізний рух, посилення, завершеність [1, с. 232] і частини складних слів «...лог» [грец. logos – слово, думка], що відповідає поняттям «слово», «мова» [1, с. 418]. У дослівному перекладі з грецької діалог [dialogos] є бесідою, розмовою.

Проблематика діалогічного способу розв'язання онтологічних проблем піднімалась ще в працях досократівських мислителів, у яких йдеться про діалог із першосутностями. Зокрема, збереглося достатньо багато питань неможливо розв'язати силами власного розуму, адже такий спосіб не містить у собі єдності протилежного. Ця ідея повторюється і в Парменіда, який вважає, що необхідно відмовитися від власного розуму і звернутися до Єдиного. Однак незаперечне авторство у визначенні діалогу, як методу пошуку істини, належить давньогрецькому філософу Сократу, який, використовуючи логічні прийоми, прагнув здобути істинне знання. Своє мистецтво пізнання правди він називав мистецтвом допомоги народженню істини [3, с. 19–28].

Далі діалог, як філософський жанр, набуває визначеності у Платона. Велике значення для популяризації діалогів Платона мають праці філософа Ямвлиха Халдискського. Із зводу платонівських текстів Ямвлих виокремив 12 діалогів, десять перших із них поділялися за особливостями свого предмета і повинні були слугувати попередньому ознайомленню з платонівською філософією [4, с. 19–20].

На думку античного анонімного автора «Прологоменів до платонівської філософії», звернення Платона до діалогічної форми зумовлено тим, що діалог наслідує мистецтво діалектики: як діалектика виникла з мистецтва запитувати і відповідати, так і діалог із запитувань і відповідей дійових осіб [5, с. 13]. Діалог у Платона – це свого роду космос, розумне утворення, вмістилище космічного розуму, космічної душі і космічного тіла [6]. Отже, напрацювання античних мислителів мали значний вплив на розвиток усієї діалогічної проблематики.

До дослідження ролі та особливостей діалогічного пізнання зверталися багато мислителів, зокрема, Г. Сковорода використовував кращі якості різних жанрів діалогічного характеру. Характерним для нього є трактування діалогу як процесу пошуку істини рівноправними учасниками. Такий діалог передбачає взаємодію осіб, для яких істина є проблемою, а не тільки предметом вивчення. Істина та знання розкриваються лише у свідомості учасників діалогу [7]. Метою його діалогу є не заперечення позиції співрозмовника, не звичайне бажання продемонструвати незнання тих, з ким ведеться бесіда, а саме пошук істини. Тому твори Г. Сковороди є саме діалогами, а не софістичними суперечками, оскільки учасники дискусії керуються бажанням виграти її, а учасники діалогу – прагненням встановити істину.

Нині поглибилися дослідження діалогу як соціологічної категорії. З цієї точки зору вивчається «звичайний» діалог як форма буденного діалогу і є переважаючою формою взаємодії. Щодо «інституціональних» типів взаємодії, то вони трактуються як похідні від «звичайного» діалогу [8, с. 165–168].

У конфліктології діалог розглядається як засіб урегулювання конфліктних ситуацій. Згідно із думкою М. Пірен, діалог є «цивілізованою формою цілеспрямованої двосторонньої духовної взаємодії різних суб'єктів у процесі реалізації ними своїх прав і повноважень в різних сферах суспільно-політичного, економічного, соціального і духовного буття» [9, с. 65–66]. Автор виокремлює такі основні атрибути діалогу, як визнання права опонента на власну позицію, відмову від монопольного володіння істиною, переконування опонента справедливістю своїх аргументів, а не грубим тиском на його волю і точку зору. Водночас цікавим є включення до діалогу конфліктного, полемічного спілкування двох суб'єктів, які не сподіваються на взаєморозуміння. У політичних науках діалог розглядається як одна з форм соціального спілкування, пошуку об'єктивної істини у процесі поживленого обміну думками між учасниками комунікації (особами, групами) [10, с. 30].

Звичайно, згадані визначення не універсальні. Так, серед вітчизняних науковців і політиків немає єдиної думки щодо того, чи є термін «діалог» адекватним для відображення багатовимірності відносин між різними групами інтересів (державами, роботодавцями, працівниками, ін. соціальними групами), покликаних забезпечити погодження інтересів і на їх основі взаємну діяльність, спрямовану на соціально-економічний прогрес [11].

Проте предметом окремого наукового дослідження діалог став на початку ХХ ст. (М. Бубер, М. Бахтін, Е. Левінас та ін.). Зокрема, цікавим є погляд Е. Левінаса на діалогічний простір, який поділяється на антропологічний, психологічний та соціальний аспекти, а також вчений використовує таке поняття, як асиметрії діалогічних відносин. Асиметричність відносин проявляється двоюко: як нерівність (я багатий, інший – бідний); у своєму ідеалі як протилежність статей – чоловічій протистоять жіноча. Крім того Е. Левінас розрізняє такі типи діалогу: інтеграційний (позитивний) – діалог, у якому діалогіст повністю виключає точку зору іншого (тоді задоволення отримує тільки один); ідентифікаційний (негативний) – діалог, у якому співрозмовники заперечують точку зору один одного (задоволення не отримує ніхто); синтетичний (символічний) – діалог, спрямований на пошук істини, що мирить обидві сторони [12, с. 145, 160].

Зрозуміло, що лише останній тип повною мірою відповідає сутності діалогу, який виступає найбільш продуктивним, політично і соціально виправданим, оскільки кожний з учасників взаємодії відчуває задоволення і отримує користь, досягає мети від спілкування рівною мірою.

Якщо розглядати класифікації діалогу, то М. Каган вбачає такі сенси у цьому понятті: життєвсько-побутовий та науково-філософський. У першому діалог означає: співбесіду двох осіб, у другому – інформаційну взаємодію людей як суб'єктів, метою якого є підвищення ступеня їх духовної спільності або досягнення цієї спільності [13].

Діалог в політичних відносинах має свої особливості і значення. На його ефективність і певною мірою роль впливає, зокрема, наявна політична система, політичний режим, рівень політичної культури і свідомості учасників взаємодії тощо. У свій час А. Фергюсон тонко підмітив, що у деспотичній владі «відсутня потреба в мовному спілкуванні: для виконання наказів правителів достатньо і тих знаків, якими користуються німі» [14, с. 385].

Оскільки сторонами політичного діалогу можуть бути різні суб'єкти, відповідно, він може реалізовуватись на різних рівнях (міждержавному, внутрідержавному, між політичними партіями, групами тиску тощо). Нині є актуальною проблема пошуку шляхів побудови, наприклад, діалогічного процесу між ЄС та Кубою, ЄС і Росією, Латвією і РФ, Молдовою і Придністров'ям, Україною і Росією, Києвом і ДНР, владою і опозицією в Україні та ін.

Принцип політичного діалогу відіграє важливе значення в системі державного управління, де він виступає як один з визначальних, оскільки сприяє зміцненню єдності політичної еліти та інститутів громадянського суспільства, узгодженню різнопланових суспільних інтересів і, зрештою, зростанню політичної і соціально-економічної стабільності. Важливість ціннісного критерію політичного діалогу у відносинах між політичною елітою і громадянами спричиняє підвищену увагу в контексті тих подій, які відбувалися в Києві й в обласних центрах на початку 2014 р., що були пов'язані зі зривом підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а потім і системними виступами громадян й політичної опозиції проти влади в цілому. Саме через застосування принципу політичного діалогу можна було б розв'язати нагальні проблеми соціально-політичної кризи в Україні [15].

Цілком можна погодитись із Р. Аксельродом, що процес діалогу є основою трансформації політичної системи України, що, як і будь-яка система, базується на тому, що дії одного соціального суб'єкта орієнтовані на дії іншого соціального суб'єкта. Це означає, що в процесі успішного діалогу між суб'єктами починають формуватись взаємні очікування з приводу подальших кроків кожної зі сторін діалогу. Виконання цих очікувань приводить до позитивної реакції, невиконання – до негативної, що не може не позначатися на конкретних процесах взаємодії. Доводиться констатувати, що сьогодні в українському суспільстві поки ще не сформована ефективна нормативно-правова база та процедурні правила, які визначають формування механізму політичного діалогу як у рамках системи державно-управлінських відносин, так і в рамках її стосунків з інститутами громадянського суспільства. Насамперед це стосується проблеми взаємовідносин між різними гілками влади, оскільки відсутність належної взаємодії між ними – особливо між законодавчою й виконавчою структурами державної влади – до останнього часу породжувала наявність джерел конфліктності в українському суспільстві [16].

Враховуючи, що політичний діалог є процесом взаємовпливу елементів і є універсальною формою розвитку, слід зазначити, що спрямованість на розбудову демократичного суспільства, в центрі якого перебуває людина з її потребами та інтересами, повинно передбачати особливу увагу до розвитку цього процесу у взаємовідносинах між політичною елітою і громадянським суспільством, оскільки тільки громадянське суспільство може виступати як справжнє і актуальне джерело формування цілей державного управління. Це і проявилось у подіях на Майдані на початку 2014 р., коли головна проблема полягала у відсутності довіри між учасниками переговорного процесу в державі. У тому, що відбувалося – відсутність «перезавантаження», вимоги зняти будь-кого, аби зняти – безумовно винною є еліта, яка не розуміє, як змінювати державу і з якою метою

це робити. Таке гасло, як «реформувати все», залишається не чітким, а просто популярним, як і «перезавантаження влади», «конституційні зміни» тощо. Але насправді дуже часто відбувається профанація, в першу чергу через те, що люди один одному не довіряють. У них немає чіткого розуміння ситуації: опозиція розуміє по-своєму, влада – по-своєму, а Майдан (суспільство взагалі) – розуміють по-іншому [16]. Тому політичний діалог покликаний реалізувати потребу людей у знаннях про політику, політичну практику для прийняття оптимальних рішень, вироблення спільних поглядів, досягнення згоди. Особливо велике значення мають діалогічні форми спілкування в обстановці реконструкції всіх сторін життя, в умовах зростання демократії, гласності, розкріпачення суджень, багатоманітності думок щодо корінних питань буття.

Політичний діалог як організаційний принцип та ціннісний критерій державного управління передбачає розуміння державної влади не як сталого стану, а як системи, що весь час самоорганізується. Це передбачає постійний процес узгодження різнопланових інтересів суспільства з державою за умов збереження єдності та стабільності держави.

Аналізуючи різні визначення і підходи до аналізу сутності поняття «політичний діалог», можна зробити висновок, що його головними ознаками є: наявність політичної мети; спрямованість на знаходження істини або оптимального рішення; результат політичного діалогу є однаковою цінністю для всіх його учасників; суб'єкт-суб'єктний характер; рівноправність учасників; толерантність та відповідальність; обмін сутнісними поняттями його учасників; народження нового сенсу в позиціях учасників політичного діалогу; прагнення конструктивного результату – досягнення взаєморозуміння та раціональної взаємодії у сфері комунікативної і практичної політичної діяльності; оцінювання і вимірюваність результату політичного діалогу.

Отже, політичний діалог можна коротко визначити як взаємодію між двома або більше учасниками комунікації, спрямовану на оптимальне узгодження інтересів сторін взаємодії. Політичний діалог може здійснюватись на різних рівнях: міжнародному, державному, галузевому, територіальному та локальному. Політичний діалог є механізмом, який може виконувати свої функції тільки за наявності певних умов: сильних, незалежних, поінформованих учасників взаємодії; політичної волі й відданості справі участі в політичному діалозі з боку всіх сторін; сприятливого політичного середовища, зокрема, демократії; соціально зорієнтованої ринкової економіки; відсутності адміністративно-командних методів управління; поваги до основних прав і свобод людини; відповідної інституційної підтримки; законодавчої бази, що регулює питання політичного діалогу. Політичний діалог виконує такі головні функції: пізнавальну; регулюючу; контролюючу; консолідуючу; прогностичну; комунікативну; інформаційну; когнітивну; емотивну; конативну; креативну тощо. Фактично політичний діалог є пошуком його учасниками адекватних засобів досягнення суспільно-політичних значущих цілей на основі спільної зацікавленості в позитивному результаті, що особливо важливо в сучасному українському суспільстві.

Проблематика побудови діалогічних взаємин між різними політичними акторами є вельми різноплановою,

що актуалізує подальше дослідження діалогу між різними політичними культурами, державами через те, що нині у світі відбуваються дезінтеграційні процеси, політичні конфлікти і кризи.

Список використаних джерел

1. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень [Текст] / уклад. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
2. New Webster's Dictionary of the English Language: College Edition [Text]. – Surjeet Publications, Delhi, 1989. – 1824 p.
3. Соціологія: короткий енциклопедичний словник [Текст] / уклад.: В. Л. Воловн, В. Л. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; за заг. ред. В. І. Воловина. – К.: Укр. Центр духов. культури, 1998. – 736 с.
4. Словник-довідник термінів з конфліктології [Текст] / за ред. М. І. Пірен. – К.; Чернівці: Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича, 1995. – 318 с.
5. Словник соціологічних і політологічних термінів [Текст] / В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов, О. О. Єригін та ін.]. – К.: Вища шк., 1993. – 141 с.
6. Петроє О. М. Поняття «діалог» у термінологічній традиції зарубіжної та вітчизняної наукової думки [Електронний ресурс] / О. М. Петроє // Державне управління: теорія та практика: електрон. наук. фах. вид. – 2011. – №2. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Petroe.pdf>.
7. Соболевский С. И. Введение [Текст] / С. И. Соболевский // Ксенофонт. Сократические сочинения / пер. с древнегр. и вступ. ст. С. И. Соболевского. – СПб.: АО Комплект, 1993. – 416 с.
8. Светлов Р. В. Ямвлих Халкидский. Метафизика. Комментарии [Текст] / Р. В. Светлов // Халкидский Я. Комментарии на диалоги Платона / пер. с древнегреч., вступ. ст., указатель имен Р. В. Светлова. – СПб.: Алетейя, 2000. – 319 с.
9. Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: монографія [Текст] / Л. В. Озадовська. – К.: Вид-во «ПАРАПАН», 2007. – 164 с.
10. Платон. Диалоги [Текст] / Платон. – М.: Мысль, 1986. – 607 с.
11. Туляков О. О. Античні ідеї освіти та виховання у творчій спадщині Г. С. Сковороди: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 [Текст] / О. О. Туляков; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Суми, 1999. – 16 с.
12. Левинас Э. Путь к Другому: сборник статей и переводов, посвященный 100-летию со дня рождения Э. Левинаса [Текст] / Э. Левинас. – СПб., 2006. – 239 с.
13. Каган М. С. О педагогическом аспекте теории диалога [Текст] / М. С. Каган // Диалог в образовании: сб. материалов конф. Серия «Symposium». Вып.22. – СПб.: Санкт-Петербург. филос. общество, 2002. – 350 с.
14. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества: монография [Текст] / А. Фергюсон. – М.: РОССПЭН, 2000. – 391 с.
15. Якщо влада не почне політичний діалог, можуть бути жертви [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – 2014. – 19 січня. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/politics/akscho-vlada-ne-pochne-politichnij-dialog-mozhut-butizhertvi/537070>.
16. Аксельрод Р. Політичний діалог як механізм розвитку професійної компетентності української політичної еліти [Текст] / Р. Аксельрод // Studia politologica Ucraino-Polona. – 2014. – Вип.4. – С.183–188.

References

1. Suchasnyy slovnyk inshomovnykh sliv: blyzko 20 tys. sliv i slovospoluchen [Tekst] / uklad. O. I. Skopenko, T. V. Tsybalyuk. – K.: Dovira, 2006. – 789 s.
2. New Websters Dictionary of the English Language: College Edition [Text]. – Surjeet Publications, Delhi, 1989. – 1824 p.
3. Sotsiolohiya: korotkyy entsyklopedychnyy slovnyk [Tekst] / uklad.: V. L. Volovyn, V. L. Tarasenko, M. V. Zakharchenko ta in.; za zah. red. V. I. Volovyna. – K.: Ukr. Tsentru dukhov. kultury, 1998. – 736 s.
4. Slovnyk-dovidnyk terminiv z konfliktolohiyi [Tekst] / za red. M. I. Piren. – K.; Chernivtsi: Cherniv. derzh. un-t im. Yu.Fedkovycha, 1995. – 318 s.
5. Slovnyk sotsiolohichnykh i politolohichnykh terminiv [Tekst] / V. I. Astakhova, V. I. Danylenko, A. I. Panov, O. O. Yeryhin ta in.]. – K.: Vyshcha shk., 1993. – 141 s.

6. Petroye O. M. Ponyattya «dialoh» u terminolohichniy tradytsiyi zarubizhnoyi ta vitchyznanyoi naukovoii dumky [Elektronnyy resurs] / O. M. Petroye // Derzhayne upravlinnya: teoriya ta praktyka : elektron. nauk. fakh. vyd. – 2011. – №2. – Rezhym dostupu: <http://www.academy.gov.ua/ej14/txts/Petroe.pdf>.

7. Sobolevskyy S. Y. Vvedenye [Tekst] / S. Y. Sobolevskyy // Ksenofont. Sokratycheskiye sochineniya / per. s drevnehr. y vstup. st. S. Y. Sobolevskoho. – SPb.: AO Komplekt, 1993. – 416 s.

8. Svetlov R. V. Yamvlykh Khaldynskyy. Metafyzika. Kommentaryy [Tekst] / R. V. Svetlov // Khalkydskey Ya. Kommentaryy na dyalohy Platona / per. s drevnehr. y vstup. st., ukazatel ymen R. V. Svetlova. – CPb.: Aletyya, 2000. – 319 s.

9. Ozadovska L. V. Paradyhma dialohichnosti v suchasnomu myslenni: monohrafiya [Tekst] / L. V. Ozadovska. – K.: Vyd-vo «PARAPAN», 2007. – 164 s.

10. Platon. Dyalyohy [Tekst] / Platon. – M.: Misl, 1986. – 607 s.

11. Tulyakov O. O. Antychni ideyi osvity ta vykhovannya u tvorchiy spadshchyni H. S. Skovorody: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 [Tekst] / O. O. Tulyakov; Khark. derzh. ped. un-t im. H. S. Skovorody. – Sumy, 1999. – 16 s.

12. Levinas Je. Put' k Drugomu: sbornik statej i perevodov, posvjashchennyj 100-letiju so dnja rozhdenija Je. Levinasa [Tekst] / Je. Levinas. – SPb., 2006. – 239 s.

13. Kahan M. S. O pedahohycheskom aspekte teoryi dyaloa [Tekst] / M. S. Kahan // Dyalyoh v obrazovanny: sb. materialov konf. Seryya «Sympjsium». Vip.22. – SPb.: Sankt-Peterburh. fylos. obshchestvo, 2002. – 350 s.

14. Fergjusun A. Opyt istorii grazhdanskogo obshhestva: monografija [Tekst] / A. Fergjusun. – M.: ROSSPJeN, 2000. – 391 s.

15. Yakshcho vlada ne pochne politychnyy dialoh, mozhut buty zhertvy [Elektronnyy resurs] // Gazeta.ua. – 2014. – 19 sichnya. – Rezhym dostupu: <http://gazeta.ua/articles/politics/akscho-vlada-ne-pochne-politichnij-dialog-mozhut-butizhertvy/537070>.

16. Akselrod R. Politychnyy dialoh yak mekhanizm rozvytku profesiynoyi kompetentnosti ukraiyinskoyi politychnoyi elity [Tekst] / R. Akselrod // Studia politologica Ucraino-Polona. – 2014. – Vyp.4. – S.183–188.

Denysiuk A. V., a student of Political science and Law faculty, Drahomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kyiv), anastacia-zzz@mail.ru

Kornienko V. A., Doctor of Political Sciences, Professor, Vinnytsia national technical university (Ukraine, Vinnytsia), valkorney@mail.ru

Features, value and conditions of implementation of the dialogue in the space of political relations

The authors analyze political dialogue as a social phenomenon and scientific category. They give their definition of the concept and find out the factors which facilitate political dialogue. The article describes conditions which make a political dialogue possible and its functions in a society. The paper concerns the principles of political dialogue which are the main factors to improve the unity of political elite and civil society institutions, to settle contradictions in a society, to increase political and social and economic stability in a society.

Keywords: dialogue, political dialogue, political dialogue principles, trust, communication.

Денисюк А. В., студентка факультета політології та права, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), anastacia-zzz@mail.ru

Корнієнко В. А., доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет (Україна, Вінниця), valkorney@mail.ru

Особенности, значение и условия реализации диалога в пространстве политических отношений

Проанализирован политический диалог как социальное явление и научная категория. Определена сущность этого понятия и факторы, способствующие его построению. Выделены условия реализации и функции политического диалога в обществе. Акцентировано внимание на принципах политического диалога, которые выступают определяющими факторами укрепления единства политической элиты и институтов гражданского общества, согласования разноплановых общественных интересов, роста политической и социально-экономической стабильности общества.

Ключевые слова: диалог, политический диалог, принципы политического диалога, доверие, коммуникация.

УДК 321.6:3.086:172.12

Дзятківський В. В., аспірант кафедри політичних наук філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), dziatkivskiy@gmail.com

Морально-політична відповідальність в умовах авторитарного режиму

Аналізуються особливості функціонування морально-політичної відповідальності в умовах авторитарного політичного режиму. Автор акцентує увагу на колі суб'єктів та сфері застосування даного виду відповідальності. Розглядається зв'язок між основними властивостями авторитарних режимів та засадами морально-політичної відповідальності в системі органів держави. Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати джерела та принципи дії морально-політичної відповідальності за авторитаризму. Морально-політична відповідальність визначається як елемент легітимізації діяльності органів держави в авторитарних системах. Відтворюється залежність розвитку морально-політичної відповідальності від цілей та соціальних передумов встановлення конкретного виду авторитарних режимів. Виокремлюються нормативні підстави, форми та засоби реалізації морально-політичної відповідальності в зазначених умовах.

Ключові слова: морально-політична відповідальність, авторитарний політичний режим, політична етика, норми моралі, державна влада.

У межах будь-якої політичної системи існують та розвиваються особливі форми нормативної взаємодії моралі, права та суто політичної етики. Вони покликані регулювати відносини між суб'єктами політики та можуть мати як офіційний, так і неофіційний характер. Наприклад, традиційні для конкретного суспільства принципи здійснення політичної діяльності можуть бути інтегровані з нормами суспільної моралі у спеціальних правових актах. Результатами контролю за взаємодією в сфері політичної влади з боку громадськості є також етичні кодекси, на які у своїй діяльності спираються як органи держави, так і неурядові організації з політичними інтересами. Дані кодекси слугують комплексами внутрішньогрупових правил для механізму держави, його окремого елементу чи певного політичного об'єднання. У демократичних суспільствах, моральні принципи та стандарти політичної етики відіграють роль нормативних підстав для настання особливого виду відповідальності суб'єктів політики – морально-політичної відповідальності. Виникнення відносин з її приводу може мати серйозні політичні наслідки для будь-якого представника публічної влади, персонального складу органу держави, політичної сили тощо.

В умовах демократичного політичного режиму, нормативні підстави морально-політичної відповідальності доповнюються ефективними механізмами реалізації. Одним з таких механізмів є вибори, в процесі яких відтворюється реальний рівень довіри громадян до політичного лідера, партії тощо. Широкі можливості для застосування досить часто перетворюють морально-політичну відповідальність на засіб політичної конкуренції або морального тиску. Натомість, виникає питання, яким чином даний вид відповідальності діє в межах політичних систем з недемократичними режимами. Проблема функціонування морально-політичної відповідальності в контексті конкретних політичних режимів є новою та актуальною для політології. Особливої уваги заслуговує можливість впливу норм моралі на діяльність та відповідальність суб'єктів політики за авторитаризму, різноманітні форми якого продовжують розвиватись в сучасних умовах.

На відміну від тоталітаризму, авторитарний режим характеризується обмеженням впливом суспільної моралі

на політичну діяльність та не вимагає відповідності політичних дій принципам певної ідеології. В свою чергу, розвиток політичної етики та корпоративних норм в системі органів держави напряду залежить лише від волі групи осіб-суб'єктів владних відносин, без врахування соціальних запитів та очікувань. Відтак, це зумовлює формування стандартів здійснення політичної діяльності та відповідальності за неї, що функціонують незалежно від нормативно-правових актів та не є доступними для громадськості. Морально-політична відповідальність в умовах авторитаризму набуває особливих форм, джерел нормативного забезпечення та засобів для застосування, аналіз яких складає основу даного дослідження. Визначення моральних засад політичної відповідальності в контексті авторитарних форм державної влади є важливим для з'ясування особливостей розвитку інститутів політичної системи України. Це пояснюється тим, що українське суспільство знаходиться в стані балансування між авторитарним та демократичним режимами.

Співвідношення понять «політичний режим» та «морально-політична відповідальність» є якісно новим напрямком дослідження в сучасній політології. Він базується на виокремленні нормативних засад функціонування політичних режимів, що є безпосередньо пов'язаними з відповідальністю суб'єктів політики за власні дії та поведінку. Взаємний вплив суспільних цінностей, норм громадянської моралі та форм здійснення державної влади розглядається в наукових працях таких авторів: О. Радченка, В. Бакштановського, Ю. Согомонова, О. Оболенського, Р. Апресяна. Варто звернути увагу на те, що дані дослідники відтворюють вищезазначену проблематику в двох аспектах – через аналіз нормативно-ціннісного забезпечення політичного режиму загалом та через визначення етичної сторони контролю в сфері державної служби, професійної політичної діяльності.

Проблема поєднання морального та політичного компонентів відповідальності в сфері політики аналізується такими зарубіжними дослідниками як Б. Жирардін (B. Girardin), Д. Чендлер (D. Chandler), Д. Томпсон (D. Thompson), Дж. Ур (J. Uhr), Т. Кінан (T. Keenan). Вони вказують на те, що принципи суспільної моралі є первинними нормативними підставами для формування та реалізації інститутів відповідальності суб'єктів політичних відносин. Суспільна мораль визначається як джерело професійної політичної етики та системи громадянських обов'язків за волевиявлення, діяльність та поведінку в межах політичної системи. Як представники нормативно-ціннісного підходу до вивчення політичних процесів, вищезгадані автори розглядають етичні стандарти у вигляді найбільш стійких чинників функціонування політичної відповідальності, характерних для демократичних суспільств.

Соціальні чинники виникнення, форми легітимації та методи здійснення державної влади, притаманні для авторитарних режимів, досліджуються в працях Х. Лінца (J. Linz), А. Степана (A. Stepan), С. Левітські (S. Levitsky), Л. Вея (L. Way), М. Своліка (M. Svolik), Ф. Фукуями (F. Fukuyama), Л. Даймонда (L. Diamond). Вони звертають увагу на неформальні джерела й соціальні чинники формування та еволюції різних типів авторитаризму. Серед вітчизняних авторів, наукові праці яких присвячені проблемі співвідношення систем норм

і цінностей демократичного та авторитарного режимів, зокрема в Україні, слід виокремити Ю. Мацієвського, І. Головка, В. Сухоноса. Необхідно зауважити, що українські дослідники зазвичай обмежуються лише аналізом формальних норм взаємодії держави, громадянського суспільства та неурядових організацій в системі конкретного політичного режиму. В той же час, ними оминаються питання неформальних принципів політичних відносин, форм відповідальності суб'єкта публічної влади та її інтерпретації суспільною свідомістю в умовах різних режимів.

Таким чином, виникає проблема виокремлення та визначення форм, нормативних підстав і механізмів застосування морально-політичної відповідальності в залежності від типу політичного режиму. Вирішення цієї проблеми дозволить розглянути формальні й неформальні принципи політичних діяльності та поведінки, які реалізуються в недемократичних режимах. Мета даного дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати джерела та особливості функціонування морально-політичної відповідальності за авторитаризму.

Діяльність будь-якого суб'єкта політики так чи інакше пов'язана з нормами суспільної моралі. На перший погляд, вони видаються не обов'язковими до виконання через панування в політичній сфері особливих правил взаємодії. Тим не менш, нехтуючи традиційними для певного суспільства етичними стандартами будь-який учасник політичних відносин буде стикатись з численними перешкодами у досягненні власних цілей та задоволенні інтересів. Навіть в межах впливу на політичну свідомість громадян, представників публічної влади змушені враховувати етичний зміст власних дій та їх можливу нормативну інтерпретацію з боку громадян і конкурентів. Система моральних норм та соціальних цінностей здатна до самозбереження незалежно від впливу форми здійснення державної влади, тому її елементи можуть ефективно використовуватись у якості підтримки для політичного режиму. Протистояння суспільній моралі або зміна її принципів з боку представників державної влади або неурядових політичних організацій вимагає величезних часових витрат та не передбачає гарантованого результату. Тому, в межах громадянського суспільства, органів державної влади, конкретних партій, громадських рухів та об'єднань, формуються й діють особливі принципи політичної етики. Їх систематизація та розвиток є показником адаптації колективного суб'єкта політики до моральної сторони суспільної життєдіяльності.

Зважаючи на те, що норми моралі можуть набувати політичного значення, активність в сфері владних відносин характеризується співвідношенням з усталеними етичними стандартами соціальної взаємодії. Таким чином, будь-яка політична дія, вчинок, рішення, діяльність чи поведінка передбачають морально-політичну відповідальність за них. Остання поширюється на всі рівні політичної системи. Наприклад, громадянин, реалізуючи свою політичну волю в статусі виборця, має враховувати власні соціальні обов'язки та наслідки свого вибору для розвитку держави або громадянського суспільства. Це також стосується громадської реакції на методи, що використовуються органами держави в процесі здійснення владних повноважень. В даному випадку, морально-політична відповідальність діє і безпосередньо в момент вибору або рішення, і в часовий

перспективі. Зазначений тип відповідальності функціонує навіть в ситуаціях соціально-політичних перетворень та обмежених можливостей суспільного контролю в галузі механізму держави. Доказом цього є факт, з'ясований авторами праці «Партійна етика: документи і матеріали дискусії 20-х років» ще наприкінці минулого сторіччя, який полягає в тому, що моральні норми впливають на діяльність суб'єктів публічної влади в процесі становлення недемократичного, а саме тоталітарного, режиму [2].

Для того, щоб проаналізувати основні ознаки морально-політичної відповідальності за авторитарного режиму, необхідно визначити її поняття. Морально-політична відповідальність – це особливий вид політичної відповідальності, який забезпечує співвідношення діяльності та поведінки суб'єктів політики з нормами суспільної моралі, формально визначеними і неформальними стандартами корпоративної етики, усталеними принципами політичної взаємодії. Результатами дії даного виду відповідальності є припинення або корегування певного політичного акту (особливо на рівнях індивідуальної свідомості та колективного тиску), настання негативних наслідків для продовження суб'єктом власної діяльності, активізація заходів моральної, політичної та конституційно-правової відповідальностей.

Морально-політична відповідальність реалізується через узгодження інтересів учасника політичних відносин з обов'язками, притаманними для конкретного статусу в сфері політики. Так, розглядаючи політичні прояви моральної відповідальності, Деніс Томпсон звертає увагу на її реальну ефективність на відміну від традиційної для політичної влади ієрархічної відповідальності: «те, що ієрархічна відповідальність наврядчи передбачає будь-який моральний вплив, пояснює, чому політичні лідери зазвичай готові оголосити себе цілком відповідальними за згубні рішення або політичний курс. Прийняття на себе відповідальності стає свого роду політичним ритуалом, який не чинить негативного впливу на лідера» [13, с. 14]. Наголошення на такій відповідальності є одним зі способів впливу на громадянську свідомість з боку органів держави, що широко застосовується в авторитарних режимах. За його допомогою, представники державної влади можуть впроваджувати непопулярні в суспільстві або частково деструктивні для нього політичні рішення та дії. Натомість морально-політична відповідальність передбачає більш вірогідні можливості для впливу на індивідуальному та колективному рівні ієрархічної системи. Це означає, що політичний лідер або очільник певного органу одночасно морально (через суспільний осуд, загрозу репутації) й політично (на основі ризиків добровільної або примусової відставки) відповідальний за дії та поведінку підзвітних йому посадовців.

Розгляд моральних стандартів, що впливають на політичну владу за авторитаризму, вимагає визначення основних властивостей даного політичного режиму. Встановлення останнього напряму пов'язане з розвитком і проявами соціальних інститутів в межах конкретного політичного середовища. Тому, говорячи про визначення поняття авторитарного режиму, Хуан Лінц зауважує, що відповідна йому традиційна концепція, «сфокусована на спосіб здійснення влади, організацію влади, зв'язок з суспільствами, на природу системи переконань, що підтримують його, а також на роль громадян

у політичному процесі, водночас не акцентує увагу на основний зміст політики, цілі, сенс існування таких режимів. Вона не є показовою стосовно інститутів, груп, невід'ємних частин соціальних верств в контексті обмеженого плюралізму» [10, с. 160]. Враховуючи те, що політичний режим є формою взаємодії держави та суспільства, він вимагає створення особливої системи норм, правил та принципів суспільних відносин, в першу чергу в сфері політики, яка б слугувала підтримкою для його існування. Варто зазначити, що суб'єкти державної влади, зацікавлені в розвиткові конкретного режиму, вибірково звертаються до моральних норм та соціальних цінностей, традиційних для певного суспільства, керуючись принципом доцільності. Тобто це здійснюється для забезпечення «природного» сприйняття режиму або нейтралізації протистояння йому з боку суспільства.

Відповідно, авторитаризм в межах даного дослідження можна визначити як політичний режим, для якого притаманними є спрямованість методів і засобів здійснення державної влади на задоволення інтересів та досягнення цілей замкненої групи осіб або конкретного лідера, повне або часткове регулювання політичної системи, що базується на: формально визначених обов'язках громадян; неформальних, зазвичай негласних, правилах взаємодії всередині механізму держави; а також на окремих «корисних» для цього режиму традиційних нормах соціальної взаємодії. Поняття авторитарного політичного режиму слід розмежовувати з авторитарним стилем лідерства, який може бути характерним для ієрархічних відносин всередині органів держави в умовах демократії. Серед властивостей авторитаризму слід виокремити: контроль з боку держави за діяльністю громадянського суспільства та за розвитком його інститутів, «досить широкий соціальний та економічний плюралізм», «певний простір для напівпозицій» [11, с. 44–45]. Особливої уваги заслуговує здатність авторитарних режимів до лібералізації та демократичної модернізації, на основі вдосконалення традицій політичної взаємодії в певній країні. Наприклад, нормативно-ціннісний тиск на авторитарних суб'єктів публічної влади може мати своїм результатом початок політичних реформ та розширення громадянських прав, як це сталося за диктатури Франсиско Франко в Іспанії кінця 60-х років XX століття.

Морально-політична відповідальність за авторитаризму діє або як засіб подолання загроз для існування режиму, або в якості елементу впливу на його функціонування з боку панівних соціальних інститутів. В першому випадку, даний вид відповідальності доволі часто застосовується органами державної влади для формування позитивного образу їх представників в свідомості громадян. Так, морально-політична відповідальність може бути реалізована у формі «показової» добровільної або примусової відставки посадовців. Вона зазвичай виправдовується невідповідністю певних політичних дій або вчинків етичним принципам державної служби, що приховує реальні підстави таких наслідків або санкцій. Варто наголосити на тому, що зазначена практика є поширеною в пострадянських суспільствах. Натомість, авторитарний режим не може слугувати перешкодою в тому, щоб окремі суспільні групи ініціювали відносини морально-політичної відповідальності суб'єктів політики в разі спричинення останніми кризових ситуацій для системи соціальних цінностей та моралі.

Формальне забезпечення морально-політичної відповідальності в авторитарних режимах може досягатись за допомогою поступової систематизації етичних принципів для конкретних органів держави. Наприклад, у Регламенті Палати представників Національних зборів Республіки Білорусь законодавчо закріпленими є «Правила депутатської етики», в яких визначаються особливі заходи впливу на парламентаріїв в разі порушення ними положень даного нормативного акту [4]. В даних умовах, на відміну від демократичних, такі нормативні системи або не реалізуються на практиці, або діють лише в межах політичного контролю за законодавчим процесом з боку виконавчої влади.

Властивий авторитаризму соціальний та економічний плюралізм сприяє розвитку різних форм морально-політичної відповідальності. Це пояснюється тим, що за відсутності тотального контролю з боку держави, в сфері економіки можуть формуватися та діяти неформальні принципи міжорганізаційної взаємодії, конкуренції, а також набувають поширення системи внутрішньогрупової корпоративної етики. Корпоративні норми фактично виконують функцію захисту соціальної репутації розвинутих економічних організацій, відображаючи найбільш популярні для певного суспільства запити та вимоги щодо ведення підприємницької діяльності. Встановлення відповідальності за порушення норм даного типу позитивно позначається на результативності діяльності всіх учасників економічної групи, зменшуючи ризики виникнення конфлікту інтересів.

В свою чергу, ефективність відповідних етичних стандартів, їх сприйняття громадянами, не може залишитися поза увагою суб'єктів державної влади. В умовах авторитарного режиму відбувається інтеграція найбільш прогресивних соціальних та економічних інститутів, що відображає пошук суспільством неполітичних шляхів узгодження всієї багатоманітності інтересів громадян. Важливим фактом є те, що «деякі авторитарні режими ідейно схильні до розвитку – іншими словами, вони прагнуть сприяти економічному зростанню. І та думка, що недемократичні режими можуть просувати спільні інтереси, безумовно виходить за межі питань економіки» [7, с. 18–19]. Звичайно, такий пріоритет авторитарного режиму як економічний розвиток вимагає широкої політичної підтримки, часом нормативно-правового забезпечення. Зворотній зв'язок даних процесів відтворюється у перенесенні принципів корпоративної етики економічних організацій до сфери політики. Результатом цього є те, що суб'єкти державної влади за авторитаризму свідомо звертаються до морально-політичної відповідальності як чинника політичної взаємодії.

Названий вибір зумовлений переоцінкою громадянами моральної сторони політичної діяльності через її співвідношення з етичним статусом розвинутих бізнес-структур. Такі об'єднання несуть моральну відповідальність перед громадянами-споживачами, практикуючи дотримання внутрішньогрупових етичних стандартів всіма особами, що діють в інтересах конкретного підприємства або корпорації. У випадку авторитарного режиму, спрямованого на вдосконалення економічних відносин, морально-політична відповідальність характеризується ризиками втрати органами держави такого ресурсу як довіра

громадян. Отже, стрімке економічне зростання зумовлює впровадження до авторитарних політичних систем демократичних принципів та цінностей. Прикладом цього є авторитарні режими в країнах Східної Азії у 60–90-тих роках XX століття, де представники вищих органів держави сприяли реалізації морально-політичної відповідальності на середньому рівні владної вертикалі. Даний вид відповідальності застосовувався у формах: відставки за нездатність слідуванню етичним кодексам державної служби, що не є дистанційованими від суспільної моралі; дисциплінарного групового тиску через загрозу колективної відповідальності; жорстких нормативно-етичних та юридичних санкцій (як опосередкованих наслідків), які діють в контексті того, що авторитарна влада «хоча й номінально здійснюється через політичні інститути, в кінцевому рахунку повинна спиратись на реальну загрозу насильства» [12, с. 479].

Часткова демократизація авторитаризму перетворює економічні групи на суб'єктів морально-політичної відповідальності. За допомогою матеріально-фінансового впливу на представників держави, вони можуть ініціювати два протилежні процеси: олігархізацію політичного режиму або демократичне реформування органів держави з метою повноцінного функціонування ринкової економіки. Слід звернути увагу на те, що морально-політична відповідальність найбільш ефективно діє саме в авторитарних режимах з економічним або громадянським, а не військовим підґрунтям.

Особливо це стосується конкурентних авторитарних режимів, що визначаються Стівеном Левітські та Луканом Веєм як «цивільні режими, в яких формальні демократичні інститути існують та широко розглядаються як первинні засоби отримання влади... Конкурентні авторитарні режими відрізняються від чистої форми авторитаризму тим, що в них існують конституційні канали, через які опозиційні групи ведуть боротьбу істотним чином за виконавчу владу. Вибори проводяться регулярно й опозиційним партіям юридично не заборонено оскаржувати їх» [9, с. 5, 7]. Тим не менш, навіть наявність політичної волі та формальних (не завжди реальних) можливостей опозиційних груп до впливу на органи виконавчої влади ще не гарантує повноцінного функціонування морально-політичної відповідальності в умовах конкурентного авторитаризму. Це пояснюється «парадоксом голосування», який активно популяризується в авторитарних суспільствах та означає, що громадяни в процесі виборів нехтують власним правом голосу через його «незначущість». Як результат, опозиція позбавляється або не має в достатньому обсязі електоральної підтримки, а отже – моральних засобів притягнення наявної політичної еліти до відповідальності. Фактично, громадськість не враховує те, що «голосування є морально необхідним, навіть за неймовірно мізерних шансів того, що один індивідуальний голос змінить результат виборів. Моральні зобов'язання надають нам достатніх підстав, щоб діяти» [8, с. 273]. В даному випадку, політична опозиція може виконувати лише символічну функцію для легального забезпечення демократичних принципів та відповідної підтримки режиму, а громадяни власноруч позбавляють себе можливості застосування морально-політичної відповідальності щодо представників авторитарного режиму через вибори.

На відміну від цивільних режимів, авторитаризм, сформований на основі військової диктатури, зазвичай

не передбачає сталих форм морально-політичної відповідальності суб'єктів влади, в тому числі її проявів на корпоративному рівні. Державні структури за військових режимів здійснюють примус без розгалуженої системи права та без формального врахування принципу довіри народу, що «ґрунтується на презумпції рівноваги відповідальності та інтересів» [5, с. 68].

Якщо авторитарний режим спирається на традиційний спосіб легітимації, нормативними підставами морально-політичної відповідальності представників держави є історично обумовлені моральні традиції та усталені форми соціальної взаємодії на всіх рівнях, починаючи від побутового. Реалізація даної відповідальності може відбуватись лише в межах системи органів держави, а контроль за цим процесом здійснюється спеціальними державними установами без залучення громадянського суспільства. Винятком для такої корпоративної форми відповідальності є ситуації, коли соціально-економічні групи ініціюють її реалізацію через загрозу спільним з вищим керівництвом держави інтересам. Френсіс Фукуяма, порівнюючи авторитарне врядування в Китаї зі структурою управління західних корпорацій, звертає увагу на історичні витоки першого та зазначає, що «хоча в династичному Китаї не були розвинуті верховенство закону та механізми формальної відповідальності для обмеження компетенції виконавчої влади, моральна відповідальність була визначальною для функціонування системи» [7, с. 19]. Відповідальність суб'єктів політики в авторитарному режимі може бути розвиненою настільки, наскільки норми моралі є залученими до системи державного управління та у який спосіб це відбувалось. Звідси, контроль за діяльністю в межах механізму держави найбільш ефективно реалізується шляхом інтеграції процедурної та моральної відповідальностей. Таке поєднання передбачає, наприклад, що дисциплінарна відповідальність в органах держави має більше гарантій для застосування за авторитаризму, аніж за демократичного режиму.

В сучасних умовах, авторитарні режими потребують не лише формальної легалізації підстав для функціонування, але й окремих елементів їх легітимації та легітимності, які залежать від морально-політичної відповідальності представників держави. Не останню роль в цьому також відіграють умови встановлення історично попередніх режимів. Наприклад, в Україні поступова втрата легітимності представниками виконавчої влади «на фоні слабких формальних інститутів – конституції, партій, парламенту, опозиції стали полегшуючими умовами для демонтажу нестабільної дефектної демократії і повернення до авторитаризму» [1, с. 50]. Цікавим є факт того, що цьому сприяла реалізація морально-політичної відповідальності через вибори.

На противагу цьому, легітимація різних складових авторитарного режиму в Азербайджані, Казахстані, частково в Росії «обумовлюється домінуванням в суспільстві відповідних авторитарних архетипів особистості в умовах відсутності критичної маси громадян зі сформованим архетипом громадянської культури» [3, с. 264]. В даному випадку, авторитарний режим базується на політичній культурі громадян і груп, що займають місце політичної еліти, а тому діють лише заборонні та примусові форми морально-політичної відповідальності, санкціоновані вищими органами держави.

Важливим є також визначення соціальних груп, на які спираються органи держави в умовах конкретного типу авторитаризму та від яких потребують найбільшої підтримки. Рубен Апресян зауважує, що «за різних типів правління, органи влади можуть реалізовувати різні стратегії легітимації... Бюрократичні режими потребують легітимації не лише зі сторони еліт, але й зі сторони бюрократії» [6, с. 120]. Тому, морально-політична відповідальність буде реалізовуватись саме в бюрократичній сфері держави, особливо на рівні персональної відповідальності державного службовця перед колективом та керівником певного органу державної влади.

Таким чином, морально-політична відповідальність в умовах авторитарного режиму функціонує як соціально обумовлений елемент організації та легітимації діяльності органів держави, який не залежить від волі громадянського суспільства. Нормативними підставами даного типу відповідальності за авторитаризму є: норми суспільної моралі та традиційні форми соціальної взаємодії (без можливості їх застосування громадянами); принципи корпоративної політичної етики замкненого типу; неформальні правила здійснення політичної діяльності, дистанційовані від суспільної моралі; вимоги активних суспільних інститутів. Натомість, фактичні підстави морально-політичної відповідальності зазвичай приховуються для захисту репутації органів держави, що досягається через надання конкретному порушенню політичної етики загального (морального) значення. Серед форм реалізації морально-політичної відповідальності, які можуть застосовуватись в авторитарних режимах, слід виокремити: відставка за порушення етичних принципів державної служби, інформація про яку не є загальнодоступною; дисциплінарний груповий тиск через загрозу колективної відповідальності; заборону певної діяльності та примушування до певних дій; застосування жорстких нормативно-етичних санкцій, визначених законодавством; партійну відповідальність урядовців; вплив корпоративної етики «замкненого» типу на індивідуальні рішення посадовців; зміщення або виключення з групи осіб, що цілковито володіють державною владою; позбавлення політичного або навіть соціального статусу.

Список використаних джерел

1. Мацієвський Ю. Інволюція конституціоналізму та квазі-авторитарний режим в Україні / Юрій Мацієвський // *Вибори та демократія*. – 2011. – №3. – С.49–56.
2. Партийная этика: документы и материалы дискуссии 20-х годов / под ред. А. А. Гусейнова, М. В. Искрова, Р. В. Петропавловского; сост. и авт. примеч. М. А. Макаревич. – М.: Политиздат, 1989. – 508 с.
3. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення: монографія / Олександр Радченко. – Х.: Видавництво ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.
4. Регламент Палаты представителей Национального собрания Республики Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://house.gov.by/index.php/261,,,0,,,0.html>
5. Сушинський О. Відповідальність суспільства та громадянина у праві безпосередньої демократії / Олександр Сушинський // *Вибори та демократія*. – 2011. – №3. – С.63–74.
6. Апресян Р. Power and Society in Russia: a Value Approach to Legitimacy / Ruben Апресян // *Power and Legitimacy – Challenges from Russia* / Ed. Per-Arne Bodin, Stefan Hedlund, Elena Namli. – London; New York: Routledge, 2013. – P.118–132.
7. Fukuyama F. China and East Asian Democracy: The Patterns of History / Francis Fukuyama // *Journal of Democracy*. – 2012. – №23 (1). – P.14–26.

8. Guerrero A. The Paradox of Voting and the Ethics of Political Representation / Alexander A. Guerrero // *Philosophy and Public Affairs*. – 2010. – №38 (3). – P.272–306.

9. Levitsky S., Way L. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War / Steven Levitsky and Lucan A. Way. – New York: Cambridge University Press, 2010. – 517 p.

10. Linz Juan J. Totalitarian and authoritarian regimes / Juan J. Linz. – London and Boulder, CO: Lynne Rienner Publisher, 2000. – 343 p.

11. Linz J. J., Stepan A. Modern nondemocratic regimes / Juan J. Linz and Alfred Stepan // *Problems of democratic transition and consolidation*. – Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996. – P.38–54.

12. Svobik M. W. Power Sharing and Leadership Dynamics in Authoritarian Regimes / Milan W. Svobik // *American Journal of Political Science*. – (Apr. 2009), 53, №2. – P.477–494.

13. Thompson D. Restoring Responsibility: Ethics in Government, Business, and Healthcare / Dennis F. Thompson. – Cambridge University Press, 2005. – 360 p.

References

1. Maciyevs'kyj Yu. Involyuciya konstytucjonalizmu ta kvazi-avtorytarnyj rezhym v Ukraini / Yurij Maciyevs'kyj // *Vybory ta demokratsiya*. – 2011. – №3. – S.49–56.

2. Partijnaja jetika: dokumenty i materialy diskussii 20-h godov / pod red. A. A. Gusejnova, M. V. Iskrova, R. V. Petropavlovskogo; sost. i avt. primech. M. A. Makarevich. – M.: Politizdat, 1989. – 508 s.

3. Radchenko O. V. Cinnisna systema suspil'stva yak mekhanizm demokratychnoho derzhavotvorennja: monohrafiya / Oleksandr Radchenko. – Kh.: Vydavnytstvo Khar'k NADU «Mahistr», 2009. – 380 s.

4. Reglament Palaty predstavitelej Nacional'nogo sobranija Respubliki Belarus' [Elektronij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://house.gov.by/index.php/261,,,0,,,0,,,0.html>

5. Sushyns'kyj O. Vidpovidal'nist' suspil'stva ta hromadyanyna u pravi bezpose-redn'oyi demokratsiyi / Oleksandr Sushyns'kyj // *Vybory ta demokratsiya*. – 2011. – №3. – S.63–74.

6. Apressyan R. Power and Society in Russia: a Value Approach to Legitimacy / Ruben Apressyan // *Power and Legitimacy – Challenges from Russia* / Ed. Per-Arne Bodin, Stefan Hedlund, Elena Namli. – London; New York: Routledge, 2013. – P.118–132.

7. Fukuyama F. China and East Asian Democracy: The Patterns of History / Francis Fukuyama // *Journal of Democracy*. – 2012. – №23 (1). – P.14–26.

8. Guerrero A. The Paradox of Voting and the Ethics of Political Representation / Alexander A. Guerrero // *Philosophy and Public Affairs*. – 2010. – №38 (3). – P.272–306.

9. Levitsky S., Way L. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War / Steven Levitsky and Lucan A. Way. – New York: Cambridge University Press, 2010. – 517 p.

10. Linz Juan J. Totalitarian and authoritarian regimes / Juan J. Linz. – London and Boulder, CO: Lynne Rienner Publisher, 2000. – 343 p.

11. Linz J. J., Stepan A. Modern non democratic regimes / Juan J. Linz and Alfred Stepan // *Problems of democratic transition and consolidation*. – Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996. – P.38–54.

12. Svobik M. W. Power Sharing and Leadership Dynamics in Authoritarian Regimes / Milan W. Svobik // *American Journal of Political Science*. – (Apr. 2009), 53, №2. – P.477–494.

13. Thompson D. Restoring Responsibility: Ethics in Government, Business, and Healthcare / Dennis F. Thompson. – Cambridge University Press, 2005. – 360 p.

Dziatkivskiy V. V., PhD Student at the Department of Political Sciences, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), dziatkivskiy@gmail.com

Moral and political responsibility in conditions of authoritarian regime

The main idea of the article is to analyse the peculiarities of moral and political responsibility functioning in the conditions of authoritarian political regime. The author focuses on the range of subjects and scope of this responsibility. The connection between the properties of authoritarian political regimes and the principles of moral and political responsibility in the system of state is examined. The aim of the article is to elucidate the sources and the principles of moral and political responsibility under authoritarianism. Moral and political responsibility is defined as the part of legitimation of the state authority activities in authoritarian systems. Within the analyses it is reconstituted the dependence of the moral and political responsibility on

the purposes and social prerequisites for setting up the specific type of authoritarian regimes. The author distinguishes regulatory reasons, forms and means of moral and political responsibility implementation within the authoritarian regime.

Keywords: moral and political responsibility, authoritarian political regime, political ethics, moral norms, state authority.

Дзятковский В. В., аспирант кафедры политических наук философского факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), dziatkivskiy@gmail.com

Морально-политическая ответственность в условиях авторитарного режима

Анализируются особенности функционирования морально-политической ответственности в условиях авторитарного политического режима. Автор акцентирует внимание на круге субъектов и сфере применения данного вида ответственности. Рассматривается связь между основными свойствами авторитарных режимов и основаниями морально-политической ответственности в системе органов государства. Цель статьи заключается в том, чтобы определить источники и принципы действия морально-политической ответственности при авторитарном режиме. Морально-политическая ответственность определяется как элемент легитимации деятельности органов государства в авторитарных режимах. Отображается зависимость развития морально-политической ответственности от целей и социальных предпосылок установления конкретного вида авторитарного режима. Выделяются нормативные основания, формы и средства реализации морально-политической ответственности в указанных условиях.

Ключевые слова: морально-политическая ответственность, авторитарный политический режим, политическая этика, нормы морали, государственная власть.

* * *

УДК 321

Макаренко Л. П., кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Liliya876@mail.ru

ОСОБЛИВОСТІ ПАРТІЙНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Незважаючи на великий інтерес дослідників до різноманітних аспектів політичної комунікації, маловивченою залишається проблема партійних комунікацій, які, втім, мають певну специфіку. Тому, метою статті є вивчення особливостей комунікацій партій, як інституту політичної системи, що здійснює посередницьку функцію між державою та громадянським суспільством, є суб'єктом боротьби за державну владу та відповідно є основною одиницею творення законодавчого органу держави. Основними, в статті, визначаються три напрямки комунікацій політичних партій: внутрішньопартійна, міжпартійна та комунікація з громадськістю, або виборцями. Автор доходить висновку, що свою основну функцію – представництво інтересів певної частини суспільства, українські партії виконують неналежним чином, адже слабо уявляють собі ці інтереси. Причиною цього є відсутність систематичної роботи з електоратом, нехтування відстеженням його настроїв і потреб, тобто відсутність системної комунікації.

Ключові слова: партійна комунікація, міжпартійна комунікація, внутрішньопартійна комунікація, виборці, вплив на електорат.

Поняття «політична партія» має давню історію і є всебічно дослідженим. Так само, великий інтерес дослідників викликають різноманітні аспекти політичної комунікації. Однак, проблема партійної комунікації маловивчена і здебільшого розглядається в контексті виборчих змагань, або парламентської діяльності партій (Ю. Ганжуров, І. Підлуска, О. Шиманова) [1; 5; 7]. Тому, метою статті є вивчення особливостей комунікацій партій, як інституту політичної системи, що здійснює посередницьку функцію між державою та громадянським суспільством, є суб'єктом боротьби за державну владу та відповідно є основною одиницею творення законодавчого органу держави.

Партійна комунікація – це один з видів політичної комунікації, коли політична інформація циркулює всередині партії між її структурними елементами та членами, або ж передається особі, громадянину, групі,

іншій партії, політичному актору чи політичному інституту і має на меті досягнення заздалегідь визначених результатів, що відповідають інтересам партії.

Слід розрізнити поняття «партійна комунікація» та «комунікація в політичних партіях». Перше поняття – окреслює і зовнішні, і внутрішні комунікативні зв'язки будь-якої партії, а друге – стосується лише внутрішньоорганізаційних зв'язків між структурними елементами партії. При внутрішньопартійній комунікації інформація рухається всередині політичної партії між складовими її структури і включає такі напрямки: всередині партійного осередку, між партійними осередками одного рівня (горизонтальна комунікація), між партійними осередками різної субординації (вертикальна комунікація). Що стосується блоків партій, то, залежно від ситуації чи аспекту дослідження, комунікацію між партіями–учасницями блоку можна розглядати як міжпартійну, коли мова йде про окремі партії, або ж внутрішньопартійну, якщо блок – це цілісна одиниця дослідження.

Внутрішньопартійна та міжпартійна комунікація відрізняються як предметом, так і використовуваними каналами. Предметом внутрішньопартійної комунікації виступають: партійні цінності, партійна ідеологія, програма діяльності партії, передвиборча програма партії, критерії формування виборчих списків, співпраця з іншими політичними утвореннями, розподіл повноважень між елементами організаційної структури. Предметом міжпартійної комунікації можуть бути проблеми формування блоків, коаліцій, міжпартійна співпраця чи протистояння, законотворча діяльність, організація спільних інформаційних приводів.

Основними каналами внутрішньопартійної комунікації вважаються з'їзди, збори, партійні ЗМІ, неформальні контакти. Офіційні переговори і зустрічі, кулуарні домовленості, традиційні засоби масової інформації, Інтернет – це найпоширеніші канали міжпартійної комунікації.

На взаємні і рух інформації всередині партії можуть впливати організаційна структура партії, стан та рівень внутрішньопартійної демократії. Особливу роль у внутрішньопартійній комунікації, що впливає з організаційної структури партії, відіграють взаємини між елементами організаційної структури (центр – місцеві осередки, осередки між собою), між керівництвом партії та парламентською фракцією (якщо партія представлена в парламенті), між окремими партійними групами [7].

Однак, крім внутрішньої комунікації партії та міжпартійної взаємодії, вагомою складовою партійних комунікацій є двосторонній зв'язок політичної сили з тією частиною суспільства, яку вона вважає своїм електоратом.

В Україні ж у міжвиборчий період політична комунікація зосереджується переважно на висвітленні через ЗМІ діяльності перших осіб партії та їхніх поглядів на суспільно-значущі проблеми. В той же час практично відсутня постійна робота, співпраця політичних партій, представлених у владі, і виборців. Партії приділяють замало уваги консультаціям із громадою під час формування та реалізації політики. Фіксується обмаль публічних ініціатив з боку керівництва політичних партій та їх місцевих осередків, необхідних для налагодження зворотного зв'язку з виборцями [4].

Для розв'язання існуючих проблем комунікації потрібні чіткі та прозорі законодавчі зміни, які б

окреслювали відповідальність політичних сил, представлених у владі, за діяльність «депутатських приймалень», механізми їх фінансування, процедури проведення публічних консультацій у громаді, шляхи розвитку сучасної комунікації між партіями і виборцями, порядок звітування політичних партій перед електоратом. У цьому повинні бути зацікавлені й самі політичні партії, адже така системна діяльність сприятиме посиленню їх інституційної потужності та зростанню рівня популярності серед виборців. Проте, практика звітування та комунікаційна діяльність не повинні обумовлюватися виключно усвідомленням політичними силами переваг таких кроків і застосовуватися від з'їзду до з'їзду з доброї волі самих партій у партійній пресі.

На думку дослідників процесу партійного будівництва, існує низка характеристик, притаманних сучасній партії, здатній добитися «тривалого успіху і стати постійною величиною в політичній системі» [6]. Однією з найважливіших серед таких ознак є здатність встановлення тривкого комунікаційного зв'язку із середовищем. На думку німецького дослідника партій Ганса-Йоахіма Феена:

– партія мусить створити якнайширшу організацію, тобто має бути представлена власними офісами й помітна завдяки своїй діяльності по всій території країни. Утворюючи власні громадські приймальні, які покликані стати «радаром» для критики, побажань і скарг, партія сприятиме скороченню відстані між політикою і пересічними громадянами, максимально враховуючи їхні потреби;

– партія повинна бути комунікативною, причому як усередині, так і назовні. «Внутрішня комунікація партії повинна забезпечуватися між усіма рівнями партійної організації: в національному, регіональному і місцевому вимірах»;

– функціонуюча система внутрішньопартійної комунікації суттєво сприяє також і зростанню зовнішньої комунікативної спроможності політичних партій, подальшому розвитку комунікації із суспільством. Тут під зовнішньою комунікацією розуміють «постійний зв'язок партій зі ЗМІ». Але в цьому випадку комунікація «не є вулицею з одностороннім рухом». Йдеться не лише про трансляцію партійних месиджів до громадськості, але й про готовність самих політиків адекватно сприймати критику, робити висновки, корегувати свою політику відповідно до настроїв груп у суспільстві. Йдеться про продуктивну здатність партій займатися політикою з розплющеними очима, адже, на думку Феена, «готовність чути й учитися на основі почутого мусить бути помітною ознакою партії» [8].

Основна публічна активність політичних партій в Україні у площині налагодження системної комунікації з виборцями спостерігається у так званий період «кульмінації» політичного життя, тобто виборчий період. Тоді партії активно використовують ЗМІ, піар-акції, практикують зустрічі з виборцями, мітинги, збори тощо. Водночас актуалізація політичної комунікації партій із виборцями саме в період виборів є помилковою стратегією, що становить загрозу не лише для електоральних здобутків, але й для ефективного розвитку самих партій.

Розуміння форм і видів комунікації неможливе без розуміння мети кожної партії, яка полягає в завоюванні і утриманні державної влади. Відтак для збільшення

числа прихильників вона має навчитися представляти свій власний інтерес як інтерес якомога ширшого кола громадян. Для партій політична комунікація – це робота із суспільною свідомістю, робота, направлена на формування і перетворення такої свідомості.

Законодавство України дає можливість партіям здійснювати комунікацію в усіх можливих формах: проводити різноманітні зустрічі з громадянами, організовувати мітинги, походи, демонстрації, пікети; влаштовувати публічні дебати, дискусії, «круглі столи», прес-конференції; оприлюднювати в ЗМІ виступи, інтерв'ю, відеофільми, аудіо- та відеокліпи, публікації та повідомлення; розповсюджувати свою символіку, листівки, плакати, друковані матеріали, розміщувати інформацію на носіях зовнішньої реклами; проводити концерти, вистави, спортивні змагання, різноманітні публічні заходи за підтримки партії. Можна практикувати й інші форми комунікації: налагоджувати діяльність громадських приймалень партій, організовувати телефонні лінії, листуватися з виборцями, працювати з громадськими об'єднаннями – жіночими, спортивними, екологічними, бізнесовими, освітніми, проводити громадські слухання, поширювати партійну пресу, листівки, висвітлювати поточну діяльність партій за допомогою електронних засобів донесення інформації. Головне при цьому – пам'ятати основну мету такої комунікативної активності: встановлення постійного та довготривалого зв'язку з виборцями.

Всі вказані види комунікації, в силу різних причин, недостатньо використовуються основним масивом українських партій. Напевно, основна з них – недосконала стратегія діяльності партії, відсутність професійних кадрів, які здатні були б мислити масштабно та перспективно.

Одне із першочергових завдань кожної з партій, що прагне бути ефективною, – визначити способи донесення до виборця свого повідомлення і справити вагомий вплив на свідомість виборця та його електоральну поведінку. Таких способів багато. Важливо, щоб вибрані способи відповідали ідейним, структурним, кадровим особливостям партії, її фінансовим можливостям.

Суттєвим недоліком в діяльності переважної більшості українських політичних партій є те, що вони не працюють над дослідженням електорального поля. Буквально одиниці з них чітко усвідомлюють процеси, що спричиняють до зміни соціальної структури українського суспільства, відстежують динаміку демографічних процесів, зрушення в системі цінностей, що відбуваються у свідомості різних соціальних груп, для того, щоб зрештою ефективно працювати з окремими цільовими групами. Натомість основне, на чому зосереджена увага більшості партій в Україні – відстеження рівня довіри, причому зростання інтенсивності таких вимірювань припадає на пік виборчої кампанії.

Ігнорування партією потреби у вивченні особливостей та інтересів цільової електоральної групи, відсутність системної роботи з модернізації ідеологічних засад відповідно до рівня суспільно-політичного та економічного розвитку країни призводить до того, що партія втрачає відчуття часу, віддаляється від виборців, що в наслідок тягне за собою втрату електоральних позицій.

Такі види внутрішньопартійної комунікації, як збори, з'їзди, різноманітні форуми депутатів рад від партії, так само можуть і повинні використовуватися

з метою як поширення інформації про стратегічну і тактичну діяльність партії, так і в агітаційних цілях для розширення кола прихильників. Налагодження регулярної внутрішньопартійної комунікації виступає також важливим чинником формування дисципліни та єдиного підходу до здійснення інформаційної політики партії. Але «українські партії перебувають у такому стані і на такому етапі свого розвитку, що не тільки інколи проводять свої заходи закрито, щоб туди не потрапили представники ЗМІ, але й часто взагалі не збираються на свої форуми (які потенційно можуть стати засобом суспільної комунікації). Партійні збори проводяться як надзвичайний захід – у тому разі, коли питання не можна обговорити в інший спосіб. Найчастіше це питання, щодо яких потрібно інформувати державну установу: Міністерство юстиції – про установчий з'їзд, Центральну виборчу комісію – про список кандидатів на вибори» [4].

Політичні партії не можуть функціонувати ізольовано одна від одної, вони взаємодіють – конкурують, формують спільні стратегії, обмінюються інформацією. Міжпартійна комунікація – це вид політичної комунікації на основі спільності, часткового збігу або протилежності інтересів, у якому головними учасниками є політичні партії та блоки. Міжпартійна комунікація, по-суті, формує партійну систему. Для побудови міжпартійної комунікації використовують різні технології. Щоб обрати оптимальну технологію комунікації, потрібно діагностувати політичну ситуацію в цілому, відносини між політичними партіями, подбати про створення індивідуальної стратегії для конкретного політичного актора, зокрема й партійного лідера.

Особливості міжпартійної комунікації в першу чергу залежать від типу відносин між партіями, а це може бути співпраця, конкуренція, опозиція чи протистояння. Крім того, вони визначаються рівнем міжпартійної комунікації: міжособистісний чи міжінституційний, а також обумовлюються видом діяльності партій: робота у парламенті чи поза ним, співпраця в коаліції чи протистояння в опозиції, робота в комітетах.

Комунікація між партійними лідерами, а також пересічними членами партії може відбуватися різними шляхами. Це залежить від того, чи відбувається міжособистісна комунікація партійних діячів на офіційному рівні. Якщо так, то процедура такої міжпартійної комунікації має наступну схему: запит на проведення зустрічі, підготовка теми та матеріалів зустрічі, відповідно сам акт міжособистісної комунікації та оголошення результатів зустрічі.

Однак, у більшості випадків міжпартійна комунікація на міжособистісному рівні відбувається не офіційно: на світських заходах, випадкових зустрічах, зустрічах «без краваток».

Засоби масової інформації відіграють не останню роль у міжособистісній комунікації між партійними діячами. Партійні лідери роблять заяви, критикують чи використовують компрометуючу інформацію про свого конкурента через ЗМІ (на шпальтах газет, через телебачення чи радіо, інтернет-сайти). Процедура такої комунікації передбачає відповідь «ображеного» політичного діяча зі спростуванням певної інформації.

Комунікацію на міжособистісному рівні можна спостерігати і при роботі депутатів у парламентських комітетах та комісіях. Незважаючи на те, що при таких

роботі депутати відстоюють та представляють інтереси своєї фракції, комунікація все ж таки залишається міжособистісною.

Процедура міжінституційної комунікації має більш визначений характер і переважно відбувається за такою схемою: підготовка матеріалів для проведення зустрічі (орієнтований перелік питань, місце та час зустрічі), розробка порядку денного та регламенту зустрічей, проведення зустрічі, можливе створення робочих груп для розгляду певних питань. Якщо зустріч закрита – підготовка матеріалів до цієї зустрічі, допуск на засідання, оформлення протоколів, рішень.

Для ефективної роботи парламенту має бути налагоджена політична комунікація між усіма депутатськими фракціями. Парламент працює не лише на засіданнях. Наприклад, в Україні робота парламенту поділяється на пленарні засідання, роботу в комітетах і фракціях, день уряду та роботу з виборцями. Пленарні засідання відіграють важливу роль в прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, адже саме тут відбувається доповідь, обговорення та голосування щодо кожного закону.

Законотворчу діяльність можна розглядати як комунікативний процес не лише між громадянами та парламентом, а і як комунікативний процес між партіями, які його опрацьовують та приймають. Адже на будь-якій стадії прийняття закону не можливо обійтись без комунікації. Процедура міжпартійної комунікації у парламенті збігається з процедурою прийняття законів, оскільки прямо пов'язана з нею. Початковою стадією такої міжпартійної комунікації є законодавча ініціатива. Законодавчу ініціативу можна розглядати як причину для комунікації між депутатами партійних фракцій. Підготовка проекту для розгляду в парламенті містить у собі такі етапи: ухвалення рішення щодо підготовки проекту, організаційно-технічне та фінансове забезпечення підготовки проекту, підготовка тексту проекту, розробка концепції законопроекту, підготовка тексту та додатків до нього, наукова експертиза, подання закону на розгляд. На цій стадії міжпартійна комунікація менш помітна, ніж на наступній – коли розглядають та обговорюють проект закону в парламенті, однак більш ефективна. Проект розглядають у трьох читаннях, на основі яких приймається рішення повернути проект закону для доопрацювання із визначенням головних зауважень і терміну доопрацювання; надіслати проект закону на додаткову експертизу; відхилити проект закону із зазначенням причин відхилення; схвалити текст закону в цілому і внести його на всенародний референдум; прийняти закон і визначити порядок введення його в дію. Завершальною стадією та результатом міжпартійної (міжфракційної) комунікації у парламенті є прийняття закону. Уся підготовча робота по законопроекту здійснюється в комітетах та комісіях. Ефективна міжпартійна комунікація сприяє швидкому ухваленню рішення, а рішення, ухвалені в комісіях, часто визначають ті рішення, які ухвалюють на сесії. Проте комунікація між депутатами в комісіях має свою специфіку. Діяльність комісій відбувається за «зачиненими дверима», її не афішують, цю роботу не демонструють по телебаченню. В такій обстановці, без зайвої гласності, питання вирішують більш коректно, дипломатично, без «гри на публіку».

Робота в комітетах та фракціях передбачає два рівні політичної комунікації: міжпартійний рівень політичної комунікації при роботі в комітетах та комунікацію в середині фракції. Комунікацію в середині фракції також частково можна назвати міжпартійною, але лише за тією умовою, що до складу фракції входять представники різних партій.

У суспільствах, де відбуваються демократичні перетворення існує певна специфіка міжпартійної комунікації, (вважає І. Костів і називає такі суспільства транзитними) оскільки вона відбувається в контексті переходу від звичайної багатопартійності як сукупності значної кількості партій, які, проте, не мають реального впливу на процеси ухвалення рішень, формування урядових стратегій, – до партійної системи як інституалізації політичного плюралізму і змагальності. Власне, міжпартійна комунікація – це один із вагомих чинників розвитку політичної конкуренції і відповідно подальшої демократизації [3].

Політичні партії перехідних суспільств, де здійснюється перехід від однопартійності через атомізовану багатопартійність, зазвичай є малочисельними і слабопов'язаними з соціальними групами, інтереси яких вони б мали репрезентувати. Здебільшого, політичні партії, декларовані ними ідеологічні орієнтації та лозунги не мають жодного зв'язку з реальними інтересами суспільства, соціальними групами. Останні ж не мають потенціалу та ресурсів самоорганізації і слабо усвідомлюють свої політичні інтереси. Тому партійні структури є штучними утвореннями правлячої еліти, групи якої конкурують одна з одною за вплив та ресурси суспільства, і, відповідно, відображають інтереси провладних груп та груп, від яких залежало їхнє перебування у владі – так званого селекторату, за термінологією Б. Буено де Мескіта, або в українському варіанті – кланово-олігархічних груп. Політична еліта часто проводить непослідовну політику щодо впровадження демократичних стандартів та інституцій і її прагненням є «перемогти, придушити інші центри сили, захопити верховну владу, позбавити можливих суперників їхніх ресурсів і жити без турбот» [3].

Це зумовлює конфронтаційний та тіньовий характер міжпартійної комунікації на початку транзиту і відповідний дискурс комунікації. Постійні протистояння між «старою» та «ною» елітою, коаліцією та опозицією, що набирають характеру «війни без правил», посилюють конфронтаційність у взаємодіях і комунікації між партіями. Проте відсутність ресурсів для монополізації політичного поля, тиск на еліту з боку суспільства поступово формують взаємозалежність груп еліти і політичних партій, які вони створюють, і, відповідно, – передумови для співробітництва між ними, хоча часто ситуативного, що відповідно поступово трансформує принципи та дискурс комунікації між ними. У цій ситуації міжпартійна комунікація стає інструментом внутрішньоелітних домовленостей про правила й обмеження в боротьбі за владу, зберігаючи свій переважно тіньовий, неформалізований характер. Але й надалі групи еліт, використовуючи партійні структури, які вони створили, намагаються отримати контроль над політичним процесом, змінюючи правила гри і, відповідно, правила міжпартійної комунікації. Лише коли жодна з груп не зможе подолати інші групи, встановивши нові правила без

домовленостей, досягнутих у процесі комунікації на основі торгу та компромісу, формуються та інституалізуються нові домовленості, в межах яких відбуваються взаємодії і конкуренції політичних партій, створюються нові, публічні моделі комунікації між ними. Чимало дослідників акцентують увагу на міжпартійній комунікації в контексті переходу до демократії як цілеспрямованого, керованого зацікавленою у демократичних перетвореннях елітою процесу поетапних змін недемократичних інституцій демократичними та консолідації останніх [2, с. 23].

Утверджувати демократичні принципи, досягати згоди політична еліта може завдяки міжпартійній комунікації. Отже, принципи і результати комунікації політичних партій зумовлені інституційною системою суспільства, мірою її консолідованості.

Незважаючи на те, що Україна знаходиться вже не на початку «транзиту», і на думку дослідників партійна система вже набула сталого вигляду, багато ознак транзитного суспільства (описаних вище) спостерігаються в комунікації партій і сьогодні.

Отже можна дійти висновку, що свою основну функцію – представництво інтересів певної частини суспільства, українські партії виконують неналежним чином, адже слабо уявляють собі ці інтереси. Причиною цьому є відсутність систематичної роботи з електоратом, нехтування відстеженням його настроїв і потреб, тобто відсутність системної комунікації. Натомість партії гарно усвідомлюють свій інтерес – досягнення влади, тому дружно активізують комунікативні зусилля напередодні виборів, «обробляючи мізки» електорату.

Список використаних джерел

1. Ганжуров Ю. Парламент України в політичній комунікації / Ю. Ганжуров. – К.: Україна, 2007.
2. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди / А. Колодій // Збірник наукових праць «Ефективність державного управління». – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 12.
3. Костів Ірина. Особливості міжпартійної комунікації у транзитних суспільствах [Електронний ресурс] / І. Костів. – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Visnyk/Filos_visnyk_15/34_15.pdf
4. Питання ефективної комунікації політичних партій з виборцями в контексті формування публічної політики: пріоритети розвитку / Юлія Тищенко, Ярослав Варивода, Світлана Конончук та ін. – К.: Укр. незалежний центр політичних досліджень, 2007. – 80 с.
5. Побудова ефективної політичної партії / упоряд. І. Підлуська, О. Грязнова, В. Замятин. – К.: Фонд «Європа XXI», 2003. – 288 с.
6. Розов Н. Коллегиально разделенная власть и условия поэтапного становления демократии в России / Н. Розов // Полис. – 2008. – №5. – С. 74–89.
7. Шиманова О. В. Чинники функціонування внутрішньопартійної комунікації [Електронний ресурс] / О. В. Шиманова. – Режим доступу: http://sevtu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/5007/1/123_44.pdf
8. Феєн Г.–Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах ЄС. – 2007. – 15 с. // Сайт Представництва Фонду ім. Конрада Аденауєра в Україні [Електронний ресурс] / Г.–Й. Феєн. – Режим доступу: http://www.kas.de/wf/doc/kas_10201-544-13-30.pdf.

References

1. Ganzhurov Ju. Parlament Ukrainy v politychnij komunikacii' / Ju. Ganzhurov. – K.: Ukraї'na, 2007.
2. Kolodij A. Politychna transformacija v Ukraї'ni: instytucii' ta ljudy / A. Kolodij // Zbirnyk naukovykh prac' «Efektivnist' derzhavного upravlinnja». – L'viv: LRIDU NADU, 2007. – Vyp. 12.
3. Kostiv Iryna. Osoblyvosti mizhpартijnoi' komunikacii' u tranzytnykh suspil'stvah [Elektronnyj resurs] / I. Kostiv. – Rezhym dostupu: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Visnyk/Filos_visnyk_15/34_15.pdf
4. Pytannja efektyvnoi' komunikacii' politychnykh partij z vyborcjamy v konteksti formuvannja publichnoi' polityky: priorytety rozvytku / Julija Tyshhenko, Jaroslav Varyvoda, Svitlana Kononchuk ta in. – K.: Ukr. nezaleznyj centr politychnykh doslidzen', 2007. – 80 s.

5. Pobudova efektyvnoi' politychnoi' partii' / uporjad. I. Pidlus'ka, O. Grjaznova, V. Zamjatin. – K.: Fond «Jevropa XXI», 2003. – 288 s.

6. Rozov N. Kollegial'no razdelenaja vlast' i uslovija pojetapnogo stanovenija demokratii v Rossii / N. Rozov // Polis. – 2008. – №5. – S. 74–89.

7. Shymanova O. V. Chynnyky funkcionuvannja vnutrishn'opartijnoi' komunikacii' [Elektronnyj resurs] / O. V. Shymanova. – Rezhym dostupu: http://sevtu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/5007/1/123_44.pdf

8. Feen G.–J. Rozvytok partijnykh system u postkomunistychnykh kraї'nah JeS. – 2007. – 15 s. // Sajt Predstavnytva Fondu im. Konrada Adenauera v Ukraї'ni [Elektronnyj resurs] / G.–J. Feen. – Rezhym dostupu: http://www.kas.de/wf/doc/kas_10201-544-13-30.pdf.

Makarenko L. P., PhD. Political Sciences, Doctoral student of Political Science Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), Liliya876@mail.ru

Features of party's communications

Despite of the great interest of researchers to the various aspects of political communication, the problem of party communications still is poorly understood, but however it have some specifics. Therefore, the purpose of the article is to study the characteristics of party communications as a political system, which carries out mediation function between the state and civil society, is the subject of the struggle for state power and is the basic unit of the creation of state legislature. Mainly in the article identifies three areas of communication of political parties: inner, inter and communication with the public, or voters. The author concludes that its basic function – Representation of a part of society. Ukrainian party performed poorly, as poorly imagine those interests. The reason for this is the lack of systematic work with the electorate, neglect tracking his moods and needs, ie lack of consistent communication.

Keywords: party's communication, inter-communication, inner communication, the voters, the impact on the electorate.

Макаренко Л. П., кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры политических наук, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), Liliya876@mail.ru

Особенности партийных коммуникаций

Несмотря на большой интерес исследователей к различным аспектам политической коммуникации, малоизученной остается проблема партийных коммуникаций, которые, впрочем, имеют определенную специфику. Поэтому, целью статьи является изучение особенностей коммуникаций партии, как института политической системы, который осуществляет посредническую функцию между государством и гражданским обществом, является субъектом борьбы за государственную власть и соответственно является основной единицей создания законодательного органа государства. Основными, в статье, определяются три направления коммуникации политических партий: внутрипартийная, межпартийная и коммуникация с общественностью, или избирателями. Автор приходит к выводу, что свою основную функцию – представление интересов определенной части общества, украинские партии выполняют неудовлетворительно, ведь слабо представляют себе эти интересы. Причиной этому является отсутствие систематической работы с электоратом, пренебрежение отслеживанием его настроений и потребностей, то есть отсутствие системной коммуникации.

Ключевые слова: партийная коммуникация, межпартийная коммуникация, внутрипартийная коммуникация, избиратели, влияние на электорат.

УДК 32–027

Ніколайчук Г. Г.,
здобувач, Київський національний університет
ім. Т. Шевченка (Україна, Київ),
G.Nikolaichuk@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО СПОРТ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Взаємозв'язок спорту і політики розглядається в контексті п'яти евристичних вимірів, які істотно впливають на сучасні політичні процеси з огляду на трансформацію політичного простору. Спорт розглядається як потужний політичний інструмент, за допомогою якого уможливується конструювання різноманітних політичних реальностей.

Ключові слова: спорт, політичний процес, політичний простір, інструментальний вимір політики.

Відомий американський вчений Л. Веннер (L. Wenner) в статті «*The Super Bowl pregame show: Cultural fantasies and political subtext*» (1989) підкреслює той факт, що

«симбіотичний взаємозв'язок політики і спорту передбачає залучення сюжетів як спорту в політичний простір, так і політичного простору в спорт» [20, р. 160]. Саме таке твердження авторитетного американського дослідника обумовлює важливість та актуальність віднайдення тієї ролі, яку спорт відіграє в сучасному політичному процесі. В статті буде зроблено спробу окреслити можливі сюжети взаємозв'язку спорту і політики, показати різноманітні виміри цієї взаємодії та запропонувати магістральні напрями подальших наукових розвідок в цій царині.

У своїй роботі *«Communication and Sport: Surveying the Field»* (2012) Ендрю Біллінгс (Andrew G. Billings), Майкл Баттерворз (Michael L. Butterworth) та Пол Турман (Paul D. Turman) пропонують п'ять вимірів зв'язку спорту з політикою: (1) спорт як політичний ресурс; (2) спорт та мова політики і війни; (3) спорт в конструюванні національної ідентичності; (4) спорт і глобалізація; (5) спорт як простір протесту [9, р. 127].

Спробуємо більш докладно розглянути кожен з цих вимірів. Зауважимо, що важливо також уточнити, що буде розумітися під політикою в даному випадку. Відомий політичний філософ Шанталь Муфф у своїй праці *«The Democratic Paradox»* (2000) [18] пропонує розмежувати поняття «політика» та «політичне». Вчена зазначає, що політичне зачіпає невідворотні конфлікти, які лежать в основі людських відносин. Натомість, політика є дотичною до практик, дискурсів та інституцій, через які долаються ці конфлікти та утверджується порядок. Таким чином, політика виступає ефективним засобом, за допомогою якого долаються конфлікти та конструюються колективні ідентичності.

Інший термін, який допомагає нам зрозуміти зв'язок політики і спорту – це ідеологія. Зауважимо декілька ключових тез, які сприятимуть більш адекватному розкриттю вищезазначених п'яти вимірів. Ідеологію можна визначити як «систему ідей» певної спільноти людей. Відтак, багато політичних конфліктів є результатом боротьби ідеологій. Необхідно, однак, зазначити, що не всі ідеології є еквівалентно впливовими, адже завжди існує домінуюча ідеологія, яка здійснює найбільший контроль. Цей контроль переважно здійснюється через формальні політичні інститути – уряд, але важливу роль відіграють й культурні інститути – кіноіндустрія (наприклад, *Hollywood cinema*) та спорт. Власне, можна стверджувати, що спорт – це один з найяскравіших інститутів, за допомогою якого ідеологія «комунікує» з соціальним простором та інтегрується в простір політичний.

Спорт як політичний ресурс. Спорт доволі часто використовується як політичний ресурс, за допомогою якого можливо вирішити різноманітні конфліктні ситуації та отримати політичні дивіденди. Варто наголосити на тому, що цей політичний ресурс носить переважно символічно-ритуальний характер. Наприклад, в політичному просторі США загальноприйнятим є відвідування спортивних подій кандидатами на виборні посади задля ідентифікації з тією чи іншою спільнотою фанів, які потенційно можуть підтримати відповідних кандидатів на виборах. Показовим є кейс Президента США Дж. Буша молодшого в роки до трагедії 9/11. Дж. Буш зробив свій внесок в розвиток бейсболу, будучи губернатором Техасу. Найбільш пам'ятним є також момент, коли Дж. Буш зробив перше вкидання (т.зв. «first pitch») під час бейсбольної гри №3 Світової серії в Нью-

Йорку в 2001 році. Тим самим, американський політик підкреслив свою віру в національну єдність після жахливих атак терористів.

Наголосимо на тому, що використання спорту політиками є доволі ризикованим, адже представники спільноти фанів можуть розцінити це як маніпуляцію задля підвищення іміджу того чи іншого політичного лідера.

Ще одним символічним політичним ритуалом в контексті спорту виступає запрошення команд-переможців на прийом до Президента задля підкреслення визначних успіхів, що були ними досягнуті протягом року. Така комунікативна практика доволі часто використовується в США. Для ілюстрації цієї тези можна навести роздуми М. Гестера (M. Hester) в роботі *«America's #1 fan: A rhetorical analysis of presidential sports encomia and the symbolic power of sports in the articulation of civil religion in the United States»* (2005). Вчений вважає такі візити «президентською спортивною похвалою» («presidential sports encomia»), за допомогою якої Президент «звертає увагу на атлетичні досягнення, що є ґрунтом для підтримки візії національної єдності та американських цінностей» [13, р. 52]. Похвала виступає класичним риторичним жестом, який апелює до фундаментальної комунікативної природи цих візитів спортсменів до Білого дому. Гестер зауважує, що Президент запрошує в середньому сім спортивних команд на рік до Вашингтону, демонструючи тим самим розширення символічної влади спорту в американському культурному просторі.

Спорт та мова політики і війни. Необхідно підкреслити той безумовний факт, що навіть коли спорт не застосовується політиками, то він все одно виступає як метафора політики як такої. Спорт і політика характеризуються спільними рисами – змагальність та продукування переможця/переможеного. Використання спорту як метафори політики є доволі проблематичним, адже існує ризик тривілізувати серйозні політичні питання. Відзначимо, що політичні теоретики (особливо ті, що займаються політичною комунікацією) все ж надають значної уваги дослідженню питання: спортивні метафори є описовими чи вони насправді впливають наше розуміння політичних явищ і процесів.

З одного боку, спорт використовується як дескрипція задля надання мові додаткової ваги та сили. Такий дослідник як Джефрі Оуен Сегрейв (J. O. Segrave) у своїй статті *«The sports metaphor in American cultural discourse»* (2000) зазначає, що метафори з боксу дозволили політикам застосовувати ударну в'язкість та рішучість у своїй політичній риториці, в той же час бейсбольні метафори залежать від близькості американців до їх національного хоббі/проведення вільного часу. Між тим, варто наголосити на тому, що медіа дуже часто висвітлюють політичні кампанії як скачки коней («horse race»), в яких кандидати в електоральному процесі займають ту чи іншу позицію в цих перегонах – лідер («front runner»), невдаха («long shot») і т.д. На думку Сегрейва, оскільки американський футбол на даний час є найбільш популярним видом спорту в США, то саме він став «фундаментальною метафорою американського політичного дискурсу». Вчений вважає, що футбол відіграє ключову роль в політичній мові з, принаймні, двох причин. По-перше, він ґрунтується на комплексі цінностей, що формують командну гру, єдність

та повагу до влади як запоруку її успіху. Акцентування уваги на «команді» є вкрай важливим завданням для політиків, які прагнуть лояльності та бажають зміни ієрархій [10]. По-друге, футбол продукує та культивує героїчні міфологеми, в яких видатні люди роблять видатні вчинки в інтересах їх громадян/фанів. Ці люди є видатними, принаймні, в частині того, що вони є високоспеціалізованими та професійними по відношенню до своєї справи. Таким чином, висока спеціалізація/професіоналізм на футбольному полі слугує метафорою для технічної експертизи, що необхідна специфічному полю політики та врядування.

Ці метафори, залишені на дескриптивному рівні, виступають «драйверами» розвитку яскравих риторичних фігур політичної мови. Однак, варто зауважити, що теоретики політичної науки (особливо в контексті політичної мови) відзначають здатність метафор працювати на більш глибокому рівні, де вони здатні пояснити та обґрунтувати наше уявлення щодо світу політики та різноманітних його вимірів. Такі політичні теоретики як Ф. Бір (F. A. Beer) та де Ландшир (C. de Landtsheer) у вступній статті до праці «*Metaphorical world politics*» (2004) приходять до висновку про те, що «влада метафори – це влада зрозуміти та нав'язати форми політичного порядку. Метафори відображають, інтерпретують та конструюють політику» [6, р. 30].

Зауважимо, що на пострадянському просторі проблема метафоричності політики розглядалася саме в контексті спорту в дисертації російської дослідниці Сальнікової Ірини «*Метафора «політика – це спорт» як спосіб концептуалізації відомостей щодо політичної дійсності (на матеріалі британського та американського медіадискурсу)*» (2013). В цій роботі авторка робить спробу довести, що спортивна метафора розглядається як засіб репрезентації оцінки різних об'єктів політичної діяльності адресантом висловлювання [1, с. 4].

В американському політичному дискурсі спортивна метафора «скачки коней» (horse race metaphor) є однією з ключових задля пояснення електоральних процесів. Варто наголосити на тому, що метафора «скачки коней» була найбільш розповсюдженим сюжетом політичних кампаній протягом останніх 50 років на обкладинках американських медіа. До такого висновку дійшли теоретики в сфері політичної комунікації Уіл Бенуа (W. Benoit), Кевін Штайн (K. Stein) та Гленн Хансен (G. Hansen) у своїй статті «*New York Times coverage of presidential campaigns*» (2005), які проаналізували контент обкладинок цього авторитетного американського видання в період з 1952 по 2000 роки [7].

З огляду на це, досить важливо також зрозуміти яку позицію займають кандидати по відношенню один до одного протягом кампанії, надмірне напруження під час «скачок» настає під час дискусій з приводу ключових питань порядку денного розвитку держави. Цікавим видається кейс президентських дебатів між Бараком Обамою та Джоном МакКейном під час кампанії 2008 року. Громадян цікавила не різниця в можливих політиках двох кандидатів, а радше вони більше хотіли почути, що МакКейн потребував змін у грі (game-changing performance) через падіння його рейтингів. На нашу думку, в такому випадку використання спорту як політичної метафори може призвести до деструкції політичного процесу.

Варто наголосити на тому, що зовсім інші висновки отримуються при апелюванні до футбольної метафори. Відзначимо, що на додачу до таких його характеристик як жорсткість та командна гра, футбол досить часто використовується задля опису *воєнної сфери/війни*. Такі іманентні характеристики футболу як *територіальний контроль, наступ і оборона* та мова воєнних дій – *бомби, окопи, контратаки* – спродували органічний взаємозв'язок між грою та війною. Ця метафора є впізнаваною та об'єктивною для всіх, хто цікавиться американським футболем та хоч колись переглядав огляди матчів.

Особливо ця метафора яскраво описує першу війну в Перській затоці (1991). Генерал армії США Норман Шварцкопф (Schwarzkopf) під час цієї війни окреслив специфічну воєнну стратегію як спробу віддати вирішальний пас у футболі («Hail Mary pass»). «Hail Mary» – це спроба віддати довгий пас в американському футболі задля досягнення тачдауну (touchdown) в лімітований проміжок часу. Така гра є ризикованою та характеризується низькою кінцевою успішністю, в принципі, так само як і наслідки воєнних дій. Ідея того, що спортивні метафори спрощують серйозне сприйняття війни виступає одним з ключових елементів критики проти використання таких конструктів політичної мови.

Спортивні метафори в політиці також ризикують отождествити добродесне громадянство з добродесним вболіванням. Д. Гербек (D. Herbeck), пишучи у своїй статті «*Sports metaphors and public policy: The football theme in Desert Storm discourse*» (2004) про першу війну в Перській затоці, зауважив, що «футбольні метафори заважають продуктивній дискусії щодо альтернатив шляхом перетворення американської спільноти в роль підлеглих фанів» [12, р. 129].

Можна зробити висновок, що намагання використовувати спорт як драматичні фігури політичної мови можуть призвести до обмеження та навіть елімінації відкритих дискусій щодо політик, які є невід'ємною складовою демократичного суспільства.

Спорт в конструюванні національної ідентичності. Одна з характерних рис політики – це конструювання та підтримання національної ідентичності. Політичні теоретики досить часто розглядають спорт як символ колективної ідентичності у його відношенні до нації та націоналізму. Звичайно, з огляду на це, одним з ключових питань виступає розуміння нації. Зауважимо, що в нашому дослідженні під нацією буде розумітися нація–державна (nation–state), що є продуктом Вестфальського миру 1648 року, який ще й досі (хоча багато теоретиків пишуть про деконструкцію) лежить в основі сучасного світового порядку. Також в дослідженні апелюватиметься до впливової теорії націоналізму Бенедикта Андерсона, що докладно розглядається в його праці «*Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*» (1991) [3]. Вчений пропонує розглядати націю як символічний конструкт, який він називає *уявленою спільнотою*. Це передбачає, що національна ідентичність є не стільки продуктом географії чи врядування, скільки продуктом спільних історій, міфів та ідеологій. Власне в становленні національної ідентичності спорт відіграє важливу роль в зв'язку з тим, що він виступає специфічним інститутом, який сприяє розвитку «колективної свідомості» [19, р. 22].

Професор Уорікського університету (Велика Британія) Лінкольн Еліссон (Lincoln Allison) у своїй статті «*Sport and Nationalism*» (2000) зазначає, що «якщо ми говоримо про націоналізм та патріотизм в процесі формування та репрезентації національної ідентичності..., то є очевидним, що національний вимір – це важлива складова спорту» і «національна ідентичність виступає найбільш ліквідним продуктом в спорті» [2, р. 345–346]. На думку вченого, причиною такого стану речей виступає той факт, що спортивна подія, забарвлена національним колоритом, має набагато вищий рейтинг під час телевізійної трансляції. З огляду на це, Олімпійські ігри виступають найбільш яскравим прикладом того, яким чином індустрія телебачення впливає на розуміння національної ідентичності.

Вже згадуваний нами Ендрю Біллінгс та його колега С'юзан Істман (Susan Tyler Eastman) в статті «*Framing identities: Gender, ethnic, and national parity in network announcing of the 2002 Winter Olympics*» (2003) пишуть: «Олімпіада репрезентує синтез націоналізму, інтернаціоналізму, спорту та людської драми як жодна інша подія» [8, р. 569]. Сконцентрувавши свою увагу на комплексному дослідженні обкладинок/заголовків Національної компанії з телетрансляцій (NBC) при висвітленні Олімпійських ігор 2002 року в Солт-Лейк Сіті (Юта), вони прийшли до висновку, що «NBC створила безпрецедентно патріотичну трансляцію» [8, р. 570], особливо зважаючи на події 11 вересня 2001 року, які передували проведенню олімпійських ігор.

Повертаючись же до питання спорту та національної ідентичності, варто наголосити на тому, що такий політичний теоретик як Алан Барнер (Alain Barner) у статті «*National sports and national landscapes: In defence of primordialism*» (2009) робить спробу дослідити взаємозв'язок між ландшафтом, спортом та формуванням і репродукуванням національних ідентичностей [4, р. 223].

На відміну від конструктивістського підходу Б. Андерсона, в цій статті постулюється діаметрально протилежне розуміння нації. Спробуємо більш докладно розглянути ключові позиції цієї роботи.

Зауважимо на тому, що британський дослідник в цьому випадку апелює до *примордіалізму* в своїх наукових розвідках. Вчений приходить до висновку: «важливо усвідомлювати той факт, що спорт доволі часто виступає вікном, за допомогою якого ми маємо змогу дослідити повний спектр соціально-політичного розвитку та протестувати багатоманітність теоретичних концептів та перспектив. Специфічне апелювання до взаємозв'язку спорту та націоналізму, а також споглядання світу спорту, уможливило здатність проникнення до сутності релевантних та надійних концептів – етнічного та політичного (громадянського) націоналізму та валідності пояснення досліджень підйому націй та націоналізму в контексті примордіалізму та модернізму. Спорт також може забезпечити важливі наукові «спалахи» дослідження імперіалізму, культурних політик антиімперіалістичної боротьби та постколоніального спадку. Всі ці контексти важливо розглядати через евристичну силу концепту національного спорту».

Натомість, Р. Браун в статті «*Sport and healing America*» (2004) пише: «спорт може розглядатися як механізм забезпечення серйозних можливостей для жалоби над загиблими, механізмом інспірування патріотизму серед

громадян та, врешті-решт, переконструюванням єдності серед американців та нагадуванням того факту, що життя продовжується» [11, р. 41]. Також вчений наголошує на тому, що метафорично спорт пов'язаний з війною. Цю думку продовжує вже згадуваний нами Баттерворз, підкреслюючи, що патріотичні церемонії, а саме бейсбольні ігри, швидко трансформувались з ритуалів «заліковування травм» до вираження мілітаризму та підтримки війни.

Розглядаючи спорт в контексті *конструювання національної ідентичності*, можна зробити висновок, що він, відволікаючи увагу від засобів політики, все ж слугує політичною функцією захисту та посилення національної ідентичності під час кризи.

Спорт та глобалізація. Важливим є також питання розгляду спорту, політики та національних ідентичностей в контексті процесів глобалізації. У своєму дослідженні «*Sport and globalization: key issues, phases and trends*» (2006) професор Джозеф Магвайер (J. Maguire) зазначає, що глобалізація може бути визначена як «розростаюча мережа взаємозалежностей – політичних, економічних, культурних та соціальних – які пов'язують людство заради кращого/гіршого майбутнього» [15, р. 436]. Відзначимо, що поняття «глобалізація» не є новим феноменом суспільних наук, а розвивається вже протягом декількох декад. Одним з наслідків такого розвитку виступає той факт, що індивіди виражають варіативні форми медіа, політик, економік, називаючи їх «національною ідентичністю». У праці «*Globalization and Sport: Playing the world*» (2001) Т. Міллер, Дж. Лоуренс, Дж. МакКей та Д. Роу підкреслюють: «те, що конституює національну гру чи змагання серед представників місцевої, регіональної та національної ідентичностей виступає предметом постійного переформулювання» [17, р. 11]. Зауважимо, що глобалізація сприяє обміну капіталів, а оскільки спорт виступає цінним товаром споживання, то спортивні ліги та гравці перебувають в пошуках нових можливостей в контексті «розпливчатих» географічних, економічних та політичних кордонів. Яскравим прикладом такого стану речей є кейс бейсбольного клубу «Нью-Йорк Янкіс» (New York Yankees), менеджмент якого у 2002 році підписав угоду щодо використання крос-ринкової франшизи (cross-market franchises) разом з футбольним клубом «Манчестер Юнайтед» з Великобританії. З огляду на це, Т. Міллер у статті «*Manchester, USA?*» (2004) відзначає, що «Янкіс є всесвітньовідомими, але ніхто не дивиться їх в світовому масштабі, а Манчестер Юнайтед, без сумніву, жадає відкрити найбільш багатий та захищений ринок в світі – спорт в США» [16, р. 244]. Ця угода є ключовим індикатором взаємного позиціонування та синергії стратегій просування, що є характерним для сучасного капіталізму.

Варто зауважити, що спорт дійсно є справою міжнародною. З огляду на це, необхідно завжди пам'ятати, що взаємовідносини між спортом та глобалізацією залишаються важливим виміром міжнародного співробітництва. Між тим, Грант Джарві (Grant Jarvie) в статті «*Internationalism and sport in the making of nations*» (2003) підкреслює, що «вибір між глобальним та локальним спортом» є контрпродуктивним [14, р. 549]. Замість цього, необхідно усвідомити, що сучасний спорт – це простір для розвитку розуміння *інтернаціоналізму* та *космополітизму*, особливо в сфері політичного.

Спорт як простір протесту. Спорт виступає публічним та популярним видом діяльності, тому може стати ефективним простором для політичної боротьби/протесту та соціальних змін. Одним з прикладів такого нашого твердження може бути кейс Джекі Робінсона (Jackie Robinson), який ще в 1947 році став першим афро-американським гравцем в американській бейсбольній лізі (MLB) в сучасну епоху. Поява цього гравця у складі бейсбольного клубу Brooklyn Dodgers виступає формою боротьби проти соціальних та культурних нерівностей епохи. Нагадаємо, що ця ситуація виникла приблизно за десятиліття до виникнення Руху за громадянські права (Civil rights movement). Враховуючи культурне значення бейсболу в той період у США, досить складно переоцінити вплив Робінсона на уявлення та ставлення американців до расового питання.

З розвитком Руху за громадянські права в 50–60-х рр. XX століття ще одним яскравим кейсом спорту як політичного протесту є приклад всесвітньовідомого боксера Мухаммеда Алі (раніше Кассіуса Клея). Цей спортсмен використовував свою боксерську популярність як платформу для боротьби з расизмом та війною. Відмовившись в 1967 році від військового призову та служби у В'єтнамі під час розпаду війни, він був позбавлений чемпіонського титулу та відсторонений від боксу на три роки. Будучи мусульманином, Алі наголошував на тому, що війна вступає в антагонізм з його віруваннями та позицією такої організації як «Нація ісламу». Боксер є яскравим прикладом того, як можна використовувати насильство на ринзі задля просування миру та справедливості поза його межами.

Покажемо також кейс Олімпійських ігор 1968 року в Мехіко (Мексика). Після виграшу золотої та бронзової медалей у спринті на 200 метрів американські атлети Томмі Сміт та Джон Карлос використали церемонію нагородження як простір для політичного протесту, а саме – протесту проти расової нерівності в США. Під час церемонії нагородження в момент виконання національного гімну США ці два атлети опустили голови, піднявши кулаки в чорних рукавичках догори. Цей протест увійшов до історії під назвою «Влади чорних» («Black Power») і мав своїм наслідком дискваліфікацію двох атлетів. Незважаючи на це, ця подія була потужним комунікативним жестом, який «створив момент протистояння та конфронтації з домінуючими існуючими формами расової ідентичності» [5, р. 239].

Можна зробити висновок про те, що символічне використання спорту політиками, взаємопроникнення конструктивів спортивної / політичної мови, культивування спортивного націоналізму, взаємовідносин між спортом та глобалізацією та необхідність політичного опору/протесту в спорті – це ключові питання сучасного взаємозв'язку спорту та політики. Незважаючи на доволі поширену точку зору щодо аполітичності спорту, варто визнати, що це неможливо в умовах сучасного політичного процесу.

Список використаних джерел

1. Сальникова І. М. Метафора «политика – это спорт» как способ концептуализации сведений о политической действительности: на материале британского и американского медиадискурса: автореф. дис. ... канд. филологических наук: 10.02.04 / И. М. Сальникова. – Воронеж, 2013. – 24 с. // Sal'nikova I. M. Metafora «politika – jeto sport» kak sposob konceptualizacii svedenij o politicheskoi dejstvitel'nosti: na materiale britanskogo i amerikanskogo mediadiskursa: avtoref. dis. ...

kand. filologicheskikh nauk: 10.02.04 / I. M. Sal'nikova. – Voronezh, 2013. – 24 s.

2. Allison L. Sport and nationalism / L. Allison // Handbook of sports studies (eds. J. Coakley & E. Dunning). – London: Sage, 2000. – P.344–355.

3. Anderson B. Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (rev. ed.) / B. Anderson. – London: Verso, 1991.

4. Bairner A. National sports and national landscapes: In defence of primordialism / A. Bairner // National Identities, 11:3. – 2009. – P.223–239.

5. Bass A. Not the triumph but the struggle: The 1968 Olympics and the making of the black athlete / A. Bass. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002.

6. Beer F. A. Introduction: Metaphors, politics, and world politics / F. A. Beer & C. de Landtsheer // Metaphorical world politics. – East Lansing: Michigan State University Press, 2004. – P.5–52.

7. Benoit W. L. New York Times coverage of presidential campaigns / W. L. Benoit, K. A. Stein & G. J. Hansen // Journalism & Mass Communication Quarterly, 82. – 2005. – P.356–376.

8. Billings A. C. Framing identities: Gender, ethnic, and national parity in network announcing of the 2002 Winter Olympics / A. C. Billings & S. T. Eastman // Journal of Communication, 53. – 2003. – P.569–586.

9. Billings A. C. Communication and Sport: Surveying the Field / A. C. Billings, M. L. Butterworth & P. D. Turman. – London: Routledge, 2012.

10. Bineham J. L. Some ethical implications of team sports metaphors in politics / J. L. Bineham // Global Studies in Culture and Power, 10. – 1991. – P.537–551.

11. Brown R. S. Sport and healing America / R. S. Brown // Society, 42. – 2004. – P.37–41.

12. Herbeck D. A. Sports metaphors and public policy: The football theme in Desert Storm discourse / D. A. Herbeck // Metaphorical world politics. – East Lansing: Michigan State University Press, 2004.

13. Hester M. America's #1 fan: A rhetorical analysis of presidential sports encomia and the symbolic power of sports in the articulation of civil religion in the United States / M. Hester // Unpublished doctoral dissertation. – Georgia State University, 2005.

14. Jarvie G. Internationalism and sport in the making of nations / G. Jarvie // Identities: Global Studies in Culture and Power. – 2003. – №10. – P.549.

15. Maguire J. Sport and globalization: Key issues, phases, and trends / J. Maguire // Handbook of sports and media (Eds. A. A. Raney & J. Bryant). – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2006. – P.435–446.

16. Miller T. (2004). Manchester, USA? / T. Miller // Manchester United: A thematic study (Ed. D. L. Andrews). – London: Routledge, 2004. – P.241–248.

17. Miller T. Globalization and sport: Playing the world / Miller T., G. Lawrence, J. McKay & D. Rowe. – London: Sage, 2001.

18. Mouffe C. The democratic paradox / C. Mouffe. – London: Verso, 2000. – P.192.

19. Rowe D. Sport, culture, and the media: The unruly trinity / D. Rowe. – Buckingham, 1999.

20. Wenner L. A. The Super Bowl pregame show: Cultural fantasies and political world politics / L. A. Wenner. – East Lansing: Michigan State University Press, 1989. – P.121–139.

Nikolaychuk G. G., competitor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), G.Nikolaichuk@gmail.com

To the issue of sport in the modern political process

The tension between sport and politics is examined in the context of five heuristic dimensions that fundamentally influence on modern political processes due to transformation of the political space. Sport is considered as a hard political instrument that makes possible the construction of variable political realities.

Keywords: sport, political process, political space, instrumental dimension of politics.

Николайчук Г. Г., соискатель, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), G.Nikolaichuk@gmail.com

К вопросу о спорте в современном политическом процессе

Взаимосвязь спорта и политики рассматривается в контексте пяти эвристических измерений, которые существенно влияют на современные политические процессы исходя из трансформации политического пространства. Спорт рассматривается как мощный политический инструмент, с помощью которого становится возможным конструирование разнообразных политических реальностей.

Ключевые слова: спорт, политический процесс, политическое пространство, инструментальное измерение политики.

Полтораков О.,
кандидат політичних наук, радник при дирекції,
Національний інститут стратегічних досліджень
при Президентіві України (Україна, Київ),
poltorakov@yahoo.com

ГІБРИДНА ВІЙНА В КОНТЕКСТІ АСИМЕТРИЧНОГО СВІТОУСТРОЮ

Нинішній світоустрій набуває ознак асиметричності, а чинник полярності/полюсності стає радше другорядним, допоміжним та некритичним. Принциповим геополітичним феноменом – значущим чинником світової політики (принаймні, в регіональному та суміжному її вимірах) стає т.зв. «гібридна війна». Через геостратегічну призму її слід розглядати в контексті асиметричності нинішньої моделі міжнародних відносин. Від часів закінчення «Холодної війни» та блокового протистояння трансформувалася парадигма ведення війни – суто військовий чинник втрачає свою найпершорядну значущість, поступаючись, з одного боку, економічним та політико-соціальним (інформаційно-пропагандистським і т.п.) вимірам, а з іншого – суміжним із суто військовим складовим (парамілітарним і т.п.). Гострий локальний конфлікт на сході України – за все менш приховуваної участі Росії – є перш за все кризою регіональної системи безпеки. Ключова причина цього – відсутність дієвих міжнародних механізмів стримування та протидії, в яких би взаємодоповнювалися структурні (передусім політико-правові) та функціональні (передусім політико-військові) важелі.

Ключові слова: гібридна війна, асиметрія, міжнародні відносини, світоустрій, регіональна безпека.

На фоні тривалих академічних дискурсів щодо ступеню полярності/полюсності нинішнього світоустрою, останній поступово, але неухильно набуває дедалі більших ознак асиметричності. Натомість чинник полярності/полюсності стає радше другорядним, допоміжним та некритичним.

У цьому контексті принциповим геополітичним феноменом – значущим чинником світової політики (принаймні, в регіональному та суміжному її вимірах) стає т.зв. «гібридна війна». Останню – через геостратегічну призму – слід розглядати саме в контексті асиметричності нинішньої моделі міжнародних відносин.

Росія, яка в контексті асиметризації світоустрою втрачає свої геостратегічні позиції, прагне розбудувати вигіднішу для себе модель міжнародних відносин. Таку, яка багато в чому нагадує післявоєнну Ялтинсько-Потсдамську систему блокової біполярності, в умовах якої ключові гравці (перш за все СРСР та США) мали достатньо чітко окреслені сфери та зони власного впливу.

Ізраїльський полемолог М. ван Кревельд визначив характерний для сучасного «(пост)постмодерного» періоду тип війн як «нетринітарні», «тому що вони некладаються в потрібну схему: уряд–армія–населення» [2]. У свою чергу, американський фахівець А. Коен звів сучасні збройні конфлікти до трьох типів – таких, що використовують, відповідно, ракети, танки та ножі [7]. За розрахунками професорів–полемологів, із 130 збройних конфліктів останнім часом в 90% випадків використовувалися не стільки ракети чи танки, скільки саме ножі. При цьому, як відзначав ван Кревельд, «історія показує, що у 90% випадків танки просто не знають, що робити з ножами» [2].

Гібридна війна: геостратегічні парадигми, стратегії та вектори

Від часів закінчення «Холодної війни» та блокового протистояння трансформувалася парадигма ведення війни [Пор. 1] – суто військовий чинник втрачає свою найпершорядну значущість, поступаючись, з одного боку, економічним та політико-соціальним (інформаційно-пропагандистським і т.п.) вимірам, а з іншого – суміжним із суто військовим складовим (парамілітарним і т.п.).

Значущою для трансформації воєнного феномену в напрямку поступового домінування «гібридної війни» стала концепція «війни трьох кварталів» [6; 8]. Її суть полягала в тому, що сучасний вояка має бути готовим до того, аби в одному кварталі – вести загальновійськовий бій, у другому – здійснювати поліцейські функції, в третьому – виконувати гуманітарні місії.

В певному сенсі, дії т.зв. «зелених/ввічливих чоловічків» у Криму (навесні 2014 р.) в основі своїй можна звести саме до цієї моделі «3-х кварталів»; проте не в «просторовому», а «часовому», до того ж «зворотньому» її вимірі. З'явившись в якості виконавців квазі–«гуманітарної» місії (забезпечення прав «російського/російськомовного населення»), вони поступово перейшли до виконання функцій квазі–«поліцейських» (забезпечення належного проведення «референдуму»), а потім – і квазі–«військових» (силове нав'язування виконання результатів «референдуму») [Див. 3].

«Дії Росії в Криму стали настільки швидкими, ефективними та неочікуваними для НАТО, що постала потреба придумати пояснення, яким генерали Альянсу та американські розробники концепції київського Євромайдану могли б прикрити український провал, – підсумовував брюссельський політолог та спеціаліст з інформаційних війн Дені де Шене. – Красивий термін «гібридна війна» і став таким поясненням» [4]).

В контексті асиметризації як збройних конфліктів, так і всієї системи міжнародних відносин – парадигма «гібридної війни» поступово вийшла за першопочаткові воєнно-операційні (тактичні) межі та перетворилася на повноцінний (стратегічний) феномен світової політики.

Так, американський військовий експерт Джек Макуен (полковник армії США) у своїй однойменній статті [10] визначив гібридну війну як основний метод дій в асиметричній війні, що ведеться на трьох вибіркових видах поля бою: (1) серед населення зони конфлікту, (2) серед тилового населення, (3) серед міжнародного співтовариства.

Певним практичним підтвердженням актуальності теоретичної моделі, запропонованої Дж. Макуеном, відразу став російсько-грузинський політико-воєнний конфлікт серпня 2008 р. довкола Південної Осетії та Абхазії.

Свого повного та цілісного образу «гібридна війна» набула саме в російсько-українському конфлікті довкола регіону Донбас. Попередньо підсумовуючи, можна визначити таку її модель–схему:

Вектори («фронти») першого рівня:

/1.1/ квазі–«військовий» (з акцентом на парамілітарні складові на кшталт бойовиків та «нелегальних комбатантів», місцевих «ополченців» та «козацтво», кримінал та маргінес тощо). Показові слова колишнього радника НАТО, нідерландського парламентарія та генерал-майора у відставці Франка ван Каппена: «Гібридна війна – це змішування класичного типу війни з використанням нерегулярних військових формувань. Держава, яка веде гібридну війну, здійснює угоду з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими повністю заперечується. Ці виконавці можуть здійснювати такі речі, які сама держава здійснювати не може, тому що будь-яка держава зобов'язана слідувати Женевській конвенції та Гаазькій конвенції про закони сухопутної війни, домовленостям із

іншими державами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань» [5];

Тісно взаємопов'язані вектори /1.2/ квазі-«гуманітарний» – з акцентом на забезпечення прав «російського/російськомовного населення») та /1.3/ квазі-«інформаційний» – з акцентом на ідеологічно-пропагандистські настанови, медіа-«картинки», масовані «симулякри», акцентуалізовані стереотипи і т.ін.

(Американський соціолог Уільям Айзек Томас (1863–1947) концептуалізував: «Якщо ситуація мислиться як реальна, то вона реальна за своїми наслідками» (т.зв. «теорема Томаса») [9]. Роз'яснюючи, він уточнював, що «якщо людина вважає, що її бачення якоїсь ситуації відповідає дійсності, то вона веде себе так, як того вимагає її уявлення, і наслідки її поведінки доволі реальні». Саме за цією схемою здійснюються ключові інформаційно-пропагандистські кампанії як принципові складові «гібридної війни»).

Вектори («фронти») другого рівня:

/2.1/ (гео)політичний (блокування вступу України до НАТО, перспективи внутрішнього розколу в НАТО і т.ін.);

/2.2/ (гео)економічний (гальмування розвитку відносин України з ЄС, використання «газової дипломатії» і т.ін.);

/2.3/ соціальний (створення жевріючого джерела соціально-політичної та гуманітарно-політичної напруги з потенціалом швидкої ескалації у разі потреби).

Гібридна війна: стратегії та контр-стратегії (замість висновків)

Гострий локальний конфлікт на сході України – за все менш приховуваної участі Росії – є перш за все кризою регіональної системи безпеки. Ключова причина цього – відсутність дієвих міжнародних механізмів стримування та протидії, в яких би доповнювалися структурні (передусім політико-правові) та функціональні (передусім політико-військові) важелі.

Показовим є перш за все неспрацювання стандартів та механізмів т.зв. «Будапештського меморандуму» 1994 р. (перш за все – через нормативно-функціональну «слабкість» самого Документу).

Відповідно, існує запит на таке оновлення системи регіональної безпеки, яке б повніше враховувало інтереси позаблокових та нейтральних країн, що опинилися у «сірій зоні» геополітичного протистояння. Мова може йти, наприклад, про створення сучасного еквіваленту «Руху неприєднання» (часів «Холодної війни») та адаптації до нинішніх реалій історико-політичного досвіду таких країн як Фінляндія чи Австрія – з урахуванням нових регіональних реалій та трансрегіональних обставин і контекстів.

Окреме місце займає проблема відсутності еквіваленту РБ ООН для європейського геополітичного простору. Наявні структури – перш за все ОБСЄ та Рада Європи – не мають відповідних механізмів кризового регулювання, є «беззубими» та орієнтуються переважно на політико-дипломатичні та соціогуманітарні завдання. Показовим є фактичне призупинення дієвості механізму ДЗЗСЄ через російський мораторій (2007 р.).

Поточне завдання для України – перехопити геостратегічну ініціативу та розпочати «гру на випередження», аби не втратити власну регіонально-безпекову суб'єктність і не перетворитися на об'єкт міжнародного торгу між Сходом і Заходом.

Ключовий парадокс «асиметричної війни» в тому, що майже неможливо ефективно протидіяти їй, спираючись

переважно на симетричні дії та стратегії, базовані на «симетричній» парадигмі світоустрою. (Колізія між *de jure* та *de facto* в умовах *realpolitik* зазвичай в кінцевому підсумку закінчується на користь *de facto*).

Контр-стратегія вимагає альтернативних – комбінованих та багатоаспектних – підходів та заходів. Так, класичне «невизнання квазі-виборів/референдумів» не спрацює. Адже результати подібних акцій, навіть попри їх відверту фіктивність, потім – за принципом соціально-психологічної «теорема Томаса» – доволі ефективно використовуються в практичній політиці супротивником. Аналогічно є ситуації у військовій, соціально-економічній і т.п. сферах. Зазвичай з «симулякрами» можна боротися лише за допомоги одночасного, двоєдиного використання «анти-симулякрів» і «контр-симулякрів».

Однією з критичних проблем залишається питання ефективності науково-аналітичного забезпечення стратегії зовнішньої безпеки України в регіональному контексті та реформування сектору безпеки – в контексті внутрішньому. Більшість структур, які так чи інакше займаються цим, є переважно адміністративно-орієнтованими і керуються переважно інтересами своїх відомств (показове, зокрема, радше номінальне перетворення Внутрішніх військ МВС на Національну гвардію України). Це спричиняє низку проблем – від взаємної непоінформованості і дублювання зусиль до кінцевої неузгодженості на тактичних та стратегічних рівнях. Окреме місце займає «розрив» між експертно-аналітичною та практично-політичною діяльністю.

Коло принципів завдань з науково-аналітичного забезпечення перспективних ініціатив в площині зовнішньої безпеки України має бути спрямовано перш за все на: (1) «гру на випередження» – ініціацію та попередню розробку перспективних ідей та проектів; (2) «критичне мислення» – проблемний аналіз поточної ситуації через призму «стратегічної культури» і т.п.; (3) «оперативна аналітика» – у прив'язці до конкретних подій та оперативних завдань.

Гостро затребуваною вбачається низка практично орієнтованих кроків – від проведення аналітико-прогностичних заходів («круглих столів» і т.ін.) «оперативного характеру» до змін в системах нормативно-правовій (Закон «Про основи національної безпеки», Військова доктрина та ін.), матеріально-технічній («безпілотними» тощо) та військової підготовки на оперативно-стратегічному рівні (відхід від орієнтації на військові та суміжні операції переважно «миротворчого» характеру) тощо.

Список використаних джерел

1. Бочарников И. В., Лемешев С. В., Люткене Г. В. Современные концепции войн и практика военного строительства / И. В. Бочарников, С. В. Лемешев, Г. В. Люткене. – М.: Экон-информ, 2013. – 144 с.
2. Война и современное государство // Polit.ru, 26 сентября 2006 г. – <http://polit.ru/article/2006/09/26/kreveld/>
3. Горбулін В. П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. П. Горбулін // Стратегічні пріоритети: наук.-аналіт. зб./ Нац. ін-т стратегічних дослідж. – 2014. – №4. – С.5–12.
4. НАТО займется изучением новых российских «гибридных методов ведения войны» // ИТАР-ТАСС, 5 сентября 2014 г. – <http://itar-tass.com/mezhdunarodnaya-panorama/1424330>
5. Піджак рвется по шву // Радио Свобода, 26 апреля 2014 г. – <http://www.svoboda.org/content/article/25362031.html>
6. Boot M. Beyond the 3-Block War // Armed Forces Journal. – March 2006.

7. Cohen E., Eisenstadt M., Bacevich A. 'Knives, Tanks, and Missiles': Israel's Security Revolution – Washington Institute for Near East Policy, 1998. – <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/KnivesTanksandMissiles.pdf.pdf>

8. Krulak Ch. The Three Block War: Fighting in Urban Areas // Vital Speeches of the Day. – 15 December 1997. – Vol. 64. – №5.

9. Merton R. K. The Thomas Theorem and The Matthew Effect // Social Forces. – December 1995. – Vol. 74. – №2. – P.379–424.

10. McCuen John J. Hybrid Wars // Military Review, March–April 2008. – <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/milreview/mccuen08marapr.pdf>

References

1. Bochamnikov I. V., Lemeshev S. V., Lyutkene G. V. Sovremennyye kontseptsii voyн i praktika voennogo stroitelstva / I. V. Bochamnikov, S. V. Lemeshev, G. V. Lyutkene. – M.: Ekon-inform, 2013. – 144 s.

2. Voyna i sovremennoe gosudarstvo // Polit.ru, 26 sentyabrya 2006 g. – <http://polit.ru/article/2006/09/26/kreveld/>

3. Gorbun V. P. «Gibrydna vyna» yak klyuchoviy instrument rosiyskoji geostrategiji revanshu / V. P. Gorbun // Strategichni priority: nauk.–analit. shokov. zb./ Nats. In-t strategichnyh doslidzh. – 2014. – №4. – S.5–12.

4. NATO zaymetsya izucheniem novyih rosiyskikh «gibridnyh metodov vedeniya voyny» // ITAR-TASS, 5 sentyabrya 2014 g. – <http://itar-tass.com/mezhdunarodnaya-panorama/1424330>

5. Pidzhak rvetsya po shvu // Radio Svoboda, 26 aprelya 2014 g. – <http://www.svoboda.org/content/article/25362031.html>

6. Boot M. Beyond the 3–Block War // Armed Forces Journal. – March 2006.

7. Cohen E., Eisenstadt M., Bacevich A. 'Knives, Tanks, and Missiles': Israel's Security Revolution – Washington Institute for Near East Policy, 1998. – <https://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/KnivesTanksandMissiles.pdf.pdf>

8. Krulak Ch. The Three Block War: Fighting in Urban Areas // Vital Speeches of the Day. – 15 December 1997. – Vol. – 64. – №5.

9. Merton R. K. The Thomas Theorem and The Matthew Effect // Social Forces. – December 1995. – Vol. 74. – №2. – P.379–424.

10. McCuen John J. Hybrid Wars // Military Review, March–April 2008. – <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/milreview/mccuen08marapr.pdf>

Poltorakov O., candidate of political sciences, director's advisor, National Institute for Strategic Studies under the President of Ukraine (Ukraine, Kyiv), poltorakov@yahoo.com

Hybrid war in the context of world order asymmetry

Present world order is of more and more asymmetric character, while polarity factor is rather minor, additional, not-critical one. Principal geopolitical phenomenon and an influenced factor of world politics (at least in its regional etc. dimensions) becomes so-called «hybrid war». Through geostrategic prism, it must be analyzed in the context of asymmetry of present day international relations model. From the times when the Cold War and block opposition ended the paradigm of warfare has transformed – especially military factor lost its principal significance while giving in to economic and political-social (information, propaganda etc.) dimensions on the one hand and to close to especially military constituents (paramilitary etc.) on the other. Sharp local crisis on the west of Ukraine – with less and less hidden presence of Russia – is first of all regional security system crisis. Key reason of that is the absence of effective international mechanisms of restraining and counterweight in which instruments of structural (legal-political first of all) and functional (military-political first of all) to be inter-complemented.

Keywords: hybrid war, asymmetry, international relations, world order, regional security.

Полтораков А., кандидат политических наук, советник при дирекции, Национальный институт стратегических исследований при Президенте Украины (Украина, Киев), poltorakov@yahoo.com

Гибридная война в контексте асимметричного мироустройства

Нынешнее мироустройство обретает признаки асимметричности, а фактор полярности/полюсности становится скорее второстепенным, вспомогательным и не критическим. Принципиальным геополитическим феноменом – значимым фактором мировой политики (по крайней мере, в региональном и смежном ее измерениях) становится т.н. «гибридная война». Через геостратегическую призму ее следует рассматривать в контексте асимметричности нынешней модели международных отношений. Со времен окончания «Холодной войны» и блокового противостояния трансформировалась парадигма ведения войны – сугубо военный фактор терял свою принципиальную значимость, уступая, с одной стороны, экономическим и политико-социальным (информационно-пропагандистским и т.п.) измерениям, а с другой – смежным с сугубо военными составляющим (парамилитарным и т.п.). Острый локальный

конфликт на востоке Украины – при все менее скрываемом участии России – является, прежде всего, кризисом региональной системы безопасности. Ключевая причина этого – отсутствие действенных международных механизмов сдерживания и противовесов, в которых бы взаимно дополнялись структурные (прежде всего политико-правовые) и функциональные (прежде всего политико-военные) рычаги.

Ключевые слова: гибридная война, асимметрия, международные отношения, мироустройство, региональная безопасность.

* * *

УДК 323.21

Солових Є. М.,

викладач кафедри інформатики і соціально-гуманітарних дисциплін, Харківська філія ПАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом»» (Україна, Харків), solovikhvp@ukr.net

ВНУТРІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ІМІДЖУ ОРГАНУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Розглядаються питання пов'язані з впливом внутрішніх факторів на формування іміджу органу місцевого самоврядування як політичного інституту. Обґрунтовується, що на формування іміджу впливають такі внутрішні складові, а саме: персональна, організаційна та нормативно-ціннісна. Визначається, що персональна складова внутрішнього середовища формування іміджу органу місцевого самоврядування включає в себе політичний та управлінський компонент. Організаційна зумовлює ефективність роботи органу місцевого самоврядування та його адаптивні можливості. Нормативно-ціннісна пов'язана з корпоративною культурою і морально-психологічним кліматом в організації.

Ключові слова: імідж, внутрішнє середовище іміджу, орган місцевого самоврядування, персональний імідж, імідж політичний, організаційна структура, корпоративна культура.

Імідж органу місцевого самоврядування, що складається з зовнішніх та внутрішніх елементів сприйняття, є комплексним образом, формування якого спрямовується на суспільну свідомість різних груп аудиторії через актуалізацію низки конкретних характеристик з метою створення сприятливих умов щодо позитивної оцінки корпоративними групами діяльності установи. Ця позитивна оцінка виступає фундаментом для формування стійкої довіри до органу влади як політичної інституції та суттєво впливає на рівень його легітимності. Сучасний етап модернізації політичних відносин в Україні актуалізує серед інших проблему підвищення довіри суспільства до органів влади всіх рівнів, державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.

Саме такий феномен, як «довіра» формує фундамент готовності приймати на себе підприємницькі ризики, зменшує втрати на адміністрування та привабливо капітал. На жаль, за останні 24 роки незалежності люди абсолютно втратили довіру до основних інститутів держави. Як же підвищити рівень довіри населення до органів місцевого самоврядування, як зблизити взаємовідносини між владою та громадою та як залучити місцеве населення до участі у громадському житті? Варіантів відповідей може бути багато, але перш за все необхідно докласти багато зусиль, щоб сформувати «позитивний» імідж органу місцевого самоврядування. Тому обрана тема є актуальною.

Науковою розробкою проблеми формування іміджу державної установи займалися як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці. Зовнішній аспект формування іміджу вивчали Л. Браун і М. Спіллейн. Вони довели, що зовнішні прояви прототипу іміджу особистості чи організації за певних обставин є вирішальними для

створення їх позитивного образу. Дослідники Б. Брюс, Б. Джи та Н. Енкельман проаналізували імідж з точки зору його внутрішньої форми. Більшість їх припущень з цієї проблеми відображають теоретичні напрацювання у сфері сучасної іміджології. Розглянувши питання впливу іміджу на ефективність діяльності організації, П. Берд і Г. Даулінг, обґрунтували, що створення іміджу та репутації є необхідною передумовою виходу окремої установи на якісно новий рівень культурних, соціальних та політичних відносин з громадськістю.

Спеціалісти з PR особливо підкреслюють, що найвагоміший вплив на зовнішні групи громадськості справляють працівники організації. Відомий професор маркетингу Г. Даулінг зазначає: «Коли співробітники не відчують поваги до своєї організації, це може отруїти робочу атмосферу та деморалізувати персонал, який надає послуги. У разі, якщо вони поважають свою організацію, то багато хто з них готовий надати їй усіляке сприяння. Ставлення співробітників може безпосередньо впливати на те, як сторонні люди сприймають організацію» [4, с. 37]. Тому роль внутрішньої комунікаційної сфери знаходиться в центрі постійної уваги фахівців із різних галузей. Зазначеними питаннями займалися В. Бебик, П. Берд, О. Бриза, І. Гофман, С. Колосок, І. Колосовська, Ю. Падафет, А. Панасюк, Т. Пахомова, О. Перелігіна, Г. Почепцов, Е. Семпсон, М. Спіллейн, В. Шепель, В. Шпалінський та ін. Проте, теоретичне обґрунтування комплексного підходу щодо внутрішніх факторів, що впливають на імідж органу місцевого самоврядування залишається ще недостатньо розробленим.

Метою даної статті є визначення основних складових внутрішнього середовища, що впливає на формування іміджу органу місцевого самоврядування як політичної інституції.

Поставлена мета обумовлює завдання, а саме: з'ясувати внутрішні складові іміджу органу місцевого самоврядування; визначити специфічні особливості цих складових; проаналізувати стан внутрішніх складових іміджу органу місцевого самоврядування; обґрунтувати перспективи їх удосконалення.

Сприятливий образ-імідж повинен бути адекватним, оригінальним, пластичним і мати точну адресу. Бути адекватним – значить відповідати реально існуючому образу чи специфіці фірми. Бути оригінальним – означає відрізнитися від образів інших фірм (товарів), особливо однотипних. Бути пластичним – значить не застарівати, не виходити з моди, змінюючись, здаватися незмінним. Мати точну адресу – означає бути привабливим для визначеної цільової аудиторії, тобто для справжніх і потенційних замовників.

З точки зору сприйняття споживача організації розрізняють імідж:

- сприятливий, викликає позитивні емоції, що запам'ятовується, спонукає придбати продукцію компанії;
- нейтральний, що є відкритим, тобто дозволяє всім споживчим групам вписатися у позитивні відносини з організацією. Він відтинає лише нечисленні крайності серед споживачів;
- негативний, що викликає відторгнення від компанії та її продукції.

Багато іміджмейкерів, виходячи зі свого досвіду радять формувати саме нейтральний імідж. Його перевага полягає в тому, що людині не нав'язується відношення або

установка до фірми. Якщо її імідж не викликає позитивних емоцій у кого-то, то принаймні він не повинен викликати негативні відносини [4].

Ми погоджуємось з цією думкою. Проте, коли мова йде про органи місцевого самоврядування, імідж необхідно формувати лише позитивний (або сприятливий). Це пов'язано з тим, що він (імідж) повинен викликати переважно позитивні емоції у мешканців сіл, селищ, міст до місцевої владної інституції, адже прийняття різних політичних рішень та підтримка місцевої влади можлива лише при повній довірі до неї мешканцями територіальної громади. У разі, як зазначають вищезазначені автори, «якщо імідж владної установи не викликає позитивних емоцій», то не буде і довіри до неї та тих політичних рішень, які приймаються органом місцевого самоврядування.

Як було зазначено вище, імідж органу місцевого самоврядування складається з зовнішніх та внутрішніх елементів сприйняття, які постійно знаходяться у взаємозалежності. Розглянемо внутрішні елементи сприйняття.

Можна стверджувати, що на внутрішній імідж органу місцевого самоврядування впливають емоційно-психологічний клімат в організації, ставлення персоналу до керівництва та до своєї організації, специфіка структурної організації та ціннісні орієнтири діяльності інституції. Тому, внутрішній імідж складається з трьох складових: персоніфікованої, організаційної та нормативно-ціннісної. Спробуємо їх дослідити.

Персоніфікована складова внутрішнього іміджу органу місцевого самоврядування цілком пов'язана зі специфічною особливістю органу місцевого самоврядування. Ця специфічність розкривається у двох аспектах природи функціонування органу місцевого самоврядування. Перший аспект проявляється у тому, що орган місцевого самоврядування є політичною інституцією, через яку відбувається узгодження інтересів різноманітних груп населення території. Тому, керівники органу місцевого самоврядування мають бути політичними лідерами і відповідним чином формувати імідж політичного лідера. Другий аспект розкривається в управлінській діяльності органу місцевого самоврядування. Отже, персоніфікована складова іміджу органу місцевого самоврядування має враховувати управлінський напрямок.

Робота щодо формування позитивного іміджу посадових осіб органів місцевого самоврядування має стати одним із провідних напрямів розвитку органів місцевого самоврядування в Україні. Важливим фактором формування позитивного іміджу влади в Україні є ставлення громадян до місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Це пояснюється тим, що, по-перше, на ці органи влади передусім покладається відповідальність за життєзабезпечення населених пунктів, вирішення щоденних нагальних питань місцевих жителів, адже саме до цих органів влади громадяни звертаються найчастіше. По друге, чисельність державних службовців органів державної влади регіонального та місцевого рівнів і посадових осіб місцевого самоврядування значно перевищує чисельність апарату центральних органів державної влади [10].

Питання формування позитивного іміджу зазначених осіб вимагає постійної уваги. Адже зведення цієї діяльності лише до публікацій у засобах масової інформації зі звітами

про певні заходи, гонитва за дешевою популярністю або повне відсторонення від роботи з іміджем може завдати серйозних проблем. При цьому, розглядаючи тему іміджу посадових осіб місцевого самоврядування, слід пам'ятати, що вони являють собою професійну групу, що забезпечує виконання управлінських функцій. І зводити уявлення про них до примітивного сприйняття криз призму побутових скандалів, любовних інтриг та родинних стосунків некоректно. Саме професіоналізм як вищий рівень психофізіологічних і особистісних змін спеціаліста, які відбуваються в результаті тривалого виконання службових обов'язків і забезпечують ефективність вирішення управлінських завдань, має стати головним критерієм у системі оцінок відповідності особи займаній посаді [10, с. 289].

Як же всесторонньо оцінити публічну діяльність органу місцевого самоврядування? Чи можливо порівняти між собою рівень прозорості, відкритості та підзвітності муніципальних інституцій у їхній взаємодії з місцевим населенням? Так, це можливо. У демократичних суспільствах вже стало звичним розцінювати публічність влади як базову ознаку належного врядування (good governance) та як дієвий спосіб запобігання корупції. Вважається, що на рівні місцевого самоврядування, де влада є найбільш наближена до населення і надає їм основні суспільні послуги, саме публічність владних інституцій має позитивний вплив на якість життя громадян.

Прикладом цього є комплексне дослідження, яке є результатом спільної роботи Мережі партнерів з вимірювання Індексу публічності місцевого самоврядування, проведення якої стало можливим завдяки ініціативі Львівським представництвом Громадської мережі ОПОРА. У 2013 році кампанія вимірювання охопила 11 міст, а в 2014 році об'єктом моніторингу стали муніципалітети усіх обласних центрів України (крім АР Крим).

Найбільш активна фаза моніторингу припала на липень–вересень 2014 року і включала в себе подання та опрацювання відповідей на інформаційні запити, аналіз контенту офіційних веб-сайтів та друкованих видань муніципалітетів, моніторингові візи та безпосереднє спостереження за роботою органів та посадових осіб місцевого самоврядування, опрацювання місцевих нормативно-правових актів.

Практичний інструмент, що дозволяє всесторонньо оцінити та порівняти між собою рівень прозорості, відкритості та підзвітності муніципальних інституцій у їхній взаємодії з мешканцями, є індекс публічності. У вищезазначеному дослідженні публічність розцінюється як збірне поняття, що включає в себе три взаємопов'язані принципи належного врядування – прозорості, відкритості та підзвітності. Основна мета індексу публічності в тім, щоб зрозуміти, наскільки публічно приймаються рішення і втілюється в життя політика муніципалітету, і яким є внесок основних суб'єктів місцевого самоврядування в цей процес.

Так, в результаті дослідження виявилось, що у 2014 р. органи та посадові особи місцевого самоврядування стали більш закритими у поширенні інформації про результати своєї діяльності та у щоденній взаємодії з мешканцями. 48% з можливих 100% – такий сукупний середній показник публічності органів та посадових осіб місцевого

самоврядування по Україні. У резюме дослідження чітко зазначається, що «жодна з міських рад в обласних центрах України не досягла показників публічності більшого за 80%, що дозволило б класифікувати такий муніципалітет як цілком публічний. Навіть лідери рейтингу – Івано-Франківська та Вінницька міські ради з показником 67% і 63% відповідно класифікуються як муніципалітети, що мають лише задовільний рівень публічності. Тоді як більшість міських рад за результатами моніторингу віднесено до групи муніципалітетів з низьким рівнем публічності. Трохи кращі результати в цьому переліку демонструють Київська (58%), Сумська (57%) та Луцька (56%) міські ради, тоді як Луганська та Херсонська міські ради замикають список міст з низьким рівнем публічності. Діяльність же двох міських рад – Черкаської і Донецької (з показником 37% і 34% відповідно) формально класифікується як непублічна».

Отже, вищезазначене дослідження свідчить про те, що по Україні в середньому відзначається досить низький рівень публічності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, що, у свою чергу призводить до відсутності дієвого діалогу між представниками влади і громадою, зниження довіри до місцевих владних інституцій, а в цілому – до зниження їх іміджу.

Невід'ємним атрибутом будь-якої внутрішньої іміджевої системи є структура. Вона визначає механізми взаємодії різних структурних підрозділів, рівень адаптаційної здатності та самозбереження, форми та методи реакції на зовнішні збурення. Специфічність функціонування органу місцевого самоврядування накладає свій відбиток на структуру. Основним призначенням цього органу є створення сприятливих умов для існування території та розвитку територіальної громади. Враховуючи це, структура органу місцевого самоврядування має відповідати потребам території і вчасно реагувати на запити територіальної громади.

Важливим внутрішньою складовою формування іміджу органу місцевого самоврядування є нормативно-ціннісна. Організаційні цінності – система загальноприйнятих норм, принципів та правил працівників установи, яка виступає об'єднуючою силою всередині колективу та робить організацію більш стійкою та адаптованою до більшості руйнівних факторів.

У дослідженнях, що стосуються основних цінностей інституту державної служби, ключовими визначаються такі:

- нейтральність – власні переконання працівників органів державної влади не повинні мати значення і це дає можливість працювати з представниками чи прихильниками будь-якої політичної течії;

- професійна честь – її засади сформовані в правових нормах, правилах поведінки державного службовця і повинні включати такі моральні якості, як лояльність, безпристрасність, гордість за виконання справи;

- чесність і невідкупність – державний службовець не може представляти інтереси приватних осіб чи комерційних структур;

- відповідальність – усвідомлення важливості покладених на державну особу функцій та власної ролі у їх виконанні [11].

Формування та зміцнення відповідних організаційних цінностей відбувається в тому випадку, коли створюються економічні, правові та психологічні умови.

Організація – це складний організм, основою життєвого потенціалу якого є організаційна культура: те, заради чого люди стали членами організації; те, як будуються відносини між ними; які стійкі норми і принципи життя та діяльності організації вони поділяють; що, на їхню думку, добре, а що – погано, і багато іншого з того, що відноситься до цінностей, норм, сімейному укладу, віруваннями, переконанням і т.д. Все це не тільки відрізняє одну організацію від іншої, а й в істотній мірі зумовлює їх успішне функціонування і виживання в довгостроковій перспективі [9].

Якщо говорити про «душу» організації, то нею і є організаційна культура. Як певна характеристика організації корпоративна культура виконує чотири основні функції [2]:

1. Є вираженням індивідуальності організації;
2. Є носієм корпоративного здорового глузду, який найчастіше проявляється у звичках;
3. Сприяє формуванню колективної відданості організації (лояльності або патріотизму працівників);
4. Служить психологічною гарантом стабільності соціальної системи організації [3].

Існують різні класифікації корпоративних культур.

К. Камерон та Р. Куїнн виділяють 4 основні типи культури [6]:

1. Ієрархічна культура. Даний тип заснований на самому ранньому підході до трактування організації – на роботі німецького соціолога Макса Вебера, який вивчав європейські урядові організації 1800–х роках. Він запропонував сім характеристик, з часом визнаних класичними атрибутами бюрократії (правила, спеціалізація, система відбору за оцінками, ієрархія, роздільна власність, знеособлення, облік). Відповідність цим характеристикам гарантувало високу ефективність. До 1960–х років фактично в будь-якій книзі з менеджменту та організаційним наук приймалося допущення, що ієрархія, або бюрократія Вебера, є ідеальна форма організації, оскільки вона призводить до стабільного, рентабельного, у високому ступені однакового випуску продукції та надання послуг. Беручи уваги відносно стабільність зовнішнього оточення, можна було інтегрувати та координувати завдання та функції, підтримувати однаковість продукції і послуг, тримати під контролем робітників і виконувати роботи. Ключовими цінностями успіху вважалися чіткі лінії розподілу повноважень з прийняття рішень, стандартизовані правила і процедури, механізми контролю та обліку.

Дана організаційна культура характеризується як формалізований і структуроване місце роботи. Тим, що роблять люди, керують процедури. Ефективні керівники – це хороші координатори і організатори. Важливим є підтримкою плавного ходу діяльності організації. Довгострокові піклування організації полягають у забезпеченні стабільності, передбачуваності та рентабельності. Організацію об'єднують формальні правила і офіційна політика.

2. Ринкова культура. Ринкова культура ґрунтується на формі організації, яка почала набувати популярності в 1960–х роках, коли організації все частіше виявлялися перед обличчям нових викликів конкуренції. Ця культура базувалась на роботі Олівера Вільямсона, Білла Оучі та їхніх колег. Свою назву вона отримала через те, що даний тип організації функціонує як ринок,

тобто орієнтованої на зовнішнє оточення, а не на свої внутрішні справи. Стрижневими цілями, які домінують у організації ринкового типу, є конкурентоспроможність і продуктивність. Вони досягаються завдяки сильному акценту на зовнішніх позиціях і контролі.

Базисні допущення ринкової культури полягають у наступному:

- зовнішнє оточення – це не милість понад, а ворожий виклик;
- споживачі перебірливі і зацікавлені в придбанні цінностей;
- організація займається бізнесом з метою посилення свого положення в конкуренції;
- головне завдання менеджменту – вести організацію до продуктивності, результатів і прибуткам.

Ця культура – це місце для роботи, орієнтованої на результати. Лідери є твердими господарями і суворими конкурентами. Вони непохитно і вимогливі. Організація пов'язує воєдино прагнення перемагати. Довгострокова турбота концентрується на конкурентних діях і досягненні розтягнутих у часі цілей.

3. Кланова культура. Назва кланової, ця культура отримала внаслідок нагадування організації сімейного типу. Після вивчення японських фірм в кінці 960-х і початку 1970–х років ряд дослідників прийшли до висновку про існування фундаментальних відмінностей між ринковими та ієрархічними формами організаційних конструкцій в Америці і клановими формами цих конструкцій в Японії. Форми кланового типу проиняті розділяються усіма цінностями і цілями, згуртованістю, співучастю, індивідуальністю і відчуттям організації як «ми».

Кланова культура характеризується як дружнє місце роботи, де люди мають багато спільного і довіряють один одному. Вона нагадує велику родину. Лідери мислять як вихователі і, можливо, навіть як батьки. Організація тримається разом, завдяки відданості та традиції. Висока обов'язковість організації. Вона робить акцент на довгостроковій вигоді від вдосконалення особистості, надає значення високого ступеня згуртованості колективу і моральному клімату. Успіх визначається в термінах здорового внутрішнього клімату та турботи про людей. Організація заохочує бригадну роботу, участь людей у бізнесі і злагода.

4. Адхократична культура. З'явився в кінці XX ст. тоді, коли світ переходить з ери індустрії в еру інформації. Слово «адхократія» походить від латинського «ad hoc» (із нагоди) і визначає якусь тимчасову, спеціалізовану, динамічну організаційну одиницю. Більшість людей виконують свої обов'язки у складі адхократичної цільової бригади чи комітету, які розпускаються, як тільки виконано поставлене завдання. Головна мета адхократії – прискорювати адаптивність, забезпечувати гнучкість і творчий підхід до справи в ситуаціях, для яких типова невизначеність, двозначність і / або перевантаження інформацією.

У даній культурі відбувається перетікання влади від одного індивіда до індивіда або від однієї цільової бригади до іншої залежно від проблеми, яка заявляє про себе в даний момент часу. Яскраво виражений акцент на індивідуальності, заохочення ризику і передбачення майбутнього, тому що кожен працівник такої організації виявляється причетним до виробництва, спілкування з клієнтами, дослідження і розвитку тощо.

Адхократична культура характеризує динамічний, підприємницьке і творче місце роботи. Люди готові жертвувати собою і йти на ризик. Ефективне лідерство полягає в умінні передбачати, новаторство та орієнтації на ризик. Сполучною сутністю організації є відданість експериментування і новаторства.

Якщо говорити про органи влади в Україні, то в їх межах більше розповсюдженою є гібридний тип культури, а саме бюрократично-кланового типу. При цьому для формування сприятливого іміджу органу місцевого самоврядування більш ефективним є ринково-адхократичний тип культури у сучасних умовах постіндустріального суспільства.

Таким чином, у статті досліджено основні внутрішні складові формування сприятливого іміджу органу місцевого самоврядування. До цих складових відносяться: персоніфікована – діяльність, навички керівників та службовців органів влади, поєднує у собі політичні та управлінські елементи; організаційну – форму структурування органу місцевого самоврядування, що має гнучко реагувати на зовнішні виклики та ефективно виконувати покладені перед нею завдання; нормативно-ціннісну, що уособлює певний тип корпоративної культури.

Імідж органу місцевого самоврядування складається не тільки з внутрішніх складових, а і зовнішніх. Тому, дослідженню зовнішніх складових іміджу органу місцевого самоврядування як політичної інституції будуть присвячені майбутні дослідження.

Список використаних джерел

1. Артим І. Факторно-критеріальний підхід до оцінки ефективності державного управління / І. Артим // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління УАДУ при Президенті України / За заг. ред. А. О. Чермериса. – Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2003. – Вип.3. – С.68–74.
2. Білик Р. Критерії ефективності діяльності районної державної адміністрації / Р. Білик // Вісник УАДУ. – 2001. – №2. – Ч.1. – С.68–71.
3. Вернеке Х. Ю. Революция в предпринимательской культуре. Фрактальное предприятие: пер. с нем. яз. / Х. Ю. Вернеке. – М.: МАИК «Наука/Интерпериодика», 1999. – 280 с.
4. Даулінг Г. Репутация фирмы: создание, управление и оценка эффективности / Г. Даулінг. – М.: Имидж-контакт: инфра-М, 2003. – 368 с.
5. Индекс публичности місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opora.lviv.ua/?p=3799>.
6. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куинн; пер. с англ. под ред. И. В. Андреевой. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.
7. Колосовська І. І. Формування іміджу місцевих державних адміністрацій в Україні: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00. 02 / Національна академія державного управління при Президенті України. – К., 2004. – 20 с.
8. Колосок С. В. Зв'язки з громадськістю у формуванні іміджу органів державного управління: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00. 01 / Національна академія державного управління при Президенті України. – К., 2003. – 20 с.
9. Кочеткова А. И. Введение в организационное поведение и организационное моделирование / А. И. Кочеткова. – 3-е изд. – М.: Дело, 2007. – 944 с.
10. Сergygin С. М. Державний службовець у відносинах між владою і суспільством: монографія / С. М. Сergygin. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2003. – 456 с.
11. Тертичка В. Культура державного управління як основа діяльності місцевого самоврядування / В. Тертичка // Вісник НАДУ при Президенті України. – 2002. – №2. – 240 с.
12. Savage G., Nix T. Whitehead and Blaire J. Strategies for Assessing and Managing Organizational Stakeholders / The Executive. – 1991. – №5. – P.61–75.

References

1. Artym I. Faktorno-kryterial'nyy pidkhd do otsinky efektyvnosti derzhavnoho upravlinnya / I. Artym // Efektyvnist' derzhavnoho upravlinnya: Zbirnyk naukovykh prats' L'viv's'koho rehional'noho instytutu derzhavnoho upravlinnya UADU pry Prezydentovi Ukrayiny / Za zah. red. A. O. Chemerysa. – L'viv: LRIDU UADU, 2003. – Vyp.3. – S.68–74.
2. Bilyk R. Kryteriyi efektyvnosti diyal'nosti rayonnoyi derzhavnoyi administratsiyi / R. Bilyk // Visnyk UADU. – 2001. – №2. – Ch.1. – S.68–71.
3. Verneke Kh. Yu. Revolyutsyya v predprynymatel'skoy kul'ture. Fraktal'noe predpriyatyie: per. s nem. yaz. / Kh. Yu. Verenke. – M.: MAYK «Nauka/Ynterperyodyka», 1999. – 280 s.
4. Daulynh H. Reputatsyya fyrm: sozdanye, upravlenye y otsenka efektyvnosti / H. Daulynh. – M.: Ymydzh-kontakt: ynfra-M, 2003. – 368 s.
5. Indeks publichnosti mistsevoho samovryaduvannya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://opora.lviv.ua/?p=3799>.
6. Kameron K. Dyahnostyka y zmyeneny orhanyzatsyonnoy kul'tury / K. Kameron, R. Kuynn; per. s anhl. pod red. Y. V. Andreevoy. – SPb.: Pyter, 2001. – 320 s.
7. Kolosov's'ka I. I. Formuvannya imidzhu mistsevykh derzhavnykh administratsiy v Ukrayini: Avto-ref. dys... kand. nauk z derzh. upr.: 25.00. 02 / Natsional'na akademiya derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny. – K., 2004. – 20 s.
8. Kolosok S. V. Zv'yazky z hromads'kisty u formuvanni imidzhu orhaniv derzhavnoho upravlinnya: Avto-ref. dys... kand. nauk z derzh. upr.: 25.00. 01 / Natsional'na akademiya derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny. – K., 2003. – 20 s.
9. Kochetkova A. Y. Vvedenye v orhanyzatsyonnoe povedenye y orhanyzatsyonnoe modelyrovanye / A. Y. Kochetkova. – 3-e yzd. – M.: Delo, 2007. – 944 s.
10. Ser'ohin S. M. Derzhavnyy sluzhbovets' u vidnosynakh mizh vladoyu i suspil'stvom: monohrafiya / S. M. Ser'ohin. – D.: DRIDU NADU, 2003. – 456 s.
11. Tertychka V. Kul'tura derzhavnoho upravlinnya yak osnova diyal'nosti mistsevoho samovryaduvannya / V. Tertychka // Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrayiny. – 2002. – №2. – 240 s.
12. Savage G., Nix T. Whitehead and Blaire J. Strategies for Assessing and Managing Organizational Stakeholders / The Executive. – 1991. – №5. – P.61–75.

Solovykh E. N., senior lecturer of computer science and social and human sciences department Kharkiv branch of Inter-Regional Academy of Personnel Management/IAPM/ (Ukraine, Kharkiv), solovikhvp@ukr.net

Internal environment image of local government

This article discusses issues related to the influence of external factors on the formation of the image of the local government as a political institution. It is proved that the formation of the image affect such internal components, namely personal, organizational and normative value. It determined that the personal component of the internal environment of image formation of local self-government includes the political and administrative components. Organizational determines the efficiency of the local government and its adaptive capacity. Norms and values associated with the corporate culture and the moral and psychological climate in the organization.

Keywords: image, the image of the internal environment, local government, personal image, the image of the political, organizational structure, corporate culture.

Соловьев Е. Н., преподаватель кафедры информатики и социально-гуманитарных дисциплин, Харьковский филиал АО «Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»» (Украина, Харьков), solovikhvp@ukr.net

Внутренняя среда имиджа органа местного самоуправления

Рассматриваются вопросы связанные с влиянием внутренних факторов на формирование имиджа органа местного самоуправления как политического института. Обосновывается, что на формирование имиджа влияют такие внутренние составляющие, а именно: персональная, организационная и нормативно-ценностная. Определяется, что персональная составляющая внутренней среды формирования имиджа органа местного самоуправления включает в себя политический и управленческий компонент. Организационная предопределяет эффективность работы органа местного самоуправления и его адаптивные возможности. Нормативно-ценностная связана с корпоративной культурой и морально-психологическим климатом в организации.

Ключевые слова: имидж, внутренняя среда имиджа, орган местного самоуправления, персональный имидж, имидж политический, организационная структура, корпоративная культура.

УДК 342.7

Тукаленко І. А.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
політології, Київський національний університет
ім. Т. Шевченка (Україна, Київ), innet@online.ua

Вплив біополітичних трансформацій влади на еволюцію прав людини

Здійснюється аналіз феномену біополітики в історичному зрізі, у зіставленні його формування із етапами еволюції прав людини. Для виявлення та розкриття зв'язку між біополітикою й етапами становлення і розвитку прав людини, було використано класифікацію чотирьох поколінь прав. На етапі першого покоління формуються громадсько-політичні права, що беруть початок від надання нормативного характеру природному праву людини на життя, як першому і базовому невідчужуваному праву. Друге покоління соціально-економічних прав стало реакцією на остаточне перевтілення державної політики у біополітику, оскільки тепер її ключовими цілями було регулювання процесів життя, розвиваючи спектр «м'яких» технік управління силами, здібностями та схильностями як конкретного індивіда, так і населення в цілому. Колективні права третього покоління є прямо вмотивованим запереченням біологічних підстав вищості одних рас чи народів над іншими і фіксують їх права на мир та безпеку, самовизначення і гідне ставлення. Четверта група прав знаходиться на етапі становлення, оскільки має регулювати сфери та межі функціонування новітніх біотехнологій, щодо чого ще не досягнуто політичного консенсусу.

Ключові слова: біополітика, біовлада, права людини, теорія поколінь прав людини, біотехнології.

Одним із фундаментальних предметних полів політики на сучасному етапі виступає все більш тісний зв'язок біології та політики. Хоча, в різних контекстах біополітичне зчеплення поставало у фокусі дослідницького інтересу суспільно-політичних мислителів різних епох. Чого варті хоча б споконвічні міркування про особливу репродуктивну біологію жінок, що мала конкретні політичні наслідки у вигляді тисячолітніх практик виключення їх з публічної сфери, або ж витлумачення біологічної нижчості цілих верств, рас і народів, відображені у соціальних структурах домодерних суспільств та ідеологіях і практиках недемократичних політичних режимів пізніших часів. Конфігурація взаємовпливу біополітичних процесів набувала різних форматів і не обмежувалася експлуатацією принципу природної детермінованості соціально-політичних позицій різних груп людей, але й виявлялася, зокрема, у політичній актуалізації людського життя як такого (біологічного існування) та проблематизації якості життя і, навіть, у політичному управлінні станами життя, уможливленого розвитком новітніх біотехнологій. Саме сучасні можливості використання цих технологій впливу на біологію людини, змінюють ставлення до природного в людині як заданого і незмінного, створюючи «пластичну» природу людини, що може бути цілеспрямовано трансформована чи «удосконалена», а отже продукується образ людини, біологічна природа якої десакралізується масштабами технологічних маніпуляцій у сфері генетики, репродукції, трансплантології, статевої реконструкції та ін. Прогрес біотехнологій породив проблеми релігійного, морально-етичного та соціокультурного характеру, що потребують суспільного діалогу й складних політичних рішень у їх врегулюванні. Цим, зокрема, і пояснюється формування сучасної політики як біополітики, тобто політики ґрунтованої на біополітичній парадигмі «м'якої» влади. Та попри особливу значимість біополітики сучасності, усі історичні принципи біополітичної взаємодії відображалися у законодавчих змінах, які охоплювали та закріплювали парадигмальні трансформації політичної влади у ставленні її до людського життя та способах управління ним. Звідси, цікавим і науково

перспективним видається дослідження, що розгляне у історичній ретроспективі форми біополітики та виявить взаємозв'язок між ними й етапами еволюційних прав людини. Власне, це й становитиме завдання нашої статті.

У сучасній політичній і правовій думці питання взаємозв'язку між біополітичними трансформаціями влади та становленням і розвитком прав людини не розглядалось ще як комплексна проблема. Проте, окремі аспекти цієї проблематики, особливо аналіз новітніх викликів біотехнологічного прогресу глобальному людству, є предметом наукової зацікавленості багатьох мислителів. Зокрема, необхідно згадати Дж. Агамбена, М. Хардта й А. Негрі, Ф. Фукуяму, Р. Еспозіто, Ю. Габермаса. Концептуальні ж засади розуміння зародження та розвитку біополітики були розроблені М. Фуко. Дослідження етапів становлення прав людини та спроби їх класифікації здійснювалися неодноразово науковцями у галузі права, широко представлених вітчизняною наукою: В. Буткевич, В. Мищик, М. Антонович, О. Аврамова, О. Жидкова, Н. Мушак, О. Серьогіна та ін.

Погляд на еволюцію прав людини, що сформувався у юриспруденції на сьогодні (який, утім, не має солідарної конвенційної підтримки), описує чотири історичні групи прав. Це – громадянські й політичні права, артикульовані в контексті народження й поширення ліберального дискурсу з акцентом на невідчужуваних правах на життя, свободу і власність, рівності всіх перед законом, правах на свободу думки та віросповідання, виборчому праві, віднесених до першого покоління прав людини. До другого – належать соціальні, економічні та культурні права, виборені на зламі XIX–XX століть у соціально-політичних протистояннях тогочасних капіталістичних суспільств. За більш детального опису, до цих прав необхідно долучити право на працю і відпочинок, освіту, соціальний захист, участь у культурному житті тощо. Становлення третього покоління прав пов'язане із постфактумним осмисленням тих політичних процесів, що ширилися Європою у першій половині XX століття в рамках формування й експансії нацистських, фашистських та інших тоталітарних режимів і, також, з урахуванням прав нових суверенних суб'єктів, народжених деколонізаційними процесами повосної доби. Тож, не дивно, що спектр нових прав охоплював не лише особливі сфери регулювання міжіндивідуальної взаємодії, але й визначав нових суб'єктів правовідносин – колективних акторів, якими є нації, народи та інші спільноти. Колективні суб'єкти наділялися такими солідарними правами як право на самовизначення, на мир і розвиток, незалежність і територіальну цілісність, на екологічну безпеку та гідність життя. Четверте ж покоління прав, що знаходиться на етапі інтенсивного становлення, пов'язане з необхідністю регулювання меж біотехнологічних втручань у природу людини та інших живих об'єктів [4].

Системне тлумачення цих прав дало підстави розглядати їх як теорію поколінь прав людини. Формування ж і закріплення цих прав було обумовлене особливостями функціонування політики і влади в різні історичні періоди. Так політика і політична влада від початку формувались як сфера управління процесами міжіндивідуальної та групової взаємодії в різного типу спільнотах. Зміст і форми цього управління обумовлювалися здатністю влади забезпечувати життєдіяльність спільноти різного виду

ресурсами, зокрема, і насамперед, – силовими, доступ до яких був ексклюзивною власністю певних класів (груп/верств/станів). Звідси політика здійснювалася у формі панування, де об'єкту політики відводилася лише роль виконавця без права на власну позицію і вимоги, а суб'єкт локалізувався у невеликому колі «ініційованих» верств. Проте здійснення політичної влади як панування поступово підважувалося як з боку розширення ексклюзивного кола владоможців, так і з боку суспільно–політичних рухів артикулюючих домагання, часткові й поступові задоволення яких змінювали з часом конфігурацію політики. Одним із найсуттєвіших поворотів у європейській політичній історії став звісно період буржуазних революцій, громадсько–політичні вимоги яких з часом легалізовувалися у законодавствах цих країн. Чи не найважливішим наслідком революційних подій стала трансформація політичних систем на засадах парламентської ліберальної демократії, що й дозволило законодавчо закріпити невід'ємні права людини на життя, свободу, рівність перед законом та інші громадсько–політичні права в якості фундаментальних і непорушних прав. У юридичній науці вони були віднесені до першого покоління прав людини. У політико–філософській традиції ці права були охрещені негативними, оскільки мали підкреслювати статус незалежності індивіда від державної влади з її механізмами панування. Саме законодавче наділення індивіда сумою цих прав, змінили статус підданого на громадянина.

Цей етап в політичній історії людства має надзвичайно важливе значення, оскільки на нього припадає зміна владних парадигм: з панування на управління, що й мало наслідком виокремлення фігури громадянина з підданських практик середньовічних політик. Одним із перших теоретичних кроків на цьому шляху було зроблено Т.Гобсом, який надавав базовому природному праву людини на життя значення фундаментального невідчужуваного політичного права. Як відомо з гобсівської концепції, саме воно є головною мотивуючою складовою в укладанні угоди на установлення політичного інституту держави, персоніфікованого у постаті усеpravного суверена. Цією установчою акцією було покладено початок принципу державної відповідальності за життя її підданих, а трохи згодом – громадян. Обов'язок захисту життя індивіда державою визначив, тим самим, біополітичний вектор розвитку політико–правових систем зароджуваних індустріальних держав. Дж. Агамбен звертає увагу ще на одну ідею Томаса Гобса, важливу в нашому аналітичному контексті. Зокрема, йдеться, про розрізнення англійським філософом природного і політичного тіла людини, так і зазначаючи, що вона є частиною не лише природного, але й громадського, політичного тіла [Агамбен]. Отже, це розрізнення, великою мірою, і дає можливість включити «тіло»/«біос» у політичні розрахунки державної влади, захищаючи його й, водночас, пануючи над його політичною частиною, користаючись із його політичної безправності.

Наприкінці XVII – XVIII столітті ціла плеяда мислителів ліберального спрямування, як от Дж. Лок, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, Вольтер, Т. Джефферсон та ін., інтенсивно розвивали ідею природно–правового походження влади і держави, що обумовило поступове усталення такого образу держави, за якою закріплювалося все ширше коло обов'язків стосовно своїх громадян.

Самотнє гобсівське невідчужуване право на життя було невдовзі доповнене ще двома важливими складовими: правом на свободу і власність. Дж. Лок, як фундатор цієї тріади прав, обґрунтовував їх, виходячи з визнання права людини на керування собою, тобто своїм життям, своїм майном та власною свободою дій. Так поступово розширювався простір державного невтручання у сферу приватності індивіда, що у політико–правовому дискурсі витлумачується як обмеження прав держави на користь громадянина. Юридично, розширення громадянських та політичних прав індивідів було відображене у багатьох епохальних правових документах тієї доби, зокрема, – Петиції про права (1628), Habeas Corpus Act (1679) і Біллі про права (1689), американських деклараціях, а саме: Декларації прав Вірджинії (1776), Декларації незалежності США (1776), Конституції США (1787), Біллі про права (1791), і, звісно, французькій Декларації прав людини і громадянина (1789). Декларації про права, як стверджує Дж. Агамбен, стають місцем вписування природного життя в політико–юридичний порядок національної держави [3]. Тож, саме XVIII століття породило людину як двовимірний суб'єкт політичного регулювання – в біологічній та політичній площинах – як фізіологічного індивіда і як громадянина.

Політика ж, відтепер, суттєво змінилась у предметі своїх функцій, виходячи далеко за межі традиційних військово–фіскальних відносин, що раніше становили сенс функціонування державної влади. Розвиток капіталізму спричинив появу нових соціально–економічних проблем, що активізували зростання громадсько–політичних рухів з новими вимогами на «знаменах». Одночасно й влада починає демонструвати невластиву їй попередньо турботу про умови життя та фізичні кондиції індивідів, усвідомивши економічну та політичну вартість кожної «людино–одиночки» як в структурі праці так і в демографічній структурі суспільства. Ці прикметні зміни у характері державної влади глибоко проаналізував М. Фуко, розглядаючи їх достатніми підставами для визрівання нового типу політики – біополітики, яка враховує процеси життя та починає контролювати й змінювати їх. «Саме ці процеси народжуваності, смертності, тривалості життя у зв'язку з усім комплексом економічних та політичних проблем (...) становили у другій половині XVIII сторіччя – на думку французького мислителя – перші об'єкти знання і перші об'єкти контролю з боку біополітики» [6, с. 257].

Відтоді арсенал влади все більше переорієнтовується на дисциплінарні та регулюючі методи впливу (як дві технології влади – дисциплінарна, скерована на тіло та нормалізовча, скерована на життя як індивідуальне так і групове), витісняючи відверті силові засоби з практик повсякденного вжитку й закріплюючи нові політичні стратегії контролю та управління, які спираються на нормалізовчі настанови та практики, продуковані в широкій мережі суспільно–політичних інституцій – від родини і школи, до фабрики і поліції. Таким чином, на місці монструозної суверенної влади, що здатна змусити померти, «з'являється тепер разом з технологією біовлади, технологією влади, орієнтованої «на» населення як таке, на людину як живу істоту, постійна, вчена влада, функція якої «змусити жити» [6, с. 260]. Тобто, в цьому й відбувається кардинальна зміна владних парадигм з панування, абсолютною межею якого була здатність

«змусити вмерти», та біополітичним контролем як здатністю «змусити жити» і примножуватися під пильним оком державного контролю і, навіть, опіки.

Ці політичні стратегії біовлади лягли в основу тих законодавчих ініціатив, що задекларували нові стандарти якості життя та відповідальність держави за забезпечення їхнього мінімуму кожному громадянину демократичної соціальної держави. Тож на ґрунті біополітичних трансформацій влади та процесів лібералізації суспільно-політичної сфери відносин ствердилося друге покоління прав – соціально-економічних, що були класифіковані як позитивні, оскільки вимагали державних «гарантій» їх імплементації, зокрема і на стадії реалізації. До їх переліку входять права на працю та відпочинок, на освіту, на соціальне страхування непрацездатності за станом здоров'я чи віку, на захист материнства і дитинства, на доступ до досягнень науки, культури тощо. Ці права у різному обсязі декларувалися у конституціях багатьох європейських держав, прийнятих у міжвоєнний період та у найширшому обсязі були виписані в Загальній декларації прав людини 1948 р. й інших міжнародних документах, зокрема, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Характер цих прав, як видно, цілком контрастує із політичними правами першого покоління, оскільки вимагає повернення функцій активного державного втручання у регулювання царин неполітичної репрезентації індивідів у економічному, приватному чи соціокультурному просторі відносин. І, звісно, для цих сфер механізми й технології біополітичного контролю й управління видаються цілком органічними.

Наступний етап – третього покоління прав, що припадає на другу половину XX століття (по II Світовій війні) визначається як покоління колективних прав, прав різних народів та груп (міноритарних спільнот) на самовизначення та визнання їхніх відмінностей рівноправними один одному, право на мир та довкілля безпечне для здоров'я, на соціальний та економічний розвиток людини, не зважаючи на будь-яку групу приналежності. А вироблення політики визнання як права на гідне ставлення до всіх людських спільнот вмотивоване запереченням біологічних підстав вищості одних груп над іншими. Вочевидь, сукупність закріплених міжнародними документами указаних прав стала реакцією на поширення у міжвоєнну добу нацистської й фашистської ідеологій з акцентом на расовий та етнічний нерівноцінності й наслідки її втілення під час війни. М. Фуко у своїх міркуваннях щодо форм та змісту біополітики звертає увагу на зв'язок біовлади та расизму, стверджуючи, що хоч расизм як явище існував віддавна, та лише з появою біовлади він став вписаним в державні механізми. Згадаймо, що саме біовлада має за мету регулювання та контроль не тільки над індивідами, але й над спільнотами і населенням в цілому. «В біологічному континуумі людського роду – стверджує М. Фуко – поява рас, їх розрізнення та ієрархія, оцінювання одних рас як вищих, а інших як нижчих стає засобом фрагментації біологічної царини, відповідальність за яку взяла на себе влада; засобом змістити, поміж населення, одні групи стосовно інших» [6, с. 269]. Це й повинно, як вважає філософ, дозволити владі структурувати населення, розділяючи його на підгрупи. Г. Арендт, також акцентує увагу на раціональній, а не афективній природі расових «упереджень»

нацистських ідеологів, оскільки їхні дії ґрунтувалися не на беззастоватстві, а на холодній організації та бюрократичному протоколюванні винищення «нечистих» рас [1]. Проте, М. Фуко принцип раціональної мотивації як функції фрагментації вважає не єдиною функцією расизму, іншою виступає функція умертвління одних заради життя інших. Цей імператив смерті в системі біовлади не політичного змісту, а біологічного, оскільки він скерований на іншого не як на політичного супротивника, а як на виключення біологічної небезпеки й, тим самим, скріплення певної раси. Тобто дане пояснення є *sui generis* експлікацією ідей соціалдарвінізму, які на переконання мислителя й лягли в основу політичного дискурсу XIX століття, що з цих позицій трактував процеси колонізації, необхідності воєн, злочинності, феномен безумства тощо. Зазначимо також, що Дж. Агамбен, розвиваючи біополітичний проект М. Фуко, дивується, як той не дійшов у своїх міркуваннях до аналізу тих біополітичних просторів, які найвищою мірою є біополітичними – політики тоталітарних держав XX століття загалом, та концентраційних таборів як новітньої проекції фукольдівських просторів ізоляції (лікарні, в'язниці) зокрема. Але й без цих паралелей, висловлено цілком достатньо, щоб виснувати наявність зв'язку між біополітичними тенденціями у функціонуванні влади XIX століття та політичними процесами, що розгортаються у першій половині XX століття в Європі й інших світових регіонах. Звідси й виходить розуміння особливостей повоєнного законодавства як декларації і закріплення права спільнот бути «врегульованими» у неієрархічний спосіб, залишаючи за міноритарними суб'єктами гарантовані права на рівноправні стосунки з домінуючими колективними акторами.

Кінець XX – початок XXI століття, охарактеризовані як час глобальних трансформацій індустріального суспільства у інформаційне, що обумовило цілий масив змін біополітичного характеру. Стрімкий технологічний розвиток забезпечив ґрунт для широкого кола досягнень у сфері біотехнологій, генній інженерії тощо. Нові репродуктивні технології та генетичні маніпуляції сформували поле проблем політичного змісту, зокрема, визначення меж прийнятного у їхньому застосуванні. І, справді, питання зміни статі, сурогатного материнства, трансплантації органів і тканин, евтаназії, клонування органів та людини, і, навіть, медичного розмежування життя і смерті стають вагомо політичними, щодо яких ведуться жваві дискусії та поступово приймаються рішення, що становлять правову базу регулюючи ці складні питання. Фактично йдеться про право людини розпоряджатися своїм тілом і «технологічними» можливостями управляти життєвими станами, це – біоетичні права, що формують контури четвертого покоління прав людини.

Цілком очевидно, що проблеми підняті інтенсивним розвитком біотехнологій, є далеко не однозначними і вирішувати їх потрібно комплексно з прийняттям вузько диференційованих рішень. Держави, як стверджує сучасний американський філософ Френсіс Фукуяма, мусять політично регулювати як процес розробки так і сфери та межі застосування біотехнологій, «організувавши інститути, які будуть розрізняти технологічний процес, що сприяє процвітанню людини, і прогрес, що становить загрозу людській гідності й добробуту» [7, с. 257]. Юрген Хабермас висловлює свої міркування цілком суголосно

Ф. Фукуямі, розрізняючи «негативну» та «позитивну» еволюцію, де остання скерована наприклад на боротьбу із спадковими захворюваннями. І один, і другий філософи висловлюють свою занепокоєність інтенсивністю та масштабами розвитку біотехнологій, деякі з яких вже настільки «збаналізувалися» технічно і етично, що їхня пропозиція вже почала формувати попит, тобто вони стають звичайним продуктом медичної, біологічної чи хімічної індустрії в реалізації яких вже працюватимуть закони ринку, а не моральні чи правові імперативи. Змальовані тенденції є досить загрозливими, тож і філософи демонструють не властиву їм ригористичність суджень щодо необхідності впровадження суттєвих правових обмежень, до того ж не лише в галузі індустрії, але й у лоні самої науки – наукових розробках потенційно небезпечних біотехнологій. На сьогодні вже прийнято багато регулюючих норм у сфері сільськогосподарських біотехнологій, існують певні регулятивні документи й у сфері біотехнологій людини, забороняючих, наприклад, експерименти над людьми, зокрема, й клонування людини, багато з розвинених країн мають закони регулюючі дослідження над ембріоном людини тощо, та попри це бракує вироблення солідарної політичної позиції міжнародної спільноти й закріплення її у комплексних консолідованих правових документах.

Як бачимо, новітні біотехнологічні можливості активізували розвиток сучасної політики у формі біополітики, проте її глибинним рушійним механізмом залишається сформований і культивований ще у XIX столітті потяг до оволодіння певним рівнем життя, стандарти якого тільки зростають за цей час. Політична влада хоче експлуатувати ці вже вкорінені в свідомість мас уявлення про життя в певній «якості», а, отже, простір впливу і регулювання значно зростає, порівняно із традиційними механізмами забезпечення підкорення через загрозу застосування суверенного «права на смерть». Управління життям через загрозу втрати «якості» життя є куди більш політично релевантним механізмом влади, що й становить зміст сучасних біополітичних стратегій.

Список використаних джерел

1. Арентс Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арентс; пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.
2. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moippp.mk.ua/attachments/article/301/%D0%90%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9E.%20%D0%A7%D0%B5%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B5%20%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0-%BE%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8.pdf>
3. Агамбен Д. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fedy-diary.ru/html/102012/18102012-03a.html>
4. Мушак Н. Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_2/298.pdf
5. Серюгіна О. Ідентичність людини в сучасній культурі: технології культурної експлуатації та стратегії звільнення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ziblib.ru/book/85-materiali-mizhnarodnoyi-naukovoyi-konferenciyi-problemi-kulturnoyi-identichnosti-kralyuk-p-m/18-identichnost-cheloveka-v-sovremennoj-kulture-tekhnologii-kulturnoj-yekspluatatsii-i-strategii-osvobozhdeniya.html>
6. Фуко М. «Нужно защищать общество»: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975–1976 учебном году / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2005. – 312 с.

7. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма; Пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «Лукс», 2004. – 349 [3] с.

8. Хардт М., Негри А. Империя / М. Хардт, А. Негри; Пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. – М.: Практикс, 2004. – 440 с.

9. Шевчук. Біополітика як парадигма розуміння феномену політичного [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cad=2&cad=rja&uact=8&ved=0CCQCFjAB&url=http%3A%2F%2Firbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbuv%2Fcgirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FNznuoafs_2010_7_8.pdf&ei=4nVcz4HonkUsGkGyAI&usq=AFQjCNH8i4eR8FaQ7dj-DGZ2ygc3tYXw&sig=6WLSgtJ2Sn685sjV73ehxg&bvm=bv.90491159,d.d24

References

1. Arendt Kh. Dzhherela totalitaryzmu / Kh. Arendt; per. z anhl. – K.: Dux i litera, 2005 – 584 s.
2. Avramova O., Zhydkova O. Chetverte pokolinnia prav lyudyny: postanovka problemy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.moippp.mk.ua/attachments/article/301/%D0%90%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9E.%20%D0%A7%D0%B5%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B5%20%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D0-%BE%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8.pdf>
3. Ahamben D. Homo sacer. Suverennaa vlast y holaia zhyzn [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.fedy-diary.ru/html/102012/18102012-03a.html>
4. Mushak N. B. Kontseptualni pidkhody do klasyfikatsii prav lyudyny v umovakh hlobalizatsiynykh protsesiv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_2/298.pdf
5. Serohina O. Identichnist lyudyny v suchasniy kulturi: tekhnolohii kulturnoi ekspluatatsii ta stratehii zvlennia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ziblib.ru/book/85-materiali-mizhnarodnoyi-naukovoyi-konferenciyi-problemi-kulturnoyi-identichnosti-kralyuk-p-m/18-identichnost-cheloveka-v-sovremennoj-kulture-tekhnologii-kulturnoj-yekspluatatsii-i-strategii-osvobozhdeniya.html>
6. Fuko M. «Nuzhno zashchyschat obschestvo»: Kurs lektsiy, prochytyannykh v Kollezhe de Frans v 1975–1976 uchebnom godu / M. Fuko. – SPb.: Nauka, 2005. – 312 s.
7. Fukuiama F. Nashe postchelovecheskoe budushchee: Posledstviya byotekhnologicheskoi revoliutsii / F. Fukuiama; Per. s anhl. M. B. Levyna. – M.: ООО «Yzdatelstvo AST»: ОАО «Liuks», 2004. – 349 [3] s.
8. Khardt M., Nehry A. Ympyria / M. Khardt, A. Nehry; Per. s anhl., pod red. H. V. Kamenskoi, M. S. Fetysova. – M.: Praksys, 2004. – 440 s.
9. Shevchuk. Biopolityka yak paradyhma rozuminnia fenomenu politychnoho [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cad=2&cad=rja&uact=8&ved=0CCQCFjAB&url=http%3A%2F%2Firbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbuv%2Fcgirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FNznuoafs_2010_7_8.pdf&ei=4nVcz4HonkUsGkGyAI&usq=AFQjCNH8i4eR8FaQ7dj-DGZ2ygc3tYXw&sig=6WLSgtJ2Sn685sjV73ehxg&bvm=bv.90491159,d.d24

Tukalenko I. A., Ph.D., assistant professor of political science, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), innet@online.ua

The influence of the biopolitical transformations of power on the evolution of the human rights

The article analyses the phenomenon of biopolitics in its historical transformation and by contrasting its development with the main stages of the evolution of human rights. The division of human rights into four generations is used to present the linkage between biopolitics and the main stages of the evolution of human rights. First-generation of human rights deals mainly with civic and political rights, originating from the time when the right to life, as the primary and inalienable right, acquired its normative status as the natural law. Second-generation of social and economic rights became a response to a complete transformation of politics into biopolitics, since its key values now included regulating life processes, developing «soft» techniques in managing potentials, skills and dispositions of both a single individual and entire population. The collective rights of the third generation represent the well-grounded

objection to the biological justification of the superiority of one race or nation over another and settle their right to piece and safety, self-determination and equality before the law. The fourth-generation human rights is only being elaborated, since it is called to regulate boundaries and limitations for the functioning of the modern biotechnologies, the process which has not yet met with a general political consensus.

Keywords: biopolitics, biopower, human rights, generations of human rights, biotechnologies.

Тукаленко И. А., кандидат философских наук, доцент кафедры политологии, Киевский национальный университет им. Т. Шевченко (Украина, Киев), innet@online.ua

Влияние биополитических трансформаций власти на эволюцию прав человека

Осуществляется анализ феномена биополитики в историческом срезе, в сопоставлении его формирования с этапами эволюции прав человека. Для выявления и раскрытия связи между биополитикой и этапами становления и развития прав человека, было использовано классификацию четырех поколений прав. На этапе первого поколения формируются общественно-политические права, которые имеют истоком предоставление нормативного характера естественному праву человека на жизнь, как первому базовому неотчуждаемому праву. Второе поколение социально-экономических прав стало реакцией на окончательное превращение государственной политики в биополитику, поскольку теперь ее ключевыми целями было регулирование процессов жизни, развивая спектр «мягких» техник управления силами, способностями и склонностями, как конкретного индивида, так и населения в целом. Коллективные права третьего поколения являются прямо мотивированным отрицанием биологических оснований превосходства одних рас или народов над другими и фиксируют их права на мир и безопасность, самоопределение и достойное отношение. Четвертая группа прав находится на этапе становления, поскольку должна регулировать сферы и границы функционирования новейших биотехнологий, относительно чего еще не достигнуто политического консенсуса.

Ключевые слова: биополитика, биовласть, права человека, теория поколений прав человека, биотехнологии.

* * *

УДК 007:304:659.1:004.738.5

Михальчук С. О.,
аспірантка, Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк),
claire16@i.ua

ИНТЕРНЕТ КОМУНІКАЦІЙ ЯК ФАКТОР ПОЛІТИЧНИХ ПРОТЕСТІВ В УКРАЇНІ

Досліджується вплив Інтернет-комунікацій на розвиток політичних протестів в Україні. З метою визначення протестного потенціалу Інтернет-комунікацій, автором проаналізовані основні протестні події, що мали місце в новітній історії України: акція «Україна без Кучми», Помаранчева революція і Революція гідності. Встановлено, що політичні протести 2000–2001, 2004, та 2013–2014 рр. відрізняються за рівнем мережевої технологічної інфраструктури, а також за формами та засобами комунікації. Проте, зауважується, що протести 2000–2001 та 2004 рр. були схожими з огляду на тогочасний рівень проникнення і використання мережі Інтернет, а також функціонування таких форм комунікації як сайти Інтернет-ЗМІ, політичні сайти, форуми. В свою чергу, події 2013–2014 рр. мали кардинально інші технологічні і функціональні умови, сприятливі для розширення впливу Інтернет-комунікацій на реалізацію протестних намірів. Автор вказує на тенденцію до зростання впливу Інтернет-комунікацій на розвиток політичних протестів, зокрема в Україні.

Ключові слова: Інтернет, Інтернет-комунікації, політичний протест, політичний сайт, соціальна мережа, нові і традиційні медіа.

Беззаперечним є твердження, що сучасні суспільно-політичні процеси перебувають під трансформуючим впливом інноваційних мережевих комунікацій. Зокрема, інтернет-комунікації мають значний протестний потенціал, який полягає в інформуванні, мобілізації, координації прихильників тих чи інших актів непокори. Україна, маючи досвід протестних подій 2000–2001, 2004, 2013–2014 рр. теж може скласти емпіричну базу для дослідження ролі мережі Інтернет в організації та координації політичних протестних акцій. Досвід України важливий для розуміння умов, при яких соціальні медіа стають «рупором» революцій.

Проблема Інтернету, соціальних мереж як засобу політичної взаємодії та інструменту соціально-політичних протестів досліджується багатьма вченими, як зарубіжними (К. Ширка, Є. Морозов, Г. Рейнгольд, М. Гладвелл, З. Туфекці), так і вітчизняними (Г. Почепцов, Є. Ланюк, Н. Хома, С. Даниленко, К. Василенко, О. Третяк). Актуальним вбачається комплексне дослідження ролі Інтернет-комунікацій як інструменту протестних акцій в Україні, що є частиною невирішеної проблеми.

Мета дослідження полягає в аналізі Інтернет-комунікацій як фактору політичних протестів в Україні: на прикладі акції «Україна без Кучми», Помаранчевої революції та Революції гідності.

Порівняння подій 2000–2001, 2004 та 2013–2014 рр. буде недоречним, без урахування динаміки розвитку мережевої технологічної інфраструктури. Рівень використання і проникнення Інтернету в Україні суттєво зріс з 2000–2004 рр. про що свідчать дані, як міжнародних так і вітчизняних соціологічних компаній.

Так, ресурс *Internet Live Stats* використовуючи дані Міжнародного телекомунікаційного Союзу, Світового банку, ООН надає статистику «*Internet Users by Country*» – Інтернет-користувачів за країною. В Україні, станом на 1 липня 2014 р. Інтернетом користуються 16, 849, 008 осіб, приріст користувачів за 1 рік становить 1, 433, 455 осіб [16].

Згідно з даними ITU (Міжнародний телекомунікаційний союз) у 2013 р. 41,8% населення України користувалися Інтернетом. Таким чином, зростання числа користувачів триває – адже у 2012 році таких було тільки 35,27%, а в далекому 2000-му тільки 0,72% [17].

Internet World Stats надає дані користувачів мережі Інтернет за 2000, 2006 та 2010 рр.: 1) 2000 р. – 200,000 користувачів; 49,084,600 населення; 0,4%; 2) 2006 р. – 5,278,100 користувачів; 45,833,977 населення; 11,5%; (очевидно, що тут сайт помилково подає чисельність населення в 45 млн., тоді як чисельність населення України станом на 1 січня 2006 р. склала 46 929, 5 млн. [14]); 3) 2010 р. – 15,300,000 користувачів; 45,415,596; 33,7% [18]. Дані *Internet World Stats* не є достатньо вивіреними, проте, й ці показники є важливими для розуміння цифрового розриву у 2000–2010 рр.

За результатами опитування, що провів Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) 13–23 вересня, 49,8% дорослого населення України користувалися Інтернетом. За даними КМІС, кількість Інтернет-користувачів у 2000 році складала 3%, 2001 – 5%, 2004 – 15% [8].

Наведені вище соціологічні дані дещо різняться, проте вони, без сумніву, свідчать, що рівень розвитку мережевої технологічної інфраструктури 2013–2014 рр. суттєво зріс у порівнянні з періодом 2000–2004 рр. Опираючись на представлені вище соціологічні дані, спробуємо проаналізувати головні соціально-політичні протестні події, що мали місце в новітній історії України.

Так, «Україна без Кучми» – це кампанія протестів в Україні в 2000–2001 рр., організована політичною опозицією й спрямована на відставку президента Л. Кучми та керівників силових відомств, а також справедливе розслідування справи про зникнення журналіста Георгія Гонгадзе. Перша акція протесту розпочалася 15 грудня 2000 року, коли на головну площу Києва зібралося близько 100 чоловік. 19-го грудня до Верховної Ради йшли, за

найскромнішими підрахунками, 20 тисяч громадян. У грудні 2000-го соціально-політичні протиріччя українського суспільства вилились на вулиці Києва та багатьох українських міст. Вимоги учасників протестів вийшли за межі «справи Гонгадзе». Вони добивалися не тільки відставки президента Кучми та повалення системи президентського авторитаризму, але й зміни системи соціальних, економічних та політичних відносин. Ця вимога – вимога системних змін – тоді була вперше артикульована в Україні. «Україна без Кучми», участь у якій взяли студенти, робітники, селяни, інтелігенція та дрібні підприємці, стала справді соціальним рухом. Вона була першим в незалежній Україні масовим рухом за громадянські права, демократію та проти системи олігархічного капіталізму [13].

Окрему роль у цій акції відіграли й Інтернет-комунікації. Насамперед, слід віддати належне інформаційній діяльності Інтернет-газети «Українська правда», заснованій у 2000 р. Георгієм Гонгадзе. Поза тим, 20 грудня 2000 р. в мережі з'явився офіційний сайт акції «Майдан». Новий ресурс став джерелом інформації про акцію, а також виконував функцію координації та комунікації активістів по всій території України і закордоном. Учасники спільноти на волонтерських засадах повідомляли про події, пов'язані з акціями протесту у своїх містах, а також перекладали новини акції протесту англійською мовою. Завдяки підтримці діаспори, пікети на підтримку «України без Кучми» в перші тижні акції проходили також у Німеччині та США [10].

Як стверджує А. Бондаренко – активний учасник адмінгрупи сайту «Майдан» з 2001 по 2006 рр.: «Сайт «Майдан» – спільнота громадян, які хотіли реалізувати гасло «Україна без Кучми». Вони його реалізували. Пояснення успіху цієї спільноти просте – з самого початку свого існування сайт «Майдан» був офіційним сайтом акції «Україна без Кучми». Спочатку там були новини та оголошення, потім з'явився форум – головна складова сайту, як на мене. І на цьому форумі одразу ж виникло ядро спільноти – люди, які чітко знали, що їм не подобається. Це були різні люди – але їх об'єднувала одна мета. Україна без Кучми» [1]. Очевидно, що гасло «Україна без Кучми» було реалізоване вже у 2004 р., що дозволяє почати розглядати події 2000–2001 та 2004 рр. як один соціально-політичний протест.

Щодо Помаранчевої революції, то як стверджують І. Жданов та Ю. Якименко, у Ющенко була істотна перевага в Інтернет-просторі. Саме в цей період найвпливовіші опозиційні сайти стали реальними засобами формування суспільної думки. Під час подій 2004 р. відвідуваність Інтернету зросла в десятки разів [3].

За масштабом використання нових технологій «Україна без Кучми» та Помаранчева революція були схожими, оскільки використовували Інтернет-ЗМІ, політичні сайти та Інтернет-форуми, головню для інформування прибічників. Важливо розуміти, що у 2000–2004 рр. ще не було соціальних мереж та блогосфери.

Н. Хома, порівнюючи дві найбільші революції в Україні, стверджує, що Помаранчева революція і Революція гідності відрізняються за роллю Інтернету: у 2004 р. Інтернет був рупором і платформою інформування прихильників і противників протесту, але не засобом згуртування величезної спільноти; у 2014 р. кіберпростір став не лише засобом миттєвого

інформування, але інструментом узгодження, координації дій між протестантами, розрізненими насамперед у просторі. Інтернет періоду Революції гідності став основою самоорганізації громадян у групи – різні за завданнями та кількістю учасників, а соціальні мережі стали найоперативнішим джерелом інформації про події на Майдані [12, с. 69].

Загалом, «Україну без Кучми» та Помаранчеву революцію можна характеризувати як протести ери *Web 1.0*, тоді як Революція гідності – це революція *Web 2.0*. Для елементної бази *Web 1.0* характерні статичні сторінки, які наповнюються розробником замість динамічного контенту, що генерується програмами та користувачами. Принципи *Web 2.0* – співпраця розробників та користувачів у відкритій інформаційній інфраструктурі; соціальні мережі та блогосфера, які вивели спілкування та інформаційну взаємодію між користувачами на абсолютно новий рівень [2].

Революція гідності – це справді революція *Web 2.0*, протестний потенціал якої побудований на використанні соціальних мереж (*Facebook*, *Twitter*, почасти *Вконтакте*), блогосфери та численних Інтернет-ЗМІ, які покликані інформувати, мобілізувати, організовувати, координувати прихильників (Євромайдан) та противників (Антимайдан).

Засновник «*Watcher*» М. Саваневський пригадує хронологію подій Революції гідності: «Близько 15.00 стало відомо, що уряд прийняв рішення про «призупинення проведення переговорів з ЄС», протягом 15–20 хвилин про це написали топові Інтернет-ЗМІ, інформація миттєво поширилась соціальними мережами. Ідесь ближче до 16.00 відбувся гігантський стрибок у відвідуванні новинарних ЗМІ. 21 та 22 листопада мали найвищий рівень відвідуваності українських онлайн-ЗМІ за всю історію спостережень». З 21 по 28 листопада #євромайдан був найпопулярнішим хештегом в Україні. Інтенсивність публікацій з його використанням сягала до 1500–3000 повідомлень на годину [9].

Прийнято вважати, що закликом до протесту став пост тоді ще українського журналіста і блогера Мустафи Насма у *Facebook* в якому він запитав своїх підписувачів чи готові вони вийти на Майдан Незалежності. Вже через годину після публікації бажаючих вийти на Майдан в Києві було більше тисячі. Пост Мустафи – приклад того, як соціальні мережі можуть стати інструментом мобілізації прихильників протестної акції. Мустафа, публікуючи свій пост в режимі он-лайн, сподівався на те, що акція перейде з віртуального у реальний світ. Саме тому, у першому пості, автор одразу зазначив, що «лайки» про готовність вийти не рахуються, лише коментар «Я готовий». Друге повідомлення М. Наєма містило інформацію про місце і час зустрічі, організовуючи і координуючи акцію протесту.

Twitter використовувався в українських подіях не настільки активно (як під час «Арабської весни»), але *Twitter*-стрічка і в Україні була оперативним джерелом інформування [12]. М. Саваневський знову пригадує, що з появою перших людей на Майдані – почав працювати *Twitter*. *Facebook* – це соціальна мережа, яка прив'язана не до часу, а до друзів. Користувач отримує зріз інформації про те, чим живуть його друзі, та люди, з якими він найбільше взаємодіє. *Twitter*, натомість, дає зріз того, що відбувається прямо зараз – в цю хвилину часу. І саме

такий контент був найбільше затребуваний в перші дні Майдану. Тому ця соцмережа стала одним з основних джерел інформування про події на Євромайдані [9].

27 січня 2014 року розпочався твіттер-шторм в підтримку Євромайдану. Хештег прихильників Євромайдану *#digitalmaidan* очолив першу десятку лідерів в *Twitter*. Багато людей стали одночасно розміщувати в *Twitter* велику кількість повідомлень з цим хештегом. Організатори твіттер-шторму підготували близько 100 твітів, націлених на телеканали, газети, чиновників, відомих людей за кордоном. «Об'єднавшись разом в *Twitter* storm за допомогою повідомлень, можна підвищити інформованість користувачів *Twitter* про становище протестувальників і про те, що поставлено на карту» [11].

Якщо *Facebook* був інструментом інформування та мобілізації прихильників Євромайдану, то російська соціальна мережа *Вконтакте* – головна його противників (прихильників Антимайдану). У *Facebook* з'явилися групи «ЄвроМайдан – EuroMaydan, «Євромайдан Львів», «Євромайдан SOS». Сторінки Євромайдану є у Твіттері: «Євромайдан» («ЄвроМайдан») (офіційний Твіттер Євромайдану). У мережі *Вконтакте* також є групи, присвячені Євромайдану: «Українська революція | Євромайдан», «Євромайдан | Кіборги | ВСУ | АТО», «Майдан | Євромайдан | АТО | Моя Україна – Официальная группа новостного сайта vidverto.net – Все новости Украины», «Євромайдан SOS».

У мережі *Вконтакте* є сторінки противників Революції гідності і АТО, зокрема це група «Антимайдан», «АнтиМайдан Харків», «АнтиМайдан Маріуполь». Сторінки Антимайдану є також у *Twitter* і *Facebook*.

Цікаво, що українці у своїх протестних акціях не використовували український сегмент соціальних мереж, оскільки їх просто не було. Так, альтернативні українські соціальні мережі *Druzi.org.ua* та *Weua.info* запрацювали з березня–квітня 2014 року.

З 9–19 жовтня 2014 року Київський міжнародний інститут соціології (KMIC) провів всеукраїнське опитування громадської думки «ЗМІ та довіра до українських і російських ЗМІ». На запитання «З яких джерел Ви дізнаєтеся новини про ситуацію в Україні? Вкажіть, будь ласка, три основних джерела» 83,5% населення України вказали, що джерелом таких новин для них виступає українське телебачення, 31% – Інтернет–сайти, 29% – знайомі та родичі, 21% – російське телебачення, 29% – українські газети та журнали, 16% – українське радіо, 11% – соціальні мережі, блоги, 2% – російські газети та журнали, 1% – російське радіо [6]. Вищенаведені дані дають змогу стверджувати, що традиційні медіа поки що зберігають свої позиції в інформуванні населення. Проте, не варто недооцінювати й нові медіа, адже 42% (Інтернет–сайти та соціальні мережі) використовують Інтернет, як джерело інформації.

Слід вказати на важливий зв'язок соціальних і традиційних медіа, який був присутній під час Помаранчевої революції та Революції гідності. Так, В. Ющенко провів свою президентську кампанію в умовах інформаційної блокади і при цьому виграв. На той час найбільш рейтингові телеканали стали основними джерелами негативної інформації про Ющенко. Основними каналами поширення інформації про кампанію В. Ющенка стали інтернет–сайти, власні газети, «5 канал», ТРК «Ера» [3].

У грудні 2013 р. у *Facebook* з'явився пост Романа Малко, який звинуватив керівництво «Першого національного» у постановці дискримінаційних завдань з метою «викривлення» картини подій на Майдані [7]. Журналісти українського телеканалу «Інтер» закликали своє керівництво не викривлювати події, що відбуваються в Україні. Прохання про об'єктивність вони виклали в офіційному листі–зверненні до керівництва [4].

Таким чином, вагомий вплив соціальних медіа на сучасні суспільно–політичні процеси зумовлений почасти недалекою традиційною політикою традиційних ЗМІ. На фоні подання недостовірних, а часто просто брехливих даних про події 2013–2014 рр. телебаченням, люди почали вбачати в соціальних мережах єдине джерело об'єктивної інформації.

Під час подій 2013–2014 рр. виокремилась ще одна форма мережевої комунікації, яка була спрямована на інформування міжнародної спільноти, і можливий вплив на прийняття політичного рішення – йдеться про онлайн–петицію на платформі «*We the People*».

26 листопада на платформі «*We the People*», що є сервісом на офіційному веб–сайті Білого Дому, з'явилась петиція, яка закликала адміністрацію Барака Обами накласти персональні санкції на Януковича та Кабінет Міністрів України у разі не підписання угоди про асоціацію Україна–ЄС на саміті Східного партнерства у Вільнюсі, 29 листопада 2013 р. [15].

Станом на 30 листопада 2013 р. петиція збрала 100, 115 підписів. Під петицією міститься офіційна відповідь Білого Дому про те, що народ України має право визначати своє власне майбутнє – мирним шляхом і в атмосфері стабільності. Президент Обама підписав Указ про можливість накладення санкцій та в'їзових обмежень на фізичних і юридичних осіб, відповідальних за діяльність, яка підриває демократичні процеси або інститути в Україні, погрожуючи миру, безпеці, стабільності, суверенітету і територіальній цілісності України [15].

Режим Януковича зважив на протестний потенціал соціальних медіа, й відповів на це одним з «диктаторських законів». Йдеться про ухвалення 16.01.2014 р. Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» (скасований парламентом 28 лютого 2014 року) [5]. Внесення цих змін було нічим іншим, як спробою Януковича і його оточення впровадити жорсткий режим регулювання Інтернет–простору.

Висновки. Загалом, протестний потенціал Інтернету у подіях 2000–2001, 2004, 2013–2014 рр. є різним з огляду на динаміку розвитку технологічної інфраструктури. Так, учасники «України без Кучми» та Помаранчевої революції використовували Інтернет–ЗМІ, політичні сайти, та Інтернет–форуми для інформування прихильників, тоді як під час Революції гідності вагому роль відіграли соціальні мережі та блогосфера, функції яких полягали не тільки в інформуванні, а й в організації, мобілізації та координації. Онлайн–петиція, теж стала дієвою ініціативою в інформуванні міжнародної спільноти, а також вплинула на прийняття політичного рішення керівництвом США.

Цікавим є зв'язок нових і традиційних медіа. Під час Помаранчевої революції телебачення, за винятком «5 каналу» та ТРК «Ера», поширювало лише негативну

інформацію про опозиційного лідера. Деякі телеканали (Інтер, Ут–1), що висвітлювали події Революції гідності були звинувачені у викривленні новинарної картини. Виникло певне протиставлення телебачення і Інтернету: у 2004 р. інформаційна блокада кампанії Ющенко спонукала шукати інформацію в Інтернеті, тоді як непрофесійна і неетична політика деяких українських і втручання російських телеканалів у 2013–2014 рр. зробило з мережі джерело об'єктивної інформації.

Україна має досвід спроби законодавчого регулювання Інтернет-простору, з метою збереження стабільності існуючого режиму (режим Януковича).

Таким чином, досвід України дійсно важливий для розуміння сутності Інтернет-комунікацій як фактору соціально-політичного протесту.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку передбачають здійснення порівняльного аналізу ролі Інтернет-комунікацій в соціально-політичних протестах в Україні та закордоном, зокрема в Росії, Білорусії, Молдові.

Список використаних джерел

1. Бондаренко А. Секрети успішної революції – на прикладі спільноти сайту «Майдан» [Електронний ресурс] / А. Бондаренко. – Режим доступу: <http://www.maidan.org.ua/static/mai/1258627229.html>
2. Еволюція Веб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: victoria.lviv.ua/html/wp/lecture/8.1.doc
3. Жданов І., Якименко Ю. Формула помаранчевої перемоги: нотатки несторонніх спостерігачів [Текст] / І. Жданов, Ю. Якименко // Дзеркало тижня. – 2005. – №2. – С.5.
4. Журналісти українського телеканала «Інтер» заявили о жесткой цензуре [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008200401.html>
5. Закон від 16.01.2014 №721–VII «Про внесення змін до Закону України «Про судову систему і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» (Закон втратив чинність на підставі Закону №732–VII від 28.01.2014, ВВР, 2014, №22, ст.811) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/721-18/page>
6. Новікова Л. ЗМІ та довіра до українських і російських ЗМІ: Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології [Електронний ресурс] / Л. Новікова. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=425&page=1>
7. Оператор розповів, що відбувається на Першому національному [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/12/12/7006592/>
8. Прес-реліз КМІС «Динаміка використання Інтернет в Україні» вересень 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=199&page=1>
9. Саваневський М. [Електронний ресурс] / М. Саваневський. – Режим доступу: #євромайдан: українська цифрова революція та останній шанс аналоговим політикам стати цифровими [http://watcher.com.ua/2013/11/29/evromaydan-ukrayinska-tysfrova-revolutsiya-ta-ostanniy-shans-analogovym-politykam-staty-tsifrovymy/]
10. Сирінська О. Як виник сайт «Майдан». Витяг з політичної енциклопедії [Електронний ресурс] / О. Сирінська. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/aboutmaidan/yak-vynyk-sajt-majdan-vytyah-z-politychnoi-entsyklopediji/>
11. Хештег #Євромайдан за декілька годин став трендом в українських соціальних мережах [http://ru.tsn.ua/foto/heshteg-evromaydan-za-neskolko-chasov-stal-trendom-v-ukrainskih-socialnyh-setyah-335085.html]
12. Хома Н. Роль соціальних мереж у координації протестних акцій [Текст] / Н. Хома. – Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип.15. – 206 с.
13. Чемерис В. Декабрьские тезисы к 10-летию массовых протестов в Украине 15 декабря 2010 [Електронний ресурс] / В. Чемерис. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2010/12/15/5675106/>
14. Чисельність населення України на 1 січня 2006 року. – <http://2001.ukrcensus.gov.ua/news/article;225>

15. Impose personal sanctions on President of Ukraine Viktor Yanukovich and Cabinet of Ministers of Ukraine members [Electronic resource]. – Regime to access: <https://petitions.whitehouse.gov/petition/impose-personal-sanctions-president-ukraine-viktor-yanukovich-and-cabinet-ministers-ukraine>

16. Internet Users by Country [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.internetlivestats.com/internet-users-by-country/>

17. ITU Statistics [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/>

18. Ukraine Internet Usage and Marketing Report [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.internetworldstats.com/euro/ua.htm>

References

1. Bondarenko A. Sekrety uspishnoy revolyucii – na prykladi spil'noty sajtu «Majdan» [Elektronnyj resurs] / A. Bondarenko. – Rezhym dostupu: <http://www.maidan.org.ua/static/mai/1258627229.html>
2. Evolyucija Veb [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [victoria.lviv.ua/html/wp/lecture/8.1.doc]
3. Zhdanov I., Jakymenko Ju. Formula pomaranchevoy peremogy: notatky nestoronnih sposterigachiv [Tekst] / I. Zhdanov, Ju. Jakymenko // Dzerkalo tyzhnja. – 2005. – №2. – S.5.
4. Zhurnalisty ukrainskogo telekanala «Inter» zajavili o zhestkoj cenzure [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008200401.html>
5. Zakon vid 16.01.2014 №721–VII «Pro vnesennja zmin do Zakonu Ukrai'ny «Pro sudoustrij i status suddiv» ta procesual'nyh zakoniv shhodo dodatkovykh zahodiv zahystu bezpeky gromadjan» (Zakon vtratyt chynnist' na pidstavi Zakonu №732–VII vid 28.01.2014, VVR, 2014, №22, st.811) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/721-18/page>
6. Novikova L. ZMI ta dovira do ukrai'ns'kyh i rosijs'kyh ZMI: Pres-reliz Kyi'vs'kogo mizhnarodnogo instytutu sociologii' [Elektronnyj resurs] / L. Novikova. – Rezhym dostupu: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=425&page=1>
7. Operator rozpoviv, shho vidbuvajet'sja na Pershomu nacional'nomu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/12/12/7006592/>
8. Pres-reliz KMIS «Dynamika vykorystannja Internet v Ukrai'ni» veresen' 2013 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=199&page=1>
9. Savanevs'kyj M. [Elektronnyj resurs] / M. Savanevs'kyj. – Rezhym dostupu: #jevromajdan: ukrai'ns'ka cyfrova revolyucija ta ostannij shans analogovym politykam staty cyfrovyj [http://watcher.com.ua/2013/11/29/evromaydan-ukrayinska-tysfrova-revolutsiya-ta-ostanniy-shans-analogovym-politykam-staty-tsifrovymy/]
10. Syrins'ka O. Jak vynyk sajт «Majdan». Vytjag z politychnoi' encyklopedii' [Elektronnyj resurs] / O. Syrins'ka. – Rezhym dostupu: <http://maidan.org.ua/aboutmaidan/yak-vynyk-sajt-majdan-vytyah-z-politychnoi-entsyklopediji/>
11. Hjeshteg #Evromajdan za neskol'ko chasov stal trendom v ukrainskih social'nyh setjah [http://ru.tsn.ua/foto/heshteg-evromaydan-za-neskolko-chasov-stal-trendom-v-ukrainskih-socialnyh-setyah-335085.html]
12. Homa N. Rol' social'nyh merezh u koordynacii' protestnyh akcij [Tekst] / N. Homa. – Politychni nauky ta metodyka vykladannja social'no-politychnykh dyscyplin. Naukovyj chasopys Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova. Serija 22. [Vidp. red. O. V. Babkina]. – K.: Vydavnytstvo Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova, 2014. Vyp.15. – 206 s.
13. Chemeris V. Dekabr'skie tezyisy k 10-letiju massovykh protestov v Ukraine 15 dekabrja 2010 [Elektronnyj resurs] / V. Chemeris. – Rezhym dostupu: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2010/12/15/5675106/>
14. Chysel'nist' naselennja Ukrai'ny na 1 sichnja 2006 roku. – <http://2001.ukrcensus.gov.ua/news/article;225>
15. Impose personal sanctions on President of Ukraine Viktor Yanukovich and Cabinet of Ministers of Ukraine members [Electronic resource]. – Regime to access: <https://petitions.whitehouse.gov/petition/impose-personal-sanctions-president-ukraine-viktor-yanukovich-and-cabinet-ministers-ukraine>
16. Internet Users by Country [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.internetlivestats.com/internet-users-by-country/>
17. ITU Statistics [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/>
18. Ukraine Internet Usage and Marketing Report [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.internetworldstats.com/euro/ua.htm>

Mykhalchuk S. O., postgraduate, Lesya Ukrainka Eastern European national university (Ukraine, Lutsk), claire16@i.ua

Internet communications as a factor of political protests in Ukraine

The article analyzes the impact of Internet communications on the development of political protests in Ukraine. In order to determine the protest potential of Internet communications, the author analyzes the main protest events that took place in Ukraine's recent history: the action «Ukraine without Kuchma», the Orange Revolution and the Revolution of dignity. It was ascertained that the political protests of 2000–2001, 2004 and 2013–2014 differ viewing the network technology infrastructure, forms and means of communication. However, it is observed that the protests of 2000–2001 and 2004 were similar with regard to the then level of Internet penetration and use and functioning of such forms of communication as Internet media sites, political sites, forums. The events of 2013–2014 had radically other technological and functional conditions that led to the expansion of the influence of Internet communication on the realization of protest intentions. The author points out to the tendency towards increase of the impact of Internet communications on the development of political protests, particularly in Ukraine.

Keywords: Internet, Internet communications, political protests, political sites, social network, new and traditional media.

Михальчук С. А., аспірантка, Восточноевропейский национальный университет им. Леси Украинки (Украина, Луцк), claire16@i.ua

Интернет-коммуникации как фактор политических протестов в Украине

Исследуется влияние Интернет-коммуникаций на развитие политических протестов в Украине. С целью определения протестного потенциала Интернет-коммуникаций, автором проанализированы основные протестные события, имевшие место в новейшей истории Украины: акция «Украина без Кучмы», Оранжевая революция и Революция достоинства. Установлено, что политические протесты 2000–2001, 2004, 2013–2014 гг. отличаются по уровню сетевой технологической инфраструктуры, а также формами и средствами коммуникации. Однако, отмечается, что протесты 2000–2001 и 2004 гг. были похожими, учитывая тогдашний уровень проникновения и использования сети Интернет, а также функционирование таких форм коммуникации как сайты Интернет-СМИ, политические сайты, форумы. В свою очередь, события 2013–2014 гг. имели кардинально другие технологические и функциональные условия, благоприятные для расширения влияния Интернет-коммуникаций на реализацию протестных намерений. Автор указывает на тенденцию к росту влияния Интернет-коммуникаций на развитие политических протестов, в частности в Украине.

Ключевые слова: Интернет, Интернет-коммуникации, политический протест, политический сайт, социальная сеть, новые и традиционные медиа.

* * *

УДК 323.2:351

Конах В. К.,
кандидат політичних наук, докторант,
Національний інститут стратегічних досліджень
(Україна, Київ), konakh_v@ukr.net

КОМУНІКАЦІЙНА ВЗАЄМОДІЯ МІЖ ВЛАДОЮ ТА СУСПІЛЬСТВОМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Розглянуто сучасний стан та визначено основні проблеми налагодження комунікативної взаємодії між владою та суспільством в Україні. З'ясовано, що в Україні на сучасному етапі продовжує панувати інформаційна політика, заснована на односторонньому механізмі інформування з боку органів державної влади про свої рішення (почасти не в повній мірі), при відсутності зворотного зв'язку. Такий стан речей пов'язаний з низькою якістю застосування в Україні таких механізмів комунікативної взаємодії між владою та суспільством, як інформування, консультування, залучення громадян до формування публічної політики тощо.

Для вирішення означених проблем запропоновано: забезпечити відповідну поінформованість суспільства про діяльність владних інститутів; створити та забезпечити необхідними ресурсами структурні підрозділи органів державної влади, що відповідають за комунікаційну взаємодію із суспільством; створити сприятливі передумови для діяльності та розвитку інститутів громадянського суспільства; забезпечити участь суспільства у розробленні важливих для держави рішень, зокрема шляхом функціонування ефективних механізмів консультування між владою та суспільством.

Ключові слова: комунікації між владою та суспільством, проблеми розвитку офіційної комунікації в Україні, механізми комунікативної взаємодії.

Сучасне суспільство вимагає від влади відкритості, прозорості, поінформованості та наявності ефективно функціонуючого зворотного зв'язку, що можливо

забезпечити лише шляхом застосування діалогових форм управління. Саме тому, важливою передумовою функціонування демократичного суспільства постає комунікативний аспект взаємодії влади та суспільства при розробці, прийнятті та реалізації важливих для держави рішень. Адже саме через комунікацію відбувається зворотній зв'язок, коли владні інститути можуть краще інформувати про свою діяльність суспільство, а також дізнаватися про оцінку цієї діяльності з боку суспільства. Для України на сучасному етапі налагодження дієвої комунікативної взаємодії між владою та суспільством залишається надзвичайно важливим питанням.

Аналізу комунікативної взаємодії в різних вимірах (міжособистісний, соціальний, політичний тощо) присвячені роботи таких іноземних авторів, як Г. Лассуела, Г. Саймона, Ч. Ліндблума, Д. Істона, М. Маклюєна, С. Шеннона, Ю. Хабермаса. Зокрема, відомий німецький вчений Ю. Хабермас зазначав, що «сучасна модель взаємин держави і громадян має вибудовуватися не за традиційним принципом суб'єктно-об'єктних відносин (керуючі-керувані), а на механізмах «комунікативної поведінки», тобто суб'єкт-суб'єктних відносинах, на принципах визначення рівноправності як людини державної, так і людини «приватної», що передбачає як головну демократичну процедуру «діалогову комунікацію» державної влади і «вільної громадськості» [1, с. 30–31].

Теоретичні засади реалізації комунікативної взаємодії між владою та суспільством розглядаються й низкою вітчизняних вчених, зокрема Г. Почепцовим, О. Крутії, Л. Литвиною, О. Бабиною, Е. Афоніним, Р. Войтович, А. Баровською та іншими. Так, О. Крутії зазначає, що, «державне управління як система суспільних відносин існує в різних формах взаємодії влади та громадськості. Традиційним є встановлення зворотного зв'язку між суспільством і владою через загальне виборче право, що реалізується завдяки парламентському механізму. Однак на сучасному етапі суспільного розвитку вказана форма взаємодії, яка активно застосовувалася починаючи ще з XIX ст., вже не задовольняє вимог суспільства як у світі в цілому, так і в Україні зокрема [2, с. 9]. Л. В. Литвинова зазначає, що у випадку коли комунікація між владою та суспільством налагоджена ефективним чином, то вона діє як регулюючий і координуючий механізм та виконує наступні функції: «консервативну, спрямовану на збереження стабільності державної системи, що сприяє підтримці функціонування суспільного організму в цілому; координуючу, покликану забезпечувати координацію владних впливів від суб'єкта управління, а також його можливих змін; інтегруючу, пов'язану з реалізацією політики, яка б урахувала інтереси всіх елементів суспільної системи, сприяла формуванню зрілих форм демократії й прийняттю погоджених управлінських рішень; мобілізаційну, спрямовану на забезпечення легітимності існуючого громадського порядку, отримання схвалення суспільства щодо прийнятих управлінських рішень; соціалізуючу, пов'язану із засвоєнням у процесі інформаційного обміну соціально-політичних норм, цінностей і традицій держави, підвищенням рівня політичної, комунікативної та правової компетентності громадян» [3].

Поруч із зазначеним, в сучасній науковій думці дедалі частіше, в контексті інформаційної взаємодії між владою та суспільством, застосовується поняття

«стратегічних комунікацій». «У найбільш широкому розумінні стратегічні комунікації є процесом інтеграції досліджень сприйняття аудиторії та зацікавлених сторін (стейкхолдерів) і врахування отриманих результатів під час реалізації політики, планування та операцій на кожному рівні. Стратегічні комунікації – це спрямування за одним вектором множини різних видів діяльності (наприклад політичний процес, зв'язки з громадськістю, інформаційні операції тощо), кожна з яких справляє вплив на підтримку національних цілей. Стратегічні комунікації, по суті, означають обмін (тобто під час спілкування) смислами/ідеями на підтримку національних цілей (тобто стратегічно). Для цього процесу слухання є так само важливим, як і транслювання» [4, с. 148]. Тобто стратегічні комунікації це не просто процес доставки «повідомлення» від «відправника» до «отримувача» за класичною схемою комунікативного акту, а передовсім діалоговий підхід до побудови відносин на основі уважного ставлення до культурних, історичних та інших особливостей, а також – діяльність з гармонізації тем, ідей, образів тощо.

Таким чином в сучасній науковій літературі проблемі налагодження комунікацій, як в цілому, так між владою та суспільством зокрема, приділено значну увагу. Проте, оскільки в практичній площині проблема налагодження дієвої комунікативної взаємодії між владою та суспільством в Україні залишається відкритою, вона потребує подальшого наукового аналізу.

З огляду на зазначене, *метою статті є* встановлення проблем налагодження комунікаційної взаємодії між владою та суспільством в Україні, а також визначення можливих напрямів їх вирішення. *Завданнями статті:* аналіз сучасного стану комунікаційної взаємодії між владою та суспільством в Україні; визначення основних проблем налагодження дієвих комунікацій між владою та суспільством в нашій державі; визначення можливих напрямів вдосконалення механізмів комунікативної взаємодії між владою та суспільством в Україні.

В Україні на сучасному етапі продовжує панувати в основному інформаційна політика, заснована на односторонньому механізмі інформування з боку органів державної влади про свої рішення (почасти не в повній мірі), при відсутності зворотного зв'язку. Такий стан речей призводить до нерозуміння українським суспільством тих процесів, що відбуваються у державі, а відтак до відсутності з його боку підтримки як загального курсу державної політики, так і механізмів її імплементації. Варто зауважити, що й суспільно-політична криза в Україні кінця 2013 – початку 2014 рр. виникла зокрема в наслідок того, що між владою та суспільством не було налагоджено ефективної комунікативної взаємодії. Натомість вітчизняні владні інститути намагалися реалізувати модель «патерналістичної держави», яка пронизувала собою всі сфери і з єдиного центру регулювала всі процеси, а суспільство, у якого сформувалося ставлення до влади не як до якоїсь «вищої сили», а як до інституту якому воно делегувало певні повноваження, намагалося вплинути на її діяльність. Хоча нинішнє найвище державне керівництво України наразі намагається більше інформувати суспільство про свою діяльність, ніж попередні державні очільники, проте, в практичній площині державна інформаційна політика України щодо розвитку офіційної комунікації між владою та суспільством продовжує залишатися

позбавленою цілісної системи регулювання та відповідної імплементації, що спричиняє низку негативних наслідків, зокрема:

- незадовільний аналіз впливу державної політики на суспільство, а відтак розбіжність між наявною політикою та реальними проблемами в суспільстві;

- існування відносин між «керуючими» і «керованими» на тлі розчарованості та зростанні зневіри суспільства у можливості та прагненні влади досягти реального поліпшення соціально-економічного становища в державі, а відтак зменшенні авторитету та рівня довіри суспільства до влади;

- ескалації внутрішньополітичної напруги в суспільстві, а відтак створенні загроз національній безпеці України.

Такий стан речей пов'язаний з низькою якістю застосування в Україні таких механізмів комунікативної взаємодії між владою та суспільством, як інформування, консультування, залучення громадськості до формування публічної політики.

Під «*інформування*» розуміють «надання інформації громадськості в цілому або зацікавленим групам чи організаціям, що представляють інтереси окремих цільових груп» [3]. Інформування є базовою необхідною ланкою налагодження комунікацій. Варто зауважити, що в Україні стан інформування громадськості про діяльність влади був недостатнім впродовж усіх років незалежності, проте, в останні кілька років він став незадовільним – влада у більшості випадків не розкриває та не пояснює свої наміри. У кращому випадку представлення позиції влади щодо окремих питань відбувається шляхом надання ситуативного інтерв'ю в ЗМІ, при цьому публічні висловлювання представників влади почасти носять непослідовний та неузгоджений характер, наводяться недостатньо переконливі аргументи, важливі питання оминаються. В найгіршому випадку представлення позиції влади здійснюється у формі вже готового нормативного акту – указу, доручення, закону. За такої якості та змістовного наповнення щодо діяльності влади суспільство ставитися до неї зі зростаючою недовірою. Така ситуація постійно дає стимули для критики влади та суспільно-політичної напруги, що ми наочно спостерігаємо в Україні. Натомість, суспільство очікує від владних інститутів інформації про їх рішення, діяльність та ініціативи, а також реакції на внутрішні та міжнародні події.

Наступним механізмом комунікативної взаємодії між владою та суспільством виступає *консультації* – «практика безпосереднього обміну інформацією, ідеями, думками тощо» [3]. Консультації є однією з обов'язкових адміністративних процедур. Серед форм проведення консультацій між владою та суспільством варто виокремити публічні громадські обговорення, які можуть здійснюватися у формі конференцій, семінарів, форумів, громадських слухань, теле- або радіо- дебатів, дискусій, Інтернет-конференцій, телефонів «гарячої лінії», інтерактивного спілкування в інших формах. Спроби запровадити консультації з громадськістю у діяльність органів влади України мають досить тривалу історію, а їх проведення було унормовано ще у 2004 році. Так, основним документом на означеному напрямі став Указ Президента «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 31.07.2004 №854/2004 [5], на підставі

якого Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15.10.2004 №1378 [6], яка пізніше була замінена постановою «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. №996 [7]. Цими документами були визначені основні вимоги до організації і проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Передбачалося, що основою механізму консультацій стануть громадські ради при органах виконавчої влади, що мали бути сформовані громадськістю та здійснювати координацію роботи щодо консультацій з громадськістю. Крім того, у центральних та місцевих органах виконавчої влади були утворені та посилені підрозділи, відповідальні за зв'язки з громадськістю та засобами масової інформації, які власне мали виконувати роботу з організації та проведення консультацій з громадськістю. Проте, консультації як механізм комунікативної взаємодії між владою та суспільством в Україні наразі використовується також недостатньо ефективно – часто консультації мають формальний характер. Зокрема це пов'язано з дотримання часових рамок проведення консультацій – суспільство почасти не встигає зреагувати та дати свою оцінку ситуації. Стоїть на заваді й недостатній рівень підготовки держслужбовців, що організовують процес консультацій. Почасти консультації організовуються в оперативному порядку без залучення всіх заінтересованих сторін, ще частіше відсутня звітність про врахування або відхилення пропозицій і зауважень, що надійшли, та роз'яснення причин їх відхилення. Слід відзначити, що «перший досвід формування і роботи громадських рад показав, що самі інститути громадянського суспільства виявилися неготовими до самоорганізації. Українським незалежним центром політичних досліджень спільно з Партнерством інститутів громадянського суспільства на підтримку громадських рад, було виявлено, що серед недоліків у роботі громадських рад слід відзначити безсистемність взаємодії громадських рад з органами виконавчої влади, слабе володіння представниками інститутів громадянського суспільства сучасними методиками аналізу політики, моніторингу суспільних процесів, громадського контролю, антикорупційної експертизи» [8]. Окрім того, громадяни не знають, які важелі впливу мають, з огляду на зазначене, майже не використовується положення, про те що в разі подання пропозиції щодо проведення консультацій не менше ніж 3 інститутами громадянського суспільства, такі консультації проводяться обов'язково. Є проблемні моменти й з боку інститутів громадянського суспільства – зокрема неготовність готувати конструктивні пропозиції, через упереджене сприйняття якогось документу. Тож на сучасному етапі *консультування* між владою та суспільством в Україні продовжує носити радше формальний ніж реальний характер.

Найконструктивнішим механізмом комунікативної взаємодії між владою та суспільством постає *залучення громадськості* – активна участь громадськості за її ініціативою у формуванні публічної політики, а також її реалізації та оцінці. Така участь передбачає, що громадяни відіграють певну роль у процесі прийняття політичних рішень, зокрема можуть вносити власні пропозиції.

Водночас відповідальність за формулювання політичного курсу і кінцеве рішення несе уряд. Прикладом можуть слугувати відкриті робочі групи, експертні комісії тощо [3]. У цьому контексті слід зауважити, що в Україні надзвичайно велика затребуваність у суспільства до участі в управлінні державою, зокрема це засвідчив майдан 2013–2014 рр. та наступні за ним події.

Водночас слід зауважити, що хоча на сучасному етапі в Україні відсутній окремий нормативно-правовий акт, який би безпосередньо регулював питання налагодження комунікацій між владою та суспільством наразі існує низка нормативно-правових актів, які регулюють певні аспекти цієї проблеми. Зокрема, закони України «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», «Про звернення громадян», «Про місцеве самоврядування в Україні», Указ Президента України «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», «Про порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади», «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» тощо. Тож в нормативному полі означена проблема певним чином врегульована.

Також слід відмітити, що і в інституційній площині відбуваються деякі позитивні зрушення. Зокрема, в органах державної влади створюються окремі структурні підрозділи, що займаються стратегічними комунікаціями – комунікативною взаємодією між владою та суспільством.

Проте, здебільшого нинішнє державне керівництво також демонструє недостатню готовність переходити до принципів і процедур публічної політики та визнавати громадянське суспільство рівноправним партнером. Зокрема це продемонстрували і трагічні події біля Верховної Ради України 31 серпня 2015 р., коли відбувалося голосування за зміни до Конституції України. Одразу після голосування парламенту мітингувальники пішли штурмом на будівлю парламенту почали кидати димові шашки, пізніше під ноги Нацгвардії полетіла бойова граната. Як результат – поранено більше сотні правоохоронців, а 24-річний солдат строкової служби Нацгвардії Ігор Дебрін загинув. Варто зауважити, що цих подій можна було б уникнути у випадку більш повного та тривалого інформування суспільства щодо запропонованих змін, адже значна кількість громадян нашої держави і нині не розуміє різниці між федералізацією та власне запропонованою децентралізацією України.

Як зауважує начальник відділу стратегічних комунікацій у секретаріаті міністра закордонних справ України Дмитро Кулеба, незадовільний стан комунікативної взаємодії між владою та суспільством пов'язаний з трьома головними чинниками: закритістю відомств, які є власниками найбільш важливої та цікавої інформації; координацією при якій кожен не боїться брати на себе відповідальність в межах свого сегменту, але в рамках одного інформаційного нарративу; а також браком коштів [9].

Однак, з огляду на те, що за демократичного устрою влада має виконувати свої функції взаємодіючи на паритетних засадах із суспільством, завойовуючи його підтримку та схвалення під час прийняття важливих рішень, це вимагає створення істотно нових форм та механізмів ефективної комунікативної взаємодії між державою та суспільством в Україні. Для цього необхідно здійснити низку кроків, серед яких найактуальнішими наразі вбачаються:

– забезпечення своєчасного надання владними інститутами повної, об'єктивної, достовірної та зрозумілої інформації з суспільно-значущих тем, зокрема на Інтернет-ресурсах відповідних органів державної влади, а також посилення механізмів відповідальності посадових осіб за своєчасне нерозміщення такої інформації чи її невідповідність вищезазначеним критеріям;

– створення та забезпечення структурних підрозділів органів державної влади, що відповідають за комунікаційну взаємодію, на всіх рівнях необхідними ресурсами – фінансовими, матеріальними, інформаційними, та насамперед кадровими (спеціалістами – соціальними модераторами, які здатні організувати конструктивний і результативний діалог скерований на взаєморозуміння сторін);

– створення сприятливих передумов (нормативно-правових, соціально-політичних, економічних тощо) для розвитку інститутів громадянського суспільства, зокрема функціонування недержавних організацій, спроможних не тільки формувати та аналізувати інформацію, а й впливати на представників владних інститутів в процесі розробки та реалізації державної політики;

– забезпечення участі суспільства у розробленні значущих рішень, зокрема шляхом функціонування ефективних, а не формальних механізмів консультування між владою та суспільством, які передбачатимуть наявність достатньо часу для сприйняття нових ідей і вироблення пропозицій з боку суспільства, а також механізми відповідальності влади щодо використання зауважень/пропозицій наданих суспільством тощо.

Висновки: для України налагодження дієвої комунікативної взаємодії між владою та суспільством залишається надзвичайно актуальним завданням. Для його вирішення необхідно: забезпечити відповідну поінформованість суспільства про діяльність владних інститутів; створити та забезпечити необхідними ресурсами структурні підрозділи органів державної влади, що відповідають за комунікаційну взаємодію із суспільством; створити сприятливі передумови для діяльності та розвитку інститутів громадянського суспільства; забезпечити участь суспільства у розробленні важливих для держави рішень, зокрема шляхом функціонування ефективних механізмів консультування між владою та суспільством.

Перспективи подальших досліджень полягають у подальшому розробленні механізмів ефективної комунікативної взаємодії між владою та суспільством на принципах партнерства, прозорості, відкритості та партнерства, зокрема шляхом розробки та затвердження *Концепція розвитку офіційної комунікації* – керівного документу державної політики в зазначеній сфері.

Список використаних джерел

1. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 389 с.
2. Крутий О. М. Діалогова взаємодія органів державної влади та громадськості: [монографія] / О. М. Крутий. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – 302 с.

3. Литвинова Л. В. Соціально-психологічний вимір побудови комунікацій державних службовців з громадськістю [Електронне наукове фахове видання] / Л. В. Литвинова // Державне управління: теорія та практика. – 2013/1. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/24.pdf>

4. Цитата по: Баровська А. В. Стратегічні комунікації: досвід НАТО / А. В. Баровська // Стратегічні пріоритети. – 2015. – №1 (34). – С.147–152.

5. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: указ Президента України від 31.07.2004 №854/2004. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/854/2004>

6. Про деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.2004 №1378. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-p>

7. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. №996. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-p>

8. Кокора В. Інформаційно-комунікаційні особливості взаємодії органів місцевого самоврядування з громадою: регіональний аспект [Електронний ресурс] / В. Кокора // Аналітична записка НІСД. – листопад 2012 р. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/978/>

9. Сірук М. Про три головні проблеми комунікацій [Електронний ресурс] / Микола Сірук // День, 2015 р., 15 січня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobyci/pro-try-golovni-problemy-komunikaci>

References

1. Khabermas Yu. Moral'noe soznanye y kommunykativnoe deystvie / Yurhen Khabermas. – Spb.: Nauka, 2000. – 389 s.

2. Krutyi O. M. Dialohova vzayemodiya orhaniv derzhavnoyi vlady ta hromads'kosti: [monohrafiya] / O. M. Krutyi. – X.: Vyd-vo KharPI NADU «Mahistr», 2008. – 302 s.

3. Lytvynova L. V. Sotsial'no-psykholohichnyy vymir pobudovy komunikatsiy derzhavnykh sluzhbovtziv z hromads'kisty [Elektronne naukove fakhove vydannya] / L. V. Lytvynova // Derzhavne upravlinnya: teoriya ta praktyka. – 2013/1. – Rezhym dostupu: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/24.pdf>

4. Tsytata po: Barovs'ka A. V. Stratehichni komunikatsiyi: dosvid NATO / A. V. Barovs'ka // Stratehichni priorytyty. – 2015. – №1 (34). – S.147–152.

5. Pro zabezpechennya umov dlya bil'sh shyrokoii uchasti hromads'kosti u formuvanni ta realizatsiyi derzhavnoyi polityky: ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 31.07.2004 №854/2004. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/854/2004>

6. Pro deyaki pytannya shchodo zabezpechennya uchasti hromads'kosti u formuvanni ta realizatsiyi derzhavnoyi polityky: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 15.10.2004 №1378. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1378-2004-p>

7. Pro zabezpechennya uchasti hromads'kosti u formuvanni ta realizatsiyi derzhavnoyi polityky: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 3 lystopada 2010 r. №996. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-p>

8. Kokora V. Informatsiyno-komunikatsiyni osoblyvosti vzayemodiyyi orhaniv mistsevoho samovryaduvannya z hromadoyu: rehional'nyy aspekt [Elektronnyy resurs] / V. Kokora // Analitychna zapyska NISD. – lystopad 2012 r. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/978/>

9. Siruk M. Pro try holovni problemy komunikatsiy [Elektronnyy resurs] / Mykola Siruk // Den', 2015 r., 15 sichnya. – Rezhym dostupu: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobyci/pro-try-golovni-problemy-komunikaci>

Konakh V. K., PhD in Political Science, Doctoral of the National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), konakh_v@ukr.net

The communication interaction between the authorities and society in Ukraine: problems and ways of their solution

In the article is considered the current state and defined the main problem of the set up the communicative interaction between government and society in Ukraine. It is found that in Ukraine today continues to dominate the information politics based on the unilateral mechanism for informing the state authorities about their decision (in part not fully) in the absence of feedback. This situation is related with the low quality of application in Ukraine of such mechanisms of communicative interaction between government and society as information, consultation, public involvement in policymaking etc.

To solve the marked problems is suggested: to provide the corresponding awareness of society about activities of government institutions; to create and provide the necessary resources structural units of the government responsible for communications interaction with society; to create favorable conditions for the operation and development of the civil society; to ensure public participation in developing the important decisions for the country; in particular through the effective functioning of consultation mechanisms between government and society.

Keywords: the communication between government and society; the problems of the official communication in Ukraine, the mechanisms of communicative interaction.

Конах В. К., кандидат политических наук, докторант,
Национальный институт стратегических исследований
(Украина, Киев), konakh_v@ukr.net

Коммуникационное взаимодействие между властью и обществом в Украине: проблемы и направления их решения

Рассмотрены современное состояние и определены основные проблемы налаживания коммуникативного взаимодействия между властью и обществом в Украине. Выяснено, что в Украине на современном этапе продолжает господствовать информационная политика, основанная на одностороннем механизме информирования со стороны органов государственной власти о своих решениях (порой не в полной мере), при отсутствии обратной связи. Такое положение вещей связано с низким качеством применения в Украине таких механизмов коммуникативного взаимодействия между властью и обществом, как информирование, консультирование, привлечение общественности к формированию публичной политики и т.д.

Для решения отмеченных проблем предложено: обеспечить соответствующую осведомленность общества о деятельности властных институтов; создать и обеспечить необходимыми ресурсами структурные подразделения органов государственной власти, которые отвечают за коммуникационное взаимодействие с обществом; создать благоприятные предпосылки для деятельности и развития институтов гражданского общества; обеспечить участие общества в разработке важных для государства решений, в частности путем функционирования эффективных механизмов консультирования между властью и обществом.

Ключевые слова: коммуникации между властью и обществом, проблемы развития официальной коммуникации в Украине, механизмы коммуникативного взаимодействия.

* * *

УДК 323.1

Липчук О. І.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
політології, Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника (Україна, Івано-Франківськ),
oxana-lypchuk@ukr.net

СУЧАСНИЙ СТАН НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЇЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ЗАСАД

Вказується на те, що національно-культурна автономія є одним з ефективних засобів вирішення проблем у сфері національних відносин. Важливе місце в одному дослідженні посідає аналіз основних проблем та перспектив розвитку національно-культурної автономії в Україні. Вироблено практичні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України про національно-культурну автономію. З'ясовано причини обмеження практики надання територіальним громадам, самоорганізованим спільнотам громадян, об'єднаних за етнічно-національною ознакою, колективного права на місцеве самоврядування.

Ключові слова: національна меншина, національно-культурна автономія, територіальна громада, місцеве самоврядування.

Враховуючи власний історичний досвід впровадження правових засад, Україна однією з перших із колишніх союзних республік проголосила право на національно-культурну автономію для національних меншин. Згідно із статтею 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» національно-культурна автономія визначається правом «навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національно-культурних традицій, використанням національної символіки, відзначенням національних свят, сповідуванням своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації,

створення національно-культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству» [1, с. 14].

Стандартом, на який слід орієнтуватися у цій сфері, насамперед є той концептуальний підхід до неї, що міститься в документах ООН. Так, її Статус орієнтує тут на розвиток «дружніх відносин між націями на основі поваги принципу рівноправності та самовизначення народів». До того ж, у обох Міжнародних пактів про права людини зазначено таке: «Усі народи мають право на самовизначення. Згідно з цим правом вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток» [2, с. 39, 44].

Стосовно Положення Статуту ООН про самовизначення, то воно отримало деталізацію в положеннях Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин, співробітництва (між державами відповідно до Статусу Організації Об'єднаних Націй (1970 р.) [3, с. 4–12]. Згідно з Декларацією, самовизначення розглядається як принцип, закріплений у Статуті ООН, як гарантія того, що у відповідності з принципом рівноправності та самовизначення народів всі нації наділяються правом вільно, без втручання ззовні, визначати власний політичний устрій і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, узгоджений з усіма ключовими національними інтересами даної держави [4, с. 56–63].

Що стосується регіональних міжнародних європейських організацій, то вони, на відміну від документів ООН, значно активніше підтримують право меншин на самоврядування й автономію. Це право в їхньому тлумаченні означає надання національним меншинам права управляти своїми внутрішніми справами, передусім – у галузях освіти, релігії, інформації, а також в соціальній сфері. Так, у пункті 35 Документа Копенгагенської наради Конференції НБСЕ з питань людського виміру (1990) зазначено: «Держави-учасниці визначають зусилля, спрямовані на захист і створення умов для підтримки етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності певних національних меншин, створення як одного з можливих засобів для досягнення цих цілей, відповідно до політики зацікавленої держави, належних місцевих або автономних органів управління, що відповідають історичним і теоретичним умовам таких меншин» [5, с. 250].

Україна ратифікувала Рамкову конвенцію про захист прав національних меншин Ради Європи і, отже, вона стала частиною нашого вітчизняного законодавства. Стаття 15 цього нормативно-правового документу вимагає від сторін створити необхідні умови для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, у культурному, соціальному та економічному житті та в державних справах, необхідні і належні умови для цього, сторони, в т.ч. – Україна, можуть вживати в рамках своїх конституційних систем, зокрема, такі заходи, як забезпечення ефективної участі представників етнічно-національних спільнот у процесах прийняття рішень та у виборчих органах як на національному, так і на місцевому рівні; децентралізацію або впровадження форм місцевого самоврядування.

Таким чином, як ми бачимо, визнання права національних меншин на самоврядування і автономію

є нині найвищою формою демонстрації щодо меншин і осіб, які до них належать. Відносини держав, їх повна чи часткова підтримка цього права залежить від загальної концепції і діючого національного законодавства про статус етнонаціональних меншин.

У процесі становлення України як демократичної, правової, соціальної держави з поліетнічним складом населення постійно враховується потреба вирішення цілого комплексу правових проблем. Серед них чи не найважливішою є створення сприятливих умов для розвитку національних меншин. Переконливим доказом цього є те, що з прийняттям Декларації про державний суверенітет, Декларації прав національностей України, Закону України «Про національні меншини в Україні» і, нарешті, Конституції (Основного Закону) України 1996 року національні меншини визнані самостійним інститутом конституційного ладу.

Необхідно зауважити, що при здійсненні передбаченої Регламентом Верховної Ради України процедури прийняття базового Закону України у сфері державної етнонаціональної політики – «Про національні меншини в Україні» на голосування у другому читанні був винесений той варіант даного законопроекту, що складався з 22-ох статей. Статті 15, 16, 17 законопроекту передбачали можливість у місцях компактного проживання національних меншин утворення національних адміністративних одиниць. У процесі самого голосування було прийнято рішення: ці статті із Закону «не вилучати, а відправити на доопрацювання», аби вони стали нормами окремого закону. У результаті повного проходження Закону через Парламент України він був прийнятий і набув чинності в обсязі 19 статей. До розгляду питання про національно-територіальні одиниці Верховної Ради України більше не поверталася.

Найсуттєвішим чинником у законодавчо-правовому плані є те, що відносини, які виникають з приводу реалізації громадянами України прав і свобод, пов'язаних із їхньою належністю до національних меншин, регулюються Основним Законом – Конституцією України (1996 р.).

Однак Конституція України (розділ XI «Місцеве самоврядування») не містить необхідних нормативно-правових норм, котрі б вказували на необхідність врахування етнокультурних традицій та менталітету етнічних спільнот в організації місцевого самоврядування. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», хоча й не компенсує цього принципового упущення, все ж надає, певні можливості. У ньому, зокрема, прямо заявлено, що з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування представницький орган місцевого самоврядування на основі Конституції України та в межах даного Закону може прийняти статут територіальної громади села, селища, міста (стаття 19, частина 1). Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їхні історичні культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції (стаття 22, частина 1). З урахуванням пропозиції органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районними, обласними радами може бути затверджена символіка відповідно, – району, області (стаття 22, частина 2) [6, с. 170].

На думку деяких фахівців-експертів, національно-культурна автономія, на відміну від самовизначення

націй, становить сучасну форму і засіб та вирішення національних проблем. Разом з тим, зазначається, що така автономія забезпечує задоволення етнічних інститутів у досить обмежених кількості випадків. Зокрема, в умовах відсутності національної території. А також за обставин, коли етнонаціональна спільнота не висуває вимог стосовно національно-територіального, чи автономного державотворення [7, с. 57–61].

Трапляються науковці, які на протидію цьому вважають, що міжнародне право може найкраще задовольнити етнічні вимоги автономії у тому разі, коли вони базуються на основоположних засадах прав людини й обходять абсолютистські твердження про незалежну національну державність. Наприклад, самовизначення трактується як поняття, не тотожне праву на державну незалежність. У цьому ракурсі самовизначення національних меншин може тлумачитися як право культурних груп на політичні інституції, необхідні для їхнього існування і розвитку відповідно до їх відмінних характеристик.

Заслужують на увагу, в тому числі для порівняння, визначення поняття «автономія» в розглядуваному нами сенсі. Ось деякі з них, найбільш типологізовані.

Так, «культурна автономія», як визначено в енциклопедичному юридичному словнику, – це «надання будь-якій відокремленій етнічній (національній) спільноті, яка становить меншість у даній державі, певної самостійності в питаннях організації освіти та інших форм культурного життя (право на створення національних шкіл, бібліотек, театрів тощо)».

За визначенням у «Юридическом энциклопедическом словаре», «культурна автономія» – це система державних заходів, яка покликана забезпечити національні меншини, незалежно від того, проживають вони компактно чи ні, збереження і розвиток їх національних культур, мов, інших аспектів національної самобутності. Національно-культурна автономія – важлива складова частина правового статусу національних меншин в його сучасному міжнародно-правовому розумінні. Цей статус передбачає не тільки заборону будь-якої дискримінації на основі належності особи до національної меншини, але право національних меншин підтримувати і розвивати свою культуру, зберігати основні елементи своєї самобутності, релігію, мову, традиції, культурну спадщину [8, с. 228].

І вже у фундаментальній «Юридичній енциклопедії», підготовленій Національною академією наук України, дається чітке визначення: «Національно-культурна автономія – форма самоорганізації етнічних груп для збереження та розвитку їх самобутної культури і забезпечення відповідних прав». На відміну від національно-територіальної автономії, національно-культурна автономія встановлюється не на певній території компактного проживання етнічної групи, а як екстериторіальна форма, пов'язана з дисперсним розселенням етнічного масиву. Національно-культурна автономія реалізується через такі організаційні форми, як етнокультурні товариства, центри, земляцтва, громадські ради та об'єднання [9, с. 103–104].

Культурна автономія є визнаною національним законодавством формою національно-культурного самовизначення через створення і діяльність громадських об'єднань осіб, що зараховують себе до окремої національної меншини. Все це здійснюється, базуючись на

їхній добровільній самоорганізації з метою самостійного вирішення питань збереження своєї етнічної самобутності, розвитку рідної мови, національної культури, історичних традицій.

Практика демократичних країн, у яких право на самоврядування надається територіальним громадам (сільським, селищним, міським), самоорганізація громадян, об'єднаних саме за етнонаціональними ознаками, ставить за мету задоволення в рамках вітчизняного законодавства їхніх колективних потреб, а також – захист їхніх законних прав та інтересів. Таке самоврядування може здійснюватися як безпосередньо громадянами, так і через органи місцевого самоврядування.

Все ж, наявний міжнародний досвід показує, що надання цим меншинам права на самоврядування, створення ними культурно-національних автономій і отримання ними в межах вітчизняних законодавств повноважень не становлять загрози суверенітету даної держави, її територіальній цілісності та політичній незалежності.

Водночас, правове регулювання процесу автоматизації національних меншин є одним з найскладніших і актуальних питань розвитку законодавчих систем багатьох держав, а також відповідних галузей міжнародного права.

Це зумовлено, у першу чергу, не тільки визнанням міжнародним співтовариством захисту прав національних меншин складовим і невід'ємним елементом гарантування прав людини. Основний чинник актуалізації цієї проблеми випливає з того, що дедалі більше урядів і фахівців вбачають в автономізації чи не єдину реальну можливість для розв'язання фундаментальної проблеми сучасного міжнародного права. Воно має визначити, де пролягає та межа, що відокремлює право народів на самовизначення і, одночасно, забезпечує дотримання принципу недоторканності державних кордонів.

Так вже встановилось, що організаційною формою національно-культурної автономії в Україні є громадські об'єднання національних меншин, статус яких визначає Закон України «Про об'єднання громадян». Відповідно до статті 3 цього Закону основним суб'єктом такої автономії є одна з громадських організацій, створюваних громадянами України «для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів». Більш поширено види організаційних форм таких об'єднань подаються у статтях 7 і 8 Основ законодавства України про культуру, а саме: громадяни мають право створювати за власною ініціативою національно-культурні товариства, творчі спілки, фонди, асоціації, центри та інші громадські об'єднання.

Необхідно відзначити, що переважна більшість національно-культурних товариств в основному висувають завдання стосовно захисту прав своїх членів, а деякі – захисту прав національних меншин в цілому. У підсумку, залучення громадських об'єднань до механізму захисту прав людини і прав національних меншин – як індивідуальних, так і колективних, має принципове значення. Адже воно надає можливість кожному скористатися додатковими правами, відмінними від державного механізму гарантування захисту окремих прав чи їх сукупності. Причому, що найважливіше, захист індивідуальних прав громадянином за допомогою громадських об'єднань визначається як колективна форма самозахисту.

У деяких демократичних державах, де самоврядування надається територіальним громадам, така самоорганізація громадян, об'єднаних за національною чи етнічною ознакою, за мету ставить задоволення в межах законодавства даної країни їхніх колективних потреб, захист законних прав та інтересів.

Однак зазначені права надаються етнонаціональним меншинам тільки в окремих небагатьох країнах. Причиною цього є побоювання, що в разі надання етнічним групам колективних прав, вони прагнутимуть відокремитися чи ізолюватися. Тут і небажання багатьох держав підносити національні меншини на такий рівень правового забезпечення, коли вони зможуть претендувати на поширення на них принципу самовизначення націй і народів; прогнозування того, що таке зрівнювання в правах призведе, на їх думку, до ворожнечі етнічної більшості з меншинами; упереджене ставлення до національних меншин як потенційно активних суб'єктів міжнародного співробітництва.

На жаль, стан сучасного законодавства України у сфері державної етнополітики не дає підстав стверджувати, що розглянуті нами вище принципові положення стосовно автономізації національних громад знайшли свій подальший розвиток. Досі залишається невідомим, через який правовий механізм, шляхом застосування яких засобів етнічні меншини реалізуватимуть своє право на національно-культурну автономію, гарантовану державою у статті 6 Закону України «Про національні меншини в Україні».

Як вже зазначалося вище, у Законі України «Про місцеве самоврядування» поняття «національна меншина», «національно-культурна автономія» чи «національні громадські об'єднання» відсутні. Але справедливим буде наголосити на тому, що у полікультурному середовищі, яке історично склалося на території України, особливо важливу роль відіграє саме місцеве самоврядування. Реально якраз на даному рівні повинні задовольнятися соціально-культурні потреби громадянина, що ідентифікує себе з конкретною етнічною спільнотою за ознаками мови, духовної культури, традицій, віросповідання і т.д. Це в кінцевому підсумку сприятиме гармонійному розвитку міжетнічних стосунків.

На жаль, досі немає чіткої визначеності стосовно ідентичності з юридичної точки зору паралельно вживаних у Законі «Про національні меншини в Україні» таких понять, як «національні культурні товариства» (стаття 6) і «громадські об'єднання національних меншин» (стаття 5) як між собою, так і з поняттям «об'єднання громадян», визначеним Законом «Про об'єднання громадян».

Розгляд статті 20 Закону України «Про об'єднання громадян» показує, що національно-культурним організаціям усіх рівнів і статутів реально надані рівні умови з усіма різновидами громадських організацій, що діють в Українській державі, для здійснення своїх інтересів та потреб. Однак така формальна рівність і однаковий статус ведуть до уніфікації громадських об'єднань взагалі, що може призвести до втрати тих особливих рис і ознак, які притаманні саме національно-культурним об'єднанням. Посилаючись на Закон «Про об'єднання громадян», можна умовно окреслити структуру національно-культурної автономії. Так, громадські об'єднання національних меншин можуть

утворюватися та діяти зі всеукраїнським, місцевим та міжнародним статусом.

До всеукраїнських об'єднань громадян належать об'єднання, діяльність яких поширюється на територію всієї України і які мають місцеві осередки у більшості її областей. Слід зазначити, що статус всеукраїнського може одержати лише те національно-культурне об'єднання, яке має свої осередки не менш, ніж у 14 адміністративно-територіальних одиницях обласного рівня. Це істотно обмежує права етнічних спільнот, які в цілому при дисперсному розселенні все ж переважно населяють територію в певних географічних межах, що не охоплює більшості адміністративно-територіальних одиниць зазначеного рівня [10, с. 209]. Крім того, до цього процесу не належать об'єднання з місцевим статусом, тобто ті об'єднання, діяльність яких поширюється на територію певної адміністративно-територіальної одиниці чи регіону.

Розгляд статутних документів показує, що національно-культурні товариства мають досить розгалужену організаційно-функціональну структуру управління, яка вміщує представницький, виконавчий та контрольно-ревізійний органи. У статутах також визначені їх функції, підзвітність та регламент роботи. Серед товариств національних меншин можна виділити ті, які мають багатofункціональну структуру управління, це насамперед: німецьке, єврейське, грецьке, болгарське, молдавське об'єднання.

Домінуюче місце у здійсненні прав національних меншин на національно-культурну автономію посідає право на створення закладів культури і мистецтва, навчальних установ, заснування засобів масової інформації і видавництва. Щодо цього в Україні склалися сприятливі умови, зокрема у забезпеченні прав національних меншин на навчання рідною мовою. Стаття 27 Закону «Про мови в Україні» проголошує: «У місцях компактного проживання громадян інших національностей можуть створюватися загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких ведеться їхньою національною або іншою мовою».

Організаційні засади, на яких реально відбувається формування громадських об'єднань національних меншин, пріоритети, сукупність та ієрархія їх цілей і завдань свідчить про те, що відбувається активний і, по суті, нерегульований законодавчо процес екстериторіальної етнічної автономізації. Тобто на сучасному етапі сформувалися об'єктивні підстави для того, аби на концептуальному рівні розглянути ідею національно-культурної автономії, виробити концепцію профільного закону, який би мав за мету регулювати процеси національно-культурної самоорганізації, що відбуваються на сучасному етапі.

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що наявний досвід свідчить в цілому про позитивні наслідки надання національним меншинам права самоврядування, створення ними культурних автономій за національною ознакою й отримані ними в межах національного законодавства повноваження не становлять жодної загрози суверенітету держав, їхній територіальній цілісності та політичній незалежності, натомість усе це дозволяє національним меншинам брати участь у найважливіших для існування та розвитку своєї самобутності державних справах, а також дає їм змогу задовольнити свої основні соціально-політичні потреби і запити.

Список використаних джерел

1. Захист прав національних меншин в Україні: зб. нормативно-правових актів. – К.: Держ. комітет України у справах національностей та міграції, 2003. – 288 с.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.) та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.). – Ст.2. – С.39, 44.
3. Международное право в документах / сост.: Н. Блатова, Г. Мелков. – М.: Инфра-М, 1997. – 696 с.
4. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970 г. // Действующее международное право. В 3-х томах. – 1997. – Т.1. – 832 с.
5. Документ Копенгагенської наради Конференції з питань людського виміру НБСЄ / Копенгаген, 29 червня 1990 р. // Права людини в Україні. – 1998. – Вип.21. – С.235–254.
6. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21 травня 1997 року №280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №24. – Ст.381.
7. Луцишин Г. Національні меншини та політичний процес в Україні [Електронний ресурс] / Г. Луцишин. – <http://westukr.itgo.com/Lucyshyn.html>
8. Юридический энциклопедический словарь / глав. ред.: О. Е. Кутафин. – М.: Большая российская энциклопедия, 2003. – 558 с.
9. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т.4: Н–П. – 720 с.
10. Надолішній П. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (теоретико-методологічний аналіз) / П. Надолішній. – К.: Одеса: Вид. УАДУ; Астропринт, 1999. – 304 с.

References

1. Zakhyst prav natsional'nykh menshyn v Ukraini: zb. normatyvno-pravovykh aktiv. – K.: Derzh. komitet Ukrayiny u spravakh natsional'nostey ta mihratsiyi, 2003. – 288 s.
2. Mizhnarodnyy pakt pro ekonomichni, sotsial'ni ta kul'turni prava (1966 r.) ta Mizhnarodnyy pakt pro hromadyans'ki ta politychni prava (1966 r.). – St.2. – S.39, 44.
3. Mezhdunarodnoe pravo v dokumentakh / sost.: N. Blatova, H. Melkov. – M.: Ynfra-M, 1997. – 696 s.
4. Deklaraciya o principah mezhdunarodnogo prava, kasajushhihsja druzhestvennyh otnoshenij i sotrudnichestva mezhdu gosudarstvami v sootvetstvii s Ustavom OON ot 24 oktjabrja 1970 g. // Dejstvujushhee mezhdunarodnoe pravo. V 3-h tomah. – 1997. – T.1. – 832 s.
5. Dokument Kopenhagens'koyi narady Konferentsiyi z pytan' lyuds'koho vymiru NBSYe / Kopenhagen, 29 chervnya 1990 r. // Prava lyudy v Ukraini. – 1998. – Vyp.21. – S.235–254.
6. Pro mistseve samovryaduvannya v Ukraini : zakon Ukrayiny vid 21 travnya 1997 roku №280/97–VR // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy. – 1997. – №24. – St.381.
7. Lutsyshyn H. Natsional'ni menshyny ta politychnyy protses v Ukraini [Elektronnyy resurs] / H. Lutsyshyn. – <http://westukr.itgo.com/Lucyshyn.html>
8. Yurydycheskyy entsyklopedycheskyy slovar' / hlav. red.: O. E. Kutafyn. – M.: Bol'shaya rossyskaya entsyklopediya, 2003. – 558 s.
9. Yurydychna entsyklopediya: v 6 t. / redkol.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. – K.: Ukr. entsykl., 2002. – T.4: N–P. – 720 s.
10. Nadolishniy P. Rozbudova novoyi systemy vryaduvannya v Ukraini: etnonatsional'nyy aspekt (teoretyko-metodolohichnyy analiz) / P. Nadolishniy. – K.: Odesa: Vyd. UADU; Astroprint, 1999. – 304 s.

Lypchuk O. I., candidate of political sciences, docent of department of political science, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), oxana-lypchuk@ukr.net

The current state of national cultural autonomy in Ukraine and prospects of a political and legal framework

This article states that the national-cultural autonomy is an effective means of solving problems of national relations. An important part of this study takes the analysis of the main problems and prospects of development of national-cultural autonomy in Ukraine. Manufactured practical suggestions for improving the current legislation of Ukraine national-cultural autonomy. The reasons for limiting the practice of providing territorial communities, self-organizing communities of citizens, united by ethno-national basis, the collective right of local government.

Keywords: national minority national-cultural autonomy, local community, local government.

Липчук О. И., кандидат политических наук, доцент кафедры политологии, Прикарпатский национальный университет им. Василия Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), oxana-lipchuk@ukr.net

Современное состояние национально-культурной автономии в Украине и перспективы развития ее политико-правовых основ

Указывается на то, что национально-культурная автономия является одним из эффективных средств решения проблем в сфере национальных отношений. Важное место в данном исследовании занимает анализ основных проблем и перспектив развития национально-культурной автономии в Украине. Произведены практические предложения по совершенствованию действующего законодательства Украины о национально-культурной автономии. Выявлены причины ограничения практики предоставления территориальным общинам, самоорганизованным сообществам граждан, объединенных по этнонациональному признаку, коллективного права на местное самоуправление.

Ключевые слова: национальное меньшинство, национально-культурная автономия, территориальная община, местное самоуправление.

* * *

УДК 324:342.511.1(438)+(477)«1990/2015»

Слободян Т. З., кандидат политических наук, доцент кафедры міжнародних відносин, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника (Україна, Івано-Франківськ), tetiana.slobodian@pu.if.ua

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИБОРЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА ТА УКРАЇНІ 1990–2015 РР. (НА ПРИКЛАДІ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ)

Визначено етапи трансформації виборчого законодавства в Польщі та Україні. Придлено увагу виборчій системі, за якою обиралися місцеві органи влади у вищезазначених країнах. Відзначено, що положення про виборчу систему було найбільш дискусійним у парламенті як Польщі так і України. Досліджено виборчу систему, за якою відбувалися місцеві вибори в Україні та Польщі з 1990 р. та за якою будуть відбуватися місцеві вибори в Україні 2015 р. Проаналізовано проблеми місцевих виборів в Україні. Визначено, що основною з них є нестабільність виборчого законодавства та запропоновано рекомендації щодо його уніфікації шляхом прийняття Виборчого кодексу на основі досвіду Польщі.

Ключові слова: вибори, виборча система, Україна, Польща, місцеве самоврядування.

Тема децентралізації (передачі значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування) і місцевих виборів є надзвичайно актуальною. Зараз в Україні проходить реформа місцевого самоврядування, 25 жовтня 2015 р. відбудуться місцеві вибори. Реформа місцевого самоврядування Польщі вважається однією із найкращих проведених реформ. Успіхи сусідньої держави в питаннях місцевого самоврядування, а саме його формування, роблять актуальним вивчення польського досвіду для України.

Місцеве самоврядування Польщі, як і України, ґрунтується на принципах, визначених Європейською Хартією місцевого самоврядування, прийнятої в Страсбурзі 15 жовтня 1985 р. Про це свідчить як зміст законів про місцеве самоврядування, так і ратифікація Хартії парламентами двох країн. Відповідно до ст. 3 Європейської Хартії, місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення [1, с. 9]. Саме місцевий інтерес, інтерес територіальної громади та її мешканців завжди має бути в центрі уваги органів місцевого самоврядування.

Серед українських учених, які займаються проблематикою виборів слід виділити Л. Кочубей, А. Романюка, Г. Зеленько, М. Примуша, Ю. Шведу, Ю. Остапця, О. Петришин, Н. Мяловицьку, Р. Балабана та ін. Виборче законодавство України та його проблеми аналізували М. Ставнійчук, О. Лавринович, Н. Богашева, Ю. Ключковський та ін. Серед польських науковців, які займаються даною проблематикою слід відзначити А. Пясецького, М. Хмай, В. Скіждло, К. Кжекотовську та ін.

Функціонування і розвиток місцевого самоврядування є визначальним для будь-якої демократичної держави. Відповідно до положень Конституції, в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування, яке є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [7]. Конституційні положення свідчать про те, що Україна не тільки закріплює гарантії місцевого самоврядування, а й визнає його як одну з фундаментальних засад демократичного устрою держави і суспільства.

У Республіці Польща сучасна система органів місцевого самоврядування була створена в результаті адміністративно-територіальної реформи, метою якої було адаптація територіальної структури країни до загальноєвропейських стандартів напередодні вступу країни до Європейського Союзу. Реформа запровадила трирівневу систему територіальних одиниць (гміна – повіт – воєводство) замість дворівневої (гміна – воєводство). Ще одним завданням реформи була децентралізація влади та передача органам місцевого самоврядування значної частини повноважень на місцях. Реформа остаточно набула чинності з 1 січня 1999 р. На сьогодні Польща ділиться на 16 воєводств, 379 повітів та 2478 гмін.

Важливою подією для місцевого самоврядування Республіки Польща, було ухвалення в Сеймі 17 жовтня 1992 р. Конституційного закону про взаємовідносини між законодавчою і виконавчою владою, а також про місцеве самоврядування [11]. Цей закон ще називають Малою Конституцією Польщі. Важливість цього документу полягає в тому, що з його вступом у дію втрачала чинність Конституція Польщі від 22 липня 1952 р.

Мала Конституція значно розширила регулювання проблематики місцевого самоврядування, хоча й не впровадила істотних змін до концепції місцевого самоврядування. Важливим було те, що цей документ закріпив основні засади виборчого права до органів місцевого самоврядування, а саме: принципи загальності, рівності виборів і таємного голосування, а також врегулював питання місцевих референдумів. Прийняття Малої Конституції стало важливим кроком у напрямку модернізації й трансформації польського конституційного устрою.

2 квітня 1997 р. Сейм II каденції ухвалив основний закон держави – Конституцію Республіки Польща, яка є чинною й на сьогодні. Розділ VII (який містить 9 статей) Конституції присвячений місцевому самоврядуванню. Відповідно до ст.163 Конституції територіальне самоврядування виконує суспільні завдання, які не закріплені Конституцією або законами за іншими органами державної влади [14]. Одиниці територіального самоврядування виконують свої завдання через розпорядчі

і виконавчі органи. Конституція закріпила положення, відповідно до якого принципи і порядок виборів, а також відкликання виконавчих органів одиниць територіального самоврядування, висунення кандидатів і проведення виборів, а також умови їх чинності визначаються законом. На конституційному рівні були закріплені тільки основні принципи місцевих виборів. Відповідно до ст.169 вибори в розпорядчі органи є загальними, рівними, прямими і проводяться шляхом таємного голосування. Внутрішня структура одиниць територіального самоврядування визначається в рамках законів їх розпорядчими органами [14].

Вивчення та аналіз виборчого законодавства Республіки Польща до органів місцевого самоврядування з дозволили здійснити періодизацію виборчої системи. Отже, за критерієм змін виборчого законодавства можна виділити наступну періодизацію трансформації виборчої системи Республіки Польща до органів місцевого самоврядування:

Перший етап (1990 р.) – відновлення місцевого самоврядування, встановлення мажоритарної виборчої системи до рад гмін у містах із населенням до 40 тис. жителів і пропорційної – з кількістю населення більше 40 тис.

Другий етап (1998 р.) – упровадження місцевого самоврядування на рівні повітів і воєводств та встановлення мажоритарної виборчої системи – у гмінах з населенням до 20 тис. жителів, пропорційної – в гмінах більше 20 тис., в містах на правах повіту, до рад повітів і сеймиків воєводств (бар'єр 5%).

Третій етап (2002 р.) – запровадження мажоритарної системи абсолютної більшості на виборах війтів, бурмістрів і президентів міст;

Четвертий етап (2011 р.) – прийняття Виборчого кодексу РП, яким встановлювалась мажоритарна виборча система до рад гмін, незалежно від кількості жителів і пропорційна – на виборах до рад повітів і сеймиків воєводств.

Останні чергові місцеві вибори в Польщі відбулися у 2014 р. Вперше вони відбулися за положеннями Виборчого кодексу. Термін повноважень місцевих органів влади в Польщі – 4 роки, відповідно чергові вибори в РП відбудуться у 2018 р. Дискусії стосовно вибору виборчої системи проходили в Польщі кожного разу перед прийняттям нового закону.

Перед прийняттям першого закону про вибори до рад гмін в Сеймі, від початку переважала підтримка пропорційної системи, яку підтримували не тільки депутати, а також лідери партій, які не були представлені в парламенті, також Польський Єпископат. Мажоритарну концепцію Сенату підтримували громадянські комітети [15, с. 106].

Під час роботи над законопроектами про безпосередні вибори війтів, бурмістрів і президентів міст найбільші дискусії тривали навколо того чи вибори мають відбуватися в одному чи в двох турах. Наприклад, В. Гінтовт – Дзевалтовський (Союз Демократичної Лівиці), один із заступників голови Комісії сейму з місцевого самоврядування і регіональної політики висловлювався за голосування в одному турі, обґрунтовуючи це тим, що: по–перше, як свідчить практика, виборча активність у другому турі є низькою, і по–друге це додаткові кошти (біля 150 мільйонів злотих). Інший заступник голови

Комісії сейму з місцевого самоврядування і регіональної політики – В. Дзіковський (ГП) підтримував вибори у двох турах, як і інші депутати Громадянської платформи. Вони висловлювались за вибори війтів, бурмістрів і президентів абсолютною більшістю голосів, щоб до другого туру проходили два кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів у першому турі [13, с. 18].

Виборчу систему України до органів місцевого самоврядування відповідно можна поділити на такі етапи:

Перший етап (1994 р.) – встановлення мажоритарної системи у виборах як депутатів так і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад. Обраним вважався кандидат у депутати, який отримав на виборах найбільшу кількість голосів, але не менше як 10% голосів виборців внесених до списку виборців. Кандидат на посаду голови ради вважався обраним, якщо за нього проголосувало не менше 25% виборців, внесених до списку виборців [2].

Другий етап (1998 р.) – прийняття нового закону про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, яким встановлювалась мажоритарна система відносної більшості на виборах як депутатів так і голів рад [3].

Третій етап (2004) – запровадження мажоритарної системи на виборах депутатів сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів і пропорційної – для виборів депутатів міських рад, районних, обласних рад [4].

Четвертий етап (2010 р.) – застосування змішаної (мажоритарно–пропорційної) виборчої системи на виборах депутатів обласних, районних, міських, районних у містах рад за якою: 1) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі (тобто за пропорційною системою); 2) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обирається за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах. Вибори депутатів сільських, селищних рад і сільських, селищних, міських голів проводяться за мажоритарною системою відносної більшості [5].

П'ятий етап (2015 р.) – прийняття нового закону про місцеві вибори, за яким: 1) вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища, територія утвореної відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» об'єднаної сільської, селищної територіальної громади; 2) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій з закріпленням кандидатів в територіальних виборчих округах, на які поділяється багатомандатний виборчий округ, що співпадає з територією відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, територією міста згідно з існуючим адміністративно–територіальним устроєм або територією утвореної відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних

громад» об'єднаної міської територіальної громади; 3) вибори міського (міст, кількість виборців у яких дорівнює або є більшою ніж 90 тисяч) голови проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, що співпадає відповідно з територією міста згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм або територією об'єднаної міської громади; 4) вибори сільського, селищного, міського (міст, кількість виборців у яких є меншою ніж 90 тисяч) голови проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, до якого входить територія відповідного села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища, територія об'єднаної сільської, селищної громади, територія міста [6].

Процес децентралізації та побудови ефективної системи місцевих виборів в Україні ще далеко незавершений і діюча система місцевого самоврядування характеризується рядом питань, вирішення яких потребує, дійсно, системного, глибокого аналізу. Ефективність реалізації регіональної політики залежить частково від місцевих виборів, через обрані в їх результаті ефективні органи місцевого самоврядування та їхню взаємодію з державними структурами на регіональному рівні. Це є вагомою складовою сталого економічного розвитку не тільки регіонів, а й України в цілому.

Неефективність системи місцевого самоврядування та нездатність її органів вирішувати питання буденного життя громадян особливо виявилися в останні роки. Однією із причин такої ситуації є відсутність реальної фінансової і матеріальної самостійності органів місцевого самоврядування, а відтак їх відповідальності перед територіальними громадами. Однак ситуація була зумовлена не тільки неадекватним способом формування місцевих бюджетів, кризовими явищами в економічній і політичній сферах, а й безпосередньо пов'язана із системою формування органів місцевого самоврядування, запроваджену у 2004 році Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». Ним передбачено, що вибори депутатів районних у містах, міських, районних, обласних рад Верховної Ради Автономної Республіки Крим проводяться за пропорційною виборчою системою. А право на участь у розподілі депутатських мандатів отримують місцеві органи партій, блоків, які подолали трьохвідсотковий виборчий бар'єр. Висування кандидатів у депутати в єдиному багатомандатному виборчому окрузі цим законом надано лише місцевим організаціям партій, блокам. Мажоритарна виборча система відносної більшості була, на жаль, збережена лише при формуванні сільських та селищних рад і при обранні сільських, селищних, міських голів.

Впровадження на місцевих виборах пропорційної виборчої системи фактично унеможливило оновлення влади, а тотальні закриті списки призводять до включення у них людей, що не мають жодного стосунку до територіальних громад. Частково ця проблема вирішилась у 2010 р., із прийняттям нового закону про вибори, яким передбачалося застосування змішаної (мажоритарно-пропорційної) виборчої системи на виборах депутатів обласних, районних, міських, районних у містах радах [5].

Наведені аргументи свідчили на користь необхідності перегляду системи формування відповідних рад. Тому доречним було повернення до мажоритарної системи місцевих виборів, що частково і було прийнято у новому законі про місцеві вибори у липні 2015 р.

До цього часу на виборах місцевих голів застосовувалася мажоритарна система відносної більшості. Це часто призводило до гострого конфлікту між головою та місцевою радою. Так, були непоодинокими випадки, коли переможець виборів на посаду місцевого голови, набирає таку кількість голосів виборців, що є суттєво меншою за кількість виборців, які проголосували за всіх інших кандидатів на цих виборах. Особливо актуальною була ця проблема для великих міст, де зазвичай перемагають кандидати, які отримують підтримку сильних політичних партій. Такі особи часто є невідомими для переважної більшості членів територіальних громад. Прийняття нового закону також частково вирішує цю проблему. Відповідно до положень нового закону, вперше вибори міського голови будуть проходити за мажоритарною системою абсолютної більшості (але тільки у містах, де кількість виборців у яких дорівнює або є більшою ніж 90 тисяч). Вибори сільського, селищного, міського голови, де кількість виборців є меншою ніж 90 тисяч, будуть і надалі проводитися за мажоритарною системою відносної більшості [6].

Слід відзначити, що в Україні уже була спроба запровадження мажоритарної системи абсолютної більшості на виборах голів міст. У березні 2009 р. до Верховної Ради України було внесено два законопроекти. Один проект закону №3051 був внесений депутатом К. Куликовим, а інший проект №3051-1 був підготовлений групою депутатів.

Законопроект К. Куликова містив положення, за яким вибори міських голів мали проводитися за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості в єдиному одномандатному окрузі, межі якого збігаються з межами міста згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм [9]. Інший законопроект, поданий групою депутатів, передбачав проведення виборів міських голів за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості тільки у містах з населенням понад 75 тисяч чоловік [10].

Під час розгляду вищезазначених законопроектів у травні 2009 р. Верховна Рада України відхилила проект №3051, а ухвалила в першому читанні «Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (щодо обрання міських голів за мажоритарною системою абсолютної більшості) №3051-1. До розгляду цього законопроекту у другому читанні Верховна Рада України повернулася майже через рік. Проте за ухвалення законопроекту №3051-1 у другому читанні проголосували тільки 194 депутати.

Ще однією проблемою в Україні було поєднання виборів. Проблема одночасного проведення парламентських і місцевих виборів, яка викликала багато дискусій в Україні і зазнавала істотної критики з боку міжнародних спостерігачів, дещо несподівано вирішилася внаслідок проведення позачергових виборів народних депутатів України восени 2007 року. З цього часу місцеві вибори проводяться окремо.

Реформування виборчої системи на місцевому рівні має в будь-якому випадку враховувати не тільки наш власний попередній досвід, але й спиратися на більш прийнятний нам, як з точки зору геополітичних пріоритетів, так і з точки зору історично ментальної наближеності, загальноєвропейський досвід, зокрема нам є дуже цікавий досвід Республіки Польща.

Позитивним явищем стало прийняття в Республіці Польща в 2011 р. Виборчого кодексу. На сьогоднішній день усі вибори в Польщі проводяться на основі єдиного кодифікованого акту, який уніфікував усі закони про вибори. Виборчий Кодекс визначає принципи та порядок висунення кандидатів, проведення та умови дійсності виборів до Сейму і Сенату Республіки Польща; Президента Республіки Польща; виборів у Європейський парламент, органи місцевого самоврядування; війтів, бурмістрів і президентів міст.

В результаті прийняття нового кодексу, змінилося чимало положень, які регулювали проведення виборів. Змінилася і виборча система: якщо раніше вибори до рад гмін проходили за мажоритарною і пропорційною системою, то згідно положень нового кодексу вибори проводяться виключно за мажоритарною системою. Одним із нововведень цього акту – є можливість проведення голосування протягом двох днів (таке рішення може прийняти орган, який призначає дату виборів – у випадку місцевих виборів, рішення приймає прем'єр міністр), а також можливість голосування через пошту для осіб, які перебувають за кордоном. Нові правила також регулюють паритет у виборчих списках. Виборчий список для того, щоб був зареєстрований, повинен містити не менше 35% жінок і не менше 35% чоловіків [12]. Слід відзначити, що законом про місцеві вибори в Україні також передбачено представництво не менше 30% однієї статі у виборчих списках.

Одним із недоліків виборчого законодавства є його нестабільність. Майже кожні вибори в Україні проводяться за новим виборчим законом. А якщо пригадати останні місцеві вибори 2010 р., то новий закон узагалі був прийнятий за три з половиною місяці до виборів, що ускладнило підготовку і організацію проведення виборів, і є порушенням виборчих стандартів. Така ж сама ситуація виникла і цього року. Новий закон «Про місцеві вибори» був ухвалений Верховною Радою України 14 липня 2015 р., за три з половиною місяці до виборів.

Одним із шляхів стабілізації виборчого законодавства є насамперед уніфікація усіх правил проведення виборів, тобто прийняття єдиного акту – Виборчого кодексу України. В Україні підготовлений проект Виборчого кодексу який, власне, зареєстрований у Верховній Раді України.

Особливістю місцевих виборів 2015 р. є те, що вони не будуть відбуватися на всій території країни. Відповідно до перехідних положень закону про місцеві вибори, вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів Севастопольської міської ради, депутатів районних, районних у містах, міських, селищних, сільських рад та міських, селищних, сільських голів на території Автономної Республіки Крим, а також депутатів обласних рад окремих районних, районних у містах, міських, селищних, сільських рад, міських селищних та сільських голів та об'єднаних громад на території Донецької і Луганської областей,

призначені на 25 жовтня 2015 р., не проводяться у зв'язку зі здійсненням Російською Федерацією тимчасової окупації та збройної агресії проти України та неможливості забезпечення дотримання стандартів проведення виборів ОБСЄ.

Список використаних джерел

1. Європейський тиждень місцевої демократії та його проведення в Україні. Збірник документів, статей і матеріалів. – Івано-Франківськ, 2009. – 64 с.
2. Закон України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» від 24.02.1994 р.
3. Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14.01.1998 №14/98–ВР.
4. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 06.04.2004 №1667–IV.
5. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10.07.2010 №2487–VI.
6. Закон України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 №595–VIII.
7. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 79 с.
8. Конституционное право зарубежных стран / [под ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина]. – М.: Норма, 2003.
9. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (щодо обрання міських голів у два тури) №3051 від 13.03.2009 р. Ініціатор законопроекту Куликов К. [Електронний ресурс] / К. Б. Куликов. – Режим доступу до проекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33136.
10. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (щодо обрання міських голів за мажоритарною системою абсолютної більшості). Ініціатори законопроекту Катеринчук М., Боднар О., Мартинюк А., Омельченко О., Касків В., Бондаренко В., Костусев О. [Електронний ресурс] / [М. Д. Катеринчук, О. Б. Боднар, А. І. Мартинюк та ін.]. – Режим доступу до проекту: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34796.
11. Dziennik Ustaw, nr 84, poz. 426, «Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym».
12. Dziennik Ustaw, nr 21, poz. 112, «Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. Kodeks wyborczy».
13. Kalinowska B. Spór o kompetencje, «Współnota», 2002, nr 10, 9 marca. – S.17–18.
14. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.
15. Piasecki A. K. Władza w samorządzie terytorialnym III RP: teoria i praktyka kadencji 1990–2002, Zielona Góra; Łódź: Wydawnictwo «Tęcza» 2002. – 359 s.

References

1. Yevropeys'kyi tyzhden' mistsevoyi demokratiyi ta yoho provedennya v Ukraini. Zbirnyk dokumentiv, statey i materialiv. – Ivano-Frankiv's'k, 2009. – 64 s.
2. Zakon Ukrainy «Pro vybory deputativ i holiv sil's'kykh, selyshchnykh, rayonnykh, mis'kykh, rayonnykh u mistakh, oblasnykh Rad» vid 24.02.1994 r.
3. Zakon Ukrainy «Pro vybory deputativ mistsevykh rad ta sil's'kykh, selyshchnykh, mis'kykh holiv» vid 14.01.1998 №14/98–VR.
4. Zakon Ukrainy «Pro vybory deputativ Verkhovnoyi Rady Avtonomnoyi Respubliky Krym, mistsevykh rad ta sil's'kykh, selyshchnykh, mis'kykh holiv» vid 06.04.2004 №1667–IV.
5. Zakon Ukrainy «Pro vybory deputativ Verkhovnoyi Rady Avtonomnoyi Respubliky Krym, mistsevykh rad ta sil's'kykh, selyshchnykh, mis'kykh holiv» vid 10.07.2010 №2487–VI.
6. Zakon Ukrainy «Pro mistsevi vybory» vid 14.07.2015 №595–VIII.

7. Konstytutsiya Ukrainy. Pryynyata na p'yatyi sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrainy 28 chervnya 1996 roku. – K.: Presa Ukrainy, 1997. – 79 s.

8. Konstitucionnoe pravo zarubezhnykh stran / [pod red. M. V. Baglaja, Ju. I. Lejbo, L. M. Jentina]. – M.: Norma, 2003.

9. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy «Pro vybory deputativ Verkhovnoyi Rady Avtonomnoyi Respubliki Krym, mistsevykh rad ta sil's'kykh, selyshchnykh, mis'kykh holiv» (shchodo obrannya mis'kykh holiv u dva tury) №3051 vid 13.03.2009 r. Initsiator zakonoproektu Kulykov K. [Elektronnyy resurs] / K. B. Kulykov. – Rezhym dostupu do proektu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33136.

10. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy «Pro vybory deputativ Verkhovnoyi Rady Avtonomnoyi Respubliki Krym, mistsevykh rad ta sil's'kykh, selyshchnykh, mis'kykh holiv» (shchodo obrannya mis'kykh holiv za mazhorytarnoyu systemoyu absolyutnoyi bil'shosti). Initsiator zakonoproektu Katerynchuk M., Bodnar O., Martynyuk A., Omel'chenko O., Kas'kiv V., Bondarenko V., Kostushev O. [Elektronnyy resurs] / [M. D. Katerynchuk, O. B. Bodnar, A. I. Martynyuk ta in.]. – Rezhym dostupu do proektu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34796.

11. Dziennik Ustaw, nr 84, poz. 426, «Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym».

12. Dziennik Ustaw, nr 21, poz. 112, «Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. Kodeks wyborczy».

13. Kalinowska B. Spór o kompetencje, «Wspólnota», 2002, nr 10, 9 marca. – S.17–18.

14. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>.

15. Piasecki A. K. Władza w samorządzie terytorialnym III RP: teoria i praktyka kadencji 1990–2002, Zielona Góra, Łódź: Wydawnictwo «Tęcza» 2002. – 359 s.

Slobodian T. Z., candidate of political sciences, associate professor of the Department of International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), tetiana.slobodian@pu.if.ua

Transformation of electoral legislation in Poland and Ukraine in 1990–2015 (local elections)

The stages of transformation of electoral legislation in Poland and Ukraine are defined. Much attention is paid to voting system during local elections in above mentioned countries. It is noted that the Electoral law was the most controversial both in Polish and Ukrainian Parliaments. The electoral systems into local bodies of Ukraine and Poland since 1990 are examined. The electoral system into local body in Ukraine in 2015 is also considered. The problems of local elections in Ukraine are analyzed. The instability of electoral legislation is defined as the principal one. The recommendations to unify the electoral legislation by means of adoption electoral code (taking into consideration Polish experience) are suggested.

Keywords: election, electoral system, Ukraine, Poland, local self-government.

Слободян Т. З., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), tetiana.slobodian@pu.if.ua

Трансформация избирательного законодательства в Республике Польша и Украине 1990–2015 гг. (на примере местных выборов)

Определены этапы трансформации избирательного законодательства в Польше и Украине. Внимание уделено избирательной системе, по которой избирались местные органы власти в вышеупомянутых странах. Отмечено, что нормы закона, определяющие избирательную систему, были наиболее дискуссионными в парламенте, как Польши, так и Украины. Исследована избирательная система, по которой проходили местные выборы в Украине и Польше с 1990 г. и по которой будут проходить местные выборы в Украине 2015 г. Проанализированы проблемы местных выборов в Украине. Определено, что основной из них является нестабильность избирательного законодательства и предложены рекомендации по его унификации путем принятия Избирательного кодекса на основе опыта Польши.

Ключевые слова: выборы, избирательная система, Украина, Польша, местное самоуправление.

* * *

УДК 327.5(477)

Вонсович О. С., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, ПРАТ «Вищий навчальний заклад «Київська гуманітарна академія» (Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

Роль співробітництва України з НАТО в контексті підвищення рівня обороноздатності та укріплення національної безпеки

Досліджено роль співробітництва України з НАТО в контексті підвищення рівня обороноздатності та укріплення національної безпеки. Автором на конкретних прикладах продемонстровано участь Північноатлантичного альянсу в процесах протидії сучасним видозміненіям викликам і загрозам. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: роль співробітництва України з НАТО в контексті підвищення рівня обороноздатності та укріплення національної безпеки є надзвичайно важливою; посилення та розвиток відносин сприяють і сприятимуть в майбутньому не тільки стабілізації ситуації на сході, вирішенню воєнних, політичних, економічних та інших проблем, але і, в позитивному відношенні, позначатимуться на процесі інтеграції нашої держави до євроатлантичного простору.

Ключові слова: Україна, НАТО, співробітництво, національна безпека, обороноздатність.

Основною проблемою, яку аналізує автор в даній статті, – є дослідження сутності та практичного значення ролі співробітництва України з НАТО в контексті підвищення рівня обороноздатності та укріплення національної безпеки. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: сучасний стан відносин України з НАТО в сфері національної безпеки та оборони, роль Північноатлантичного альянсу в процесі врегулювання конфліктних протиріч на сході України, практичний досвід та внесок Альянсу в процес підготовки особового складу Збройних Сил України та ряд інших.

Серед останніх досліджень і публікацій, присвячених досліджуваній тематиці, автор виділяє наступних вітчизняних авторів: О. Александров, В. Кремень, В. Ткаченко, Л. Чеченюк. В їх публікаціях були досліджені такі питання, як: реалії і перспективи співробітництва України з НАТО в умовах політики позаблоковості, утвердження української ідентичності, розвиток конструктивного партнерства України з НАТО та ін. Також були використані документи та нормативно-правові акти Верховної Ради України, Організації Північноатлантичного договору, матеріали ЗМІ.

Метою даної статті – є дослідження ролі співробітництва України з НАТО в контексті підвищення рівня обороноздатності та укріплення національної безпеки.

Попри те, що набуття членства України в НАТО на сьогоднішній день є неможливим з точки зору практичної реалізації з огляду на ряд деструктивних причин, таких як конфліктні протиріччя на сході, політичні розбіжності в політичному істеблінменті, скрутна економічна ситуація та ряд інших, відносини нашої держави з Альянсом продовжують перебувати в центрі уваги як у Києві, так і в Брюсселі. В конструктивному розвитку відносин Україна – НАТО зацікавлені обидві сторони. Насамперед, це зумовлюється тим, що такі відносини об'єктивно підтримують цивілізаційний вибір України – приєднання до спільного простору, який визначається євроатлантичними та європейськими цінностями демократії, верховенства права і свободи. Крім того, ефективне співробітництво надає можливість Україні

ефективно використовувати західний досвід в оборонному будівництві та реформуванні безпекової сфери, а також брати участь у різноманітних міжнародних навчаннях і місіях НАТО. Альянсу ж партнерство з Україною надає можливість використання українських оборонних ресурсів у своїх операціях за кордоном та для підготовки своїх військових на українських полігонах [1, с. 35].

Враховуючи складну ситуацію на сході України та фінансову неспроможність підтримувати і розвивати вітчизняні збройні сили, збільшилась чисельність спільних військових навчань, в тому числі і за участю підрозділів НАТО. Так, наприклад, з 20 по 31 червня 2015 р. на Яворівському полігоні в Львівській області проходили багатонаціональні навчання НАТО «Saber Guardian/Rapid Trident – 2015». Під час цих навчань, згідно з домовленостями із Держдепартаментом США, відбулись спільні навчання-тренінги 173-ї повітряно-десантної бригади армії США та бойових підрозділів Національної гвардії України [2]. Основними напрямками маневрів були: робота артилерії, перша медична допомога, рукопашний бій, воєнна тактика, і т.д. Такого роду навчання є корисними для нашої держави з точки зору підвищення рівня боєздатності, обороноздатності, укріплення національної безпеки, а також адекватного реагування на сучасні виклики і загрози.

Україна сьогодні поступово відходить від політики позаблоковості і скеровує свій курс в бік інтеграції до НАТО, але ряд деструктивних причин, які були означені вище, не дозволяють зробити цей процес швидким. Тому на даному етапі наша держава намагається посилювати військове, військово-технічне, політичне та економічне співробітництво з Альянсом. 23 квітня 2015 р. Указом Президента України було затверджено Річну національну програму співробітництва Україна – НАТО на 2015 р [3]. В ній основну увагу зосереджено на тому, що в умовах тимчасової окупації Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, проведення на частині території Луганської та Донецької областей антитерористичної операції та загальної ситуації, що склалася внаслідок агресії Російської Федерації стосовно України, Річна національна програма співробітництва Україна – НАТО на 2015 рік набула особливого значення для забезпечення захисту національних інтересів і безпеки України, передусім у контексті використання потенціалу та практичної допомоги НАТО та держав-членів Альянсу у підвищенні обороноздатності України для протидії агресії Російської Федерації шляхом задоволення невідкладних потреб у короткостроковій перспективі та реформування за стандартами НАТО сектору безпеки і оборони та оборонно-промислового комплексу [3]. Практична реалізація положень даної Програми, на думку автора, надасть можливість не тільки посилити і розвинути співробітництво з Альянсом, але і отримати необхідний досвід проведення різного роду операцій та маневрів в контексті протидії російській агресії.

У рамках реалізації нового зовнішньополітичного курсу, а також з урахуванням тенденцій і динаміки розвитку сучасного безпекового середовища, в Україні впроваджується новий комплекс стратегічних документів у сфері національної безпеки і оборони. 26 травня 2015 р. Указом Президента України було введено в дію нову Стратегію національної безпеки України. Основними цілями цієї Стратегії є:

– мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України у межах міжнародно-визнаного державного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави;

– утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО [4].

Досягнення визначених цілей потребує:

– зміцнення Української держави шляхом забезпечення поступального суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку України;

– якісно нової державної політики, спрямованої на ефективний захист національних інтересів в економічній, соціальній, гуманітарній та інших сферах, комплексне реформування системи забезпечення національної безпеки та створення ефективного сектору безпеки і оборони України;

– нового зовнішньополітичного позиціонування України у світі в умовах нестабільності глобальної системи безпеки [4].

На думку автора, ця Стратегія повинна стати ключовим документом в сфері забезпечення національної безпеки, а також основним інструментом державної політики в сфері протидії проявам агресії. Це, в перспективі, в позитивному відношенні, може позначитись на процесі інтеграції нашої держави до НАТО.

На розгляд Кабінету міністрів внесено проект державної цільової оборонної програми оптимізації та реорганізації Збройних Сил України на наступні два роки. Прес-офіцер Міністерства оборони України В. Кушнір підкреслила, що головним пріоритетом Міноборони є «створення високомобільних, професійних, добре оснащених Збройних Сил, готових до виконання завдань за призначенням для забезпечення обороноздатності держави та стримування військової агресії на сході країни» [5]. Також вона заявила, що оборонне відомство підготувало Військову доктрину України, концепцію розвитку сектору безпеки і оборони, концепцію державної цільової оборонної програми розвитку озброєння та військової техніки Збройних Сил на 2015–2020 роки, а також стратегічний оборонний бюлетень [5].

Виходячи з цього, автор акцентує увагу на тому, що в нормативно-правовому відношенні, зроблено чимало стратегічно важливих кроків на шляху зміцнення обороноздатності, національної безпеки, але, на жаль, поки що тільки невелика частина положень вищезазначених документів знаходять своє практичне втілення. Причиною цього є деструктивна внутрішня і зовнішня політична, економічна та безпекова ситуація. Все це в своїй сукупності перешкоджає інтеграції України до євроатлантичного простору безпеки.

Активізується, також, співробітництво між Україною і НАТО в подоланні загроз невоєнного характеру. У цій сфері головна увага приділяється результатам роботи Робочої підгрупи Україна – НАТО з питань кібернетичного захисту, в рамках якої Україна отримує експертну допомогу НАТО в підготовці національної стратегії протидії кібернетичним загрозам, розвитку

інфраструктури кібернетичного захисту та системи реагування на кіберзагрози.

Продовжується співпраця у сферах боротьби з відмиванням «брудних» коштів, контрабандою наркотиків, зброї та незаконним переміщенням людей.

Триває співробітництво між Україною і НАТО у сферах науки та захисту довкілля. За рівнем співробітництва в рамках Програми НАТО «Наука заради миру та безпеки» наша держава залишається другою після Росії серед країн-партнерів. Ключовими в цій сфері є проекти: «Очищення авіабази в м. Прилуки» [6], освоєння гранту НАТО для Української науково-освітньої телекомунікаційної мережі УРАН [7], «Моніторинг і передбачення ризиків паводків річки Прип'ять» [8] тощо.

Аналіз нинішньої ситуації показує, що двома головними причинами гальмування співробітництва України з НАТО є наступні:

1. Наслідки проведення в Україні адміністративної реформи. Різке зменшення чисельності співробітників Секретаріату Кабінету Міністрів і скорочення кількості центральних органів виконавчої влади створює певні організаційні перешкоди в реалізації заходів співробітництва з Альянсом. Сьогодні в органах виконавчої влади фактично немає окремих підрозділів, що відповідають за співробітництво з НАТО, а підготовка відповідних документів виконується фахівцями, у яких зазначена проблематика в переліку посадових обов'язків не є пріоритетною.

2. Низька ефективність координації діяльності українських міністерств з питань співробітництва з НАТО. Зазначений фактор традиційно негативно впливав на реалізацію планів співробітництва України з Альянсом. Цю тенденцію мав припинити Указ Президента «Про забезпечення продовження конструктивного партнерства України з Організацією Північноатлантичного договору», спрямований на створення системи координації співробітництва України з НАТО. Однак, за оцінками експертів, реалізувати таку мету поки що повною мірою не вдається [9, с. 263]. Це пояснюється переважно призначенням Міністерства закордонних справ головним органом, відповідальним за організацію діяльності Комісії з питань партнерства України з НАТО та національних координаторів співробітництва з Альянсом.

Цілком очевидно, що роботу із забезпечення виконання головних завдань, покладених на згадану Комісію, в т.ч. такого, як «підготовка та внесення в установленому порядку пропозицій Президенту України щодо ... оптимізації механізму забезпечення узгодженої діяльності центральних органів виконавчої влади ... розроблення проектів нормативних актів України з цих питань...», не можна покладати на будь-яке міністерство або відомство «за сумісництвом» [10]. Цю роботу мають здійснювати фахівці, безпосередньо відповідальні за налагодження конструктивного партнерства України з НАТО. Вони повинні аналізувати цю діяльність, робити експертні висновки, розробляти методологію, а також вносити дієві пропозиції Президенту з питань удосконалення такої взаємодії. З технічної точки зору, вони мають також забезпечувати підготовку засідань, формувати їх порядок денний, готувати протокольні рішення, здійснювати належний контроль над їх виконанням, а також здійснювати міжвідомчу координацію відповідних заходів. Для ефективного виконання таких завдань необхідно мати окремий орган. На думку експертів, ним може стати

спеціальний підрозділ, створений в Секретаріаті Кабінету Міністрів або Апараті РНБО (враховуючи успішний досвід такої діяльності попередніх років і нещодавнє збільшення вдвічі граничної чисельності Апарату РНБО).

Найсерйознішим фактором, що стримує розвиток партнерства між Україною та Альянсом, є суттєве скорочення в органах державної влади підрозділів, які забезпечують цей процес, а також низька ефективність координації діяльності українських міністерств з питань співробітництва з НАТО. Одним із шляхів покращення ситуації може стати створення окремого підрозділу із забезпечення діяльності Комісії з питань партнерства України з НАТО в Секретаріаті Кабінету Міністрів або Апараті РНБО України.

Підсумовуючи вищевикладене, автор робить висновок про те, що роль співробітництва України з НАТО в контексті підвищення рівня обороноздатності та укріплення національної безпеки є надзвичайно важливою. Посилення та розвиток відносин сприяють і сприятимуть в майбутньому не тільки стабілізації ситуації на сході, вирішенню воєнних, політичних, економічних та інших проблем, але і, в позитивному відношенні, позначатимуться на процесі інтеграції нашої держави до євроатлантичного простору.

Найголовнішим завданням залишається остаточна ліквідація позаблокового статусу у всіх площинах і 100 відсотковий перехід до процесу інтеграції. Для цього потрібно сконцентрувати увагу на проведенні необхідних реформ в таких галузях, як оборонно-промисловий комплекс; військове будівництво; літако-, судно-, автомобілебудування; виробництво стрілецької зброї і т.д. Також потрібно вирішити найбільш актуальні нагальні проблеми, які пов'язані із політичною, економічною, науково-технічною, соціальною та іншими сферами.

Складною залишається ситуація у фінансовій сфері, яка пов'язана із збільшенням чисельності видатків на військову галузь. Можливим виходом із цієї ситуації – може стати розширення співробітництва з НАТО у фінансово-технічній сфері. Це надасть можливість отримати необхідну допомогу, яка стане корисною для подальшого розвитку процесів в сфері національної безпеки та оборони.

Подальший розвиток процесу інтеграції України до НАТО, в позитивному відношенні, позначатиметься на захисті національних інтересів та цінностей, а також сприятиме входженню нашої держави до євроатлантичного безпечового простору.

В подальшому, дослідження даної проблематики надасть можливість більш детально дослідити специфіку відносин України з НАТО в сфері національної безпеки та оборони. Високий рівень динаміки видозміни сутності безпекових процесів в світі спонукає до збільшення чисельності досліджень в цій сфері, в тому числі і на локальному рівні. Виходячи з цього, актуальність даної теми в подальшому залишатиметься високою. Матеріали даної статті можуть слугувати основою для подальших розробок в цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Александров О. Реалії і перспективи співробітництва України з НАТО в умовах політики позаблоковості [Текст] / Національна безпека і оборона. – 2012. – №2/3. – С.34–37.
2. «Rapid trident – 2015»: как проходят военные учения Украины и НАТО [Электронный ресурс] / Зеркало недели. Украина. – Режим

доступа: http://zn.ua/UKRAINE/rapid-trident-2015-kak-prohodyat-voennye-ucheniya-ukrainy-i-nato-183539_.html (25.07.2015). – Названіє с екрана.

3. Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2015 рік [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/238/2015> (23.04.2015). – Назва з екрану.

4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (26.05.2015). – Назва з екрану.

5. Підготовлена нова Воєнна доктрина України – Міноборони [Електронний ресурс] / ЛІГА.Новости – Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/6508522-p_dgotovlena_nova_vo_nna_doktrina_ukra_ni_m_noboroni.htm (25.08.2015). – Назва з екрану.

6. Про затвердження Річної національної програми на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/92/2010> (03.02.2010). – Назва з екрану.

7. УРАН – GEANT2: перспективи співпраці [Електронний ресурс] / Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт». – Режим доступу: <http://kpi.ua/ru/727> (25.09.2007). – Назва з екрану.

8. Чеченюк Л. В. Розвиток конструктивного партнерства України з НАТО [Електронний ресурс] / Державна служба експортного контролю України. – Режим доступу: http://www.dsecu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article.jsessionid=2BA3C7FD9EFB3FB4FD395CB476C76AB0?art_id=45904. – Назва з екрану.

9. Кремень В. Г. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації [Текст]: навч. посіб. / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К.: Видавн. центр «Друк», 1998. – 446 с.

10. Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів [Текст] / Національна безпека і оборона. – 2012. – №2–3. – С.2–9.

References

1. Aleksandrov O. Realii i perspektivy spivrobitnytstva Ukrainy z NATO v umovakh polityky pozablockovosti [Tekst] / Natsionalna bezpeka i oborona. – 2012. – №2/3. – С.34–37.

2. «Rapid trident – 2015»: kak prokhodiat voennye ucheniya Ukrainy i NATO [Elektronnyi resurs] / Zerkalo nedeli. Ukraina. – Rezhim dostupa: http://zn.ua/UKRAINE/rapid-trident-2015-kak-prohodyat-voennye-ucheniya-ukrainy-i-nato-183539_.html (25.07.2015). – Nazvanie s ekrana.

3. Pro zatverdzhennia Richnoi natsionalnoi prohramy spivrobitnytstva Ukraina – NATO na 2015 rik [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/238/2015> (23.04.2015). – Nazva z ekrana.

4. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro Stratehiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy» [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (26.05.2015). – Nazva z ekrana.

5. Pidhotovlena nova Voienna doktryna Ukrainy – Minoborony [Elektronnyi resurs] / LIHA.Novosti – Rezhym dostupu: http://news.liga.net/ua/news/politics/6508522-p_dgotovlena_nova_vo_nna_doktrina_ukra_ni_m_noboroni.htm (25.08.2015). – Nazva z ekrana.

6. Pro zatverdzhennia Richnoi natsionalnoi prohramy na 2010 rik z pidhotovky Ukrainy do nabuttia chlenstva v Orhanizatsii Pivnichnoatlantynchno dohovoru [Elektronnyi resurs] / Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/92/2010> (03.02.2010). – Nazva z ekrana.

7. UРАН – GEANT2: perspektivy spivpratsi [Elektronnyi resurs] / Natsionalnyi tekhnicheskii universitet Ukrainy «Kievskiy polytekhnicheskii ynstytut». – Rezhym dostupu: <http://kpi.ua/ru/727> (25.09.2007). – Nazva z ekrana.

8. Checheiuk L. V. Rozvytok konstruktyvnoho partnerstva Ukrainy z NATO [Elektronnyi resurs] / Derzhavna sluzhba eksportnoho kontroliu Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://www.dsecu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article.jsessionid=2BA3C7FD9EFB3FB4FD395CB476C76AB0?art_id=45904. – Nazva z ekrana.

9. Kremen V. H. Ukraina: shliakh do sebe. Problemy suspilnoi transformatsii [Tekst]: navch. posib. / V. H. Kremen, V. M. Tkachenko. – K.: Vydavn. tsentr «DrUk», 1998. – 446 s.

10. Partnerstvo Ukraina – NATO: chas usvidomlennia realii, potrebi i novykh pidkhodiv [Tekst] / Natsionalna bezpeka i oborona. – 2012. – №2–3. – С.2–9.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

The role of cooperation between Ukraine and NATO in the context of improving defense capabilities and strengthening national security

The purpose of this article is to study the role of NATO-Ukraine cooperation in the context of improving defence capabilities and strengthening national security. The author has shown specific examples of NATO involvement in the process of counteracting modern modified challenges and threats. When writing the article, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main conclusions obtained are as follows: the role of NATO – Ukraine cooperation in the context of improving defence capabilities and strengthening national security is extremely important; enhancement and development of relations contributes and will contribute not only to stabilisation of the situation in the east, solving military, political, economic and other problems, but also affects, in a positive sense, the process of integration into Euro-Atlantic space in the future.

Keywords: Ukraine, NATO, cooperation, national security, defensive capacity.

Вонсович А. С., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, ЧАО «Высшее учебное заведение «Киевская гуманитарная академия» (Украина, Киев), sefinrof@ipnet.ua

Роль сотрудничества Украины с НАТО в контексте повышения уровня обороноспособности и укрепления национальной безопасности

Исследовано роль сотрудничества Украины и НАТО в контексте повышения уровня обороноспособности и укрепления национальной безопасности. Автором на конкретных примерах продемонстрировано участие Североатлантического альянса в процессах противодействия современным видоизмененным вызовам и угрозам. Во время написания статьи, автором были использованы следующие методы: анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция. Основные полученные выводы состоят в следующем: роль сотрудничества Украины с НАТО в контексте повышения уровня обороноспособности и укрепления национальной безопасности является чрезвычайно важной; усиление и развитие отношений способствуют и будут способствовать в будущем не только стабилизации ситуации на востоке, решению военных, политических, экономических и других проблем, но и, в позитивном отношении, скажутся на процессе интеграции нашей страны в евроатлантическое пространство.

Ключевые слова: Украина, НАТО, сотрудничество, национальная безопасность, обороноспособность.

УДК 327

Боринська О. Л., кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародної інформації, Міжрегіональна Академія управління персоналом (Україна, Київ), olga.borynska@gmail.com

НЕОБХІДНІСТЬ ПОЛІТИЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Розглядається проблематика міжнародного політичного прогнозування (довгострокових, тактичних, операційних прогнозів) у контексті трансформаційних процесів зовнішньої політики країн Центральної та Східної Європи. Доводиться, що чітко визначені стратегічні орієнтири, об'єднання з країнами-партнерами навколо спільних проблем і стратегічних цілей можуть надати можливість державі досягнути поставленої мети та зайняти відповідне місце на міжнародній арені.

Ключові слова: політичне прогнозування, трансформаційні процеси, політичні трансформації, зовнішня політика, країни Центральної та Східної Європи.

За наслідками подій 2014–2015 років очевидним став факт неготовності державної та політичної системи України до критичної ситуації (чи сепаратистського збройного виступу, чи вторгнення військ сусідньої держави) – ця неготовність призвела до катастрофічних

наслідків. Окрім, зрозуміло, політичної кризи і, в скорому часі, зміни конституційного ладу, величезної гуманітарної катастрофи, зруйнування інфраструктури і аграрно-промислового комплексу, які відкинули розвиток регіону на декілька десятиліть.

Метою даної наукової розвідки є спроба показати, що вчасний, зважений, адекватний міжнародно-політичний прогноз, якщо не попередить загрозу, то, принаймні, дасть можливість гідно підготуватись, дасть вигравш у часі і цим зменшить наслідки від зіткнення. Використання політичного прогнозування, побудова стратегічної мети, узгодженість дій із партнерами, дала можливість певним країнам Центральної та Східної Європи досягнути не лише економічного успіху але і відчуття захищеності і безпеки.

Відповідно, основними категоріями, якими ми оперуємо у даній статті є «політичне прогнозування», «політичні трансформації», «країни Центральної та Східної Європи». Розглянувши кожен з цих термінів, співставивши різні наукові погляди щодо їх означення та застосування, визначимо ті, які найбільш повно відображають ідею і дають можливість розкрити мету нашого дослідження.

Отже, політичне прогнозування здобуло поштовх до розвитку у другій половині п'ятдесятих років ХХ ст., що було зумовлено нагальною необхідністю у результатах, тобто політичних прогнозів. Під час «холодної війни», коли гонка озброєнь могла у будь-який момент призвести до глобальної катастрофи, точна оцінка політичної ситуації на міжнародній арені та перспективи її розвитку стала однаково необхідною для двох ворогуючих центрів біполярного світу.

Варто відзначити ще один вагомий фактор – розвиток електронно-обчислюваної техніки. Статистичні методи дослідження, без яких не можливе прогнозування, ґрунтуються на порівняно простих математичних формулах, однак потребують значних зусиль у обчисленні – без електроніки виконання було б значно довшим і менш ефективним. Відповідно, фактори науково-технічного розвитку та існуючої біполярної системи зумовили не тільки потребу у політичному прогнозуванні, але і необхідність у високому рівні результатів, так як помилка у прогнозі могла б занадто дорого коштувати [2].

На сьогоднішній день існує велика кількість різновидів політичних прогнозів, а саме: пошукові прогнози визначають можливі стани міжнародного процесу, нормативні – зорієнтовані на визначення термінів досягнення бажаного стану. Варто зупинитись на аналітичних прогнозах, що здійснюють науковий пошук нових методологічних концепцій. Прогнози-застереження і прогнози-розвідки спонукають суспільство до прийняття відповідних рішень чи провокують концептуальні визначення майбутнього для аналізу реакції міжнародної спільноти [5].

Розрізняють стратегічні міжнародні прогнози, що розраховані не менше як на 10–15 років, власне, грамотність складення таких прогнозів надовго зумовлює зовнішньополітичний вектор країни. Натомість тактичні міжнародні прогнози, часовий проміжок яких від 4 до 7 років, покликані безпосередньо допомагати у діяльності міністерств та комітетів, що курують міжнародні відносини. Завдяки ним корегуються довгострокові стратегічні прогнози, ймовірність помилки зменшується,

наближення до цілі, – забезпечення національних інтересів на міжнародній арені, – отримує вигляд цілком послідовного детального плану. Трансформації у країнах Центральної та Східної Європи розпочались із прогнозування і визначення стратегічної мети: подолати посткомуністичний синдром і увійти до спільноти Європейських держав (власне, якщо політична співпраця не у всіх країнах посідала пріоритетну позицію, то економічна і ціннісна (дотримання основних прав людини, тощо) складова була безумовною).

Самим вдалим, на наш погляд, стала співпраця таких країн як Республіка Польща, Словачка Республіка, Угорська Республіка і Чеська Республіка (Вишеградський блок). Об'єднавшись 15 лютого 1991 р., країни допомогли одна одній досягти спільної стратегічної мети: стати частиною європейської спільноти. 1 травня 2004 р. – зазначені держави одночасно офіційно доєдналися до Європейського Союзу. Не менш значимим є вступ держав Центральної та Східної Європи до Північноатлантичного військово-політичного союзу, з 1999 р. його членами стали Польща, Угорщина і Чехія, у 2004 р. – Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія, а в 2009 р. – Албанія і Хорватія.

Розуміння спільної стратегічної мети, об'єднання інтересів, проходження одночасно трансформаційних процесів усередині держав і підготовка до вступу в Європейський Союз, – так аналізує поступ країн Вишеградської групи Д. О. Мороз, – призвели до зміцнення держав на міжнародній арені [7]. Вірний прогноз щодо політичних коливань на пострадянському просторі, передбачення імперських амбіцій колишньої метрополії, дало поштовх до об'єднавчих процесів задля власної безпеки, як з військової точки зору, так із економічної.

Різновидом тактичних прогнозів, їх складовими, є операційні прогнози, що розробляються відділами міністерств закордонних справ, посольств та іншими інституціями, діяльністю яких передбачене швидке реагування на міжнародну ситуацію. Термін тактичних прогнозів рідко доходить до року. Недарма президенти Польщі, Угорщини і Чехословаччини в м. Вишеград 15 лютого 1991 року підписали декларацію, яка послужила основою системи співробітництва. Становлення і розвиток цієї системи відбувався досить швидко (1991–1997 рр.), сам період називають «президентським» [7]. Велику роль у налагодженні співробітництва відіграли міністерства закордонних справ кожної з країн, які вчасно готували і пропонували необхідну документацію.

Отже, зауважимо, що ускладнення процесів розвитку міжнародних систем збільшує масштаби прогнозування, так як еволюціонує кількість і якість об'єктів. Важко переоцінити значення прогнозування із зростанням у їх складовій економічних, інформаційних, соціальних, екологічних та ін. часток.

Ще однією галуззю у прогнозуванні, не менш важливою, є прогнозування у сфері державного управління. Так як основними ознаками державно-управлінських рішень є спрямованість на вирішення проблеми і оформлення прийнятого рішення у вигляді нормативно-правових актів, то значення прогнозування стає очевидним – так як на втілення рішення використовуються державні ресурси, часто обмежені.

Прикладом ефективності втілення прогнозування, власне, у сфері державного управління, демонструє

трансформація у країнах Вишеградської групи. Д. О. Мороз, відзначає, що роки 1998–2004 можемо назвати консолідаційними, так як основою співпраці стало втілення національних інтересів на міжнародній арені країн-членів об'єднання, а саме, підготовка до вступу до Північноатлантичного альянсу та Європейського Союзу. До якісно нових результатів призвела співпраця на основі взаємодії широкого кола державних структур і представників громадськості [7].

Отже, наступні етапи державного управління умовно розподіляють на три групи – відповідно і типи прогнозування співвідносяться з конкретними видами управлінських рішень. Так, до прикладу, тактичні прогнози використовуються для прийняття організаційно-розпорядчих рішень. Визначення програмно-цілевих проектів відбувається після ознайомлення з результатами та рекомендаціями тактичних прогнозів, а найважливіші нормативно-правові державні управлінські рішення потребують ґрунтовних якісних стратегічних прогнозів [8].

На сьогоднішній день як у сфері прогнозування міжнародних відносин, так і у прогнозуванні і прийнятті державних управлінських рішень бачимо подібні проблеми. Зокрема, переважають операційні і тактичні прогнози, тоді як саме стратегічне бачення окреслює шлях і чітко визначає мету. Політичні прогнози мають містити насамперед предметно-практичні елементи, власне вказувати цей шлях, засіб, метод яким вчасно і ефективно можна втілити обрану ідеологію, стратегію.

Наступним терміном для розгляду пропонується «політична трансформація». Трансформаційні процеси зовнішньої політики країн Центральної та Східної Європи – це не тільки процеси історичних змін, але і політичної організації і політичної культури суспільств. Всі зазначені складові потребують окремого розгляду і, відповідно, сам термін «політичні трансформації» набуває певного змісту з більш вузьким спеціалізованим нахилом. Неможливо розділити трансформаційні процеси зовнішньої політики (зміни стратегічних цілей, орієнтирів, партнерів, тощо) без розуміння глибинних трансформацій політичної системи, особливо, аналізуючи країни Центральної та Східної Європи.

Трансформаційні зміни супроводжуються кардинальними або поступовими змінами характеру взаємовідносин між державою та громадянським суспільством, на думку О. П. Сіверської. Проблеми політичних та моральних цінностей під час перехідного етапу виходять на перший план. Отже саме вони є рушійною силою, тоді як соціальні та економічні зміни можуть або пришвидшити, або призупинити структурну трансформацію суспільства [10].

Професор О. В. Новакова розглядає поняття «трансформація» у єдності з поняттям «модернізація» (як необхідної складової політичного розвитку). Так як для якісно нових змін є необхідним вихід системи за межі стабільного функціонування, термін «політичні трансформації» пояснює цілеспрямовані зміни в суспільстві, безперечно, якісний рух до вдосконалення політичної системи. На думку, О. В. Новакової, специфіка поняття «модернізація» полягає в тому, що воно акцентує увагу саме на підвищенні функціональної здатності соціальних інститутів [9]. Відповідно, політичне прогнозування дасть можливість державі провести не просто реформування старої системи, а спрямує на

побудову якісно нової, злагоджене функціонування якої підвищить не тільки рівень життя населення, але і рівень довіри до політичних інститутів, до їх здатності задовольнити основні потреби суспільства.

Політичне прогнозування потребує чітких і правдивих вихідних даних. Базою для такого дослідження можуть служити дані соціології, зокрема, Н. Антановіч, вивчаючи доступні джерела дійшла висновку, що структурні перетворення у Східній Європі, зокрема, у пострадянських державах, мають яскраво виражений «хвилеподібний» характер. Утвердження національних інтересів у внутрішній політиці стикається з реакційною протидією, як наслідок, коливання у зовнішній політиці (від орієнтації на західноєвропейські держави, до спрямування на поглиблення інтеграції з колишньою метрополією). Н. Антановіч визначає окремий термін «пострадянська трансформація», який розуміє як складний і суперечливий процес, у ході якого необхідно одночасно створити демократичні політичні умови та ринкову економіку, при цьому має функціонувати дієздатна державність, що в стані втілити ці реформування. Так як для більшості пострадянських держав (виключення становлять Латвія, Литва, Естонія) виконання зазначених пріоритетів і до сьогодні залишається нереалізованими, країни опинились у стані політичного транзиту – структурні трансформації (як і державне будівництво) залишаються недостатніми для більшості суспільства. Проблемою на сьогоднішній день є дотримання верховенства права, відповідність формальних і неформальних інститутів, публічність політичного процесу. Н. Антановіч вважає, що встановлення демократії є як політичною цінністю, так і ціллю державного розвитку нарівні соціально-економічними перетвореннями, підвищенням правової і політичної культури [1].

Одними із найбільш ґрунтовних та актуальних досліджень даної проблематики є праці О. І. Брусиловської. Автор проаналізувала чинники, загальні риси та особливості політико-системних трансформацій у Центральній та Східній Європі. О. І. Брусиловська вважає, що успішність політичних трансформацій більшою мірою залежала від зовнішніх обставин, аніж від внутрішніх. На думку дослідниці, вплив західноєвропейських держав, США та впливових міжнародних організацій вплинув на якість і швидкість перетворень, не останню роль відіграли і ментальні особливості [3]: відповідно, є цілком закономірний розподіл на країни, що одразу ж здійснили трансформації у зовнішній політиці визначивши головним пріоритетом євроінтеграцію і вступ до НАТО (Латвія, Литва, Естонія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща, Румунія, Болгарія, Словенія, Хорватія) і країни, які змінювали пріоритети відповідно до політичних вподобань керівників держави (Білорусь, Молдова, Україна). Відповідно, при проведенні політичного прогнозування, необхідно враховувати ментальні особливості і тенденції у кожній країні окремо і співставляти з очікуваннями суспільства втілення сподівань від своїх політичних лідерів.

Відповідно, при визначенні поняття «трансформація зовнішньої політики», щодо країн Центральної та Східної Європи, розуміємо якісні структурні зміни, у результаті яких поглиблюється політична терпимість, підвищується ступінь довіри громадян до інститутів влади, зростає повага до інтересів і прав національних

меншин, досягається консенсус з приводу базових цілей і цінностей суспільного розвитку європейських країн.

Політичне прогнозування трансформаційних процесів зовнішньої політики країн Центральної та Східної Європи зумовлене необхідністю зрозуміти роль зовнішньої політики у глобальних і регіональних процесах. Політичне прогнозування дає можливість усвідомити і врахувати, при прийнятті зовнішньополітичних рішень, суперечності взаємовідносин з країнами регіону. Узагальнення минулого досвіду дає нам можливість прогнозувати майбутнє, враховувати характерні риси й особливості зовнішньої політики кожної країни. Політичне прогнозування трансформаційних процесів має стати підґрунтям для аналізу тенденцій у зовнішньополітичній сфері держав Центральної та Східної Європи, а це, в свою чергу, надасть можливість враховувати їх у зовнішньополітичних зв'язках України із найближчими сусідами.

Заглиблюючись у вивчення запропонованої тематики, на наш погляд, неможливо уникнути нової теоретичної концепції названої «чорний лебідь», запропонованої Н. Н. Талемом, так як вона безпосередньо стосується прогнозів та прогнозування. Автор теорії піддає нищівній критиці творців економічного прогнозування, доводить, що світова економічна криза своїм стрімким розвитком і поширенням завдячує неготовності економічних систем, а непідготовлені системи – наслідок невірних прогнозів. Основна ідея – ми не знаємо, що може трапитись, не можемо передбачити «великі події», які змінять наш світ, але ми можемо готуватись до того, що рано чи пізно ці «події» обов'язково відбудуться [11]. Погоджуємось із цією думкою, у сучасних політичних прогнозах мають враховуватись як існуючі тенденції так і ймовірні.

Розглянувши термін «Центральна та Східна Європа», можемо спостерігати розбіжності авторів щодо його визначення. О. І. Брусиловська зазначає, що терміни Центрально-Східна та Південно-Східна Європа підкреслюють відмінності у розвитку країн, що мали більш швидкий розвиток від країн, що гальмували у проведенні реформ. Дослідниця вважає, що на сьогоднішній день більш коректним є термін «регіон Східна Європа», який включає всі посткомуністичні країни [4].

На думку Ю. О. Каганова, поняття Центрально-Східна Європа інтегрує певний регіон та нараховує наступні країни: Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Албанія. Відповідно, термін позначає, за Ю. О. Кагановим і окремих регіон для якого характерна спільна історія і дослідницьку концепцію, що використовується для аналізу цілого комплексу проблем [6].

Розуміння України як суб'єкта міжнародних відносин, розроблення стратегічної програми дій, докладені цілеспрямовані зусилля для її досягнення – всі ці завдання потребують, окрім безумовно, політичної волі та консолідації суспільства, вірних і своєчасних політичних прогнозів, відповідно до яких буде змога корегувати тактичні цілі. Використання політичних прогнозів під час аналізу тенденцій і процесів у зовнішній політиці, вміння їх враховувати, дасть Україні можливість при проведенні політичної трансформації, глибинних структурних змін у суспільстві, мінімізувати втрати від військової, економічної чи політичної агресії, а згодом виведе Україну на якісно новий рівень міжнародних зв'язків.

Список використаних джерел

1. Антановіч Н. А. Политические трансформации на постсоветском пространстве: парадигмы изучения и ключевые исследовательские проблемы / Н. А. Антанович // Социология. – 2007. – №2. – С.24–41.
2. Ахременко А. С. Политический анализ и прогнозирование: учебное пособие / А. С. Ахременко. – М.: Гардарики, 2006. – 333 с.
3. Брусиловська О. І. Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа (1989–2004): автореф. дис. ... д-ра політ. наук / О. І. Брусиловська; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2008. – 32 с.
4. Брусиловська О. І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни / О. І. Брусиловська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 352 с.
5. Горбатенко В. П., Бутовська І. О. Політичне прогнозування: навч. посібник / В. П. Горбатенко. – К.: МАУП, 2005. – 152 с.
6. Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції. – Режим електронного доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/kaganov.pdf
7. Мороз Д. О. Формування системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991–2004 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дмитро Олександрович Мороз. – Київ: Б.в., 2006. – 19 с.
8. Муковський І. Т. Інформаційно-аналітична діяльність: навч. посібник / Муковський І. Т., Міщенко А. Г., Шевченко М. М. – К.: Кондор, 2012. – 224 с.
9. Новакова О. В. Методологічні аспекти дослідження процесів політичної трансформації та модернізації в сучасній Україні / Олена Вікторівна Новакова // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8–9 лютого 2006 р. / [укл. Г. О. Нестеренко; за ред. В. П. Беха]. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С.61–64.
10. Сіверська О. П. Метод порівняльного аналізу та його значення для вивчення трансформаційних процесів сучасних політичних систем / О. П. Сіверська // Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8–9 лютого 2006 р. / [укл. Г. О. Нестеренко; за ред. В. П. Беха]. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С.68–72.
11. Талей Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса / Нассим Николас Талей; Пер. с англ. Н. Карасев. – М.: коллибри, Азбука–Аттикус, 2015. – 768 с.

References

1. Antanovych N. A. Politycheskye transformatsyy na post-sovet-skoy prostranstve: paradyhmy yzuchenyya y klyuchevyye yssledovatel'skiye problemy / N. A. Antanovych // Sotsyologiya. – 2007. – №2. – S.24–41.
2. Akhremenko A. S. Politycheskyy analiz y prohozyrovanye: uchebnoye posobyie / A. S. Akhremenko. – M.: Hardaryky, 2006. – 333 s.
3. Brusylovs'ka O. I. Polityko-systemni transformatsiyyi v rehionii Skhidna Yevropa (1989–2004): avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk / O. I. Brusylovs'ka; NAN Ukrayiny. In-t svit. ekonomiky i mizhnar. vidnosyn. – K., 2008. – 32 s.
4. Brusylovs'ka O. I. Postkomunistychna Skhidna Yevropa: zovnishni vplyvy, vnutrishni zminy / O. I. Brusylovs'ka. – Odesa: Astroprynt, 2007. – 352 s.
5. Horbatenko V. P., Butovs'ka I. O. Politychne prohozuvannya: navch. posibnyk / V. P. Horbatenko. – K.: MAUP, 2005. – 152 s.
6. Kahanov Yu. O. Tsentral'no-Skhidna Yevropa yak istorychnyy rehion: zmist ta evolyutsiya kontseptsiyi. – Rezhym elektronnoho dostupu: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/kaganov.pdf
7. Moroz D. O. Formuvannya systemy bahatostoronn'oho spivrobitnytstva krayin-chleniv Vyshegrads'koyi chetviryky (1991–2004 rr.): avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.02 / Dmytro Oleksandrovych Moroz. – Kyiv: B.v., 2006. – 19 s.
8. Mukovs'kyi I. T. Informatsiyno-analitychna diyal'nist': navch. posibnyk / Mukovs'kyi I. T., Mishchenko A. H., Shevchenko M. M. – K.: Kondor, 2012. – 224 s.
9. Novakova O. V. Metodolohichni aspekty doslidzhennya protsesiv politychnoy transformatsiyyi ta modernizatsiyyi v suchasniy Ukraini / Olena Viktorivna Novakova // Transformatsiyya politychnykh system na post-sotsialistychnomu prostori: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-teoretychnoy konferentsiyyi: 8–9 lyutoho 2006 r. / [ukl. H. O. Nesterenko; za red. V. P. Bekha]. – K.: NPU imeni M. P. Drahomanova, 2006. – S.61–64.

10. Sivers'ka O. P. Metod porivnyal'noho analizu ta yoho znachennya dlya vyvchennya transformatsiynykh protsesiv suchasnykh politychnykh system / O. P. Sivers'ka // Transformatsiya politychnykh system na post-sotsialistychnomu prostori: Materialy mizhnarodnoyi naukovo-teoretychnoyi konferentsiyi: 8–9 lyutoho 2006 r. / [ukl. H. O. Nesterenko; za red. V. P. Bekha]. – K.: NPU imeni M. P. Drahomanova, 2006. – S.68–72.

11. Taleb N. N. Antykhropkost'. Kak yz vlech vyhodu yz khaosa / Nassym Nykolas Taleb; Per. s anhl. N. Karayeva. – M.: koLybry, Azbuka–Attykus, 2015. – 768 s.

Borynska O. L., candidate of political science, docent of the Department of International Relations and International Information of Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine, Kyiv), olga.borynska@gmail.com

The necessity political prediction of foreign policy transformation processes of the countries of Central and Eastern Europe

The article considers the problems of international political forecasting (long-term, tactical, operational forecasts) in the context of transformation processes of foreign policy of the countries of Central and Eastern Europe. It is shown that clearly defined strategic objectives, joining forces with partner countries around common issues and goals may enable a country to achieve the goal and take the appropriate place in the international arena.

Keywords: political prediction, transformation processes, political transformations, foreign policy, Central and Eastern Europe.

Боринская О. Л., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений и международной информации, Межрегиональная Академия управления персоналом (Украина, Киев), olga.borynska@gmail.com

Необходимость политического прогнозирования трансформационных процессов внешней политики стран Центральной и Восточной Европы

Рассматривается проблематика международного политического прогнозирования (долгосрочных, тактических, операционных прогнозов) в контексте трансформационных процессов стран Центральной и Восточной Европы. Доказывается, что ясно определенные стратегические ориентиры, объединение со странами-партнерами вокруг общих проблем и стратегических целей могут предоставить возможность государству достичь поставленной цели и занять соответствующее место на международной арене.

Ключевые слова: политическое прогнозирование, трансформационные процессы, политические трансформации, внешняя политика, страны Центральной и Восточной Европы.

УДК 327.7+659.4

Баланик А. Я., аспірантка, Донецький національний університет (Україна, Вінниця), balanikanna@rambler.ru
Чарських І. Ю., кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, Донецький національний університет (Україна, Вінниця), icharsk@gmail.com

Азійські Посли доброї волі ООН та особливості їхньої діяльності

Розглянуто місце і роль діяльності Послів доброї волі, що походять з країн Азії (Китай, Південна Корея, Японія) в контексті використання засобів зв'язків з громадськістю. За допомогою описативного порівняння, статистичного методу та спостереження встановлено, що Посли кожної з представлених країн мають свої особливості у співпраці з ООН та використанні засобів зв'язків з громадськістю. Виявлено, що на їхню результативність впливають три основних чинника: цивілізаційний, (трудолюбний менталітет японців, експортний чинник китайців, нейтральний для корейців); індивідуальний (що полягає у сфері зайнятості кожного конкретного Посла та можливості вибору ним засобів зв'язків з громадськістю); ставлення до глобальної мережі Інтернет та використання її можливостей (що відіграє визначальну роль у підвищенні рівня популярності Посла за кордоном, а отже, підвищує шанси на інформування цим Послом якомога чисельнішої аудиторії). Доведено, що максимальна ефективність досягається при грамотному поєднанні всіх трьох чинників, практичним прикладом якої є діяльність Джекі Чана.

Ключові слова: Посол доброї волі ООН, піар в міжнародних відносинах, цивілізаційний чинник, Азія.

Організація Об'єднаних Націй – найбільша міждержавна організація світу, що покликана вирішувати величезну кількість міжнародних проблем у різноманітних сферах людської діяльності та діалогу. Недивно, що виключно політичних методів для цього виявляється недостатньо та доводиться підключати нові засоби та важелі, щоб вийти на новий рівень комунікації – діалог з населенням планети. З цією метою в 1954 році було створено інститут Послів доброї волі ООН, до якого в 1997 році додалися і Посланці миру ООН. Саме Посли мали стати якісно новими інформаторами для публіки про цілі та діяльність ООН на міжнародній арені.

В основі діалогу між організацією та представниками інституту Послів лежить білий піар та всі засоби та методи, які для нього характерні. Серед вчених, які присвятили себе вивченню зв'язків з громадськістю, можна перелічити наступних: С. Блек, Е. Л., Бернейз, С. Катліп, Ф. Джефкінс, Дж. Грюніг, Т. Хант, О. Баскін, П. Хенслоу, Р. Л. Хет, Е. Х. Коханов, С. В. Клягін, В. А. Мойсеев, А. Н. Чуміков. В роботах цих авторів розглядаються багато аспектів такого явища, як «зв'язки з громадськістю», однак в них не сказано про Послів доброї волі чи Посланців миру, які успішно використовують методи та засоби, що взяли на озброєння спеціалісти галузі PR. Варто також зазначити, що деякі з Послів стали предметом розгляду авторів, що займаються питанням «дипломатії селебрітіс»: Дж. Вайсман, А. Купер, Л. Тсалікі [1] та інші. Знову ж таки: Послів включили до більш широкої категорії, не приділивши окремо уваги цьому інституту. Тому варто розглянути дипломатію знаменитостей, яка здійснюється представниками інституту Послів ООН з використанням засобів та методів PR.

Географія рекрутів ООН зараз є надзвичайно великою: це звання надається не тільки знаменитостям розвинених західних країн, але й представникам країн Азії, Африки, Південної Америки тощо. Метою даної статті є розгляд діяльності Послів доброї волі ООН азійського регіону – зокрема, Китаю, Японії та КНР в контексті використання засобів зв'язків з громадськістю, та виявлення особливостей, що впливають на результативність цієї діяльності. Згідно з метою обрано наступні методи: описативне порівняння, статистичний метод та спостереження. В попередніх роботах зазвичай порівнювались результати використання засобів піару (зادля промоушену ООН) Послами спільних професій в рамках окремої спеціалізованої установи ООН, в даній статті порівняння буде будуватися по трьох вищевказаних країнах. Ми навмисне не включасмо до списку осіб, що будуть розглядатися нижче, представників ЮНІДО: це пов'язано з професійними особливостями даних Послів та роллю піару в їхній діяльності, а також Посланців миру, тому що їхня діяльність стала об'єктом інших досліджень. Отже, Послами доброї волі Китаю є: Пен Ліюань, Яо Чен, Джекі Чан, Джет Лі, Леон Лай; Південної Кореї – Чон Мьон Хун, Юна Кім; Японії – Тетсую Куроянагі, Йохей Сасакава, Місако Конно.

Розглянемо ближче кожного з них. Серед китайських Послів можна зустріти Першу леді та співачку (Пен Ліюань) та акторів – Джекі Чана, Джета Лі, Яо Чен та Леона Лая. Всі вони співпрацюють з різними установами, використовують різноманітні засоби задля інформування громадськості про цілі та завдання ООН та мають власну аудиторію. Головною особливістю Першої леді Китаю (вона є Послом ВООЗ з питань СНІДу, звання отримала ще до перетворення на Першою леді) є те, що свою

репутацію та визнання вона заробила самотужки, зараз на міжнародній арені вона є популярнішою за свого чоловіка, про що свідчать цифри Time і Forbes: в першому виданні вона зайняла 50-те місце у списку найвпливовіших людей планети, а у другому – 54 позицію у списку найвпливовіших жінок світу [2]. Раніше про китайських Перших леді не можна було нічого ані почути, ані побачити. Питаннями СНІДу Пен займається досить давно: з 2006 року була назначена Послом міністерства охорони здоров'я Китаю з питань профілактики ВІЛ/СНІДу, а також Національним послом з питань профілактики і боротьби з туберкульозом з березня 2007 року, в 2011 стала Послом доброї волі

журналістів шукати рецепти її популярності в світі. Вдало використовує глобальну мережу, щоб просувати проблему біженців серед своєї аудиторії.

Леон Лай – китайський актор, який своє звання Посла отримав в 1994 році – тобто на гребні хвилі акторської відомості. Зараз його популярність за кордоном є набагато нижчою, хоча публічні заходи в якості рекрута ООН актор продовжує старанно виконувати.

Результати діяльності цих Послів (а також інформацію про дату призначення та установу, з якою кожен з них співпрацює) з розроблених автором критеріями можна побачити в наступній таблиці:

Таблиця 1

Китайські Посли доброї волі ООН

Ім'я	Пен Ліуань	Джек Чан	Джет Лі	Яо Чен	Леон Лай
Рік призначення	2011	2004	2009	2013	1994
Установа ООН, з якою співпрацює Посол	ВООЗ	ЮНІСЕФ ЮНЕЙД	ВООЗ	УВКБ ООН	ЮНІСЕФ
Частота згадувань в різноманітних ЗМІ (з різноманітних питань по темі «Посол доброї волі») (станом на 31.05.2015)	90	98	90	95	85
Частота згадувань на сайтах ООН (станом на 31.05.2015)	78	89	68	90	82
Рівень співпраці з ООН	90	98	78	92	88
Участь у публічних заходах	89	100	80	93	92
Представленість в мережі англійською мовою (соціальні мережі, власний сайт)	80	96	85	78	89
Відгуки аудиторії	95	97	90	97	91
Середній бал	87	96	82	91	88

ВООЗ, з того часу бере участь у міжнародних симпозиумах з питань СНІДу, проводить щорічні заходи в Китаї, допомагає знизити рівень дискримінації ВІЛ-інфікованих в своїй країні.

Джек Чан – всесвітньо відомий актор (в мережі Facebook [3] в нього 64 мільйони підписників – дуже високий показник для Послів), один з небагатьох Послів ООН, який одночасно співпрацює з двома установами ООН – ЮНІСЕФ та ЮНЕЙД, а найближчим часом може долучитись ще й до Всесвітньої організації продовольства. Джек подорожує світом, співпрацює з багатьма благодійними фондами, більшість з яких є його власними («Операція посмішка», «Серце дракона» та інші), його основна діяльність – допомагати дітям будь-де та будь-якими доступними методами. Заодно він вдало підключає громадськість до своїх проектів.

Джет Лі – також відомий в світі китайський актор, його місією є збирання коштів через власну громадську організацію «One Foundation», що отримала статус незалежної громадської організації, ставши першою приватною НДО в Китаї, яка успішно виконує свою благодійну місію [4]. Публічними кампаніями опікується слабо, серед них можна виділити захід в Генеральній Асамблеї ООН, на якому виступали більше 20 китайських майстрів ушу. Виступ проходив в рамках кампанії Джета «Мир, дружба та здоров'я» [5].

Яо Чен – не дивлячись на те, що вона знімалася виключно у китайських фільмах та не вважається видатною акторкою, це не заважає їй бути королевою китайського мікроблогу Weibo (аудиторія становить майже 80 мільйонів послідовників, при тому що блог ведеться виключно китайською [6]) та змушувати європейських

Як було сказано вище, в Південній Кореї є два Посли доброї волі ООН – це Юна Кім та Чон Мьон Хун, обоє співпрацюють з ЮНІСЕФ, хоч і використовують зовсім різні засоби PR. Для фігуристки Юни Кім характерні відео-звертання до аудиторії, в той час як для диригента Чон Мьон Хуна – використання музики при донесенні свого меседжу. Обидва Посли є відомими світу: Юна за рахунок своєї активної участі в Олімпійських іграх (та призових місць), а маестро – за рахунок світових турне та виступів з європейськими колегами. Вони демонструють наступні результати:

Таблиця 2

Корейські Посли доброї волі ООН

Ім'я	Юна Кім	Чон Мьон Хун
Рік призначення	2010	2008
Установа ООН, з якою співпрацює Посол	ЮНІСЕФ	ЮНІСЕФ
Частота згадувань в різноманітних ЗМІ (з різноманітних питань по темі «Посол доброї волі») (станом на 31.05.2015)	87	93
Частота згадувань на сайтах ООН (станом на 31.05.2015)	91	86
Рівень співпраці з ООН	92	89
Участь у публічних заходах	84	92
Представленість в мережі англійською мовою (соціальні мережі, власний сайт)	89	80
Відгуки аудиторії	96	90
Середній бал	90	88

Японські Посли доброї волі, хоча і мають звання міжнародних, найчастіше популярні виключно на власних теренах. Це стосується як акторок Місако Конно та Тетсуко Куроянагі, так і громадського діяча – очільника «Японського Фонду» – Йохея Сасакави. Зокрема, останній займається питаннями подолання прокази в глобальному масштабі, створивши тісні контакти з іншими громадськими та урядовими організаціями, його діяльність триває вже понад 30 років. Організація проводить різноманітні кампанії, а фонди Сасакави з'являються і в інших країнах світу, наприклад, у Великій Британії, Франції, Індії, Сполучених Штатах, країнах Африки та Близького Сходу [7]. В 2001 році отримав звання Посла доброї волі ВООЗ з питань боротьби з проказою. З тих пір він відвідав більше ста країн, зустрівся більш ніж зі 160 лідерами держав, з якими завжди обговорював можливість скорочення хвороби в їх країнах. Не дивлячись на високий рівень активності, величезну кількість нагород як міжнародного рівня, так і національних від урядів країн, Сасакаві гостро не вистачає піару та аудиторії. Скажімо, майже всі сторінки в соціальних мережах (блог, youtube та ін.) представлені японською мовою, що значно скорочує кількість відвідувачів. Сторінка на facebook [8] є англійською, але кількість лайків там низька: всього 2770 (станом на 28 липня 2015 року), що не говорить про обізнаність широкої громадськості. З акторками ситуація ще складніша, не зважаючи на величезний гуманітарний внесок Тетсуко Куроянагі (за свою 30-річну діяльність вона принесла дитячому фонду 45 мільйонів доларів [9], а по кількості відвіданих країн в рамках співпраці з ЮНІСЕФ легко може конкурувати з Анджелиною Джолі чи Одрі Хепберн). Місако Конно так само обрала подорожі з подальшим висвітленням їх результатів на телебаченні в якості основного засобу зв'язку з громадськістю.

Це пояснюється цивілізаційним фактором: по-перше, Японія надто довго була закритою державою, по-друге, менталітет японця – працювати в першу чергу на користь власної держави, причому, отримати визнання у власній державі буває важче, ніж міжнародне: Йохей Сасакава став Послом ВООЗ в 2001 році, а Послом доброї волі з прав людей, що хворі проказою, в Японії він став тільки в 2003 році. Пен Ліюань навпаки: спочатку пройшла шлях від національного Посла, а потім була помічена ООН. Загалом в Китаї Посли відзначаються своїм сучасним цивілізаційним фактором – експортом. Китайський ринок наразі експортує не тільки товари, але й продукцію інтелектуальної власності. По-друге, там не цураються англомовних ресурсів, а отримують з них якомога більше, хоча приклад Яо Чен з використанням саме національного мікроблогу зробив її відомою для західних таблоїдів, а отже, і їхньої аудиторії. Маючи потужніший потенціал щодо інформування про свою діяльність, китайські Посли дозволяють собі працювати в гуманітарному напрямку менше за японців (серйозний виняток – Джекі Чан).

Що стосується корейських представників, то вони мають стабільно середні результати як з показників появи у ЗМІ так і з використання соціальних мереж. Юна Кім старається записувати свої відео-звернення англійською, а Чон Мьон Хун використовує особливу міжнародну мову – мову музики. В їхньому випадку інформування щодо їхньої діяльності залежатиме виключно від самої діяльності, тому що обов'язковим елементом їхньої відомості є праця за кордоном, яку неможливо назвати експортом (китайський випадок), і які не демонструють цивілізаційну закритість. Показовим є факт, що в Кореї звання міжнародного Посла отримали тільки ті особи, які постійно подорожують; не дивлячись на доволі розвинуту індустрію кіно, корейських акторів серед рекрутів

Таблиця 3

Японські Посли доброї волі ООН

Ім'я	Йохей Сасакава	Тетсуко Куроянагі	Місако Конно
Рік призначення	2001	1984	1998
Установа ООН, з якою співпрацює Посол	ВООЗ	ЮНІСЕФ	ПРООН
Частота згадувань в різноманітних ЗМІ (з різноманітних питань по темі «Посол доброї волі») (станом на 31.05.2015)	99	89	90
Частота згадувань на сайтах ООН (станом на 31.05.2015)	93	100	92
Рівень співпраці з ООН	100	100	90
Участь у публічних заходах	83	95	90
Представленість в мережі англійською мовою (соціальні мережі, власний сайт)	80	80	75
Відгуки аудиторії	98	99	89
Середній бал	92	94	87

Маємо наступні результати по країнах: Китай – 88,8, Південна Корея – 89, Японія – 91. І хоча найвищі показники в Послів Японії, вони при цьому залишаються «найзакритішими» Послами для світу, це підтверджує і їхня невисока популярність за кордоном, і слабе використання англомовних ресурсів мережі. Японські Посли доброї волі виділяються своїми оцінками по рівню співпраці з ООН, а відповідно й рівню згадуваності на відповідних сайтах організації, при цьому не отримуючи достатнього висвітлення своєї діяльності в ЗМІ глобального масштабу.

ООН немає. Це є демонстрацією відсутності сильних цивілізаційних чинників (як в Китаї чи Японії).

Отже, на результативність співпраці з ООН Послів доброї волі азійського регіону (Китаю, Південної Кореї та Японії) різною мірою впливають наступні чинники:

- цивілізаційний (трудолюбний менталітет японців, експортний чинник китайців, нейтральний для корейців);
- індивідуальний (що полягає у сфері зайнятості кожного конкретного Посла та можливості вибору ним засобів зв'язків з громадськістю);

– ставлення до глобальної мережі Інтернет та використання її можливостей (що відіграє визначальну роль у підвищенні рівня популярності Посла за кордоном, а отже, підвищує шанси на інформування цим Послом якомога чисельнішої аудиторії).

Для того, щоб результати діяльності Послів були якнайкращими потрібно вдало поєднувати обидва типи цивілізаційного чинника – експорт інформації та продукції інтелектуальної власності з трудолюбивим менталітетом, задіяти якомога ширший спектр методів та засобів піар, та обов'язково не відкидати можливості глобальної мережі. Наразі найкращим прикладом поєднання цих рекомендацій є діяльність Джекі Чана, який отримав найвищий середній бал, що свідчить про високі показники всіх основних параметрів.

Список використаних джерел

1. Tsaliki L. Transnational Celebrity Activism in Global Politics: Changing the World? / L. Tsaliki, C. Frangonikolopoulos, A. Huliaras. – Bristol: Intellect, 2011. – 317 p.
2. K Sidibe N. Peng Liyuan – A match for Mrs. Obama [Електронний ресурс] / Nana K Sidibe. – Режим доступу: Nana K. Peng Liyuan – A match for Mrs. Obama [Електронний ресурс] / K Sidibe Nana – Режим доступу: http://www.china.org.cn/opinion/2013-06/08/content_29072221_2.htm.
3. Jackie Chan Facebook Page [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/jackie>.
4. Jet Li [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.taijizen.com/en/singlepage.html?13_3_118#.UteN-PvsDjd.
5. Shifu Geller United Nations Kungfu Performance (with Jet Li!) [Електронний ресурс] // Chinese Martial Arts Academy – Режим доступу: <http://www.martialartsalbany.com/shifu-geller-united-nations-kungfu-performance-with-jet-li/>.
6. Chinese actress seeks to build bridges with Somali refugees [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unhcr.org/4f84338a6.html>.
7. The Nippon Foundation: Our Partners [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nippon-foundation.or.jp/en/about/partners/>.
8. The Nippon Foundation: Improving the Lives of Ethiopians Affected by Leprosy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pages/The-Nippon-Foundation-%E6%97%A5%E6%9C%AC%E8%B2%A1%E5>.
9. Tetsuko Kuroyanagi – Goodwill Ambassador [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/people/people_tetsuko_kuroyanagi.html.

Balanyk A. Y., graduate, Donetsk National University (Ukraine, Vinniza), balanikanna@rambler.ru

Charskih I. Yu., Ph.D., assistant professor of international relations and foreign policy, Donetsk National University (Ukraine, Vinniza), icharsk@gmail.com

Asian Goodwill Ambassadors of the UN and especially their activities

The given article views efficiency of PR usage by the UN Goodwill Ambassadors and their peculiarities in cooperation with the UNO. The particular attention was drawn to the Asian Goodwill Ambassadors (representatives from China, Japan and South Korea) to distinguish features of their activities. It is proved by means of descriptive research, monitoring and statistics that the UN Goodwill Ambassadors have peculiarities according to the country of their origin. It is noticed that these results depend on three basic elements: civilization factor (Japanese diligence, China export of everything and Korean neutrality), the individual factor and the usage of the Internet. It is concluded that the best result can be demonstrated when the above mentioned components are used in full measure. Jackie Chan has the best result in practice.

Keywords: the UN Goodwill Ambassador, PR in international relations, civilization factor, Asia.

Баланык А. Я., аспірантка, Донецький національний університет (Україна, Вінниця), balanikanna@rambler.ru

Чарських І. Ю., кандидат исторических наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, Донецький національний університет (Україна, Вінниця), icharsk@gmail.com

Азиатские Послы доброй воли ООН и особенности их деятельности

Рассмотрены место и роль деятельности Послов доброй воли, происходящих из стран Азии (Китай, Южная Корея, Япония), в контексте использования средств PR. С помощью дескриптивного сравнения, статистического метода

и наблюдения установлено, что Послы каждой из представленных стран имеют свои особенности в сотрудничестве с ООН в использовании средств PR. Определено, что на их результативность влияют три основных фактора: цивилизационный (трудолюбивый менталитет японцев, экспортный фактор китайцев и нейтральный для корейцев); индивидуальный (состоит в сфере занятости каждого конкретного Посла и возможности выбора ими средств PR); отношение к глобальной сети Интернет (что играет определяющую роль в повышении уровня популярности Посла за границей, а значит, повышает шансы на информирование большей аудитории). Доказано, что максимальная эффективность достигается при грамотном применении всех трех факторов, практическим примером которого является деятельность Джеки Чана.

Ключевые слова: Посол доброй воли ООН, пиар в международных отношениях, цивилизационный фактор, Азия.

* * *

УДК 321.015(620)

Гаврилюк Г. І.,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології,
Харківська державна академія культури
(Україна, Харків), gengavrilyuk@ukr.net

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ЄГИПТУ В СВІТЛІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Проведено зіставлення етапів еволюції партійної системи та фаз демократичного транзиту в Єгипті на базі концепції демократичного транзиту та теорії партійних систем. Виявлено, що різним етапам фази лібералізації відповідають однопартійна та неструктуровані партійні системи різних видів. У фазі демократизації виникає тенденція до структуризації партійної системи, яка може порушуватися процесами дедемократизації.

Партійна система є залежною змінною, яка чутливо реагує на перебіг демократичних транзитів. Ця зміна є особливо важливою для діагностування особливостей неузгоджених демократичних транзитів, які відхиляються від стандартів і призводять до непередбачуваних результатів.

Ключові слова: партійна система, Єгипет, демократичний транзит, лібералізація, демократизація.

Політичні партії, за загальним визначенням, з одного боку, виступають «необхідною компонентою демократії», а з іншого – є «домінуючими» та незамінними акторами демократичного транзиту [1, с. 481, 495]. В цьому контексті структурована, плюралістична, конкурентна партійна система (партіома) визнається базовою ознакою демократії та важливим процедурним чинником демократичного транзиту.

Отже, на перший погляд, здається очевидним, що будь-який дослідник будь-якого демократичного транзиту повинен зосередитися, передусім, на аналізі ролі політичних партій та визначенні характеру їх взаємодії у процесі демократичних перетворень. Проте, на практиці, маємо парадокс у вигляді наявності малої кількості досліджень, які на рівні окремих держав намагаються зіставити етапи еволюції партійної системи та стандартні фази демократичного транзиту [2; 3; 4; 5] і повної відсутності узагальнюючих праць подібного спрямування.

Корпус досліджень, на які ми спираємося, складається з трьох нерівнозначних груп. До першої належать теоретико-методологічні розробки, які здійснювалися з початку 1970-х рр. у межах політичної та соціологічної наук і призвели до появи серії концепцій та теорій, що відомі під назвою «політичної транзитології». Основні роботи такого роду належать політологам Д. Растрову, Г. О'Доннеллу, Ф. Шміттеру, Т. Л. Карл, А. Степану, Б. Вайнгасту, С. Хантінгтону, В. Меркелю та соціологам Х. Лінцу, С. Валензуелі, А. Пшевоському, Л. Даймонду тощо. Особливе значення надається розробці концепції політичних пактів та «пактових» переходів до демократії. В цьому контексті окреме місце відводиться М. Макфолу

та його теорії «неузгоджених» переходів до демократії та диктатури.

Друга група стосується розробки теорії партійних систем і зводиться до вичерпних узагальнюючих праць Д. Сарторі [6] й А. Уера [7].

Третя група складається з досліджень істориків-арабістів, політологів та політичних аналітиків 2011–2015 рр., а також невеликої кількості історичних робіт 1970–1990-х рр. в працях А. А. Агаришева, В. М. Ахмедова, О. М. Васильєва, О. Воловича, А. В. Коротаєва, Ю. В. Зінкіної, Є. В. Зеленева, Л. М. Ісаєва, А. Г. Князева, Д. Я. Примакова, Б. Г. Сейраняна, М. З. Ражбадінова, Л. Л. Фітуні, А. Р. Шишкіної, А. В. Федорченка, І. О. Царгородцевої містяться аналіз виникнення, становлення та криз політичної системи в Єгипті, а також тих змін у функціонуванні цієї системи, які спричинила «Арабська весна» 2011 р. і наступні політичні події.

Метою статті є зіставлення етапів еволюції партійної системи та фаз демократичного транзиту в Єгипті на базі транзитологічних концепцій та теорії партійних систем.

Первинна парадигма транзитології репрезентує перехід до демократії як процес послідовної інституціоналізації політичних змін, який складається з трьох закономірних етапів, що визначаються Д. Растовим як «підготовча фаза», «фаза прийняття рішень» та «фаза звикання» [8] та Г. О'Доннеллом і Ф. Шміттером як «лібералізація», «демократизація» та «соціалізація» [9, с. 24–25].

За методологію Д. Растова, демократичний транзит у Єгипті розпочався у ніч з 22 на 23 липня 1952 р. військовим переворотом, що привів до влади Раду керівництва революцією. Організація «Вільні офіцери», яка репрезентувала націоналістично налаштовану частину військової еліти, в такий спосіб загострила проблему характеру та швидкості політичної та економічної модернізації Єгипту.

Отже, вихідною точкою єгипетського демократичного транзиту виявився відносно лібералізований (з багатопартійною системою включно) монархічний режим, який зазнавав істотного впливу британської системи непрямого урядування. Партійна система королівського Єгипту може бути оцінена як безсила, оскільки вона майже не впливала на формування та діяльність уряду. Так, в період з 1923 по 1950 р., партія «Вафд» сім разів виграла вибори в Палату депутатів, в тому числі шість разів отримувала абсолютну більшість парламентських місць [10, с. 963–964]. Проте, всі шість урядів цієї партії виявилися недовговічними, а виконавчу владу, як правило, очолювали висуванці короля, які не спиралися на парламентську більшість. Структурними чинниками, які мали місце в Єгипті до 1952 р. та виявилися важливими для майбутнього демократичного транзиту, можна вважати традиції політичної боротьби в партійній формі, досвід заборони антисистемних партій (Комуністичної партії Єгипту 1924 р., Асоціації братів-мусульман 1948 р.) та культуру масової політичної участі (фітні).

Свого часу нами була висунута та обґрунтована гіпотеза, що політичні трансформації в Єгипті відбуваються за схемою «неузгодженого демократичного транзиту» М. Макфола, мають нестандартну конфігурацію фаз і можуть призвести як до демократії так і до диктатури [11]. Станом на 2015 р. єгипетський демократичний процес пройшов підготовчу фазу, яка охопила три періоди (делібералізації, фасадної лібералізації, екстремального завершення лібералізації) та вступив у фазу демократизації, яка є незавершеною, характеризується

боротьбою демократичних і дедемократичних тенденцій, відсутністю елітного пакту про демократію та впливової продемократичної еліти. Кожна фаза та період єгипетського демократичного транзиту супроводжувалися відчутними трансформаціями партійної системи, які віддзеркалювали зміни в позиціях конкуруючих політичних еліт і нові тенденції політичної участі мас.

Періоду делібералізації підготовчої фази демократичного транзиту відповідав політичний режим, що асоціювався з ім'ям Г. А. Насера (1952–1970 рр.). Насеристський режим не потребував політичного плюралізму та конкуренції, оскільки визначився з моделлю модернізації вольовим рішенням вузького кола осіб, проте він конструювався як мобілізаційний, та відповідно, мав отримувати підтримку масових груп населення. Неконкурентність і мобілізаційність режиму зумовили вибір однопартійної моделі партіями. Проблеми, що виникли із забезпеченням політичної мобілізації населення та неефективність обраної моделі модернізації, визначили її еволюцію.

Першою її формою став громадсько-політичний рух «Об'єднання свободи» («Гейат ат-Тахрір», 1953–1957 рр.), який орієнтувався на досягнення «національної єдності». Нездійсненність такого завдання поклікала до життя Національний Союз (НС, 1957–1962 рр.), який мав консолідувати лише всі лояльні до насеристів соціальні групи. Корегування політичного курсу в бік прискореної модернізації методами соціалістичної орієнтації супроводжувалося функціонуванням Арабського соціалістичного союзу (АСС, 1963–1976 рр.), який намагався отримати підтримку незможних верств, що орієнтувалися на державний патерналізм. Виокремлення всередині АСС «Авангарду соціалістів» окреслило виразну, проте врешті-решт нереалізовану тенденцію до перетворення авторитарної однопартійної системи на її тоталітарний аналог.

Період фасадної лібералізації підготовчої фази демократичного транзиту в цілому співвідноситься з періодами перебування на президентській посаді А. Садата (1970–1981 рр.) та Х. Мубарака (1981–2011 рр.).

Зміну характеру демократичного транзиту спричинив розкол правлячої еліти Єгипту, який стався внаслідок поразки у війні з Ізраїлем в 1967 р., глибокої економічної стагнації та усвідомлення невідповідності антизахідної соціалістичної моделі модернізації завданням її виживання. «Травнева виправна революція» 1971 р. започаткувала новий прозахідний та ринково орієнтований політичний курс, одною з ознак якого був перехід до багатопартійності в 1976 р.

Фасадна лібералізація А. Садата та Х. Мубарака мала на меті подолання розколу правлячої еліти та упорядкування політичної конкуренції, що виникла, шляхом утворення багатопартійної партіями під контролем держави.

Для вирішення поставленого завдання були задіяні кілька механізмів. Перший з них можна визначити як політико-законодавчий, який виконував функцію контролю за процесом виникнення політичних партій. За А. Садата було дозволено лише три способи утворення політичної партії: трансформація «платформ АСС», особистий дозвіл чи ініціатива президента та через партійне визначення групи незалежних депутатів (числом не менше двадцяти) у парламенті. Перший шлях використали три партії: Арабська соціалістична (АСП), Ліберально-соціалістична (ЛСП) і Національно-прогресивна юніоністська (НПЮП). Другий спосіб застосовувався двічі. В липні 1978 р. А. Садат

заявив про створення президентської Національно-демократичної партії (НДП), яка поглинула АСП і до 2011 р. безперервно була правлячою. В листопаді 1978 р. президент підтримав створення Соціалістичної партії праці (СПП), якій режим відвів роль «чесної і легальної опозиції» [12, с. 165]. Третю можливість спромоглася використати лише одна партія – «Новий Вафд».

Садатівський контрольний механізм виявився неадекватним завданню створення багатопартійної системи, оскільки він скоріше блокував створення нових партій ніж дозволяв. Перші два способи виникнення політичних партій вичерпали свої можливості вже 1978 р. Третій – був занадто складним для реалізації в умовах авторитарного політичного режиму й об'єктивно не міг сприяти виникненню достатньої кількості політичних партій. Тому за Х. Мубарака відбувся його перегляд.

З початку 1980–х рр. політико–законодавчий механізм контролю існував у вигляді діяльності Народних зборів [13, с. 131], а пізніше й «Комісії у справах політичних партій», які на підставі закону надавали дозвіл на створення політичних партій. Комісія складалася з вищих посадових осіб. Її головою був Голова Консультативної ради (ради шури), членами – міністри внутрішніх справ, юстиції, державний міністр у справах парламенту і три колишніх голови судових органів [14, с. 77]. В 1990–ті рр. Комісія відхилила «багато заявок, посилаючись головним чином на те, що партії з такими цілями вже існують» [14, с. 78], а також не визнала законним виникнення партій «Амаль» («Надія») та «аль–Васат» («Центр»), які були запідозрені в ісламістському характері [12, с. 125–126]. До отримання партією статусу юридичної особи її діяльність вважалася незаконною. Членство в такій організації переслідувалося у кримінальному порядку та каралося тюремним ув'язненням [14, с. 75–76, 79].

Таким чином, процес формування партійної системи знаходився під подвійним контролем: держави та правлячої НДП. Проте пом'якшення контролю за Х. Мубарака принесло свої плоди: якщо правління А. Садата пережили лише 3 політичні партії, то станом на січень 2006 р. у Єгипті було зареєстровано вже 23 політичні сили й всі вони приймали участь у парламентських виборах [13, с. 131].

Другий механізм можна визначити як поліційно–законодавчий з функцією контролю за діяльністю політичних партій. Сутність цього механізму полягала в обмеженні діяльності легальних опозиційних партій шляхом утруднення їх участі у виборчих кампаніях, репресій проти партійних активістів і цензурування та закриття партійних засобів масової інформації. Репресивні дії держави спиралися на законодавчу базу у вигляді закону від 1972 р. №34 «Про захист національної єдності» (діяв до 1983 р.), закону від 1978 р. №33 «Про національну єдність і соціальний мир» (скасований 2011 р.) та деяких інших актів.

За А. Садата поліційно–законодавчий механізм контролю вважався головним, застосовувався регулярно та призвів до саморозпуску «Нового Вафду» і призупинення діяльності НПЮП, які були провідними опозиційними силами в зазначений період. За Х. Мубарака цей механізм працював епізодично (наприклад, в 1995–2000 рр.) та вважався допоміжним.

У 1981–2011 рр. найчастіше використовувався контрольний механізм, який можна умовно назвати «політтехнологічним». Його складовими частинами були маніпулювання виборчим законодавством із

метою забезпечення переваг для правлячої НДП, адміністративний тиск на учасників виборчого процесу, фальсифікації результатів виборів і дискредитація опозиційних партій, які примушувалися до спілкування з виборцями зі сторінок цензурованих державою друкованих органів і до участі у виборчому фарсі. Застосування цього механізму мало наслідки у вигляді абсентеїзму, що невпинно зростав, і періодичних спалахів масових протестів на ґрунті звинувачень уряду у підтасуванні виборів (кампанії 1995, 2005, 2010 рр.).

Отже, в результаті фасадної лібералізації, що відбувалася за часів А. Садата та Х. Мубарака, в Єгипті склалася багатопартійна система під контролем держави, в якій Національно–демократична партія була домінуючою. Оскільки НДП не була незалежною від держави, не допускала конкуренції на рівній основі та підтримувала власне панування засобами, що виходили за межі демократичних, можна визначити єгипетську партію, за Д. Сарторі [6, р. 257–262], як неструктуровану авторитарну систему домінуючої партії.

Період екстремального завершення підготовчої фази демократичного транзиту мав місце від початку «Арабської весни» (січень 2011 р.) і до проведення перших в історії Єгипту вільних парламентських (листопад 2011 – січень 2012 р.) і президентських виборів (травень – липень 2012 р.) включно. Характерними ознаками завершення першої фази демократичних перетворень стали руйнування старої партійної системи, яке було юридично оформлене рішенням Верховного адміністративного суду про заборону НДП (квітень 2011 р.), і безконтрольне зростання кількості політичних партій (більше 50 станом на кінець 2011 р.).

Помітною особливістю неструктурованої роздрібненої партіями, що виникла, став чіткий ідеологічний характер всіх її складових. Соціалістичні партії поділилися на дві групи: насеристів (прихильників арабського соціалізму) та соціалістів західного типу. Насеристи спочатку зберігали старі партійні структури Арабської демократичної партії насеристів (АДПН) і Партії гідності («Аль–Карам»). В 2012 р. почалася їх консолідація у новій Партії народної течії (ПНТ). Друга група соціалістів складається з Єгипетської соціал–демократичної партії (ЄСДП, асоційований член Соцінтерну) та партій, що засновані активістами лівих молодіжних рухів часів «Арабської весни», таких як Партія соціалістичного народного блоку (СНБ), Єгипетська соціалістична партія (ЄСП), Партія хліба та свободи, Єгипетська партія свободи та інших. Особливе місце серед соціалістів займає Національно–прогресивна (ліва) партія («Тагамму»), яка є найстарішою опозиційною партією Єгипту та має відверте антизахідне спрямування.

Ліберальний фланг партійної системи поєднує партії, що діяли в мубараківські часи (Новий Вафд, «Аль–Гадд» («Завтра»), Партія реформ і розвитку («Місруна») та новостворені (Партія вільних єгиптян, «Дустур» («Конституція»), Партія конгресу та інші). Особливе місце займає Партія справедливості, яка була заснована так званою «інтернет–молоддю» в 2011 р.

Політичний іслам уособлює другу особливість партійної системи Єгипту – наявність у політичних партій зовнішніх організацій, які теж займаються політичною діяльністю. Так, Партія свободи та справедливості (ПСС) виникла як політичне крило Асоціації братів–мусульман (АБМ), «ан–Нур» («Світло») – «Салафітського заклику», Партія будівництва та розвитку (ПБР) – «Аль–Джамаа

аль-Ісламійя» («Ісламських груп»). Станом на кінець 2014 р. в Єгипті, крім зазначених, діяли ще більше 40 ісламістських партій, головним чином салафітських (Партія автентичності, Партія чесноти, «Батьківщина», Єгипетська партія реформ, Нова робітничка партія, Партія народу, Партія прапора та інші). Деякі ісламістські партії намагаються поєднувати політичний іслам і лібералізм («аль-Васат», Партія сильного Єгипту) чи політичний іслам і соціалізм (Ісламська робітничка партія (колишня СПП), суфійська Партія єгипетського визволення тощо).

Ще одною корисною з погляду демократії особливістю єгипетської партійної системи є здатність політичних партій до об'єднання у блоки без урахування ідеологічних розбіжностей з прагматичною метою отримання парламентських мандатів за спиною сильнішої партії.

Після парламентських і президентських виборів намітилася характерна для фази демократизації тенденція до структурування партійної системи на базі парламентських фракцій. Проте цю тенденцію загальмували недемократичне урядування президента М. Мурсі, судовий розпуск Народних зборів, липневий переворот 2013 р. і наступні події, які можуть розглядатися як прояви дедемократизації.

У нових умовах триває зростання кількості політичних партій, в тому числі через появу чи активізацію прагматичних та універсальних партій, які раніше в Єгипті були відсутні або не відігравали істотної ролі. До таких політичних сил можна віднести новостворені Партію «Моя Батьківщина – Єгипет» та Єгипетський патріотичний рух, а також старі малі єгипетські партії, такі як Республіканська народна партія та Партія демократичного покоління та нові, які отримали назву «аль-фулюль» («залишки»).

Серед істотних факторів нового етапу розвитку партійної системи виокремлюються судова заборона АБМ і ПСС (серпень 2014 р.), припинення діяльності ісламістського «Національного альянсу на підтримку легітимності» (вересень 2014 р.) та намір деяких впливових ліберальних, соціалістичних та ісламістських партій бойкотувати вересневі (2015 р.) парламентські вибори як потенційно недемократичні.

Отже, підсумовуючи вище сказане, необхідно зазначити, що партійна система є залежною змінною, яка чутливо реагує на перебіг демократичних трансформацій. Ця змінна є особливо важливою для діагностування особливостей неузгоджених демократичних транзитів, які відхиляються від стандартів і призводять до непередбачуваних результатів.

Список використаних джерел

1. Демократизация: учеб. пособие / [сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель]; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. МIRONIUKA. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. – 708 с.
2. Mainwaring S. Rethinking Party Systems in the Third Wave of Democratization: The Case of Brazil / S. Mainwaring. – Stanford: Stanford University Press, 1999. – 412 p.
3. Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation [Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Toka G.]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 457 p.
4. Political Parties and Democracy / ed. by L. Diamond, R. Gunther. – Baltimore: John Hopkins University Press, 2001. – 359 p.
5. Espindola R. Political Parties and Democratization in the Southern Cone of Latin America / R. Espindola // Democratization. – 2002. – №3. – P.109–130.
6. Sartory D. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / D. Sartory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 368 p.
7. Ware A. Political Parties and Party Systems / A. Ware. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 454 p.

8. Растов Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растов // Полис. – 1996. – №5. – С.5–15.

9. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк. – Х.: ХДАК, 2011. – 376 с.

10. Выборы во всём мире. Электоральная свобода и общественный прогресс / [авт.-сост. А. А. Танин-Л'вов]. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1112 с.

11. Гаврилюк Г. І. Неузгоджений демократичний транзит: єгипетський варіант / Г. І. Гаврилюк // Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». – 2014. – №4 (23). – С.197–207.

12. История Востока: в 6 т. / [гл. редкол.: Р. Б. Рыбаков (пред.) и др.]. – М.: Вост. лит., 1995–2008. Т.6: Восток в новейший период (1945–2000 гг.) / [отв. ред. В. Я. Белокренницкий, В. В. Наумкин]. – 2008. – 1095 с.

13. Политические системы современных государств: Энциклопедический справочник: в 4 т. / [гл. ред. А. В. Торкунов; науч. ред. А. Ю. Мельвиль]. – М.: Аспект Пресс, 2012–2014. Т.4: Африка. – 2014. – 560 с.

14. Современные избирательные системы. Вып.7: Египет, Исландия, Колумбия, Пакистан / [М. А. Сапронова, И. А. Ракитская, А. Г. Орлов, Н. Б. Крысенкова]; науч. ред. А. В. Иванченко, В. И. Лафитский. – М.: РЦИОИТ, 2012. – 464 с. – (Издательская серия «Зарубежное и сравнительное избирательное право»).

References

1. Demokratizacija: ucheb. posobie / [sost. i nauch. red. K. V. Harpfer, P. Bernhagen, R. F. Inghart, K. Vel'cel']; per. s angl. pod nauch. red. M. G. MIRONIUKA. – M.: Izd. dom Vyshej shkoly jekonomiki, 2015. – 708 s.
2. Mainwaring S. Rethinking Party Systems in the Third Wave of Democratization: The Case of Brazil / S. Mainwaring. – Stanford: Stanford University Press, 1999. – 412 p.
3. Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation [Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Toka G.]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 457 p.
4. Political Parties and Democracy / ed. by L. Diamond, R. Gunther. – Baltimore: John Hopkins University Press, 2001. – 359 p.
5. Espindola R. Political Parties and Democratization in the Southern Cone of Latin America / R. Espindola // Democratization. – 2002. – №3. – P.109–130.
6. Sartory D. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / D. Sartory. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 368 p.
7. Ware A. Political Parties and Party Systems / A. Ware. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 454 p.
8. Rastou D. A. Perehody k demokratii: popytka dinamicheskoy modeli / D. A. Rastou // Polis. – 1996. – №5. – S.5–15.
9. Romaniuk O. I. Vid totalitaryzmu do demokratii ta natsionalnoi derzhavnosti: systemnyi analiz postkomunistychnykh transformatsii / O. I. Romaniuk. – Kh.: KhDAK, 2011. – 376 s.
10. Vybyry vo vsjom mire. Jelektoral'naja svoboda i obshhestvennyj progress / [avt.-sost. A. A. Tanin-L'vov]. – M.: ROSSPJeN, 2001. – 1112 s.
11. Havryliuk H. I. Neuzghodzhnyi demokratychnyi tranzyt: yehypetskyi variant / H. I. Havryliuk // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademii imeni Yaroslava Mudroho». – 2014. – №4 (23). – S.197–207.
12. Istoriya Vostoka: v 6 t. / [gl. redkol.: R. B. Rybakov (pred.) i dr.]. – M.: Vost. lit., 1995–2008. T.6: Vostok v novejshij period (1945–2000 gg.) / [otv. red. V. Ja. Belokrenickij, V. V. Naumkin]. – 2008. – 1095 s.
13. Politicheskie sistemy sovremennyh gosudarstv: Jenciklopedicheskij spravochnik: v 4 t. / [gl. red. A. V. Torkunov; nauch. red. A. Ju. Mel'vil']. – M.: Aspekt Press, 2012–2014. T.4: Afrika. – 2014. – 560 s.
14. Sovremennye izbiratel'nye sistemy. Vyp.7: Egipet, Islandija, Kolumbija, Pakistan / [M. A. Sapronova, I. A. Rakitskaja, A. G. Orlov, N. B. Krysenkova]; nauch. red. A. V. Ivanchenko, V. I. Lafitskij. – M.: RCOIT, 2012. – 464 s. – (Izdatel'skaja serija «Zarubezhnoe i sravnitel'noe izbiratel'noe pravo»).

Gavrylyuk G. I., Candidate of History, Associate Professor of Department of Philosophy and Political Science, Kharkiv State Academy of Culture (Ukraine, Kharkiv), gengavrylyuk@ukr.net

Evolution of the party system in Egypt in context of democratic transition concept

The article compares stages of the party system evolution and phases of democratic transition in Egypt based on democratic transition concept and a theory of party systems. Various stages of the liberalization phase have been discovered to

coincide with a single-party and unstructured party systems of various types. At the democratization phase, there appears a tendency toward the party system structuring that may be distorted by processes of de-democratization.

A party system is a dependent variable sensitive to the course of democratic transformations. This variable is of particular importance for diagnostics of peculiarities of inharmonious democratic transitions that deviate from standards and generate unforeseen results.

Keywords: party system, Egypt, democratic transit, liberalization, democratization.

Гаврилюк Г. И., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры философии и политологии, Харьковская государственная академия культуры (Украина, Харьков), gavgavriulyuk@ukr.net

Эволюция партийной системы Египта в свете концепции демократического транзита

Сопоставлены этапы эволюции партийной системы и фазы демократического транзита в Египте на базе концепции демократического транзита и теории партийных систем. Установлено, что разным этапам фазы либерализации соответствуют однопартийная и неструктурированные партийные системы различных видов. В фазе демократизации возникает тенденция к структурированию партийной системы, которая может прерываться процессами дедемократизации.

Партийная система выступает как зависимая переменная, которая чутко реагирует на ход демократических трансформаций. Эта переменная особо важна для диагностирования особенностей несогласованных демократических транзитов, которые отклоняются от стандартов и приводят к неожиданным результатам.

Ключевые слова: партийная система, Египет, демократический транзит, либерализация, демократизация.

* * *

УДК 327(ЄС)

Лимар М. Ю.,
аспірантка кафедри міжнародної інформації,
Чорноморський державний університет ім. Петра
Могили (Україна, Миколаїв), rita25lymar@gmail.com

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ КОНЦЕПТУ ЄВРОПИ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Європейська інтеграція як унікальна форма співпраці стала наочним прикладом вражаючих успіхів країн–членів ЄС, і яскравим втіленням політичного та економічного партнерства. Вона уособлює останній етап у процесі оформлення Європи як єдиного соціокультурного простору, який розпочався після закінчення Другої світової війни з метою зміцнення миру та економічного процвітання. Дослідження євроінтеграції залишається актуальним не лише з ґносеологічної точки зору, практичної необхідності вивчення політичного, економічного та культурного устрою сучасної Європи, а й має концептуальне значення, оскільки дозволяє виявити закономірності розвитку міжнародної інтеграції у світових масштабах. Метою статті є дослідження концепту Європи в комплексному поєднанні із висвітленням сучасних теоретико–методологічних підходів у дослідженні інтеграційних процесів на теренах Європи. Основний інструментарій наукового доробку складають системний, порівняльний та історичний методи. У роботі розглянуті ідейні основи, ключові теоретико–методологічні підходи та сучасні моделі євроінтеграції. Досліджено комплексний характер інтеграційних процесів.

Ключові слова: інтеграція, євроінтеграція, ЄС, функціоналізм, неофункціоналізм, об'єднана Європа, Європа змінних геометрій.

Інтеграція в усіх регіонах світу є однією з провідних тенденцій сучасного світового цивілізаційного розвитку. Починаючи з другої половини ХХ століття особливо активно даний процес посилюється між країнами Західної Європи. Вивчення питань розвитку інтеграційних процесів у Європейському регіоні є актуальним не лише з точки зору практичної необхідності пізнання сучасного світу та політичного простору зокрема, а й має концептуальне значення, оскільки дозволяє виявити та дослідити вітчизняним та зарубіжним вченим закономірності розвитку міжнародної інтеграції у світових масштабах.

Більшість наукових праць вітчизняних дослідників присвячено окремим аспектам вивчення євроінтеграційних процесів. Науковці зосереджують увагу на конкретних

підходах та методах, або ж акцентують увагу на певному історичному періоді формування концепцій. З точки зору автора, динамічні зміни на міжнародному просторі потребують додаткових комплексних досліджень моделей інтеграції. Серед українських науковців, праці яких вирізняються особливою актуальністю з огляду на обрану тему, можна зазначити наступних: В. Бондаренка та Ф. Вашука (дослідження філософського підґрунтя інтеграційних процесів), В. Копійка і Т. Шинкаренко (вивчення етапів становлення ЄС як організації), Ю. Седляр, О. Львової та А. Омелюченко (окреслення ідейних основ євроінтеграції), О. Кравченко (аналіз зовнішньої політики ЄС та підходів щодо її формування) та інших дослідників.

Метою нашої статті є дослідження концепту Європи в комплексному поєднанні із висвітленням сучасних теоретико–методологічних підходів у дослідженні інтеграційних процесів, зокрема на теренах Європи.

У науково–політичній літературі існує значна кількість дефініцій терміна «інтеграція», який з'явився (як і сам процес інтеграції) в 20–х рр. минулого століття, і ототожнювався з «вченням про інтеграцію». Його родоначальниками були німецькі вчені Р. Шмед, Х. Кельзен і Д. Шіндлер [1].

Перш за все, інтеграція (від лат. *integro* або *integrare* – відновлення, об'єднання в єдине ціле, структурування, вдосконалення) – це процес і результат взаємодії, зближення та об'єднання будь–яких частин, елементів країн, їх економік, культур, соціальних і політичних груп, партій, рухів, організацій тощо. Окрім того, вона є сукупністю політичних процесів, спрямованих на консолідацію, злиття суспільних, політичних, військових, економічних структур або етносів у рамках однієї чи кількох держав з метою протидії деструктивним чинникам [2, с. 114].

З нашої точки зору, інтеграція являє собою цілісність міжнародного простору; структурованість суспільно–політичних, економічних та культурних відносин; створення нових суспільно–політичних спільнот шляхом злиття соціумів та владних структур; розробка спільних політик різного рівня в усіх сферах життєдіяльності держав.

Окрім вищезазначеного, інтеграцію слід розмежовувати на глобальну та регіональну, оскільки «інтеграція як процес» має світові масштаби, а «інтеграція як відносини» формується як регіональний стан [3, с. 121]. Аналогічний підхід підтримує російська дослідниця І. Сорокіна [1], яка розглядає дві ключові характеристики інтеграції. Науковець визначає її як соціальний процес утворення унітарної системи з окремих складових частин або елементів. Цілісність системи завжди залишається більшою, ніж сума її частин. Також, І. Сорокіна розглядає інтеграцію як лояльність стосовно нових учасників процесу об'єднання або доручення до створеної спільноти, і окреслення необхідних меж влади.

Автор вважає, що найбільш важливою ознакою політичної інтеграції є готовність віддати частину свого суверенітету на користь формування наднаціональних органів (наприклад, спільного уряду), який міг би ефективно приймати рішення стосовно формування спільного зовнішньополітичного курсу держав–членів об'єднання. З цього слідує, що інтегративні процеси можуть стосуватися лише раніше самостійних

і незалежних політичних або економічних суб'єктів, що мали до моменту «злиття» власний напрямок розвитку.

Про важливість формування наднаціональних органів пише професор Ч. Пентланд у роботі «Міжнародна теорія та європейська інтеграція». Канадський дослідник кінцевою метою інтеграції вбачає створення наднаціональної держави відповідно до принципів централізації і передачі політичних повноважень на найвищий рівень [4, с. 147].

Згідно позиції опонентів, інтеграція призводить до нівелювання ідентичності нації. Проте, з точки зору професора Вашингтонського університету Дж. Кепорасо, інтеграційні процеси в ЄС свідчать про піднесення особливостей культури кожної нації та підвищення вірогідності ефективного розв'язання спільних питань [5, с. 135].

Інтеграційні процеси є наслідком усвідомлення людством необхідності спільного протистояння міжнародним проблемам сучасності та взаємодопомоги у розвитку світової цивілізації. Проте, інтеграція може призвести до конфліктів різних соціально-політичних сил як на внутрішньодержавному рівні, так і на міжнародній арені.

Українські дослідники В. Бондаренко і Ф. Ващук звертають увагу на комплексний характер інтеграційних процесів, який включає «взаємопроникнення і переплетіння національних виробничих процесів; широкий розвиток між народної спеціалізації і кооперації у виробництві, науці, техніці на основі найбільш прогресивних їх форм; глибокі структурні зрушення в економічних системах країн-учасниць; необхідність цілеспрямованого регулювання інтеграційного процесу, розроблення скоординованої економічної стратегії та політики; регіональність територіальних масштабів» [6, с. 13]. Таким чином, інтеграція як процес може бути охарактеризована в різних аспектах, що включають, перш за все, політико-правові та економічні.

У теорії міжнародних відносин існують наступні підходи до визначення сутності інтеграційних процесів. Інтегрально-державницький підхід відносить інтеграцію до сфери створення новітніх структур та регулювання взаємовідносин між державами на основі інституціоналізації самих міждержавних відносин. Економіко-географічний – акцентує увагу на інтеграції як природному процесі розвитку співробітництва між країнами однієї географічної зони. Інституціонально-управлінський – отожднює інтеграцію з процесом створення наднаціональних органів, що супроводжується зменшенням ролі національних органів у прийнятті рішень. Функціонально-макроекономічний підхід Я. Тінбергена досліджує інтеграцію в аспекті розвитку світового господарства, визначаючи її як процес створення бажаної структури шляхом усунення штучних перепон ефективного функціонування суб'єктів господарської діяльності на основі уніфікації та координації всіх елементів цієї структури [6, с. 10–11].

Вітчизняні та зарубіжні вчені виділяють такі ключові види інтеграції:

1) за предметом – політична, економічна, науково-технічна інтеграція;

2) за географічним принципом – глобальна, регіональна, субрегіональна інтеграція;

3) за принципом розширення – «вшир» (збільшення кількості членів), «вглиб» (посилення інтеграційних процесів серед учасників) [7, с. 151].

Повертаючись на регіональний рівень, можна виділити декілька етапів розвитку *європейських інтеграційних процесів*:

1) початковий етап (1951–1957 рр.), що пов'язаний із заснуванням Європейського співтовариства вугілля і сталі (ЄСВС);

2) перехідний етап європейської інтеграції (1958–1969 рр.), який характеризується інтеграцією у ринковій сфері та регулюванням сільського господарства;

3) перше розширення Європейського Співтовариства (1969–1973 рр.) за рахунок вступу Великобританії, Данії, Ірландії;

4) послаблення євроінтеграційних процесів (1973–1984 рр.) за умов економічної та фінансової кризи;

5) активізація європейських інтеграційних процесів (1985–1992 рр.), що пов'язана із завершенням формування єдиного внутрішнього ринку;

6) новітній етап (90-ті рр. XX ст.), який розпочався із заснування Європейського Союзу через підписання Маастрихтського договору;

7) реформування ЄС (2000–2008 рр.), пов'язане із розширенням організації у 2005 р. за рахунок країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) [8, с. 12].

На думку автора, можна виокремити сучасний етап, що характеризується не розширенням за рахунок вступу нових членів, але поглибленням інтеграційних процесів у військово-оборонній та економічній сферах.

Європа як концепт вже давно стала предметом інтенсивних теоретичних дискусій та емпіричних досліджень. В основі соціокультурної близькості її народів лежить спільний історичний розвиток під заступництвом Римської Церкви. Європа являла собою «культурне ціле» з єдиною мовою, якою слугувала латинь, істотно розвиненою регіональною торгівлею, спільною валютою – золотом, і навіть з єдиною зовнішньою політикою і стратегічними військовими цілями [9, с. 77]. Ідея єдиної Європи являє собою соціальний конструкт, сутність якого змінювалася протягом століть. На думку Ж.-Б. Дюрозеля, Європа уособлює «конструкт розуму» [10, с. 21]. Дану позицію підтримує Д. Лоуенталь, переконаний у тому, що Європа завжди являла собою скоріш ментальну, аніж географічну або соціальну конструкцію [11, с. 314].

З нашої точки зору, вивчення її ідейних основ в одному із ключів до розуміння суті, цілей та механізмів здійснення, оскільки дає можливість визначити, що саме об'єднує країни на шляху до формування єдиної надструктури і які її перспективи. До таких ідейних засад можна зарахувати наступні [12].

Належність держав-членів до однієї європейської цивілізації. Європа – це один з яскравих прикладів того, як географічні рамки збігаються з цивілізаційними, в межах яких сформувалися спільні цінності – основні принципи облаштування суспільства і держави. До числа цивілізаційних особливостей Європи, які сформувалися історично, дослідники відносять особистісну свободу, раціоналістичний індивідуалізм, верховенство закону і рівність перед ним усіх громадян, принципи та інститути приватної власності, інтенсивний спосіб ведення господарства, культуру розумного компромісу й солідарності, капіталізм, громадянське суспільство, політичну демократію, керівний клас суспільства з відповідним рівнем відповідальності [13, с. 21]. Саме такий підхід, у результаті, дозволив

окреслити основоположні принципи функціонування самого Європейського Союзу. М. Емерсон, старшому співробітнику Центру з вивчення європейської політики в Брюсселі, серед яких він позначив 10 найважливіших: демократія і права людини, загальна юридична основа для чотирьох свобод (єдиного економічного ринку, простору для вільного пересування, проживання та зайнятості населення громадян ЄС), соціальна модель, багатонаціональний характер суспільства, заперечення націоналізму, світський мультикультурний підхід, антитоталітаризм і антимілітаризм, багатобічний підхід у міжнародній політиці та внутрішньоевропейських справах, багатоярусне управління в поєднанні з відкритістю для всіх європейських демократій, гнучкість кордонів ЄС без жорсткого поділу на «своїх» і «чужих» [14].

Наявність домінуючої релігії – християнства. У першу чергу, мова йде про католицьку віру, враховуючи той факт, що з шести країн – засновниць в 1952 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) – Франції, Італії, Бельгії, Люксембургу, Німеччини, Нідерландів – перші чотири є суто католицькими країнами, а в Німеччині (представлену на той час тільки своєю «західною» частиною) католицьку релігію сповідує значна кількість населення [15, с. 344].

Більше того, батьки-засновники європейського інтеграційного процесу – А. де Гаспері, Р. Шуман і К. Аденауер були глибоко віруючими католиками, які виступали проти фашизму і націоналізму. Тому, на протипагу звеличення однієї конкретної нації католики пропонували ідеї однієї батьківщини – Європи.

Загальне прагнення до підтримки миру і стабільності серед європейських націй. Обидві світові війни завдали не тільки значних матеріальних збитків державам Європи, а й внесли моральну дестабілізацію, що, тим не менш, дало імпульс для пошуків шляхів консолідації зусиль з метою відновлення післявоєнного світу.

Більше того, однією з причин занепокоєння для європейських політиків стала революція в Росії, і швидкі темпи її індустріалізації на тлі економічної кризи в Європі. Найбільш активну роль у пропаганді ідеї «об'єднаної Європи», що являла собою скасування митних кордонів з метою зміцнення економік країн, подолання аграрної кризи і безробіття, в післяверсальській Європі зіграв «пан'європейський союз», заснований в 1923 р. австрійським графом Р. Куденхове-Калергі, який дав поштовх євроінтеграційним процесам з 1951 р. [16].

Вивчаючи розвиток процесу європейської інтеграції, неможливо розглядати в його рамках будь-якої ідеї об'єднання Європи, яка коли-небудь виникала в різних місцях континенту, в різний час, у різних соціально-економічних і політичних умовах окремо.

Європейська інтеграція в сучасному розумінні – це ідея ХХ століття, яка набула широкого розголосу і стала предметом серйозного обговорення в політичних та громадських колах європейських країн. У цей період такі науковці, як Ж. Монне, П.-А. Спаак та інші, зазначали, що для європейців «європеїзм» є найконструктивнішою ідеєю століття, а логіка потребує від них об'єднання зусиль, досвіду, енергії, навичок у спільних інтересах. З часів утворення «пан'європейського союзу» вимальовуються дві пріоритетні моделі формування інтеграційних процесів:

1) конфедерація з міждержавними органами управління (у міжнародно-політичній науці визначається ще і як «реалістична модель»);

2) федерація, на основі інтернаціонального уряду (ідеологом – французький соціаліст Л. Блюм).

Обидві моделі об'єднано в одну з *першочергових* традиційних концепцій євроінтеграції – *федералізм*. Даний напрям, представниками якого були А. Дандрьо, А. Спінеллі, Р. Куденхове-Калергі, використовував ідею інтеграції як ідею відродження цілісної Європи на засадах економічної, політичної та безпекової стабільності наднаціонального характеру. В основі теорії федералізму полягає прагнення знайти ефективний механізм міждержавної взаємодії на базі створення федерації чи конфедерації з одночасним поєднанням відносної самостійності держав та централізованої форми управління інтеграційним об'єднанням як певною системою.

Окрім того, існують й інші концепції, серед яких: функціоналізм та неофункціоналізм. Метою концепції *функціоналізму*, яка ґрунтується на доктрині Д. Мітрані про «глобальний світ», є подолання обмеженості (замкнутості) національної державності через створення єдиних засад секторального співробітництва і утворення наднаціональних структур. Прикладами практичної реалізації даного підходу стали Декларація Р. Шумана (1950 р.) та Договір про Європейські співтовариства вугілля і сталі (1951 р.) – елементи функціоналізму щодо галузевої обмеженості європейського співтовариства.

Що стосується *неофункціоналізму*, основоположником якого став американець Е. Хаас, одним з напрямків дослідження якого стала гіпотеза про закономірність розвитку галузевого співробітництва в політичній союз, то сутність даної концепції полягає у взаємодії інституціональної системи європейських співтовариств і національних акторів, наслідком чого є механізм «spill-over» (якісного стрибка), за допомогою якого описується рушійна сила процесу інтеграції.

Вітчизняні дослідники окреслюють три етапи «якісного стрибка»:

1) функціональний (поступове розширення інтеграції від одного сектора до іншого);

2) політичний (осмислення національними акторами переваг інтеграційного процесу);

3) «культивованій» або «cultivated» (передача Європейському економічному співтовариству (ЄЕС) все нових компетенцій і реорганізації форм та порядку прийняття рішень на інтеграційному рівні).

Слід зазначити, що серед традиційних концепцій існує також концепція «*модернізованого*» *неофункціоналізму*. На відміну від функціоналізму який проголошував поступовий відхід від політизації міжнародних відносин, федералістичних теорій, які визнають наявність прямо вираженої політичної волі до об'єднання, і неофункціоналізму який визнавав державність як майбутнє інтеграції, він запроваджує гіпотезу про багатоваріантність кінцевого розвитку європейської інтеграції [17, с. 43].

Порівнюючи традиційні концепції, звернемо увагу на те, що неофункціоналізм, на відміну від функціоналізму, більше наголошує на результаті та використанні політичної волі (політичних зусиль) задля формування структури інтегрованого суспільства. Проте найголовніша відмінність неофункціоналізму стосується тези про

те, що інтеграція може спричинити неочікуваний або небажаний ефект від прийнятих інтеграційних рішень, що створює феномен «перетікання», коли інтеграційний процес, який розпочався в одній сфері, поступово поширюється («перетікає») на решту сфер, що розширює межі та інтенсивність інтеграції. Функціональне «перетікання» виникає завдяки взаємозалежній природі сучасних економік, що унеможливує обмеження інтеграції окремими секторами економіки, спричиняючи інтеграції в суміжних галузях і появу нових політичних, економічних і соціальних сил; політичне «перетікання» є наслідком економічної інтеграції: розвиток функціональних економічних зв'язків зумовлює посилення наднаціональних органів, які перебирають на себе деякі функції політичного контролю.

Окрім вищезазначених теорій, дослідники міжнародних відносин виокремлюють також *транзакціоналізм*, або теорію комунікацій, яка пояснює інтеграцію як процеси об'єднання активними комунікаційними зв'язками між ними (прихильники цієї концепції вважають, що в конкурентній боротьбі відстояти свої інтереси державі набагато простіше у союзі з іншими країнами, який залежить від рівня комунікації між учасниками, від кількості різноманітних зв'язків у суспільстві (транзакцій), за допомогою яких буде формуватися почуття спільноти та довіри) та *інтердержавний підхід*, який сформулювався в 60–ті роки ХХ ст. і вважає основою інтеграційного процесу активну взаємодію національних держав, яку здійснюють національні уряди (основоположником теорії є американський дослідник С. Хоффман, який у своїх працях переконливо доводив, що національна держава не відмирає, а навпаки дає основу майбутньому європейської інтеграції).

Особливий інтерес у контексті проблеми розширення Європейського співтовариства викликає запропонований А. Моравчиком «ліберальний міжурядовий підхід». Окрім раціонального визначення державної поведінки та домінування міжурядового характеру, дослідник важливе значення приділяє концепції формування національних інтересів, які, на його думку, визначаються в значній мірі внутрішньополітичними силами. Саме інтереси національних держав впливають на характер, інтенсивність та напрямок міждержавного співробітництва [18, с. 42].

До сучасних, більш компромісних, інтеграційних стратегій, яких нараховується загалом близько 30 належить концепція «Європи змінних геометрій», автори якої концентруються на розробці практичних шляхів та методів реалізації регіональних інтеграційних процесів. Зазначена концепція має таку структуру (проекти) [19]:

1) «Європа різних швидкостей» («Дво- та Багатошвидкісна Європа») (автори К. Ламмерс і В. Шобле). Даний термін, який уперше з'явився в «звіті Тіндемаса» (1975 р.), окреслює ситуацію, коли не всі держави-члени можуть або хочуть в однаковому темпі просуватися до інтеграції у певних сферах;

2) «Карткова Європа» (автор Дж. Мейджор), або «Europe à la carte» [20, с. 5], являє собою сектор конкретних функціональних режимів, які повністю базуються на механізмі міжурядового прийняття рішень. Кожна країна може приєднатися до конкретного режиму, який її цікавить, і лише члени режиму можуть брати участь у процесі прийняття рішень. Таким чином, необхідність у фіксованому повноправному членстві в ЄС зникає.

Режими співпраці формуються за межами загальних договорів;

3) «Європа концентричних кіл» (автори Е. Балладюр і Ж. Делор, 1989 р.) є концепцією, яка передбачає дедалі вищий рівень інтеграції у напрямі «центру» Євроспільноти. Мова йде про країни Європейської асоціації вільної торгівлі, наближені до ЄС у економічному і правовому плані. Тобто те, що країни ЄС являють собою після створення політичного союзу, спільного ринку та економічного й валютного союзів. Зовнішнє коло утворюють країни, асоційовані з ЄС, які претендують на повноправне членство. Четверте, найширше коло – це країни – члени ОБСЄ як спільний простір європейського співробітництва [21]. Дана концепція переплітається з теоріями «Ядра Європи», яке формується країнами «центру», та «Авангардної Європи», що передбачає союз, утворений передовими державами-членами хоча б двох ключових об'єднань. З точки зору автора, зазначений ряд концепцій не являють собою приклад демократичних систем, проте відзначають можливість стійкого союзу.

Підводячи підсумки, необхідно наголосити на доцільності здійснення теоретико-методологічних досліджень та аналізі інтеграційних процесів на європейському просторі, оскільки фактор євроінтеграції ґрунтовно впливає на систему міжнародних відносин. Основою розвитку ЄС в минулому та на сучасному етапі залишається оптимальне поєднання політичного, економічного і соціального прогресу, що відображається в європейських традиційних та новітніх теоріях інтеграції. Однак, сам процес інтеграції часто випереджає теоретичні напрацювання, тому важливою залишається необхідність подальшого створення концептуальних моделей ефективної інтеграції, методології аналізу та оцінки інтеграційних процесів за всіма рівнями та галузями їх реалізації.

Список використаних джерел

1. Сорокина И. Теоретические основы понятия «интеграция» и принципы ее осуществления [Електронний ресурс] / И. Сорокина // Менеджмент в России и за рубежом. – 2008. – №2. – Режим доступу: <http://www.mevriz.ru/articles/2008/2/4931.html>
2. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
3. Булатова Е. Развитие межрегионального сотрудничества как основы интеграции / Е. Булатова. – Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сборник научных трудов. – Донецк: ДонГУ, 2004.
4. Pentland C. International Theory and European Integration / C. Pentland. – London: Faber and Faber, 1973. – 283 p.
5. James A. Caporaso. Theory and method in study of international integration / J. A. Caporaso // International organization. – 1971. – №25. – 228 p.
6. Філософія інтеграції: Монографія / За заг. ред. В. Бондаренка, Ф. Вашука. – Ужгород: ЗакДУ, 2011. – 544 с. – (Серія «Євроінтеграція: український вимір»; Вип. 18).
7. Международные отношения: социологические подходы / под ред. П. Цыганкова. – М., 1998. – 320 с.
8. Костенко А. Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання [Текст]: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Костенко Андріана Миколаївна; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». – Ужгород, 2009. – 209 с.
9. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возращение Европы / В. Иноземцев, Е. Кузнецова. – М.: «Интердиалект», 2002. – 164 с.
10. Traush G. Consciousness of European Identity after 1945 / G. Traush // In T. Jansen (ed.) Reflections on European Identity. – European Commission Forward Studies Unit: Working Paper. – 1999. – P.21–26.
11. Lowenthal D. European Identity: An Emerging Concept / D. Lowenthal // Australian Journal of Politics and History. – 2000. – Vol.46. – №3. – P.314–321.

12. Львова О. Ідейні засади європейської інтеграції / О. Львова // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2008. – Т.82. – С.50–53.
13. Книга А., Пархаев Н. Европейская интеграция / А. Книга, В. Пархаев. – Барнаул: Изд-во АлтГТУ, 2004. – 124 с.
14. Емерсон М. Екзистенціальна дилема Європи [Електронний ресурс] / М. Емерсон // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – №50. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/emerson.htm>
15. Омельченко А. Ідейна база євроінтеграційних процесів середини ХХ століття / А. Омельченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXII. – С.341–346.
16. Седляр Ю. Інтеграційні процеси в Європі у ХХ ст.: ідейні засади та механізми реалізації [Електронний ресурс] / Ю. Седляр // Чорноморський державний університет імені П. Могили. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/39.pdf>
17. Кравченко О. Еволюція становлення і перспективи спільної зовнішньої політики ЄС: концептуальний і регулятивний аспекти: дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Олександр Петрович Кравченко / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 206 с.
18. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення / В. Копійка, Т. Шинкаренко. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
19. Копійка В. Концепції та доктрини європейської єдності в останній третині ХХ століття / В. Копійка // Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу. – К., 2002. – С.8–74.
20. Holzinger K., Schimmelfennig F. Differentiated Integration in the European Union Many Concepts, Sparse Theory, Few Data [Електронний ресурс] / K. Holzinger, F. Schimmelfennig // ETH Zurich. – Режим доступу: http://www.eup.ethz.ch/people/schimmelfennig/publications/12_JEPP_Differentiated_Integration_in_the_European_Union.pdf
21. Кіш С. Пошуки теоретичних моделей європейської інтеграції / С. Кіш // Політичний менеджмент. – 2004. – №6 (9). – С.103–114.
14. Emerson M. Ekzystentsialna dilema Evropy [Elektronnyi resurs] / M. Emerson // Nezaleznyi kulturolohichnyi chasopys «І». – 2007. – №50. – Rezhym dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/emerson.htm>
15. Omelchenko A. Ideina baza yevrointehratsiinykh protsesiv sere diny XX stolittia / A. Omelchenko // Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytu. – 2012. – Vyp. XXXII. – S.341–346.
16. Sedliar Yu. Intehratsiini protsesy v Yevropi u XX st.: ideini zasady ta mekhanizmy realizatsii [Elektronnyi resurs] / Yu. Sedliar // Chornomorskyi derzhavnyi universytet imeni P. Mohyly. – Rezhym dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/39.pdf>
17. Kravchenko O. Evoliutsiia stanovlennia i perspektivy spilnoi zovnishnoi polityky YeS: kontseptualnyi i rehuliatyvnyi aspekty: dys... kand. polit. nauk: 23.00.04 / Oleksandr Petrovych Kravchenko / Kyivskyi natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2007. – 206 s.
18. Kopiika V., Shynkarenko T. Yevropeiskyi Soiuz: zasnuvannia i etapy stanovlennia / V. Kopiika, T. Shynkarenko. – K.: Vydavnychiy Dim «In Yure», 2001. – 448 s.
19. Kopiika V. Kontseptsii ta doktryny yevropeiskoi yednosti v ostannii tretyni XX storichchia / V. Kopiika // Rozshyrennia Yevropeiskoho Soiuzu. Teoriia i praktyka intehratsiinoho protsesu. – K., 2002. – S.8–74.
20. Holzinger K., Schimmelfennig F. Differentiated Integration in the European Union Many Concepts, Sparse Theory, Few Data [Elektronnyi resurs] / K. Holzinger, F. Schimmelfennig // ETH Zurich. – Rezhym dostupu: http://www.eup.ethz.ch/people/schimmelfennig/publications/12_JEPP_Differentiated_Integration_in_the_European_Union.pdf
21. Kish Ye. Poshuky teoretychnykh modelei yevropeiskoi intehratsii / Ye. Kish // Politychnyi menedzhment. – 2004. – №6 (9). – S.103–114.
- Lyamar M. Yu., graduate of the Department of International Information, Black Sea State University by name of Petro Mohyla (Ukraine, Mykolayiv), rita25lymar@gmail.com**
- Theoretical and methodological approaches to the study of the concept of Europe and European integration processes**
- European integration as a unique form of cooperation became a clear example of the impressive success of the EU member states and striking embodiment of the political and economic partnership. It represents the last stage of the Europe's unification as a single social and cultural space that has began after the Second World War to reach peace and economic prosperity. An exploration of the European integration is important not only because of the epistemological position, the practical need to study the political, economic and cultural structure of modern Europe, but because of the conceptual value that allows to identify and examine the core patterns of international integration in the world. The article focuses on the concept of Europe study in conjunction with the comprehensive coverage of the modern theoretical and methodological approaches in the study of integration processes in Europe. The basic tools of the research paper include systematic, comparative and historical methods. The article discusses the ideological basis, the key theoretical and methodological approaches and current models of integration; investigates the complex nature of integration processes.*
- Keywords:** integration, Eurointegration, EU, functionalism, neo-functionalism united Europe, Europe of variable geometries.
- Лымарь М. Ю., аспирантка кафедры международной информации, Черноморский государственный университет им. Петра Могила (Украина, Николаев), rita25lymar@gmail.com**
- Теоретико-методологические подходы к изучению концепта Европы и евроинтеграционных процессов**
- Европейская интеграция как уникальная форма сотрудничества стала наглядным примером впечатляющих успехов стран-членов ЕС, и ярким воплощением политического и экономического партнерства. Она олицетворяет последний этап в процессе оформления Европы как единого социокультурного пространства, который начался после окончания Второй мировой войны с целью укрепления мира и экономического процветания. Исследование евроинтеграции остается актуальным не только с гносеологической точки зрения, практической необходимости изучения политического, экономического и культурного уклада современной Европы, но и имеет концептуальное значение, поскольку позволяет выявить закономерности развития международной интеграции в мировых масштабах. Целью статьи является исследование концепта Европы в комплексном сочетании с освещением современных теоретико-методологических подходов в исследовании интеграционных процессов на территории Европы. Основным инструментарий составляют системный, исторический и сравнительный методы. В работе рассмотрены идейные основы, ключевые теоретико-методологические подходы и современные модели евроинтеграции; изучен комплексный характер интеграционных процессов.*
- Ключевые слова:** интеграция, евроинтеграция, ЕС, функционализм, неофункционализм, объединенная Европа, Европа переменных геометрий.

УДК 95(476)

Majchrowicz B.,
doktor nauk o zdrowiu, University of Rzeszow
(Polska, Rzeszow), ivanna.luch@gmail.com
Tomaszewska K.,
doktor nauk społecznych, Medical Center
in Jarosław Bronisław Markiewicz State Higher
School of Technology and Economics in Jarosław
(Polska, Jarosław), ivanna.luch@gmail.com

DŁUGOTERMINOWA OPIEKA DOMOWA NAD PACJENTAMI WENTYLOWANYMI MECHANICZNIE – SPECYFIKA I ZASADY UDZIELANIA ŚWIADCZEŃ

W ostatnim dwudziestolecu nastąpił dynamiczny rozwój opieki długoterminowej nad osobami przewlekle chorymi w warunkach domowych. Proces przenoszenia świadczeń opiekuńczych ze szpitala do domu, pozwala na zapewnienie ciągłości opieki nad pacjentem oraz umożliwia przebywanie pacjentom w przyjaznym środowisku rodzinnym. Istotne znaczenie w przenoszeniu opieki nad chorymi wentylowanymi ma aspekt finansowy – leczenie w warunkach domowych jest zdecydowanie tańsze i pozwala na lepsze wykorzystanie łóżek w oddziałach intensywnej terapii, niekiedy przez długi czas zajmowanych przez pacjentów z chorobami przewlekłymi. Specyficzną grupą pacjentów, którym udzielane są świadczenia w warunkach domowych, są chorzy z różnego rodzaju niewydolnością oddechową wymagający specjalistycznego leczenia i opieki z zakresu wentylacji mechanicznej inwazyjnej lub nieinwazyjnej.

Artykuł porusza tematykę opieki długoterminowej nad pacjentami wentylowanymi mechanicznie w warunkach domowych. W pierwszej części przedstawiamy definicję i rodzaje wentylacji mechanicznej, część druga określa zasady kwalifikacji i udzielania świadczeń refundowanych przez Narodowy Fundusz Zdrowia. Całość kończy podsumowanie.

Słowa kluczowe: opieka długoterminowa, pacjent przewlekle chory, wentylacja mechaniczna.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Opieka długoterminowa w ochronie zdrowia charakteryzuje się długookresową, ciągłą i profesjonalną pielęgnacją i rehabilitacją. Może wspomagać kontynuację leczenia farmakologicznego i dietetycznego. Ze świadczeń pielęgnacyjnych i opiekuńczych mogą korzystać zarówno dorośli, jak i dzieci – są to głównie osoby niepełnosprawne i przewlekle chore, które wymagają całodobowej, profesjonalnej oraz intensywnej opieki i pielęgnacji połączonej z kontynuacją leczenia [4, s. 105–117]. Domowa wentylacja mechaniczna to w ostatnich kilku latach coraz częściej stosowany w Polsce system opieki długoterminowej dla pacjentów z niewydolnością oddechową, wymagających oddechu wspomagane lub zastępczego, w przebiegu różnych chorób (głównie nerwowo-mięśniowych). Do niedawna leczenie pacjentów z takimi schorzeniami polegało w głównej mierze na stosowaniu wentylacji mechanicznej w oddziałach szpitalnych intensywnej terapii. Długie leczenie pozwalało pozyskać czas na przedłużenie życia, ale powodowało też szereg niekorzystnych następstw min. infekcje, rozłąkę z rodziną, wysokie koszty leczenia, blokowanie łóżek w oddziałach intensywnej terapii.

Oddychanie jest procesem warunkującym ludzkie życie, bardzo ważne jest więc zabezpieczenie prawidłowej wentylacji płuc w przypadku pojawienia się różnych zaburzeń oddechowych prowadzących do niewydolności oddechowej. Rozpoznanie niewydolności oddechowej kwalifikuje do leczenia oddechem mechanicznym. Wskazania do rozpoczęcia wentylacji mechanicznej:

- Wstrząs;
- hipowentylacja, a także bezdech, niewydolność oddechowa powstająca na skutek hipoksemii oraz różnych chorób płuc;
- choroby nerwowo-mięśniowe, tj. porażenia, dystrofie mięśniowe, miopatie;
- niewydolność oddechowa pooperacyjna;
- konieczność zmniejszenia wysiłku oddechowego.

Generalizując możemy powiedzieć, że istnieją dwa zasadnicze wskazania do podjęcia wentylacji zastępczej. Jest to

brak oddechu lub nadmierny wysiłek oddechowy tzw. hipo- lub hiperdynamiczna niewydolność oddechowa [3, s. 709–733].

Od kilkunastu lat obserwuje się proces przenoszenia opieki nad osobami przewlekle chorymi ze szpitala do domu. Choremu daje to możliwość przebywania w przyjaznym domowym środowisku szpitalom natomiast pozwala na lepsze wykorzystanie łóżek szpitalnych. Ogromne znaczenie ma również aspekt finansowy, leczenie to jest zdecydowanie tańsze. Zapewnienie ciągłości leczenia wymaga często zastosowania części szpitalnych technik w domu chorego. Jedną z takich technik jest wentylacja mechaniczna. Stosowanie wentylacji mechanicznej w leczeniu przewlekłej niewydolności oddechowej zdecydowanie zmniejsza zmęczenie towarzyszące chorobie, poprawia komfort życia, a także wspomaga oddychanie [9, s. 261–265]. Celem domowej wentylacji płuc jest przedłużenie życia choremu i poprawa jego jakości przez polepszenie jakości snu, parametrów wentylacji, skuteczności kaszlu pozwalającego na efektywniejsze eliminacje wydzieliny z dróg oddechowych oraz zmniejszenie częstości występowania infekcji i zmniejszenie kosztów leczenia.

Wentylacja mechaniczna jest metodą leczenia długotrwałej niewydolności oddechowej, której głównym zadaniem jest wymuszenie ruchu gazów w drogach oddechowych i w płucach [1, s. 293–305]. Opieka długoterminowa nad chorymi wentylowanymi mechanicznie jest to opieka nad obłożnie chorymi z niewydolnością oddechową, wymagającymi stosowania inwazyjnej, prowadzonej przy pomocy respiratora bądź nieinwazyjnej ciągłej lub okresowej terapii oddechowej. Ten rodzaj opieki przeznaczony jest dla świadczeniobiorców, którzy nie wymagają hospitalizacji w oddziałach intensywnej terapii lub pobytu w zakładach opieki całodobowej. Konieczny jest jednak stały specjalistyczny nadzór lekarza, profesjonalna pielęgnacja i rehabilitacja, oraz wyrażenie świadomej zgody na ten typ leczenia. Domową opieką nad pacjentami wentylowanymi mechanicznie mogą być objęci chorzy, którzy mają zapewnione odpowiednie warunki domowe i przeszkoloną rodzinę w zakresie obsługi aparatury medycznej i udzielania pierwszej pomocy, aby mogło być zapewnione bezpieczeństwo pacjenta podczas terapii.

Podstawowym zadaniem wentylacji mechanicznej jest poprawa wymiany gazowej w płucach, w stanach, w których wysiłek oddechowy chorego jest niewystarczający do jej zapewnienia [15, s. 197]. Ten rodzaj wentylacji stosowany jest najczęściej u chorych, których samodzielność oddechowa jest niewielka lub żadna. Często są to chorzy, którzy z powodu rozwoju niewydolności oddechowej znaleźli się w szpitalu i którzy mogą powrócić do domu wyłącznie wtedy, jeżeli ich oddech będzie wspomagany respiratorem. Część stanowią chorzy, dotychczas wentylowani nieinwazyjnie, u których wystąpiły wskazania do wykonania tracheostomii i kontynuowania wentylacji w sposób inwazyjny. Przez wentylację mechaniczną rozumie się częściowe lub całkowite przejęcie pracy oddychania przez respirator. Jest to urządzenie, które dostarcza powietrze do płuc chorego wspomagając jego własne, niewystarczające oddechy, lub zastępując je całkowicie [11, s. 79].

Wentylacja domowa jest również formą terapii paliatywnej, która przynosi ulgę i poprawia komfort życia pacjentom w przewlekłych czy schyłkowych fazach niewydolności oddechowej. Pacjentom wymagającym całodobowej wentylacji ze sztuczną drogą oddechową (tracheotomia) daje możliwość przebywania w domu, przemieszczania się, podróżowania, spacerów, odwiedzin znajomych, umożliwienie nauki, zmniejszenie częstości zakażeń i wtórnych uszkodzeń układu oddechowego [14, s. 16–17]. Mechaniczna wentylacja

w domu, daje znaczne efekty społeczne w postaci zmniejszenia długości i częstości hospitalizacji oraz wydłużenia czasu przeżycia pacjentów [6, s. 17]. Zaawansowana choroba ma duży wpływ na zachowanie pacjenta i jego opiekuna. Często osoba opiekująca się chorym wymaga odpoczynku i wsparcia psychicznego ze strony pracowników opieki długoterminowej – poznanie wymagań, życzeń i potrzeb chorych oraz ich rodzin jest wyrazem troski o nich i już samo w sobie może dawać pacjentom pewne zadowolenie z opieki. Wentylacja inwazyjna ma swoje korzyści i wady. Korzyści to możliwość prowadzenia wentylacji dodatkimi ciśnieniami i zabezpieczenie dróg oddechowych przed przedostaniem się treści pokarmowej do układu oddechowego poniżej balonika. Chory, nawet z zaburzeniami połykania może jeść i pić bez ryzyka zachłyśnięcia treścią pokarmową. Podstawową wadą jest natomiast utrata możliwości mówienia po wykonaniu tracheotomii. Całe powietrze wydechowe wydostaje się przez uszczelnioną rurkę, nie przechodząc przez krtań i struny głosowe, gdzie powstaje głos. Jest to poważna wada, ale należy pamiętać, że dotyczy chorych, którzy przed wykonaniem tracheotomii byli niewydolni oddechowo i mówili najczęściej bardzo słabo lub nawet wcale [14, s. 596–607].

Zespół prowadzący opiekę nad chorym wentylowanym mechanicznie na czas objęcia świadczeniami użycza pacjentowi nieodpłatnie aparaturę oraz sprzęt potrzebny do wentylacji mechanicznej (respirator, ssak, pulsoksymetr, worek ambu, filtry, cewniki, maski, układy oddechowe itp.). Zapewnia też nadzór lekarski i pielęgniarski w miejscu zamieszkania oraz rehabilitanta i nadzór techniczny. Stopień nadzoru i opieki nad pacjentem jest zależny od choroby podstawowej, rodzaju wentylacji i samodzielności oddechowej pacjenta. Koszty leczenia pacjenta pokrywa Narodowy Fundusz Zdrowia [13, s. 78].

Leczenie respiratorem w domu jest możliwe pod warunkiem zgody rodziny, oraz posiadania odpowiednich warunków mieszkaniowych. Opiekunowie muszą być przeszkoleni w stosowaniu wymienionych urządzeń. Rozwijanie dobrego współdziałania pomiędzy zespołem profesjonalistów a rodziną jest niemożliwe bez przyjmowania przez wszystkich odpowiedzialności za rozwijanie współpracy zespołowej, opartej na wzajemnym szacunku i rozumieniu to zaś wymaga także zespołowego rozwiązywania problemów i sytuacji trudnych, których celem jest dobro pacjenta [3, s. 50–51]. Podejmowane działania mają zapewnić bezpieczeństwo oddechowe pacjenta oraz uzyskanie przez rodzinę odpowiednich umiejętności: udzielania pierwszej pomocy, posługiwania się workiem ambu oraz używania ssaka medycznego. W sytuacjach nagłych pomocy udziela najbliższy Oddział Intensywnej Terapii.

Wentylacja inwazyjna prowadzona w domu, jest dużo bardziej skomplikowana niż wentylacja nieinwazyjna [5, s. 17]. Nie wiąże się to z trudnościami wentylacyjnymi, ale raczej z problemami organizacyjnymi, edukacyjnymi i logistycznymi tej opieki. Do wentylacji domowej stosuje się respiratory nieco inne niż te używane na oddziałach intensywnej terapii. Są mniejsze i mają zazwyczaj skromniejsze możliwości monitorowania funkcji układu oddechowego pacjenta. Są natomiast zaopatrzone we własne zasilanie bateryjne, co stanowi zabezpieczenie na wypadek wyłączenia prądu. Za pomocą tych urządzeń można prowadzić różne formy wentylacji mechanicznej.

Jedną z technik prowadzenia wentylacji domowej jest wentylacja nieinwazyjna [10, s. 39–43]. Technika wentylacji nieinwazyjnej w warunkach domowych polega na

stosowaniu «sesji» wentylacji mechanicznej, przedzielonych okresami wentylacji własnej chorego prowadzonej przez różnorodne ustniki maski czy kaski, koncentratora tlenu oraz respiratora [11, s. 186]. Czas wentylacji wspomaganiej w jednej sesji powinien wynosić minimum 60–90 min. Jest to czas wystarczający do odpoczynku i regeneracji mięśni oddechowych. W praktyce, w stanach mniej zaawansowanych, chorzy wentylowani są w domu przez kilka godzin, głównie w nocy. W miarę postępu choroby czas wentylacji wydłuża się. Konieczna staje się dodatkowa sesja wentylacji w ciągu dnia, najczęściej w godzinach południowych, przed posiłkiem, aby uniknąć nadmiernego rozdęcia żołądka. Postęp choroby zmusza niekiedy chorych do wydłużania czasu wentylacji nieinwazyjnej nawet do 20 lub więcej godzin na dobę. Jednak w każdym przypadku, kiedy chory nie jest wentylowany, wypoczęte mięśnie oddechowe kurczą się w sposób bardziej wydolny. Poprawiają się parametry wentylacyjne, skuteczniejszy kaszel pozwala na efektywniejszą eliminację wydzieliny z dróg oddechowych, rzadziej występują powikłania infekcyjne a jeśli mimo wszystko pojawiają się, to krótsze są okresy leczenia i hospitalizacji. Jedną z najważniejszych zalet wentylacji nieinwazyjnej jest zmniejszenie lub nawet likwidacja przewlekłego zmęczenia i możliwość, w godzinach pomiędzy okresami wentylacji, powrotu do pełniejszej lub nawet normalnej aktywności życiowej. Wentylacja w trybie nieinwazyjnym jest prowadzona poprzez maski przymocowywane paskami do twarzy. Najczęściej stosuje się maski fabryczne (z miękkim brzegiem), które ściśle przylegają do twarzy. Mimo kilku modeli i rozmiarów masek niekiedy trudno jest dopasować maskę fabryczną do twarzy zdecydowanie różnej od przeciętnej. Może to znacznie utrudniać wentylację, gdyż powstają niełatwe do skompensowania przez respirator przecieki powietrza. Aby je zlikwidować, należy mocniej dociskać maskę do twarzy, co jest uciążliwe dla chorego i prowadzi do powstania odleżyn. W takich przypadkach można wykonać z masy plastycznej maski indywidualne, mniejsze, lżejsze i doskonale dopasowane do twarzy. Obejmują one jedynie część nosa i są przez chorych bardzo dobrze tolerowane. Niekiedy dobrze jest zostawić pacjentowi 2–3 różne maski. Chory stosuje je na przemian, przez co unika się uciskania przez cały czas na te same miejsca na twarzy [10].

Podstawą prowadzenia wentylacji w warunkach domowych jest:

- wyposażenie chorego w niezbędny sprzęt medyczny, czyli respirator, ssak czy pulsoksymetr;
- zapewnienie pacjentowi i jego rodzinie poczucia bezpieczeństwa (dostępność do świadczeń opieki zdrowotnej przez 24 godz. w ciągu doby, w każdy dzień tygodnia).

Standardowy pakiet świadczeń obejmuje:

- świadczenia lekarskie, pielęgniarskie i rehabilitacyjne;
- zapewnienie możliwości realizacji badań diagnostycznych, które umożliwiają właściwą terapię oddechową w domu;
- pełen zakres badań obrazowych: RTG lub USG;
- gazometria krwi;
- badanie potencjałów wywołanych.

Podstawą medyczną do objęcia pacjenta świadczeniami zespołu długoterminowej opieki domowej to:

- udokumentowane zakończone leczenie przyczynowe, a także;

- pełne zdiagnozowanie (wykonane wszelkie niezbędne badania diagnostyczne, uzasadniające rozpoznanie i potwierdzające niemożność stosowania innej formy terapii niż ciągła wentylacja).

Објęcie pacjentów wentylowanych mechanicznie opieką domową wymaga od lekarza oddziału szpitalnego, w którym pacjent jest obecnie leczony wystawienia skierowania. Do skierowania powinno się dołączyć:

- kartę informacyjną leczenia szpitalnego;
- wyniki badań będących w posiadaniu pacjenta lub jego rodziny/opiekunów, kwalifikację do leczenia wydaną przez lekarza specjalistę anestezjologii i intensywnej terapii [8, s. 261–265].

Wrunki udzielania świadczeń pacjentom wentylowanym mechanicznie w warunkach domowych określa Zarządzenie Prezesa Narodowego Funduszu Zdrowia w sprawie określenia warunków zawierania i realizacji umów w rodzaju: świadczenia pielęgnacyjne i opiekuńcze w ramach opieki długoterminowej [16]. Świadczenia zespołu długoterminowej opieki domowej udzielane świadczeniobiorcom dorosłym, dzieciom i młodzieży, wentylowanym mechanicznie [7]. Świadczeniami zespołu długoterminowej opieki domowej mogą być objęci świadczeniobiorcy, którzy mają zapewnione odpowiednie warunki domowe i przeszkolonego przynajmniej jednego członka rodziny albo opiekuna prawnego w zakresie pielęgnacji i obsługi aparatury medycznej i udzielania pierwszej pomocy tak, aby podczas stosowania terapii mogło być zapewnione bezpieczeństwo świadczeniobiorcy. Innym dokumentem określającym zasady udzielania świadczeń chorym wentylowanym mechanicznie w warunkach domowych jest Rozporządzenie Ministra Zdrowia [6]. Świadczenia zespołu długoterminowej opieki domowej udzielane świadczeniobiorcom dorosłym, dzieciom i młodzieży, wentylowanym mechanicznie, są realizowane zgodnie z następującymi zasadami:

- zespół długoterminowej opieki domowej zapewnia objętym opieką świadczeniobiorcom z niewydolnością oddechową, wymagającym ciągłej lub okresowej terapii oddechowej za pomocą respiratora oraz stałego.

Specjalistycznego nadzoru lekarza, profesjonalnej pielęgnacji i rehabilitacji, lecz niewymagającym hospitalizacji w oddziałach intensywnej terapii lub pobytu w zakładach opieki całodobowej, świadczenia wentylacji mechanicznej:

- inwazyjnej (prowadzonej przez rurkę tracheotomijną);
- nieinwazyjnej (prowadzonej przez różnorodne ustniki, maski czy hełmy).

Świadczeniobiorcy powinni wyrazić świadomą zgodę na ten typ leczenia, a w przypadku dzieci zgodę wyraża opiekun prawny; dokument potwierdzający udzielenie zgody załącza się do dokumentacji medycznej.

- świadczeniami zespołu długoterminowej opieki domowej mogą być objęci świadczeniobiorcy, którzy mają zapewnione odpowiednie warunki domowe i przeszkolonego przynajmniej jednego członka rodziny albo opiekuna prawnego w zakresie pielęgnacji i obsługi aparatury medycznej i udzielania pierwszej pomocy tak, aby podczas stosowania terapii mogło być zapewnione bezpieczeństwo świadczeniobiorcy;

- do obowiązków zespołu długoterminowej opieki domowej należy:

- wyposażenie świadczeniobiorców w niezbędny sprzęt medyczny;
- stworzenie świadczeniobiorcom i ich opiekunom poczucia bezpieczeństwa przez zabezpieczenie dostępu do świadczeń opieki zdrowotnej przez 24 godziny na dobę we wszystkie dni tygodnia;

- wizyta członka zespołu jest każdorazowo potwierdzana przez świadczeniobiorcę albo członka jego rodziny albo

opiekuna faktycznego lub prawnego, z zastosowaniem karty wizyt w domu chorego wentylowanego mechanicznie;

- lekarz zespołu długoterminowej opieki domowej udzielający świadczeń świadczeniobiorcom dorosłym, dzieciom i młodzieży, wentylowanym mechanicznie ustala parametry wentylacji mechanicznej, natomiast członek rodziny świadczeniobiorcy albo opiekun faktyczny lub prawny wpisuje czas trwania wentylacji w kartę wentylacji okresowej mechanicznej inwazyjnej lub nieinwazyjnej, której wzór określony jest w załączniku do zarządzenia.

Świadczenia gwarantowane udzielane w warunkach domowych są realizowane przez zespół długoterminowej opieki domowej dla dorosłych, dzieci i młodzieży wentylowanych mechanicznie udzielających całodobowych świadczeń, wymagającemu jednak stałego specjalistycznego nadzoru lekarza, profesjonalnej pielęgnacji i rehabilitacji.

Wentylacja domowa jest w Polsce coraz częściej stosowaną formą leczenia wspomagającego w przewlekłej niewydolności oddechowej różnego pochodzenia. Jedną z najważniejszych jej zalet jest zmniejszenie lub nawet likwidacja przewlekłego zmęczenia. Poza zwiększeniem komfortu życia wentylacja domowa umożliwia powrót chorego do pełniejszej lub nawet normalnej aktywności życiowej. Stosunkowo wysokie koszty związane z uruchomieniem tej formy leczenia (ze względu na konieczność zakupu respiratorów i organizacji struktur opieki domowej) szybko zwracają się dzięki ograniczeniu liczby i długości hospitalizacji z powodu infekcji dróg oddechowych występujących wśród chorych wentylowanych w domu. Obecnie domowe wykorzystanie respiratora w leczeniu chorych z przewlekłą niewydolnością oddechową uważane jest za najbardziej komfortowe i ekonomiczne rozwiązanie. Wspomaganie wentylacji w domu pozwala choremu z przewlekłą niewydolnością oddechową na przebywanie w przyjaznym mu środowisku, a często na spędzenie ostatnich miesięcy życia wśród bliskich. Do tego znacznie poprawia komfort życia oraz zmniejsza nieustające zmęczenie, które jest nieodłącznym elementem przewlekłej niewydolności oddechowej [9, s. 185–188].

Rzeczoczenie wentylacji metodą nieinwazyjną jest procesem długotrwałym i powinno przebiegać na oddziale szpitalnym pod nadzorem wykwalifikowanego personelu. W początkowym okresie niezwykle istotne jest właściwe dostosowanie trybu wentylacji do potrzeb chorego, indywidualne dopasowanie maski wentylacyjnej oraz dobra współpraca między lekarzem i pacjentem. Wszystkie te elementy mogą znacząco wpłynąć na akceptację przez pacjenta tej formy terapii i jej skuteczność w przyszłości. Konieczne jest ponadto regularne monitorowanie stanu fizycznego pacjenta, a także spirometrii, gazometrii krwi tętniczej i saturacji, która w przyszłości często pozostaje jedynym monitorowanym parametrem, zwłaszcza w warunkach wentylacji domowej. Po przeszkoleniu pacjenta i domowników w zakresie używania respiratora, terapia metodą wentylacji nieinwazyjnej może być kontynuowana w warunkach domowych w ramach świadczenia Zespołu długoterminowej opieki domowej dla dorosłych, dzieci i młodzieży wentylowanych mechanicznie. Przekazanie pacjenta do domu jest możliwe dopiero w momencie, kiedy ocena umiejętności opiekunów wypadnie pozytywnie. Opiekunowie oprócz obsługi sprzętu powinni także umieć rozpoznać podstawowe potrzeby chorego w rodzaju potrzeby odessania, zmiany pozycji ciała, napojenia, itd [9, s. 124]. Aby umieli prawidłowo wypełniać te wszystkie zadania, powinni przejść, jeszcze w szpitalu, przed

przekazaniem chorego do domu, przeszkolenie w zakresie opieki nad chorym wentylowanym inwazyjnie [12, s. 21]. Przeszkoleniem zajmuje się personel oddziału szpitala, na którym leży chory. Muszą oni zdać sobie sprawę, że to na nich spoczywa główny obowiązek zapewnienia skuteczniejszej opieki nad chorym, często samodzielnie w ogóle nie oddychającym. Od tego, jakie będą ich umiejętności, zależy bezpieczeństwo chorego w domu. Opiekunowie muszą zdawać sobie sprawę z zadań jakie przed nimi stoją oraz, że zakres opieki nad chorym wentylowanym inwazyjnie i nieinwazyjnie jest różny. Chory wentylowany nieinwazyjnie, z założenia bardziej samodzielny, wymagać może pomocy przede wszystkim przy obsłudze respiratora, zakładaniu maski czy utrzymywaniu sprzętu w czystości. Zakres opieki nad chorym wentylowanym inwazyjnie jest dużo większy i rola opiekunów jest tu kluczowa. Z racji ograniczonych możliwości ruchowych i wentylacyjnych chorzy tacy zdani są na umiejętności i odpowiedzialność opiekunów.

Powyższe rozwiązania mają dużą wagę społeczną, umożliwiając przewlekle chorym nie tylko «prawie» normalne życie w domu, ale także zwalnianą łóżka w oddziałach intensywnej terapii, których w kraju ciągle brakuje. Poprzez wprowadzenie wentylacji domowej Polska dołączyła do wielu krajów wysoko rozwiniętych, zapewniających swoim chorym możliwość leczenia i godnego życia w warunkach domowych [13, s. 16–17].

Bibliografia

1. Kędziora-Kornatowska K., Muszaliak M., Skolimowska E. (2010): Pielęgniarstwo w opiece długoterminowej. Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa.
2. Kisson N. (2008): Ventilation strategies and adjunctive therapy in severe lung disease. *Pediatr Clin North Am* 55 (3).
3. Kłos A., Tomaszewska K. (2012): Komunikacja interpersonalna w zespole terapeutycznym. *Studia Scientifica Facultatis Paedagogicae Universitas Catholica Ružomberok*. Wydawnictwo Verbum.
4. Majchrowicz B. (2014): Long-term care as a support for society. *Charity, Philanthropy and Social Work*. Wydawnictwo PWSTE Jarosław.
5. Misiak-Dec M. (2006): Domowe leczenie respiratorem. *Magazyn Pielęgniarki i Położnej* nr 11, Wydawnictwo Czelej, Lublin.
6. Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 22 listopada 2013 r. w sprawie świadczeń gwarantowanych z zakresu świadczeń pielęgnacyjnych i opiekuńczych w ramach opieki długoterminowej.
7. Rybka M. (2015): Opieka długoterminowa w ramach świadczeń współfinansowanych przez NFZ. *Forum opieki długoterminowej* MED1. Toruń, nr.1 (63).
8. Szkulmowski Z. (2002): Wentylacja nieinwazyjna – wskazania i ograniczenia stosowania w warunkach oddziału intensywnej terapii. *Anest Inten Terap*; 32 (2).
9. Szkulmowski Z. (2003): Wentylacja mechaniczna w domu – doświadczenia Zespołu Domowego Leczenia Respiratorem Domu Sue Ryder w Bydgoszczy. *Anestezjologia i Intensywna Terapie*, 35, 186.
10. Szkulmowski Z. (2004): Nieinwazyjna wentylacja mechaniczna w domu. *Polska Medycyna Paliatywna*, 3, 1.
11. Szkulmowski Z. (2009): Wentylacja mechaniczna u chorego na SLA/MND (w): Bała P. (red.): *Poradnik dla chorych na SLA/MND*. Wydawnictwo: Dignitas Dolentium Nowy Targ.
12. Szkulmowski Z. (2001): Pomoc w Oddychaniu. ABC pacjenta, 12 (30).
13. Szreter T., Migdał M. (2003): Dzieci z niewydolnością oddechową. Leczenie w oddziale intensywnej terapii i w domu. *Magazyn Pielęgniarki i Położnej* nr.10, Wydawnictwo Czelej, Lublin.
14. Tomaszewska K., Kłos A. (2013): Wpływ poziomu satysfakcji pacjentów z opieki długoterminowej na zarządzanie jakością. Wydawnictwo VERBUM Ružomberok.
15. Wołowicka L., Dyk D. (2007): Anestezjologia i intensywna opieka – klinika i pielęgniarstwo. Podręcznik dla studiów medycznych. Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa.
16. Zarządzenie Nr.69/2014/DSOZ Prezesa Narodowego Funduszu Zdrowia z dnia 6 listopada 2014 r. w sprawie określenia warunków zawierania i realizacji umów w rodzaju: świadczenia pielęgnacyjne i opiekuńcze w ramach opieki długoterminowej.

Majchrowicz B., MD, University of Rzeszow (Polska, Rzeszow), ivanna.luch@gmail.com

Tomaszewska K., Doctor of Social Sciences, Medical Center in Jaroslaw Bronislaw Markiewicz State Higher School of Technology and Economics in Jaroslaw (Polska, Jaroslaw), ivanna.luch@gmail.com

Long-term home care for mechanically ventilated patients – specificity and principles of services

In the last two decades we could see the dynamic development of long-term care of chronically ill people at home. The process of moving care services from the hospital to the home allows for ensuring continuity of care. What is more, it enables patients to stay in a friendly environment, among their relatives. The financial aspect of moving care of mechanically ventilated patients is crucial in this issue – treatment is definitely cheaper in home conditions. It also allows for better use of hospital beds in intensive care units, sometimes occupied for a long time by patients with chronic diseases. A specific group of patients, to whom services are provided at home, are the ones with various kinds of respiratory failure – they are requiring specialized treatment and care, especially in the field of either invasive or non-invasive mechanical ventilation.

The following article presents the subject of long-term care for mechanically ventilated patients at home. In the first part, we present the definition and types of mechanical ventilation. The second part specifies the rules for eligibility and providing services refunded by the National Health Fund. The whole article is finished by a summary.

Keywords: long-term care, chronically ill patient, mechanical ventilation.

Майхрович Б., доктор медичних наук, Університет Жежув (Польща, Жежув), ivanna.luch@gmail.com

Томашевська К., доктор соціологічних наук, Медичний центр в Ярославі Броніслава Маркевича, Державна Вища школа техніки та економіки в Ярославі (Польща, Ярослав), ivanna.luch@gmail.com

Тривалий догляд вдома за пацієнтами з штучною вентиляцією легень: особливості та принципи надання послуг

В останні два десятиліття ми спостерігали динамічний розвиток тривалого догляду хронічно хворих людей на дому. Процес переміщення послуг догляду з лікарні додому дозволяє забезпечити безперервність допомоги. Більш того, це дозволяє пацієнтам залишатися в дружній обстановці серед своїх родичів. Фінансовий аспект переміщення догляду й лікування пацієнтів з штучною вентиляцією легень є дуже важливим, адже, безумовно, лікування є дешевішим у домашніх умовах. Це також дозволяє ефективніше використовувати лікарняні ліжка у відділеннях інтенсивної терапії, які іноді зайняті протягом тривалого часу пацієнтами з хронічними захворюваннями. Висвітлено, що певна група пацієнтів, яким надаються послуги вдома, є ті, що мають різні види дихальної недостатності, вимагають спеціалізованого лікування та догляду; особливо у випадку інвазивної чи неінвазивної вентиляції легень.

У цій статті представлено та подано предмет тривалого догляду вдома за пацієнтами з штучною вентиляцією легень. У першій частині ми подасмо визначення та види механічної вентиляції. Друга частина визначає критерії відбору і надання послуг, які відшкодовуються Національним фондом охорони здоров'я.

Ключові слова: тривалий догляд, хронічно хворий пацієнт, механічна вентиляція.

Майхрович Б., доктор медицинских наук, Университет Жежув (Польша, Жежув), ivanna.luch@gmail.com

Томашевская К., доктор социологических наук, Медицинский центр в Ярославле Бронислава Маркевича, Государственная Высшая школа техники и экономики в Ярославле (Польша, Ярослав), ivanna.luch@gmail.com

Длительный уход дома за пациентами с искусственной вентиляцией легких: особенности и принципы предоставления услуг

В последние два десятилетия мы наблюдали динамичное развитие длительного ухода хронически больных людей на дому. Процесс перемещения услуг ухода из больницы домой позволяет обеспечить непрерывность помощи. Более того, это позволяет пациентам оставаться в дружеской обстановке среди своих родственников. Финансовый аспект перемещения ухода и лечения пациентов с искусственной вентиляцией легких является очень важным, ведь, безусловно, лечение является более дешевым в домашних условиях. Это также позволяет более эффективно использовать больничные кровати в отделениях интенсивной терапии, иногда занятых в течение длительного времени пациентами с хроническими заболеваниями. Освещено, что определенная группа пациентов, которым предоставляются услуги на дому, есть те, которые имеют различные виды дыхательной недостаточности, требуют специализированного лечения и ухода, особенно в случае инвазивной или неинвазивной вентиляции легких.

В этой статье представлен предмет длительного ухода дома за пациентами с искусственной вентиляцией легких. В первой части мы подаем определения и виды механической вентиляции. Вторая часть определяет критерии отбора и предоставления услуг, которые возмещаются Национальным фондом здравоохранения.

Ключевые слова: длительный уход, хронически больной пациент, механическая вентиляция.

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Глібіщук М. В.,
аспірант, Чернівецький національний
університет ім. Юрія Федьковича
(Україна, Чернівці), hlibishuk@rambler.ru

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: БАЛЛОК Д. ГРОМАДЯНСЬКА
ВІЙНА В РОСІЇ. 1918–1922. – НЬЮ-ІОРК:
Вид-во ОСПРЕЙ, 2008. – 144 с.**

Вивчення історії Громадянської війни в Росії (1917–1922 рр.) у зарубіжній історичній науці має давні традиції та суттєві досягнення. Та незважаючи на величезний масив наукових публікацій, закордонні дослідники все ще продовжують працювати над цієї проблематику. Це не повинно викликати жодного здивування, адже за своїми наслідками це масштабне військово-політичне протистояння вплинуло не тільки на хід розвитку російської держави у XX столітті, але й на низку інших держав.

Рецензована книга американського історика Девіда Баллока якраз присвячена цьому конфлікту, який, на думку зарубіжного науковця, був спричинений катаклізмами Першої світової війни (1914–1918 рр.) (р. 7).

Ця робота написана в науково-популярному стилі й поєднує в собі глибокий аналіз усіх подій і явищ Громадянської війни та легкий для сприйняття виклад матеріалу. Дослідження складається з передмови, восьми розділів, поділених на підрозділи та висновку.

У передмові до своєї книги автор ставить запитання, яке досі викликає суперечки між вченими – коли почалася та закінчилася Громадянська війна? Відповідаючи на це питання, американський дослідник цілком закономірно вказує, що відповідь буде залежати від методологічних підходів та ідеологічних переконань історика. На погляд Девіда Баллока, вона починається у листопаді–грудні 1917 року, коли у відповідь на Жовтневу революцію на Півдні Росії починає формуватися Добровольча армія (р. 8).

У першому розділі автор спробував досить стисло описати усі буремні події, які сталися в Росії впродовж 1917 року (Лютнева революція, повстання генерала Л. Корнілова, Жовтнева революція). Науковець особливу увагу акцентував на поваленні Тимчасового уряду і захопленні влади більшовиками у Петрограді та в інших містах.

Привертає увагу другий розділ, який присвячений характеристиці головних політичних сил, що боролися одна з одною у цьому громадянському конфлікті (білогвардійці, більшовики, анархісти). Девід Баллок намагається розкрити головні ідейні засади учасників цього протистояння. На наш погляд, дослідник зумів об'єктивно охарактеризувати ідеологічну доктрину як більшовиків, так і антибільшовицьких сил.

У третьому розділі автор описав початковий етап Громадянської війни та зупинився на вагомих подіях,

що відбулися у 1918 році. Дослідник чимало уваги приділив проблемам, з якими стикнувся більшовицький уряд після приходу до влади. Також дослідник охарактеризував стан справ у таборі білогвардійців на Півдні і Сході Росії та основні бойові зіткнення, що трапилися 1918 р.

У четвертому розділі аналізуються події 1919 р. Девід Баллок зробив акцент на наступальних операціях, які здійснювалися керівництвом білих армій на Півночі, Півдні та Сході Росії. Також автор намагається розібратися у причинах поразки цих наступів. Зокрема, науковець оцінив переваги та недоліки «Московської директиви» (похід на Москву), яка була підписана Головнокомандувачем Збройних Сил Півдня Росії А. Денікіним у липні 1919 р.

П'ятий розділ присвячено анархістському руху в роки Громадянської війни. Дослідник основне місце відвів махновщині та її лідеру Нестору Махно. Автор зумів не тільки описати бойові дії, у яких брали участь військові формування анархістів, їх чисельність, озброєння, але й світоглядну основу цього руху. Це свідчить, що автор розглядає цей громадянський конфлікт як більш складніше явище, а ніж дихотомічне протистояння між більшовизмом та Білим рухом.

У шостому розділі автор намагається розкрити питання, яке до сьогодні є дискусійним як у зарубіжній, так і в сучасній російській історіографії – іноземна інтервенція. Науковець на прикладі різних регіонів колишньої Російської імперії проаналізував значення закордонної військової підтримки Білому руху у боротьбі з більшовиками. Що характерно, американський історик не тільки звернув увагу на кількість та види зброї, яка була надана країнами Антанти, але й на військову поміч інших держав, зокрема Німеччини, що активно допомагала антибільшовицьким силам у Балтійському регіоні.

Цікавим, на наш погляд, є сьомий розділ у якому дослідник спробував висвітлити гендерний аспект, а саме роль та місце жінки під час Громадянської війни. Слід відзначити, що ця проблема для істориків, які працюють на пострадянському просторі поки що так і не стала предметом серйозного наукового вивчення. Основну увагу у цій частині книги науковець приділив найбільш відомим представницям жіночої половини, які воювали на боці різних сил.

Останній розділ цієї роботи присвячений завершальному етапу цього конфлікту. Автор описує наступальні операції Червоної армії проти військ Денікіна та Колчака. Також дослідник охарактеризував період правління барона П. Врангеля в Криму, формування його уряду тощо. Варто підкреслити, що, на думку Девіда Баллока, після поразки Білого руху на Півдні та Сході Росії у 1920 р., починається Друга Громадянська війна (р. 129). Це масові селянські повстання, що охопили різні регіони Росії та були реакцією на більшовицьку політику

«воєнного комунізму», виступ матросів у Кронштадті 1921 року.

Наприкінці книги автор вказує на головні підсумки Громадянської війни для Росії та інших держав, що утворилися на території колишньої Російської імперії. Дослідник розмірковує над ціною перемоги радянської влади у цій війні і її наслідками, причинами поразки Білого руху тощо.

Поряд із загальним позитивним враженням від цієї книги, хотілося б відмітити деякі зауваження.

Девід Баллок чимало уваги приділив військовій стороні цього конфлікту (формування армій, їх чисельності, характеристики бойових операцій тощо). Однак автор чомусь оминув не менш важливі політичні, соціально-економічні та національні аспекти цього протистояння. Так, дослідник майже нічого не пише про внутрішньополітичний курс урядів Колчака, Денікіна та Врангеля. На наш погляд, без висвітлення цього питання неможливо зрозуміти одну з головних причин поразки Білого руху у цьому протистоянні – непопулярна внутрішня політика білих режимів.

Поряд з висвітленням Громадянської війни у різних регіонах колишньої Російської імперії, дослідник досить мало приділив місця подіям, що відбувалися на українській території (р. 43–44; р. 62–63; р. 127). Така позиція науковця викликає у нас здивування, адже по суті Україна в цей період стала не тільки місцем протистояння різних військово-політичних сил, але й ареною зіткнення геополітичних інтересів великих держав.

Також одним з недоліків цієї книги є те, що автор наприкінці своєї роботи не подав списку використаних джерел та літератури. Наявність цього переліку дала б змогу читачеві більш глибоко ознайомитись зі сторонами вищевказаного конфлікту, які не були достатньо висвітленими зарубіжним істориком.

В цілому ж, слід зазначити, що рецензоване дослідження являє собою гарний приклад сумлінного та вдумливого аналізу і тому приверне увагу як фахівців, що досліджують саме воєнний аспект Громадянської війни в Росії, так і всіх, хто цікавиться цією тематикою.

Hlibishuk M. V., postgraduate student, Yuri Fedkovich Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine), hlibishuk@rambler.ru

Review of the book: Bullock D. The Russian Civil War. 1918–1922. – New York: Osprey Publishing. – 2008. – 144 p.

Глибишук М. В., аспірант, Черновицький національний університет ім. Юрія Федьковича (Черновці, Україна), hlibishuk@rambler.ru

Рецензия на книгу: Баллок Д. Гражданская война в России. 1918–1922. – Нью-Йорк: Изд-во Осpreй, 2008. – 144 с.

* * *

Щербатюк В. М.,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії держави та права,
Національна академія внутрішніх справ
(Україна, Київ), vytyoki@ukr.net

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: ГАВРИЛЮК О. ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ! ЛИСЯНЩИНА ПІД ЧАС НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ В 1917–1920-Х РОКАХ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ ПОДІЙ. – ВИШГОРОД: ПП СЕРГІЙЧУК М. І., 2015. – 440 с.

У видавництві «ПП Сергійчук М. І.» у червні 2015 р. з друку вийшла науково-популярна книга Олександра Гаврилюка. Праця видана за редакцією відомого в Україні та й за її межами доктора історичних наук, професора Володимира Сергійчука. Рецензент – кандидат історичних наук Станіслав Степенькін.

Хвалебно, що у книзі, як зазначає редактор видання, «...згадуються фактично всі, хто не склав зброї за Українську державу, коли з осені 1920 року Уряд УНР опинився в екзилі», а в книзі присутня думка про те, що «центр українського національно-визвольного руху на Наддніпрянщині перемістився в Холодний Яр...». Проте, при аналізі книги привертає увагу, у який спосіб автор наповнив її матеріалом і чи висловлені у ній думки є дійсно авторськими? Редактора видання не підвела наукова інтуїція, яка базується на високій професійності, коли він говорить, що для нього особисто виявилось особливо несподіваним «подвижницький здвиг» О. Гаврилюка. А далі – у першій частині наступного речення: «Людина, здавалося б, далека за основною професією від наукових пошуків...» – ось суть, яка й наклала свій відбиток на дану працю. Нижче на основі фактів заперечимо другу частину того ж речення редактора про те, що автор «демонструє справді цілісний підхід до висвітлення минулого свого краю». Автор не демонструє свого наукового підходу, адже методика дослідження, яку обрав Олександр Миколайович, базується на переписуванні матеріалів з книг, статей, збірників матеріалів тощо. А щоб урізноманітнити бібліографічну складову праці та придати роботі наукового характеру, він посилається на ту ж літературу та архівні документи, на які посилаються дослідники, з чийх книг О. Гаврилюк і переписував текст. Відтак праця не є самостійною, вона побудована на використанні інших творів, поєднує собою матеріали з цих творів і є компілятивною. Книга «За волю України...» створена на підставі чужих матеріалів без самостійного дослідження. Архівні джерела автором не опрацьовувались, а запозичені з інших творів.

Виграє книга лише за рахунок редакторської обробки та комп'ютерної верстки. Доцільно відзначити, що у розмові з редактором видання В. Сергійчуком виявилось, що останній навіть не здогадувався, що автор майбутньої книги представив йому до редактування матеріали з відповідними текстовими запозиченнями й переписаними посиланнями як свої. О. Гаврилюк, як після видання першої праці у 2012 р. (Таємниці минулого козацької Лисянки / За ред. В. Сергійчука; [рецензент – С. Степенькін]. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2012. – 308 с.), так і під час підготовки цієї, проігнорував поради рецензента та наші поради не допускати списувань і запозичень у подальшому. Він повторив свої дії, що й спонукало нас написати дану рецензію.

Аби не бути голослівним перейдемо до конкретики. Зібрана нами більше ніж за 20 років наукова база з історії Лисянщини як окремого мікрорегіону в контексті регіональної та загальноукраїнської історій та докторська дисертація з історіографії селянського повстанського руху 1917–1921 рр. дає можливість для порівняння та аналізу сучасних праць із проблематики, яку намагався висвітлити О. Гаврилюк.

То ж найперше, що привертає увагу, це те, що період зазначений у назві роботи, не співпадає з роками, вказаними автором у вступі, коли він окреслює час, про який розповідається у роботі. Так, у назві читаємо «національно-визвольні змагання в 1917–1920-х роках», а в тексті ті ж національно-визвольні змагання автор датує вже 1917–1921 роками (с. 9, 10). Водночас у післямові книги (с. 316–320) усі події, про які йдеться у праці, О. Гаврилюк, хронологічно зачисляє до 1917–1920-х років (с. 316), в іншому випадку – до 1917–1921 років (с. 316, 317).

У короткій анотації до книги (с. 2) автор двічі згадує селянський повстанський рух і двічі датує його по-різному – 1917–1923 та 1918–1923 рр. Приступаючи до висвітлення теми національно-визвольних змагань, О. Гаврилюк мав би знати, що верхня межа селянського повстанського руху в історіографії окреслюється неоднозначно: одні дослідники твердять, що він завершився ще 1920 р., інші переконані, що його кінець співпадає із закінченням Української революції в 1921 р. Також вчені називають 1922 р., 1923 р., середину 1920-х років, окремі з них селянський повстанський рух у видозмінених своїх проявах доводять до початку 1930-х років. Тож О. Гаврилюку варто було б в книзі не лише уніфікувати хронологію цього руху, а й обґрунтувати свій вибір. Це була б авторська позиція. Проте її немає. Та й не може бути, оскільки навіть в анотації майже вся її друга половина списана О. Гаврилюком з нашої статті «Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми» (див. Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.186–204). Читачеві для порівняння другої частини анотації та усвідомлення наявності плагіату наводимо повний текст із нашої статті: «Повстанський рух 1918–1923 рр. у цьому регіоні – це приклад організації й активного збройного опору селян загарбникам – німецько-австрійським, денікінським, більшовицьким військам; непримиримість українських селян щодо зволікання українських урядів у вирішенні аграрного питання; протидія політиці більшовиків в українському селі, спрямованої на впровадження чужих українському селянинові форм господарювання, класове розшарування тощо (див. с. 200).

У книзі відсутня історіографія проблеми. Автор мав би показати, що зробили його попередники у дослідженні даної теми, а над чим ще потрібно працювати. Виходячи з останнього О. Гаврилюк мав би обґрунтувати актуальність теми, визначити мету та поставити відповідні дослідницькі задачі для її досягнення. Ці усталені атрибути наукового дослідження у праці відсутні. Автор обмежився абзацом у чотири речення (с. 9–10), зазначивши, що він намагається зробити у роботі, та назвавши лише прізвища окремих дослідників, чії праці стали, як він пише, «важливими для підготовки даної книги» (с. 10). Наявність у даній роботі історіографії питання дала б можливість автору

виокремити вклад авторів у дослідження даної проблеми, визначити стан дослідження питання, детально визначити малодосліджені сторони теми, сприяла б уникненню побудови праці на відомих матеріалах, допомогла б автору зосередитись в дослідженні на науковій новизні.

Перший розділ «Лисянщина в Російській імперії на зламі епох» не відповідає темі книги і побудований здебільшого на матеріалах досліджень «Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження» (К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.), серед авторів якої відомі науковці – професори В. Колесник, Т. Конончук, О. Кузьминець, Т. Чухліб, Н. Щербак, В. Мельниченко та ін. та «Історія регіонів України: Лисянщина» (автор В. Щербатюк; К.: Логос, 2002. – 428 с.) (див. посилання розділу №15–37). Так, тема книги стосується національних визвольних змагань на Лисянщині у 1917–1920-х роках, а матеріали розділу починаються із XVI ст. і закінчуються подіями в Російській імперії березня 1917 р. Якщо автор хотів цим матеріалом підвести виклад події до 1917 р., то це доцільно було б зробити в інший спосіб, а не виносити матеріал в окремий розділ праці, який хронологічно виходить за її межі.

У наступному розділі «Революційні зміни 1917 року» матеріал та його посилання на Державний архів Київської області (далі ДАКО) за №47–52, 62, 63 списані із дослідження «Шевченків край...» (див. текст на с. 178–179 та посилання на с. 491). Подібне привласнення матеріалу з посиланнями на першоджерело простежується по всіх розділах книги. Наведемо лише окремі з них. У розділі «Україно-російська війна взимку 1917–1918 років. Вимушені союзники УНР» матеріал за посиланням №32 ідентичний посиланню за №31 книги «Шевченків край...» (с. 491), матеріал за посиланням №52 відповідає посиланню за №335 книги «Історія регіонів України: Лисянщина» (с. 394). У розділі «Державний переворот в Україні. Гетьманат П. Скоропадського» матеріал за посиланням №17 дублює відповідний матеріал і посилання №56 книги «Шевченків край...» (с. 492). У розділі «Зміни в політиці Директорії. Рейд отамана Ю. Тютюнника на Звенигородщині (травень–липень 1919 р.)» значною мірою побудований на нашій монографії «Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія» (К.: Наукова думка, 2012. – 528 с.). Так, матеріал за посиланням №37 (с. 172; йдеться про рейд отамана Мірошниченка) відповідає тексту зазначеної нашої книги на с. 183–184, де ми аналізуємо працю О. Доценка і посилаємось на усі його публікації з журналів «Літопис Червоної Калини» за 1932–1933 рр. (посилання №279, с. 405), таке ж посилання робить і О. Гаврилюк, хоча, описуючи сам рейд, мав би послатись на конкретну сторінку праці О. Доценка, якби, звичайно, він із нею працював. Тут же, подаючи опис отамана Мірошниченка, (див. посиланням №38, с. 172–173), О. Гаврилюк дублює матеріал і саме посилання №280 (с. 405) з нашої монографії. Розділ «Амністія чи кривава боротьба» автор побудував майже повністю на архівах ДАКО, Галузевому архіві Міністерства Оборони (далі ГА МО) України, Державному архіві Черкаської області (далі ДАЧО) (див. посилання на с. 428–430), які переписав із книг «Історія регіонів України: Лисянщина», «Шевченків край...» (див. посилання у цих книгах)... Можна продовжувати. Однак, щоб переконатись

у компілятивності матеріалу книги та наявності плагіату достатньо й цього.

Дивовижно, як автор заповзято привласнює архівні матеріали. Але ж в архіві існує визначений порядок роботи з документами, який дозволяє перевірити, хто і коли з ними працював. А ще дивує, що у книзі майорять посилання не лише архіви України, а й Російської Федерації, зокрема, на архіви ФСБ. Тут варто поцікавитись книгою відомим в Україні авторам, чії праці О. Гаврилюк також використав – О. Реєнту, О. Рубльову, Р. Пирогоу, Т. Клименко, М. Ковальчуку, Р. Ковалю, О. Бондаренку, Ю. Шатайлу та ін. Скажу відверто, за свою наукову діяльність подібне я зустрічаю вперше!

У розділі «Додатки» документи розміщені не у хронологічному порядку. На перший план О. Гаврилюк виніс інформацію за власним підписом про сучасні події, в яких брав активну участь, назвавши її проектом «Увічнення пам'яті козака-бандуриста Антіна Огійовича Митяя». Матеріал важко назвати документом. Скоріш за все, це виклад подій з фотографіями. Скористався автор і нашим листом, де ми на його ж звернення повідомляли щодо можливого напису на пам'ятному знакові учасникам Звенигородського збройного повстання та надали коротку довідку про повстання. І лише далі автор вміщує документи 1917–1923 рр., посилаючись на статті, збірники документів, архіви, запозичивши посилання з тих праць, які використав, складаючи, таким чином, у читача враження про свою роботу в цих архівах. Так, лише із «Шевченкового краю...» запозичені додатки №22, 23, 26, які у цій праці надруковані відповідно на 401, 402 та 405 сторінках, а посилання на архівне першоджерело, які переписав О. Гаврилюк, значаться на 513 та 514 сторінках.

Окремо слід сказати щодо фотографій книги. Під окремими фотографіями автор вказує джерело їх походження, під іншими уникає цього. Водночас на сторінці 37 зазначено «Фото ЦДАКФД ім. Г. С. Пшеничного», на сторінці 40 таке ж посилання без ініціалів Пшеничного. Фотографія на с. 37 і посилання на архів запозичені із книги «Історія регіонів України: Лисянщина» (див. с. 153). Щоправда автор зробив помилку у підписі, пропустивши слово «з'їзду».

Окремо слід сказати щодо фотографій книги. Під окремими автор вказує джерело їх походження, під іншими уникає цього. За науковими підходами підписи під фото мали б бути уніфіковані. У книзі подані різні варіанти: «Павло СКОРОПАДСЬКИЙ» (с. 38), «Данило ТЕРПИЛО» (с. 145), «О. О. КОВАЛЕНКО» (с. 122), «В. ОСКІЛКО» (с. 163), «Василь Степанович ЧУЧУПАК» (с. 169) тощо. В одних випадках автор пояснює хто це, в інших уникає цього і дає лише ініціали (інколи ймення) з прізвищами (див. с. 32, 173, 285, 306 та ін.) або лише прізвища (с. 140). Для пересічного читача виникають незручності: якщо генерал-хорунжий армії УНР В. Сікевич (с. 56), отаман Уваров (с. 168) та ін. відомі здебільшого фахівцям, то кулеметників з Лисянщини Ф. Клівака (с. 71, до речі, фото копіюване із с. 136 дослідження «Історія регіонів України: Лисянщина») та повстанця О. Коваленка (с. 122) й ін. навіть не всі місцеві краєзнавці знають. Невдалими є фотографії на сторінках 102, 105, 273. На першій і другій видно лише контури кількох будівель. З третьої, за підписом «м. Сміла», не зрозуміло, що на ній зображено взагалі. Виникає

питання про їх доречність. Водночас фото на сторінці 121 «Дуть повстанці червня 1918 року...» запозичене з видання «Шевченків край...» з точною версією підпису та посиланням кадру на документальний фільм і архів (див. с. 190), фото на с. 157 та підпис – із довідника з історії Лисянщини «Край козацький» статті «Боярка» авторів В. Щербатюка, М. Демчука та О. Березовського (див. с. 34). В цьому контексті окрему увагу привертають фотографії книги, вміщені на сторінках 112, 113 та 150. На перших двох – православні церкви сіл Вотилівка і Ріпки, збудовані XVIII ст., на іншій – Верещацька церква. Перші дві були знайдені нами в архіві Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і вперше опубліковані в розділі «Церкви: трагічна історія» дослідження «Історія регіонів України: Лисянщина», остання сфотографована 1999 р. автором даної рецензії (див.: Історія регіонів України: Лисянщина. – С. 191, 193, 196). Ці фотографії з відповідними підписами успішно перекочували до книги О. Гаврилюка. Цікаво, що у тексті, де вміщено ці фотографії, жодного слова не йдеться про церкви зазначених сіл. Щоправда тут же на одному розвороті книги, на сусідній сторінці автор згадує с. Верещаки: подає матеріал про діяльність загону отамана Туза у Звенигородському повіті і вбивство у селі більшовицького активіста П. Данька (с. 151), посилаючись на книгу «Край козацький», допустивши бібліографічні помилки у її назві (с. 411). Водночас падає у вічі, що на цій же сторінці О. Гаврилюк, характеризуючи діяльність отамана С. Туза, оперує архівною справою «Про боротьбу з бандою Туза» (до речі, назва подана з помилкою – «При боротьбу...»), не працювавши раніше із нею в архіві. Ця справа віднайдена нами у Державному архіві Київської області. На її основі за авторством В. Щербатюка опублікована стаття «Архівна справа «Про боротьбу з бандою Туза» як джерело з вивчення історії селянського повстанського руху в Українській революції 1917–1921 років» (Див.: Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип.22. – С.188–196). О. Гаврилюк посилається не на статтю, звідкіля бере відомості, а на наше посилання у статті – аркуш 5 справи архіву. Тут же із сторінки 198 книги «Шевченків край...» О. Гаврилюк запозичує слово в слово інформацію про нетерпимість Туза до ворогів та про його участь 1918 р. у Вільшанському більшовицькому партизанському загоні, не подаючи жодних посилань. Далі до кінця сторінки переписує із зазначеної вище нашої статті матеріал про отамана Туза, подаючи вже на цей раз посилання на статтю. Виникає логічне питання: а де ж наукова новизна праці, матеріали взяті із чужих досліджень, з них списані й посилання!

Компілятивний метод створення книги присутній по всій роботі. Так, окреслюючи у вступі шевченків край (с. 7, третій абзац знизу), автор запозичує (без посилань!) вирази та словосполучення із дослідження «Шевченків край...», зокрема, зі сторінки 6, де ми визначаємо Малу Батьківщину Тараса Шевченка. У вступі книги (с. 6) автор подає надзвичайно вагому з наукової точки зору цитату академіка І. Крип'якевича, яка характеризує значення Лисянщини в історії. Проте не посилається ні на відомого академіка, ні на наші праці, зокрема, на довідник «Край козацький», де ми використовуємо цю цитату як епіграф до книги (див. с. 3). Справа у тому, що цитата у такому вигляді, як вона запозичена О. Гаврилюком, починається зі слів

«...Лисянщина бере безнастанну участь...» і закінчується «...гасла визвольної боротьби...» скорочена нами. Проте, якби автор працював із твором І. Крип'якевича «З минулого Шевченкової батьківщини», то він би знав, що скорочене нами речення у вченого починається так: «Від часу повстання Богдана Хмельницького Лисянщина бере безнастанну участь...».

Яскравим підтвердженням плагіату є посилання на сторінці 13 за №7, у якому автор відсилається на с. 50 своєї попередньої праці «Таємниці минулого козацької Лисянки» (К.: 2012. – 308 с.). Так, в останній автор на вказаній сторінці, використовуючи матеріал, посилається на книгу відомого краєзнавця М. Лубка «Знаменитий і многолюдний град» (Полтава: Вісті, 1998. – 264 с.; див. с. 91) та ще на праці Ю. Мицика, С. Степенькіна, В. Щербатюка, О. Беззубець (посилання за №113 на с. 50) і цим визнає їх власність, то у книзі «За волю України...», використана раніше думка М. Лубка (вона найточніше відповідає тексту за відповідним посиланням) та матеріали інших, стають уже власністю О. Гаврилюка, бо виходячи з посилання №7 с. 13 книги «За волю України...» він посилається уже на себе, на с. 50 своєї попередньої праці.

Автору притаманні й неточності у використанні матеріалів інших праць. Так, на сторінках 15–16 подається інформація про Лисянську волость 1917 р. Посилання О. Гаврилюк робить після «Степана Коваленка» (№18) на 116 сторінку книги «Історія регіонів України: Лисянщина». Однак у тексті книги, на яку він посилається, відсутні три останні речення, які автор подає у своїй книзі.

Існують й інші погіршеності – помилки у прізвищах авторів: с. 10 – М. Ларега (потрібно М. Лаврега), с. 401 – Івченко М. (потрібно Іванченко М.), с. 429 – Місцевич К. (потрібно Місевич К.), с. 434 – Дубенець І. (потрібно Дубинець І.); у назвах окремих розділів змісту книги, зокрема, на с. 437 – «сваволою» (потрібно сваволею); у назвах використаних книг, збірників, зокрема, на с. 400 – «Шевченківський край» (потрібно Шевченків), с. 439 – «Мединські скрижалі» (потрібно Медвинські) тощо. Примітно, що автор зробив помилку навіть у прізвищі рецензента книги, написавши Степенькін, коли він – Степенькін, що наштотує на думку чи була співпраця автора із рецензентом.

Повсюдне запозичення в тексті книги матеріалів із праць інших авторів та посилання О. Гаврилюка на використані тими ж авторами джерела, що їх він видає за свої, інші недоліки нівелюють його працю як наукове, науково-популярне видання та цінність його в цілому. Автором книги «За волю України...» порушено авторське право, Закон України «Про авторське право і суміжні права». Окрім відповідальності за порушення, існує ще й питання моральної сторони, адже хто як не О. Гаврилюк, працюючи на посаді судді Київського апеляційного господарського суду, будучи посадовою особою, повинен дотримуватися законів та дбати про своє моральне обличчя у повсякденному житті, піклуватись про свій статус у науковій сфері, якщо такою бажав займатись.

*Shherbatjuk V. M., Doctor of Historical Sciences, Professor
Department of History of State and Law, National Academy
of Internal Affairs (Kyiv, Ukraine), vyutki@ukr.net*

Book Review: Gavriluk O. For freedom of Ukraine!
Lisianschina during the national liberation struggle
in 1917–1920–ies in the context of all-Ukrainian events. –
Vyshgorod: PE Serhiychuk M. I., 2015. – 440 p.

*Щербатюк В. М., доктор исторических наук, профессор кафедры
истории и права, Национальная академия внутренних дел
(Украина, Киев), vyutki@ukr.net*

Рецензия на книгу: Гаврилюк А. За волю Украины!
Лисянщина во время национально-освободительной борьбы
в 1917–1920–х годах в контексте общеукраинских событий. –
Вышгород: ЧП Сергийчук М. И., 2015. – 440 с.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кривошея Ір. І. Товариство сотні в XVII–XVIII ст.: проблеми дослідження	7
Барвінок О. В., Кривошея І. І. Імперське законодавство про дворянське самоврядування у південно-західних губерніях Росії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	11
Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття	16
Мельник І. С., Стоян Т. А. Туризм як науково-пізнавальна та дозвілєва сфери повсякденного життя студентства України кінця XIX – початку XX ст.	20
Студницька–Мар’яничук К. Капіталістичні тенденції у польському землеробстві XIX століття	26
Бей Р. В. Розроблення проблем механізації тваринництва в контексті діяльності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (1931–1935)	34
Білоконь А. О. Політичний архів зовнішньополітичного відомства Німеччини про німецько-японські відносини 30–х рр. XX століття	36
Петренко А. А. Місіонерський імператив та прояв екуменізму в діяльності київського митрополита Платона (Городецького)	39
Водяний О. М. Д. М. Левенсон та дослідження з питань шкільної гігієни	43
Мотуз В. М. Роль Петра Лебединцева у відкритті перших церковнопарафіяльних шкіл в місті Біла Церква	46
Шевченко А. В. Газета «Юг» під редакцією В. Гошкевича: її позиціонування та роль в суспільно-політичному житті південного регіону	50
Шеремета Л. О. Академік О. І. Смирнова–Замкова – відомий учений–патологоанатом: джерела для реконструкції біографії	53
Розовик О. Д. Переселення єврейського населення на південь УСРР у 1920–1930–х роках	57
Комар Є. Г. Криміналізація представників органів державної влади УСРР у 20-х рр. XX ст.	59
Золотовський Н. В. Львівський Державний Політехнічний Інститут: навчальний процес та підготовка фахівців у 1944–1965 рр.	62
Лаврут О. О. Учителство УРСР першого повоєнного десятиліття: деякі аспекти антропологічного виміру	66
Лук’яненко О. В. «Мій характер не підходить для вчителювання»: професійне покликання студентів педагогічних вишів УРСР доби «відлиги» (Ч. 2)	70
Посохов І. С. Історичні реконструкції у туристичній практиці та політиці пам’яті	72
Гай–Нижник П. П. Корупція в Україні: (не)протидія влади й законодавчий популізм (нотатки з недавнього минулого та про (не)уроки історичного досвіду)	76
Гукало Т. В. Роль Генрі Кіссінджера у становленні розрядки у відносинах США та СРСР	80
Харченко О. В. Розвиток провідних тенденцій неформальної освіти музеїв художнього профілю в Україні (початок XXI ст.)	83
Корсак Р. В. Перспективи диверсифікації українсько–чеських відносин (2015–2020 рр.)	86
Лазуренко В. М., Чепурда Г. М. Досвід поєднання лісорозведення в Україні	88

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Воронкова В. Г. Административная деятельность как объект саморефлексии руководителя (Административна діяльність як об’єкт саморефлексії керівника)	91
Стояно О. О. Екзистенційний вимір самоідентифікації особистості	97
Ємельяненко Є. О. Проблема меншин у визначенні маргінальних груп: бідність та безчесність як фактори стигматизації та накладання табу	101
Зимарєва Ю. В. Постмодернізм и Просвещение в изменяющемся мире XXI века (Постмодернізм та Просвітництво в змінюваному світі XXI століття)	105
Суський Я. С. Філософський аналіз значущості психоаналізу З. Фрейда для розвитку дослідження структури особистості у теорії соціальних систем	107
Слівінська А. Ф. Ідея «всезагальної гостинності» в трактаті І. Канта «До вічного миру»	111
Дойчик М. В. Гідність особистості у світлі філософського ідеалізму П. Юркевича	116
Ільченко Г. О. Концепція семантичної гри: Я. Хінтіка та П. Лоренцен	121
Ляшко Л. П. Модель екологічної естетики в теоретичній розробці Ю. Сепанмаа	124
Матвієнко І. С. Проблема людської природи та екзистенції у філософській системі Ж.–П. Сартра	128
Нікітіна З. І. Практична діяльність людини як сфера реалізації істинного знання (Теофан Прокопович)	130
Попович М. Д. Специфіка дослідження цінностей у трансцендентальній прагматикі К.–О. Апеля та теорії комунікативної дії Ю. Габермаса	134
Колесник І. М. Взаємозв’язок буддійської філософії та медитативних методик як фундамент для практичного філософування	139
Бондарчук В. О. Відображення в полемічних творах «Апокрисис» і «Антиризис» фактів міжрелігійних конфліктів у Речі Посполитій наприкінці XVI ст. – порівняльний аналіз	142
Гоцалюк А. А. Генезис календарної обрядовості українців у XX – на початку XXI століття як фактор світоглядного і соціокультурного розвитку	145
Приймак Д. Й. Релігійне паломництво як фактор розвитку сучасного туризму	149
Остащук І. Б. Хресна дорога в пасійному культі Католицької церкви	152

Стеценко В. І., Галуйко Р. М. Екзистенціалізм: історико-філософський та релігійнознавчий погляд	156
---	-----

Попова И. В. Мировоззренческие аспекты информационного обеспечения формирования экологического сознания общества (Світоглядні аспекти інформаційного забезпечення формування екологічної свідомості суспільства)	165
Лазарович Н. В. Український соціокультурний простір в контексті трансформаційних процесів: соціально-філософський аналіз	171
Олексенко Р. І. Філософія сталого розвитку в епоху глобалізації	175
Старовойт О. В. Інноваційна культура як потреба і реальність розвитку особистості	179
Шаповалова І. В. Моральне виховання та самовиховання як умови становлення вільної особистості	182
Фатхутдінова І. Особливості розвитку соціального призначення та функцій української сім'ї в умовах демократизації суспільства	185
Разуменко О. О. Комунікативна діяльність як необхідний чинник формування суб'єктності особистості	190
Білогур В. Є. Спорт як вираження духу активності і саморозгортання сутнісних сил особистості: теоретико-методологічний контекст	194
Шеремет Л. А. Гуманізація спорту як чинник оптимізації людиномірності	198
Степаненко І. В. Філософсько-методологічні проблеми узгодження національного, загальноєвропейського і глобального у процесах інтернаціоналізації вищої освіти	203
В к Miroś aw. Wyzwania spo ecze stwa wiedzy w wietle bie cych kryteri w oceny pracy nauczycieli (Проблеми суспільства знань з урахуванням існуючих критеріїв оцінки для вчителів)	212
Тарабасова Л. Г. Соціалізація особистості дитини в контексті дошкільної освіти	217
Нікітенко В. О. Формування геоінтестей у процесі викладання української мови як іноземної	219
Дашдамірова Ч. Ф. Об элементарных основах жизнедеятельности (Про елементарні основи життєдіяльності)	223
Бабир Зейнал. Мугам в ситуации постмодернизма в контексте единства Восток–Запад (Мугам в ситуації постмодернізму в контексті єдності Схід–Захід)	226

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Григор О. О. Технології політичного спілкування в контексті сучасних глобалізаційних змін.	230
Дашевська О. В. Геополітична структура країн світу: пошуки універсальної моделі розподілу	235
Денисюк А. В., Корнієнко В. О. Особливості, значення та умови реалізації діалогу в просторі політичних відносин	241
Дзятківський В. В. Морально-політична відповідальність в умовах авторитарного режиму	244
Макаренко Л. П. Особливості партійних комунікацій	249
Ніколайчук Г. Г. До питання про спорт у сучасному політичному процесі	253
Полтораков О. Гібридна війна в контексті асиметричного світоустрою	258
Солових С. М. Внутрішнє середовище іміджу органу місцевого самоврядування	260
Тукаленко І. А. Вплив біополітичних трансформацій влади на еволюцію прав людини	265
Михальчук С. О. Інтернет комунікації як фактор політичних протестів в Україні	269
Конах В. К. Комунікаційна взаємодія між владою та суспільством в Україні: проблеми та напрями їх вирішення	273
Липчук О. І. Сучасний стан національно-культурної автономії в Україні та перспективи розвитку її політико-правових засад.	277
Слободян Т. З. Трансформація виборчого законодавства в Республіці Польща та Україні 1990–2015 рр. (на прикладі місцевих виборів)	281
Вонсович О. С. Роль співробітництва України з НАТО в контексті підвищення рівня обороноздатності та укріплення національної безпеки	285
Боринська О. Л. Необхідність політичного прогнозування трансформаційних процесів зовнішньої політики країн Центральної та Східної Європи	288
Баланик А. Я., Чарських І. Ю. Азійські Посли доброї волі ООН та особливості їхньої діяльності	292
Гаврилюк Г. І. Еволюція партійної системи Єгипту в світлі концепції демократичного транзиту.	295
Лимар М. Ю. Теоретико-методологічні підходи до вивчення концепту Європи та євроінтеграційних процесів	299
Майхрович Б., Томашевська К. Тривалий догляд вдома за пацієнтами з штучною вентиляцією легень: особливості та принципи надання послуг	304

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Глібіщук М. В. Рецензія на книгу: Баллок Д. Громадянська війна в Росії. 1918-1922. – Нью-Йорк: Вид-во Оспрей, 2008. – 144 с.	308
Щербатюк В. М. Рецензія на книгу: Гаврилюк О. За волю України! Лісянщина під час національно-визвольних змагань в 1917–1920-х роках у контексті загальноукраїнських подій. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. – 440 с.	309

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Kryvosheya Ir. I. Sotnia Society in XVII–XVIII centuries: aspects of the research	7
Barvinok O. V., Kryvosheya I. I. Imperial legislation on nobleman's self-government in south-western Russian provinces (end of the 18 th –first half of the 19 th century)	11
Степник З. М. Розвиток винокурної промисловості в Київській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття	16
Melnyk I. S., Stoyan T. A. Tourism as an educational and recreational area of Ukrainian students' daily life in the late XIX – early XX century	20
Studnicka–Marianchuk K. Capitalist tendencies in Polish agriculture in the 19 th century	26
Bey R. V. Development of problem of mechanization of animal husbandry in the context of the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences activity (1931–1935)	34
Bilokon A. O. Political Archive of the German Federal Foreign Office on German–Japanese relations in 1930s.	36
Petrenko A. A. Missionary imperative and demonstration of ecumenism of Kyiv metropolitan Platon's (Horodetsky) activity	39
Vodiani O. M. D. M. Levinson and research on school hygiene questions.	43
Motuz V. M. Role of Petro Lebedintsev in opening of the first church parochial schools in Bila Tserkva town	46
Shevchenko A. V. Newspaper «Yug» («South») edited by V. Hoshkevych: its place and role in social and political life of southern region of that time	50
Sheremeta L. O. A famous scientist–pathologist academician O. I. Smyrnova–Zamkova: sources for biography reconstruction	53
Rozovyy O. D. Transmigration of the Jewish population to the south of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1920–1930th	57
Komar E. G. Criminalization of representatives of Ukrainian SSR public authorities in 20 th of XX century	59
Zolkovskyy N. V. Lviv State Polytechnic Institute: the educational process and training of specialists in 1944–1965 years	62
Lavrut O. O. Magisterium URSR of first postwar decade: necessary aspects of anthropological dimension	66
Lukyanenko O. V. «My character is not suitable for teaching»: professional vocation of students of pedagogical institutes of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (P. 2)	70
Posokhov I. S. Historical reconstructions in tourist practices and politics of memory	72
Hai–Nyzhnyk P. P. Corruption in Ukraine: (in)opposition to the government and legislative populism (note from the recent past and the (un)lessons of historical experience)	76
Gukalo T. V. Henry Kissinger's role in the development of detente in relations between the US and the USSR	80
Kharchenko O. V. The development trends of leading art museums formal education profile in Ukraine (the beginning of the XXI century)	83
Korsak R. V. Diversification prospects of Ukrainian–Czech relations (2015–2020)	86
Lazurenko V. N., Chepurda G. M. Experience in field-protective afforestation in Ukraine	88

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Voronkova V. Administrative activity as an object of self-reflection head	91
Stoiano O. O. The existential dimension of self-identification.	97
Yemelyanenko Ye. O. The problem of minorities in the definition of marginalized groups: poverty and dishonesty as factors of stigma and the taboos imposition	101
Zimaryova Ju. V. Postmodernism and the Enlightenment in the changing world of the XXI century	105
Suskyi Y. S. Philosophical analysis of the significance of psychoanalysis of S. Freud for the development of research the structure of individual in the theory social systems	107
Slivinska A. F. Idea of «universal hospitality» in the Kant's treatise «Toward Perpetual Peace»	111
Doichyk M. V. Human Dignity from the Perspective of P. Yurkevych's Philosophical Idealism	116
Ilchenko G. O. The concept of semantic games: Ja. Hintikka and P. Lorenzen.	121
Liashko L. P. A model of environmental aesthetics in the theoretical treatment of Y. Sepanmaa	124
Matvienko I. S. The problem of human nature and existence in the philosophical system of J.–P. Sartre.	128
Nikitina Z. I. A person's practical activities as a sphere of true knowledge implementation (Theophan Prokopovych).	130
Popovych M. D. Specificity of the study of values in K.–O. Apel's transcendental pragmatics and J. Habermas' theory of communicative action	134
Kolesnyk I. M. Interconnection between Buddhist philosophy and meditation as fundament for practical philosophizing.	139
Bondarchuk V. O. Displaying facts of interreligious conflicts in polemical writings «Apokrysys» and «Antyryzys» in the Polish–Lithuanian Commonwealth late 16th century – comparative analysis.	142
Gocalyuk A. A. The genesis of the Ukrainian calendar ritualism in the 20th century and in the early 21st century as a factor of philosophical and socio-cultural development.	145
Pryimak D. Yo. Religious pilgrimage as the factor of modern tourism development.	149
Ostaschuk I. B. Stations of the Cross in the passion cult of Catholic Church	152
Stetsenko V. I., Galuiko R. M. Existentialism: historical–philosophical and religious view.	156

Popova I. V. World outlook aspects of information support environmental awareness of society.	165
Lazarovych N. Ukrainian socio-cultural space in the context of transformation processes: social and philosophical analysis	171
Oleksenko R. I. Philosophy of sustainable development in the globalization era.	175
Starovoi E. V. Innovation culture as the need and reality of personality	179
Shapovalova I. V. Moral education and self-education as conditions of free personality making.	182
Fatkhutdinova I. Features of the development of social purpose and functions of the Ukrainian family in the conditions of democratization of society	185
Razumenko O. O. Communicative activity as a necessary factor in the formation of subjectivity of a person	190
Bilogur V. E. Sport as an expression of spirit activity and amarasooriya essential powers of man: theoretical and methodological context	194
Sheremet L. A. Humanization of sport as a factor for optimizing human-commensurability.	198
Stepanenko I. V. Philosophical and methodological problems of harmonization of national, European and global in the processes of the internationalization of higher education	203
Bak Mirosław. The challenges of knowledge society in view of the current evaluation criteria for teachers	212
Tarabasova L. G. Socialization child in the preschool education	217
Nikitenko V. O. Geovalues forming in the teaching process of Ukrainian language as a foreign one	219
Dashdamirova Ch. F. About the elementary basics of vital activity	223
Babir Zeinal. Mugam in the situation of post-modernism in the context of the unity of the East–West	226

POLITICAL SCIENCES

Grigor O. O. Technology policy dialogue in the context of contemporary globalization changes.	230
Dashevsk'a O. V. Geopolitical structure of countries of the world: search for a universal distribution model	235
Denysiuk A. V., Kornienko V. A. Features, value and conditions of implementation of the dialogue in the space of political relations	241
Dziatkivskiy V. V. Moral and political responsibility in conditions of authoritarian regime	244
Makarenko L. P. Features of party's communications	249
Nikolaychuk G. G. To the issue of sport in the modern political process	253
Poltorakov O. Hybrid war in the context of world order asymmetry	258
Solovykh E. N. Internal environment image of local government	260
Tukalenko I. A. The influence of the biopolitical transformations of power on the evolution of the human rights	265
Mykhalchuk S. O. Internet communications as a factor of political protests in Ukraine	269
Konakh V. K. The communication interaction between the authorities and society in Ukraine: problems and ways of their solution.	273
Lypchuk O. I. The current state of national cultural autonomy in Ukraine and prospects of a political and legal framework	277
Slobodian T. Z. Transformation of electoral legislation in Poland and Ukraine in 1990–2015 (local elections).	281
Vonsovych O. S. The role of cooperation between Ukraine and NATO in the context of improving defense capabilities and strengthening national security	285
Borynska O. L. The necessity political prediction of foreign policy transformation processes of the countries of Central and Eastern Europe.	288
Balanyk A. Y., Charskih I. Yu. Asian Goodwill Ambassadors of the UN and especially their activities	292
Gavrilyuk G. I. Evolution of the party system in Egypt in context of democratic transition concept.	295
Lymar M. Yu. Theoretical and methodological approaches to the study of the concept of Europe and European integration processes	299
Majchrowicz B., Tomaszewska K. Long-term home care for mechanically ventilated patients – specificity and principles of services.	304

SCIENTIFIC LIFE

Hlibishuk M. V. Review of the book: Bullock D. The Russian Civil War. 1918-1922. – New York: Osprey Publishing. – 2008. – 144 p.	308
Shherbatjuk V. M. Book Review: Gavrilyuk O. For freedom of Ukraine! Lisyanshina during the national liberation struggle in 1917–1920–ies in the context of all-Ukrainian events. – Vyshgorod: PE Serhiychuk M. I., 2015. – 440 p.	309

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кривошея Ир. И. Товарищество сотни в XVII–XVIII в.: проблемы исследования.	7
Барвинок О. В., Кривошея И. И. Имперское законодательство о дворянском самоуправлении в юго-западных губерниях России (конец XVIII – первая половина XIX в.)	11
Степных З. М. Развитие винокурной промышленности в Киевской губернии во второй половине XIX – начале XX века	16
Мельник И. С., Стоян Т. А. Туризм как научно-познавательная и досуговая сфера повседневной жизни студенчества Украины в конце XIX – начала XX в.	20
Студницкая–Марянич К. Капиталистические тенденции в польском земледелии XIX века.	26
Бей Р. В. Разработка проблем механизации животноводства в контексте деятельности Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук (1931–1935).	34
Белоконь А. А. Политический архив внешнеполитического ведомства Германии о немецко-японских отношениях 30–х гг. XX века	36
Петренко А. А. Миссионерский императив и проявление экуменизма в деятельности киевского митрополита Платона (Городеского)	39
Водяной О. Н. Д. М. Левенсон и исследования по вопросам школьной гигиены	43
Мотуз В. М. Роль Петра Лебединцева в открытии первых церковноприходских школ в городе Белая Церковь	46
Шевченко А. В. Газета «Юг» под редакцией В. Гошкевича: её позиция и роль в общественной и политической жизни южного региона	50
Шеремета Л. А. Академик А. И. Смирнова–Замковая – известный ученый–патологоанатом: источники для реконструкции биографии	53
Розовык О. Д. Переселение еврейского населения на юг УССР в 1920–1930–х годах	57
Комар Е. Г. Криминализация представителей органов государственной власти УССР в 20-х гг. XX ст.	59
Зюлковский Н. В. Львовский Государственный Политехнический Институт: учебный процесс и подготовка специалистов в 1944–1965 гг.	62
Лаврут О. А. Учительство УССР первого послевоенного десятилетия: некоторые аспекты антропологического измерения	66
Лукьяненко А. В. «Мой характер не подходит для учительства»: профессиональное призвание студентов педагогических вузов УССР времён «оттепели» (Ч. 2)	70
Посохов И. С. Исторические реконструкции в туристической практике и в политике памяти.	72
Гай–Нижник П. П. Коррупция в Украине: (не)противодействие власти и законодательный популизм (заметки с недавнего прошлого и об (не)уроках исторического опыта)	76
Гукало Т. В. Роль Генри Киссинджера в становлении разрядки в отношениях США и СССР.	80
Харченко Е. В. Развитие ведущих тенденций неформального образования в музеях художественного профиля в Украине (начало XXI в.)	83
Корсак Р. В. Перспективы диверсификации украинско–чешских отношений (2015–2020 гг.)	86
Лазуренко В. Н., Чепурда А. Н. Опыт полезащитного лесоразведения в Украине	88

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Воронкова В. Г. Административная деятельность как объект саморефлексии руководителя	91
Стояно О. А. Экзистенциальное измерение самоидентификации личности	97
Емельяненко Е. О. Проблема меньшинств в определении маргинальных групп: бедность и бесчестность как факторы стигматизации и наложения табу	101
Зимарёва Ю. В. Постмодернизм и Просвещение в изменяющемся мире XXI века	105
Суский Я. С. Философский анализ значимости психоанализа З. Фрейда для развития исследования структуры личности в теории социальных систем.	107
Сливинская А. Ф. Идея «всеобщего гостеприимства» в трактате И. Канта «К вечному миру»	111
Дойчик М. В. Достоинство личности в свете философского идеализма П. Юркевича	116
Ильченко А. А. Концепция семантической игры: Я. Хинтика и П. Лоренцен	121
Ляшко Л. П. Модель экологической эстетики в теоретической разработке Ю. Сепанмаа	124
Матвиенко И. С. Проблема человеческой природы и экзистенции в философской системе Ж.–П. Сартра	128
Никитина З. И. Практическая деятельность человека как сфера реализации истинного знания (Феофан Прокопович)	130
Попович Н. Д. Специфика исследования ценностей в трансцендентальной прагматике К.–О. Апеля и теории коммуникативного действия Ю. Хабермаса	134
Колесник И. Н. Взаимосвязь буддийской философии и медитативных методик как фундамент для практического философствования.	139
Бондарчук В. А. Отражение в полемических произведениях «Апокрисис» и «Антиризис» фактов межрелигиозных конфликтов в Речи Посполитой в конце XVI в. – сравнительный анализ	142
Гоцалюк А. А. Генезис календарной обрядности украинцев в XX – начале XXI века как фактор мировоззренческого и социокультурного развития	145
Приймак Д. И. Религиозное паломничество как фактор развития современного туризма	149
Остащук И. Б. Крестный путь в пассивном культе Католической церкви	152
Стеценко В. И., Галуйко Р. М. Экзистенциализм: историко–философский и религиозоведческий взгляд	156

Попова И. В. Мировоззренческие аспекты информационного обеспечения формирования экологического сознания общества	165
Лазарович Н. В. Украинское социокультурное пространство в контексте трансформационных процессов: социально-философский анализ.	171
Олексенко Р. И. Философия устойчивого развития в эпоху глобализации	175
Старовойт Е. В. Инновационная культура как потребность и реальность развития личности.	179
Шаповалова И. В. Моральное воспитание и самовоспитание как условия становления свободной личности.	182
Фатхутдинова И. Особенности развития социального назначения и функций украинской семьи в условиях демократизации общества.	185
Разуменко О. О. Коммуникативная деятельность как необходимый фактор формирования субъектности личности.	190
Билогур В. Е. Спорт как выражение духа активности и саморазворачивания сущностных сил человека: теоретико-методологический контекст.	194
Шеремет Л. А. Гуманизация спорта как фактор оптимизации человекообразности.	198
Степаненко И. В. Философско-методологические проблемы согласования национального, общеевропейского и глобального в процессах интернационализации высшего образования.	203
Бака Мирослав. Проблемы общества знаний с учетом существующих критериев оценки для учителей.	212
Тарабасова Л. Г. Социализация личности ребенка в контексте дошкольного образования.	217
Никитенко В. А. Формирование геоценностей в процессе преподавания украинского языка как иностранного.	219
Дашдамирова Ч. Ф. Об элементарных основах жизнедеятельности.	223
Бабир Зейнал. Мугам в ситуации постмодернизма в контексте единства Восток–Запад.	226

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Григор О. А. Технологии политического общения в контексте современных глобализационных изменений	230
Дашевская О. В. Геополитическая структура стран мира: поиски универсальной модели распределения	235
Денисюк А. В., Корниенко В. А. Особенности, значение и условия реализации диалога в пространстве политических отношений	241
Дзятковский В. В. Морально-политическая ответственность в условиях авторитарного режима	244
Макаренко Л. П. Особенности партийных коммуникаций	249
Николайчук Г. Г. К вопросу о спорте в современном политическом процессе	253
Полтораков А. Гибридная война в контексте асимметричного мироустройства.	258
Соловых Е. Н. Внутренняя среда имиджа органа местного самоуправления	260
Тукаленко И. А. Влияние биополитических трансформаций власти на эволюцию прав человека.	265
Михальчук С. А. Интернет–коммуникации как фактор политических протестов в Украине	269
Конах В. К. Коммуникационное взаимодействие между властью и обществом в Украине: проблемы и направления их решения	273
Липчук О. И. Современное состояние национально–культурной автономии в Украине и перспективы развития ее политико–правовых основ.	277
Слободян Т. З. Трансформация избирательного законодательства в Республике Польша и Украине 1990–2015 гг. (на примере местных выборов).	281
Вонсович А. С. Роль сотрудничества Украины с НАТО в контексте повышения уровня обороноспособности и укрепления национальной безопасности.	285
Боринская О. Л. Необходимость политического прогнозирования трансформационных процессов внешней политики стран Центральной и Восточной Европы.	288
Баланык А. Я., Чарских И. Ю. Азиатские Послы доброй воли ООН и особенности их деятельности.	292
Гаврилюк Г. И. Эволюция партийной системы Египта в свете концепции демократического транзита	295
Лымарь М. Ю. Теоретико–методологические подходы к изучению концепта Европы и евроинтеграционных процессов	299
Майхрович Б., Томашевская К. Длительный уход дома за пациентами с искусственной вентиляцией легких: особенности и принципы предоставления услуг.	304

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Глибищук М. В. Рецензия на книгу: Баллок Д. Гражданская война в России. 1918–1922. – Нью-Йорк: Изд-во Оспрей, 2008. – 144 с.	308
Щербатюк В. М. Рецензия на книгу: Гаврилюк А. За волю Украины! Лисянщина во время национально–освободительной борьбы в 1917–1920–х годах в контексте общеукраинских событий. – Вышгород: ЧП Сергейчук М. И., 2015. – 440 с.	309

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

7. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. До статті додаються:

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безоплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб), e-mail, № відділення «Нової пошти».

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 100 (9)

Научное издание
Сборник научных работ «Гілея: научный вестник»
В ы п у с к 100 (9)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
100 edition (9)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
**Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук**

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Підписано до друку **26.06.2015 р.**
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 18,7. Наклад 300 пр. Зам. № 440

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3862 від 18.08.2010

Ціна договірна